

દેશી રાજ્ય

“DESHI RAJYA”

દેશી રાજ્યોને સગતા પ્રશ્નોના સ્વતંત્રતાત્મક દષ્ટિએ ચર્ચા કરનારું ત્રિમાસિક

*The only Journal discussing questions pertaining to Indian States
From a Constructive Point of View.*

તત્ત્વી

જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા

અનુક્રમ

1	Journalism
2	એજન્ડાના ચાણુઓનો સવાલ	એક અભ્યાસી
3	ભાવનગર સંસ્થાનમાં ગૌસંવર્ધન	શ્રીયુત નટવરલાલ ભાણેકલાલ મુરતી	૧
૪	પ્રાચીન ઐતિહાસિક શહેર-તળાવ	ભાવનગર દરગાહી કેળવણી ખાતું...	૨
૫	ધીમેન ગાયકવાડ સરકાર અને તેમને ખંડણી કરનારા તાલુકાદાર વચ્ચેના સંબંધોની પુનર્વિવરણ...	મહેશ્વર	૩
૬	અહમદનગર સંસ્થાન કોને સોંપવું એ વિષયને લગતા કાગળો.	દેશીરાજ્ય ઓફિસ	૪
૭	કાર્તિકાવાદનો પહેલાનો બોર્ડ ઉદ્યોગ	જી. જેકબ કેપ્ટન	૪
૮	પૂજ્ય શ્રી પ્રજાસંકર પટ્ટણી સાહેબના સંસ્મરણો	વિ. ય. આવસત્થી	૪૮
૯	મુંબઈ રાજ-મંત્રી સભા	દેશીરાજ્ય ઓફિસ	૫૧
૧૦	દરિયાઈ જગાન અને દેશીરાજ્ય	જી.	૫૭
૧૧	આર્ય કેળવણીનો પ્રશ્ન	ગમનન ઉ. ભટ્ટ વિદ્યાધિકારી ભાવનગર	૬૧
૧૨	દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો	મુર્વશંકર ડી. મહેતા	૬૪
૧૩	વહીવટી અહેવાલો	૭૫
૧૪	નોંધ અને ચર્ચા	૭૭

મેન્ડર બ્રધર્સની છાપવાની શાહીઓ જગમશાહૂર છે.

મેન્ડર બ્રધર્સ શાહી બનાવવાનું ૧૭૯૨માં શરૂ કરેલ છે, અને ૧૪૪ વર્ષથી તેઓ છાપવાની શાહી, તેમાં વપરાતા રંગો તેમજ વાર્ણીયો ઉત્તમોત્તમ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છે, અને તેને પરિણામે અત્યાદે છાપવાની શાહીના ક્ષેત્રમાં તેમની અને તેમના માલની પ્રતિષ્ઠા પ્રથમ સ્થાન ભોગવે છે.

દુનિયાના સર્વોત્તમ છાપકામ કરનારા છાપખાનામાં આ શાહીઓ વપરાતી આવે છે, કારણ કે મેન્ડર બ્રધર્સની શાહીમાં છાપેલો માલ વધારે વખત ટકે છે, અને લોકોનાં આંખોને વધારે પડે છે; તેના રંગો આકર્ષક, ટકાઉ અને મનોરંજક છે.

એકવાર જેમણે મેન્ડર બ્રધર્સની શાહી વાપરી છે, તે બીજાની શાહી વાપરવાને અખતરો કરતા નથી. કારણ કે વજન, માપ અને કિંમતની સાથે, સરખાવતાં મેન્ડરની શાહીમાં વધારે નકલો છાપી શકાય છે, એટલે સરવાળે ચસ્ટી પડે છે.

સોલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ

પ્રિન્ટીંગ મશિનરિયલ્સ શેડોર

૮૯, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ • મુંબઈ નં. ૨

यतो धर्मस्ततो जयः

देशी राज्ञ्य

(त्रैमासिक)

दि ११ सु]

अप्रिल-जुन : १८३८

[अंक १

Journalism

(Contributed)

"The first physician was made from debauch." The man erred and wanted to be cured and the physician came into existence. The same applies to the cult of Journalism.

2. The man began to behave as he wished. Those who took interest in his welfare first gave him private advice, which unheeded brought forth public advice. The intentions were not only honest, but absolutely well-meant. The advisor meant only to save the advised from a fall. He followed the Mahabharat advice which says:—

"To the persons whose downfall
One would not like to see,

Truth should be told unasked—
Whether hateful or acceptable,
whether pleasing or unpleasant."

3. Ordinary men took precaution to escape such public exposure by hearing friendly advice, but there was a class of people in the society who were proud of their authority on others, such as Emperors, Rulers, Land lords who had power over the persons and property of others. They thus controlled a vast class of men

on whose loyalty they counted and depended. The well-wisher went on with his public advice and gradually it was felt that the constant dropping began to wear away the stones. Power became restive first and then began to be exasperated with the result that it lost sense of reason and when reason became faulty, sense of justice became extinct. The power which was dormant because of the credulous belief in its omnipotence became live and measure of oppression came into being. The first culprit was an honest friend who meant well for the Powerful, for, he believed in the efficacy of power for good of people. He became an abhorred person and was thought worthy of punishment. Power has two sides to the shielding reward and punishment. Reward for good services and punishment to keep "Law and order." This attribute of the 'Power' gradually degraded itself into "Reward for flatterers and punishment for those who dared to speak the truth." Flattery rewarded brought in a hoard of flatterers amongst the people and punishment meted out to good and honest men brought forth a certain class of men whose sufferance at the hand of Powers created amongst the subjects resentment against the dispenser of punishment and a certain

amount of sympathy for the sufferers. Out of this condition gradually arose a class of agitators who lost the sense of service but were disposed only to curtail or destroy the "Man in power."

Human mind is two-fold. It has its strong as well its weak side. Despotism cannot but create resentment even amongst the weakest. Only two people can afford to be mad in stubbornness. "The man in power" because of the consciousness of his capacity to kill all opposition to his authority and often that consciousness more from his "self-will-ness" than from the justice of his point of view. The other obstinate man is the poor-man-the pauper, who has nothing to lose. "What though the world be lost" says he like the Arch-Angel and when these two obstinacies come into grips-God help those who are in the wrong. Mutineers are wiped out when the mutiny arises from motives, self-interest or gain. Rulers have fallen when they have been at the root of mutiny that is when their rule has become so oppressive as to make a man feel "he would rather be dead than undergo oppression and hardship, which make life unlivable. The agitators are the embryo of the mutineers.

The news-papers thus came into existence for the purpose of letting

Journalism

out the pent up feelings of the two kinds of people (1) the well-wisher unheeded in private went to the press in the hope of being able to open the eyes of a friend and (2) the agitator who was exasperated by the evil deed of those who were in authority for the welfare of the people. The first suffers in silence, the latter howls the more he is harassed.

Both the well-wisher and the agitator worked honestly in the beginning—the object of one was to persuade, the object of the other to frighten good behaviour. The first failed against the authority because he was friendly the other because he had not sufficient strength to bring the authority into sense. Mere speeches and news-paper articles have never won wars. But they have brought about wars. Newspapers start the ball rolling when they descend to make mischief and they do descend to this path, because mischief making pays them most. If they could get money by playing to the feelings of a populace, why should not they do it, they say? The result is the agitator makes the Newspaper and the Newspaper recruits the agitators by their broad-casting capacity. Evil travels faster than truth, and evil undermines authority. In the first the evil deeds of the man in

power and in the second the evil doings of the ill-meaning agitator. The lesson of history is that Power eventually has yielded to agitation. The reason is that the agitation is of the people and people are a number and number must win against a class. They win not because they are right, but simply because they are the people.

But there is a third class of newspaper writers who live on the newspapers. Newspapers are their source of bread and butter. They are the Editors, proprietors and managers. They live on the sale proceeds of the newspapers. It is an honest vocation when the services rendered are in the interest of the people for whom they are meant but when the paper is conducted only with a view to make money by playing on their ignorance or by wrongly inciting them to actions which in their own interest are harm producing, the profession degrades itself to one of money making machine. A rightly conducted newspaper which understands the real nature of its duties is power for good and has thus an influence on these that rule and those that are ruled. It is its duty to draw attention of both sides to issues that must draw their attention. But where the idea is not service but self-service the conse-

on whose loyalty they counted and depended. The well-wisher went on with his public advice and gradually it was felt that the constant dropping began to wear away the stones. Power became restive first and then began to be exasperated with the result that it lost sense of reason and when reason became faulty, sense of justice became extinct. The power which was dormant because of the credulous belief in its omnipotence became live and measure of oppression came into being. The first culprit was an honest friend who meant well for the Powerful, for, he believed in the efficacy of power for good of people. He became an abhorred person and was thought worthy of punishment. Power has two sides to the shielding reward and punishment. Reward for good services and punishment to keep "Law and order." This attribute of the 'Power' gradually degraded itself into "Reward for flatterers and punishment for those who dared to speak the truth." Flattery rewarded brought in a hoard of flatterers amongst the people and punishment meted out to good and honest men brought forth a certain class of men whose sufferance at the hand of Powers created amongst the subjects resentment against the dispenser of punishment and a certain

amount of sympathy for the sufferers. Out of this condition gradually arose a class of agitators who lost the sense of service but were disposed only to curtail or destroy the "Man in power."

Human mind is two-fold. It has its strong as well its weak side. Despotism cannot but create resentment even amongst the weakest. Only two people can afford to be mad in stubbornness. "The man in power" because of the consciousness of his capacity to kill all opposition to his authority and often that consciousness more from his "self-will-ness" than from the justice of his point of view. The other obstinate man is the poor man-the pauper, who has nothing to lose. "What though the world be lost" says he like the Arch-Angel and when these two obstinacies come into grips-God help those who are in the wrong. Mutineers are wiped out when the mutiny arises from motives, self-interest or gain. Rulers have fallen when they have been at the root of mutiny that is when their rule has become so oppressive as to make a man feel "he would rather be dead than undergo oppression and hardship, which make life unlivable. The agitators are the embryo of the mutineers.

The news-papers thus came into existence for the purpose of letting

Journalism

out the pent up feelings of the two kinds of people (1) the well-wisher unheeded in private went to the press in the hope of being able to open the eyes of a friend and (2) the agitator who was exasperated by the evil deed of those who were in authority for the welfare of the people. The first suffers in silence, the latter howls the more he is harassed.

Both the well-wisher and the agitator worked honestly in the beginning—the object of one was to persuade, the object of the other to frighten good behaviour. The first failed against the authority because he was friendly the other because he had not sufficient strength to bring the authority into sense. Mere speeches and news-paper articles have never won wars. But they have brought about wars. Newspapers start the ball rolling when they descend to make mischief and they do descend to this path, because mischief making pays them most. If they could get money by playing to the feelings of a populace, why should not they do it, they say? The result is the agitator makes the Newspaper and the Newspaper recruits the agitators by their broad-casting capacity. Evil travels faster than truth, and evil undermines authority. In the first the evil deeds of the man in

power and in the second the evil doings of the ill-meaning agitator. The lesson of history is that Power eventually has yielded to agitation. The reason is that the agitation is of the people and people are a number and number must win against a class. They win not because they are right, but simply because they are the people.

But there is a third class of newspaper writers who live on the newspapers. Newspapers are their source of bread and butter. They are the Editors, proprietors and managers. They live on the sale proceeds of the newspapers. It is an honest vocation when the services rendered are in the interest of the people for whom they are meant but when the paper is conducted only with a view to make money by playing on their ignorance or by wrongly inciting them to actions which in their own interest are harm producing, the profession degrades itself to one of money making machine. A rightly conducted newspaper which understands the real nature of its duties is power for good and has thus an influence on these that rule and those that are ruled. It is its duty to draw attention of both sides to issues that must draw their attention. But where the idea is not service but self-service the conse-

quences are dangerous. Some editors are in the habit of being their own correspondents. They write out their dreams and label them as 'news' from their own correspondents. The wonder is that the readers take them as from correspondents and give credence to these untruths. People prefer peppered stuff more than sweet meats; and the more high-flown the tone & more exciting the language the more sale they expect.

A great vocation is thus disfigured by the lower type of journalism.

To clinch the points the following are the classes of Newspapers and Newspapers writers.

(1) The friend who wishes well to the subject of his writings, a friend who has been forced to the press, because of the private advice being flouted.

(2) The man with a real grievance whose petitions and complaints remain-ing unredressed, is forced to give vent to his feelings openly. If a man cannot get justice he must at least be heard through the papers.

(3) The man who is influenced by the appeals of the above two kinds of legitimate complainants and takes

impersonal interest in matters of public interest.

(4) The writer who sees his chance of making money out of public questions. There are two ways of doing this—an expression of a well-reasoned view and a distorted version which the writer knows would appeal to the people with the consequence that the sale of the paper will be enhanced.

(5) The man who combines the idea of money with that of his personal notoriety. This man is hard to deal with. A man who simply writes for money is ordinarily a black-mailer. If he gets more money by black mail than by the sale of his rag he starts to flatter his benefactors and where he fails to do that God help the honest refuser of black-mail. But the notoriety hunter is a difficult man to deal with. He is so obsessed with his self-less work that the more one tries to persuade him to see things in the right the more he feels that he is feared and the more therefore he lets his interpretations pour forth.

Of the above the first three are honest well-meaning people. Papers that give them space in their columns are rendering public service. The last two are infectious germs that render no service but only infect innocent

ignorant minds and gradually create an atmosphere which saps the very character of what we call the right kind of education for the future generation. They live by destroying. Subversion of principles and chaos only would proceed from the activities of these gentlemen.

While we deal with the newspapers frankly, we must say a few words to the debauch that brought the physician into existence. This debauch is not a concrete personal entity, it is an abstract individuality. It is that alluring 'Power' which is at the bottom of all trouble of the world. That power may be of authority wealth, communal preponderance, superior knowledge over ignorance, of haughtiness, which is

often fed by the gentleness of the people—a power of evil over good and the good. These will benefit by the doings of the first three kinds of journalists. They will again be forcibly mended by the dire misrepresentation of the latter two classes. After all nature believes in mending or ending. What it cannot mend it destroys. In that sense, the journalists even of the last two classes renders though indirectly not a small service. Implements of destruction, they destroy the unimprovable. The first three mend, the last two end.

Journalism then on the whole is a useful mentor. Let us hope that the journalist will assume the right role and not be "anger accursed."

14-6-1930.

અંગે કેટલીક રીતરસો પશુ જુના વખતથી આવી આવે છે.

૯. લાખાપાદર ધાણુ:—આ યાજ્ઞમાં બધા મળીને ૨૦ ગામે છે. વૌછાવડ અને કુખા એ બે ગામના તાલુકદારો મજહુદારો છે અને તે તાલુકદારો દ્રીબ્યુટ તેમજ નેરતલખીની સુખડીનાં વેરાથી મુક્ત છે. અને એજ પ્રમાણે દહીડો અને ગીગસરાના વાળા અને કાઠીલા તાલુકદારોને પણ કાંઈને કાંઈ આપવું પડતું નથી. મેણવેલુ લેકરીઆ અને સીલાનાના તાલુકદારોને એકલી ગાયકવાડને દ્રીબ્યુટની રકમ ભરવી પડે છે. નેરતલખી નહીં, ત્યારે બાકીના ખીગ તાલુકદારો—બાગદારો ગાયકવાડની દ્રીબ્યુટની અને જુનાગઢની નેરતલખીની રકમ ભરે છે. આમાંના કાંઈને અમદાવાદને સુખડીની રકમ ભરવી પડતી નથી. આ યાજ્ઞના ગામોના બધા તાલુકદારો કાઠીલા અને વાળા કાઠી છે.

૧૦. લોધીકા ધાણુ:—આ યાજ્ઞમાં આઠ ગામે છે. ત્યાંનાં તાલુકદારો બાગદારોનો, મોટો બાગ નહેજ રાજપુતનો છે. અને બાકીનાં કેટલાક વાળા, રાજપુત છે. પહેલાં ચાર ગામોનાં તાલુકદાર જિલ્લિય દ્રીબ્યુટ ભરે છે. કાઠીલાના સાંગાળીના તાલુકદાર ગાયકવાડની દ્રીબ્યુટ ભરે છે. અને આ ઉપરાંત આદેવ ગામના તાલુકદારો જુનાગઢને નેરતલખીની રકમ ભરે છે.

૧૧. કાઠી ધાણુ:—આ યાજ્ઞમાં ત્રણ ગામે છે. ત્રણ ગામોના તાલુકદારો જિલ્લિય દ્રીબ્યુટ ભરે છે, કાઠી અને સોદાના તાલુકદારો. આ ઉપરાંત જુનાગઢને નેરતલખીની રકમ પણ ભરે છે. અમરપુરને નેરતલખીની રકમ ભરવાની નથી, કાઠી અને સોદાના તાલુકદારો નહેજ રાજપુત છે, અને અમરપુરના તાલુકદારો સાતા જલના ગરાસદારો છે.

૧૨. બાગરા ધાણુ:—આ યાજ્ઞમાં બાર ગામે છે. તેમાં કાઠી, બાગરા, કેરીવાળા, ખંભાયા,

કટરીયા—ગઢાલા, એટલાં પહેલાં પાંચ ગામે બાગરા તાલુકદારોનાં છે. તેઓ જિલ્લિય દ્રીબ્યુટ અને જુનાગઢ નેરતલખીની રકમ ભરે છે. રાંધીઆના સૈયદ વહીવટદારોને કાંઈને કાંઈ ભરવાનું નથી. આંકડીઆના ચાવડા રાજપુતો અને નીલવળાના બાગરા તાલુકદારો જિલ્લિય દ્રીબ્યુટ અને નેરતલખીની રકમો ભરે છે. બીલડી અને ખીગડીઆના મુસલમાન વહીવટદારોને પણ કાંઈ ભરવું પડતું નથી. કસાદીઆનાં મીર તાલુકદાર જિલ્લિય દ્રીબ્યુટ ભરે છે અને જનખાઈની દેરડીના ગઢવી તાલુકદારોને કાંઈને કાંઈ ભરવું પડતું નથી.

૧૩. બનાસ કાંઠા એજન્સિમાં કાંકરેજ, દેઓદર, સોતલપુર અને વારાલી એટલું યાજ્ઞો છે. ત્યારે સોજરકાંઠા એજન્સિમાં કટોસણ, ગઢવાડા એ બે યાજ્ઞો છે. આ યાજ્ઞમાં ૧૮ ગામે છે. ગાયકવાડ સરકારને દ્રીબ્યુટની રકમ આપે છે. કેટલાંક ગામે કાંકરે રાજ્યને ખીચડીની રકમ પણ આપે છે. રેવાકાંઠા એજન્સિને સમાવેશ યુજરાત સ્ટેટ્સ એજન્સિમાં થાય છે. તેમાં બધાં મળીને નાનાં મોટાં ૧૧ રાજ્યો અને તાલુકાઓ છે.

ઉપર પ્રમાણે જોતપુર વિભાગને અને રાંજકેટ તથા વંદવાણ સીવીલ રોયલને બાદ કરતાં આખા કાઠીવાવાડમાં બાર યાજ્ઞો છે. આ યાજ્ઞોની રચના કર્નલ લોકરે કાઠીવાવાડનાં રાજ્યો સાથે સમજુતી કરી ત્યારે પછી ફેરવામાં આવી છે. એ વખતે મુલેદશાંતિ સંધાવવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવાથી નાના તાલુકદારોની કમ્પ્લા પ્રમાણે એમનું સ્વાર્ત્થ જાળવવાની યત્ન એમને જિલ્લિય સરકાર પોતાની દેકુમન નીચે રાખી એજન્સિની રચના કરી હતી. આ યાજ્ઞોના તાલુકદારો પૈકી મોટા બાગ ગોલિસ નહેજ, ગાલા, વાલા, બાગરા અને મરચેયા રાજપુતોનો છે, અને અત્યારે કાઠીવાવાડમાં એ વંશોનાં જ મોટાં રાજ્યો છે. તેમાંથી તેઓ ૧૯મી સદીની

• “દેશી રાજ્ય”ના પાઠમાં આમાં મદીહા અને રેવાકાંઠા એજન્સિમાં રાજ્યો, તથા તાલુકાઓ સંબંધી વિગતવાર દર્શાવેલ આપવામાં આવી છે એટલે અહીં એનો પુનઃક્રિયા કરી નથી.

પહેલાંથી છુટા પડેલા છે. માંહોમાંહેની લગાઈના કારણે, મનદુઃખના કારણે, અથવા તો રાજ્યમાંથી ભાઈઓના હકદારે વારસો મળવાના કારણે યાજ્ઞાઓનાં આ ગામો અલગ રહ્યાં છે, પરંતુ કાઠીયાવાડમાં અત્યારે જે ગોહિલ, જડેન, ઝાંલા, વગેરેનાં મોટાં રાજ્યો છે. તેઓ સાથે યાજ્ઞાના ગામોના તાલુકદારોને મોટા ભાગ સગોત્રી સંબંધ ધરાવે છે, મતલબ કે એ બધા ભાઈઓ છે એ વાત ભુલવા જેવી નથી, પણ રાજ્યોના ઇતિહાસમાં જેમ બને છે તેમ માંહોમાંહેના રાજદેવના કારણે આ બધા છુટા પડેલા છે. આ નાના તાલુકદારો અને એમનાં ગોત્રના જે મોટાં રાજ્યો છે તેમની વચ્ચે હજી વ્યાવહારિક સંબંધ તો ચાલુ છે. સારે માટે પ્રસંગે એમને લખાણ પહોંચા કરવામાં આવે છે. અને જલ્દી બધા એક કુટુંબના હોય તે પ્રમાણે એમની સાથે વર્તન રાખવામાં આવે છે.

આ બધા તાલુકદારો સમક્ષ અત્યારે પહેલાં કહ્યું તેમ નવો સવાલ ઉભો થયો છે, કે જે તેમની કંપનામાં ન હતો. તેઓએ જે વખતે જે તે રાજ્યોમાંથી અલગ રહેવાનું નક્કી કર્યું તે વખતે એમનું સ્વાતંત્ર્ય જળવાઈ રહેશે એવું સરકાર તરફથી વચન આપવામાં આવ્યું હતું. હવે તેઓ સરકારી રક્ષણના પ્રતાપે શાંતિકાળમાં રહેલા હોઈ પોતાને અણગમતો કાઢ પ્રસંગ આવે તો પણ તેની સામે થવામાં વિવેકભંગ માને છે. એટલે જ્યારે એમને બીજાં રાજ્યો સાથે લાંબી જવાનું કહેવામાં આવે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે એ એમને ન ગમે એવી વાત છે.

બીનહકુમતી બધા તાલુકદારો તો ધ્રુષ્ટ છે કે તેઓ હાલ જે પ્રમાણે એનન્સિના રક્ષણ નીચે છે તે પ્રમાણે ચાલુ રહે. પણ ફરિશનના રાજદારી સંયોગના કારણે એનન્સિઓ લાંબો વખત ચાલુ ન રાખવાની ઇચ્છા જણાય છે. આવા સંયોગોમાં બીનહકુમતી તાલુકદારોને મુંઝવે એવો સવાલ એ છે, કે તેઓએ શું કરવું?

આ સવાલ છેલ્લાં પાંચ વરસથી ચર્ચા છે.

બધાની એવી માન્યતા છે કે હાલ જે સ્થિતિમાં તેઓ છે તે સ્થિતિમાં ચાલુ રહે. જે એમ કરવું હોય તો એમના વહીવટનો બધો ખર્ચ એમણે આપવો જોઈએ. અને જે તે પ્રમાણે કરવામાં આવે તો અત્યારે યાજ્ઞા વરાડની જે રકમ તાલુકદારોને ભરવી પડે છે, તેમાં અસાધારણ વધારો કરવો પડે. જે ખર્ચ તાલુકદારો ઉપાડી શકે એવી હવે અત્યારે તેમની સ્થિતિ અને આવક રહ્યાં નથી, તેમ જૂતકાળમાં સરકારે તાલુકદારોને એમનું સ્વાતંત્ર્ય જળવાઈ રહે એ પ્રમાણે રાખવાનાં જે વચનો આપ્યાં હોય તે વચનો પણ કાળજળના પ્રતાપે સરકાર પોતાની ઇચ્છા છતાં પાલન કરી શકે એવાં સ્થિતિ અને સંયોગો રહ્યાં નથી.

૧૯૦૭-૮માં કર્નલ એલેક્ઝાંડર વોકર જેઓ વડોદરાના રેસીડેન્ટ હતા તેમણે કાઠીયાવાડમાં આવી ભુદાં ભુદાં રાજ્યો સાથે વાટાઘાટ ચલાવીને બંદોબસ્ત કર્યો તેમાં તાલુકાઓના અંદરના વહીવટ સંબંધે જે કે તાલુકદારોને તદ્દન સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી હતી અને મુખ્ય ધ્યેય માત્ર દેશની સુલેહશાંતિસારી રીતે જળવાય એ ઉપર જ રાખવામાં આવ્યું હતું. આ વખતે લીંબડી તાલુકાની સુકવતી બાબત લીંબડીના તાલુકદાર સાથે કરાવ થયો તેની માદ આ નીચે આપી છે. અને એવીજ મતલબના કરાવો કાઠીયાવાડના બીજા તાલુકાઓ સાથે પણ કરવામાં આવ્યા હતા. એ માદ આ પ્રમાણે છે:—

૧. મારો ભુનો તાલુકો જેમાં મારાં ધંધુકા-રાણપુર તાળાનાં ગામો આવ્યાં છે તેમાં લશ્કરની આમ-દરફતથી જે કાંઈ નુકસાન થવા સંભવ છે તે ન થવાની તસલ્લીનો ચાલુ માટે કરાવ.

૨. કાંધાની રકમ અગાઉ પ્રમાણે ભરવામાં આવશે. લશ્કરની આમદરફત વખત મારે માટે દરેક ગામમાં ગાડ અગર ચોટી મૂકવામાં આવે તેને ખોરાક ચંદી અને પાન સોપારી દરતુર પ્રમાણે આપવામાં આવશે.

૩. જમાબંધી સુકાવા પછી મારા તાલુકામાંથી કાંઈ દેર કોઈમાં જાય તો તેને દરતુર પ્રમાણે છોડી મૂકવું જોઈએ.

૪. મારા બાપાતો સરકારને લુહું મુકવે છે તેથી તે રકમ બાબત સરકાર અને કોઇ પણ હરકત ન કરેલાં તે પરબારી મુકાબી લેશે.

૫. કોઈ મારેા બાપાત કે ભાગીયો સરકારમાં અપીલ કરે તે ઉપરથી સરકારે જે કાંઈ હુ દસ્તાવેજી થી શરતથી ભોગવતો આવ્યો છું તેને ગેરવાજબી હરકત ન કરવી. એમ મારે અગાઉથી સરકારની મેંજુરી લીધા વગર કાંઈ કરવું નથી.

૬. સરકારને મારી કાંઈ ગેરચાલ માલુમ પડે તો પ્રથમ સરકારે અને એનવવા કાસીદ મોકલવો. તે કાસીદ ભેળું મારે વિષે સરકારમાં વ્યાજબી સફાઈ કરવા માણસ ન મોકલું તો સરકારે મોહોસલ કરવો.

૭. ઈશ્વરી બનાવથી કોઇ વર્ષ મારે દેશ અસમાની મુલતનીમાં આવી પડે તો તે વર્ષમાં સરકારે અને મદદ કરવી.

૮. જે મુકા તાલુકાની જમા કોઇ વર્ષ ન અપાય તો હુ બાકવાના તાલુકદાર પાસેથી બાકવા ગામ ઉપર સરકારની મુકરર કરેલ જમા અપાવીશ. પણ ગામને કાંઈ હરકત કરવામાં નહીં આવે.

૯. મને મહેરબાની કરી મારી અગાઉ કરેલ અરજ મુજબ સરકારે મદદ આપવી નેહએ. હુ સંવત ૧૮૬૫ના વર્ષથી દરસાલ જમાની રકમ નિયમ-સર વડોદરે પહોંચાડવાની શરત કરે છું તે પર અને હમેશાં એ રકમ વડોદરા ભરવાનું દસ્તાવેજ કરી આપું છું તે માટે અને વિશેષ કરી મને રજુ કરવા સરકારમાં મહત્તુ માટે ફેલ જમાન અને આડ જમાન આપું છું તે ઉપર મુરત રાખી સરકારે મહેરબાનીના રાહે આતર-બલ કંપની તરફથી મેન્ટ આલેકઝાંડર વોહરના આ દરાવ મુજબ વ્યાજબી રીતે મને તસલ્લી કરવી નેહએ.

૧૦. આ કલમથી કબુલ કરવામાં આવે છે કે ઉપર લખી દસ કલમમાં લખ્યા પ્રમાણે સરકાર પગાવશે. આલેકઝાંડર વોહર મેન્ટ

મોદેર

હારસી.
સદી અંમેષ્ટમાં

મુકામ તાલુકે ક્રીલ પ્રગણે સરપદડ પ્રાંત કાઈ આવાડ તા. ૧ રમઝાન, સન સમાન મીયા તી વ અશ્દ (ઈ. સ. ૧૮૦૭-૮)

ઉપરની મતલબનો બંદોબસ્ત જે વોહર સેટલ મેન્ટના નામે ઓળખાય છે તે ઈ. સ. ૧૮૦૭ થ ૧૮૨૦ સુધીમાં કાઠીઆવાડનાં અને મહીકાંકાના નાન મોટા તાલુકાઓ સાથે કરવામાં આવ્યો હતો. ૧૮૨૦મ ગાયકવાડ સરકાર સાથે સરકારને જે કરાર થયે તેમાં આ પ્રાંતોના "જમીનદારોના પ્રગણામાં કંપન સરકારની મેંજુરી વગર લશ્કર મોકલવું નહીં તેમજ કંપની સરકારથી પરબારો એ પ્રાંતના જમીનદાર વરતી ઉપર કાંઈ દાવો ચલાવવો નહીં." એ પ્રમાણે ગાયકવાડ સરકારે કબૂલત આપી છે.

પ્રાંતના રામજોએ જે ખતો કંપની સરકાર લખી આપ્યાં હતાં તે તેઓ બરાબર પાળશે તે માં તેઓના તરફથી ફેલ જમીનો અને આડ જમીનો આપવામાં આવ્યા હતા. આ જમીનો બારોટો થત અને જીવના નેખમે પણ રામજો પાસે તેઓ શરતે પગાવશે એવો એ કાળમાં બારોટો ઉપર વિશ્વાસ હતો. કાઠીઆવાડના રામજો સાથે બંદોબસ્ત સરકાર તરફથી કરવામાં આવ્યો તેમાં મુખ્યત્વે કરીને (૧) એક રામ જીજ સાથે વેર ઉચું ન કરે, એથે પુજો કરનાર કાઠી કે રજપુતને આશરો ન આપે કાઠીની જમીન ઝોંટી ન લે અને બાપાતોની જમીન વેચાતી ન રાખે, અને ચોરો અને દરામખોરોને આશરો ન આપે, છુટચોરી કરે નહીં (૨) કંપન અને ગાયકવાડ સરકારના અપરાધીને આશરો ન આપે, (૩) પેશ્વા, ગાયકવાડ અને કંપનીના મદાલે જે સરહદે આવેલા હોય તેમાં ચોરી છુટકાટ ન થાય અને થાય તો જે નુકસાન થાય તે માટે જેની રે દદ હોય તે બરી આપે, (૪) કાઈ જમીનદાર ગામ અગર જમીન તેની બરાબ દાલતને લીધે લખાવી લેવામાં આવ્યું હોય અને પાણું ન સોંપાય હોય તો ઈ-આફ કરી સોંપાવી આપે. અને અ પ્રમાણે બંદોબસ્તમાં તકાવન પડે તો મોદેરાસ આં

તેનો રાજખર્ચ આપવામાં આવે. એ પ્રમાણે ગોઠવણ કરવામાં આવી.

કાઠીઆવાડના રાજાઓ અને તાલુકદારોએ કંપનીને જે લખાણ લખી આપેલું તેનો સામાન્ય નમુનાનો પ્રકાર ઉપર મુજબ છે. પણ ત્યાર પછી તે છતાં પણ કાઠીઆવાડમાં હુંદકાદ ઉપર નોંધેલો તેવો અંકુશ ન રહેવાથી એ બાબતની તપાસ કરવા ઈ. સ. ૧૮૮૩માં સરકારે એક કમિટી નીમી હતી. અને આ કમિટીએ મૂળના ફરાવોમાં વપરાયેલી લખાણના સંબંધી સ્પષ્ટિકરણ કરતો અહેવાલ સરકાર આગળ મંજૂરી માટે રજૂ કર્યો હતો. અર્થાત્ કે કાઠીઆવાડ પ્રાંત ઉપર ૧૮૦૭થી બ્રિટિશ સરકારનું સાર્વભૌમપણું સ્થપાવાના અંગે જે દસ્તાવેજો થયા તેમાં રાજાઓ અને તાલુકદારોના વહીવટની અંદરની બાબતમાં વચ્ચે પડવાનો ઇરાદો રાખવામાં આવ્યો નથી.

૧૮૦૨માં વસાઈના કરાર થયા તે અન્વયે એ કરારની ૧૪મી કલમ પ્રમાણે ગાયકવાડ અને અંગ્રેજ સરકાર વચ્ચે ૧૮૦૧માં જે કરારો થયેલા તેનો પેશ્વાએ સ્વીકાર કર્યો. અને અમદાવાદના મહેસુલના પદ્દા પરંતે પેશ્વા અને ગાયકવાડ વચ્ચે જે વાટાઘાટ કરવાનું અધુરું રહ્યું હતું તેના અંગની લેવડ દેવડ વગેરે નક્કી કરવાનું કામ કંપની સરકારને સુપ્રત કરવામાં આવ્યું. કંપની સરકારે જો કે થોડી રીતે લંબાવ તરીકે કામ કરી બેસે પક્ષોને લેવડ દેવડનો હિસાબ નક્કી કરી આપ્યો. કાઠીઆવાડ ઉપર પેશ્વાનું સાર્વભૌમત્વ હોવા છતાં એના મહેસુલની ઉધરાતમાં મુશ્કેલી પડતી હોવાથી પેશ્વાએ કાઠીઆવાડના મહેસુલની ઉધરાત કરવાનું અમુક વરસના પડાથી ગાયકવાડ સરકારને આપ્યું હતું. અને તેમાં પણ કાઠીઆવાડના જે સંસ્થાનો બ્રિટિશની સાથે સંબંધમાં હતાં તેનો સમાવેશ થતો નહોતો. વળી કંપની સરકારની રકમ પણ ગાયકવાડના પાસે લેણી હતી. અને લશ્કરના પગારો ચઢી ગયા હતા. પેશ્વાના તરફની જવાબદારી અદા કરવા અને નાણાં સંબંધી મુશ્કેલી-

માંથી મોકળાશ મેળવવા માટે ગાયકવાડની લશ્કરી 'ટુકડીઓ' અવાર નવાર કાઠીઆવાડના હાથોમાં મુલકગીરી ઉધરાવવા નીકળતી હતી. જો કે આ વખતે દર વરસે મુલકગીરીની રકમ દરેક તાલુકાએ આપવી જ નોંધેલો એવું કાંઈ ધોરણ હોય એમ જણાતું નથી. તેમ એ મુલકગીરીની રકમ પંચું નિર્ધાર થયેલી નહોતી. દાખલા તરીકે નવાનગરની ખંડણીની રકમ કાયમની નહોતી, પણ જે પ્રમાણમાં મુલકગીરીનું લશ્કર આવતું તે પ્રમાણે ઉપર મહેસુલની ઉધરાતનો આધાર હતો. મુલકગીરીનું લશ્કર કાઠીઆવાડમાં આવતું ત્યારે તેનો મુકામ લાંબા વખત સુધી રહેતો હતો અને તે લશ્કરની સાથે કે લશ્કરના અમલદારોની સાથે તાલુકદારો પરિચયમાં આવતા. મુલકગીરીની રકમ પેટે કે રક્ષણ માટે કે બીજા કારણે તાલુકદારો ગાયકવાડ સરકારને ગામો પણ લખી આપતા હતા. ધારીનો કોલ્હો પહેલાં ઠેબાણી કાઠીઓના તાબામાં હતો. તેમણે વાંકીઆના રાણીગવાળાને તે લખી આપ્યો હતો. અને બ્યારે રાણીગવાળા બ્યારવટે ગયો ત્યારે ધારી તાલુકાને ગાયકવાડ સરકારે પોતાના મુલકમાં દાખલ કરી દીધો હતો. ચાંચઈના કાઠીઓએ પોતાના તેર ગામનો ગરાસ ગાયકવાડ સરકારને લખી આપ્યો હતો. અને ધોતરવડના કાઠીઓએ પોતાનાં ૭૮ ગામો લખી આપ્યાં હતાં. ચલાળા અને તેના હં ગામો-વાળા કાઠીનાં ગામો-ગમસાહેબને ત્યાં ગીરો મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. પણ ૧૮૧૨માં નવાનગર સાથે લગાઈ થવાથી પરિણામે ચલાળાનો ગીરો હક ગાયકવાડ સરકારને મળ્યો હતો. નવાનગર તાબાના લીમ-કદાના રજપુતોએ અંદર અંદરની તકરારને અંગે પોતાની મિલકતનો અર્ધો ભાગ અને કુલ સત્તા ગાયકવાડ સરકારને સુપ્રત કરી દીધી હતી. મોણપુરના ઘોઘાદારી રાજપુતોએ પણ પોતાનાં ગામોનો ભેરો અને વજ્ર ગાયકવાડ સરકારને લખી દીધાં હતાં.

ઉપર જે થોડા દાખલાઓ આપવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી જણાય છે કે (૧) કર્નલ વોકરે કાઠીઆવાડમાં પ્રવેશ કર્યો તે પહેલાં મુલકગીરી લશ્કરે

પોતાના બગીચા કાઢીઆવાડનાં કેટલાંક ગામે ઉપર પોતાની હકુમત સ્થાપી હતી. (૨) અંદર અંદરના વિખવાદને લોધે નાના તાલુકાદાર પોતાના રક્ષણને માટે ભાંજગડના પરિશ્રમે નક્કી થયેલી નાણાંની થોડી રકમ આપી અથવા તે નાણાંના અભાવે મુલક આપી રક્ષણ મેળવી લેતા અને આખરે એ મુલક ખાલસા થતો હતો. અથવા તો હંમેશને માટે અઘાટ હકથી ખીજનના હાથમાં આપી દેવામાં આવતો. આ કાળ અંધાધુંધીનો હતો. અને હક કરતાં બળબળીનો હતો. એટલે તાલુકાઓના કબજાના પ્રદેશમાં વારંવાર ફેરફાર થઈ જતો. અને મુલકનો ભાગ ખીજઓને બદલામાં આપવાની લગભગ પ્રથા પડી ગઈ હતી. અને નાણાંના બદલામાં કે તે વસુલ કરવા માટે પણ મુલક ઉપર સત્તા બેસાડવામાં આવતી હતી. એ રીતે માથકવાડ સરકારના રાજ્ય વહીવટને અંગે નાણાંની મુશ્કેલી ટાળવા અને એમની પાસેનાં બાંહેધરીવાળા શાલુકારોનાં દેવા પતાવવા માટે ૧૮૨૮થી ૧૮૪૦ સુધીમાં કંપની સરકારે એમના મુલકમાં પેટલાદ, બદિયલ, કડી, ડગોઇ, બદાદુરપુર, તેમજ શીનેર પ્રગણા અને કાઢીઆવાડમાં અમરેલી, દામનગર વગેરે પ્રગણા, કાઢીઆવાડની મુલકગીરી તથા મદીકાંઠા-દેવાકાંઠાની ખંડણી તથા રાજપીપળાની, ઉદેપુરની તથા સંખેડાનાં ખંડીવા ગામેની ખંડણીઓ ઉપર જપ્તી મૂકી હતી. જેની અંદાજે આવક રૂ. ૧૫ લાખની ગણવામાં આવી હતી.

૧૯મા સદીની સરઆતમાં કાઢીઆવાડ અને ગુજરાતની રાજકીય સ્થિતિ અંધાધુંધી ભરી હતી. રાજ્યો ચાલનાં દનાં પણ તેમાં બળબળીને જોર વધારે હતું. અને લગભગમાં અવાગનવાર રાજ્યોને વિગ્રહ પરાજય મળતા દના. રાજ્યોની હદ, આવક અને એનું બળ નિશ્ચ ન હતું. આવા સંપર્કોમાં ૧૮૨૮ હડીવા કંપની સરકારના પ્રતિનિધિઓએ આવી આખા દેશમાં શાંતિ સ્થાપવાના ખેતને નગર આગળ રાખી લગભગ છઠ્ઠા આશ્ર ૬૦ વિના દરેકની સાથે જેમનો તેમ બીજાનું કરી વાગ્યો. અને તેથી ૧૮૬૩માં

કાઢીઆવાડનાં બધાં રાજ્યોનું કલાસીફિકેશન સરકારે કર્યું. અને બૂતકાળમાં કાઢીઆવાડ ઉપર મોગલો અને પેશવાના સાર્વભૌમપણાને સ્થાને હંમેશાંને માટે કંપની માદનશીન થઈ. કાઢીઆવાડનાં અને ગુજરાતનાં રાજ્યોને ભરવી પડતી પેશકશી, જોરતકાળી, ખીચડી વેરા, ધાસદાણો, સુખડી અને ટ્રિબ્યુટ વગેરે જોને ભરવાં પડતાં એની જવાબદારી કંપનીએ સંપૂર્ણ રીતે પોતાને માથે લીધી. અને એ જવાબદારી કંપનીએ અને ત્યાર પછી અંગ્રેજ સરકારે અત્યાર સુધી બરાબર અદા કરી છે.

સવાસો વરસ સુધી ચાલ્યા આવેલા સંબંધમાં મૂળ પાયામાંથી ફેરફાર કરવાનો સમય હવે અત્યારે આવ્યો છે. વાંચકો જાણે છે કે કાઢીઆવાડ, મદીકાંઠા અને દેવાકાંઠાના તાલુકાદારોને પોતાની નીચે મેળવી લેવાની વડોદરા રાજ્ય સમજાવટ કરે છે. મનુષ્ય સ્વભાવ છે કે એને ચાલુ સીલામાંથી બહાર આવી નવા સીલામાં દાખલ થવાનું પસંદ પડતું નથી. એને જીનું વધારે ગમે છે. એ રીતે કાઢીઆવાડના તાલુકાદારોના મોટા ભાગમાં વસતો પેઠો છે. અને જો કે અત્યારે વડોદરા રાજ્યનું બંધારણ હાંદુસ્તાનનાં બધાં દેશી રાજ્યોમાં બંધારણ પૂર્વકનું બંધારણ મનાય છે. વડોદરા રાજ્યની ધારાસભા છે, અને તેમાં પ્રગમતની કદર કરવામાં આવે છે. જતાં પણ આ બધા તાલુકાદારોને અત્યારે પાછાં બૂતકાળનાં અન્યવસ્થાનાં સમરણો તાજાં થતાં હોય એમ એમની હાલની ચળવળ ઉપરથી લાગે છે. એમાંના લગભગ બધા કોઈ પણ ભોગે હાલની માફક એજન્સિ હકુમતમાં રહેવા પ્રુથી છે. કોઈ રાજ્ય નીચે તેઓ જવા પ્રુથી નથી, અને તાલુકાદારો માટે એમના સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ હાલના એજન્સિ વહીવટ નીચે રહેતું એ વધારે ચોગ્ય છે.

એજન્સિ વહીવટને અંગે મોટામાં મોટો સવાલ ખર્ચનો છે. પરંતુ તેમાં જો કદમરથી કામ લેવામાં આવે. પગારોનું, જમ્યાંઓનું અને વહીવટનું ખર્ચ ઓછું કરવામાં આવે, નજર નજરનાં ચાણીઓને જોડી દેવામાં આવે, તો વહીવટનો ખર્ચ મળી ઓછો

થઈ જાય અને તાલુકદારોને પણ સંતોષ થાય: જો કે કાળજી એવું છે કે એ એવું કામ કર્યા જશે. જમીનો સત્તાના ઉપભોગનો નહીં પણ સેવાવૃત્તિનો છે. પ્રગ્ન સાથે સહકારથી ચાલવાનો છે. દરેક વ્યક્તિ પોતપોતાના પરિધમાં સ્વાતંત્ર્ય ભોગવવાનો હકદાર છે એવો નિયમ પ્રવર્તે છે ત્યાં તાલુકદારો પોતે ઈચ્છે છે એવું એન્જિનિસ વહીવટમાં પણ સ્વાતંત્ર્ય જાળવી શકે નહીં, તે એક સવાલ છે.

તાલુકદારો માટે બીજો માર્ગ બ્રિટિશ હોદ્દામાં બની જવાનો છે. એટલું ખરું કે એમ થવાથી તેઓ હાલ જે થોડા હકો ભોગવે છે તેમાં હાનિ પહોંચવાનો સંભવ છે. પરંતુ ભવિષ્યનો વિચાર કરતાં એમ લાગ્યા વગર રહે એવું નથી કે તેઓ બ્રિટિશ હોદ્દાની સામાન્ય પ્રગ્નની કક્ષામાં આવી જશે એટલે તેમનામાં કેળવણી વગેરેનો વિકાસ થશે. બ્રિટિશ હોદ્દામાં બળવાથી અત્યારે તો ત્યાંના તાલુકદારો જેવી સ્થિતિમાં તેઓ મુકાય છે. અને લાગણીનો અને આગ્રહનો સવાલ બાબુ ઉપર મુકીએ તો બ્રિટિશ હોદ્દાના તાલુકદારોનો મોટો ભાગ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવી રહ્યો છે. જો કે તેઓને જીલ્લાના અધિકારીઓને ધણીવાર પ્રસન્ન કરવા પ્રયત્ન કરવો પડે છે. પરંતુ એ તો એન્જિનિસ વહીવટમાં પણ શું છે? શું ચાલુદારો અને ચાણાના માણસો તરફથી, તાલુકદારો પોતાને જેવા સમજે છે તે પ્રમાણે તેમનો દરજ્જો સાચવવામાં આવે છે? અર્થાત્ કે એન્જિનિસ વહીવટ તબેજ તેઓ પોતાના હકો જાળવી રાખશે એ માન્યતા બૂલ ભરેલી છે. અત્યારે હીંદુસ્તાનનું રાજ્યતંત્ર ન સમજ પડે એવી ત્વરિત ગતિથી ફેરવાતું જાય છે અને એની અસર એન્જિનિસના વહીવટ ઉપર થવા વગર નહીં રહે એ નિશ્ચિત છે. એટલે એ દષ્ટિએ પણ કાઠીઆવાડ-શુજરાતના તાલુકદારોએ પોતાના સ્વાર્થનો વિચાર કરવો નોંધવો.

કેટલાક તરફથી એવી સૂચના કરવામાં આવે છે કે બધાં ચાણાંઓનું સંયુક્ત બંધારણ કરવું. અથવા તો નજીક નજીકનાં ચાણાંઓ એકત્ર થઈ પોતપોતાનું બંધારણ

ધરી કાઢે. જેમ અત્યારે મોટાં રાજ્યોનું છે તે પ્રમાણે બધાં ચાણાંઓનું સંયુક્ત બંધારણ રચવામાં આવે અને તે સફળ થાય તો ખુશી થવા જોગ છે. પરંતુ પોતે પોતાનો સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકે એમ છે એવી દૃઢ માન્યતા ધરાવનારો તાલુકદાર વર્ગ આજો એકત્ર થાય એ આકાશ કુસુમવત્ વાત છે. સિવાય કે સત્તાના આગ્રહથી તેમ કરવાની એમને ફરજ પાડવામાં આવે. નજીક નજીકનાં ચાણાંઓ એકત્ર થાય. એમાં પણ આ પ્રકારની જ મુશ્કેલી રહેલી છે. જેતપુર, ખીલખા, મેંદરડા, બગસરા વગેરે નાનાં નાનાં કાઠી સંસ્થાનોમાં અત્યાર મુશ્કેલીમાં જે વહીવટી મુશ્કેલી આવી છે તે આમાં પણ આવ્યા કરવાની અને અત્યાર મુશ્કેલી એવી વહીવટી મુશ્કેલીઓ તરફ સરકારના રાજદારી ખાતાએ જેમ દયાની નજરથી જોયું છે એમ હવે પછી જોવામાં નહિ આવે એ જાણી લેવું જરૂરનું છે. ફેરલ ધારાસભાઓમાં ફરીઆદો રજુ થશે. અને તે ફરીઆદોમાં જેમ તાલુકદારોનો દરજ્જો, એમની સત્તા અને એમના જ્ઞાતકાળના ઇતિહાસનો વિચાર કરવામાં આવશે એમ તાલુકાઓની પ્રગ્ન પક્ષે પણ વિચારણા કરવામાં આવશે. અત્યારે જગતનાં રાજ્યોનાં બંધારણો પરિણામની દરકાર કર્યા વિના પ્રગ્નપક્ષે ધડાતાં જાય છે અને જ્યાં સરમુખ્યવારી સ્થપાઈ છે ત્યાં પણ તે, લશ્કરના કરતાં પ્રગ્નના બળ ઉપર પોતાના સ્થાયી-પણાનો વધારે અધાર રાખે છે. એવા સંયોગોમાં નાના નાના તાલુકાઓ પોતાના જ્ઞાતકાળના ઇતિહાસ ઉપર આધાર રાખી પોતે ધડેલાં બંધારણો ટકાવી રાખી શકે એમ માનવું અતિશયોક્તિ ભરેલું છે.

આ બધા સંયોગોમાં અમને કેવળ નિષ્પક્ષપાતપણે એમ લાગે છે કે તાલુકદારોએ પોતાના નજીકના મોટા રાજ્યમાં, પોતાના ચાલુ હકો ન્યાયી રીતે જળવાઈ રહે એ રીતે જો જરૂર કે ફરજ પડે તો જોશઈ જવું એજ વ્યવહાર માર્ગ છે. ગમે તેવાં બંધન પતો કરવામાં આવે, કરારો કરવામાં વચનો આપવામાં આવે પરંતુ તેના પાલનની ચિર-સ્થાયીતા માટે કશી ખાતરી રાખી શકાય એવા હાલના રાજદારી-સંયોગો નથી, એમ સ્પષ્ટ સંમજવું નોંધવો.

તેમ શબ્દોની સખાવટ ઉપર તાલુકદારો પોતાના ભવિષ્યનો આધાર રાખતા હોય તો તે પણ યોગ્ય નથી. અને તો શબ્દો કરતાં હુકમની બાંધના, મનનો મેળ, વ્યાવહારિક અને આર્થિક સંબંધો એ વગેરેની કીમત વધારે આંધ્રીએ છીએ. કયા રાજ્ય સાથે જોડાતું એ તાલુકદારોએ પોતાના સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ વિચારવાનું છે. પણ જે રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા સારી હોય, જે રાજ્યમાં વચન પાલનની કીમત ગણાતી હોય, જે રાજ્યમાં સદાનુસૂતિવાળો અધિકારી વર્ગ હોય અને પોતાની ફરીઆદોનો સત્તર નીકાલ જે રાજ્યમાં થઈ જશે એમ લાગતું હોય એ રાજ્યમાં તાલુકદારોએ જોડાતું મુનાસબ છે.

કાંઈપણ રાજ્યમાં તાલુકદારો કે ભાગદારો જોડાય તો એમણે શબ્દોની મારામારીમાં પડી લાંબા લાંબા કરારો કરવા કે વચનો મેળવવાં એ વ્યવહાર નથી. જેમ તેઓ શબ્દોમાં વધારે ઉતરશે એમ તેઓ વધારે ગુમાવશે. રાજ્યોમાં જોડાવાનો એમનો હાકલ સાદો જોઈએ. એમાં ધણીશુંચવણો ન જોઈએ. સીધી વાત જોઈએ. માગણીઓ સ્પષ્ટ જોઈએ.

સાથે સાથે એમણે જમાનો પણ જોળખવો જોઈએ. પોતાના તાલુકાની પ્રજાનો પણ મન લેવો જોઈએ. અને એ પ્રમાણે જો પ્રજા તરફ બેદરકાર રહી તાલુકદારો સ્વતંત્ર રીતે પ્રજાની ઈચ્છા વિરૂદ્ધ નિર્ણય કરી નાંખશે તો એમાં કશો ભણીવાર નહીં આવે અને તાલુકાના લોકો રક્ષણ પણ નહીં થઈ શકે. સામાન્ય રીતે તાલુકદારોને કોઈપણ રાજ્યમાં જોડાવા માટેનો મુશ્કો નીચેની મનસૂબાનો હોવો જોઈએ.

૧. તાલુકદારોના જે દહો અને જવાબદારી અત્યારે દવાતી ધરાવતાં હોય તે દહો અને જવાબદારી યોગ્ય રીતે કાયમ રહે અને તેને રાજ્યના કોઈપણ કાયદાથી બાંધ ન આવે.

૨. તાલુકદારો ઉપર અત્યારે એન્જિનિસની સરકાર હકુમત ધરાવે છે તે હકુમત અને કાયદાનો અધિકાર એટલા જ પ્રમાણમાં રાજ્ય ભોગવે.

૩. રાજ્યના ભાષાતો, મૂળ ગરાસીઓ, સરદારો,

અમીરો વગેરે જે વિશિષ્ટ દહો ભોગવતા હોય તે દહો વિશેષ અધિકારરૂપે તાલુકદારોને પણ મળે.

૪. અત્યારે તાલુકદારોને ખર્ચનો જે ભોજો પડે છે તે કરતાં વિશેષ ભોજો સરકારની સાથેના કોઈપણ સંયોગોમાં નહીં પડવા દેવાની રાજ્ય બાંહેધરી આપે છે. જેમાં ટીબ્યુટ, પેરાકશી, નેરતલખી, આંકડો, મુખડી, ધાસદાણા, ખીચડી વગેરેનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે.

૫. તાલુકદારો રાજ્યનું સાર્વભૌમપણું અને નિયમન સ્વીકારે છે તેના બદલામાં હાલના ખર્ચના ભોજામાં રાજ્ય અમુક કરતાં વધારે નહીં એટલી રાહત આપવા બંધાય છે.

૬. પોતાની પ્રજા સાથે સારો સંબંધ જાળવી રાખવા તાલુકદારો બંધાય છે. અને રાજ્યની પ્રજા અને તાલુકદારોની પ્રજા વચ્ચે કોઈપણ પ્રકારનો બેદબાવ નહીં ગણતાં કેળવણી તો કરી વગેરે બાબતમાં સમાન ગણવા રાજ્ય બંધાય છે.

૭. તાલુકદારો અને રાજ્ય વચ્ચે કોઈપણ બાબતમાં મતભેદ પડે તો બન્ને કે બન્નેમાંથી ગમે તે એક રેસીડન્ટ કે સર્ગંધ ધરાવના બ્રિટિશ અમલદારની સંમતિથી વાઇસરોયને અપીલ કરી શકે છે.

૮. જાહેરહિતનાં કામોમાં રાજ્યની સાથે તાલુકદારો સહકાર આપશે.

૯. તાલુકદારોના દહો અને જવાબદારીઓનું લીસ્ટ આ નીચે આપવામાં આવ્યું છે. અને તે બન્ને પક્ષને માન્ય છે. અને તેમાં કાંઈ ફેરફાર કરવાની જરૂર પડે તો બન્ને પક્ષની સંમતિથી પંચ નીમી થઈ શકે. અને વચના પ્રમુખ તરીકે બ્રિટિશ સરકારનો ન્યાયખાનાનો એક અધિકારી રહે.

ઉપરની મનસૂબાનો ટુંકો પણ બંધી લોકોને સમાવેશ થાય એવો એક મુશ્કો થવો જોઈએ. અને તેની બાબા મોઝખી જોઈએ. દહો માગવાની સાથે દહોની સાથે રહેલી જવાબદારીઓ પણ તાલુકદારોએ બની શકે તે પ્રમાણમાં ઉપાડવી જોઈએ. અને તેમ કરવામાં આવે તોજ દહો ટકો રહે છે.

કાઠીઆવાડમાં જે યાણી છે, તેમાં મોટે ભાગે ગોહિલ, ગડેલ, ઝાલા, પરમાર, ખાચર વગેરે જાતિના તાલુકદાર ભાગદારો છે. અને એ જાતિનાં જે રાજ્યો કાઠીઆવાડમાં છે તે રાજ્યોની સાથે આ બધા તાલુકદારોના મૂળ પુરૂષોને ભૂતકાળમાં સંબંધ હતો. તેઓ પરસ્પર સંબંધી છતાં એકબીજાની સામે લડતા, ખારવટે નીકળતા અને રાજ્યની સામે હુકોની બાબતમાં ખંડો ઉઠાવતા તથા જુદાં રાજ્યો સ્થાપવા પ્રયત્ન કરતા. જેમાં કેટલાક સફળ પણ થયા હતા. પણ તેઓ મૂળ એક ગોત્રના બાઇઓ છે. અને ભૂતકાળમાં ગમે તેટલો તેમની વચ્ચે દ્વંદ્વ, રાજ્યભાગ, વગેરે બાબતમાં મતભેદ છતાં વ્યવહારના દરેક પ્રસંગે તેઓ એકબીજા સાથે ભેળાતા અને દુરમનાવટ મૂલી જતા. સાથે ખેસતા, જમતા અને રહેતા. અને તેવું કારણ એ હતું કે તે વખતે વચન પાલનની એક ખીમ્ને કીમત હતી. અને કાર્પણ્ય ભોગે આપેલું વચન પાળવાની એમનામાં તત્પરતા હતી. એમના વંશને અત્યારે પરસ્પર અવિશ્વાસની નજરથી જુએ છે એ ખેદકારક બીના છે.

મનુષ્યનું જીવન સલામત નથી, એની મીલકત સલામત નથી. મોટાં મોટાં રાજ્યોએ દંઢ મનથી કરેલા કરારો સલામત રહ્યા નથી. એટલે જગતના અનંત કાળમાં સલામતી જેવું કશું નથી. માત્ર એ મનને મનાવવાની એક માન્યતા છે. એવા સંયોગમાં તાલુકદારોએ જે રાજ્યો સાથે જોડાવું હોય તો કરારો ઉપર ભાર મૂક્યા કરતાં પણ વિશ્વાસ અને રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા, તેની ખીમ્ને તરફની વર્તણૂક, તેની પ્રથા, ઉદારતા ઉપર નજર રાખી જોડાવું એજ વધારે સલામત લાગે છે. દ્રવ્યના બદલાયી સંજામતી જળવાતી નથી. અને એવી રીતે મળેલો તત્કાલ લાભ લાંબો વખત ટકતો નથી. ભવિષ્યની પ્રજાને માટે એવી રીતે મેળવેલો બદલો શાપરૂપ નીવડે છે એ સમજી તાલુકદારોએ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત છે. એટલે ક્યા રાજ્યમાં જોડાવાથી પોતાનું હિત છે તે ખીમ્ને કાર્પ સમજાવે તે કરતાં તાલુકદારો પોતે પોતાના સ્વાર્થને અંગે વધારે સમજી શકે એમ છે.

તેઓમાંના કેટલાક કેટલેક અંગે રાજદ્વારી બાબતોના નજીક અને હેશિયાર છે. એમણે પોતાની પ્રજાને પણ મત લેવો જોઈએ. અને પ્રજાનું વલણ કંઈ તરફ છે એ પણ સ્પષ્ટ લેવું જોઈએ. અને કહીએ કે કોઈ કહે, કે તાલુકદારોએ અમુક રાજ્યમાં જોડાવું અને અમુકમાં નહીં એ નકામું છે. કારણ કે સ્વાર્થ કહેનારનો નહીં પણ તાલુકદારોનો છે. અને કહેનાર જેમ પોતાના સ્વાર્થ માટે કહે છે તેમ સાંભળનારે પણ પોતાના સ્વાર્થનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે. બાકી એક વાત અત્ર કહેવી જોઈએ કે સામાન્ય રીતે તાલુકદારો પ્રત્યે એમની રેવતનો અણગમો છે. રેવતનાં માણસો તાલુકદારી હકુમત કાયમ રહે એવું ઈચ્છતાં નથી. વળી જે રાજ્યોમાં ભાયાતો અને મૂળ ગરાસીઆઓ છે તેઓને રાજ્યધરાણા સાથેનો સંબંધ હોઈ તેઓ પોતાની પ્રજા ઉપર ગમે તેમ વર્તે છે અને તેથી રાજ્યોને પણ ધણી વાર મુશ્કેલી ઉભી થાય છે. આ ભાયાતો અને મૂળ ગરાસીઆઓ સામે પણ એમના લોકોની સંખ્યાબંધ ફરીઆદો અવારનવાર થયા કરે છે. ત્યારે રાજ્યને એથી લાભ તો કશો છેજ નહીં. એ જ પ્રમાણે તાલુકદારોના સંબંધમાં છે. તાલુકદારો ગમે તે રાજ્યમાં જોડાય પણ જે રાજ્યને તાલુકદારોને આપેલાં વચન પાળવાં છે તે રાજ્યને એથી ઉલટું જવાબદારી અને ખર્ચ વધે છે. એક માત્ર વસ્તીના વધારા સિવાય રાજ્યોને કશો લાભ નથી. તાલુકદારો રેવત ઉપર ગમે તેવું સ્વચ્છંદી વર્તન ચલાવશે અને રાજ્યો પાસે સતત ફરીઆદો આવ્યા કરશે. રાજ્ય ત્યારે એ સંબંધમાં પગલાં ભરવાનો વિચાર કરશે ત્યારે તાલુકદારો કરારોનો મુસદ્દો સાંગો ધરશે. અથવા તો સરકારમાં અપીલ કરવા દોડી જશે. જે કાર્પ હોશીઆર રાજ્ય હશે તો ખેદરકાર રહેશે પણ સદાનુમૂલિવાળુ રાજ્ય હશે તો એવા રાજ્યને હમેશાંને માટે તકલીફનું એક પ્રકરણ વધશે. બેશક આની બધી બાબતોના માર્ગો પણ સહજ છે. અને એવી બાબતો તો એડમીનીસ્ટ્રેશનનો એક ભાગ છે. પણ એ તરફ રાજ્યોએ ધુલેલ રાખવું ન ધરે, એટલું જ અત્ર કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

એક અભ્યાસી.

ભાવનગર સંસ્થાનમાં ગૌસંવર્ધન

(લેખક : શ્રીયુત નરવરસાલ માણિકસાલ મુરતી)

૧. દરકોષ, જેને હિંદુસ્થાનની ખેતીના અર્ધ-શાસ્ત્રનું સામાન્ય જ્ઞાન છે, તેને, ઢોર ઉછેર અને ખાસ કરીને ગાય અને તેના પરિવારના વિકાસની અગત્ય સારી રીતે સમજાવે છે. ગોળાતિ, ખેડોના બાર ખેંચવાનું સાધન અને હિંદુસ્થાનની વનસ્પતિ આદારી પ્રજા માટે ખેરાકતની મુખ્ય વસ્તુઓ ઘી, દુધ વિગેરે ઉપજાવે છે. ગૌસંવર્ધનના કાર્યની શ્રુતિશ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ, તે કામને અત્યંત વેગ આપી, હિંદુસ્થાનની ખેતીના પ્રજાની સંખ્યા સમગ્રજાતિના નામદાર લોર્ડ લીનલેઈચમે સાહેબે વ્યવહારિક રીતે પુરવાર કરી આપી છે.

૨. નામદાર વાણસરાય સાહેબે ઢોર ઉછેર માટે દાક્ષ કરી, (આ જાતનામાં કુંદમીનાદ મુશ્કાવો) તે પૂર્વે કદાચ વર્ષોથી ભાવનગર દરવાજાનું, ગૌસંવર્ધનના કાર્ય તરફ આગ્રહતા પૂર્વક ખ્યાન ખેંચાયું હતું. અને એ દિશામાં પદે પદે પગલાં તરીકે, ભાવનગર સંસ્થાનનાં ઢોરની ઓલાદમાં સુધારો કરવાના પ્રજાની તપાસણી માટે એક ગૌસંવર્ધન કમિટી નિમવામાં આવી હતી. ખેતીમાં વધારે ઉપયોગી ગાય અને બળદની નજીકથી જતી જતા ઓલાદને સુધારવા તરફ આ કમિટીનું, કુદરતી રીતે મુખ્યત્વે લક્ષ્ય કેન્દ્રિત થયું હતું. ઓલાદ સુધારવા માટેના એક માત્ર ઉપાય, ખસી સાગોના અર્ધ ધાર્મિક પૂર્વમદ દર કરવો તે હતું. દલે તો ખર્ચો પીન્સર્સથી, જરા પણ દુઃખ ન થાય તેવી અને નિરપકારી રીતે ખસી કરવામાં આવતી હોવાથી તે પૂર્વમદ તદ્દન અયોગ્ય અને હુનવાણી થયો છે. કમિટીએ એવન ૧૯૮૮ ની શરૂઆતમાં હુંધી પણ સર્વમાર્ગી તપાસણી આદરી. કમિટીને સાનંદકાર્ય સાથે તે વખતે જાણ્યું કે આ પૂર્વમદ ઉપરજોડો અને તે જરા વિવેક ભરી

સમજાવટ અને નવી પદ્ધતિનો દર્શનિક પ્રયોગ રૂપમાં કરી ખતાવવાથી દૂર થઈ શકે તેવો હતો. કમિટીએ તેમનો રિપોર્ટ પેશ કર્યો અને તેને પરિણામે ગૌ-સંવર્ધનનું કામ આગળ ધપાવવા માટે ખાસ રકમ બજેટમાં મંજૂર કરી, એક દસકામાં ધાર્યો હેતુ બર લાવવા માટે એક તો રેડીયાર ગોધણની ખસી કરવાની અને નવી ઓલાદ સુધારવા માટે ઉમદા ધજીપૂટ પૂરા પાડવાની એમ એકી માથે બંને બાબતો ઉપર આ પ્રવૃત્તિ કેન્દ્રિત કરી.

૩. કાઠિયાવાડમાં અને ખાસ કરીને ભાવનગર સંસ્થાનમાં ગીર જાતિ ઉમદા ગણાય છે; અને તે સામાન્ય રીતે દેશી કે દેસાણુના નામથી ઓળખાય છે. આ જનાવરો કદાચ શરીરના અને મજબુત હોય છે. ખેતીના અને બારખદારી કામ માટે તે ધણી ઉપયોગી છે. એમ કહેવાય છે કે પેશવાણ સમયમાં, બારે તોપખાનાના ગાડાઓ ખેંચવા માટે અચૂક આ જાતના બળદો ઉપયોગમાં લેવામાં આવતાં હતાં, અને બારખદારી જનાવરોની ઉછેર માટે આ જાતના ધજીપૂટોને પુના મોકલવામાં આવતાં હતાં. વળી ગીરની ઉમદા ગાય પુરુષક દુધ આપે છે. આ જાતનામાં ફક્ત સિંધી ગાયો સિવાય તેની કોઈ બરાબરી કરી શકે તેમ નથી. સિંધી બળદ, તેના હુંકા અને નાના હદને લીધે ખેતીના ઉપયોગમાં આવી શકતો નથી. ગાયો દુધ આપવાના અને બળદો ખેતીનાં ઉપયોગમાં લેવાનાં એમ બંને અર્થ સારે એવી દેસાણુ જાત આખા હિંદુસ્તાનમાં પ્રથમ પંકિતમાં આવે છે; ખીજા કોષ હજાકામાં તેને તોલે આવે એવો ગાયની જન નથી.

૪. ગુજરાતની કોંકર જાત હરતા દેસાણુ જાત ખડતલ અને રોગોના વધારે પ્રતિકાર કરી શકે તેવી

છે. દેસાણ કરતાં કાંકરેજીની માવજત વધારે લેવી પડે છે, અને ખોરાક મળુ સારો આપવો પડે છે. વળી તે ખેતીના ભારે ખેતને ઉકાવવામાં દેસાણ કરતાં વહેલી નખળી પડે છે. તેનામાં હોય જેવું કાંઈ હોય તો એક માત્ર એ છે કે દેખાવમાં તે સુરત જેવું લાગે છે અને ગતિ મંદ હોય છે, પરંતુ ખેતીના કામમાં ત્વરિત ગતિ કરતાં કૌવતની વધારે જરૂર છે અને તે મુશ્કેલી તો તેની મનોવલકાઈ નથી. તેની ખરી કિંમત તો દુર આવેલા ધાત્રોલ અને અર્જેન્ટાઇનના માલધારીઓ સમજે છે. ત્યાં દિંદુરથાનમાંથી ઉત્તમ ઓલદનાં દોરો, ત્યાંનાં દોરો સાથે સંકર ઉછેર (crossing) માટે, નીકાસ કરવામાં આવે છે.

૫. નેક નામદાર મદારાજ સાહેબ શ્રીકૃષ્ણ-કુમારસિંહજી જેમનો દોર ઉછેરની બાબતમાં અપૂર્વ રસ છે. તેઓશ્રીની ખાનગી ગૌશાળાનાં મુખી-ટેન્ડેન્ટ શ્રીયુત પુરૂષોત્તમ નરહર જેમની દેખરેખ નીચે કામ કરતા નિષ્ણાત યોડાંઓ ઓપરેટરોને ગૌસંવર્ધનનું કામ સોંપવામાં આવ્યું છે. રાજ્યકર્તાના આ બાબતમાં અપૂર્વ રસ અને ઉત્સાહ અમુક્ય પુરવાર થયો છે. તે કાર્યકર્તાઓને પ્રેરણા આપે છે એટલું જ નહીં પણ આ કામ પદ્ધતિસર અને સફળતાપૂર્વક અંવરિત આગળ ધપાવવામાં મદદ રૂપે છે.

૬. વિશેષ લખતા પહેલાં આંહી એટલી નેધિ લેવી ઉચિત છે કે દરગારી ગૌશાળાના સુખી. શ્રી. જોષી માત્ર જાકુલી-પગાર વડીયે-કામ કરનાર નથી. પરંતુ અદમ્ય ઉત્સાહી છે. જેમણે દોર ઉછેર અને ખાસ કરીને દેસાણ જાતનો પુનરુદ્ધાર કરવાનું જીવનના ધ્યેય તરીકે સ્વીકાર્યું છે. શ્રી. જોષીના આ વિષયના ઉઠા જ્ઞાન અને લાંબા અનુભવથી તેઓ સર્વમાન્ય સલાહકાર બની રહ્યા છે; અને ગૌસંવર્ધનને અંગે કાંઈ વિચારણા થતી હોય ત્યારે આ વિષયના નિષ્ણાત અધિકારીઓ અને મદદાત્મા ગાંધીજી આદિ લોક-નેતાઓ શ્રી જોષીની કિંમતી સલાહ માંગે છે.

તેમના ચાંનમાં અભિવૃદ્ધિ કરવા અને ગૌસંવર્ધન વિષયમાં અગત્યન વિચારો અને તે વિષયના ખાસ

વિજ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ માટે શ્રી. જોષીને અમેરીકાની વિલિયમ્સ ટાઉનની માઉન્ટ હોપ (Mount Hope, Williams town, U. S. A.) ફેટલ ફાર્મ નેલા માટે મોકલાવેલ છે. ઐકાદ વર્ષ પછી ત્યારે તેઓ વિશેષ જ્ઞાન અને વિદેશી શિક્ષણ મેળવી. ભાવનગર આવશે ત્યારે તેઓ, ગૌસંવર્ધનના કાર્યમાં પ્રથમ કરતાં વધારે ઉપયોગી નિવડશે તેમાં કાંઈ શંકા નથી.

૭. ખસી કરવા સામેના જૂના પૂર્વગ્રહને ઘિટાવવામાં, ખસી કરવાની નવી પદ્ધતિ જે લોકપ્રિય બનતી જાય છે, તેણે ઘણી મદદ કરી છે. વસ્તુતઃ તે પૂર્વગ્રહ, જે કામ કરવાનું છે તે પુરતો તો તદ્દન નથી જ. એમ કહી શકાય; અને આ કામ માટે જે બુદ્ધિ ઓપરેટરો રોકવામાં આવ્યા છે તેમણે અત્યાર સુધીમાં ૯, ૭૫૮ ગોપલાઓને ખસી કર્યા છે. રખડતા આખલાઓ જ સામાન્ય રીતે માઝનીયો ખૂંટના નામે ઓળખાય છે તે, ખેડૂતોની મોલાતને નુકશાન કરવા ઉપરાંત ઉમદા જાતને નખળી પાડવામાં મુખ્ય કારણભૂત હતા. તેમને ખસી કરીને, નુકશાન કરતાં અટકાવ્યા છે.

૮. પોતાની ખેતીમાં ઉપયોગમાં આવે તેવા બળદો ઉછેરવાના કાયદા રીત હજી બરાબર સમજી નથી. તેઓ ગાય કરતાં ઊંચાને વધારે પસંદ કરે છે. આખા ગામનાં ધણુ માટે આપવામાં આવેલ એક ખૂંટની પણ સારી સારવાર રાખી પોપણુ કરવાની વૃત્તિ તેઓ દર્શાવતા નથી. વસ્તુતઃ કામ આપી શકે તેટલું પોપણુ કરવા માટે આપવાનો ઘાસ ચારો એકઠો નહિ કરી શકવાનાં કારણે કેટલાંક ગામે ધણુખૂંટ આપવામાં આવ્યા હતાં, તેને પાછા મંગાવી લેવાની જરૂર પડી છે. આ મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે, ખંજાં ટાણીએ ત્યારે ઘાસ-નીરજીની જીત હોય, ત્યારે આખા વર્ષ માટેની ધણુખૂંટની ખોરાક એકઠી કરવામાં સહકાર આપવા માટે ખેડૂતોને સચતાં આપવામાં આવી છે.

જે ગામેએ ધણુખૂંટો આપવામાં આવ્યા છે ત્યાંની નવી ઓલાદ આશ્ચર્યપદ બની છે. અને જે ગામેએ ધણુખૂંટોને બે કે તેથી વધારે વર્ષ માટે

રાખવામાં આવેલ છે ત્યાં નવી ઝાલોદમાં રહેજ નજરે તરી આવે એવો વિકાસ થવા ઉપરાંત કપાલા (સિંધિઓ સાથે બળદની ખરીદીના થતા કરાર ખતો) ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ઝાલો થયા છે. જે ભાવનગર રાજ્યનો દરેક ખેડૂત એક કે બે ગાયો રાખીને પોતાના બળદો પોતે જ ઉછેરવા મુજબ, અને તે વાત બની શકે તેવી છે; તો તેઓ આગળ ખતાવવામાં આવશે તેમ, વાર્ષિક નણથી ચાર લાખ રૂપીયા જેટલી રકમ ખચાવી શકે, કે જે રકમ વાધરી અને સિંધિઓને બળદની ખરીદી માટે તેઓ અત્યારે આપે છે.

૯. ગૌસંવર્ધનની પ્રવ્રત્તિમાં રસ ભગૃત થવાથી દિન પ્રતિદિન સારો ભરોસાપાત્ર ઉમદા જાતનો ધણખૂંટ મેળવવામાં મુશ્કેલી પડે છે. અનુકૂળ સ્થળે ઉછેર માટે કાર્મ સ્થાપવાથી સારા ધણખૂંટ મેળવવાની મુશ્કેલી અમુક અંશે દૂર થાય તેમ છે. આવી બે કાર્મો સ્થાપવાની યોજના નામદાર દરબાશીની વિચારણામાં છે.

૧૦. બ્રીટીશ ઈંડીયાની સાથે સોંધ, આખા ભાવનગર સંસ્થાનમાં પણ છેલ્લી પંચવાર્ષિક દોર ગણતરી ઇ. સ. ૧૯૩૫ ના જનન્યુઆરી માસમાં કરવામાં આવી હતી. આ દોર ગણતરી મુજબ ખેતીને ઉપયોગી દોર ૮૨,૪૬૧ હતાં, જ્યારે ઇ. સ. ૧૯૩૦ ની ગણતરીમાં તે સંખ્યા ૭૫,૬૯૫ હતી. બંને વખતની દોર ગણતરીની સરખામણીવાળું કોષ્ટક પરિશિષ્ટ ક્રમાં આપવામાં આવ્યું છે. વિશેષમાં, દોરની સંખ્યા, વય, અને જાત, પેટા વિભાગ સહિત વિગતથી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે.

૧૧. બળદની કુલ સંખ્યા ૮૨,૪૬૧ છે જ્યારે હજારની સંખ્યા ૩૨,૮૧૯ છે, જેથી દર એક હજાર બળદની સંખ્યા ૨૫ની આવે છે. દોર ગણતરીને અંગે આવેલા આંકડાઓમાંથી દરબારી નોંધાયેલા ખાતે દારોની સંખ્યા અને ખેતી ઉપયોગી જનાવરોની સંખ્યા તારવવામાં આવી છે અને તેનું અવલોકન

કરવાથી જણાય છે કે ૨૯૮૨૭ દરબારી ખાતેદારો પાસે ૫૫૫૨૬ ત્રણ વર્ષ ઉપરાંતના બળદો છે અને તેમાંના હસ્તક એકંદર ૧૯,૭૩,૫૦૫ વીધા જમીન આવે છે. જેની સરેરાશ ગણત્યાં દરેક ખાતેદાર દીઠ ૧૦૮૬ બળદ અને દરેક બળદ દીઠ ૭૦ વીધા જમીન આવે છે.

૧૨. એ સંતોષથી નોંધ લેવા જેવું છે કે ઉમદા દેશાણુ બળદ અને વોડકાની સંખ્યા અનુક્રમે ૧૦,૬૩૨ અને ૪,૫૪૦ મુજબ વધી છે; જ્યારે આયાત કરવામાં આવેલ વઢીયારા બળદ અને વોડકાની સંખ્યા ઇ. સ. ૧૯૩૦ ના દોર ગણતરી સાથે મેળવણી કરતાં ૧,૦૦૨ જેટલી ઘટી છે હવે ગિર જાતને નવચેતન આપવાના પંદ્રતિસરના ઉપાયોના પરિણામે, આશા રાખવામાં આવે છે કે, ભવિષ્યમાં થનારી દોર ગણતરી વખતે, પરદેશી વઢીયાર અને સિંધી બળદની સંખ્યા ઝાઝી દેખાશે; અને તેથી બીજી બાજુ દેશાણુ ઉમદા જાતની સંખ્યામાં પ્રમાણમાં ઉમેરો થશે.

૧૩. ત્રણ વર્ષ ઉપરાંતના અને દુઝણી ગાય તથા ભેંસની સંખ્યા અનુક્રમે ૪૭,૨૦૬ અને ૫૧,૭૮૪ છે. રાજ્યની વસ્તીની કુલ સંખ્યા ૫,૦૦,૨૭૪ છે. એટલે દરેક દોર દીઠ પાંચ માણસો આવે છે. દરકોઇ અને લીલીયા પરગણામાં દોરોની સંખ્યા ઝાઝી છે. ત્યાં દરેક દુઝણાં દોર દીઠ માણસની સંખ્યા ૮૦૩ અને ૭૦૩ અનુક્રમે આવે છે. એ ઘણી જ દિલગીરીની વાત છે કે ગામડામાં, આર્થિક દૃષ્ટિએ ગાયોની જરૂરીયાત ઘણી ઝાઝી સમજાઈ છે, અને તેને તરછોડી તેના પ્રત્યે બેદરકારી ખતાવવામાં આવે છે, જેથી પરિણામે ગાયોની ઉમદા જાત નબળી પડી છે, અને એક ગાય સરેરાશ દરરોજનું ૭ શેરથી વધારે દુધ આપી શકતી નથી.

વિશેષમાં દર વખત, ગાય અને ભેંસોની કુલ સંખ્યામાં, અર્ધ ભાગ વસુકી ગયેલો અને બાકીનો અર્ધ ભાગ દુઝણો હોય એમ રહેજે અતુમાન થાય, એટલે ગાયોની કુલ સંખ્યા ૪૭, ૨૦૬માં ૨૩, ૬૦૩ ગાયો દુઝણી હશે એમ માની લેતાં, અને એક ગાયના દરરોજના સરેરાશ ૮ શેર દુધની ગણતરીએ

દુધનું કુલ વળતું (૨૩,૬૦૩x૮)=૧૮૮૮૨૪ શેર થાય છે. જે વસ્તીની સંખ્યા ૫૦૦૨૭૪ ને સરખે ભાગે વહેંચી આપીએ તો માથા દીઠ ગાયનું દુધ માત્ર ૧૫ તોલા આવે.

એવી જ રીતે દુગ્ધણી ભેંસની સંખ્યા ૨૫,૮૬૨ ધારીએ અને એક ભેંસ દીઠ દરરોજના ૧૨ શેર દુધની અટકળ કરીએ તો ભેંસનું દુધ કુલ ૩૧૬૭૦૪ શેર દરરોજનું થાય. ભેંસના દુધમાં ચરખાંતું પ્રમાણ વિશેષતઃ હોય છે. અને તેથી ગામડાંમાં મોટા પ્રમાણમાં ભેંસના દુધનું ઘી બનાવીને શહેરમાં તેના તરત પૈસા ઉપજાવી શકાય છે. ગામડાંમાં માણસો ભેંસનું દુધ તો બહુ જ એણું વાપરે છે, પરંતુ તેનું ઘી બનાવીને શહેરમાં વેચી આવે છે. દુધમાં ૯ ટકા ચરખીના ગણીએ તો દરરોજ ૨૮૦૯૬ શેર ઘી ઉપજે છે. જેના મોટા ભાગનો નિકાસ કરવામાં આવે છે.

૧૪. દુધ અને તેમાંથી બનતી વસ્તુઓની જરૂરીઆત કરતાં ઘટ નથી-બદલે અછત છે. તે હડીકત એથી સાબીત થાય છે કે ખેતીની ખીજ નિપજના ભાવો ઘટવા છે. કેટલાકમાં તો મહાન વિમલ પૂર્વે જે ભાવો હતા તેથી પણ કેમી થયા છે. જ્યારે દુધ અને તેમાંથી નિપજતી વસ્તુઓના ભાવો ઘટવા નથી.

ગામડાં તેમજ શહેરોમાં સારા દુધના ભાવો એટલાને એટલા મોંઘા રહ્યા છે. ચાલીશ તોલાના એક શેર દુધનો ભાવ ભાએ જ રૂ. ૦-૧-૬ થી ઓછો રહ્યો છે. તાજેતરમાં હિંદુસ્થાનના ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિની તપાસણી થઈ તેમાં એવું જણાય હતું કે, " હલ્લામાં, ઇંગ્લાંડ અને વેસમાં જેટલાં દોરે હતાં તે કરતાં ૨૪ ગણાં વધારે હતાં, પરંતુ તેથી ઇંગ્લાંડ અને વેસમાં જેટલું દુધ અને માખણ ઉત્પન્ન થતું હતું તેથી અડધું પણ થતું નહોતું, જ્યારે વસ્તી કે જેને દુધ ઘી પૂરે પાડવાનું હતું તેની સંખ્યા ઇંગ્લાંડ અને વેસ કરતાં સાત ગણી અહીં હિંદુસ્થાનમાં વધારે છે.

આ બધું હિંદુસ્થાનનું પશુ-ધન ચિંતાજનક રીતે

ઘસાતું બન્યું છે, એમ ખતાવે છે; અને તે પરિસ્થિતિની હિંદુસ્થાન વનસ્પતિ આહારી છે અને જેના ખોરાકનો મુખ્ય ભાગ દુધ અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓ છે. તેની ઉપર, કેવી વિનાશક અસર થતી હોવી બેઘએ તે રહેજે કહી શકાય એમ છે.

૧૫. ઉપર જણાવ્યું છે તેથી એટલું સ્વતઃ સમગ્ય છે કે સંસ્થાનમાં ગૌસંવર્ધનના કામનો થયેલો આદર ઘણો વખતસરનો છે; અને આંધી મોકું થયું હોત તો તે અસર જ ગણાત.

૧૬. ભેંસની બાબતમાં એક વાત વિચારવા જેવી છે. સંસ્થાનમાં ૫૧,૭૮૪ વિયાતી ભેંસો છે. તેઓ દર વર્ષે અર્ધ સંખ્યામાં પાડીને અને અર્ધ સંખ્યામાં પાડાઓને જન્મ આપે એમ માની શકાય; આ હડીકત દોર ગણતરીથી સિદ્ધ થયેલ છે, તેમાં ૨૦,૭૩૪ એક વરસથી નાની પાડીઓ અને ૨૬૦૫૬ ખાડાયાં છે પરંતુ વરસની અંદરના ફક્ત ૫,૩૮૩ નાના પાડા અને ઉછરેલા મોટા પાડા ૧,૭૩૫ છે. એક વરસની આસપાસના પાડા અને પાડીઓમાં દેખાઈ આવે તેવા તફાવતનું કારણ એ છે કે પાડાઓ ખેતીનું કે બારબહારી કામ આપી શકતા નથી; એટલે આર્થિક દૃષ્ટિએ નુકશાનકારક હોવાથી બુખે મરી જાય છે, અથવા તેમને બુખે મરવા દેવામાં આવે છે.

જે દેશ અહિંસામાં માને છે ત્યાં આંખી ફૂર; અને ઘાતકી રીતે જીવની હિંસા થાય છે તે ખીના લોકો માટે તદ્દન અપરિચિત અને ઝટ માની ન શકાય તેવી છે. આનો ખૂલાસો એક જ રીતે થઈ શકે કે આમ પરાપૂર્વથી બનતું આવ્યું છે એટલે એ તરફ લોકોનાં મન રીઠાં બનતાં, વિચાર આવતો નથી અને લાગણી અંદર મારી જઈ બની ગઈ છે. આ નિર્દયતા ઝોછી કરવા માટે ખેડૂતોમાં ગાયોને પ્રથમ પદ્ધતી આપવાની લાગણી ઉત્પન્ન કરવી તેજ છે; અને જેથી ખેડૂતોને પણ આર્થિક મોટા ફાયદો થશે; અને આગળ જણાવ્યું છે તેમ, ગિરની બંત બારબહારી અને દુધાળા જનવર એમ બન્ને દૃષ્ટિએ ઉત્તમ છે. દેશાણુ ગાયને નો ખરાબર ઉછેરવામાં

આવે અને તેની સારી માવજત લેવાય તો પુષ્કળ પ્રમાણમાં દુધ અને ખેતીને માટે બળદો આપી શકે તેવી છે. ને ખેડૂતા ભેંસને બદલે સારી ગાયો રાખવા માંડે તો, પાડાઓનો નિર્દય ફીતે વધ થતો અટકે, અને તદુપરાંત ખેતીના કામ માટે બળદોની આયાત કરવી પડે છે, તેને બદલે ખેતી ઉપયોગી જનાવ-રોનો સારા પ્રમાણમાં નિકાસ કરવાની સ્થિતિએ પહોંચે.

ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે તેનો અર્થ ભેંસની ઉપયોગીતા ઉતારી પાડવાનો નથી. હિંદુસ્તાનની ગામડાની રૂચરતા ગણ્યાગાંઠ્યા બીજા પેટા ગૃહ-ઉદ્યોગો છે તેમાં સાફ વળતર આપે તેવા ઉદ્યોગોમાં ભેંસની ઉછેરનું સ્થાન પણ અગત્યનું છે. દુગ્ધથી ભેંસોળી સાવચેતી પૂર્વક પસંદગી કરી તેના દુધનાં ગુણ અને વજનમાં વૃદ્ધિ થાય તેવા ઉપાયો લેવાથી, ભેંસોનો ઉદ્યોગ અત્યારે જે વળતર આપે છે તેથી, ઘણું વધારે વળતર મળશે.

૧૭. બળદ સરેરાશ દસ વર્ષ સુધી કામ આપી શકે છે. આ સંસ્થાનના ૮૨,૪૬૧ બળદોને કામ આપતા રાખવા માટે દર વર્ષે નબળા અને કામ નહિ આપના બળદોને બદલાવવા માટે તાજા અને સશક્ત ૮,૨૫૬ બળદો પૂરા પાડવા નોંધએ. અને આપણે દરેક બળદની સરેરાશ રૂ. ૫૦-ની કિંમત અટકળીએ તો પણ રૂ. ૪,૧૨,૩૦૦ એટલે કે ચાર લાખ ઉપરાંતની રકમ દર વર્ષે ખેડૂતોને બળદ ખરીદવા પાછળ ખર્ચવી પડે છે. ખેતી ઉપયોગી જનાવરોની ખરીદી પાછળ મોટી રકમનો ખર્ચ કરવાની જરૂર પડે છે તે ખેડૂતોની કરજદારીનું એક મુખ્ય કારણ છે. દરેક ખેડૂત, દર એક સાંતી-દોક, એટલે કે ૬૦ થી ૮૦ વીધા જમીન ખેડતો હોય તે માટે, એક સારી ગાય રાખતો થઇ જાય તો તે પોતે પૈસાથી ખરીદી ન શકાય તેવા સુંદર બળદો ઉછેરી શકે.

એટલે પછી ખેડૂતને અત્યારે બળદ ખરીદવા સારું નાણાં માટે રાહકાર પાસે જે લાચારી કરવી પડે છે તે ન કરવી પડે તેમજ બળદ વેચનાર સિંધી વાધરી ઉપર પણ આધાર ન રાખવો પડે, અને પરિણામે, ઉમદા ઉછેરની અને સારી રીતે સચવાયેલી ગાયમાતા, પૂર્વની તેની મહત્તા ભરી કામદુધાની પદવી ફરી પ્રાપ્ત કરી શકે.

બાઇબલમાં સશક્ત ગાયોએ નબળા ગાયોથી પોંચણ મેળવ્યું એ મતલબનું બીજા અર્થમાં લખાણ છે. જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં તેથી તદ્દન ઉલટી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે. આંહિ નબળા અને નિર્માર્થ દેશો એવા ભારૂંપ છે કે, મળી શકતો તમામ ધાસચારો તેઓ ખાઈ જાય છે અને સુંદર, ઉપયોગી અને સાચવના યોગ્ય જનાવરોને બાગે થોડુંક જ ખાઈ રહે છે.

૧૮. આગળ જણાવ્યું છે તેમ ૯,૫૬૮ રેઢીઆર અને નબળા ખૂટોને અત્યાર સુધીમાં ખસી કરવામાં આવ્યા છે અને ભાવનગર સંસ્થાનના ૬૬૬ ગામો પૈકી ૧૨૭ ગામોમાં અત્યારે દેશાણુ, સુંદર દેખાવડા, ફાલુ ધણુખૂટો આપવામાં આવ્યા છે.

૧૯. ભાવનગર અને વડોદરા રાજ્યની સરહદે દેશના ઉછેરને અનુકૂળ પરિસ્થિતિ ઉભી થાય તેવાં સ્થળો છે. અને ત્યાં, સંયુક્ત ધોરણે સારી દેશ ઉછેરની (breeding farm) સંયુક્ત સંસ્થા સ્થાપવાની યોજના વિચારણામાં છે. વડોદરા સંસ્થાને, સુધારણાના અનેક કાર્યોમાં, નેતૃત્વ પદ લીધું છે; અને આશા રાખીએ કે વિચારાતી યોજના સત્વર મૂર્ત સ્વરૂપ લઈ અસ્તિત્વમાં આવશે. વડોદરા જેવા મોટા પ્રગતિમાન રાજ્ય અને ભાવનગર રાજ્યના આ સહકાર્યથી ચાલતી, આવી સંસ્થાથી આખા સૌરાષ્ટ્રમાં ગૌસંવર્ધનની પ્રવૃત્તિને ધણો સારો વેગ મળશે.

લાવનગર સંસ્થાનમાં ગૌસંવર્ધન

સને ૧૯૩૦ની ગણતરી પ્રમાણે તથા સને ૧૯૩૫ની ગણતરી પ્રમાણે ઢાર વિગેરેની સંખ્યાના સુક્રાબલો અને કમી બાસ્તી સંખ્યા બતાવનારૂં પત્રક. પરિશિષ્ટ ક.

ઢાર વિગેરેની બત	સને ૧૯૩૦ની ગણતરી પ્રમાણેની સંખ્યા	સને ૧૯૩૫ની ગણતરી પ્રમાણેની સંખ્યા	કમી	બાસ્તી
ધણખુંટ	૪૦૭	૫૨૪	૦	૧૧૭
ખેતીના ઉપયોગમાં લેવાતા ખુંટ	૨૧૯૮૧	૧૨૯૫૭	૯૦૨૪	૦
રેલીવાર ખુંટ કે બળદ	૧૫૮૩	૧૪૩૧	૧૫૨	૦
બળદ દેશી	૫૫૫૨૬	૭૦૯૯૮	૦	૧૫૪૭૨
(૧) ખસી કરેલા દેશી બળદ ત્રણ વર્ષ ઉપરાંતની ઉંમરના	૩૪૨૪૯	૪૫૧૮૧	૦	૧૦૯૩૨
(૨) ખસી કરેલા ત્રણ વર્ષની ઉંમરના દેશી વાંછડાઓ	૨૧૨૭૭	૨૫૮૧૭	૦	૪૫૪૦
બળદ વઢીવારા	૩૦૭૩૪	૨૯૭૩૨	૧૦૦૨	૦
ગાયો (વાછડી, વોઝા વિગેરે સાથે)	૮૬૬૯૫	૮૩૭૬૧	૨૯૩૪	૦
પાડા	૭૧૦૫	૮૩૧૭	૦	૧૨૧૨
બેસો	૯૧૮૯૭	૯૯૧૯૭	૦	૭૩૦૦
ધોડા	૯૫૨૪	૧૧૦૩૦	૦	૧૧૦૬
ગધેડા	૪૫૭૦	૬૦૭૨	૦	૧૫૦૨
ગાડર	૧,૫૫,૩૩૮	૧,૫૦,૩૪૯	૪૯૮૯	૦
બકરા	૧,૧૧,૭૭૯	૧,૨૩,૩૭૬	૦	૧૧૫૯૭
ખચ્ચર	૧૪	૬	૮	૦
ઊંટ	૩૧૦	૩૯૫	૦	૮૫
ટ્રેકટર	૨	૩	૦	૧
દેશી હળ	૩૦૬૭૧	૩૧૦૨૦	૦	૩૪૯
વિલાપતી હળ	૨૧૭	૫૩૯	૦	૩૨૨
ચાર બળદવાળાં હળ	૧૧૨૪	૧૨૮૭	૦	૧૬૩
એકા ડમણીયા	૮૫૪	૯૫૯	૦	૧૦૫
ગાડાં	૧૯૦૨૬	૨૦૭૧૬	૦	૧૬૯૦
ધોડાગાડી	૫૫૦	૬૧૪	૦	૬૪
શેરડી પીલવાના ચીચોડા	ગણતરી થઈ નથી	૧૨૯	૦	૧૨૯
રેલીમ કે એકાદસ એન્જીનથી ચાલતા પંખ	સદર	૪૫	૦	૪૫

તળાવ

(ગયા વર્ષના છેલ્લા અંકથી આશુ)

અર્વાચીન ઇતિહાસ

ઈ. સ. ૧૭૭૧માં બારૈયા પાસેથી તળાવ પ્રગણું ખંભાતના નવાખ પાસે આવ્યું પછી ઠાકોર વખત-સિદ્ધાને એમં લાગ્યું કે આપણે તળાવ પ્રગણું ન રાખ્યું એ ભૂલ કરી છે વળી આસપાસ સુખાની પશુ કનડગત હતી. એટલે ઠાકોર સાહેબે ઈ. સ. ૧૭૭૫માં ખંભાતના નવાખ પાસેથી રૂ. ૭૫૫ હજારથી તળાવ પ્રગણું વેચાણ રાખ્યું. પરંતુ અહીંના સુખા નુકસાને પ્રગણાનો કબજો છોડ્યો નહિ એટલે લડાઈ કરીને લેવાની ફરજ પડી.

એ વખતે ભાવનગરથી ઠાકોર વખતસિદ્ધા લશ્કર લઈને ચડ્યા ત્યારે તેની સાથે ભાદેવાણી તથા ખીમાજવાળા હતા અને સુખાને બગાડીને તળાવ સર કર્યું. એ વખતે ભાવનગરથી વધામણી આવી કે ઠાકોર સાહેબને ત્યાં યુવરાજશ્રીનો જન્મ થયો છે. (મહારાજ વળેસેહજી) તેથી ઠા. સાહેબ તથા લશ્કર તથા ભા. દેવાણી ભાવનગર પધારી ગયા અને અહીં તળાવ પ્રગણાનો વહીવટ કરવા માટે ખીમાજવાળાને સુખા તરીકે થોડાક માણસો સાથે મૂક્યા. ત્યારથી એ ખીમાજવાળો અહીં રહ્યા. એને ખીમ જે ભાઈઓ નયુજ તથા ભાભાજ સાથે હતા. તેના મૂળ ગરાસ હાલારમાં ઢાંક પાસે હતો અને એ ઢાંકના ભાયાત હતા એટલે ઢાંકસાવાળા કહેવાતા.

હાલારમાં તેના સાત ગામે હતા. મેરવદર, મંદુલી, ઉગલાવદર, કેરાળા, દેવળકી વગેરે ગામેનો ગરાસ મૂકીને અહીં રહ્યા એટલે ઠા. સાહેબે તેને દેવલી તથા ગોરખી એ બે ગામે તથા તળાવમાં

સોળ સાંતીની જમીન, બાર કોશ તથા પાવડીનું ખીડ વગેરે તેને ગરાસમાં આપ્યું. ખીમાજવાળાને બે દીકરાઓ જગાજ અને ઉનડજ હતા. એ વાળા ભાઇઓએ એ વખતે તળાવ ગામ, ખંદર, તથા પરગણું આબાદ રાખેલું.

એ વખતે સરવૈયા ગરાસીયા તથા કાડીનું બેર નરમ પાડેલું. તેમને હરાવેલા અને વાળાકમાં ભાવનગરની સત્તા વધારવામાં સારી મદદ કરી સામેલ રહેલા.

ખીમાજ પછી તેના મોટા દીકરા જગાભાઇએ ચીતળની લડાઈમાં પરજેગામના દેવાણી કીકાભાઇને સાથે લઈને ચીતળ પર હલ્લો કરેલો. અને જય મેળવ્યો હતો.

એ વખતનો એક દુહો છે.

ધન ફરકે ધરમરી આવે વરણુ અદાર
તળાવે વાળો તપે, જસજીતણુ જગમાળ

ખીમ દીકરા ઉનડવાળો પશુ તળાવ પ્રગણાનો સારો ખડોખરત રાખતા. એક વખત દેવલી ગામે કાડીએનું પાળ આવેલું. તેની સાથે મીયાડા પશુ હતા. એ ખબર ઉનડભાઇને મળતા અહીંથી થોડાક આરખને લઈને ત્યાં ગએલા અને જ્યાં દેવલી ગામમાં જય ત્યાં કાડીએ લૂંટ ચલાવતા હતા ત્યાં તેની સાથે ધોંગાણું મએલું અને તેના મુખ્ય કાડીને મારેલો. પાળના ઘણા માણસો મરાયા અને ખીમ ભાગી ગયા. એ વખતે દેવલી ગામની એક મેચણુખાઈએ પશુ બહાદુરી કરી હતી. એ વખતના પાળીયા દેવલી ગામે હજુ સુધી છે. પાળને બગાડ્યા પછી ઉનડભાઈ ચોરમાં ખેડા હતા ત્યાં પછવાડેથી એક મીયાડા

ઉઘાડી તરવારે તેને માથે આવી ચઢ્યો એટલે ઉનડ-ભાઈએ જનપંથુ કે આ ધા કરશે એ વખતે સમય-સચકતા વાપરીને પકારી કરીને કહ્યું કે “ધા કર, શું જોઈ રહ્યો છે.” એ સાંભળીને મીયાડો ઝંખ્યો કે મારી પાછળ કોમ ધસી આવ્યું છે એમ ધારીને પાછળ જોયું ત્યાં ઉનડભાઈએ ઉભા યંત્રને એકજ ઝટકાથી કાર કર્યો. ત્યાર બાદ ઉનડભાઈએ આ ગામમાંથી અમુક ચોરાને પકડ્યા હતા તે બદલ તેને પોંજરા ઉપરનો કર લેવાનો હુકમ મળ્યો હતો.

પછી આ ગામનો વહીવટ નાગજના દીકરા નેધણજી કરતા અને તેની સાથે મહેતા કુંડુખના નથુ મહેતા વગેરે કારભાર કરતા. એ મહેતા કુંડુખને પણ આ ગામમાં ગરાસ મળેલ છે. અને હાલ તેના વંશજો ખાય છે. ત્યાર પછી રામા મહેતા વગેરે કારભાર કરતા. પછી સુધારા અને કોર્ટો ચર્ચ ત્યારથી હાલની ચાલુ પ્રણાલી મુજબ વહીવટ ચાય છે.

બહારવટીઓ:—ભાવનગરના કા. સાહેબે મહુવા પ્રગણના ખરીયાના મોણુપર વગેરે ગામો છે તે લઇ લીધેલ એટલે એક સાદુલ નામનો ખસીયા સંવત ૧૯૮૨ના પોષ વદી ૪ ને શુક્રવારે અહીં આવેલ તે મહુવાને રસ્તેથી કુંગરા તરફથી પાવડીના દરવાજે આવેલ હાલ જ્યાં શાકે મારકીટ છે. તેની સામે ઘોડાર હતી ત્યાં આવીને ઘોડા છોડીને તરત નાસી ગયેલ એ વખતે પાવડીના દરવાજા પાસે એક કોકો હતો તેને ઘોળીએ કોકો કહેતા ત્યાં એક પીરભાઇ કરીને એક સિપાઇ હતા તેને બુંદુકથી મારેલ અને પછી લાગી ગયેલ એ સિવાય કંઈ લૂંટ કરી શકેલ નહિ. એ સિપાઇનો ચોતરો હાલ શાકે મારકીટ પાસે છે. એ સિવાય અહીં બહારવટી યમાં નથી.

વાળાઓ સાથે ભાવનગર રાજ્યનો સંબંધ

૧. ખીમાજીવાળાની કન્યા કા. સા. વખત-સિંહજીને આપ્યા હતા અને તેના વજ્રેસિંહજી કાકાર તે તળાવના ભાણેજ ચાપ.

૨. ખીમાજીના દીકરા જગાજીના કુંવરી વજ્રે-મિંહજી ભાણેજને આપેલ.

૩. રણમલજી વાળાની દીકરી બાથી નાનીખા મહારાજા જસવંતસિંહજીને આપેલ હતા. પ્રથમ જસવંતસિંહજી કટાયા હતા. ત્યારે એ ટીમાણા ગામે રહેતા અને તેના બળદો ચારવાને માટે વાળાઓને જે પાવડીનું ખીડ આપેલું હતું તેમાંથી જમીન કાઢી આપેલી અને તેનું બાળધું ત્યાં જ રહેતું. પછી જ્યારે જસવંતસિંહજી મહારાજાને ગાદી મળી ત્યારે એ ખીડની જમીનને બદલે કુંડાના કુંગર આપવાનું કહ્યું પણ વાળાઓએ ના પાડી. અમારે આટલો ગીરાસ ધણો છે. પછી કન્યાણજી વાળાની કુંવરી બાઇ બાજી રાજ્યા મહારાજા શ્રી તખ્તસિંહજીને આપેલા હતા. એ વખતમાં વાળાઓને મળેલા દેવલી ગોરખી બંને ગામો પહેલાયાં અને જુદા પડ્યા તેમાં એ બંધણીને લીધે ખીજા લાઇઓને નુકસાન પણ ગયું છે. પ્રથમ જે લાઇઓને દેવલી ગામ હતું તે ખીજાને મળ્યું અને જોને ગોરખી હતું, તે દેવલી હતું તેને મળ્યું. એ રીતે વહેંચણી ચર્ચ હતી. એ વખતમાં ઉનડભાઈ વાળાના દીકરા પથાભાઈના દીકરા લગવતસંગ ચર્ચ ગયા એ મરદ માણસ હતા તે તેની રહેણીકરણી સારી હતી.

મહારાજા ભાવસિંહજીના વખતમાં કનુભાઇ વાળા ચર્ચ ગયા તેને જુદા હજુર સાથે સારો સંબંધ હતો એ પણ એક પ્રખ્યાત ને મરદ માણસ થઇ ગયા. આ રાજ્યમાં તથા કાઠીઆવાડમાંના ધણા રજવાડામાં પણ તેને સારી લાગવગ હતી. પાલીતાણાના એડમીની-સ્ટ્રેટર એવન સાહેબ સાથે સારો પરિચય હતો તેમ સર પ્રભાકર પટ્ટણી સાથે પણ સારી મિત્રાચારી હતી. તેને મહુમ મહારાજાએ વેંસવડીનો ટીંગો એક જમાબંધીથી આપેલો ત્યાં તેણે એક નાનું ગામ વસાવેલું તેનું નામ કનકપુર રાખ્યું છે, પણ હાલમાં ત્યાં વસતી નથી તેમજ ધણાં ઘરો પડી ગયાં છે.

હાલમાં વાળા ભાઇઓના અહીં ૪૦ ઘરો છે અને નાનું મોટું ૧૫૦ માણસની વસતી છે. પ્રથમ એ ગામ હતું હવે તેમાં ધણા લાગ થઇ ગયા છે

જેથી હવે સ્થિતિ સાધારણ છે. આ રીતનો લાવનગર રાજ્ય સાથેનો સંબંધ વાળાઓનો જીવો સાત પેઢીથી છે. છતાં એ અહીં મુળ ગરાસીઆ તરીકે નથી તેને જીવાઈદાર ગણે છે એ મુજબ હાલમાં નિર્વંશનો ગરાસ દરબાર ખાલસા કરે છે એ જરા વાળાઓને બલિષ્ઠમાં બહુ જ નુકશાની કર્તા છે. હાલમાં વાળાઓના એ બંને ગામ ઉપર ના. દરબારશ્રી તરફની જપ્તી હોવાથી એ ગામોનો વહીવટ જપ્તી વહીવટથી ચાલે છે.

સ્થળ વર્ણન

૧. શ્રીભોજેશ્વર મહાદેવનું દહેરું—આ સ્થળ નદીના કાંઠા ઉપર આવેલું છે. એ દહેરું અહીં એક ભોજો રાજગર નામે બ્રાહ્મણ હતો તેણે બંધાવ્યું છે. તેના વિષે એવી હકીકત છે કે શેતુજી નદીને કાંઠે શ્રીધનેશ્વર મહાદેવ છે ત્યાં પહેલાં બ્રાહ્મણો શ્રાવણ-માસમાં પુજા કરવા જતા ત્યાં એક બાવો રહેતો હતો એક વખત ભોજોરાજગર મોડો પુજવા ગયેલો એ વખતે બાવાએ તેને કહેલું છે કે મોડા મોડા કેમ આવો છો? રાજગરે કહ્યું કે આગરે જ્યારે વખત મળે ત્યારે આવીએ. બાવાએ કહ્યું કે—ને એવું હોય તો ધરનું દહેરું બંધાવીએ એટલે કાઠ પૂછે નહિ.

એ ઉપરથી ભોજોરાજગરે નિશ્ચય કર્યો કે—શિવનું એક દહેરું બંધાવવું. પોતે સારી સ્થિતિનો હતો એટલે આંહી નદીના કાંઠા પર એક દહેરું બંધાવીને ત્યાં શિવની સ્થાપના કરી. તેના નામ ઉપરથી ભોજેશ્વર મહાદેવ એવું નામ રાખવામાં આવ્યું અને એ ત્યાં પુજા કરતો, પછી ત્યાં એક બાવો પુનરી રહેતો. ત્યારબાદ આંહીના પુર્વાશ્રમી એક દશાશ્રીમાળા વાણીઆ સંન્યાસી થયા છે જેનું નામ કાશીકાંદંજી છે. તેણે એ જગ્યાની વ્યવસ્થા કરવા માંડી. એ સ્વામીજીએ બે વખત આફ્રિકામાં જમીને ફરમાવે સારી રકમ લાવીને ત્યાં ઘણો સુધારો કર્યો છે. અને તેની બાલુમાં એક રામજી મંદિર બંધાવીને ત્યાં રામચંદ્રજી, હાકારજીની સ્થાપના કરી છે. એ જગ્યાની ખાલી જગ્યામાં

મકાનો કર્યા છે. એક ભાગમાં શુજરાતી સ્કૂલ બેસે છે. બીજી એક મેડી કરી છે ત્યાં સાધુ સંન્યાસીઓ ઉતરે છે. એ જગ્યામાં એક કુવો છે તે નાદવા તથા ધોવાના ઉપયોગમાં આવે છે તેમજ ચોમાસામાં નદીમાં પાણી હોય ત્યારે તેનું પાણી આ બાલુના તમામ માથુસો ઉપયોગમાં લે છે. હાલમાં આ જગ્યાનું મહાત્મ્ય ઘણું સાઈ છે. સ્વામીજીએ હાલમાં ત્યાં સંન્યાસીઓ માટે અન્નદોન ખોલ્યું છે. નાં દરબારશ્રી તરફથી દર વરસે રૂ. ૫) પાંચ દીવેલના મળે છે. શ્રાવણ માસમાં બહુ સારી ધામધુમ ચાલે છે. સ્વામીજીએ એક અતિત્યાવાને પુનરી રાખેલા છે.

૨. શ્રીલીલજન મહાદેવનું દહેરું—આ દહેરું નદીના સામા કાંઠા ઉપર આવેલું છે. ત્યાં પહેલાં એક ચોતરો હતો અને એક પ્રભુ નામના માથુસે ત્યાં શિવની સ્થાપના કરેલી. ત્યાં એક પીંપળો હતો એટલે પ્રથમ પ્રભુજીનો પીંપળો કહેવાતો. ત્યાર પછી સ્વામી કાશીકાંદંજીએ ત્યાં દહેરું બંધાવ્યું અને ત્યાં આગળ એક ઘાટ બંધાવેલ છે. એ લોકોને નાવા ધોવા માટે બહુ ઉપયોગી છે.

૩. શ્રીમાળીઆ નાગની દહેરી—એ ઉપરકાંટ દહેરા પાસે નાગની નાની દહેરી છે. તે આંહીના એક દશાશ્રીમાળી વાણીયાએ બંધાવેલ છે. કાઠને સર્પ કરડ્યો હોય તો તેની માનતા કરે છે કે સાઈ ચર્મ જશે તો સાકર વહેંચીશું. પછી ત્યાં છોકરાંઓને સાકર વહેંચે છે.

૪. શ્રીકાશીવિશ્વનાથનું દહેરું—એ દહેરું સ્વામી કાશીકાંદંજીએ બંધાવ્યું છે. ત્યાં પ્રથમ એક દશાશ્રીમાળી વાણીયાની બંધાવેલ કાઠ બાવાસાધુને ઉતરવાની ધર્મશાળા હતી. પરંતુ તેનો ધર્મશાળા તરીકે ઉપયોગ થતો નહોતો. એક ગૃહસ્થે સ્વામીને રૂ. ૧) એક હજાર સાથે એ જગ્યા અર્પણ કરી. ત્યારબાદ સ્વામીએ ત્યાં એક દહેરું બંધાવ્યું અને કાશી-વિશ્વનાથ મહાદેવની સ્થાપના કરી તથા ત્યાં બીજી ઇમારત ચણાવી.

૫. વૈજનાથ મહાદેવ:—નદીના કાંઠા ઉપર અતિત
પાવાના ધર છે તેના કુળીઆમાં એક ચોતરો છે
ત્યાં વૈજનાથ મહાદેવ પધરાવેલ છે.

૬. હનુમાનજીની દહેરી:—ગામમાંથી નદીએ
જતાં માખણીઆના દરવાજા બહાર નીકળતા એ
દહેરી છે, ત્યાં હનુમાનજીની મૂર્તિ પધરાવેલ છે,
એવી પ્રતિમા આ બાલુ તો ક્યાંય પથ્થુ નથી. મૂર્તિ
ખડુ ભવ્ય અને આકર્ષક છે. ચં. ૧૯૫૬માં એ મૂર્તિ
નદી કાંઠે વડાના ઝાડ નીચેથી દટાએલી મળી
આવી હતી અને એક દશાશ્રીમાળી વાણીએ આ
જગ્યાએ દહેરૂં મથુવાનીને તેની પ્રતિષ્ઠા કરી અને
તેની પુનર્નો ખર્ચ પણ એ આપે છે.

૭. રામજી મંદિર:—આ મંદિર ગંગાદાસ
નામના એક ગૃહસ્થે બંધાવ્યું છે. પ્રથમ ત્યાં ધર્મશાળા
હતી તે રળીઆતની ધર્મશાળા નામે ઓળખાતી
પછી ત્યાં મંદિર તથા એક મકાન બંધાવવામાં આવ્યું
તે મંદિર મોટા ગોપનાથજીના બ્રહ્મચારીને સોંપેલ છે.
એ મંદિરમાં એક મુસાફરખાનું રાખેલ છે, ત્યાં
તીર્થવાસી સાધુઓ ઉતરે છે, તેને પોણોશેર ખીચડી
તથા એક રૂપિયાભાર ધીનું સંઘવત આપવામાં આવે
છે. ત્યાં એક બાલક પુત્રની રાખેલ છે. એ મંદિરની
પાસે નદીના કાંઠા ઉપર એક કુવો બંધાવેલ છે.
પરંતુ તેનું પાણી કાંઈ ઉપયોગમાં લેતું નથી. તેને
ગંગાદાસનો કુવો કહે છે. આ મંદિર સંવત ૧૯૬૦માં
બંધાવેલ છે. તેનું મહાત્મ્ય સાફ છે.

૮. કાકુરદારી (નીચડું મંદિર):—એ ગામમાં
જુનું મંદિર છે. અને મુરલીધરની મૂર્તિ પધરાવેલ છે.
પહેલાં એ મંદિરનું મહાત્મ્ય સાફ હતું પણ હાલમાં
પુનર્ગતી અભાવે બરાબર નથી.

૯. મહાલક્ષ્મી માતાજીનું મંદિર:—એ શ્રીમાળી
બાલક માતિની કુળદેવીનું મંદિર છે. તેથી એ માતિ
તરફથી તેનો વહોવટ આવે છે અને પુજા થાય છે.
નવરાત્રમાં આઠમતે દિવસે ત્યાં હવન થાય છે.

૧૦. વચડું મંદિર:—કાકુરદારથી ઉપર જતાં
એ મુરલીધરજીનું મંદિર છે.

મોરલીધરનું મંદિર:—પહેલાં એ કક્કડની
જગ્યા હતી હાલમાં ત્યાં એક લેવાજી. (રામાનંદી
મહારાજ, એ જગ્યાધારી છે. તેને નામદાર દરબારશ્રી
તરફથી વાડી-ખેતર તથા ગામમાં જમીન મળી છે.
ગામમાં વેંડો છે. તેનું બાકુ આવે છે. તેમજ આંહીનાં
વાળા ગરાડીઓ તરફથી પણ મદદ મળેલી છે.
ખીન દેવાલયો કરતા આ મંદિરને ઉપજ સારી છે.
દરવરસે હુતાસણીના તહેવારોમાં ગરાડીઓ તર-
ફથી ચાર દિવસ રાત્રે ઉત્સવ થાય છે અને હુતાસ-
ણીના દિવસે નાં દરબારશ્રી તરફથી ઉત્સવ થાય
છે. આંહી એક પાણીનું ટાકું છે તેમાં ચોમાસમાં
પાણી ભરી લેવામાં આવે છે. તે બારે માસ વપરાય છે.

૧૧. ઉપડું મંદિર:—આ મંદિર છેક ઉચાણમાં
કુનરની અધલો આવેલું છે. અને સહુથી ઉચાણએ
છે એટલે તેને ઉપડું મંદિર કહે છે. પહેલાં આ
જગ્યા પણ કક્કડની હતી હાલમાં રામાનંદી એક
મહારાજ રહે છે. તે સંસારી છે. પહેલાં હરિરામ
મહારાજના વખતમાં આ મંદિરનું મહાત્મ્ય સાફ
હતું. એ મહારાજ દર આવળુ માસમાં રામાયણ
વાંચતા. ગામના ઘણા ભાવિકો સાંભળવા જતા. આ
મંદિરને ખાસ કાંઈ ઉપજ નથી પરંતુ આસપાસના
ગામડામાં તેના સેવકો છે એ અનાજ વગેરે પહેલાં
મોડલતા હાલમાં તો જુજગળ આપે છે. વચડું
તથા ઉપડું એ અને મંદિરમાં ગરાડીઓ તરફથી
હંમેશાં શટદા અપાય છે. આ મંદિરનો દેખાવ બહુ
સુંદર છે આંહીથી ગામનો દેખાવ બહુ સુંદર લાગે છે.

૧૨. હવેલી:—એ ગામના મધ્ય ભાગમાં
આવેલ છે. વૈશવ ધર્મનું એ મંદિર છે. તેની વ્યવસ્થા
કષોળ મહાજન કરે છે. પૂજને માટે એક મૂખ્યાજી
રાખેલ છે. એ શ્રીનાથજીના મોટા મંદિર સાથે જોડા-
એલ છે એટલે આંહીથી ત્યાં બેટ જાય છે. કામણ
માસમાં તથા શ્રાવણ માસની જ-માષ્ટમીએ સારી
ધામધુમ થાય છે.

૧૩. સામુંડી માતાનું મંદિર:—એ કષોળના
વંડામાં કષોળજાતિની કુળદેવીનું મંદિર છે. હવન
અષ્ટમીએ ત્યાં હવન થાય છે.

૧૫. શ્રી ખોડીઆર માતાજી:—એ વિધેની હકીકત ગીરી વર્ણનમાં આવી ગઈ છે.

૧૬. શ્રી ભવાની માતાજી મંદિર:—પ્રથમ આ જગ્યાએ એક ચોતરફ હતો. અને આસપાસ બંગલ હતું સૌથી જુનામાં જુનું આ સ્થાનક ગણાય છે. તળાજીઆ જ્ઞાતિના પાંચજોની કુળદેવી એ ગણાય છે. તેઓએ એ મંદિર બંધાવેલ છે. તેના ઉપર એ લોકોની ખૂબ શ્રદ્ધા છે. પ્રથમ જે મૂર્તિ હતી તે ખંડિત થઈ હતી. એટલે હાલમાં નવી મૂર્તિ આણી તેની પ્રતિષ્ઠા કરેલ છે. નાશક રહેતા એક તળાજીઆ પાંચજો રામચંદ્રે રૂ. ૨૦૦૦) ખર્ચે ત્યાં મકાન બંધાવેલ છે. એ સિવાય એ જ્ઞાતિના કંઈથી તેને હાલમાં રીપેરેંગ કરેલ છે.

એ લોકોની જ્ઞાતિના લગ્નખાદ ત્યાં આગળ મીઠોળ છૂટે છે. પ્રથમ આ મંદિરને પહેલાં નામદાર દરબારશ્રી તરફથી રૂ. ૩૫૦૦ વર્ષાસન મળતું હાલમાં રૂ. ૧૪) મળે છે. એ જ્ઞાતિ તરફથી ત્યાં રૂ. ૭) સાતના પંચારથી એક પુનરી રાખે છે. તેની વ્યવસ્થા સારી છે. ત્યાં એક જુનો શીલાલેખ છે. પણ તે વાંચી શકતો નથી. હવન અષ્ટમીને દિવસે ત્યાં હવન થાય છે.

૧૭. ધેનેધર મહાદેવનું દહેરૂ:—એ દહેરૂ ધણી જુના વખતનું છે. જ્યારે પાલીતાણા તથાચું ત્યારે શેત્રુંજીમાં મોટી રેલ આવી હતી ત્યારે તેને કેટલોક-ભાગ પડી ગયો હતો. એટલે તેનો જીર્ણોદ્ધાર શેઠ ચત્રજીવ જીવણદાસે કરાવ્યો હતો. ત્યાં બે એરડા છે, ત્યાં કોઈ બાવા સાધુ ઉતરે છે. તેની પુજા એક અતીત બાવો કરે છે. તેને નાં દરબારશ્રી તરફથી થોડી જમીન મળેલી છે. આ દહેરૂ શેત્રુંજીના કાંઠા ઉપર છે. ત્યાં એક ઘાટ બંધાવેલ છે. ત્યાં પાણી એક વાંસ ઉડું રહે છે જેથી લોકો ખાસ નોંધાયા નય છે.

૧૮. પંચનાથ મહાદેવનું દહેરૂ:—એ દહેરૂ તળાજી તથા શેત્રુંજીના સંગમ ઉપર છે. ત્યાં હિન્દુ લોકોનું સ્મશાન છે. સ્મશાન માટે છાપડું તથા એક વિશાળ ઓરડો શેઠ વાલજી રણછોડે બંધાવેલ

છે. ત્યાં ઘાટ પણ તેમજે બંધાવેલ છે. ત્યાં વડલાના બહુ જ મોટાં ઝાડ છે. ત્યાં એક બાવો રહે છે અને ગાયો રાખે છે, ત્યાં પાંડુઓએ એ મહાદેવની સ્થાપના કરેલ છે. એટલે તેને પંચનાથ કહે છે.

૧૯. મમ્મીયાર માતા:—તેનું સ્થાનક અહીંના એક સોની બાણા સગળને ત્યાં છે. પ્રથમ એ સોનીના વડા, પેલા હાથસણી તરફ રહેતા અને અહીં રહેવા આગળ ત્યારે તેના કુળાં સાથે આવેલ. એ માતાજી સોની તથા સરવૈયા ગરાશીયાની કુળદેવી છે. એ માતાજીના પડયાની એક એવી વાત છે કે—પ્રથમ મુળ સોનીના વખતમાં વરસ નખ્યું હતું એટલે સોની લોકો પરદેશ કમાવા ગયેલા. ધર એમના બેરાઓ હતા. તેની આર્થિક સ્થિતિ સારી નહતી પરંતુ એકવાર એ સોનીની સ્ત્રીને માતાજીએ સ્વપ્નામાં આવીને કહ્યું કે હંમેશાં સવારે વહેલા ઉઠીને નાહી ધોઈ ઘીનો દીવો કરી મારા સ્થાનકના પથરણા નીચે વાળશે તો એક સોનામહોર નીકળશે. એ પ્રમાણે એ બાઈ હંમેશાં કરતી. અને તેને એક સોનામહોર મળતી. વરસ સાડ ચંચું એટલે સોની લોકો ધરે આગળ એટલે તેના નાતીલાએ એવું કહ્યું કે, તમારે ધરે તો કાંઈ મોળું વરસ દેખાતું નહતું કારણ કે સૌ બાઈ પીને મઝા કરતાં. એથી એ સોનીને શક પડ્યો ને ધરે આવીને કહ્યું કે તમે કેવી રીતે રહેતા તે સાચું બોલો અને હકીકત સાચી શું છે. જે બાઈ સાચું કહે તો સોનામહોર નીકળતી બંધ થાય એવું માતાજીનું પચન હતું એટલે બાઈએ કહ્યું કે માતાજીના પ્રનામે અમે સુખી હતાં. અને એથી વધારે ગણવાની કાંઈ જરૂર નથી. એથી સોનીને વધારે શક પડ્યો અને હડ લીધી કે નહિં બોલો સાચું? જેથી બાઈએ માતાજીની સ્તુતિ કરીને કહ્યું કે, હે માતાજી મારી લાંબા રાખવા માટે બાળ તો પરચો ખતાવો, એમ કહીને ઘીનો દીવો કર્યો. અને પાથરણા નીચે વાળે છે તો સોનામહોર નીકળી ત્યારથી બીજે દિવસે નીકળતી બંધ થઈ. એ માતાજીના દીવેલ માટે નાં દરબારશ્રી તરફથી જમીન

મળી છે તે તેના વંશજો હાલુ આવે છે. તેના વંશમાં એકેક ભૂલો માતાજીનો થાય છે નવરાત્રમાં તેનું સ્થાપન કરે છે અને ડાકડા વગાડે છે અને ધૂણે છે. ત્યાં લોકો દર્શને આવે છે અને શ્રીફળ વગેરે મૂકે છે.

૨૦. જૈન દેરાસર:—એ દેરાસર ગામમાં આવેલું છે. સંવત ૧૮૨૬માં એ દહેરં બાંધવામાં આવેલું હતું. દહેરં તૈયાર થયા પછી અહીંના કડોલીયા ખાલણોએ રાત્રે જળને ત્યાં શિવલિંગ પધરાવી દીધું હતું. સવારે વાણીયાઓને ખબર પડી એટલે બહુ ઉદ્ધાપાત થયો. હવે કરવું શું? આ શિવલિંગનું ઉત્થાપન કોણ કરે? છેવટ એક વારૈયા કુટુંબના વાણીયે શિવલિંગ ઉખેડીને નદીમાં પધરાવી દીધું એટલે તેના વંશમાં એકેક ઉત્તરોત્તર આંધળો થાય છે. પછી એ દહેરામાં શાન્તીનાથ લગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવ્યો ત્યારે ધોધધી દલોચંદ નામે એક ગોરજ આવેલ હતો એ બહુ ક્રિયાવાળો હતો. તેણે તેની જૈનવિધિ પ્રમાણે પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. એ વખતે પોતે બાકળા તથા શ્રીફળ અદર ઉરાડતો હતો. તેમાં ફક્ત શ્રીફળનાં કાચકા જ નીચે પડતા. વળી બીજા સમયકાર એવો થયો હતો કે-એ દેરાસરની પાસે એક જુનો અપારકો છે. ત્યાં એક જૂત રહેતો હતો. ત્યાં આવતા એ લોકોનો ધૂપ બંધ થઈ ગયો, એટલે ગોરજએ પોતાની ક્રિયાથી પાછો ધૂપ શરૂ કર્યો અને ત્યાંથી જૂતને કાઢ્યો. અને પોતાની ક્રિયા પુરી કરી.

મુસલમાની પીરાણા

૧. હસનપીર:—તેની દરગાહ ગામની પશ્ચિમે હુગરાની બાલુમાં છે. તેની પીરાઈ વિષે એવી વાત છે કે-અહીં એક સૈયદની પત્ની રહેતા હતા. તેને બે ફરજદ હતા. દીકરાનું નામ હસન, દીકરીનું નામ ચાંદબીબી હતું. તેને ત્યાં એક વખત પરદેશી મુસાફર આવ્યો. તેણે સૈયદની બહુ સારી આખર સાંભળીને તેને ત્યાં થાપણ મૂકી પોતે દેશાવર ગયો એ વખતે સૈયદના બે ફરજદો ત્યાં હાજર હતા.

મુસાફર એક વરસે પાછો આવ્યો. અને પોતાની થાપણ સૈયદ પાસે માગી. ત્યારે સૈયદ સાદ ના પાડી અને કહ્યું કે, તારી થાપણ અહીં કેવી? હું તને જોળખતો પણ નથી. તારો કોઈ સાક્ષી હોય તો લાવ. પેલો મુસાફર કહે, માંડે કોઈ સાક્ષી નથી. પરંતુ એ વખતે તમારા બે ફરજદો ત્યાં રહેતા હતા. તેને પૂછો સૈયદે કહ્યું એ બચ્ચા શું જાણે. એટલે મુસાફર તેને ઘરે ચાલી નીકળ્યો અને નદી કાંઠે આવે છે. તો હસન બહારથી આવતો સામો મળ્યો અને મુસાફરને જોળખી ગયો. કહ્યું કે ચાલો ઘરે એટલે મુસાફરે કહ્યું કે ઘરે શું આવું. ચાંદબીબી એક વરસ પહેલાં હું તમારે ત્યાં થાપણ મૂકી ગયો હતો પણ હવે તમારા બાપ ના પાડે છે અને મારી થાપણ જોળવી છે. એ સાંભળી હસને કહ્યું કે “જમોના છુરા આવા.” એમ કહીને પોતાને ઘરે ગયો. તે તેના બાપને કહ્યું, “પેલાની થાપણ આપી દો.” એટલે સૈયદે કહ્યું તું શું સમજે. એ સાંભળી હસન ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો અને જ્યાં હાલ દરગાહ છે ત્યાં સમાઈ ગયો. હસન ચાલી નીકળ્યો પછી તેની બહેન ચાંદબીબી તેને બોલાવા માટે નીકળી. નદીકાંઠે જતાં તેને ખબર મળી કે હસન તો સમાઈ ગયો. એ સાંભળી પોતે પણ ત્યાં જ સમાઈ ગઈ. ત્યાં એક ચોતરા છે અને તેની ઉપર તેની કબર છે તેને ચાંદબીબીનો ચોતરા કહે છે. હસન જ્યાં સમાઈ ત્યાં તેની કબર છે અને તેની ઉપર મુકરમો બાંધેલ છે તેની પાસે એક હોજ છે અને તેને હસનપીરનો હોજ કહે છે. તેની પાસે એક ઈદગાહ છે. ત્યાં ઇદને દિવસે મુસલમાનો કુતબો પઢે છે. એ ઇદગાહનો હાલમાં જીર્ણોદ્ધાર કરેલ છે. તેમાં અહીંના રક્ષીશ બેગ્લન મુકરમ ગુલામહુસેન વઘીમાહમદ મેવજીએ સારી રકમની મદદ કરી છે. એ સિવાય મુસલમાનોએ ફાજો કરીને એ કામ કરેલ છે.

૨. જોડીયાપીર:—એ હસન પીરથી હુગરાની પાછળ યઈને ગામ તરફ આવતાં બે કબરો છે, તેને જોડીયાપીર કહે છે.

૩. લીલાપીર:—તેની કબર એક ઢાળીની વાડીમાં છે.

૪. ભૂરાપીર:—તેની કબર સીપાઇના કબ-સ્તાનમાં છે.

૫. વજનશા ઉરે હજીરાપીર:—એ ઢાળીની વાડીમાં છે ત્યાં તેનો મુકરબો છે. એ વાડી હજીરા-પીરની વાડી તરીકે ઓળખાય છે તેની ધણી લોકો માનતા કરે છે.

૬. લીલાપીર:—તેની કબર જમાદારના ખેતરમાં છે.

૭. સૈયદપીર:—તેની કબર સંધેડીયાની વાડીમાં છે.

૮. શાખાપીર:—તેની કબર ગામમાં પંડ્યા ત્રીભોવનદાસના ઘર પાસે છે.

૯. લંગડશાપીર:—તેની કબર ગામમાંથી વાયવ્ય કોણમાં છે.

૧૦. ગોરાપીર:—તેની કબર સોભાવડ પાસે ખેતરમાં છે.

૧૧. દાદાપીર:—એ ગામમાં ભવાની માતાના મંદિર પાસે છે. ત્યાં સાત કબરો છે.

૧૨. લીલાપીર:—એ ગામમાં વાવ પાસે એક ચોતરા પર તેની કબર છે.

૧૩. દાદાપીર:—આંખલીયા કોઠાની ધારે છે જેની નિશાની હાલ નથી.

૧૪. મોટી મસ્જિદ:—એ ધણી જુના વખતની કોઈ મુસલમાન આદશાહે બંધાવેલ મસ્જિદ છે. એ મસ્જિદમાં એક કુવો છે. કહે છે કે, એ મહમુદ બેગડાના વખતમાં બંધાવેલ છે, તેને બાવન ચાંબડા છે. અને એ ભગ્ય ધમારત છે. ત્યાં મુસલમાનો નિમાજ પઢવા જાય છે. ત્યાં ફકીરો ઉતરે છે. એ મસ્જિદ ગામમાં જૈન દેરાસરની સામે છે.

૧૫. વોરા મસ્જિદ:—એ વહોરા જમાતે બંધાવેલ છે. એ દરબારી ઉતારાની પાછળ આવેલ છે. ત્યાં એક કુવો છે. ત્યાં એક મકાન બંધાવેલું છે તેમાં વહોરાના મોટા ધર્મગુરૂ તરફથી મોકલેલ મુલ્કા

રહે છે. તે નીમાજ પઢાવવાનું તેમજ બેચ્ચાંઓને તેના ધર્મનું શિક્ષણ આપે છે.

૧૬. શિયાઈસ્નાસરીનો મદ્રેસો:—(મસીદીયા ખોળતો) ત્યાં એ લોકો નીમાજ પઢવા જાય છે. એક મોલવી રાખે છે. અને તેના બેચ્ચાંઓને ધર્મનું શિક્ષણ આપે છે. પહેલાં આ ગામમાં મસ્જિદીયા ખોળતાં ધણાં ઘર હતાં પણ હાલમાં વીસ પચીસ ઘરો છે.

૧૭. ઈસ્માઈલીયા જમાતખાનું—(ખોળખાનું) એ આગાખાની ખોળ (દસોંદી)નું છે. ત્યાં હંમેશાં એ લોકો ધુઆ પઢવા જાય છે. ત્યાં એ લોકોના બેચ્ચાંઓને તેના ધર્મનું શિક્ષણ આપવા માટે તેની કાઉન્સિલ તરફથી એક માસ્તર રહે છે.

તળાબની આસપાસ દેવસ્થાન તથા તેનું મહાત્મ્ય

૧. આલેસાની ખોડીઆર:—તેનું સ્થળ આંહીથી પૂર્વ ગોરખી ગામની સીમમાં એક ખેતરમાં વાવની અંદર તેનું સ્થાનક છે. તેના દીવેલ માટે એક ખેતર આપેલું છે. અને ગરાસીઆઓ તરફથી દર વરસે રૂ. ૫) લાપસી કરવા માટે મળે છે. અગાઉ આલેશા વાણીયાની હકીકત આવી ગઈ તેના ઘર પાસે આ માતાજીનું સ્થાનક છે. એટલે તેને આલે-શાની ખોડીઆર કહે છે. એ માતાજીની એક એવી વાત છે કે—પ્રથમ જે ઉનડજવાળાની હકીકત આવી ગઈ તેના દીકરા પથાભાઈના દીકરા ભગવાનસંગ હતા એ વખતે તેનો ગરાસ દેવલી ગામમાં હતો. તેની પાસે તરસરાની સીમમાં તેના આંખા હતા. એ વખતે તરસરા ગામ એ બાઈસાહેબનું હતું અને તેને ત્યાં એક વાણીઓ કારભારી રહેતા. એક વખત મોસમમાં આંખા વેડવા માટે ભગવાનસંગ ગોરખી ગામેથી કાળીઓને લઈને તરસરા ગયા તે પહેલાં આંહીના અમુક ભાઈઓ તથા પેલા કારભારીએ ખટખટ કરી રાખી હતી કે આ વખતે જે ભગવાનસંગ આંખા વેડવા આવે તો તેને વેડવા દેવા નહીં. એ તો

પોતાના કાળીઓને આંખે ચડાવીને ફરીઓ વેડવા લાગ્યા. એવામાં એ ગામના કારભારીના ઉકેરવાથી એક અંતિત બાવો ગામના કટલાક માણસો લઈને આવ્યા અને આંખા વેડવાની ના પાડી. એટલે ભગવાનસંગે તેને કહ્યું કે, જે તને ના પાડતો હોય તેને મારી પાસે મોકલ. એટલે બાવો પાછો ગયો તેણે કારભારીને વાત કરી. જેથી કારભારીએ બાવાને વધારે ઉશ્કેર્યો અને આખું ગામેકુ હથિવારબંધ એટલે લાકડીઓ વગેરે લઈને મોકલ્યું. એ આવતા બેઠને ભગવાનસંગે ખુલી તલવારે તેની સામે જઈને ગામેકુ હકાવીને ગામમાં પાછું વાળ્યું. એટલે વળી પાછું ગામેકુ આવે—એમ ત્રણવાર ગામેકાને હકાડ્યું.

પેલા બાવાને કહ્યું કે—તું અંતિત બાવો છે માટે આ તારું કામ નથી છતાં બાવો માન્યો નહિ જેથી તલવારના એક ઝટકાથી તેનો હાથ કાંપી નાખ્યો એ બેઠને બધા વીખરાઈ ગયા અને ગામમાં જતા રહ્યા. પછી ભગવાનસંગ આંખા પાસે ઉંધાડે માથે ખુલી તલવારે ઉભા છે અને આંખા વેડાવે છે. એવામાં એ ગામની સીમમાં ભરવાડો ઘેટાં ચારતા હશે. તેણે જતરડાનો (ગોફળનો) ધા કર્યો. એ ધા ભગવાનસંગના માથામાં વાગ્યો. “જતરડાનો ધા એટલે બંદુકની ગોળી” એટલે પડી ગયા ત્યારે જે ગામ લોકો હડી ગયા હતા એ પાછા આવ્યા તે પછી ઉપર ડુબ્બળ માર માર્યો કે તેની સ્થિતિ બધે એવી રહી નહી.

એવી બેભાન સ્થિતિમાં તેને જોઈએ નાખીને ધરે લાવ્યા. એ હકીકતની ખબર લાવનગર બાહ્ય સાહેબને પડી તેણે પેલા વાણીયાને કપડો મોકલ્યો પણ તે પહેલાં એ વાણીએ આપઘાત કર્યો હતો. કારણ કે તેને બીક લાગી કે આ કાવત્રામાં હું છું એવી નો ખબર પડશે તો મારી કોફી સ્થિતિ થશે.

આંદો ભગવાનસંગને લાગ્યા ત્યારે બધે તેવી સ્થિતિ નહોતી જેથી તેના પિતા પથાભાઈએ કહ્યું કે જ્યારે હોંકારો દેશે ત્યારે હું અનાજ લઈશ. બીજે દિવસે રાત્રે એ ખોડીઆર માતાજી સ્વપ્નમાં આવ્યા

અને કહ્યું કે—તારા દીકરા ઉપર હું મારી ધાબળી ફેરવીને તેનું રક્ષણ કરતી હતી. નહોતર આખા ગામનો માર પડે તે બધે જ નહીં. માટે સાઈ થઈ જશે. સવારે ભગવાનસંગે હોંકારો દીધો અને પાણી માગ્યું.

પછી તેમાંથી ભગવાનસંગને સાઈ થયું ત્યારથી તેના કુટુંબના હજી એ માતાજીની માનતા કરે છે. અને તેની શ્રદ્ધા સારી છે.

૨. શીતળામાતાજી:—એ સોભાવડ ગામને અને આંદોથી એક માઈલ ઉપર છે. જ્યારે બચ્ચા-ઓને શીતળા નીકળીને નખી ગય છે ત્યારે ત્યાં તેને પગે લગાડવા લઈ ગય છે.

૩. યજ્ઞેશ્વર મહાદેવ:—એ આંદોથી બે માઈલ ઉપર સોભાવડ ગામ પાસે તળાજી નદીના કાંઠા ઉપર છે. તેની વિષે એવી વાત છે કે શોભાવડ ગામે વિરેશ્વર ભટ્ટ રહેતો હતો તેના કુટુંબમાં કામ લાણુખપતી બીજી કન્યા લાવ્યા હતા. એટલે ઔદિચ્ય જ્ઞાતિ-માંથી તેનો બહિષ્કાર કર્યો હતો. એ હકીકત તેના વજમાનો આહીરાને ભટ્ટે કરી જેથી આહીરાએ ભટ્ટને કહ્યું કે ગમે તેટલો ખર્ચ કરીને તમારી જ્ઞાતિ બેગી કરો. અમે તમને સારી મદદ કરશું પછી એ ભટ્ટે એક મોટો યજ્ઞ આરંભ્યો અને ઔદિચ્યની તમામ જ્ઞાતિ તેડું કર્યું એ વખતે ઔદિચ્ય જ્ઞાતિમાં દવે, જ્વની વગેરેના કજીયાને લીધે ધણું તડ પડી ગયું હતા. પરંતુ એ વખતે ભટ્ટે યજ્ઞ કરીને પછી જમાડવાના વખતે એનું કહ્યું કે એક બાલુ દવે અને એક બાલુ જ્વનો. જેને દવે તરફ રહેવું હોય તેણે એ બાલુ બેસવું અને જ્વને જ્વની તરફ રહેવું હોય તેણે જ્વની તરફ બેસવું એટલે એ વખતથી બે મોટા તડ રહ્યાં, ત્યારથી દવેનું અને જ્વનીનું એ બે વળાણું થાય છે. ત્યાં ભટ્ટે સૌ સાહણ્યને જમાડ્યા. ભટ્ટને પણ જ્ઞાતિમાં લીધા. ભટ્ટે રા. પાંચ હજારનો ખર્ચ કર્યો હતો. પછી ત્યાં મહાદેવની સ્થાપના કરી તેને યજ્ઞેશ્વર મહાદેવ કહે છે. એ ભટ્ટને એ વખતથી તેના વજમાન તરફથી પાંચસો

વીધા જમીન મળેલી છે. તે તેના વડાએ હજી ખાય છે. ત્યાં શ્રાવણ મારામાં જન્મ-માષ્ટમીને દિવસે મેળા ભરાય છે એ વખતે તળાવથી બધાં સ્ત્રી પુરુષો છોકરાઓ વગેરે ત્યાં દર્શન કરવા ગયા છે. આંહીથી જવાને માટે સાધન ગાડી ટાપો, મોટર વગેરે મળે છે. ત્યાં રહેવા ઉતરવા માટે એક ચોરડો તથા એક ખાણુ રસોડું રસોઈ કરવા માટે છે. જમવા માટે સીધું સામાન આંહીથી લઈ જવો પડે છે.

૪. રાંદેલ માતાજી:—આંહીથી ૭ માઈલ ઉપર ખંડેરા ગામ છે. ત્યાંથી દક્ષિણે એક માઈલ ઉપર આ માતાજીનું સ્થાનક છે. આખું માટે હાથ પગ લુલા થયા હોય તેમજ જે છોકરાને માતા નોકલ્યા હોય તેની માનતા અહીં કરે છે. ત્યાં એક ચોરડો છે. ત્યાં અતીત બાવા પુત્રી રહે છે. તેને થોડીક જમીન છે. દર વરસે મહા માસના ચારે રવિવારે ત્યાં મેળા ભરાય છે. અને જે લોકોને માનતા હોય તે ત્યાં આવે છે. અહીંથી સાત માઈલ થાય છે. ત્યાં ખીજી કોઈ સગવડ નથી પણ ખંડેરા ગામે નિશાળ છે, વળી ત્યાં વાણીયા, બ્રાહ્મણની વસ્તી પણ છે. એટલે જમવાની સગવડ એ ગામે થઈ શકે.

૫. મોઝા ગોપનાથજી:—આંહીથી ૧૪ માઈલ પર એ સ્થળ આવેલ છે. ત્યાં પહેલાં મહાદેવનો એક ચોતરો હતો. એ દહેજ રાજપીપળાના ગોહોલ રાત્ત ગોપસિંહજીએ સેળમાં સૈદામાં બંધાવ્યું હતું. એ ઉપરની એ મહાદેવનું નામ ગોપનાથજી પડ્યું છે. ત્યાર પછી સુરતના રોડીયા બારબાહ વાળાએ તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરેલ છે. આંહીથી તળાવથી નરસિંહ મહેતા ત્યાં ગયા હતા. ત્યાં મહાદેવનું તેણે તપ કર્યું હતું. મહાદેવ તેને પ્રસન્ન થયા હતા. એ જગ્યામાં મહંત તથા બ્રહ્મચારી રહે છે. અને તેને સારા પ્રમાણમાં ગરાસ છે. તેમજ સેવક તરફથી પણ સારી ઉપજ આવે છે ત્યાં ધણી બન્યાળુ તથા મુસાફરો આવે છે. રહેવાની તથા ઉતરવાની સારી સગવડ છે એ સ્થળ તદ્દન દરિયા કીનારે આવેલું હોવાથી ધણું ગમણી

અને દવાસીક છે, તે હવાખાવાનું તથા જાત્રાનું ઠેકાણું છે.

ત્યાં નામદાર દરબારશીએ દરિયા કીનારે એક બંગલો બંધાવેલ છે. અને તેની પાસે એક દીવાદાંડી છે ત્યાં દરબારી ઉતારો પણ છે. પહેલાં ત્યાં યુરોપીઓ પણ હવાખાવા આવતા. નામદાર પાલીતાણા કાંકાર સાહેબ પણ દર વરસે ત્યાં હવા ખાવા આવે છે. આપણા મહારાજા સાહેબ પણ ત્યાં હવા ખાવા પધારે છે. તળાવથી જવા માટે વાહનમાં ગાડી તથા ઘોડા ગાડી મળે છે. જમવા ખાવાની પણ સગવડ સારી છે.

૬. ગણેશની દહેરી:—એ સ્થળ અહીંથી ત્રણ માઈલ ઉપર ધસોરા ગામ છે તેની ધાર ઉપર એક દહેરી સથરાના રહીશ રોક જીવજીવાસ પરજીવાસે બધાવેલું છે. ત્યાંથી સમુદ્ર પણ નજીક છે. ત્યાં રહેવા ઉતરવાનું કોઈ ખાસ સાધન નથી ધસોરા ગામે રહીને ત્યાં જવા જવાય છે. સીધું સામાન તળાવથી લઈ જવું પડે છે.

૭. દેરાળીની જગ્યા:—આ પાદરી ગામ પાસે અહીંથી ચાર માઈલ ઉપર દરિયા કાંઠે આવેલ છે. ત્યાં કાંકારજી તથા શંકરના દહેરા છે. એ ચત્રમૂળ જીવજીવાસ તળાવના શેઠે બંધાવેલ છે. ત્યાં ખાખી બાવાઓ રહે છે ગાયો સારા પ્રમાણમાં રાખે છે. વાહન અહીંથી મળે છે સીધું સામાન લઈ જવું પડે છે.

૮. રામચુક્ર:—એ સ્થળ સથરા પાસે મસવાડા ગામ છે તેની પાસે દરિયા કાંઠે એ આવેલ છે. તે કુદરતી રીતે બહુજ સુંદર અને હવાસિક છે. ત્યાં એક નહેરું છે ત્યાં રાણનાં ઝાડ ધણાં છે. એ નહેરામાં પાણીનો ધરો છે: ત્યાં ખોડિયારનું સ્થાનક આંહીથી આઠ નવ માઈલ ઉપર છે. વાહન આંહીથી મળે છે. સીધું સમાન લઈ જવું પડે છે.

૯. નાના ગોપનાથ:—એ સ્થળ મણાર ગામ પાસે અલગ ગામની પૂર્વે દરિયા કાંઠા પર આવેલ છે, ત્યાં મહાદેવનું દહેજું છે અને એક પુત્રી

રહે છે, અહીંથી દસ અગિયાર માઈલ ઉપર છે. વાહન અહીંથી મળે છે. સીધું સામાન લઈ જવું પડે છે. તેનું મહાત્મ્ય સાફ છે. ભાદરવી અમાસે ત્યાં મેળો ભરાય છે.

૧૦. ત્રિવેણી મહાદેવ:—એ રથળ અહીંથી ૭ માઈલ ઉપર ટીમાણા ગામ પાસે છે. ત્યાં શેત્રુંજીને બે નાની નદીઓ મળે છે એટલે એ સંગમને ત્રિવેણી કહે છે ત્યાં પ્રથમ મદદેવનો ઝોટલો હતો પણ હાલમાં સથરાના રહીશ ૨૫૦ શેડ જીવજીવાસ પરજીવાસે દહેડે અણાવ્યું છે. ભાદરવી અમાસે ત્યાં પણ મેળો ભરાય છે વાહન અહીંથી મળે છે, સીધું સામાન લઈ જવું પડે છે.

૧૧. કમળાનો કુંગર:—તેને જન લોકો શેત્રુંજીની એક દુપ ગણે છે ને કદમગીરી કહે છે. તેની ઉપર આહીરાની કુંગરેવી કમળાનું સ્થાનક છે. એટલે તેને કમળાનો કુંગર કહે છે. કાગણુ મુદી ૧૪ને દિવસે આહીર લોકો તરફથી ત્યાં હુતાશની પ્રકટાવવામાં આવે છે તેને કમળની હુતાશની કહે છે ત્યાંથી તળાવ નદી નીકળેલ છે આહીથી પંદર માઈલ થાય છે અહીંથી વાહન મળે છે સીધું સામાન લઈ જવું પડે છે.

૧૨. મીઠી વીરડી:—એ આહીથી સોળ માઈલ ઉપર જમપરા ગામ પાસે મીઠી વીરડી નામે ગામ છે ત્યાં કાળીઓની વસતી છે. દરિયા કાંઠે કાંકરજીની જગ્યા છે અને દરિયામાં એક ચોતરા ઉપર મહાદેવનું પાણ છે. એ ચોતરા પાસે પાણીના વીરડા છે તેમાં કેટલાક ખારા તથા મીઠા છે. દરિયાનું પાણી આવી ન્યમ છતાં અમુક વીરડામાં મીઠું પાણી નીકળે છે તેથી તે રથળને મીઠી વીરડી કહે છે. ત્યાં ગામમાં દરબારી હિતારો છે તથા જગ્યામાં પણ હિતરવાની સંગવડ છે ત્યાં એક બાવો રહે છે, તેને દરબારથી તરફથી જમીન મળે છે. વાહન અહીંથી મળે છે. સીધું સામાન લઈ જવું પડે છે. તથા સારેશનથી પણ જવાય છે.

૧૩. મોખાણની દહેરી:—એ મીઠી વીરડી

પાસે ખડકપર ગામ છે ત્યાંથી બે માઈલ ઉપર ભેગવડી ગામ પાસે એક ધાર ઉપર તેની દહેરી છે. મોખાણ મોખાણ ૬ જેટલું ધડ મોખાથી લગતાં લગતાં ત્યાં પડ્યું હતું ત્યાં એક દહેરી અણાવેલી છે. તેમાં મોખાણનો પાળીઓ છે.

ત્યાંથી કેટલાક અશીણના બંધાણીઓ નીકળે છે તે મોખાણની દહેરીએ અશીણની કાંકરી મુક્તા બન્ય છે એટલે અવારનવાર અશીણ પડ્યું જ રહે છે. કોઈ અશીણનો બંધાણી ત્યાંથી નીકળ્યો હોય અને તેની પાસે અશીણ ન હોય ત્યારે તેને બહુ ઉપચોગી ચર્મ પડે છે. વાહન અહીંથી મળે છે. તથા સારેશનથી વાહન મળે છે. સીધું સામાન સાથે લઈ જવું પડે છે.

૧૪. ગેખલદાપીર:—એ જગ્યા લાવનગરની મરડે અહીંથી ગણ માઈલ ઉપર છે. ત્યાં એક વાવ છે. તેને પીરની વાવ કહે છે. ત્યાં એક કુશીર રહે છે તેને નામદાર દરબારથી તરફથી જમીન મળેલી છે. તેને વિષે એવી દંતકથા છે કે જ્યારે ત્રાપજમાં જૈન દેશસર અણાવું હતું ત્યારે એ પીરની જગ્યા પાસેથી પતથારો લાગ્યા હતા, એટલે એ દહેડે દિવસે અણાવ અને રાત્રે પડી ન્યમ. પછી એ દહેરાના આગલા ભાગમાં એ પીરનું સ્થાનક કચ્છામાં આવ્યું ત્યારે દહેડે પૂરું થયું એ વિષે કહેવાન છે કે—“અપાશરો તો અધન્ય રહ્યો, ને ગરબ્યો ગેખલદાપીર.”

૧૫. સેજ જલાલપીર:—અહીંથી બે માઈલ પર પાવડી ગામ છે, તેને પાદર એ જગ્યા છે. ત્યાં તેનો મરડો બંધાવેલ છે. મુંગવર તરીકે પાવડીનો કુશીર રહે છે. પહેલાં તેની પાસે એક મોટું રખડાનું ઝાંડ હતું. તેના ચડનો ઘેરાવેા લગલગ વીસ હાથ હતો. તેની માનતા ચાલતી. જે છોકરાને મોટી ઉધરસ થાય તેની તેને કાકડાની માનતા હતી.

૧૬. કાણ મહામદશાપીર:—અહીંથી ૭ માઈલ ઉપર સુલતાનપુર ગામે તેની કબર છે. તેને ખારવાઓ માને છે.

૧૭. ઉમરખતીબપીર:—અહીંથી ૭ માઈલ ઉપર ટીમાણા ગામ પાસે તેની કબર છે.

૧૮. કુતરાપાળીઓ:—તેની વિષે એવી દંતકથા છે કે એક વણુગર પાસે એક કુતરો પાળેલો હતો તે બહુ સારો નીમકહલાલ કુતરો હતો, એ વણુગરને કાંઈ પૈસાનો ખર્ચ પડવાથી એ મહુવે ગએલ ત્યારે ત્યાં કાંઈ વેપારીને ત્યાં એ કુતરાને ધરણે મૂકીને પૈસા લાગ્યો હતો કે ન્યારે પૈસા આપી જઈશ ત્યારે કુતરો લઈ જઈશ. એક વખત એ વાણીયાને ત્યાં ચોરી થઈ તે વખતે એ કુતરો તેને ધરે હતો. ચોરા ખાતર પાડીને તમામ માલ ખેતરમાં દાડીને જતા રહ્યા. કુતરો તેની પાછળ પાછળ છુપી રીતે ગએલો ન્યાં માલ દાટ્યો હતો ત્યાં કુતરાએ નિશાની રાખીને આવતો રહ્યો સવારે વાણીયાને ખબર પડી કે ચોરી થઈ અને ઘણો માલ ચોરાઈ ગયો છે. એ ટાઈએ ઘણા માણસો ભેગા થઈ ગયા હતા. પેલા કુતરાએ તેના શેકના ઘોડીયાનો છેડો પકડીને બહાર લઈ જવા લાગ્યો એટલે સહુ તેની પાછળ ગયા જે ખેતરમાં માલ દાટ્યો હતો ત્યાં જઈને કુતરો તેના પગવતી ખજુવા લાગ્યો. પછી ત્યાં ખોદ્યું એટલે તમામ માલ મળી આવ્યો, એથી એ વાણીયા બહુ ખુશી થયો. અને પોતે પેલા વણુગર ઉપર ચિડી લખીને તેમાં લખ્યું કે: તમારું રા. વસુલ થઈ ગયા છે, કારણ કે તમારા કુતરાએ અમને ઘણો ફાયદો કરી દીધો છે માટે આ સાથે તમારો કુતરો પણ મોકલ્યો છે. આ ચિડી કુતરાની ડોકે બાંધીને મહુવેથી રવાના કરી દીધો.

થવા કાળે આંહીથી વણુગરો રા. લઈને મહુવે જતો હતો અહીંથી એ માર્ગ ઉપર સાખડાસર ગામે તેને કુતરો સામે મળ્યો, એ જોઈને વણુગરને કોઈ ચડ્યો કે એક દિવસ માટે ભાગી આવ્યો. એમ કહીને કુતરાના માથા ઉપર લાકડી મારી. કુતરાને સખત થા વાગવાથી પડી ગયો અને મરી ગયો. તેને ગળે વણુગરએ ચીડી ભેઈ વાંચી તો બહુ પરતાયો છેવટ ત્યાં તેણે એક ચોતરો બંધાવ્યો તેને કુતરા પાળીઓ કહે છે.

અમત્કારો વિષે દંતકથાઓ

૧. અમત્કાર પહેલો:—આ ગામથી પશ્ચિમે એક દહેરી છે. તેના વિષે એવી વાત છે કે—અહીં એક સફેદ કપડાંવાળો ગોરખ રહેતો હતો. તે ક્રિયાવાળો હતો અને મેલી સાધનાઓ કરતો હતો. એક વાર તેણે એક જક્ષની સાંધનાં કરવી શરૂ કરી પરંતુ તેમાં તેને એક માણસનો ભોગ દેવાનો હતો એટલે એક વાણીયાને મોટી મોટી લાલચો આપીને તે પોતાની પાસે રાખતો અને તેને કહ્યું કે—હું એક સાધના કરું છું જે એ દુર્ગિભૂત થશે તો તું માગીશ તે હું કરી દઈશ. એ લાલચથી વાણીયા હમેશાં ગોરખ પાસે આવતો. ગોરખનો વિચાર એવો હતો કે આ વાણીયાનો ભોગ ચડાવી દેવો. કીક સપાટામાં આવ્યો છે. જે દિવસે તેની સાધના પૂરી થવાની હતી અને જક્ષને ભોગ દેવાનો હતો તે દિવસે વાણીયાને કહ્યું કે આજે સાંજે તું મારી પાસે આવજે આપણુ આજ રાત્રે સાધના કરવા જવું પડશે. રાત્રે વાણીયા તેની પાસે આવ્યો એટલે બરાબર અરધી રાત થઈ ત્યારે બંને જણા ન્યાં હાલ એ દહેરી છે ત્યાં આવ્યા એ જગ્યા કોળીઓનું સ્મશાન હતું પોતે દરેક જાતની સામગ્રી સાથે લાવેલ. સાથે એક દોરાની દડી હતી, એક જગ્યાએ એક ખીલો નાખીને તેની સાથે દોરાનો એક છેડો બાંધ્યો અને બીજો છેડો દૂર પકડીને વાણીયાને ખેસાર્યો તેણે કહ્યું કે ખીલો નહીં કાઢપણુ દેખાવ થાય તો પણ ડરતો નહીં ફક્ત બે કલાક ખેસવાનું છે પછી આપણને જક્ષ પ્રસન્ન થશે એટલે જે જોઈશ તે આપણને મળશે.

એ પ્રમાણે ગોડવણુ કરીને ન્યાં ખીલી મારેલી હતી ત્યાં ગોરખ પોતે ખેસીને જક્ષની ઉપાસના કરવા લાગ્યો બરાબર અરધી રાત્રી થઈ એટલે જક્ષ એક અગ્નિના ગોળાના રૂપમાં આવ્યો એટલે ગોરખને તેને ઉભો દોરો બાંધ્યો હતો તે ઉપર જવાનું કહ્યું ને સંકેત કર્યો કે ત્યાં તારો ભોગ છે તે લઈ લે પણ ન્યારે વાણીયાને ગોરખને દોરાનો છેડો પકડીને દૂર ખેસાર્યો હતો ત્યારે એ વાણીયાએ ગમે તે કારણસર

પેલો દારાનો છેડો પાસે ક્યારકાનું નળું હતું ત્યાં માંધી દધને પોતે એક ખીજ નળાની એથે જળને છેડો. જેવો પેલો અગ્નિનો ગોળો ઉમે દારે આવ્યો તો ત્યાં ભક્ષને બદલે ક્યારકાનું નળું હતું. કોઈ માણસ મળે નહીં. કોથાધમાન ચર્ધને પાછો વળ્યો અને ત્યાં પેલો ગોરજ છેડો હતો ત્યાં સસડાટ કરતો પાછો આવ્યો અને ગોરજને ભરખી ગયો.

એ બધું દ્રશ્ય પેલા વાણીઆએ જોયું એટલે તે તો ગભરાઈ જ ગયો. અને ખીતો ખીતો મહામુશીબતે ગામ ભેગો થયો. સવારે એ જગ્યાએ જુએ છે તો ગોરજ રામ ચર્ધ ગમેલા. પછી ત્યાં એક દહેરી ચણાવી તેને ગોરજની દહેરી કહે છે.

પર્યુસજીના તહેવારોમાં જૈન લોકોનો વરધોડો ચડે છે ત્યારે ત્યાં જળને જૈનો પાણીતાણાના શેત્રુજ કુંગરના દર્શન કરે છે.

૨. ચમત્કાર ખીન્ને—આંહી એક અમરગર નામે અતિત બાંધે રહેતો હતો તે નાદી વૈલ હતો તેમજ સાધનાવાળો હતો, તેને કાળીકા તથા કૈરવની સાધના હતી. જેને અંગે પોતે ઘણું ઘણું કામ કરી શકતો પણ તે કોઈને હેરાન કરવાનું કામ કરતો નહીં.

એક વખત તેણે એક મલાપકાને તાંબે કરવા માટે સાધના શરૂ કરી, તેમાં નીચે પ્રમાણે ચીન્ને નોંધે છે અને ક્રિયા કરતી પડે છે.

૧. સાતવાવનું પ્રાણી નખાવરયામાં લાવવું.
૨. સાતમેસાણની માટી નખાવરયામાં ખોદી લાવવી.

૩. સાત જાતનાં ફુલ નખાવરયામાં લાવવાં.

૪. ઉપરાકત માટી તથા પાણીથી નખકુંભાર પ્રાસેથી રાત્રે અવળે ચાકડે ઉતારીને ઘડો બનાવરાવવો.

૫. પછી એ કુંભની સ્થાપના કરીને સાત દિવસ સાધના કરવી.

ઉપર પ્રમાણે દરેક કાર્ય જો પરિપૂર્ણ થાય તો મલાપકા તાંબે થાય અને જે કાર્ય કરવા માગે તે ચર્ધ થકે એવી સિદ્ધિ મળે. એ હેતુથી તેણે ઉપર પ્રમાણે સાધના શરૂ કરી.

પહેલી રાત્રીએ એ મહારાજ હાથમાં ઉધારી તલવાર લઈને માટી લેવાને મસાણામાં ગયા ત્યાં માટી ખોદે ત્યાં એવો તેને ભાસ થતો કે હું પોતે જ જમીનમાં ઉડો ઉતરતો જાણું છું. પણ બ્યારે તલવારની પીંછી (બણી) જમીનને ચડકાડે એટલે એ ભાસ થાય નહીં. એમ મસાણુ તથા કુંગરતાનું માંધી માટી ખોદી લાવ્યા.

ખીજ રાત્રીએ સાતવાવનું પ્રાણી લેવા ગયા જે વાવમાં ઉતરીને ત્યાં પાણી ભરે ત્યાં એવો ભાસ થાય કે જાણે માણસનાં તુંબલાં તરતાં હોય પણ બ્યારે તલવારની પીંછી ચડકાડે એટલે તુંબલાં હડી જાય એવી રીતે પાણી ભરી લાવ્યા.

ત્રીજ રાત્રીએ ફુલ લેવા ગયા તો જે ફુલચાંદે જાય ત્યાં સર્પો જ દેખાય પણ તલવારની પીંછી ચડકાડે એટલે તે દૂર થાય અને ફુલ તોડી લે. એ પ્રમાણે ફુલ લાવ્યા.

ચોથી રાત્રીએ એક કુંભારને ખોલાવીને તેનો ઘડો ઉતરાવ્યો. પછી તેણે કુંભ સ્થાપના કરીને સાધના શરૂ કરી. એમ કરતાં છ દિવસ તો થયા, તે દરમ્યાન તેને ઘણા ચમત્કારો જોવામાં આવ્યા પરંતુ મહારાજ હિંમતવાળો તથા પરાક્રમી હતા જેથી ડગ્યા નહીં. છેવટ સાતમે દિવસે રાત્રીએ એ મહારાજની માતાને સ્વપ્નું આવ્યું કે—તારો દીકરો સાધના કરે છે તે સાધના પૂરી નહીં થાય અને તેનું પરિણામ સાફ નહીં આવે તેમજ તેને કેટલીક બિહામણા ચમત્કાર દેખાડ્યા એટલે સવારે બ્યારે મહારાજ નહાવા ગયા હતા ત્યારે તેણે જે કુંભ સ્થાપ્યો હતો તે ફાડી નાંખ્યો અને ફેંકી દીધો.

બ્યારે મહારાજ નાહીને આવ્યા ત્યારે જુએ છે છે તો કોઈ મળે નહીં તેણે માતાજીને પૂછ્યું કે આ કુંભ કોણે ફેંકી દીધો, માતાજીએ તેને સમજાવી વાત કરી. એ સાંભળી મહારાજ બહુ નારાજ થયા.

પણી મણી જલમત ઉઘાડીને સાધના કરી હતી તે ફક્ત એક જ દિવસ માટે અધુરી રહી, પછી શું ઉપાય ?

૩. ચમત્કાર ત્રીજો—આંહી એક જીનો અપા-સરા છે ત્યાં એ કલ્યાણ ગોરજ રહેતો હતો તે ચમત્કારીને સાધનાવાળો હતો ધણા માણસોને ત્યાં એક અંપાનું ઝાડ છે તે ખંખેરીને રૂપિયા દેખાડ્યા હતા. એવી રીતે તેણે કટલાક રૂપિયા ભોળા માણસો પાસેથી મેળવ્યા હતા.

પરંતુ એક બાવો મળ્યો તેણે તેને રૂપિયા હોય તો તેના સોનાના સીકા બનાવી આપવાનું કહીને અમુક ક્રિયા બતાવીને તેના તમામ રૂપિયા લઇને રતોરાત રવાના થઈ ગયો હતો.

૪. ચમત્કાર ચોથો—એ અપાસરામાં કસ્તૂર વિમળ નામનો ગોરજ રહેતો હતો કહે છે કે એ ગોરજ ન્યારે આંહી આવેલ ત્યારે પેલા અંપાનું ઝાડ ઉઝાડીને તેની ઉપર બેસીને આવેલ.

એક વખત રાજુલા તરફના વાંજ દરજી ત્યાંથી તાડનાં ઝાડ ઉઝાડીને આજુબાજુ નીકળ્યા હતા તેનું ઝાડ તેણે દેશના ગામના રસ્તામાં પાડ્યું હતું તે આજની સુધી હતું. પેલા અપાસરામાં અંપાનું ઝાડ હજી સુધી છે. હાલમાં પણ એ અપાસરામાં રાતવાસો કાઢી રહેતું નથી.

૫. ચમત્કાર પાંચમો—પહેલાં જે હસનપીર વિષે વાત આવી ગઈ છે તેની વિષે ઘણું લોકો એવું કહે છે કે દર શુક્રવારે પીરની સવારી ત્યાંથી નીકળે છે, અને ગેબનશાપીર સુધી જાય છે ઘણી વખત ખત્તીઓ પણ દેખાય છે.

૬. ચમત્કાર છઠ્ઠો—આંહીથી કુટેલી ગામે જતાં રસ્તામાં એક જીની વાવ આવે છે તેને ભાંક-ડાની વાવ કહે છે. ત્યાં પહેલાં એક ગામ હતું તેનો નાશ થઈ ગયો છે. ઘણું લોકો કહે છે કે—રાત્રે ત્યાં રજુ ભગે છે અને દેશરો બોલે છે.

એ વાવમાં એક શિલાલેખ છે—તેની નીચે ધન દારૂ છે એવી લોકવાયકા ચાલતી. એથી આંહીના એક કડીયા મહમદ કાજીએ એ શિલાલેખ ઉખાડ્યો અને બીજે દિવસે જોયું તો પાછો ચોંટી ગયેલો. ફરીથી એ પ્રમાણે કર્યું ને ત્યાં ખરે આવે છે તો

નદીમાં આવતાં તે પડી ગયો અને તેમાં તેનો જીવ ગયો.

૭. ચમત્કાર સાતમો—આજની પાંચેક વરસ પહેલાં હાલના મહેં આં વસુ સાહેબ હરિલાલભાઈ છે તે તળાબના વહિવટદારના હુદ્દા પર હતા એક વખતે એઓ સાહેબ તથા ન્યાયાધીશસાહેબ કુંગર પર ફરવા ગયેલા, સાંજે વહિવટદાર સાહેબની કચેરીનો ફરાસ વાણુંદ નામે જીવન તેમને ખતી લઈને તેડવા જતા હતા, ત્યાં કુંગર પર પ્રથમ આવતું આંબલીવાળું ભોંયડું છે, ત્યાં જાય તો તેણે એક મહાત્માને ઉભેલા જોયા. તેને માથાપર લટુરીયાવાળ હતા અને તે સુનેરી જેવા ચળકતા હતા. એ જોઈને પેલો વાણુંદ એકદમ ઉપર પગથીયાં ચડવા લાગ્યો.

પેલા મહારાજે તેને કહ્યું “ખરે રહે બચ્ચા” એ સાંભળીને વાણુંદ એકદમ નાસ્તો ત્યાં ઉપર જાય ત્યાં તેની પાછળ ફરી વખત એવો જ અવાજ આવ્યો. ત્યાં નરસિંહ મહતાની નિશાળ પાસે જાય તો ત્રીજી વખત એ પ્રમાણે અવાજ આવ્યો. જેથી વાણુંદ તો એકદમ જીવ લઈને નાઠો. છેવટ મહાત્માએ કહ્યું કે “જા બચ્ચા તેરા ભાચ” એમ કહીને ખોડીધારના ભોંયરા તરફ જવાની કડી તરફ ગયા.

પેલો વાણુંદ ત્યાં ગળના દરવાજામાં જાય છે ત્યાં વહીવટદાર સાહેબ ઘરે ફરીને નીચે ઉતરતા તેને સામે મળ્યા. પણ પેલો વાણુંદ તો ચાલ્યો જ જાય, એ જોઈને ત્યાં સાન્નો ફરાસ વાણુંદ હીરા હતો તેણે તેનું બાવડું યકડીને પાછો વાળ્યો એ જોનારાઓને નવાઈ લાગી પણ એ વખતે કાઈ કાંઈ બોલ્યું નહીં.

છેવટે વહિવટદાર સાહેબને ઘરે મૂકીને વાણુંદ પોતાને ઘરે જતાં એક પટાંવાળાને તે વાત કહેતો ગયો. પટાંવાળાએ એ વાત વહિવટદાર સાહેબને કરી. એટલે તેણે પેલા વાણુંદને બેલાવીને પૂછ્યું કે આ વાત સાચી? એટલે તેણે બનેલી વાત કરી.

હાલ પણ એ જીવન વાણું હયાત છે અને એ બનેલી સત્ય હકીકત છે.

ભૂત તથા-જીવના વહેમ.

૧. પહેલાં આંહી એક જુનો ઉતારો હતો. પ્રથમે ત્યાં પોલીસ ઓફિસ ખેસતી પછી એ મકાન નાં દરવારથીએ આથી માછરાજીના બાયોને સેપેલ પરંતુ ત્યાં કાંઈ રહેતું નહીં કારણ એવું મનાતું કે ત્યાં એક ભૂત થાય છે. હાલમાં તો ત્યાં બીજાં ઘણાં મકાનો થઈ ગયાં છે.

૨. આંહી એક આફ્રિકાવાળોનો વંડો છે. ત્યાં પણ કાંઈ રહેતું નથી તેની વિષે એવો વહેમ છે કે જે-ત્યાં રહેનાર કાંઈ સુખી થતું નથી.

૩. નવી ખમરમાં-એક ટીમાણવાળા વાણી-આતું મોડું મકાન છે ત્યાં પહેલાં કન્યાશાળા ભાડે ખેસતી. ત્યારબાદ ત્યાં કાંઈ ભાડૂત રહેતું નથી ત્યાં એવું મનાય છે કે-ભૂત થાય છે.

૪. જુના અપાસરા પાસે એક પીપળાતું ઝાડ છે ત્યાં એક ભૂત રહેતો હતો. પણ ત્યારે. દલીલ દેવારજીએ તેને ખીલી દીધી છે પછી થતો નથી. હાલમાં ત્યાં વસ્તીવાળાં મકાનો છે.

૫. ન્યાં હાલમાં ગોરજીની દહેરી છે. ત્યાં આગળ નહીં કંઈ એક મોડું વડતું ઝાડ હતું ત્યાં પણ ભૂત થતો હતો.

ત્યાં આગળ મોટીની ખાણો છે એટલે ત્યાં મોટી ખોદતાં ધણીએ સ્ત્રીઓ દટાઈ ગઈ છે એટલે એવું મનાય છે કે બાઈઓ બીજાને વળગે છે. ત્યાં ભૂત-ચુરલ ચામડી વગેરે ધણીવાર થાય છે એમ કહેવાય છે.

૬. કુંગરે ચઢતાં ગઢના દરવાજા પાસે એક જન થાય છે. તેનો દેખાવ એક બ્લોરાના ધર્મચર્ય મુલ્લાને થયો હતો.

૭. આંબલીઆ કોઠાની ધારે પહેલાં એક કોઠો હતો તેમાં આંબલીનું એક ઝાડ હતું તેથી તે આંબલીયા કોઠાની ધાર કહેવાય છે. ત્યાં પહેલાં એક જન રહેતો હતો. તેને એક કાજીએ શીરામાં કેદ

કરીને શેરુ કાઢે દાટી દીધી હતો. થોડાએક વરસે બહાર નીકળ્યો હતો અને પેલા કાજીને તેણે મારી નાખ્યો હતો, હાલમાં તો એ કોઠો પાટી નાખવામાં આવ્યો છે અને એ ધાર ઉપર કન્યાશાળાનું મકાન બંધાવેલું છે, હાલમાં કાંઈ ત્યાં છે નહીં.

૮. આંહી એક મોટી મસજીદ છે ત્યાં પહેલાં નુરદીન નામે એક જન રહેતો હતો તેમજ બીજી કેટલીક જનાત હતી. એટલે મસજીદમાં કાંઈ રાત-વાસો રહી શકતું નહીં જે જે ફરીરે આવતા હતા તે પણ ત્યાં રહેતા નહીં, જે કાંઈ ત્યાં રાત્રે રહેતું તો સવારે તેને પછાડેલો જ હોય.

એક વખત પંખળ તરફથી એક સૈયદ આવેલો તેને પોતાના ફરજદના નીકાલ કરવા હતા. એટલે આવેલ હતો. સાંજે તેને કહેવામાં આવ્યું કે તમે આંહી રાતવાસો રહેશો નહીં આંહી એક જનાત રહે છે. પણ તે વાત સૈયદે માની નહીં, પોતે કુરાને હાફીઝ હતો. એટલે કુરાન સાફ પઢેલો હતો. રાત્રે તેણે કુરાન વાંચતું રાફ કર્યું એટલે પેલો જન તેની જનાત સાથે આવ્યો અને કુરાન સાંભળવા બેઠો. ત્યારે કુરાન વંચાઈ રહ્યું ત્યારે જાને કહ્યું કે મુશ્શીદ આપને શું જોઈએ છીએ મુશ્શીદ પોતાની હકીકત જણાવી એટલે પેલા જને તેનો એક બોળો ભરીને સોનામહોશ આપી ત્યારે સૈયદે કહ્યું કે મારે એ ના જોઈએ પરંતુ આ મસીદમાં કાંઈ મુસાફરને તું ઉતરવા નથી દેતો એટલે હવે પછી એ કરવું નહીં. એટલે એ પ્રમાણે જન કબુલ થયો ને કહ્યું કે હવે હું કાંઈ ને હરકત કરીશ નહીં પણ આ જે આંબલી છે ત્યાં કાંઈએ સુવું નહીં.

વળી એજ રાતમાં સૈયદને એ જને પોતાના વતનમાં પહેંચાડી દીધો. સવારે માણસો આવીને જુએ છે તો સૈયદ મળે નહીં એટલે દરેકે માની લીધું કે સૈયદને જનાતે ઉપાડીને ક્યાંય ફેંકી દીધો હશે, ત્યારપછી ૧૫ દિવસે એ સૈયદનો આંહીની જમાત ઉપર ૫૪ આંબો અને તેમાં તેણે તમામ હકીકત લખી હતી. ત્યારથી હવે ત્યાં મુસાફરો ફરીરે વગેરે ઉતરે છે અને એ જન કાંઈ ને કાંઈ હરકત કરતો નથી.

પરચુરણ હકીકત

૧. આંહીથી ૭ માઈલ ઉપર ટીમાણા ગામ છે તેની પાસે જ નદી છે તેને ગોડી નદી કહે છે એ વિષે એવી વાત છે કે-ગોડીઆ રમવા આવ્યા હતા તેણે આ નદી બનાવી છે એટલે તેને ગોડી નદી કહે છે.

૨. આંહી એક વાલજી કરીને પાલણુ રહેતો હતો તે કાસદનું કામ કરતો સવારે વહેલો ચાલે તો સાંજે જુનાગઢ પહોંચતો અને ત્યાંથી ત્રીજે દિવસે નીકળી સાંજે આંહી પહોંચતો એટલે તેને વાલજી પંખી કહેતા. તેના મકાનો હજી સુધી છે.

૩. આંહી એક ડોસા નામે અગર રહેતો હતો ખાનારો બહુ હતો. એક વખત આંહીથી તે ગોડી

લઈને આંહીના મહેતા કેડુંબના વેપારીને ત્યાં મહુવે ગયેલો. એ વખતે તે રૂપે માણસની રસોઈ દૂધપાક વગેરે ખાઈ ગયો હતો છતાં કહે મેં હજી જરા શીરામણુ કુઈ છે હવે શેટલો બપોરે ખાઈશ. એ ઉપરથી તેનું નામ ડોસો ધોમ પાડયું હતું.

૪. સુલતાનપુરની સડકે એક વડલો છે. બચ્ચાઓને મોટી ઉધરસ થઈ હોય ત્યારે ત્યાં પાંણી નામવાની માનતા કરે છે તેને વીજ વડ કહે છે.

૫. ગોળરો પત્થર:—આંહીના માજી પોલીસ આસિં ના મકાનના ફલીયામાં એ પત્થર પડેલો છે તે કુંગર ઉપરથી દડીને આવેલો છે મોટા જખર ખોરડા જેવડો એ પત્થર છે જ્યારે કોઈ બચ્ચાને મોટી ઉધરસ થાય છે ત્યારે તે પત્થરના ટુકડાને બચ્ચાના ગળામાં બાંધે છે.

શ્રીમંત સરકાર ગાયકવાડ અને તેમને ખંડણી ભરનારા તાલુકદારો વચ્ચેના સંબંધની પુનર્ઘટના

૧

સામાન્ય ધોરણે

૧. શ્રીમંત સરકાર વડોદરા રાજ્યના મહારાજ સાહેબ તરફથી દરેક તાલુકદારને એક કાયમનો પરવાનો નેકનામદાર વાઇસરાય સાહેબે પ્રસંદ કરેલા નમુના મુજબ આપવામાં આવશે. અને તેમાં હાલ તે તાલુકદારો જે જે હક્કો ભોગવે છે તે કાયમને માટે બહોલ રાખવામાં આવશે.

૨. પરવાનામાં નિર્દિષ્ટ કરેલા હક્કોનું કોઈપણ પ્રકારનું ઉલ્લંઘન થયું છે, એવી કોઈ તાલુકદારની ફરીઆદ હોવાને પ્રસંગે નામદાર ગવર્નર જનરલના એજન્ટ તરફ વિવાદ થઈ શકશે અને આ બાબતમાં તેઓનો ઠરાવ અને પક્ષને બંધનકારક ગણવામાં આવશે.

(જે નામદાર ગવર્નર જનરલના એજન્ટના આ બાબતના ઠરાવ વિરુદ્ધ નેકનામદાર વાઇસરાય સાહેબ તરફ રીતેસર વિવાદ કરવાની છુટ હોવા બદલ તાલુકદારોની માગણી હશે તો તે વિષે આ ચોક્કસમાં વ્યવસ્થા કરી શકાશે.)

૩. શ્રીમંત વડોદરા સરકાર અને ખંડણી ભરનારા તાલુકદારો વચ્ચેના અરસપરસ સંબંધ ચલાવવાનું કામ શ્રીમંત સરકાર વડોદરા રાજ્યના મહારાજ સાહેબે નીમેલા એક અમલદારને સોંપવામાં આવશે. આ અમલદારે વડોદરાના નામદાર દીવાન સાહેબના રાજકીય (પોલીટીકલ) અધિકાર પરત્વે તેમના હાથ નીચે રહી કામ કરશે. જેથી તાલુકદારોની વિસિષ્ટ સ્થિતિ કાયમને માટે જળવી શકાય. આ અમલદાર માટે હવે પછી વિશેષ અમલદાર એ સંજા વાપરવામાં આવશે.

તાલુકદારોના અધિકાર વગેરે.

૪. તાલુકદારો જે મુલકી, પોલીસ, દીવાની અને ફોજદારી અધિકારી હાલમાં ભોગવે છે, તે ચાલુ રહેવા દેવામાં આવશે.

૫. મુલકી અધિકાર એ શબ્દમાં જમીન મહેસુલ, આબકારી, ભાંગ ગાંઠને વગેરેની વ્યવસ્થા અને જંગલ સાયર વગેરેના વહીવટ ચલાવવાના અધિકારનો સમાવેશ થાય છે.

૬. પોલીસ, દીવાની અને ફોજદારી અધિકાર એટલે તાલુકદાર હાલ જે એવા ભોગવતા હશે તે સ્થળના છે.

૭. જે જે સંસ્થાઓ અને લોકહિતની યોજનાઓ તાલુકદારોની હિપજમાંથી નીચાવવામાં આવતી હશે તે ઉપરની તાલુકદારોની સત્તામાં કોઈપણ પ્રકારની દરમિયાનગીરી કરવામાં આવશે નહીં.

૮. તાલુકદારોના એકબીજા સાહેબા દરમિયાનની જે મીસલ હાલ ચાલુ હોય તેમાં નેક નામદાર વાર્ષિક રાશિ સાહેબની અગાઉથી સંમતિ મેળવ્યા સિવાય ફેરફાર કરવામાં આવશે નહીં.

૯. તાલુકદારોના હાલ જે નીચે દર્શાવેલા અંગત હકો છે, તે ચાલુ રહેશે.

૧. શ્રીમંત સરકાર વડોદરા રાજ્યના મહારાજ સાહેબની રૂપરૂટ પરવાનગી સિવાય કોઈપણ તાલુકદાર વિરૂદ્ધ નાણાં વિષયક દીવાની દાવો દાખવી શકી શકે નહીં. તાલુકદારો વિરૂદ્ધના સર્વ પ્રકારના દાવા વિશેષ અમલદાર આગળ જ ચાલશે. વડોદરા રાજ્યની સાધારણ ન્યાયાધીશીઓને આ આબતમાં અધિકાર રહેશે નહીં.

૨. હકુમત ધરાવતા તાલુકદાર, તેની પત્ની તથા તેના પાટવી વિરૂદ્ધ ફોજદારી રાહ કામ ચાલી શકશે નહીં. કોઈપણ પ્રસંગે આવું કામ ચલાવવાની આવશ્યકતા જણાયે તો શ્રીમંત સરકાર વડોદરા રાજ્યના મહારાજ સાહેબની આજ્ઞાથી આવી આબતમાં વિશેષ અમલદાર રાજકીય તપાસના સ્વરૂપનું કામ ચલાવશે. આ અમલદારના નિર્ણય વિરૂદ્ધ નેકનામદાર વાર્ષિક રાશિ સાહેબ તરફ વિવાદ કરવાનો હક રહેશે.

૩. ખીન હકુમતી તાલુકદારો જેઓ અગ્રજન્મનો (Primogeniture) રિવાજ પાળે છે તેમના વિરૂદ્ધનાં સર્વ ફોજદારી કામો વિશેષ-અમલદાર સંમતિ ચાલશે. આ આબતમાં રાજ્યની સામાન્ય ન્યાયાધીશીઓને અધિકાર રહેશે નહીં. આ અમલદારના નિર્ણય વિરૂદ્ધ નામદાર ગવર્નર જનરલના એજન્ટ તરફ વિવાદ કરવાનો હક રહેશે.

૪. જે જે તાલુકદારો અગ્રજન્મનો રિવાજ પાળતા હોય તે સર્વને વડોદરા રાજ્યની દીવાની ફોજદારી અને મુલકી કચેરીઓમાં જાતે હાજર થવાની ફરજમાંથી માફી પાળવામાં આવશે. તેમજ હુકમીઆર સંબંધી કાયદામાંથી પણ તેમને માફી આપવામાં આવશે.

શ્રીમંત સરકાર વડોદરા રાજ્યના મહારાજ સાહેબનો અધિકાર

૧૦. જમીન મહેસુલની આકરણીના સંસ્થાપિત સિદ્ધિતોની અવગણનાથી અગર અસહ્ય કરેલાના દયાણથી તાલુકદારોની પ્રજામાં વાજબી અસંતોષ ફેલાવા પામે નહીં એટલા માટે તાલુકદારોના મુલકી વહીવટ ઉપર સાધારણ દેખરેખ રાખવાની સત્તા.

૧૧. જે પ્રસંગે હાલમાં તાલુકદારોને એજન્સીની પરવાનગી લીધા સિવાય જમીન અગર તેનું મહેસુલ ખીમને નામે સ્વત્ત્વાર્પણ કરી આપવાની મનાઈ કરવામાં આવી છે, તેવાં કામોમાં પરવાનગી આપવાનો અધિકાર.

૧૨. તાલુકદારોએ આબકારી અને જંગલ લગત કરી આપેલા કરારો પ્રમાણે વહીવટ રહે છે કે નહીં તે બદલ તાલુકદારના વહીવટ ઉપર સાધારણ દેખરેખ.

૧૩. નીચે દર્શાવેલા અધિકાર વાપરવાની સત્તા.

(૧) જે તાલુકદારોને પોલીસ અધિકાર બિલકુલ નથી તેમના તાલુકાની હદમાં તમામ પ્રકારના પોલીસ અધિકાર.

(૨) જે તાલુકદારને પોલીસ અધિકાર થોડા પ્રમાણમાં હશે તેમની હદમાં બાકી રહેતા તમામ પોલીસ અધિકાર, હધીઆર દારૂગોળા સંબંધી નિયમોના અમલ તથા જેમને તાલુકદારોની હદમાં રહેવા દેવા ઇષ્ટ નથી એવું જણાય તેવા શખ્સોને હદપાર કરવાના અધિકારોના આ કલમમાં સમાવેશ થાય છે.

૧૪. સર્વ તાલુકામાં યુલેહ શાંતિ જળવવાની સત્તા.

૧૫. દીવાની ફોજદારી કામોમાં અવશિષ્ટ હકુમત પ્રાંત ન્યાયાધીશશ્રી નીચેના દરજ્જાની નહીં એવી વડોદરા રાજ્યની ન્યાયાધીશશ્રીઓ વાપરશે.

૧૬. તાલુકદારોને મુકરર કરી આપેલી દીવાની અને ફોજદારી હકુમતની રૂઝમે તેઓએ કરેલા નિર્ણયની વિરૂદ્ધ રીતસર વિવાદ ચાલી શકશે નહીં. પરંતુ કોઈ કામમાં ભારે અન્યાય થયો છે એવું જણાય તો તેવા કામમાં “વિશેષ અમલદાર” તરફ તપાસણીનો અધિકાર રહેશે.

૧૭. તાલુકદારોની દીવાની હકુમતની મર્યાદાની અંદર આવતાં હોય તેવાં કામો સિવાય દસ્તાવેજો વગેરેની મોંઘણીના અધિકાર શ્રીમંત વડોદરા સરકારના હસ્તક રહેશે.

૧૮. રેલ્વે, રસ્તા, નહેર અને ખીમં સાર્વજનિક કામો માટે જમીન લેવાના કામનું નિયમન શ્રીમંત વડોદરા સરકાર કરશે. પરંતુ જે પક્ષકાર મુલકી અમલદારે અપાલેલ વળતરથી નારાજ હશે તો તેને દીવાની ન્યાયાધીશીમાં કામ લઈ જવાની છૂટ રહેશે.

૧૯. (૧) તાલુકદારોની અરસપરસના સીમાડાને લગતી તકરારો નીકાલ “વિશેષ અમલદાર” કરશે. પક્ષકારોને વડોદરાના નામદાર રેસીડેન્ટ સાહેબ તરફ વિવાદ કરવાનો હક રહેશે.

(૨) શ્રીમંત વડોદરા સરકાર અને તાલુકદારો વચ્ચેની સીમાડાની તકરારો નીકાલ, નામદાર અંગ્રેજ સરકાર અને શ્રીમંત વડોદરા સરકાર વચ્ચે આવી તકરારના નીકાલ માટે જે નિયમો હાલ અમલમાં છે તે મુજબ થશે.

૨૦. એન્જિનિસ તરફ હાલમાં ચાલતી રેલ્વેની હકુમત શ્રીમંત વડોદરા સરકારને હસ્તક રહેશે.

૨૧. અંશીય સંબંધી કરવામાં આવેલા કરારોનો વહીવટ જે હાલમાં એન્જિનિસ હસ્તક છે, તે શ્રીમંત વડોદરા સરકાર તરફ રહેશે.

૨૨. ધારા ધડવાની સત્તા શ્રીમંત સરકાર વડોદરા રાજ્યના મહારાજ સાહેબ તરફ રહેશે. (વડોદરાની ધારાસભાને તાલુકાના સંબંધમાં કોઈપણ હક રહેશે નહીં.) નેક નામદાર વાઈસરોય સાહેબની અગાઉથી સંમતિ મેળવ્યા સિવાય તાલુકદારોને પોતાને અસર કરે તેવો અથવા તેમના વારસાઈ હકના કાયદાને અસર કરે તેવો કોઈપણ કાયદો ધડવામાં આવશે નહીં.

૨૩. તાલુકદારોના ભાગીદારો વચ્ચેની તકરારોનો નિર્ણય કરવાનો અને તેમના ભાગોની વહેંચણીને બહાલી આપવાનો અધિકાર શ્રીમંત સરકાર વડોદરા રાજ્યના મહારાજ સાહેબ તરફ રહેશે.

૨૪. વસ્તી ગણતરીની વ્યવસ્થા શ્રીમંત વડોદરા સરકાર કરશે.

૪

રાજકીય પ્રકારના અધિકાર-ગાદીના ઉત્તરાધિકાર રાજ્યની ગેરવ્યવસ્થા વગેરે

૨૫. શ્રીમંત સરકાર વડોદરા રાજ્યના મહારાજ સાહેબ નીચે દર્શાવેલી બાબતોમાં નેક નામદાર વાઈસરોય સાહેબની અગાઉ અનુમતિ મેળવી હકુમત કરી શકશે.

(૧) તાલુકાની ગાદીના ઉત્તરાધિકાર વિષેની તકરારો.

(૨) તાલુકદારોના વહીવટમાં ગેરવ્યવસ્થા પ્રસંગે કરવાની વ્યવસ્થા.

(૩) શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ જે પ્રસંગોએ ઉત્તરાધિકારનો અથવા ખાલસા કરવાનો હક ધરાવતા હોય તે પ્રસંગો.

૨૬. તાલુકદારો દત્તક લે તે પ્રસંગે શ્રીમંત સરકાર વડોદરા રાજ્યના મહારાજ સાહેબની સંમતિની આવશ્યકતા રહેશે. શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ આવા પ્રસંગે નામના જ નજરાણો લેશે એવું ધોરણ તેઓશ્રીએ સ્વીકાર્યું છે, અને તે નજરાણો કોઈપણ

આચકવાક સરકાર અને તેમને ખંડણી ભરનારા તાલુકદારો સંબંધી પુનઃવિનિર્માણ

પ્રસંગે તાલુકદારના તથા મહીનાના ઉત્પન્ન કરતાં વધારે હશે. નહીં.

૨૭. (૧) તાલુકામાં અગ્રજતનો રીવાજ પળાતો હોય તેવા તાલુકામાં તાલુકદારની સગીરાવસ્થામાં તેમનું વાલીપણું શ્રીમંત સરકાર વડોદરા રાજ્યના મહારાજ સાહેબ અને વડોદરાના નામદાર રેસીડન્ટ સાહેબનું સંયુક્ત રહેશે. આવી સગીરાવસ્થા સાધારણ રીતે ૨૦ વર્ષની ઉંમર પૂરી થયેલી ગણાશે. અને તે નામદાર અંગ્રેજ સરકારની અનુમતિ સિવાય લેવાની શકાશે નહીં.

તાલુકદારની સગીરાવસ્થા દરમિયાનના વહીવટ વિશેષ અમલદાર (શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબના હુકમ અનુસાર) અને નામદાર રેસીડન્ટ સાહેબના (નામદાર રેસીડન્ટ સાહેબના હુકમ અનુસાર) એક બીજાના સંપૂર્ણ સહકારથી સંયુક્ત રીતે ચલાવશે.

૫

નાણાં વિષયક વ્યવસ્થા

૨૮. (૧) તાલુકદારોની ઉપજ અને તેમણે ભરવાની ખંડણીનું પ્રમાણ દરેક તાલુકદારોની બાબતમાં એક સરખું નથી માટે ખંડણી ભરનારા તાલુકદારો સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ પુનઃ સ્થાપિત થાય ત્યારે અને તેઓ પ્રત્યક્ષ સંબંધ ચાલુ રહે ત્યાં મુધી ખંડણી ભરનારા તાલુકદારો પાસેથી ખંડણી લેવાનો પોતાનો હક તદ્દત્ત રાખવાનું શ્રીમંત સરકાર વડોદરા રાજ્યના મહારાજ સાહેબ સ્વીકારે છે.

(૨) બન્ને થાણાની હદના સામાન્ય વહીવટના અર્થને તેમજ હકુમતવાળા તાલુકામાં હાલમાં આપ-

વામાં આવતા ફાયદા (જેવા કે કેળવણી, વૈદકીય મદદ, શીતળાનો ઉપચાર, કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવાં માટે કરવામાં આવતી તંત્રીય વગેરે) ના અર્થને અને નામદાર અંગ્રેજ સરકારના અમલદારો હાલમાં જે અવિશિષ્ટ અધિકાર વાપરે છે અને કર્યા કરે છે તેના અર્થને પહોંચી વળવા માટે નામદાર પ્રેસીડન્ટ સાહેબની સંમતિથી એક સરખા ધોરણે તાલુકદારો પાસેથી ફાળો લેવામાં આવશે. આ ફાળો જે તે તાલુકા પાસેથી તેના ઉત્પન્નના ૧૦ ટકાથી* વધારે લેવામાં આવશે નહીં. તેમજ જે તાલુકા પોતાના ખર્ચે દવાખાનું, પોલીસ ને કેળવણીની સંસ્થા નીભાવતા હશે તેમને તે બદલ દવા ખર્ચ માટે અમુક રકમો મળે આપવામાં આવશે.

૬

ફિક્કોળા

૨૯. (૧) તાલુકદારોની રૈયતને વડોદરા રાજ્યની રૈયતને અપાય છે તે ધોરણે માધ્યાત્મિક અને કળા વિષયક શિક્ષણનો તથા વડોદરા રાજ્યનાં રજીસ્ટ્રાર અને ઔપચાલકમાં વૈદકીય ઉપચારોનો લાભ મળી શકશે.

(૨) પરરાજ્ય સાથે સંબંધ ધરાવતી અને વડોદરા રાજ્યની નોકરી માટે કરવામાં આવતી ભરતીની બાબતમાં શ્રીમંત વડોદરા સરકારની રૈયતને જે રક્ષણ અને સવલતો આપવામાં આવે છે તે પણ તાલુકદારોની રૈયતને આપવામાં આવશે.

૭

વિશિષ્ટ તાલુકદારોને લગતી ક્લસો

૩૦ માંડવાના રાણાને જે દીવાની અને ફેલો-

• (૧) થાણાની હદના સામાન્ય વહીવટના અર્થને પહોંચી વળવા માટે જે તાલુકા હાલમાં કાંઈ ફાળો આપતા નથી તેમને બવિષ્યમાં આવા ફાળો આપવો પડશે નહીં. હાલમાં જે તાલુકા આવા ફાળો આપે તેમને જ આ ક્લસ લાગુ કરવાનો ઉદ્દેશ છે.

(૨) જે કોઈ તાલુકા હાલ ૧૦ ટકા કરતાં ઓછા ફાળો આપતો હોય તો હાલ જે ટકાવારીનું ધોરણ પ્રચલિત હોય તે દાખો તેના ફાળો નક્કી કરવામાં આવશે.

જે તાલુકદારો આ પુનર્વિનિર્માણ સ્વીકારશે તેઓને ગુજરાત સ્ટેટ્સ એગ્રીકલ્ચરની બહેરાત નં. ૨૦૭૪ તા. ૨૧-૧-૩૬ અને વેસ્ટર્ન હિંદિયા સ્ટેટ્સના તાલુકદારોના સંબંધમાં તે એગ્રીકલ્ચરની બહેરાત નં. ૧૪૬ તા. ૧૦-૧૨-૩૫ થાણુ કરવાનો નામદાર વડોદરા સરકારનો ઉદ્દેશ નથી.

દારી અધિકાર પોતાના તાલુકામાં છે. તે અધિકાર તેઓને સાણેદમાં વાપરવા દેવાનું શ્રીમંત સરકાર વડોદરા રાજ્યના મહારાજ સાહેબ સ્વીકારશે. આમાં ગામ હોય એવા તેમના વાંટાઓમાં, પણ તેમને અધિકાર આપવામાં આવશે. અને આવા અધિકાર તેઓ વડોદરા રાજ્યના સાધારણ વહીવટને તાબે રહીને વાપરી શકશે. (વિશેષ અમલદારને તાબે રહીને નહીં.)
૩૧. નીચે લખેલા નાના તાલુકાઓમાં કાઠપિણ

તાલુકાદાર નથી. પણ તેમાં મતાદારો વગેરે ખંડણી ઉધરાવે છે તેવા તાલુકા શ્રીમંત વડોદરા સરકારના પ્રત્યક્ષ અમલ નીચે આવશે.
(૧) બાવીશી.
(૨) બારમુવાડા.
(૩) ચાંદપ.
(૪) જહેર નીરમાળી.
(૫) દોડકા.

અહમદનગર સંસ્થાન કોને સોંપવું એ વિષયને

લગતા કાગળો

ઈ. સ. ૧૮૪૭ થી ૧૮૪૯

(ઝોન. મી. વીલોખીની મીનીટ)

(ગત વર્ષ ૫૪૨ ૧૧ થી ચાલુ)

૩૭. પણ આ બધી વિનિતિઓ નિષ્ફળ નીવડી અને તખ્તસીંગ સુંટારો, દત્તક લેવાયો અને મારવાડનો રાજા બન્યો. અને તેના પુત્રને પણ યુવરાજ તરીકે તેની સાથે આવવા માટે નિમંત્રણ દેવામાં આવ્યું. બાપનું રાજકર્તા તરીકે અને દીકરાનું યુવરાજ તરીકે સુંટારું એ એક જ ક્રિયા છે (જે જુદી જુદી સુંટણીની ક્રિયા નથી) એ બતાવવવા માટે અને તખ્તસીંગને જેમ સુંટવામાં આવ્યો હતો તેમ દત્તક પણ લેવામાં આવ્યો જ હતો એ વાત નિઃશંક સિદ્ધ કરવા માટે આ બનાવને લગતી હકીકતોના મારે વિગતવાર ઉલ્લેખ કરવો એ અહીં જરૂરું છે. કારણકે તખ્તસીંગને દત્તક લેવામાં આવ્યો હતો એ વાતનો પાછળથી ઇન્કાર કરવામાં આવ્યો છે.* બોર્ડનું ધ્યાન આ રીતે વિગતો ઉપર રોકવામાં હું માત્ર અહમદનગર અને

અને તેના તાબાના પ્રદેશ કોને સોંપવા એ પ્રશ્ન સંબંધે વ્યાજબી નિર્ણય ઉપર આવવાનો માર્ગ વિચારું છું. કેમકે તખ્તસીંગનું દત્તક વિધાન થયેલું હોવાની હકીકતો ઉપર એ નિર્ણયનો ધણો જ આધાર છે. કારણકે દરેક વિધાન થવાની સાથે તેના આવશ્યક પરિણામો આપોઆપ ઉપસ્થિત થાય છે. અને તેથી તખ્તસીંગના પુત્રના હકો તેના પિતાના હકોને અનુસરવા જોઈએ એમ ક્ષિત થાય છે.

૩૮. તા. ૨૯ સપ્ટેમ્બર ૧૮૪૩ના રોજ કર્નલ સધરલેન્ડે લખી જણાવ્યું કે “જે પ્રમાણે ધારવામાં આવતું હતું તે પ્રમાણે મહુમ મહારાજાએ છેવટ જે મોડાસા અને અહમદનગરના રાજ્ય કુટુંબની તરફેણમાં પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો હતો તેની અસર બધા પક્ષો ઉપર થઈ હતી. અને તેને અંગે તેઓ મારવાડની

* કર્નલ સધરલેન્ડના હાંદી સરકાર ઉપરના તા. ૨ અને તા. ૧૬, મે ૧૮૪૬ના કાગળોમાં.

ગાદીના ઉત્તરાધિકારી તરીકે એ મોડાસા તથા અહમદનગરના રાજ્ય કુટુંબના પુરુષને નક્કી કરવા પ્રેરવા હતા. ” અને તે સાથે જણાવ્યું હતું કે જતાનાની રાણીએ તેમજ રાજ્યના સરદારો અને મુખ્ય અધિકારીઓ તરફથી કેટલાક વિશ્વાસપાત્ર માણસોને થોડા વખતમાં અહમદનગર મોકલવામાં આવનાર છે. તેની સાથે જ તેણે બધા પક્ષોની અંતિમતાઓ એક કાગળ મોકલ્યો હતો. જેમાં “ જોધપુરની ખાલી પડેલી ગાદી ઉપર કાં તો તખ્તસીંગને અથવા તેના દીકરાને નીમવામાં આવશે એવી સમજાવતી અહમદનગરના રાજા તખ્તસીંગને અને તેના દીકરા જસવતસીંગને આમંત્રણ કરીને જોધપુર બોલાવવા ” નો ફાવ કરવામાં આવ્યો હતો. કારણ કે રાજ્યમાં એક પક્ષ સગીરની પસંદગી કરવાની તરફેણમાં હતો અને બીજો પક્ષ પુખ્ત ઉમરના પુરુષને ચુંટવાની તરફેણમાં હતો. તા. ૧૫મી ઓક્ટોબરના રોજ જોધપુરના પોલીટીકલ એજન્ટ રીપોર્ટ કરી લખી જણાવ્યું કે તે પત્ર લખવાને આગલે દિવસે રાણીએ, સરદારો અને બીજાઓ જેને વારસાના નિર્ણયમાં ભત આપવાનો અધિકાર હતો તે ગ્રાંથના સર્વત્રાસે તખ્તસીંગ મારવાડના રાજ્યકર્તા તરીકે ચુંટાયો હતો. અને તેની સાથે તેજ વખતે રાણીએ “ તખ્તસીંગના દીકરાને મારવાડની ગાદીના (તખ્તસીંગ-પછીના વારસ ઉત્તરાધિકારી) સુવચન તરીકે આમંત્રણ કરી બોલાવ્યો હતો. તે ઉપરાંત આ બાબતમાં રાણીએ તથા સરદારોએ તૈયાર કરેલા લેખી દસ્તાવેજો પોતાના “ આ દત્તક વિધાનના વિષય સંબંધેના ” બીજા રીપોર્ટ સાથે મોકલવાનો પોતાનો ઇરાદો હોવાનું આ પત્રમાં લલોએ જણાવ્યું હતું. “ વિધવા રાણીએ મહારાજ તખ્તસીંગને લખેલા અને મારવાડની ખાલી પડેલી ગાદી ઉપર મહારાજ તખ્તસીંગનું દત્તક વિધાન તથા તેની ચુંટણીનું થયેલી હોવાનું જાહેર કરતા આ દસ્તાવેજ પત્રો તેજ તારીખના રોજ મહારાજ તખ્તસીંગને મોકલવામાં આવ્યા હતા. અને તેની સાથે જ પોલીટીકલ એજન્ટ તરફથી મહારાજ તખ્તસીંગને ખરીતો મોકલવામાં આવ્યો હતો. જેમાં ગવર્નર જનરલની બેંચુરીની આગાહીમાં મારવાડનું રાજ્યતંત્ર હાથમાં લેવા માટે મારવાડની રાજધાની જોધપુર આવવાનું તેને

વાતો અધિકાર હતો તે ગ્રાંથના સર્વત્રાસે તખ્તસીંગ મારવાડના રાજ્યકર્તા તરીકે ચુંટાયો હતો. અને તેની સાથે તેજ વખતે રાણીએ “ તખ્તસીંગના દીકરાને મારવાડની ગાદીના (તખ્તસીંગ-પછીના વારસ ઉત્તરાધિકારી) સુવચન તરીકે આમંત્રણ કરી બોલાવ્યો હતો. તે ઉપરાંત આ બાબતમાં રાણીએ તથા સરદારોએ તૈયાર કરેલા લેખી દસ્તાવેજો પોતાના “ આ દત્તક વિધાનના વિષય સંબંધેના ” બીજા રીપોર્ટ સાથે મોકલવાનો પોતાનો ઇરાદો હોવાનું આ પત્રમાં લલોએ જણાવ્યું હતું. “ વિધવા રાણીએ મહારાજ તખ્તસીંગને લખેલા અને મારવાડની ખાલી પડેલી ગાદી ઉપર મહારાજ તખ્તસીંગનું દત્તક વિધાન તથા તેની ચુંટણીનું થયેલી હોવાનું જાહેર કરતા આ દસ્તાવેજ પત્રો તેજ તારીખના રોજ મહારાજ તખ્તસીંગને મોકલવામાં આવ્યા હતા. અને તેની સાથે જ પોલીટીકલ એજન્ટ તરફથી મહારાજ તખ્તસીંગને ખરીતો મોકલવામાં આવ્યો હતો. જેમાં ગવર્નર જનરલની બેંચુરીની આગાહીમાં મારવાડનું રાજ્યતંત્ર હાથમાં લેવા માટે મારવાડની રાજધાની જોધપુર આવવાનું તેને

x રાજપુતાનાના એજન્ટ દુધી ગવર્નર જનરલ કર્નલ સધરલેંડ ઉપરનો કેપ્ટન લલોનો કાગળ.

+ આ પેરેગ્રાફમાં રહેલી માહિતીનો મુખ્ય ભાગ ખરોડાના રેસીડન્ટના તા. ૨૪ ઓક્ટોબર ૧૮૪૩ના રોજના કાગળમાંથી તથા તેની સાથે સામેલ રાખી મોકલવાના કાગલોમાંથી લેવામાં આવેલ છે. તખ્તસીંગની ચુંટણી તેમજ તેનું દત્તક વિધાન થયેલું હોવાનું કર્નલ સધરલેંડ પોતાના ગવર્નમેંટ ઓફ ઇન્ડિયા ઉપરના તા. ૨, ડિસેમ્બર ૧૮૪૩ના રોજના કાગળમાં પણ સ્પષ્ટ કબૂલ કરે છે. એ કાગળમાં કર્નલ સધરલેંડ “ તાજેતરમાં મારવાડના મહારાજ તરીકે તખ્તસીંગની ચુંટણી કરવામાં આવી તથા તેનું દત્તક વિધાન કરવામાં આવ્યું તેને અંગે જે જે નાણુક તથા મુશ્કેલી બંધો પ્રશ્નો ઉભા થવાનો સંભવ હતો તે પ્રશ્નો ચર્ચે છે. એ પ્રશ્નોની ચર્ચામાં તે ઉત્તર છે તેનું કારણ એ છે કે રાજ્યના સરદારોએ તથા મહુમ મહારાજની વિધવા રાણીએ જે ચુંટણીની તથા દત્તક વિધાનની ક્રિયા કરી હતી તે દિવસ ગવર્નર જનરલના એજન્ટ તરીકે તેની (કર્નલ સધરલેંડની) સાથે મળીને તેને જણાવીને કરી હતી. ” એ કાગળના એકંદરે વલણ ઉપરથી એનું સ્થાપિત થાય છે કે તખ્તસીંગની ચુંટણીની તથા તેના દત્તક વિધાનની ક્રિયા બધી રીતે સંપૂર્ણ પદ્ધતિસર નિયમાનુસાર થયેલી હતી. ખાસ વધારે તો એટલા માટે કે તખ્તસીંગ પુખ્ત ઉમરનો હોવાથી તેની ચુંટણી કરવામાં કશો પણ અંગત સ્વાર્થી આશય હોવાનો આશય ઉપરિચિત થઈ શકતો નથી. તે છતાં આપણે નોંધવું કે કર્નલ સધરલેંડ ઇ. સ. ૧૮૪૬ના મે માસમાં એ દત્તક વિધાનની ક્રિયા થયેલી હોવાની વાતનો સમૂળો ઇન્કાર કરે છે.

આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું. આ લખાણના જવાબમાં કર્નલ સધરલેંડે તખ્તસીંગ તથા તેના પુત્રને જોધપુરના મહારાજ તરીકે અને તેના ઉત્તરાધિકારી યુવરાજ તરીકે દત્તક લેવામાં તથા ચુંટવામાં આવ્યા તે આનંદનગર બનાવ માટે પોતાના અંતઃકરણપૂર્વકનાં અભિનંદનો પાઠવ્યાં અને તેની સાથે જ કેપ્ટન લૅંગને એમ લખી જણાવ્યું કે તેણે “મહારાજ તખ્તસીંગ તથા તેના પુત્રને તેમની જોધપુરની મુસાફરીમાં મહારાજ માનસીંગના ઉત્તરાધિકારી તરીકે સંપૂર્ણ ધોરણસર ચુંટાયેલ રાજ્યકર્તા તથા યુવરાજ તરીકે દરેક સગવડ આપવી.” લગભગ આ અરસામાં તખ્તસીંગે જોધપુરથી પોતાને તેડી જવા માટે જે લેકિને મોકલવામાં આવ્યા હતા તેઓ અહમદનગર આવી પહોંચવાના, તથા પોતાને દત્તક લેવામાં આવેલ છે એમ જણાવતો મહારાણીએ તરફનો ખાસ ફક્તો અથવા રાજપત્ર પોતાને મળી ગયેલ હોવાના ખબર કેપ્ટન લૅંગને આપ્યા. અને પોતાના રક્ષણ માટે પોતાની સાથે રક્ષક સવારો મોકલવાની માગણી કરી. આ માગણી પ્રમાણે તુરત જ અમલ કરવામાં આવ્યો અને તખ્તસીંગને જોધપુર જતાં માર્ગમાં અડચણ નાંખવા માટેના ઇંડર તરફના કાંઈ પણ પ્રયત્નને તેડી નાંખવા માટેના પ્રયંશ કરવામાં આવ્યા. મહારાજ તખ્તસીંગ અહમદનગરથી તા. ૨૦મી ઓક્ટોબરના રોજ સવારમાં નીકળીને પોતાની ભાવિ રાજધાની જોધપુરમાં તા. ૨૯ના રોજ સાંજે દાખલ થયા.* અને પછી તુરત જ માનસીંગના રાજમહેલમાં દાખલ થઈ તેમાં નિવાસ કર્યો. અને મારવાડના મહારાજ તરીકેનું પદ તથા અધિકાર ધારણ કર્યા. આ ચુંટણી તથા દત્તક વિધાન માટે હોદી સરકારે તુરત જ પોતાની મંજૂરી આપી અને એ બ્યવસ્થાને સંમતિ આપતાં એમ જણાવ્યું કે—

“જે કે સંદુધી નજીકનો વારસાહક તો ઇંડરનો જ છે એ વાત કબૂલ રાખવામાં આવે છે તો પણ જ્યારે હવે રાણીઓએ તથા સરદારોએ અહમદનગર શાખામાંથી સર્વાનુમતે પસંદગી કરીજ છે ત્યારે ગવર્નર જનરલ ઇન દૈક્ષીકનો મત એમ થાય છે કે આ બાબતમાં હવે બ્રિટિશ ગવર્નમેંટે વચમાં પડી દખલગીરી કરવી એ જરૂર નથી.”

૩૯. મારવાડના ગાદી વારસાના પ્રશ્નના આ વિભાગ સંબંધે હોદિમાંની વરિષ્ઠ સત્તાએ પોતાનો છેવટનો નિર્ણય આપી દીધો છે તો પછી એ સંબંધની આ બધી વિગતોથી મેં ઘોડીને શા માટે તકલીફ આપી છે એમ પ્રશ્ન થઈ શકે એવું છે. એના ઉત્તરમાં હું સરિનય જણાવવાની રમ્મ લઈ છું કે મારવાડની ગાદીના વારસા સંબંધેના પ્રશ્નને ફરી ઉજળવાની મારી લેશ પણ ઈચ્છા નથી. કારણકે ઇંડરના બાળક રાજકર્તાને એ નિર્ણયથી જે નુકસાન પહોંચ્યું છે તે જોતાં જે કે એ નિર્ણય ગેરવાજબી અન્યાય ભરેલો જ ગણવો જોઈએ. તો પણ આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે અહમદનગરની ગાદી ફોતે સોંપવી એ બાબતનો નિર્ણય કરવા સંબંધેનો જે પ્રશ્ન હાલ અહીં ઉપરિચત છે તે પ્રશ્ન સાંધે આ વિગતો વિચાર કરી જોતાં અસંબંધ નહીં લાગે, કારણ કે એ પ્રશ્ન સંબંધેના નિર્ણય કેટલાક પ્રમાણમાં તખ્તસીંગને દત્તક લેવામાં આવ્યો હતો કે નહીં એ હકીકત ઉપર આધાર રાખે છે. આ વિગતો ઉપરથી આપણને એક જોષપ્રદ શિક્ષણ મળે છે. અને તે એ છે કે આંવા ગંગાદિ મહત્વના પ્રશ્નોના વાજબી નિર્ણય ઉપર આવવા માટે ઉતાવળથી અને જરૂરી એવી બધી હકીકતોની માહેતી વિના તેનો નિકાલ કરી નાંખવો ન જોઈએ. કારણકે જે એ કેસને લગતી બધી પરિસ્થિતિ ગવર્નમેંટ જોઈ ઇડીઆની ગણમાં હોત તો ઇંડરના

* કેપ્ટન લૅંગના હેડક્વાર્ટ્સ વિનાયકરાવને જેને મહારાજની સાથે જવા માટે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો તેના રિપોર્ટ.

x કેપ્ટન લાલોનો તા. ૨૯નો અને કર્નલ સધરલેંડનો તા. ૩૧ ઓક્ટો. ૧૮૪૩નો કાગળ.

+ અંડર સેક્રેટરી મિ. એડવર્ડનો તા. ૪ નવેમ્બર ૧૮૪૩નો કાગળ.

રાજકર્તાના હકને ગવર્નમેંટ એક હાકીઆએ ટેકા આપ્યો હોત એવો જે કેપ્ટન લેખતો મત છે તેમાં હું સંપૂર્ણ મળતો થયા સિવાય રહી શકતો નથી. ખરેખર પ્રથમ દૃષ્ટિએ જોતાં તો ઇડરના એ હકોને કેમ શા માટે કુશાલમાં આવ્યા હશે તેવું કહું જ કારણ જોવામાં આવતું નથી. તખ્તસીંગની પસંદગી કરવામાં આવી તે પહેલાં ધણા લાંબા વખતથી માંડીને છેક તે પસંદગીના હેતુના દિવસ સુધી મારવાડના પોલીટીકલ અમલદારોએ અને હાંદના ગવર્નર જનરલે ઇડરના રાજકર્તાને મારવાડની ગાદીના વર્તમાન, સહુથી નજીકમાં નજીકના વારસ તરીકે માન્ય ગણ્યો હતો +

મહારાજ માનસીંગે પોતાના ઉત્તરાધિકારી ગાદી વારસ તરીકે બીજાં નામો સાથે તેવું નામ પણ જણાવ્યું હતું. x અને ઇડરના રાજકર્તાના પ્રતિરૂપથી તખ્તસીંગની સુંદરથી તથા તેના દત્તક વિધાનની

દિવા જે કરવામાં આવી તે સર્વોત્તમ પ્રમાણુમત મતો અનુસાર, જે નિયમો અને ધોરણુઅનુસાર આવી સુંદરથી તથા દત્તક વિધાનની દિવાઓ થઈ નોંધ એ તે પદ્ધતિ અને નિયમોથી તદ્દન વિરુદ્ધ રીતે જ કરવામાં આવી હતી એમ જ્યારે હું સ્પષ્ટ સિદ્ધ કરી ખતાવીશ ત્યારે આપણને, અહમદનગરની પસંદગી કરવામાં આવી એ ઘટના વધારે આશ્ચર્યજનક અને ન સમભય એવી લાગશે, પરંતુ ભેધપુરની ગાદીના વારસા માટેના એ એ ઉમેદવારો તે વખતે ફરી ભિન્ન ભિન્ન પરિસ્થિતિમાં મુકાએલા હતા તે જો ખ્યાલમાં લેવામાં આવે તો અહમદનગરની પસંદગી કેમ થઈ તેવું કારણ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. બીજી કોઈ પણ રીતે એ ઘટના કેમ બનવા પામી તે સમજી શકાય એવું નથી. તખ્તસીંગે ચોવીસ વરસોના ખંતથી, અપ-જાતાથી ઉદ્ધોગ કર્યો કરનાર અને ચાલાક છુદ્ધિવાળો યુવાન હતો. પોતાના સ્વાર્થની સંભાળ રાખવા માટે

* કેપ્ટન લેખતો તા. ૨૦મી જુન ૧૮૫૫નો કાગળ પેરા ૯થી ૧૧ જેમાં ઇડરને સહન કરવા પહેલાં અન્યાય ઉપર લાગણી ભરી ટીકા કરવામાં આવી છે.

+ જુઓ આ ચીનીટના પેરા ૨૬થી ૨૯, કેપ્ટન લેખતો તા. ૧૨ જુન ૧૮૪૩નો કાગળ, કર્નલ સંધર્લેડના તા. ૪ તથા તા. ૧૭ જૂન ૧૮૪૩ના કાગળો અને સેક્રેટરી મિ. ચોમસનના તા. ૨૯ મે અને તા. ૧૪મી ઓક્ટોબરના કાગળો.

x તખ્તસીંગનું પણ નામ પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે માનસીંગે જણાવ્યું હતું પણ એ તો એ વખતે જણાવ્યું હતું કે જ્યારે માનસીંગ પોતે ચિત્રામની રિયતિમાં હતો એ સિદ્ધ હતું.

૧ કેપ્ટન હાલીના તા. ૯ મી એ ૧૮૪૫ ના રિપોર્ટમાંથી નીચે આપેલું અંતરણુ તખ્તસીંગને વધારે પસંદગી શા માટે આપવામાં આવી તે બાબતમાં આ પ્રમાણે ખુલાસો કરે છે.

ઇ. સ. ૧૮૪૩ માં માનસીંગ બીનવારસ યુવરી ગયો આથી મારવાડના ગાદી વારસા માટે સંખ્યાબંધ ખટપટો થઈ. જે ખટપટોને લીધે હેવટ એ રાજ્યવંશની મોટી સાખામાંથી ઉતરી આવેલ ઇડરનું રાજ્ય કુરુબ વારસામાંથી તરવાણ ગયું અને તખ્તસીંગને દત્તક લેવામાં આવ્યો. અહમદનગરની ખટપટ અને મુક્તિ પ્રયુક્તિ ફેલેકેમંદ થવાનું કારણ કદાચ એ પણ હોઈ શકે કે ઇડરનો રાજ્ય વહીવટ સરકારના મેનેજમેંટ નીચે હોવાથી ઇડરના હકોને પૂરતું સંસ્કરણ મળશે એવો ઇડર દરખાસ્તે પૂરતો વિશ્વાસ હોવાથી ભેધપુરની ગાદી માટે વારસ દત્તક લેવામાં જ્યોનાં સ્વાર્થ સંબંધ અને હિત ભેદાયેલાં હતાં તેમનાં મન મનાવી લેવા માટે તમને રાજ કરી પોતાના પક્ષમાં મેળવી લેવા માટે ઉપાયો યોજવા જરૂરના હતાં. આ ઉપાયો યોજવાનું બીન જરૂરી ધારી ઇડર દરખાસ્તે તે પ્રમાણે કર્યું નહોતું હોય અને તેથી ઇડરની ગફલતને પરિણામે અને પ્રયત્નના અભાવને પરિણામે અહમદનગર કાવી ગયું હશે.

તે પોતે જાતે સમર્થ હતો. અને તેથી પ્રયત્ન કરવાના કેન્દ્રસ્થાન તળ બોધપુરમાં પોતાના ખંતથી કામ કરનારા એજંટો મોકલીને તેમની દ્વારા પ્રયત્ન કરીને તે પોતાની પેસંદગી કરાવી શક્યો. જ્યારે ખીજી બાજુએ જીવાનસોંગ બાર વરસની ઉમરનો સગીર હતો અને પોતે બ્રિટિશ સરકારના વાલીપણા નીચે* હતો તેથી જે સત્તા જાતે પોતાનો (ઈડરના રાજ્ય-કર્તાના) વાલી બની છે, તે સત્તા એવા વાલીપણામાં જે ફરજોનો સમાવેશ થાય છે તે ફરજો અદા કરશે (અને તે પ્રમાણે પોતાના હકોનું અને હિતોનું સંરક્ષણ કરશે) એવો બર્થ લેસોસો તેના મનમાં હતો. અને તેથી પોતાના હકોનું સંરક્ષણ કરવા તેણે કાંઈપણ પગલાં લીધાં નહીં. વસ્તુતઃ એક વખત તો માન-સોંગના મૃત્યુ પહેલાં ઈડર પક્ષે પોતાના એક એજંટને બોધપુર મોકલવાની ઈચ્છા કરી હતી. પણ કમનસીબે મહારાજ માનસોંગના ગાદીત્યાગ સંગ્રંથે જે ચર્ચાઓ તેજ સમયે ચાલી રહી હતી તેથી કેપ્ટન લૅંગ તદ્દન ખીન વાકેફ હતો. અને તેથી તેણે, ઈડર પક્ષને સલાહ આપી તે પ્રગલ્ભ લેતાં અટકાવ્યો. કયા ઉપાયથી

તખ્તસોંગ બોધપુરના ગાદી વારસ તરીકે ચુકાવામાં અને દત્તક નિમાવામાં સફળ થયો તે આપણે ચોક્કસ પણે જાણી શકીએ એવું નથી. કારણ કે જનાનાનાં છૂપાં રહસ્યો આપણાથી ગુપ્ત છે. કેપ્ટનલૅંગની માન્યતા પ્રમાણે આ કામ ખટખટ અને લાંબ રૂસ્ત દ્વારા સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું. અને એમ માનવા માટે પોતાને જે કારણો જણાવ્યાં હતાં તેનો તેણે લેખિત ઉલ્લેખ કર્યો છે. x અને ઈડરની રાણી, આમ બનવામાં કેટલેક અંશે ઉપર જણાવેલ ખટખટ અને લાંબરૂસ્તને અને કેટલેક અંશે તખ્તસોંગની મા સાથે સગપણ ધરાવનાર માનસોંગની વિધવાની લાગવગને કારણરૂપ જણાવે છે. અને જે આવે! સગપણ સંગ્રંથ ખરેખર હોય તો એ કારણ ઘણું સંભવિત છે. ખીજી તરફ કેપ્ટન લડલો+ ઈડરના રાજ્યકર્તાને પસંદ ન કરવામાં આવ્યો તેના કારણ તરીકે નીચે પ્રમાણે જણાવે છે. “ઈડરના રાજ્યકર્તાને પસંદ કરવા સામે વાંધો ઉડાવવામાં આવ્યો હતો. જેના કારણ સંગ્રંથ મને લાગે છે કે કુન્વર છત્રસોંગનું મરણ થતા મારવાડની ગાદીના ઉત્તરાધિકારી વારસ થયા

* મેં આગળ જણાવ્યું છે કે ગભીરસિંહનું મરણ થતાં તેની રાણીની અરજથી તેનું સંસ્થાન સરકારના મેનેજમેન્ટ નીચે લેવામાં આવ્યું હતું. અને તેથી (કેપ્ટનલૅંગ જણાવે છે કે) “જ્યારે બોધપુરના ગાદી વારસાનો પ્રશ્ન શરૂ થયો ત્યારે ઈડરના રાજાનો અધો વહીવટ રીધો બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટ હસ્તક જ થતો હતો તેથી ઈડર દરબારે પોતાનો હક્કદાવો રજૂ કરવા માટે કશાં પણ પગલાં લીધાં નહીં. પણ સરકાર ઉપર આધાર રાખ્યો એમ લાગે છે.” તા. ૧૮ મી ડીસેમ્બર ૧૮૪૩ નો કાગળ.

x ઉપર જણાવેલો કેપ્ટનલૅંગનો તા. ૨૦-૬-૪૩ નો કાગળ પેરા ૯.

+ આ ઓફીસર તખ્તસોંગ અને તેના પુત્રનું વર્ણન આ પ્રમાણે આપે છે. “તખ્તસોંગ સંગ્રંથે એમ જણાવવામાં આવે છે કે તે ઓનીસ વર્ષની ઉમરનો, મધ્યમ કદનો, સારા સ્વભાવવાળો, બ્યવહાર, કામદાજ કુશળતાથી પદ્ધતિસર કરવાની ટેવવાળો અને જે હંચા અધિકારનું આસન તેણે પૂરવાનું છે. તેને માટે નેતૃત્વ શક્તિ અને આવડત ધરાવનારો છે. આ બધી તેની તરફેણમાં લાભદાયક થાય એવી બાબતો ઉપરાંત તેનો અંગત દેખાવ પણ એવો ખોડખાંપણ વિનાનો અને મંપૂર્ણ સંતોષકારક જણાવવામાં આવે છે કે તેમાં કાંઈ પણ વિશેષ ઈચ્છવાનું બાકી રહેતું નથી. તેનો દીકરો જેને રાજ્યમાતા માનસોંગના ઉત્તરાધિકારી સુવરાજ તરીકે નીમવા ઈચ્છે છે તેને માટે પણ વખાણના શબ્દોમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં માત્ર એક જ અપવાદ છે અને તે એક સાત વર્ષની ઉમરના બાળકના પ્રમાણમાં તેનું કદ વધારે પડતું નાનું ગણવામાં આવે છે.” કર્નલ સંધરલેડ ઉપરનો તા. ૧૫ ઓક્ટોબર ૧૮૪૩નો કાગળ.

અહમદનગર સંસ્થાન કોને સોંપવું એ વિષયને લગતા કાગળો.

માટે ઇડરના રાજ્યએ પ્રયત્ન કર્યો. હોવાથી મુહુર્મ મહારાજ્યને એ બાબતમાં ઇડરના રાજવંશનું જોડું લાગ્યું હતું. અને તેના માટે ઇનરાજ તથા વિરોધ વૃત્તિ ઉભી થઈ હતી. અને ઇડરના રાજકર્તાની પસંદગી સામે ઉઠવામાં આવેલ વાંધાનો મૂળ ઉદ્ભવ આમાંથી થયો હતો. એ કે તખ્તસીંગની સુટણી કરવાની તરફેણના પક્ષ તરફથી આ બાબત ઉભું કરવામાં આવ્યું હોય એ ઘણું બનવાનું છે પણ એક તાજે-તરમાં ઇ. સ. ૧૮૪૩ના જૂન માસમાં મહારાજ્યએ પોતે જ પોતાના વારસદાર તરીકે ઇડરના રજકર્તાનું નામ આપ્યું હતું. એ હકીકત છે. અને એ હકીકત માનસીંગના મનમાં ઇડર તરફ ઇતરાજ કે તેની સામે વિરોધ હોવાની કલ્પનાને ખોટી સાબીત કરે છે. અને એ મોહન હકીકતના પૂરાવાથી એ કલ્પના ખોટી પડતી ન હોત તોપણ નીચે આપેલા અવતરણ ઉપરથી જોવામાં આવશે કે આ બતની લાગણી માનસીંગના મનમાં હોય એ ઘણું જ અસંભવિત છે.

૨૯ એ. તખ્તસીંગની એ સુટણી કરવામાં આવી તે રજપુતાનાના રૂઢ રિવાજોની વિરૂદ્ધ કરવામાં આવી હતી એવો જે મારો મત. જે દર્શાવે છે તેના ટેકામાં આ મારી મીનીટના આગળ આવી ગયેલા પેરા ૨૯ થી-૩૩ સુધી પાછું ખાન

જેયું જરૂરનું છે. એ દેશોઓમાં મારામાં મારો પ્રસાણોને આધારે અથવા તો ગવર્નર જનરલના એ પ્રદેશમાંના વર્તમાન તથા ભૂતકાળના એજેન્ડાના પ્રમાણને આધારે સ્પષ્ટ બતાવવામાં આવ્યું છે કે વારસદારને અભાવે સુટણી કરવાનો જે રિવાજ છે તેનો પાયો ફોર્મુલોમાં સામાન્ય રીતે પ્રચલિત દત્તક વિધાનના ધારા ઉપર રચાયેલો છે. અને તે સાથે એમ પણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે જે કે ચાલુ પ્રથા જે બેશક રાજકીય વિચારણાને આધારે ઉદ્ભવિત છે તે પ્રથાનુસાર જે બક્તિ રાજપદ માટે નાલાયક હોય તેનો કૌટુંબિક સંબંધ સહુથી નજીકનો હોય તોપણ તેને વારસામાંથી બાતલ રાખવી એ બાબત જીણવ. તોપણ આવી રીતે વારસા માટે નાલાયક બનાવી દેનાર કોઈપણ કારણ જ્યાં વિદ્યમાન ન હોય ત્યાં કૌટુંબિક સંબંધ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થતા અથ દેશની અવગણના કરવી ન જ જોઈએ. તે છતાં આ સદરહુ કેસમાં તો આવા દેશની સદંતર અવગણના કરવામાં આવી છે. એટલું જ નહીં પણ એની અવગણના કરી તેને ગદલે જે પક્ષની પસંદગી કરવામાં આવી છે તે પક્ષની આ વારસા માટે અચોક્કસ શિક્ક કરનાર અત્યંત સ્પષ્ટ નિશ્ચયાત્મક કારણ મોહન છે. કનંસ સધરલેડે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે રાજ-

* ઇ. સ. ૧૮૧૭-૧૮માં હજીસીંગનું મરણ થતાં ' પોકમ પક્ષને ભય લાગ્યો કે કદાચ રાજ માનસીંગ પોતે રાજ્યની લગામ પાછી પોતાના હાથમાં લેશે. અને તેથી એ ભય દૂર કરવા માટે તેઓએ પોતાના રાજકર્તા તરીકે દત્તક લેવા માટે એક ઇડર રાજ્ય કુટુંબનો પુત્ર આપવાની ઇડર પાસે માગણી કરી. આ માગણી ધણી આકર્ષક હતી છતાં ઇડરનો રાજ ગંભીરસીંગ કે જેને એક જ પુત્ર હતો તેણે આ માગણી મંજૂર રાખવાની ના પાડી. સીવાય કે એ માગણી મારવાડના આખા સરદાર વર્ગની સંયુક્ત એકમતીના ટેકાથી કરવામાં આવે. આવી એકમતી મેળવવી અશક્ય હતી. અને તેથી પોકમ પક્ષને માટે રાજ માનસીંગને પાછો રાજ્યાધિકાર ઉપર લાવવા સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ ખુલ્લો નહોતો.

+ ગવર્નમેંટ એક ઇડીવા ઉપરનો તા. ૨ ડિસેમ્બર ૧૮૪૦નો કાગળ. આ કાગળમાંથી નીચેનું અવતરણ અગત્યનું છે.

"પ્રશ્નને આ દૃષ્ટિથી જોતાં મારવાડની રાજ્યગાદી માટે તખ્તસીંગની જે સુટણી અને દત્તક વિધાનની ક્રિયા કરવામાં આવી તે બધું બધી રીતે ધોરણસર બાબતની પદ્ધતિ અનુસાર થયું છે અને બીજી ધણી ખરી સુટણીઓ અને દત્તક વિધાન કરતાં આમાં એક વધારે મારી બાબત એ છે કે તખ્તસીંગ પુખ્ત ઉમરનો છે અને તેથી કોસનગંઢના કાયદાહકો સામે તેમજ બીજાં પણ જ્યાં જ્યાં આવા સુટણી

ગાદીના વારસાની બાબતમાં તો લગભગ દરેક પ્રકાર માટે અગાઉના દાયકાના આધારે ટાંકી શકાય, એવો કર્નલ સધરલેન્ડનો મત છે તેની સાથે હું મળતો થાઉં છું. વળી એમ પણ મારી માન્યતા છે કે આવા કેસોનો નિર્ણય હોંદુ ધારાના દત્તક વિધાનના નિયમોને ચુસ્તપણે અને અક્ષરશઃ વળગી રહીને ન કરવો જોઈએ. આ ખાસ વિશિષ્ટ પ્રકારના ધારા અનુસાર આવા નિર્ણયોમાં જે ખાસ અગત્યની બાબતો છે તે પૈકી કેટલીએકને ઉદ્દેશ્ય મારે આગળ ઉપર કરવો પડશે. અત્યારે અહીં કર્નલ સધરલેન્ડના શબ્દોમાં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે જ્યાં વારસાનો નિર્ણય ચુંટણીથી થવાનો હોય ત્યાં “ચુંટણીને સંપૂર્ણ દાયકા પરિપૂર્ણ બનાવવા માટે, જેની વારસ તરીકે

ચુંટણી કરવામાં આવે તેને, ગુજરી જનાર રાજકર્તાની મુખ્ય વિધવા મહારાણીએ પોતાના પુત્ર તરીકે દત્તક લેવો જોઈએ.” દત્તક વિધાનના ધારાનો અત્યંત છૂટથી અર્થ કરવામાં આવે તોપણ એવા અત્યંત છૂટથી કરાયેલા અર્થ અનુસાર પણ, કોઈપણ સંભાગમાં, ચોવીશ વર્ષની પુખ્ત ઉંમરનો માણસ જે પોતે જાતે છોકરાનો પિતા હોય તે પુત્ર તરીકે દત્તક લેવાને માટે કાયદેસર યોગ્ય ગણાય એવો દાવો તો ભાગ્યે જ કાઢી શકે. અને તે છતાં તખ્તસીંગની વારસવ સ્થિતિ બરાબર આવી જ છે. અને તેથી તેની ચુંટણી મારવાડની રૂઢિ અને રીવાજોથી વિરુદ્ધ રીતે કરવામાં આવી હતી એમ જે હું દબણે કહું છું તે સાચું છે એમ સાબીત થાય છે. (અપૂર્ણ)

અને દત્તક વિધાનના પ્રસંગો ઉપસ્થિત થયા હોય એવાં ઘણાંખરાં સ્થાનોના કાર્યવાહકો સામે, સગીર વહીવટના લાંબા ગાળા દરમિયાન રાજ્યસત્તા પોતાના હાથમાં રહે એવા આશયથી રાજ્ય કુટુંબની સૌથી નાનામાં નાની વ્યક્તિને પસંદ કરીને દત્તક લેવાના આક્ષેપને જેમ અવકાશ રહે છે તેમ તે પ્રકારના આક્ષેપનો અવકાશ મારવાડના ગાદી વારસાની પસંદગી તથા દત્તક વિધાનની આ મહત્વની બાબતની સાથે સંબંધ ધરાવનારાઓ સામે નથી રહેતો.”

*કર્નલ સધરલેન્ડના ગવર્નમેંટ ઓફ ઇન્ડિયા ઉપરના તા. ૭મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૪૭ના કાગળમાંથી નીચેનું અવતરણ સાંપ્રીત કરે છે કે એક બીજી બાબતમાં પણ તખ્તસીંગની ચુંટણી રાજસ્થાનની રૂઢિ તથા રીત રિવાજોથી વિરુદ્ધ હતી.

પણ દત્તક વિધાનની વિધિઓ કરવી કે કેમ અથવા તો એટલું જ નહીં પણ જ્યાં ગુજરી જનાર પતિ તરફથી એ જાતનો અધિકાર આપવામાં ન આવ્યો હોય ત્યાં આવા દત્તક વિધાનની વિધિઓ હોંદુ ધારા અને રૂઢિ પ્રમાણે બાજબી ગણાય કે કેમ અથવા આવો અધિકાર મળેલો નહોતો ત્યારે જે કૌટુંબિક સંબંધ અનુસાર નજીકમાં નજીકનો વારસદાર હોય તેને જ પોતાના રાજ્યકર્તા તરીકે જાહેર કરવા પૂરતું જ તેમને માટે કરવાનું બાકી રહે છે કે કેમ, એનો નિર્ણય આજ પ્રશ્નોમાં નિયામક હક ધરાવનાર સરદારોએ તથા લોકોએ કરવાનો રહેશે.” તેની સાથે તે સરકારને એવી ભાજામણ કરે છે કે “જે લોકોના હાથમાં ચુંટણીનો અધિકાર છે તેઓ પોતાના તે કામમાં નિષ્ફળ થાય અથવા તો તેઓની આવી નિષ્ફળતાને પરિણામે સુલેહનો ભંગ થવાનો સંભવ જણાય અથવા તો એમાંથી ગમે તે એક પક્ષ અથવા બંને પક્ષ આપણી દરમિયાનગીરીની માગણી કરે એવું કોઈ જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધી સરકારે જેટલું બંને તરફથી એવું વચ્ચે આવવું.”

આ ઉપરથી જોવામાં આવશે કે એમાંથી એક પક્ષ અથવા બંને પક્ષ આ પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવા માટે વચ્ચે પડવાની સરકારને અપીલ કરી શકે એવો અપીલનો હક કર્નલ સધરલેન્ડે ચુંટણી થયા પહેલાં આ ઉદ્દેશ્યમાં સ્વીકાર્યો છે અને હું કહુલું કે હું કે થના અન્યાય સામે ઈડર પક્ષે આપણને જે અપીલો અને દલીલો કરી તે સર્વ તરફ આપણા કાન બંધ રાખવાની આપણને શા માટે જરૂર પડી હશે તે હું કદી સમજી શક્યો નથી.

કાઠિયાવાડનો પહેલાનો લોખંડ ઉદ્યોગ

(તા. ૩૭ જાને. ૧૮૩૮ને રોજ કાઠિયાવાડના પોલીસીસ્ટ્ર બેનરના ખીલ આસિસ્ટન્ટ નીચેનો પત્ર ઉપલી સરકારને મોકલ્યો હતો.)

કાઠિયાવાડની લોખંડની એ ખાણો જ હજી મેં તપાસી છે. એક રાણાના રાણાવાવની અને ખીછ જમ તાણકાના રાણપુરની-ખન્ને ખાણોની રચના ગામડીઆશાહી અને સાદી છે. બખરલા અને વીમાવાડા (રાણાવાવ)ની ખાણના નમુનાઓ મુંબઈની ન્યોબ્રોશીકલ સોસાયટીના મંત્રીને મોકલ્યા છે. બરડામાંથી કેકસ મળે છે માટે રાણાવાવની ખાણ અતીશય સમગ્રતા ભરીલી થઈ પડે છે. આ તરફની બૂમિનાં ખનિજ ક્ષેત્રો હજી સુધી અણખેડાયેલાં જ રહ્યાં છે. અને મેં કહેલી આ લોહાની ખાણો તો જમીનના પેટાળમાં ખોદવામાં આવેલા માત્ર ખાડા જ છે. આ ખાડાઓ પાંચથી વીસ ફુટ સુધી ખોદવામાં આવે છે. અને જે પ્રમાણે દક્ષિણમાં કરવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે કાઠિયાવાડમાં પણ લોહાની ખાણો ખોદવામાં આવે છે. બન્નેના વિધિમાં મળનાપણું છે. ખાણમાંથી ખોદાયેલા માલ ઘોઈ નાંખી સાફ કરી ગાંઠમાં ભરી કારખાનાઓમાં મોકલવામાં આવે છે. કારખાનાં પણ તદ્દન સાદી ઢબમાં હોય છે. ઉપર એક નાનું છાપડું હોય છે. અને તેની નીચે માણસ બેસીને કામ કરે છે. ચોમાસાની રૂઝમાં તો કામ બંધ રાખવામાં આવે છે. લોહાની ભડીઓ ઉપર કામ કરનાર માણસ ધમણથી જ કામ કરે છે એ કામ જર્મીગદામના સારામાં સારા કારીગરને પણ છક્કા ખવરાવે એવું છે.

દિવસ ઉગતામાં દરેક કારીગર કામ શરૂ કરે છે. અને અતીશય ખેંત અને ઉદ્યોગથી એ માણસો પોતાનું કામ કરતા જણાય છે. દિવસ આધમતાં કામ બંધ કરવામાં આવે છે. આપણે યંત્રોની શોધ

કરી છે. આપણો શુદ્ધ વૈકલ્ય ખૂબ છે. એટલે આપણી સામે સાદી રીતે કામ કરતા આ માણસોને ફરીકાઈ કરવી કઠિન થઈ પડે છે. અને તેમને પોતાની મહેનતનો જે નહોતો ચડસો. મળે છે એ અણુતાં આપણને ખેંદ થાય છે.

એક કારખાનામાંથી લોહાની વાર્ષિક પેદાશ લગભગ ૬૫ ખાંડી થાય છે. અને કાઠિયાવાડમાં અત્યારે જે છ કારખાના કામ કરે છે તેમાંથી વાર્ષિક ૧૫૦ ટનની સરેરાશ પેદાશ ગણી શકાય. બ્રેટવિડનની લોહાની પેદાશના સરખામણીમાં તો આ પેદાશ સાવ નજીવી ગણી શકાય. આ માટે નીચેનાં આંકડાઓ જણાવવા જેવા છે.

કાઠિયાવાડમાં લોખંડની પેદાશ ૧૮૩૭ ૧૬ ટન.

વિસ્તારપતની „ ૧૭૮૮ ૮૦૦ „

„ ૧૭૯૬ ૧૦૩૩ „

„ ૧૮૦૬ ૧૪૯૭ „

„ ૧૮૨૦ ૨૫૨૬ „

કાઠિયાવાડમાં. જોઈતું લોહું-જરૂરીયાત કરતાં પણ વધારે લોહું-પેદા કરવાની શક્તિ છે, છતાં વિસ્તારપતી માલતી સ્પર્ધામાં કાઠિયાવાડનું લોહું ટકી શકતું નથી. રાણાવાવ અને રાણપુર કે ન્યાં લોહું ખને છે. ત્યાં તે વિસ્તારપતના માફ કરતાં મોંઘું પડે છે. પરિણામ એ આવે છે, કે ખખરમાં કાઠિયાવાડના લોખંડનો કાર્ષ ભાવ પૂછતું નથી. લોખંડ ઉત્પન્ન કરનારાં પોરબંદર, નવાનગર, જોડીઆ વગેરે રાજ્યો અદારથી આવતા લોહાની સામે પોતાના રક્ષણ માટે જગાત નાંખે છે. પરંતુ તે સ્થળોએ પૂરતી માગ નથી. અગિયારમે કાઠિયાવાડના લોખંડને કાઠિયાવાડ બહાર ખખર શોધવું રહ્યું. લીખડી ૧-૧-૧૮૩૮.

છ. જેકબ. ફેરન.

પૂજ્ય શ્રી પ્રભાશંકર પદ્મણી સાહેબના સંસ્મરણો

કોઈ પણ મહા પુરુષના એકંદર જીવનનો ખ્યાલ કરવાનું તેમજ તેનો સર્વાંગ આંજીવ કરવાનું કામ ધણું કઠણ છે. એ વાત એવા જીવનનો વિચાર કરવા બેસીએ ત્યારે જ સમન્વય એવી છે. વિચાર કરતાં એમનું જીવન એટલું બધું વિસ્તારવાળું, એટલું અગાધ અને ઉચું જણાયા માંડે છે કે તેને પહેંચી વળવા માટે આપણી છેક લઘુતા અને અશક્તિનું તરત જાન થઈ જાય છે.

પૃથ્વી આપણને વીંટાઈ રહેલાં મહાસાગરનાં અપાર અગાધ જળની મર્યાદાની જામી ઉતારવા માટે કેવડા કેમેરા-લેન્સએ તેનો ખ્યાલ પણ શી રીતે થઈ શકે! આપણે બહુ તો નકશામાં અમુકને હિંદી મહા-સાગર, અમુકને આટલાંટિક, અમુકને પાસિફિક, ઉત્તર મહાસાગર અને એવાં એવાં જુદાં નામો પાડી પાડીને કંઇક દૂર દર્શન કર્યાનું માની લઈએ. પણ તેમ કર્યાથી તે સાગરોના વિસ્તારનો ખરો ખ્યાલ તો આવે જ નહિ. તો પછી એવા જુદાં નામોથી ઓળખાતા મહાસાગરો બધા સમુદ્રધુનિયોથી જોડાઈને એક અખંડ મહાન જળસમૂદ્ર છે તેનું સાચું જાન આપણને શી રીતે થઈ શકે!

પૃથ્વી ફરતા બધી બાજુ પથરાઈ રહેલાં એ અપાર પાણીના સમૂદ્રનો એકો સાથે ખ્યાલ કરવો હોય તો તેનાથી પણ વધારે વિસ્તારમાં વ્યાપેલાં ચોમેરના આકાશમાં સમાય એવડો કેમેરા માંડવો જોઈએ, તોજ આખા જળસમૂદ્રને દેખી દેખાડી શકાય! મને તો આટલું બધું મહાન અને વ્યાપકજીવન પૂજ્ય સ્વર્ગસ્થ સર પદ્મણીજીનું લાગ્યા કર્યું છે. અને હજીયે લાગે છે, અને ચોગરદમના અવકાશને ઘેરી વલે એવડો મારી પાસે કેમેરા નથી. હું તો એ અપાર ઐશ્વર્યવાળો, અગાધ હૃદયવાળો, અને આખી આલસમાં વિસ્તરી રહેલો એ અતૈકીક વ્યક્તિના

જીવનસાગરને એક કાંઠે ઉભો ઉભો તેનાં અદ્ભુત સુંદર ઉછળતાં મોઝાં જોઈ જોઈને આનંદ અને અહોભાવ જ માત્ર અનુભવી શકું. સાગરને કિનારે ઉભેલી કોઈ લઘુ વ્યક્તિ તેથી વધારે શું કરી શકે?

આ રીતે એ દેવી પુરુષના સર્વવ્યાપક જીવનમાં અનેકં એજાં ઉછળી રહેલાં હતાં, અને હું તે જોઈ જાણીને અનેકવાર હર્ષપ્રક્રુદ્ધ થયો હતો, તેમાંના એચાર સ્મરણો જ હું કહી શકું, અને એથી વધારેની વાતો મારી શક્તિ બહારની છે.

એમની રાજભક્તિ અને સેવાનિષ્ઠા તો દૂરથી પણ પ્રથમ નજરે દેખાય એવી છે. આરંભથી છેક છેવટ સુધી એકધારી સેવાનિષ્ઠા ચાલી આવેલી-સૌ કાંઇએ જોયેલી છે. એમાં નરેશ પ્રત્યે તો પ્રભુ સરખો પૂજ્યભાવ અને વફાદારી અનેકવાર તેઓશ્રીના જીવનમાં જોવામાં આવતાં હતાં.

હું છેક ન્હાની વયથી ઘરનો ખાનગી શિક્ષક હોઈ, ચાલુ અભ્યાસે નિશાળનો સમય થઈ જતો ત્યારે સાથે જ જમી લાંબને મારે કોલેજમાં જવાનું થતું, અને વેકેશનોમાં પણ ઘણીવાર વિદ્યાર્થીઓ સાથે આખો વખત રહેવાનો પ્રયત્ન હતો. આવા સમયમાં મેં અનેકવાર જોયેલું કે અમારી સાથે તેઓશ્રી જમતા હોય ત્યાં ઘણી વેળા “મહારાજ સાહેબે યાદ કરે છે.” એવાં કહેણ આવતાં. અને એ કહેણ સંજાળાં કે તરત તેને પ્રભુ આજા જેમ સમજીને ખાનું અધવચ્ચ હોય કે ચારંશ જ હોય તોપણ હિભા થઇ ઝંબો અંગરખું પહેર્યું ન પહેર્યું ને તરત સામે રાજમહેલ તરફ ચાલતા થતાં. અને ઘણીએ વેળા મુખવાસનું પરીકું અને પગરખાં પણ પટાવણો લઈને પાછળ દોડી જતાં મેં દીઠેલો. આ જોકે એક નાનો દાખલો છે તોપણ રાજ પ્રત્યેની ભક્તિ અને સેવાનિષ્ઠા કટલી બંધી હતી. તે બરાબર સાબીત કરે એવો છે.

ખીન્ને મોટા દાખલો તો સૌ જાણે છે, કે-પોતે સરકારી સામાન્યના હોદી વજરની કાઉન્સિલમાં, ત્યાં દિંદના ગણના માંડવા રાજપુરુષને જ પદવી મળી શકે, એવી ઉચી માનવંતી પદવી ઉપર પોતે ખાંચ વરસ માટે નીમાયા હતા પણ દેવયોગે આપણા લોકપ્રિય સદ્ગત મહારાજન સર. ભાવસિદ્ધાંતો સ્વર્ગવાસ એમણે ત્યાં સાંભળ્યો કે તરત એ મોટી પદવી હજી વરસ દોઢ વરસ પણ પૂરી બોગવી નહોતી તેને તજી દેતાં એમને જરાય વાર લાગી નહોતી. પોતાના પ્રભુત્વ "રાજા તરફની એમની પ્રેમભક્તિ અને સેવાનિષ્ઠાનો આ જ્યવંત દાખલો છે. "મારા પ્રભુ સમાન રાજવીનાં આગેશો અત્યારે માવતરની હૂકુ વિનાનાં વીલાં પડે તે કેમ સહેવાય, અને એ મહારાજને વતસલભાવે સાચવેલી પ્રજાને પણ હવે કેનો દિલાસો"—આવી હૃદયની ભાવખીની ઉદાર શ્રુતિથી પોતે એ મહાન ગૌરવપાત્ર પદ પણ તત્કાળ છોડી દીધું હતું. અને પોતે પાછો પોતાનો રાજ્ય સેવાધર્મ સ્નેહથી સ્વીકારી લીધો હતો. એડમીની-સ્ટ્રેશનના લાંબા સમયમાં કેટલી ચીવટ, ખંત અને ઉમંગથી જાળ મહારાજ, રાજવી ભાષણો, અને બધી રૈયતનું કેવું સરસ રીતે લાલન, પાલન, પોષણ, શિક્ષણ વગેરે કર્યું હતું, અને રાજ્યની આખાંદી અને સચાઈ અનેક માર્ગે કેટલી બધી વધી હતી તે વાત તો હજી તાજી જ નજરે તરે છે.

પણ આ બધાં કાર્યો એમણે પોતાના ઈશ્વર તુલ્ય નરેશને નામે જ કર્યા છે. દરેક કામની યોજનાઓમાં "મહુમ મહારાજ સાહેબની અમુક અમુક ઈચ્છાઓ હતી" અથવા "તેમણે આ યોજના વિચારી રાખી હતી"—એવા ઉલ્લેખો અને વળી "નામદાર જાળ મહારાજની આટલી આટલી ઈચ્છા છે" એવા ઉલ્લેખો દરબાર દફતરે અનેક છે એટલું નહિ પરંતુ જાહેર ભાષણોમાં પણ તેઓશ્રીના ઉદ્દારો અનેકવાર સાંભળવામાં આવેલા.

આમાં એ મહાન નરનું નિરાંતિમાનપણું અને આત્મસમર્પણની વૃત્તિ દેખાય છે. આવાં અહંભાવ

વગરનાં કામો આપણા રાજ્યને અંગે તો અનેક કર્યા છે, પણ તે ઉપરાંત ખીન્ન દેશી રાજ્યોનાં અને સરકારથી સોંપાયેલાં કામો પણ એવી જ ઉદાર ભાવનાથી તેઓશ્રીએ અનેક કર્યા છે. અને તેથી જ તેઓ આખા દિંદમાં અને સિટિય સુલતનતમાં ઉચી પ્રતિષ્ઠા પામ્યા હતા. છતાં એમની સાદાઈ અને નિરભિમાનપણું એટલું બધું હતું કે એ મહાપુરુષ તરફ દરેકોમને પૂજ્યભાવ થયા વગર રહેતો નહિ. મોટા મોટા સરકારી અમલદારો, મોટા રાજપુરુષો અને પ્રસિદ્ધ લોકનેતાઓ પણ એમની સલાહ લેતા. અને એમની અગાધ બુદ્ધિ, જીંઘી શક્તિ, તલસ્પર્શી અને વિશાળ દ્રષ્ટિ, અને કાર્યદક્ષતાથી તાલુજા મચાના પણ દાખલા છે.

ઉપરાંત એ ઉદાર પુરુષની દાન દયાળુતાની વાતો લખતાં તો મોટી કલમ છેક ફુંકી જ પડે, એટલી વિશાળ એમની દાનભાવના હતી. એમની પાસે માગવા ગયેલો કાંઈ પણ, ગરીબ કે દુઃખી માણસ કાંઈ મળ્યા વગરનો કદિ પાછો ફર્યો જ નથી. એટલું જ નહિ પણ માગનારે પોતે પ્રાપ્તિની જોટલી આશા કે ઇચ્છા રાખી હોય તે કરતાં ઘણું વધુ મળ્યાથી અહોભાવ અને તુષિ સાથે દાન બહીસ લઈ રાજી થયેલાના દાખલા પણ ઘણા છે.

માગવા આવનારને જ આમ આપતા એમ નહિ, પણ રસ્તે જતાં આવતાં જ કોઈ દુર્બળ, દરિદ્રો કે દુઃખી નગર પડ્યો તેને માગ્યા વિના પણ પોતે આપ્યા વગર રહ્યા નથી. આખા દિવસમાં જો કોઈને કાંઈ ન આપાયું હોય તો એમના જીવને ચેન જ પડતું નહિ. કેમકે એ ઉદાર દિલની દયાળુ લાગણી કંઈ કંઈ અપાયથી જ પ્રસલ થતી.

આમ દરિદ્ર કે દુઃખીને તો આપતા, પરંતુ મોટા શ્રીમંતો, રોકીયા, કે ગૃહસ્થો જોને વિષે પરિચયથી જાણવામાં આવતું કે-તે અમુક સંનેઓ કે કારણોને લીધે ગરીબીમાં લપસી પડવાની અણી ઉપર છે, તેવા અનેકને અણીને અવસરે એમણે હાથ દબને ટેકવી રાખ્યાના પણ ઘણા દાખલા છે. એક અંગ્રેજ લેખકે

લાખ્યું છે કે-“ ગરીબ અવસ્થામાં જન્મેલાને ગરીબાઈ વેડવી પડે તે સહેલું છે, પણ શ્રીકૃતાર્તના વૈભવમાંથી ઉતરી પ્રકીને દરિદ્રતાનાં દુઃખનો ભોગ થવું પડે તે અત્યંત અસહ્ય છે.” આ સિદ્ધાંતનું તાર્પર્ય તેઓથી બરાબર સમજતા તેથી એવી કોઈની પણ રિચ્છિ થઈ પડવાનું જાણીને તેમનું દયાળુ દિલ કંઈથી ઉકડતું.

દુઃખીને દાનનાં અને સહાયનાં કામો એમણે જીવનભર ધણીય કર્યા છે, પણ તેમાંથી એક પણ કામ એ મહાપુરુષે કીર્તિ લોકથી કર્યું જ નથી. દાન કે સહાય લેનારો માણસ ઉપકાર માનવા આવે તે પણ તેમને ગમતું નહિ. એવા લોકોનાં તરફનાં આજ્ઞા-રનાં શબ્દોની પણ તેઓ નાપમંદગી બતાવતા. દાન કે સહાય દરકાઈને જમણે હાથે જે અપાયું તે કામો હાથ પણ જાણે નહિ, એવું એમને તેનું કાયમ વિસ્મરણ જ રહેતું. આનું મુખ્ય કારણ એ કે પોતે આપ્યું છે એવો ક્ષુદ્રભાવ તેમને કદિ પણ થતો નહિ. પરંતુ જે કંઈ અપાય છે તે પ્રભુ અપાવે છે, અને પોતે તો આપવામાં નિમિત્ત માત્ર છે, તેથી પ્રભુની હુડી શીકારે છે-એવી એમના હૃદયમાં ઉદાર ભાવના નિરંતર પ્રકટી રહેતી,

વળી “પાત્રે દાનમ્”નો સિદ્ધાન્ત પણ એમને પસંદ નહોતો. તેઓ એમ માનતા કે જેઓને કંઈ આપવાની દાનત ન હોય તેઓ નહિ આપવાના બહાના તરીકે જ એ સિદ્ધાન્તનો ઉપયોગ કરે છે, બાકી પ્રભુની આ સૃષ્ટિમાં કોને દાન માટે પાત્ર કુપાત્ર ગણવો એ મુશ્કેલ છે. જે માણસ માગવા માટે લાંબો હાથ કરે તેજ એનું દાન લેવાનું પાંત્ર-પછી વળી પાત્રનું બહાનું શા માટે શોધવું?

ગુજરાતી લાખામાં “માગવું તે તો માથા સાટે” એવી કહેવત છે. તેમાં જે ઉડા મર્મ રહેલો છે તે તેઓ બરાબર સમજતા. માગવામાં શરમ લાગે એ તો માનવીનો સહજ સ્વભાવ છે. પણ ધણી લોકોને ગરીબ હોવા છતાં માગવું પડે તે માથા સાટે યાય છે, એટલે કે-માગવા માટે લાંબો હાથ કરવા કરતાં માથું વાદીને ધરી દેવું એ વાત તેમને મન સહેલો

છે. મનુષ્ય સ્વભાવની આવી પીછાણ એમને પૂરેપૂરી હતી, તેથી તેઓથી એમજ માનતા કે-કંઠાલીયત કે નાણાબીડ વગર કોઈ માગવાનો હાથ ધરે જ નહિ માટે જરૂર આપવું એવી ઉદાર ભાવના એમની હતી.

એમની પ્રભુ પરાયણૃષ્ટિ અને ત્યાગની ભાવના પણ અદ્ભુત હતી. ત્યાગી, સન્વાસી થઇને એમવામાં તેઓ વિરાગ કે પ્રભુમય જીવન માનતા નહિ. તેઓ તો પ્રભુ અર્થે લોક કલ્યાણનાં કર્તવ્યને જ પોતાનો ધર્મ સમજતા, અને એવો કર્તવ્ય ધર્મ જીવનની છેલ્લી ધડી મુધી બળવવાનું પોતે ચુકયા નથી. તા. ૧૬મી ફેબ્રુઆરીએ એ યુદ્ધસભા જીતનમુક્ત થયા, અને તારીખ ૧૫મી ફેબ્રુઆરીના દિવસે સુધી એમણે ધડેલી લોકકલ્યાણની અને રાજ્યહિતની તાજ અનેક યોજનાઓ એની સાખીતી દેનારી મોલુદ છે!

આમ પ્રભુને માટે, પોતાના પ્રભુત્વ રાજ્યની કાજે, અને પ્રભુના અંશવાળી બધી પ્રજાના હિતને સારૂ પ્રાપ્ત થયેલાં કામો કરવાં; પરંતુ તે કરવામાં પોતે ક્યાં છે અથવા પોતાના લાભ કે યશ માટે ક્યાં છે- એવી જેમાં છાયા પણ ન હોય એ જ ખરો ત્યાગ અને અને ખરો કર્મયોગ!

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં કહ્યું છે કે-ફળની જરા પણ ઈચ્છા રાખ્યા વગર માત્ર કર્મ કે ધર્મ ગણીને પ્રાપ્ત થયેલાં કર્તવ્યો કરવામાં આવે તેજ ખરો વિરાગ અને તેજ ખરો યોગ કહેવાય. આવી દૃઢ ભાવનાથી એ કર્મયોગી મહાત્માએ દરેક કર્તવ્ય કરેલું નજરે તરે છે. હું મારી ભુવાનીમાં પૂજાપાક કરવા વખતે ગીતાનું વાચન કરતો અને અર્થ સમજીને પાક કરવાની કાળજી પણ રાખતો. પરંતુ ગીતામાં ગવાયલા તત્ત્વભોધનું ખરૂં રહસ્ય તો મને એ મહાપુરુષના જીવનમાંથી જોટલું સમજાયું છે તેટલું ગીતાજીના શબ્દોમાંથી નહોતું જ સમજાયું!

ઉપરાંત એ મહાન પૂજ્ય પુરૂષ “માનવતા મહેરબાન” તો શું પણ “સદા કૃપાળુ નામદાર” કે એવા ભવ્ય સંયોધનથી રાજરીતિમાં બોલાવા અને પૂજવાને યોગ્ય ગણાતા હતા, તેમણે એવું ગૌરવભર્યું

પદ પણ કર્તવ્યનિહાતા લાવથી તદ્દને “આજમ” જેવા લઘુ સંબોધનનું પદ રંગેદે સ્વીકારી લીધું હતું. અને તેમ કરીને રાજ્યની અને રાયતની સેવા કરવામાં શરીરની પણ પરવા કર્યા વગર અપાર મનોબળથી ઉદ્દેશા બે મહિના સુધી જે પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો હતો તે વાત તો છેક તાજ જ છે.

આવા ઐશ્વર્યવાન પ્રતિભાશાળી મહાપુરુષની મહત્તા હું મારા અદ્ય સાધનોથી શી રીતે માપી શકું? હીમાલય જેવા મહાન પર્વતરાજની તળેટીમાં ઉભેલા માનવી તેમાંથી ચારે બાજુ અમૃત જેવા પ્રવાહોને

ધોધબંધ વહેતા દેખે, અનેક શુભાવાળી ઔષધીઓનાં વનોને એમાં ઝૂંપી રહેલાં જુને, એના પર વિસ્તારનો તો ક્યાંય છેડો જ ક્યાં શકે નહિ, અને એનાં ગંગા-વર ઉંચાં શિખરોને આકાશમાં વાતો કરતાં નિહાળે, ત્યારે તે માનવી આશ્ચર્યમુગ્ધ યદ્દને માત્ર એટલું જ કહી શકે કે—

“અહા હા! કેટલો મહાન!”

આવા અહોભાવે જ હું તો વિરમું.

તા. ૨-૩-૧૯૩૮.

વિ. ય. આવસત્થી

મુંબઈની રાજ-મંત્રી સભા

૧૯૩૬ ના ઓગસ્ટ, સપ્ટેમ્બર અને ઓક્ટોબર મહીનામાં મુંબઈના ટાઉન હોલમાં નરેશો અને એમના, મંત્રીઓની એક અસાધારણ સભા ઇન્ટરડુમેન્ટ એન્ડ એક્સેશન અને ફીડરલ વિષયો પરત્વે વિચારણા અને નિર્ણય કરવા એકત્ર થઈ હતી. પહેલાં મંત્રીઓની સભાએ ચર્ચવા યોગ્ય વિષયોની વિગતસર ચર્ચા કરી જે નિર્ણયો બાંધ્યા હતા તે નિર્ણયો ઉપર હૈદરી કમિટીએ વિચારણા ચલાવી હતી અને ઓક્ટોબરમાં મળેલી નરેશોની સભાએ નહિવત ફેરફારો સાથે એને મંજૂરી આપી હતી. આ સભાઓમાં થયેલું કામકાજ અગત્યનું હતું. અને તે એટલા માટે કે મંત્રી-ઓની સભાએ બહુજ ઝીણવટથી અને છણી છણીને અગત્યના સવાલોની ચર્ચા કરી હતી. આ સભાઓની કાર્યવાહીના પરિણામે મને વર્ષે નીમાયેલી નરેન્દ્ર મંડળની કેન્સ્ટીટ્યુશનલ કમિટી અને અર્થ પ્રકરણી કમિટીએ પોતાના અભિપ્રાયો આપ્યા હતા. અર્થાત્ કે દેશી રાજ્યોએ ફેડરેશનમાં પ્રવેશ કરવા સંબંધીના પ્રશ્ન પરત્વે થઈ શકે એટલી સંપૂર્ણ વિચારણા મંત્રી-ઓએ અને નરેશોએ કરી લીધી છે.

જો કે આવી બાબતોની ચર્ચા નરેન્દ્ર મંડળની બહાર સભાઓમાં કરવામાં આવતી નથી પણ ખાનગી

બેઠકામાં એ વિષે ખૂબ ઉઠાપોઠ કરવામાં આવે છે. પરંતુ હમણાં હમણાં નરેન્દ્ર મંડળની બેઠકા નિયમ પ્રમાણે ભરાતી નથી. ઉદ્દેશો ચાર વરસમાં આ મંડળની બેઠક માત્ર બે વખત દિલ્હી ખાતે મળી છે. એટલે તત્કાળ, ઉત્પન્ન થયેલા સવાલોને માટે નરેશો મુંબઈ જેના રથને એકત્ર થઈ વિચારણા કરે છે. ફેડરેશનની બાબતે સાથે સંબંધ ધરાવતા જે કેટલાક અનિવાર્ય સવાલો છે તે પૈકી એક સવાલ નરેન્દ્ર મંડળના બંધારણનો છે. ઇન્ટરડુમેન્ટ એન્ડ એક્સેશન સંબંધી કે ફીડરલ વિષયો સંબંધી જે કે રાજ્યોના કિતની દૃષ્ટિએ નિર્ણયો બાંધવામાં આવે છે પરંતુ એ નિર્ણયોને જ્યાં સુધી નરેન્દ્ર મંડળ તરફથી વિધિસર સંમતિ, ન મળે ત્યાં સુધી એનું કાયદેસર જોર જોખું રહે. કારણકે મુંબઈ વગેરે રથોએ નરેશો વ્યક્તિગત એકત્ર મળે છે. અને ત્યાં થતા નિર્ણયો એક સભાના નિર્ણયો જેવા છે. જ્યારે નરેન્દ્ર મંડળ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનારી સંસ્થા છતાં એના વિષે રાજ્યોમાં એવો અસંતોષ છેજી બધાં રાજ્યોનું એમાં પ્રતિનિધિત્વ નથી. એક બે રાજ્યો તો એવાં છે, કે અત્યાર સુધીમાં એ રાજ્યોએ નરેન્દ્ર મંડળને રપસં સુદ્ધાં નથી કર્યાં, અને જ્યાં સુધી એ અસંતોષ દૂર કરવામાં ન આવે ત્યાં

સુધી નરેન્દ્ર મંડળની સંસ્થા, અને એના બંધારણ સંબંધી અસંતોષ દૂર ન જ થાય. મુંબઈની રાજ-મંત્રી સભાએ આ મુશ્કેલી દૂર કરવા ઘણે અંશે સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે.

કેટલાંક વર્ષથી નરેન્દ્ર મંડળની પુનર્ઘટના કરવા સંબંધી તો ચર્ચા ચલી જ હતી. અને તે માટે સર્વ નરેશો ઇતેન્દ્ર હતા. જે એમ ન કરવામાં આવે તો એ સંસ્થા, એના બંધારણની નિર્બલતાને લીધે સ્વયં નષ્ટ થવા જેવી સ્થિતિમાં આવી પડે. અને એટલા જ માટે આ મંડળની નવેસરથી રચના કરવાના હેતુથી નરેન્દ્ર મંડળની એક પુનર્ઘટના સમિતિ નીમવામાં આવી હતી. આ સમિતિનો હેતુ નરેશોમાં અસંતોષ દૂર કરી એકસંધી સ્થાપવાનો અને નરેન્દ્ર મંડળને રાજ્યોનું સંપૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનારું મંડળ કરવાનો હતો. આ સમિતિની એક ઉપ સમિતિ નીમવામાં આવી હતી અને તેણે પુનર્ઘટનાનો અહેવાલ રાજ-મંત્રીઓની સભા સમક્ષ રજુ કર્યો હતો. આઠ આઠ દિવસની સતત મંત્રણા પછી સર્વ એક મત ઉપર આવ્યા હતા, અને નરેન્દ્ર મંડળની રેન્ડીંગ કમિટીનું બંધારણ, નવેસરથી રચવાનો અને હૈદરી કમિટીના નામે ઓળખાતી મંત્રીઓની સમિતિને સ્થાયી બનાવવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો. મુંબઈની સભાએ નરેન્દ્ર મંડળના બંધારણ સંબંધી જે ફેરફારો સૂચવ્યા છે તેના ઠરાવોનો ખરડો આ લેખની નીચે આપવામાં આવ્યો છે. સૂચવાયેલા આ ફેરફારો મંડળના ચાન્સેલર, જેઓ અત્યારે મહારાજા જામ-સાહેબ સર દિગ્વિજયસિંહજી છે એમના ઉપર મોકલાયા પછી એ બધાની ચર્ચા નરેશોની ખાતગી સભામાં થશે અને ત્યાં થયેલા નિશ્ચય પ્રમાણે પુનઃ નરેન્દ્ર મંડળનું બંધારણ રચાશે. વળી પુનર્ઘટના સમિતિએ નરેન્દ્ર મંડળમાં સભ્ય તરીકે બીજાં રાજ્યો દાખલ થઈ શકે તેને માટે એક કાઉટેરીંગ કમિટીની પણ નિયુક્તિ કરી છે. પણ આખા નરેન્દ્ર મંડળના બંધારણમાં અગત્યનું સ્થાન તો નરેશોની રેન્ડીંગ કમિટીનું છે. આ કમિટીનું મહત્ત્વ લોગ ઓફ નેશ-

ન્સની કૌંસીદ્ધ જેવું છે. એટલે એ કમિટી, બંધારે આ નવા ખરડા પ્રમાણે સ્થાયી સ્વરૂપ લેશે ત્યારે બીજાં રાજ્યોને નરેન્દ્ર મંડળમાં યોગ્ય રીતે પ્રતિનિધિત્વ મળી શકશે એમ અમારું માનવું છે. નરેન્દ્ર મંડળના મૂળ બંધારણ અનુસાર રેન્ડીંગ કમિટી સાત નરેશ સભ્યોની હતી. પાછળથી તેમાં ફેરફાર કરી એ સંખ્યા નવની કરવામાં આવી અને ઉપરાંત પ્રો-ચાન્સેલરની પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી. પરંતુ નરેન્દ્ર મંડળની બેઠકો દરમિયાન રેન્ડીંગ કમિટીની મુંઝણી કેવી રીતે ચલી અને તેમાં રાજ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ જળવાવું કે કેમ એ હકીકત, એવી બાબતો વિષે જાણકાર હોય તે બરાબર સમજી શકે એવું છે. હવે આ નવા ખરડા પ્રમાણે-જે તે નરેન્દ્ર મંડળમાં માન્ય રહે તે-રેન્ડીંગ કમિટીના સભ્યોની સંખ્યા ૨૫ ની થશે. અને જે ઠરાવોનો અમલ થશે તે લગભગ બધાં રાજ્યોનું એ કમિટી પ્રતિનિધિત્વ ધરાવશે. અર્થાત્ કે એથી નરેન્દ્ર મંડળની અત્યારે જે અસ્થિર દશા છે તેમાં એકસંધી સ્થપાશે.

કેટલાકને એવી શંકા થાય કે નરેશોની આ એક-સંધી અને નરેન્દ્ર મંડળની પુનર્ઘટનાનું પગલું શીડલ ધારામંડળમાં બ્રિટિશ હાઉની સામે વિરોધ મતનું એક ભુજ ઉછું કરશે. પરંતુ એવા કામચલુ હેતુથી નરેશો કે જેઓ બીજાઓના જેટલાજ દેશભક્ત છે તેઓ એવું પગલું ભરે એ માન્યતા અયોગ્ય અને ભૂલ ભરેલી છે. શીડલ બંધારણમાં વ્યક્તિગત રીતે અને એક સામંતું એતાનું હિત જળવાઈ રહે એટલું જ કરવાનો માત્ર નરેશોનો હેતુ છે. અને પુનર્ઘટના સમિતિએ એક સલાહ સુધી સતત મહેનત કરી જે યોજના ધડી, તૈયાર કરી છે તેથી એ હેતુ ભવિષ્યના શીડલ બંધારણમાં જળવાશે. નરેશોની માફક મંત્રીઓની પણ સલાહ આપનારી સ્થાયી સમિતિ નીમવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે. જેનું કાર્ય નરેશોને શીડલ બાબતોમાં સલાહ અને સૂચના આપવાનું રહેશે. પણ એ સલાહ કે સૂચના નરેશોને બંધનકારક નહોતી ગણાય.

એકંદરે આ યોજના એવી છે કે એથી, મોટાં

રાજ્યોની નરેદ્ર મંડળમાં સહાનુભૂતિ મેળવી શકાય છે. નાનાં રાજ્યોને સંતોષ મળે છે. તેમને નરેદ્ર મંડળમાં પ્રવેશ કરવાનું દાર ઉઘડે છે. અમુક જ નરેદ્રો અત્યાર સુધી સ્ટેન્ડીંગ કમિટીમાં નીભાય છે, એવો જ આક્ષેપ હતો તે દૂર થઈ હોવામાં બધાં રાજ્યોને એમાં યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ મળે છે. અને ફીફ્થ યાજ્ઞો પરત્વે નરેદ્રોને મંત્રીમંડળની સલાહ મેળવવાની તક ઉભી થાય છે. એક યાજ્ઞોતનો અત્ર ઉદ્દેશ્ય કરવો જોઈએ, અને તે મહારાજા જામસાહેબે કહ્યું છે તેમ “કેટલાક નરેદ્રોમાં ગેરસમજૂતી ફેલાય છે તે પ્રમાણે સમિતિનો ઉદ્દેશ નરેદ્ર મંડળને નવેસરથી રચવાનો નથી. પણ તે વિશેષ શક્તિશાળી બને એવી રીતે તેનું બંધારણ રચવાનો ઉદ્દેશ છે.” જામ મહારાજાની એ વાત ખરી છે કે નરેદ્ર મંડળનું કલેવર જ્યાં સુધી શક્તિશાળી ન બને ત્યાં સુધી એ મંડળથી દેશીરાજ્યોના હિત સંબંધે યથાર્થ રીતે જાળવી શકાશે નહીં. અને આવો મત લગભગ સર્વ માન્ય છે.

પુનર્વેદના સમિતિએ જે પેટા સમિતિ નીમી હતી તેમાં મંડીના મહારાજા, અને સુવરાજ સાહેબ લીંચડી ઉપરાંત વડોદરાના હાલના દીવાન સાહેબ, સર મનુભાઈ મહેતા ગ્વાલીયર તરફથી, નવાય સર લીલાકાંત હયાતખાન, સર દેલાસ નારાયણ દક્કર, મેજર સરદાર પાનીકર, નવાય અલીયાર જંગ, કર્નલ જોરાવરસિંહજી અને ગી. પવાર વગેરે સભ્યો હતા. આ ઉપસમિતિએ પરિશ્રમ પૂર્વક ટુંક સમયમાં પોતાનો અહેવાલ તૈયાર કરી પુનર્વેદના સમિતિ આગળ પેશ કર્યો હતો. અને નરેદ્ર મંડળના બંધારણને કમળી કેટલીક વૈકલ્પિક સૂચનાઓ કરી હતી. ખાસ કરીને સ્ટેન્ડીંગ કમિટીના બંધારણ પરત્વે નાનાં રાજ્યો તરફથી મતભેદ ઉપસ્થિત થયો હતો. અને ફેરફાર મારામંડળમાં બેઠકોની વહેંચણીનું જે ધોરણ અપનાવ કરવામાં આવ્યું છે તે કરતાં પણ વિશેષ પ્રમાણમાં મધ્યમ દક્ષાનાં ૨૨ રાજ્યોને વિશેષ પ્રતિનિધિત્વ ન મળવું જોઈએ એવો નાનાં

રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓનો આગ્રહ હતો. પરંતુ માંહો માંહિની નિખાલસ ચર્ચા અને આપવેથી કામ કરવાની વૃત્તિથી એ મતભેદનું પરિણામ સુખરૂપ આવ્યું છે. અને કશા પણ મતભેદ સિવાય સર્વાનુમતે સ્ટેન્ડીંગ કમિટીનું અને સલાહ આપનારી કાયમી મંત્રી સંમિતિનું બંધારણ માન્ય રહેવા પામ્યું એ રાજ્યોને માટે શુભ વિશ્લેષ છે. નરેદ્રો એ નરેદ્રો હોવા છતાં તેમણે દર્શાવી આવ્યું છે કે સામાન્ય હિતની યાજ્ઞોતમાં તેઓ એકસંપી જાળવી શકે છે. અમારી દૃઢ માન્યતા છે કે નરેદ્રોના આ દરોહોની અસર બ્રિટિશ હોદ્દાના આગેવાનો ઉપર અને સરકારી મંડળોમાં થશે.

આ રીતે એક અઠવાડીયાની મહેનત પછી નરેદ્ર મંડળની પુનર્વેદના સમિતિએ પોતાનું કામકાજ પૂર્વે કર્યું છે. એ નરેદ્રોના જાણકારોને આશ્ચર્ય પમાડે એવું છે. અને તેમાં સર્વ એકમતથી સંમત થયા છે કે નરેદ્રોની સ્ટેન્ડીંગ કમિટીની અને મંત્રીઓની રચાથી કમિટીનું પુનઃ બંધારણ કરવાનો જરૂર છે. મહારાજા બીકાનેરના પ્રમુખપદે જે સલાહો લગાઈ તેમાં આ બંને કમિટીઓ પરત્વે વિગતેસર લોકીત આપવામાં આવી હતી. આટલી વિગતેસર અને રિથર ચિત્તે મુંઝવેમાં એકત્ર મળેલા નરેદ્રો અને પ્રધાનોએ પોતાનાં હિતોની ચર્ચા કરી નિર્ણયો બાંધ્યા એ, એમને વિષે અનિશ્ચિત મનોવૃત્તિનો આક્ષેપ કરનારાને ભુલ પાડે છે. અને આ રીતે બીકાનેર મહારાજાના પ્રમુખપણા નીચે પુનઃરચના સમિતિની જે બેઠકો મળતી હતી તે ફોલ્ડમંદ પૂરવાર થઈ, એ બેઠકોમાં દરેક પ્રશ્નોની ખુલ્લા દીકથી છણાવટ કરવામાં આવી અને દરેકના દષ્ટિબિંદુની વિચારણા કરવામાં આવી, એ ઉપરથી બીજાનો વિચાર કરવાની નરેદ્રોની લાગણીની પ્રસંસા કરવાનું મન થઈ જાય એવું છે. બીજાના વિચારો સંકલન કરવાની ટેવ નરેદ્રોમાં અને મંત્રીઓમાં જંગવાસ એ એમના સુયોગની નિશાની છે. પરિણામ એ આવ્યું હતું કે શંકાથીય વાતાવરણ દૂર થઈ કમિટીના બધા સભ્યો એકમતના હતા કે રાજ્યો રાજ્યો વચ્ચે એકસંપી કરવાની ખાસ અગત્ય છે

અને એટલા માટે નરેન્દ્ર મંડળ હોદ્દાનાં બધાં રાજ્યોનું યોગ્ય રીતે પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે એવું થવું જોઈએ. કાર્યવાહીના અંતે મહારાજા જનમસાહેબે, બીકાનેર નરેશે કમિટીઓના કામકાજમાં જે જાહેરમત ઉઠાવી અને જે હેતુથી આ સભા બોલાવવામાં આવી હતી તે હેતુ પાર પાડવા માટે એમનો ઉપકાર માન્યો હતો, પ્રધાનોનો પણ. અને તેમાં ખાસ કરીને હૈદરાબાદના પ્રતિનિધિ નવાબ અલીયાર જંગનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો. આ સભાએ નીચેના ઠરાવોનો ખરડો પસાર કર્યો હતો.

રાજ્યોની સ્થાયી સમિતિ

રાજ્યો રાજ્યો વચ્ચે એકસંધી થાય એની જરૂરીયાત ધ્યાનમાં લેતાં અને નરેન્દ્ર મંડળમાં દેશી રાજ્યોને પ્રતિનિધિત્વ મળે તથા સર્વ રાજ્યો એક સાથે પગલાં લઈ શકે એટલા માટે આ સમિતિ, રાજ્યોની રેન્ડોગ કમિટી (સ્થાયી સમિતિ) ની યુનિફર્મિટીના આવશ્યકતા માટે એકમત થાય છે. તેવીજ રીતે પ્રધાનોની પણ એક કાયમી સમિતિનું બંધારણ નક્કી કરે છે અને લાગુ કરે છે કે નીચેની દરખાસ્તોનો અમલ કરવો.

૧. રાજ્યોની સ્થાયી સમિતિનું નવું બંધારણ નીચે પ્રમાણે રહેશે.

અ. કુલ સભ્યોની સંખ્યા ૨૫ ની રહેશે. તેમાં પરિશિષ્ટ બમાં જે રાજ્યો દર્શાવ્યાં છે તેમને માટે ૧૫ બેઠક રહેશે. અને બાકીનાં રાજ્યો માટે ૧૦ જગ્યાઓ રહેશે. અને તેનું પ્રમાણ ૩ : ૨ નું રહેશે.

ચ (૧) પહેલી ૧૫ બેઠકમાંથી ૫ બેઠકા ૨૧ તોપોની સલામતીવાળાં પાંચ રાજ્યો માટે અથગ રહેશે.

ચ (૨) અને અવશેષ ૧૦ બેઠકા બાકીનાં ૧૯ રાજ્યો વચ્ચે વહેંચવામાં આવશે. અને તે એવી રીતે કે નીચેનાં પાંચ જુથમાંથી કોઈ પણ જુથ કોઈ પણ વખત પ્રતિનિધિત્વ વગરનું ન રહે. રાજ્યોનાં પાંચ જુથ આ પ્રમાણે છે. (૧) દક્ષિણ હોદ અને દક્ષિણનાં રાજ્યો. (૨) રાજપુતાનાનાં રાજ્યો. (૩) મધ્ય હોદનાં

રાજ્યો. (૪) પંજાબનાં રાજ્યો. (૫) પશ્ચિમ હોદ અને ગુજરાતનાં રાજ્યો.

ઘ (૩) આ દસ નરેશ પ્રતિનિધિ સભ્યોને પરિશિષ્ટ બમાં જે ચોવીંશ રાજ્યો દર્શાવ્યાં છે તેના નરેશો ચુંટશે. અને

ઘ (૪) આ દસ બેઠકોનું વોટીંગ રજીસ્ટર પોસ્ટથી થશે. તથા દરેક વોટીંગ પેપરમાં મત આપનારની સહી થશે.

ચ (૫) વોટીંગ પેપરને એવી રીતે પોસ્ટ કરવામાં આવશે કે નરેન્દ્રમંડળની બેઠક ભરાવાની હોય તે દિવસોમાં આ વોટીંગ પેપર ઉઘાડવાની જે તારીખ નક્કી કરવામાં આવી હોય તે તારીખ પહેલાં બે અઠવાડીયાં અગાઉ એ નરેન્દ્રમંડળના સેક્રેટરીને મળી જાય. અને જે પરિણામ બહાર પડે તે માન્ય રહેશે.

ક. પરિશિષ્ટ બમાં જે ધોરણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે તે ધોરણ અન્વયે બાકીનાં રાજ્યો વચ્ચે બાકીની ૧૦ બેઠકોની વહેંચણી થશે.

પ્રધાનોની સ્થાયી સમિતિ

૧. આ સમિતિની રચના નરેન્દ્રમંડળ નીચે પ્રમાણેના ધોરણે કરશે.

અ. સમિતિમાં સભ્યોની કુલ સંખ્યા ૨૫ ની રહેશે. આમાં પરિશિષ્ટ બ માં જે રાજ્યો દર્શાવ્યાં છે તે રાજ્યો માટે ૧૫ બેઠકા અને બાકીનાં રાજ્યો માટે ૧૦ બેઠકા રહેશે.

ચ (૧) ૨૧ તોપોની સલામતી બોગવતાં રાજ્યો માટે દરેકને એક એક એ પ્રમાણે ૫ બેઠકા અલગ રહેશે. અને આ પાંચ રાજ્યો પોતપોતાના પ્રધાનો નીમશે.

ચ (૨) અવશેષ ૧૦ બેઠકા બાકીનાં ૧૯ રાજ્યો વચ્ચે વહેંચવામાં આવશે. પણ તે એ રીતે કે નીચેનાં પાંચ જુથમાંથી કોઈ પણ જુથ કોઈ પણ વખત પ્રતિનિધિત્વ વગરનું ન રહે. રાજ્યોનાં પાંચ જુથ આ પ્રમાણે છે. (૧) દક્ષિણ હોદ અને દક્ષિણનાં રાજ્યો. (૨) રાજપુતાનાનાં રાજ્યો. (૩) મધ્ય હોદનાં

રાજ્યો. (૪) પંચાયતનાં રાજ્યો, (૫) પશ્ચિમ હીંદ અને ગુજરાતનાં રાજ્યો.

૪ (૩) આ દસ પ્રતિનિધિ સભ્યોને પરિશિષ્ટ ૪ માં દર્શાવેલાં રાજ્યોના નરેશો ચુંટશે.

૪ (૪) આ દસ બેઠકાનું વોટીંગ રજીસ્ટર્ડ પોસ્ટથી થશે. તથા દરેક વોટીંગ પેપરમાં મત આપનારની સહી થશે.

૪ (૫) વોટીંગ પેપરોને એવી રીતે પોસ્ટ કરવામાં આવશે કે નરેદ્રમંડળની બેઠક ભરાવાની હોય તે દિવસોમાં આ વોટીંગ પેપરો ઉઘાડવાની જે તારીખ નક્કી કરવામાં આવી હોય તે તારીખ પહેલાં બે અઠવાડીયા અગાઉ એ નરેદ્રમંડળના સેક્રેટરીને મળી જાય. અને જે પરિણામ બહાર પડે તે માન્ય રહેશે.

૫. પરિશિષ્ટ ૪ માં જે ધોરણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે તે ધોરણ અનુસાર બાકીનાં રાજ્યો વચ્ચે બાકી રહેલી ૧૦ બેઠકાની વહેંચણી થશે.

૨. (અ) ૧૯૩૫ના હોદી સરકારના કાયદાને અંગે જે પ્રશ્નો દર્શાવેલા રાજ્યોના કિત સંબંધ પરત્વે ઉત્પન્ન થાય તે સંબંધમાં સલાહ આપવાનું કાર્ય આ સમિતિનું રહેશે. (બ) નરેશોની રેન્ડીંગ કમિટી અથવા ચાન્સેલર જે બાબતો પરત્વે કમિટીને પૂછે તે ઉપર આ સમિતિ સલાહ આપશે. (ક) આ સમિતિને જે બાબતો સંબંધી પૃચ્છા કરવામાં આવી હશે તે બાબતો ઉપરના પોતાના વિચારો તે કક્ષા ચાન્સેલરને જ જણાવશે. (દ) ઉપરના (બ)માં જે બાબતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે સિવાય ૧૯૩૫ના ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટના સંબંધમાં જે કોઈ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય તે સંબંધમાં આ સમિતિ પોતાનો મત ચાન્સેલરને આપશે. તેમજ વ્યક્તિગત રાજ્યને પણ પોતાનો અભિપ્રાય આપવાનો અધિકાર રહેશે. પણ રાજ્યોની રેન્ડીંગ કમિટીની અને પ્રધાનોની સમિતિમાં જે રાજ્યો પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતાં હોય તે રાજ્યોની અગાઉથી સમિતિ મેળવ્યા સિવાય બીજી કોઈ સત્તા સાથે આ સમિતિ પત્રવ્યવહાર અથવા વાટાપાટ કરી શકશે નહીં.

૩. હવે પછી પ્રધાનોની સમિતિ જે નિયમો કરે તે નિયમો પ્રમાણે પ્રધાનોની સમિતિના પ્રમુખનું સ્થાન રેટેશનથી નક્કી થશે.

૪. પ્રધાનોની સમિતિમાં જે સભ્યો ચુંટાય તે બે વરસની મુદત સુધી રહેશે. અને એના એ સભ્ય ફરી ચુંટણીને માટે લાયક ગણાશે.

૫. સમિતિનું સેક્રેટરીએટ એના પ્રમુખના હાથ નીચે રહેશે. અને દફતરોનું સંરક્ષણ, સંભાળતી અને એના કાર્યોપણ વગેરે માટેના નિયમો સમિતિ ધારશે.

૬. આ સમિતિના કામકાજમાં અને સેક્રેટરી-એટના નિભાવ માટે જે ખર્ચ થાય તે, સમિતિમાં જે જે રાજ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ હોય તે રાજ્યોમાં ફાળવવામાં આવશે. જે રાજ્યોને સમિતિમાં કાર્યો સ્થાન છે તે રાજ્યોને, રાજ્યોનાં જુથ અથવા તે બીજા વ્યક્તિગત રાજ્ય કરતાં ફાળામાં બેવડી રકમ ભરવી પડશે. દરેક કેટલો ફાળો આપવો તે હવે પછી ચોગ્ય રીતે નક્કી કરવામાં આવશે.

૭. આગામી વર્ષના બજેટની નકલ અને તેના તપાસાયેલા હિસાબ દરેક વરસે ચાન્સેલરને તેમજ જે રાજ્યો ફાળો આપતાં હોય તે રાજ્યોને મોકલવામાં આવશે. અને જે ખર્ચ કરવામાં આવશે તે હવે પછી સમિતિ જે નિયમો કરે તે નિયમો પ્રમાણે કરવામાં આવશે.

ઉપરના ઠરાવમાં જે ફેરફાર સૂચવવામાં આવ્યા છે તે સિવાય કેટલાંક રાજ્યોના નરેશોમાં જે અસંતોષ હયાતી ધરાવે છે તે દૂર કરવા માટે આ પુનરેચના કરનારી સમિતિ પોતાના હક્કની રૂએ, નરેદ્રમંડળના સભ્ય થતા માટેની યોગ્યતાનું જે ધોરણ કાંઈટરીઆ કમિટી રજુ કરે અને નરેદ્રમંડળ મંજુર રાખે તે પ્રમાણે જે કોઈ રાજ્ય નરેદ્રમંડળના સભ્ય થવાને લાયક કરે તે તેને નરેદ્રમંડળમાં દાખલ કરવા માટે અનુમોદન આપે છે.

પરિશિષ્ટ અ

૧. જે રાજ્યોને ફેડરલ ધારામંડળોમાં ૧૯૩૫ના કાયદા પ્રમાણે વ્યક્તિગત પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું છે, તેને

૨. ૧૯૩૦નું હોંદી સરકારનું દેશી રાજ્યો ઉપર જે મેમોરેન્ડમ છે, તે મેમોરેન્ડમ પ્રમાણે જે રાજ્યની ઉપજ એક કરોડ અથવા તેથી વધારે હોય તેવાં રાજ્યો અથવા તો ૧૯૩૧ની વસતી ગણતરી પ્રમાણે જે રાજ્યની વસ્તી ૫ લાખ અથવા તે કરતાં વધારે હોય તેવાં રાજ્યો માટે નરેશોની અને પ્રધાનોની સમિતિમાં એકંદર પંદર પંદર બેઠકો મળશે.

ઉપર જણાવેલાં રાજ્યો નીચે પ્રમાણે છે.

૧. ૨૧ તોપોની સલામી:

- (૧) વડોદરા, (૨) ગ્વાલીઅર, (૩) હૈદરાબાદ, (૪) કાસ્મીર, (૫) મહેસુર.

૨. ૧૯ તોપોની સલામી:

- (૬) ભોપાળ, (૭) છટ્ટાર, (૮) કોલ્હાપુર, (૯) ત્રાવણકોર, (૧૦) ઉડ્ડેપુર.

૩. ૧૭ તોપોની સલામી:

- (૧૧) ભાવલપુર, (૧૨) ખીકાનેર, (૧૩) કાચીન, (૧૪) કચ્છ, (૧૫) જયપુર, (૧૬) જોધપુર, (૧૭) કોટા, (૧૮) પતીયાલા, (૧૯) રેવા.

૪. ૧૫ તોપોની સલામી: (૨૦) અલવર.

૫. ૧૩ તોપોની સલામી:

- (૨૧) ભાવનગર, (૨૨) કુચબિહાર, (૨૩) જુનાગઢ, (૨૪) નવાનગર.

પરિશિષ્ટ બ.

૧. પરિશિષ્ટ અમાં જે રાજ્યોનો સમાવેશ નથી તે રાજ્યો વચ્ચે નીચેના ધોરણે ૧૦ બેઠકો વહેંચવામાં આવશે.

- (૧) દક્ષિણ હોંદ (વિભાગ. ૯) } ૧ બેઠક
દક્ષિણનાં રાજ્યો (વિભાગ ૧૩) }
(૨) રાજપુતાનાનાં રાજ્યો (વિભાગ ૧૦) ૨ બેઠક
(૩) મધ્ય હોંદનાં રાજ્યો બનારસ સાથે (વિભાગ ૧૧) ૨ બેઠક
(૪) *પશ્ચિમ હોંદ અને ચુગરાતનાં રાજ્યો (વિભાગ ૧૨) ૨ બેઠક

* આ વિભાગમાં ચુટણી માટે બે જુદા જુદા વિભાગો કરવામાં આવશે.

(૫) પગનળનાં રાજ્યો તેહરી સાથે (વિભાગ ૧૪) ૨ બેઠક

(૬) પૂર્વ હોંદનાં રાજ્યો રામપુર સીકીમ સાથે (વિભાગ ૧૫-૨૬) ૧ બેઠક

૨. અ. ઉપર જણાવેલાં દરેક વિભાગનાં રાજ્યોના રાજ્યોને દરેક વિભાગ માટેના પેનલમાં દાખલ થવ માટે અમુક રાજ્યનું તે રાજ્યની સંમતિથી નામ સૂચવવાનો હક રહેશે. વ. આ રીતે જે જુદાં જુદાં પેનલો બનશે, તેમાંથી નરેન્દ્ર મંડળની બેઠક વખતે જે (પરિશિષ્ટ અમાં) દર્શાવેલાં ૨૪ રાજ્યોના નરેશો સિવાયનાં) નરેશ સભ્યો હાજર હોય તેઓ દરેક વિભાગની જે સંખ્યા નક્કી કરવામાં આવી છે તે પ્રમાણે ચુટણી કરશે.

“દેશી રાજ્ય” ઓફીસ.

હરીઆઈ જગાત અને હેશી રાજ્યો.

(ગત વર્ષ ૫૫૪ ૧૮૨ થી)

શીસ્કલ કમિશનના રિપોર્ટ ઉપર હોદી સરકારે દર્શાવેલા વિચારો ઉપરથી એમ જણાય છે કે કેટલાક રાજ્યોએ વ્યક્તિગત રીતે નરેન્દ્ર મંડળ દ્વારા પોતાનો દાવો નોંધાવ્યો છે. મહેસોર સરકારે એક નવું અને મર્યાદિત દષ્ટિબિંદુ સરકાર આગળ મૂક્યું છે. અને વર્તમાનપત્રોના અહેવાલ ઉપરથી જણાય છે કે એ રાજ્યના દીવાને મહેસૂરની પ્રજા પ્રતિનિધિ સભામાં બહાર કઢ્યું કે “૧૯૨૩ના માર્ચ મહિનામાં રાજ્યે હિંદી સરકાર આગળ જે બે નિવેદનો રજુ કર્યા હતાં તેમાંનું એક, રાજ્યનાં જુદાં જુદાં ખાતાઓના ઉપયોગ માટે જે રેસર્સ, મશીનરી તથા બીજી ચીજો રાજ્યમાં આપાત કરવામાં આવે તેના ઉપર હિંદી સરકાર જે જગાત લે છે તે સંબંધમાં હતું.”

“એન્ડ્રો અફ્ગાન ટ્રેડિંગ કંવેન્શન” ઉપર ૧૯૨૨ ના ૫મી જુને સહીઓ થઈ હતી. અફ્ગાનીસ્તાન સાથે આમાં સમજણ કરવામાં આવી છે તે ઉપરથી પણ જણાય છે કે હોદી સરકાર અફ્ગાનીસ્તાનને અને તેટલી છૂટછોટો આપવા ખુશી છે. ૧૯૨૧ના ૨૨મી નવેમ્બરે અફ્ગાનીસ્તાન સાથે કરવામાં આવેલા કરારોની કલમ ૬ અને ૭ અનુસાર આ વ્યાપારી ગોડવણ કરવામાં આવી છે. આ બે કલમો પ્રમાણે “અફ્ગાનીસ્તાનને અમુક માલ જગાત લીધા વગર આપાત કરવા દેવાની અને ત્યાંથી અમુક માલ જગાત લીધા વગર નિકાસ કરવા દેવાની છૂટનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. પણ આવી છૂટ એ જ માલને માટે છે, કે જે માલ અફ્ગાન સરકારનો હોય અને રાજ્યનાં ખાતાઓએ માટે જરૂરનો હોય તેને. આ છૂટ વેપારને માટે અથવા તો રાજ્યે કાઢીને મોનોપોલી આપી હોય તેને માટે નથી. તેમ જ હકીકત પણ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા

જેવી છે કે કાશ્મીરની માફક ડ્રાન્ઝીટમાં નો માલનો જથ્થો (Bulk) બાંહે તો જગાતની આ છૂટ આપવામાં આવે છે.

હિંદુસ્તાનમાં જે સરકારનું એક સંસ્થાન ચંદ્રનગર છે. તેની સાથે બ્રિટિશ સરકાર ખાસ ગોડવણ કરારો કર્યા છે. ત્યાંના કલેક્ટરને શીસ્કલ કમીશનના એક સભ્યે નીચેના સવાલો પૂછ્યા હતા.

પ્રશ્ન : ચંદ્રનગરમાં જે માલ આવે છે તે માલ ઉપર બ્રિટિશ હિંદમાં જગાત લેવાય છે કે નહીં?

ઉત્તર : હું માનું છું તે પ્રમાણે જે સરકાર અને બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે એવી જાતની ગોડવણ છે, કે જેની રૂએ જે સરકાર ચંદ્રનગરમાં કર્ટમ્સ વહીવટનું પોતાનું જુદું ખાતું રાખવાનો હક જવા દીધો છે. ફક્ત જે આશીસરોના અંગત ઉપયોગ માટેનો નેટલો માલ હોય તેના ઉપર જગાત લેવાતી નથી. જેને માટે અમારે ત્યાં રીજેટ આપવાની ખાસ પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી છે. જે સંસ્થાનો અને બ્રિટિશ હિંદનું “કર્ટમ્સ સુનીયન” છે.

ઉપરના જવાબ ઉપરથી એમ જણાય છે કે જે અધિકારી વર્ગે માટે જગાતનો અપવાદ મૂકવામાં આવ્યો છે. જે પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં અમુક રાજ્યોના રાજ્યો માટે પણ છે. પણ ખરું જોતાં ઉપરોક્ત જવાબમાં પૂરી સ્પષ્ટતા નથી કારણ કે જે સરકાર સાથે વ્યાપારી ગોડવણની જે કલમો છે તેમાંથી આવા પ્રકારની વહીવટી પદ્ધતિ સ્પષ્ટ થતી નથી.

હિંદુસ્તાનની રીથિત આ કરતાં ઉલટી છે. તે આ પ્રમાણે છે.

૧. હિંદનાં બંદરી રાજ્યો અને કાશ્મીરનું રાજ્ય હિંદના સી કર્ટમ્સ એક્ટની હકુમતની બહાર છે, એમ

કરાવવામાં આવ્યું છે. માત્ર હીંદનાં દેશી રાજ્યો સ્વયં પોતાની ખુશીયી રાજ્યમાં આ એક્ટનો અમલ કરી શકે છે.

૨. અફગાન સરકારના ઉપયોગ માટેનાં માલ દરિઆઇ જગાતથી મુક્ત છે. અને ખીન્ને અમુક પ્રકારનાં માલ જમીન ઉપરની કરટમ્સની મુક્ત છે.

૩. કાશ્મીર અને અફગાનિસ્તાનનાં બંને રાજ્યો બોર્ડમાં જે માલ પડ્યો હોય એના જમ્યાના (Board) ભાગ પાડી શકે છે.

૪. એંદ્રનગરના સંબંધમાં અને અમુક માલના સંબંધમાં હિંદી સરકાર અને ફ્રેંચ સરકાર વચ્ચે કરટમ્સ મુનીયન છે. એંદ્રનગરના આશીસરોના માલ ઉપર જગાત લેવાતી નથી. *

૫. હિંદના અમુક રાજ્યોના માલ ઉપર પણ જગાત લેવાતી નથી.

૧૮૬૩ના સી કરટમ્સ એક્ટના ૧૨મા સેક્શન પ્રમાણે દેશી રાજ્યો એ કાયદામાંથી મુક્ત છે. પણ થોડાંજ રાજ્યોને એથી લાલ થયો હોય એમ જણાય છે. પણ દેશી રાજ્યોના હકોનો આ સ્વીકાર, “અમુક દેશી રાજ્યોની હદ તેમજ બહારનાં યુરોપીયન રાજ્યોની હદ એળંગતા માલ ઉપર જગાત લઈ શકાય એવી ગોડવણ કરવાનું કરાવવામાં આવે છે.” એવી રીતનું નિર્ણય દરીઆઈ જગાત માટેના ૧૮૬૪ના ૮મા એક્ટમાં છે એથી રદ થઈ ગય છે.

અત્યારે બંદરી દેશીરાજ્યો કે જેઓ બ્રિટિશ હીંદના ધોરણે જગાત લેવા કબૂલ થયાં છે તે દેશી-રાજ્યોને ફી દ્રાન્શીપમેંટનો હક આપવામાં આવ્યો છે. એટલે આવાં દેશી રાજ્યો માટે બ્રિટિશ હીંદના બંદરે વહાણોમાં જે માલ આવ્યો હોય તે માલ ઉપર કોઈ પણ જાતના પોર્ટડયુઝ તથા જગાત લીધા વગર એમને એ માલને દ્રાન્શીપ કરવા દેવામાં આવે છે. હીંદુ-સ્તાનનાં ફ્રેંચ અને પોર્ટુગીઝ સંસ્થાનો માટે પણ આવા પ્રકારનો અપવાદ બંધ થાય છે. અને હીંદનાં બંદરી રાજ્યો જ્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય ધોરણે ન ચાલે ત્યાં

સુધી આ જાતનું ફી દ્રાન્શીપમેંટ માલ રાખવાનું સંસ્કારને કાંઈ કારણ જણાતું નથી. કેટલાંક દેશી રાજ્યોએ ગોડવણ કરી છે તે પ્રમાણે તેઓ પોતાનાં બંદરોએ પરદેશથી માલની આયાત નિકાસ કરી શકે છે. જે કે બધાં બંદરી રાજ્યો પોતાનાં બંદરોએ બ્રિટિશ ઇંડીયન ટેરીટ્રી પ્રમાણે જગાત લેવા કબૂલ થાય છતાં પણ “જમીન રસ્તે અમુક રીતની લાઇનદોરી મૂકવાની તો જરૂર ઉભી રહેશે. કારણ કે જે તેમ કરવામાં ન આવે તો અમુક રાજ્યો, ખીન્ન રાજ્યોને બંને બ્રિટિશ હીંદને બોગે ધણા લાભ મેળવી જશે.” સરકારની આવી માન્યતા બરાબર ન હોય તોપણ હીંદમાં કેટકેકાણે રાજ્યોની આસપાસ જગાતની લાઇનદોરીઓ ઉભી કરવામાં આવી છે. ત્રાવણકોર રાજ્ય બ્રિટિશ હીંદના ધોરણે જગાત લેતું હતું અને અમુક બીજાં ઉપરની જમીન ઉપરની જગાત લેવા સિવાય એ રાજ્યની હદ ઉપર કરટમ્સ ચાણાં ન હતાં. અને હવે તો એ રાજ્યની સાથે બે વસંથથી હિંદી સરકારે જગાતી ગોડવણ કરી છે. પરંતુ કાઠીયાવાડનાં અમુક બંદરો વેપારની સગવડ માટે એટલાં આકર્ષક છે તેવાં ત્રાવણકોરનાં બંદરો નથી. એટલે જ્યાં સુધી કાઠીયાવાડનાં બંદરો સાથે સમાધાન ન થાય ત્યાં સુધી આ આખા સવાલનો સંતોષકારક અંત આપી શકે એમ લાગતું નથી.

પરંતુ એવું સમાધાન કરવા માટે ખીન્ન બંદરી રાજ્યોના હકો અને તેની માગણીઓ ધ્યાનમાં લેવી પડે એવું છે. બંદરી રાજ્યોની ભૌગોલિક સ્થિતિ તેમજ ખીન્ન બંદરી રાજ્યોની ભૌગોલિક સ્થિતિ વચ્ચે તફાવત છે. એટલે એ બધાં સાથે એક સંરખી ગોડવણ થઈ શકે એવું નથી. જે આવકની વહેંચણી કરવા માટે વસ્તીની ગંખ્યા ઉપર આધાર રાખવામાં આવે તો મોટાં પ્રગતિકારક રાજ્યો જેવાં કે ગ્વાલીયર, ઇંદોર, વડોદરા, ઉદેપુર, જયપુર, ભાવનગર, શીશીહી, જેસલમેંટ, ગીર વગેરે રાજ્યો વચ્ચેના તફાવતને ખસુસ ધ્યાનમાં લેવો જોઈએ. અને જો એ માર્ગે સમાધાન શક્ય ન હોય તો બંદરી રાજ્યોનાં બંદરોનો વહીવટ રાષ્ટ્રીય

ધોરણે મુકાય એવી જોડવણુ કરવી. અને એ રાજ્યોનાં દરેક બંદરની કુદરતી સ્થિતિ, સંયોગો અને શક્તિ પ્રમાણે તેમજ તેની માલુ આવકને ધ્યાનમાં લઈ જગાતમાં હીસ્સો આપવો અને ખીજાં રાજ્યોને ખોડ હુ ખોડ મોકલતી આયાત નિકાસ કરવાની અનુકૂળતા તેમજ સગવડો આપવી. ને કે એથી એમને બહુ આર્થિક લાભ થશે કે કેમ તે ન કહી શકાય પરંતુ તેમના હકોનો એથી સ્વીકાર થાય છે એટલો એમને સંતોષ થશે. હોંદનાં અમુક દેશી રાજ્યોના સંબંધમાં આ પ્રમાણેની જોડવણુ અત્યારે પણ હયાતી ધરાવે છે. એટલે ને એ ચોળનાને વિકતારવામાં આવે તો વેપાર ધવાનો સંભવ છે અને તે નવી નહીં લાગે એવી સામ્યતા કાંઈ ખોટી નથી.

હોંદસ્તાનનાં બંદરી રાજ્યોનાં બંદરો રાષ્ટ્રીયધોરણુ કેપર મુકવાં કે નહીં તેમાં ફરજ ન પાડી શકાય. મસોર રાજ્યમાં સોનાની ખાણ છે, એટલે જ્યો મહેસુરની ખાણનું સોતુ વાપરે તેને નફામાં ભાગ મળવો જોઈએ એ માગણી જેવી જોઈદી લાગે છે, તેવી આ વ્યાખ્યત છે. દરેક રાજ્ય પોતાના કુદરતી હકોનો ઉપયોગ કરે એ સ્વાભાવિક છે, અને તેના એ હકો ઉપર ખીજા રાજ્યોએ આક્રમણ ન કરવું જોઈએ. સિવાય કે એ રાજ્ય રાષ્ટ્રપ્રતીય સહકાર કરવા માગતું હોય તો. કાંઈ રાજ્ય ઉપર ફરજ પાડી શકાય નહીં. અને એમાં રાજદ્વારી ડહાપણુ નથી. છતાં જે રાજ્યોને બંદરો નથી એ રાજ્યોને સીધી રીતે આવાત નીકાસ કરવાની સગવડ કરી દેવી જોઈએ. પરંતુ તે પોતાના નજીકના બ્રિટિશ પોર્ટ સિવાય ખીજેથી આયાત નિકાસ ન કરે એવી એમાં મર્યાદા રાખવી જોઈએ. અને તે પ્રમાણે સાચ છે કે નહીં તેમાં તકદારી રાખવી જોઈએ. અથવા તો આવાં રાજ્યોની આણુઆણુ જમીન ઉપરની લાઈનદોરી નાંખવાની ફરજ રાખવી જોઈએ. ગમે તેમ પણ આ રાજ્યોને સંતોષવાં તો પડશે. અને ફેરલ બંધારણમાં તો આવાં રાજ્યોની લાગવગ પણ એટલી હદે કે બ્રિટિશ ઈન્ડિયન એક્સચેન્જ જગાતની બધી આવક

પોતે રાજ્ય એમ ખનવું અશક્ય થશે.

૧૯૧૭ માં કાઠીયાવાડનાં રાજ્યો સાથે કરેલા કરારો અને એ બ્રમની બધી ખાણુ ધ્યાનમાં લીધા પછર વીરમગામની લાઈન દોરી કાઠી નાંખવામાં આવી તેથી વિશેષ સંચવાડો ઉભો થયો હતો. લાઈન દોરીથી લોકોને અતીશય હાડમારી પડે છે એ જાણીતી વાત છે. એટલે ૧૯૨૭ માં આણુ-કા-ફરસને પરિણામે જે પગલું લેવામાં આવ્યું તેથી તકરારની સ્થિતિ પુનઃ ઉપસ્થિત થઈ. કાઠીયાવાડનાં એ રાજ્યોનાં બંદરો સાથે બ્રિટિશ બંદરની માફક જ એ બંદરને ગણવાં એવી જાતના જીના કરારો છે તે આંહુ રાખવામાં આવ્યા છે. એનું પરિણામ એ આવ્યું હતું કે ખીજાં રાજ્યોને એથી ઈર્ષાનું કારણ મળ્યું હતું. એથી એકેય પક્ષને લાભ મળ્યો નથી. કાઠીયાવાડનાં રાજ્યો તો વેપાર હેત્તાં દસ વરસમાં ખીજે ધસઘાઈ ગયો છે. અને હોંદી સરકારની કસ્ટમ્સની રાજનીતિને લીધે બ્રિટિશ પોર્ટનો હક ધરાવતાં બંદરોનો વેપાર પણ નાશ પામ્યો છે.

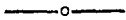
બ્રિટન એ દરીઆની મહારાણી કહેવાય છે. અને ત્રણ માઈલ કરતાં દરીઆના ત્રણારે ભાગ ઉપર રાજ્યોનો હક નથી એમ કહેવામાં આવે છે. અર્થાત કે કાંઈ પણ પ્રકારના કરારોનો ભંગ કર્યા વિના બ્રિટન કાંઈ પણ બંદર પરોક્ષ રીતે બંધ કરાવી શકવા શક્તિમાન છે. પરંતુ આ તો લગાયક સંયોગોની વાત છે. દરીઆની હદની માલીકીની આગળ એ આંતર રાષ્ટ્રીય સવાલ છે અને રાજ્યો ઉપરની પોતાની સાર્વભૌમ સત્તા છતાં આની બાગતમાં એ દરીઆની માલિકીની સત્તાનો ઉપયોગ કરે એવું બ્રિટન મૂર્ખ નથી. પરંતુ હાલ કે ભવિષ્યમાં પણ સરકારની કસ્ટમ્સની રાજનીતિને અંગે રાજ્યોને સહન ન કરવું પડે એટલા માટે સારામાં સારો માર્ગ એ છે, કે દરીઆઈ રાજ્યોએ બંદરો બંદર એક કસ્ટમ્સ યુનીયન કરવું. અને મુડી, રાજ્યની સ્થિતિ અને સંયોગો, વેપારનો જથ્થો વગેરેનો વિચાર કરી બંદરની આવકની વહેંચણી કરી લેવી.

આટલો લાઈચારો રાજ્યો કેળવે તો લવિષ્યમાં એમનું હિત છે. કાઠીઆવાડનાં બંદરોને કેટલાક કુદરતી લાભો પણ છે. એટલે હીંદનાં જે બંદરો કૃત્રિમ રીતે વિકસાવવામાં આવેલાં છે તે બંદરોનો વેપાર પણ કાઠીઆવાડનાં બંદરોએ આવે તો નવાઈ નહીં. અને બ્રિટિશ હીંદનાં બંદરોના ધણા અર્ચાળ માર્ગ કરતાં વેપારીઓ આ માર્ગને વધારે પ્રમુદ્ગી આપશે. થોડા વખત માટે આ બંદરોએ ઉતરતા માલ ઉપર જગાત લેવામાં ન આવે તો પણ રાજ્યોને પોર્ટ ડ્યુઝ, મજુરી તો મળશે અને વેપાર ન્યારે બરાબર રિથર થાય ત્યારે ડ્યુટી લેવામાં આવે તો તે ડ્યુટીને માટે સરકાર ટ્રાન્ઝીટ ડ્યુટી ગણીને વાંધો લઈ શકશે નહીં. કારણ કે જે રાજ્યોને બંદરો નથી તેની પણ આ સ્થિતિ છે. એટલે દેશી રાજ્યોની માગણી એને ન્યાં સુધી હીંદી સરકાર સંતોષશે નહીં ત્યાં સુધી હીંદી સરકારથી કાઈ પણ જાતનો વાંધો લઈ શકાય તેમ નથી.

પરંતુ આ બધી બાબતોમાં વીરમગામની લાઈન-

દોરી મુશ્કેલી રૂપ છે. પહેલાં કેટલાક રાજ્યોનો વિચાર એવો હતો કે લાઈનદોરીનો આ સવાલ લીગ ઓફ નેશન્સની પાસે લઈ જવો. કાઠીઆવાડનાં રાજ્યો સાથે ૧૯૧૭ માં જે કરારો કરવામાં આવ્યા હતા. એ કરારોનું પાલન નહીં કરવામાં સરકાર વ્યાજબી છે કે કેમ તેનો છેવટનો નિર્ણય થાય તે પહેલાં બીજા ધણા સવાલો ઉભા થશે. અને થયા છે. અને જે રાજ્યોને બ્રિટિશ પોર્ટના હક છે તેઓના હક ઉપર પણ તેની અસર થઈ છે. કાં તો આ બાબત એક સ્વતંત્ર ટ્રીપ્ચુનલ આગળ નિર્ણય માટે મૂકવી જોઈએ. અથવા તો લીગ એનો ન્યાયી નિર્ણય આપવો જોઈએ. જગતમાંથી ગુલામગીરી નાબૂદ કરવામાં અને કેરી પીણાં ઉપર નિયમન મૂકવામાં દેશી રાજ્યોનો સહકાર માગવામાં આવે છે અને એ બધી બાબતમાં લીગ કરેલા નિર્ણય દેશી રાજ્યોને બંધન કરતાં છે તો પછી દેશી રાજ્યોની આ ફરીઆદ લીગ શા માટે ન સાંભળે અને તેનો નિર્ણય શા માટે ન આપે? પણ બધાં રાજ્યોએ ભેગા મળી આ ઝુંબેશ ઉઠાવી લેવી જોઈએ.

જ.

ગ્રામ્ય કેળવણીનો પ્રશ્ન*

(શ. રા. ગંગુભાઈ ઉ. લાદ, વિદ્યાધિકારી: ભાવનગર રાજ્ય)

મનુષ્યનો સ્વભાવ એ છે કે તે હેતુ સિવાય કાંઈ ક્ષિપ્ત કરતો નથી. ધર્મની કે સમાજની સંસ્થાની ઉત્પત્તિ મનુષ્યની જરૂરિયાતમાંથી જ થઈ છે, તો આપણે તપાસવું ઘટે છે કે શાળાઓ અને શિક્ષકોની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ અને અંગેશોમાં એવું શું પરિવર્તન થયું કે હાલ આપણને તે બિનઉપયોગી લાગે છે.

જૂના કાળમાં મનુષ્ય ત્યારે એકલ પ્રાણી મરી કુટુંબી બન્યો અને નાના સમાજો રચાયા તે વખતે પુત્રની કેળવણી પિતા જ આપતો; પુત્ર પગલર ધાવ, ગુજરાન મેળવી શકે અને સ્વરક્ષણ સાધી શકે તે માટે પિતા તેને તૈયાર કરતો. આ વાત આપણા દેશમાં જ નહિ, પણ રોમ અને ગ્રીસના ઇતિહાસમાં પણ પ્રાપ્ત પડે છે.

Ancient Indian Education માં એક સ્થળે લખ્યું છે કે "In early days such instructions as the young Kshatriyas and Vaishyas received would presumably be given by their fathers and confined to teaching them the duties of their particular calling in life." (જૂના કાળમાં ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વિદ્યાર્થીઓને જે જાતની તાલીમ મેળવતી તે તેમના પિતાઓ આપતા, અને તેમાં પોત પોતાના ધંધાની તાલીમ અપાતી.) આ પદ્ધતિના અવશેષો આપણે ત્યાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આપણા સુતાર, હુદાર, દરજી અને ગોચી કામનાં બાળકોને તેમનાં ઘરમાં જ પોતાના ધંધાની તાલીમ આપવામાં આવે છે. ઇંગ્લેન્ડમાં પણ ધંધાના શિક્ષણ

માટે "guilds"ની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે જ થઈ હતી, અને હાલની ટેકનિકલ સ્કૂલનું ઉત્પત્તિસ્થાન આ ગીડ્સ છે. હાખલા તરીકે લંડનની "સીટી એન્ડ ગીડ્સ ટેકનિકલ સ્કૂલ"

એક બીજી આપણે કલ્પના કરીએ. જૂના જમાનામાં નાના સમાજ બાંધી રહેતા માણસો પોતપોતાનો ધંધો કરતા, અને ધંધાને અંગેની તાલીમ તેમને તેમના ઘરમાં મળતી. આ નાના સમાજમાં હમેશાંનું કામ કરી નવરા પડેલા કેટલાક બુદ્ધિશીળી માણસોને એમ થયું હશે કે નવરાશના વખતમાં પોતપોતાના ધંધાને અંગેની કેટલીક વાતચિત કરી મુસીબતોને દૂર કરવી આમ કરવા માટે તેઓ વારંવાર એકત્રિત થતા, અને પરિણામે વિચારની આપલેથી પોતાનું કામ વિશેષ સારું કરી શકતા. આ પદ્ધતિ બાઈબાના સમાજને પણ ગમી અને બીજાઓને તેમાં જોડાવાની ઇચ્છા થઈ. આનું નામ તે સ્કૂલ. નવરાશ અને સ્કૂલ (Leisure & School) આ બંને શબ્દોનો ધાતુ એક છે. એટલે નવરાશમાં વિચાર કરવા મળતા તેમાંથી સ્કૂલ બની. ગ્રીસના શિક્ષણના ઇતિહાસમાં સોક્રેટીસના વખતમાં આવી સંસ્થાની ઉત્પત્તિનાં વર્ણન પ્રાપ્ત પડે છે. જૂની આથેન્સ, પેરુઆ અને નેપોલેનાં વિદ્યાપીઠોની પદ્ધતિ આમાંથી થઈ છે. આ બંને વસ્તુ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે માણસોને ધંધાની તાલીમ ઘરમાંથી મળતી, અને તાત્વિક વિષયોનું જ્ઞાન સ્કૂલોમાંથી મળવા લાગ્યું.

વળી હિંદુ ધર્મમાં પણ વર્ણાશ્રમધર્મ ઉપર સમાજની રચના હોઈ બુદ્ધિનું કામ અસુક કામ કરે અને શારીરિક શ્રમનું કામ ધીર વર્ણો કરે, એવું જૂના

* મામલિશુભૂતિ, આંગલાના ઉદ્ધારન પ્રસંગે કરેલું પ્રવચન.

કાળથી આદ્યું આવ્યું છે. ગ્રીસમાં પણ શારીરિક અમનું કામ તો યુવાઓ જ કરે તે રિવાજ હોઈ, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ કે જેનાં બીજ ગ્રીસમાં રેપાયેલાં, તેમાં પણ શરીરઅમ માટેનું ગૌરવ બિલકુલ આવ્યું નહિ. આ ઉપરથી સહજ એમ કહિત થાય છે કે જૂના કાળથી બૌદ્ધિક કેળવણીને સમાજમાં હમેશાં ઊંચું સ્થાન મળતું આવ્યું છે, અને શારીરિક અમને અત્યંત સ્થાન મળતું આવ્યું છે, અને કેળવણીમાં બુદ્ધિની અને ઉદ્યોગની કેળવણી હમેશાં એકબીજાની દૂર રહે છે.

જેમ જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ માણસોનું જ્ઞાન અને અનુભવભંડોળ વધતું આવ્યું, અને જે જે બાબતો નજીવાની જરૂર લાગી થઈ, અને નિર્વાહમાં જે જે જ્ઞાન ઉપયોગી જણાવવા લાગ્યું, તેનો સમાસ શિક્ષણમાં થવા લાગ્યો. અભ્યાસક્રમ દિવસે દિવસે વધારે વિસ્તૃત થવા લાગ્યો, અને વસ્તુરિચિત્તિ હાનની રિચિત્તિએ પહોંચી. અભ્યાસક્રમના વિષયોના આપણે બે ભાગ યાદી શકીએ: (૧) ઉપયોગી વિષયો અને (૨) સંસ્કૃતિ આપનાર વિષયો. લખતાં, વાંચતાં અને ગણતાર આવાવડું જોઈએ; નહિ તો મનુષ્યનો વહેવાર ચાલે નહિ. તેટલા માટે લેખન, વાચન અને ગણિત અભ્યાસક્રમમાં આવ્યાં. સાહિત્ય, સંગિત, ધર્મ અને ઇતિહાસ એ સમાજની સંસ્કૃતિ પોષે છે માટે સંસ્કૃતિ ખાતર આ વિષયો અભ્યાસક્રમ પર દાખલ થયા. આ લેડોળ એટલું મોટું થયું કે શિક્ષણની પદ્ધતિ સાધકોલેજકલ મટીને હોટલકલ થઈ, અને કેળવણી તકનો વિષય મટી યાદદાસ્તનો વિષય બની. દાખલા તરીકે સંસ્કૃત સાહિત્ય સંસ્કૃતિ આપે; પણ આ માટે વ્યાકરણની જરૂર રહે તેથી અભ્યાસક્રમમાં વ્યાકરણ દાખલ કરવું પડ્યું, અને વ્યાકરણ એટલો બધો સમય અને શક્તિ શેક્યાં કે ખરું સાહિત્ય અદશ્ય થયું. વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં પણ ઉપયોગી જ્ઞાનની જગ્યા નિયમો અને વ્યાખ્યાઓએ લીધી. પરિણામે બૌદ્ધિક કેળવણી માત્ર જિનઉપયોગી જ્ઞાનના ભંડોળથી ભરપૂર બની, માણસો હાથેપગે ભૂલાં બન્યાં અને પરિણામે અત્યાદનો બેકારીનો જન્મતો આવ્યો.

આ રિચિતિ સુધારવા ઘણા દેશોમાં કેળવણી-કારોએ પ્રયત્નો કર્યા છે. ડેન્માર્કમાં ગોડીએ અને જર્મનીમાં કેરસર દાર્ફનરે તદ્દન બૌદ્ધિક કેળવણી સામે પોકાર કર્યો હતો. અમેરિકામાં જોન ડ્યુઈએ આદ્યુપેશનલ સાઈકોલોજી લઈને કરી પ્રોગ્રેસિવ મેથડની શરૂઆત કરી. ઇંગ્લેન્ડમાં સેન્ડરસને લાઇબ્રેરી મેથડ અને જર્મનીએ આર-લાઈટ ઉન્ટરીસ્ટની ઘોષણા કરી. પૂન્ય મહાત્માજીએ આપણા દેશની કેળવણીની રિચિતિ નીહાળી ઉદ્યોગદેશિત કેળવણીની યોજના પ્રજ્ઞ સમક્ષ મૂકી. આ બધી પદ્ધતિઓના સૂક્ષ્મ બેદોમાં અહીં આપણે નહિ ઊતરીએ, પણ તે દરેકની અંદર રહેલાં સામાન્ય સત્યો આપણે જોઈએ.

૧. જ્ઞાન, જ્ઞાન ખાતર ઉપયોગી નથી, પણ તેના જીવનવહેવારમાં થતા ઉપયોગ ખાતર તે ઉપયોગી છે.

૨. જ્ઞાન-બુદ્ધિ તે બળ નથી, બે આપણે તેને વાપરી ન શકીએ તો.

૩. મનુષ્ય જીવન એક છે, તેના વિભાગ થવા યોગ્ય નથી; માટે એક વિષયમાંથી અનેક વિષયની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ. મનુષ્યજીવનને ટાઈમ ટેબલનાં ખાનામાં વિષયવાર ભાગી શકાય નહિ.

૪. રચિત કરતાં તર્કશક્તિને પ્રથમ સ્થાન મળવું જોઈએ.

હવે આપણે પૂન્ય મહાત્માજીએ જે યોજના આપણી સમક્ષ મૂકી છે તેના ઉપર થોડાક વિચાર કરીએ.

હિંદુસ્તાનમાં વસ્તીના લગભગ આઠ ટકા લખી વાંચી શકે છે; તે રિચિતિ મટાડી બીજા સુધરેલા દેશોની માફક માણસ નિરક્ષર માટે તેને માટે કેળવણી ફરજિયાત અને મફત હોવી જોઈએ તેનું મંતવ્ય કોંગ્રેસના નેતાઓએ હમેશાં રજૂ કર્યું હતું. બ્યારે પ્રતિનો વહીવટ કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોના હાથમાં આવ્યો ત્યારે તેઓને આ રિચિતિ સુધારી અક્ષરજ્ઞાન જેટલું બને તેટલું સર્વવ્યાપી કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. આ

પ્રમાણે કરતાં ખર્ચને બેત્રણ વધવા શક્ય હતો. આપણા પ્રાંતમાં કેળવણીના ખર્ચને આખકારી ઉત્પન્ન-માંથી પહોંચી વળવાનો વહીવટ છે. જેટલી આખકારીની આવક વધુ તેટલી જ કેળવણી પાછળ મોટી રકમ ખર્ચી શકાય: આખકારીની આવક વધારવી તે તો કોઈએ મન પાપ ગણાય. તો શું કરવું કે જેથી આખકારીની આવક સિવાય પણ કેળવણી સર્વવ્યાપી બનતી શકાય? આ કૃટ પ્રશ્ન મહાત્માજીના મગજ આગળ આવ્યો. જેમાંથી સ્વાવલંબી (ઉદ્યોગદિત) કેળવણીની યોજના તેઓએ બહાર પાડી. મહાત્માજી એક મહાન ઝાકિત છે; આથી યોજનાની ઝીણી ઝીણી વિગતો તેઓ વિચારે તે માનવું વધારે પડતું ગણાય. તેઓની યોજનામાં ધણુઓને ઘણા વ્યાવહારિક દોષો લાગ્યા છે. પરંતુ આપણા દેશની સ્થિતિનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે ન્યુ એન્થ્રોપોલોજીકલ ફેલોશીપના સભ્ય ડૉ. પી. બોવેના શબ્દો મને યાદ આવે છે. તેઓએ આ યોજના સંબંધી વાત કરતાં જણાવેલ કે “હિંદુસ્તાનની ગરીબાઈ પુષ્કળ છે. યુરોપમાં મધ્યકાળમાં જે ગતતી કેળવણી અપાતી, તે જ ગતતી કેળવણીની સંસ્થાઓ હિંદુસ્તાનમાં ઘણે ઉંઠાણે આજે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. હિંદુસ્તાનના ગામડાંની શાળાઓ અને યુરોપની આધુનિક શાળાઓ વચ્ચે એટલું મોટું અંતર છે કે મહાત્માજી જે યોજના રચી કરે છે તે અધ-ખેસતી થશે તેમ માનવા હું લલચાઉં છું.”

મને પોતાને તો મહાત્માજીની યોજના સ્થાનિક ફેરફારો સાથે એકાદ બે ગામડાંની શાળાઓમાં પ્રયોગ તરીકે દાખલ કરવા જેવી જણાય છે, અને હું તો મહાત્માજીની ઉદ્યોગદિત યોજનાને શ્રદ્ધાથી ભેળું રહી છું. વળી મને આ યોજના વિશેષ સફળ થાય તેમ જણાય છે તેનું કારણ છે કે હું થોડા વખત ઉપર અમુક અંશે ઉદ્યોગદિત ચંરચાને સફળતાપૂર્વક કામ કરતી ભેળું આવ્યો છું. આ સંસ્થા તો અંગ્રેજોની “વેકેશનલ ટ્રેનિંગ સ્કૂલ”. આ સંસ્થા અમેરિકન મિશન તરફથી સહાયતામાં આવે છે. અને એની અંદર પાંચ વર્ગથી માંડીને વીસ વર્ગની કિંમત સુધીના

વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે. આ શાળાની અંદર પ્રાયમિકશાળાનાં સાત વર્ગો ઉપરાંત શિક્ષક બનાવવાના બે વર્ગો છે, અને વિદ્યાર્થીઓને ગવર્મેન્ટની પરીક્ષાઓમાં પાસ થવાનું હોય છે. સાથેસાથ આ વિદ્યાર્થીઓને ખેતીની, સુતારી કામની, બાગાયતની અને મોટરી કાર્મિંગની તાલીમ આપવામાં આવે છે. મોટી હંમરના વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાનાં ખેતરો ઉપર દરરોજના છથી આઠ કલાક કામ કરે છે, અને જે ઉત્પન્ન આવે તેમાંથી જમીનનું મહેસૂલ, ખાતર અને બિયાણુ, મજૂરી અને બળદની ભેડનો ખર્ચ ચૂકવી-સારી એવી પેદાશ પોતાને માટે બચાવી શકે છે, અને તેમાંથી સ્કૂલને અંગેનો પોતાનો ખર્ચ કાઢે છે. આ ઉપરાંત નવરાજના વખતમાં સુતારી વર્ગમાં કામ કરે છે, ત્યાં તેમને લાવકાત પ્રમાણે દર કલાકનો વધારેમાં વધારે એક આનો આપવામાં આવે છે. આ સંસ્થાના પ્રિન્સીપાલ રેવરન્ડ મ્યુમેલ સાહેબ વાતચિતમાં કહેતા હતા કે આ વિદ્યાર્થીઓ શારીરિક શ્રમ ઉઠાવે છે તેથી તેમની બુદ્ધિશક્તિ ઘણી જ વધારે ખાવે છે, અને સરકારી પરીક્ષાનાં પરીણામોમાં આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ બહુ સારી રીતે ઉત્તીર્ણ થાય છે.

નેન ડ્યુપીએ એક ઉંઠાણે લખ્યું છે:—“The fundamental point in the psychology of an occupation is that it maintains a balance between the intellectual and practical phases of experience.” તે પમાર્થ છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે ઉદ્યોગદિત કેળવણીની યોજના કદાચ શાળાનાં પ્રથમ બે ત્રણ વર્ષોમાં સ્વાવલંબી ન બની શકે પણ ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં તો એકસ વિદ્યાર્થીઓને શાળાના ખર્ચમાંથી બચાવી શકે, અને હવનમાં પણ સ્વાસ્થ્યી બતાવી બેકારીના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરે.

આવા ઉદ્યોગ દાખલ કરતાં, બાળકોનો અભ્યાસ-ક્રમ અવસ્થે ફેરફાર માગે છે, અને કેટલુંક બૌદ્ધિક જ્ઞાન પણ જોઈતું કરવું પડે તેમ છે, પરંતુ તેથી

કોઈને ખીવાનું કારણ નથી કે આપણી કેળવણી, કેળવણી નહિ રહે અને સમાજમાંથી સંસ્કૃતિ ઓછી થશે. સંસ્કૃતિ માત્ર પુસ્તકોમાં જ છે તે માન્યતા બૂલ-ભરેલી છે. સંસ્કૃતિ તો નિત્ય જીવનના દરેક વ્યવહારમાં પણ રહેલી છે.

આ જાતના પ્રયોગો આજે હિંદુ જાતમાં થવાની તૈયારીઓ થઈ રહી છે, અને તેઓ એક પ્રયોગ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાચલવન અમારે આંગણે કરે છે તે અમારે માટે શુભ શુદ્ધ છે. આ પ્રયોગ ઉપર લાવનગર નરેશની મીડી દૃષ્ટિ છે અને અમે તેને સફળ કરવા બનતું કરશું. કારણકે આ પ્રયોગદ્વારા અમે અમારાં ગામડાંની નવી કેળવણી ધંધવા માગીએ છીએ. આ

પ્રયોગદ્વારા તૈયાર થયેલ ગ્રામ પ્રજાજનો, ગ્રામપંચાયતો, ગ્રામસહકારી મંડળો તેવા ગ્રામ સુધારણા સમિતિઓ સુંદર રીતે ચલાવી શકે તેવા થાય, ગ્રામજીવનમાંથી નષ્ટ થયેલાં જીવન ઉત્થાસ ફરી જાગૃત થાય, ખેડારી અને બૂખમરાનો રાક્ષસ દૂર થાય, અને તેઓ સુખી, સંપૂર્ણ અને ઉપયોગી જીવન જીવે તેવા થાય તેવી અમારી આશાઓ છે.

કેળવણીના ક્ષેત્રમાં જીવન સમર્પણ કરેલ સિદ્ધહસ્ત શ્રી. નાનાભાઈ આ પ્રયોગ હાથ ધરે છે તેથી તેની સફળતા અવશ્ય થશે તેવી મને શ્રદ્ધા છે. આ પ્રયોગને પ્રભુના આશીર્વાદ હો તેમ ઈચ્છું છું.

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો

જામનગર-રોડી રેલ્વે.

મે મહીનાની ૨૬મી તારીખે મહારાજા જામ-સાહેબે જામનગર રાજ્યના અગ્રગણ્ય નાગરિકો, લાખાતો, રાજ્ય અને રેલ્વેનો અધિકારી વર્ગ અને રાજકુટુંબીજનો, સરદારો વગેરેની હાજરીમાં જામનગર રોડી ૯ માર્ચની રેલ્વેની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરી હતી. જામનગર બેડી ડોક એસ્ટેટમાંથી રોડી લાઇન જુદી પડે છે ત્યાં રોડી બ્લોક સ્ટેશને ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરવામાં આવી હતી. મહારાજાશ્રીએ વિવૃત કળ દર્શાવી નવી લાઇનમાં પહેલી ટ્રેઈનને આવવા દેવાનો દરવાજો ખુલ્લો મૂક્યો હતો. ના. મહારાજા જામસાહેબ સાથે. તેમના બન્ધુઓ અને અન્ય ગૃહસ્થો ટ્રેઈનમાં બેસી રોડી સ્ટેશને ગયા હતા. બન્ધુઓએ મુશીબિત મંડપ ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો.

રાયસાહેબ ગીરધરલાલ ડી. મહેતા જેઓ જામ-નગર દારકા રેલ્વેના મેનેજર છે તેમણે ના. જામ-

સાહેબને વિગતિ કરતાં નવાનગર રાજ્યમાં “દ્વાન્સપોર્ટ” ના વિકાસનો ઈતિખાત આપ્યો હતો. અને દર્શાવ્યું હતું કે અત્યાર સુધી નવાનગરના નરેશોએ દ્વાન્સપોર્ટ સંબંધી વિકાસમાં અમલો લાગ લીધો છે. ત્યાર પછી આ નવી રેલ્વે લાઈનથી કચ્છ અને જામનગર વચ્ચે ઉતાડચોને તેમજ માલને વિશેષ અનુકુળતા થવાને પરિણામે તેમાં વધારો થશે તે દર્શાવ્યું હતું. એમણે પોતાના વકતૃત્વમાં નવાનગર અને કચ્છ રાજ્યના મીઠાશલ્યાં મંચંધનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો જેને પરિણામે કચ્છના મુસાફરોને મળતી અનુકુળતામાં વધારો થવા પામ્યો છે.

ત્યાર પછી ના. મહારાજાએ રેલ્વે લાઈન ખુલ્લી મૂકવાનું જાહેર કરતાં રાજ્યના બધા મહાલોને રેલ્વેથી જોડવાની પોતાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી હતી. અને તે સાથે પોતાના રાજ્યની પ્રજાને “દ્વાન્સપોર્ટ”ની વિશેષ સગવડ મળે એવી પણ ઈચ્છા દર્શાવી હતી. કચ્છ રાજ્યે

અત્યાર સુધી નવાનગર સાથે જે મીઠા સહકાર અને સ્નેહસંબંધ જાળવી રાખ્યો છે. અને જેને પરિણામે કચ્છ એને જામનગર રાજ્ય વચ્ચે “ટ્રાન્સપોર્ટ”ની સગવડતાઓમાં વધારો કરવા પામ્યો છે તે માટે કચ્છ રાજ્યનો આભાર માન્યો હતો. અને રાજીમાતાના દર્શન કરવા અથવા ફરવા આવવા માટે પ્રવળ ઉપર જે નિયમન હતું તે દૂર કરવાની ખુશી દર્શાવી હતી.

હેવટ રાયગાહેજ ગીરધરલાલે એક આદર્શ ટ્રેડર્સ જેમાં રાજી પીયર અને કાકા વગેરે બતાવવામાં આવ્યાં હતાં તે નાં જામસાહેબને નજર કરી હતી. ત્યાર-બાદ મી. સરેયાએ રહેલો આગલી સાલનો ઝાંઝાળો રજુ કર્યા હતા. પાનસોપારી તથા હારતોરા કથા ખંડી મેળાવડો વિસર્જન થયો હતો, અને ખાસ ટ્રેડર્સ માર્કેટ મહેમાનોને જામનગર પાછા લાવવામાં આવ્યા હતા.

નવલખી બંદરનો કૃત્તિમિક વિકાસ.

નવલખી બંદર ખુલ્લું કરવું અને તે આગાદ કરવું એ નામદાર મોરબી મહારાજ સાહેબનો ઉદ્દેશ છે. તેઓશ્રીના પ્રયાસથી નવલખી બંદરે ૧૯૨૪માં પહેલી સ્ટીમર આવી અને ત્યારબાદ વ્યાપારના પ્રમાણમાં આવવા માંડી. આ બંદરને લગતી કેટલીક દ્રષ્ટિકત ખાસ જણવા જેવી છે. સને ૧૮૯૪ માં કેટલાક માલધારીઓ પોતાની સાંઢો નવલખી બંદરની નજીક આવેલા ચેરના જંગલમાં ચારતા હતા. જામનગર રેલ્વે એવો સલાહ ઉપસ્થિત કર્યો કે આ હદ જામનગરની છે. અને મોરબીએ એવી તકરાર કરી કે મોરબીની હદ છે. હાજાર પ્રાંતના મે પોલી. એજન્ટ સાહેબ પાસે બંને પક્ષના પ્રતિનિધિઓની સુલાવણી મર્મ. મોરબી તરફથી પટવારીજી હતા. પ્રાંત સાહેબે જામનગરના લાલમાં કરાવ કર્યો. મોરબી તરફથી પટવારીજીએ અપીલ દાખલ કરી. અપેલેટ કોર્ટ બંને પક્ષની દ્રષ્ટિકત સાંભળી નીચેની કોર્ટનો કરાવ ફેરવી આ હદ મોરબીની છે, તેવો કરાવ કર્યો

એટલે મોરબીની માલિકીનો પાયો. સને ૧૮૯૫-૯૬માં નંખાયો. સને ૧૮૯૯માં કાઠિયાવાડમાં લાપકર દુષ્કાળ હતો. જોઈએ તેટલા મજુરો મળી શકતા. સર વાધજી ધણા દુરગ્રસ્તી હતા. તે વખતના એન્જીનિયર ગોકુળદાસ દક્તરી, આદેશ અને કર્તવ્ય નિષ્ઠ હતા. હમરો મજુરોને રાકી ઘોડા મહોનામાં દંદીસરાથી નવલખી સુધી ૧૧ ગાઉલ તામવે કરી નાખી. જામનગર મોરબી રેલ્વેની સામે પોલી-ટીકલ દાવો દાખલ કર્યો અને મનાઈ હુકમ માગ્યો. સને ૧૯૦૫માં આ દાવાનો નીકાલ કરવા મુંબઈ ચર્ચરમેન્ટે ગુજરાતના તોર્ણન દીલીશના કમીશર મીરટર ચાર. એમ. કેનડીને રપે. જડજી તરીકે નીમ્યા. પટવારીજીએ સને ૧૮૯૮ થી ૧૯૦૦ સુધી આધીપ વવાણીઓને કેસ મોરબી તરફથી ચલાવેલો. તેમની શક્તિ અને કર્તવ્યનિષ્ઠતા માટે મોરબીના મરહુમ મહારાજ સાહેબને ધણા ઉગ્રો મત હતો. તેથી નવલખીનો કેસ પણ એમને સોંપવા મર્હુમ સર વાધજીએ નિશ્ચય કર્યો તેમણી માગણીથી આ કેસ મોરબી તરફથી ચલાવવા પાલજુપુરના મરહુમ નવાજ સાહેબે પટવારીજીને પરવાનગી આપી. પુરાવો અમદાવાદમાં લેવાયો. પટવારીજી ત્રણ મહોના સુધી ત્યાં રહ્યા. પુરાવો પુરો થયા બાદ મી. કેનડી રચાનીક તજવીજ કરવા ગયા અને બંને પક્ષના પુરાવાની તુલના કરી. નવલખી મોરબીની હદમાં છે તેવો કરાવ કર્યો. અને દરીઆમાં જામનગર, મોરબી અને કચ્છનો ત્રિમેટો મુકર કર્યો. કેસ પુરો થયા બાદ પટવારીજી પાલજુપુર ગયા. જામનગરે અપીલો કરી, તેનો જવાબ મોરબી તરફથી પાલજુપુરમાં રહી તૈયાર કર્યો. મી. કેનડીનો કરાવ હેવટ બહાલ રહ્યો. ત્યારથી નવલખી મોરબીના કબજા-જોગવટમાં અને વહીવટ નીચે છે.

મર્હુમ સર વાધજીના પ્રયાસથી એક સ્ટીમર-નેવીગેશન કંપનીએ નવલખી સ્ટીમર લાવવાનું શરૂ કર્યું. શરૂઆતમાં જ કંપની અને રેલ્વે વચ્ચે તકરાર ઉત્પન્ન થઈ. કોર્ટ ચઢવાને બદલે સર વાધજીએ પંચ તરીકે પટવારીજીને પબલ કર્યા, અને કંપનીએ મી.

મુનશી બારીસ્ટરને પસંદ કર્યા. પટવારીજી પાલણપુરના chief minister હોવાથી, પાલણપુરમાં જ બંને પંચો ભેગા થયા. બંને પક્ષોના પ્રતિનિધિઓ હાજર થયા. મોરબી તરફથી કાઠિયાવાડના મુંખસિદ્ધ બેરીસ્ટર મી. શુકલ હાજર હતા. પંચો સંમત ન થયા. પટવારીજીએ મોરબીના લાલમાં ઠરાવ આપ્યો અને મી. મુનશી બેરીસ્ટરે કંપનીના લાલમાં આપ્યો. બંને પક્ષોએ એકમત થઈ સર ગોકુલદાસ કહાનદાસને સરપંચ તરીકે પસંદ કર્યા તેમણે પટવારીજીનો ઠરાવ બહાલ રાખ્યો. ત્યારબાદ એટલે કે ૧૯૦૮ થી સને ૧૯૨૨માં હાલના નામદાર મહારાજા સાહેબ ગાદી-નશીન થયા ત્યાંસુધી નવલખી એક પણ સ્ટીમર ન આવી. અત્યારે આ બંદરની વાર્ષિક ઉપજ ૧૫થી ૨૦ લાખ જેટલી છે, જ્યારે મોરબીની જમીન મહે-સુલની ઉપજ સાંડાઆઠ લાખ રૂપીઆની છે. મોરબી રાજ્યનો અને રેલ્વેનો તમામ ખર્ચ બંદરની ઉપજ-માંથી જ નીકળે તેવી આ બંદરની સ્થિતિ છે.

દહોસરાથી હળવદ સુધી બની શકે તો દ્રામ નાખવા મરહુમ સર વાઘજી નરેશનો પણ વિચાર હતો, પરંતુ ધ્રાંગધ્રાની સંમતીના અભાવે તે હેતુ પાર ન પડ્યો. તે વખતે મોરબીથી દહોસરા અને દહો-સરાથી નવલખી સુધી નેરોગેજ દ્રામવે હતી. આશરે ૭ વર્ષ પહેલાં લાખો રૂપીઆનું ખર્ચ કરી મોરબીથી નવલખી સુધી મીટરગેજ રેલ્વે હાલના નામદાર મહા-હાજ સાહેબે કરી છે.

નવલખીથી મોરબી અને વાંકાનેર રસ્તે વઢવાણ આશરે ૯૮ માઈલ છે. લાવનગરથી વઢવાણ ૧૦૪ માઈલ છે જે દહોસરાથી હળવદ સુધી (આશરે ૨૦ માઈલ) ધ્રાંગધ્રાની સંમતીથી મોરબી રેલ્વે ખાંધી શકે તો નવલખીથી વઢવાણ જંકશન આશરે ૬૮ માઈલ થાય. કરાચી અને મુંબઈ તરફથી કચ્છ જનારા પેસેન્જરો માટે આ રસ્તા હંકામાં હંકા થાય છે. સમગ્ર ઘણાં ઓછા લાગે અને ભાડું પણ ઓછું બેસે. વઢવાણ જંકશન આ રસ્તે નવલખીથી ફક્ત ૬૮ માઈલ રહે, તેથી નવલખીમાં આયાત થએલા

માલનું પોપાણુ ખીટીશ ધન્ડોવામાં થાય તે ફળીવું છે. મોરબીની હાલની મીટરગેજનો કેટલોક દ્રાક્ષિક દહોસરાથી ધ્રાંગધ્રા રેલ્વે ઉપર જાય તેથી મોરબીને થોડું નુકશાન થાય. પરંતુ બંદરની આખાદાનીના લક્ષ્મિદુધી દહોસરાથી હળવદ સુધી રેલ્વે કરવાની તક મળે તો તે તકનો લાભ મોરબી રાજ્યને થાય તે સ્વાભાવિક છે. જે દહોસરાથી હળવદ સુધી મોરબી રેલ્વે કરી શકે તો ધ્રાંગધ્રાથી દહોસરા સુધીની રેલ્વેનો વઢીવટ પણ મોરબી જ કરે, તેમાં પણ મોરબી સ્ટેટનું હિત રહેલું છે.

લાવનગર રાજ્યના શિક્ષકોને તાલીમ આપવા માટે કેમ્પ.

લાવનગર સ્ટેટના કેળવણી ખાતામાં છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી જે સુધારા થતા જાય છે તેમાં પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોને તાલીમ આપવાની યોજના ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. ૭ વર્ષથી રાજ્ય તરફથી લાવનગરમાં એક ટ્રેનિંગ સ્કૂલ ચલાવવામાં આવે છે. જ્યાં દર વર્ષે લગભગ ત્રીસેક શિક્ષકોને તૈયાર કરવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત બંને વેકેશનમાં રાજ્યના ખર્ચે ટ્રેનિંગ કેમ્પ ખોલવામાં આવે છે.

પહેલા આઠ કેમ્પમાં અનટ્રેન્ડ શિક્ષકોને તાલીમ આપવાની ગોઠવણ હતી. તે મુજબ રાજ્યના કેળવણી ખાતામાંથી લગભગ ૧૪૦ શિક્ષકોએ તેનો લાભ લીધો. ત્યારબાદ ટ્રેન્ડ થએલા શિક્ષકોને માટે “રીફ્રેશર કોર્સ” જેવા કેમ્પ ખોલવામાં આવે છે.

ગયે વર્ષે આવે એક કેમ્પ કોળીઆકમાં ખોલવામાં આવ્યો હતો. આ સાલ કાઠિયાવાડના કાશ્મીર જેવા ગણાતા મહુવા મુકામે પંદર દિવસ માટે કેમ્પ ખોલવામાં આવ્યો છે.

કેમ્પમાં આવનાર શિક્ષકોને આવવા જવાનો તથા રહેવા ખાવાનો યોગ્ય બંદોબસ્ત સ્ટેટ તરફથી થાય છે. કેળવણી ખાતાના વરીઝ અધિકારી શ્રી. ગમ્બનન ભટ્ટ કેમ્પમાં ખુબ રસ લે છે અને ઘણાં સક્રીય ફાળો આપે છે. તેમનાં માનસસાજ ઉપરનાં

વ્યાખ્યાનો તથા પાઠો ઉપરાંત બીજા વિષયોનાં વ્યાખ્યાનો તથા પાઠો આપવા માટે બીજા ગૃહસ્થોને પણ મહુવામાં આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. સરકારી કેળવણી ખાતામાં મુંબઈ ઈલાકામાં પણ આવી રીતના કોર્સ લખાવ કરવામાં આવ્યા છે અને તેથી શિક્ષકોને ઘણો ફાયદો થયો છે. ભાવનગર રાજ્યે આ દીશમાં જે પહેલ કરી છે તે સુતુષ છે. અને અત્યાર સુધીમાં તાલીમ લઈ ગયેલા શિક્ષકોએ ગામડાંમાં જે કામ કર્યું છે તેનાથી પ્રગતિ તેમજ કેળવણી ખાતાને સંતોષ થયો છે. બીજાં રાજ્યો તથા સંસ્થાઓ પણ ટ્રેનિંગ તથા રીફ્રેશર કોર્સ જેવા પ્રયોગો કરે તે ઇચ્છવા જેવું છે. ભાવનગર રાજ્યે અત્યાર સુધીમાં આ પ્રયોગની પાછળ દશ હજાર રૂપિયા ખર્ચ્યા છે.

આ કેમ્પમાં ભાગ લેનાર શિક્ષકો, વકતાઓ પાસેથી નુતન વિચારો ગ્રહણ કરે, અદ્યતન પદ્ધતિઓનું જ્ઞાન મેળવી જુના સંસ્કારો તોળ કરી વિદ્યા વ્યાસંગ વધારે અને એક બીજાના વિચારોની આપસે કરી આવા સુંદર વાતાવરણનાં શારીરિક અને માનસીક તાજગી મેળવીને જા્ય તે સ્વાભાવિક છે. કેમ્પ ધોરણે જે જ્ઞાન શિક્ષકોએ સંપાદન કર્યું છે અને શિક્ષણની જે જે ખુબીઓથી તેઓ વાકેફ થયા છે તેમને ઉપયોગ તેમની શાળામાં કરે અને ભાવિ પ્રગતિના ઘડતરમાં સુંદર ફાળો આપે એવી શુભેચ્છા ભાગ્યે જ અરધાને ગણાયો.

કચ્છ રાજ્યનો દાણુમાફીનો ઇરાવ.

[કચ્છ રાજ્યે આખા રાજ્યમાં જાડતની માફીનો જે ઇરાવ કર્યો છે તે આ નીચે આપવામાં આવ્યો છે.]

રે. જા. નં. ૯૭૩૬

જુદાવિંદ મહારાવથી હજુર સાહેબના ફરમાનથી આ સાચેના પત્રક મુજબ લેવાતાં દાણુ સં. ૧૯૮૫ નાં અસાઠ સુદ ૨ થી બીજો હુકમ થતાં સુધી ન લેવાં એવો હુકમ કરવામાં આવે છે.

(૧) ચીકુ દાણુ, (૨) લીલોત્રી દાણુ, (૩) પગવટ આપાત, (૪) પગવટ નિકાસ, (૫) પગવટ તલદાણુ

(૬) મોઘાપુરતું દાણુ (૭) ચરો તથા વનાદાણુ (૮) ખેંગી પગવટ દાણુ (૯) ઉધડં તથા જેવું દાણુ (૧૦) ટાંકું દાણુ (૧૧) ઉન તથા રૂતું દાણુ (૧૨) છતદાણુ (૧૩) આંખાં, ગાંધુ તથા શેરડીના ટકા (૧૪) છાણુ ચરાના ટકા (૧૫) કોટવાલનો લાગો (૧૬) પંચતન (૧૭) દેશી સરપણાં તથા ચુનો ભરાઈ (૧૮) ગેરકાંઈઓ (૧૯) તળાવની માટી વેચાણુ (૨૦) બોગણીઆની દેગ (૨૧) કાપડ સુતરતું દાણુ (૨૨) મથરની લાગત હુમકા (૨૩) બીડં નવો લાગો (૨૪) વાંસનો લાગો (૨૫) ઉઠાંકણી (૨૬) તોલામણી ભરામણી (૨૭) શુગી (૨૮) છાગળ.

સ્વયંશંકર ડી. મહેતા.

દિવાન

માણુસા પ્રકરણનું સમાધાન.

[સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની દરમિયાનગીરીથી, માણુસા રાજ્યના ખેડૂતોએ જે અળવળ ઉપાડી હતી તેનો સમાધાનીથી અંત આવ્યો છે. આ સંબંધમાં લોકો તરફથી એક સમારંભની યોજના કરવામાં આવી હતી. અને તેમાં જુદા જુદા ગૃહસ્થોએ ભાવણ કર્યા હતાં. તેમાં ના. રામોલજીશીએ “મારા બહાલા ખેડૂતો અને ગૃહસ્થો” ને સંબોધી નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું. અમે આશા રાખીએ છીએ કે માણુસામાં હવે શાંતિ રહેશે. અને નાં રામોલજી અને પ્રજા વચ્ચેનો સંબંધ પિતા-પુત્ર જેવો રહ્યા કરશે. આ આખા પ્રકરણમાં નવા દિવાન મી. ઝોઝાએ દર્શાવેલી વલણ પ્રશંસનીય છે.]

“આજે આપે સહુએ મને ખાસ મુંબઈથી બોલાવી બહુ માન આપ્યું છે તે બદલ હું તમારો ઉપકાર માનું છું.

રાજ્ય અને તમારી વચ્ચે મતભેદ હતા તેનો ઉકેલ આપણે હળીમળીને લાવી રાક્યા છીએ, તે પરમાત્માની કૃપા છે અને હવે આપણે શૂરકાળ બૂલી જઈ વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળમાં આપણી

વન્ને મતભેદ ઉભા ન થાય એવું પરમાત્મા પાસે આપણે ઇચ્છીએ છીએ.

‘રાજ્ય કલસ્ય કારણમ્’ એ કહેવત આપણા પુરાણ કાળમાં હતી અને તે સત્ય હતી, તેજ પ્રમાણે ‘યથા રાજ તથા પ્રજા’ એ પણ સુત્ર છે. એનો શક્ષિત અર્થ એવો છે કે રાજ્ય પ્રગ્નતા સહકારથી રાજ્યનો રથ ચાલે છે. અત્યારે સમય કહે છે, કે યુગ બદલાય છે, ત્યારે પ્રગ્નની સંસ્થાઓએ પણ યુગને અનુરૂપ થવું જોઈએ એમ હું માનતો આવ્યો છું, અને માનું છું, રાજ્ય એટલે રાજ્ય અને પ્રગ્ન. પ્રગ્નનાં સંતોષ અને સુખ એ રાજ્યને પોતાનાં સુખ અને સંતોષ માનવાં જોઈએ, એ રાજ્યનો ધર્મ છે. અને એ ધર્મ પ્રમાણે વર્તવું એ દરેક રાજ્યની ફરજ છે.

આજે તમારો આનંદ જોઈ હું રાગું છું અને તમારા સુખમાં હું સંતોષ અનુભવું છું. મારા પ્રત્યેની તમારી લાગણી અને મમતા જોઈ હું મગફર થાઉં છું. આપણુ રાજ્ય ઉપર પરમાત્માની પૂજા ઉતરે એટલી જ હું અત્યારે પ્રાર્થના કરું છું.”

કેચીન રાજ્યનો બંધારણનો કાયદો.

કેચીનના મહારાજ્યએ કેચીન સરકારનો કાયદો જાહેર કર્યો છે. જે અનુસાર કેચીન રાજ્યમાં પ્રગ્નને જવાબદાર એવું બંધારણસરનું રાજ્યતંત્ર સ્થાપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. આ કાયદાની ભાષા લગભગ ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ ૧૯૩૫ ને મળતી જ છે.

આ કાયદામાં રાજ્યનો સાર્વભૌમસત્તા સાથેનો સંબંધ, અર્થતંત્ર તો બીજાં રાજ્યો સાથેની સંધીમાંથી ઉત્પન્ન થતી જવાબદારીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી. તેમજ રાજ્ય અને રાજકુટુંબના ખર્ચેને પણ આ કાયદાના અમલથી બહાર રાખવામાં આવેલાં છે.

રાજ્ય કારોબાર દીવાન અને ધારાસભાના પ્રધાનની સલાહ પ્રમાણે ચાલશે. મહારાજ્ય, દીવાન

અને બીજા પ્રધાનની સલાહ મુજબ ચાલશે. બંધારણમાં પ્રધાનનું સ્થાન દાખલ કરવામાં કેચીન રાજ્ય એ હિંદુસ્તાનમાં પહેલું દેશી રાજ્ય છે. દીવાનની નીમણીક મહારાજ્ય કરશે. તેમ ધારાસભાને જવાબદાર હોય તેવા પ્રધાનની નીમણીક પણ મહારાજ્ય કરશે, પણ છતાં મહારાજ્યનો ઇરાદો એવો છે કે પ્રધાન ન્યાં સુધી ધારાસભાનો વિશ્વાસ ધરાવશે ત્યાં સુધી જ હોદ્દા ઉપર રહેશે. પ્રધાનનો પગાર ધારાસભા દ્વારા વધી નક્કી કરશે. દરેક ન થાય ત્યાં સુધી માસિક ૮૫૦૦ રૂ. રહેશે અને પ્રધાનને સોંપાયેલાં બધા ખાતાઓમાં તે પ્રધાનની સલાહ પ્રમાણે જ ચાલશે. નીચેનાં ખાતાઓ પ્રધાનને હસ્તક રહેશે, ખેતી, આયુર્વેદ, સહકારી મંડળી, પંચાયત, જહિર તંદુરસ્તી, દલીલોદાર અને ગ્રામ્યઉદ્યોગોની ખીલવણી.

૫૮ સભ્યોની ધારાસભા રહેશે, જેમાં ૩૮ ચુંટાયેલા અને બાકીના નિયુક્ત સભ્યો રહેશે. એ નિષ્ણાતોની નીમણીક મહારાજ્ય કરશે, દીવાન હોદ્દાની રજા સભ્ય ગણાશે. કાઉન્સિલનો પ્રમુખ દીવાન બનશે, પણ ઉપપ્રમુખ ચુંટવાની પ્રગ્નને સત્તા રહેશે.

ધારાસભાના પ્રદેશમાં નીચેની વસ્તુઓ નહીં આવી શકે.

[૧] રાજકુટુંબને લગતી બાબત.

[૨] સંધીઓ, તાજ સાથેના અને રાજ્યના બંધારના સંબંધો.

[૩] મંદિર અને રાજ્યની સંપાદિતોના વહીવટ.

[૪] રાજ્યનું લશ્કર, સિક્કા, હાઈકોર્ટના જજનેનું આતું અને કોર્ટના વડા વગેરે બાબતોના ખીલને ધારાસભાની પુનઃવિચારણા માટે મોકલવાની દીવાનને સત્તા રહેશે. બીજા આખરી સંમતી માટે મહારાજ્ય પાસે રજુ થશે જેઓ તેને સંમતિ આપશે તો જ તે કાયદાનું સ્વરૂપ લઈ શકશે.

રાજ્યનું બજેટ ધારાસભા સમક્ષ રજુ થશે અને ગ્રાન્ટની માગણીઓ ઉપર ચર્ચા ચાલી શકશે અને તે મંજૂર અગર નામંજૂર કરી શકશે, પણ વ્યત્કામત ખાતાઓને લગતી ગ્રાન્ટો પુનઃ ચાલુ કરવાની સત્તા

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો

સરકાર હરતક રહેશે. રાજ્યનું કુલ ખરચ, રેલ્વેખરચ મળીને-વાર્ષિક ૮૬.૭૬ લાખ જેટલું થાય છે. તેમાંથી ૩૦.૫૩ લાખનું ખરચ ધારાસભાના મત માટે નહીં રહ્યું થાય. આ ૩૦.૫૩ લાખમાં મહા-રાજા અને રાજકુટુંબનું ખરચ, ૬.૯૫ લાખ બ્રીટીશ સરકારને ખંડણી, ૨.૨૮ લાખ દીવાસળી આવક વેરો અને જકાત માટેનું ભાગ્યું, ૨.૨૮ લાખ પેન્શન, ૩૦.૮૧ લાખ સીન્ડીગ ફંડનું બ્યાન્ક, ૫.૫૫ લાખ અને બીજા ખર્ચોનો સમાવેશ થાય છે,

ન્યાયને લગતી બાબતોમાં હાઇકોર્ટ ઉભી કરવામાં આવશે, અત્યારની મુખ્ય કોર્ટને હાઇકોર્ટ બનાવવામાં આવશે. જેમાં ત્રણ ન્યાયાધીશો હંપર એક વીડે જરૂરી રહેશે. હાઈકોર્ટના જજનોની નીમણૂક મહારાજા કરશે મહારાજાની મિલકત કે જમત ઉપર ક્રાઈપલ્સ કોર્ટનો દાવો ચાલી શકશે નહીં, ખાસ કાયદા કે હુકમો કરવાની મહારાજાની સત્તાને આ કાયદાથી કંઈ બાધ આવતો નથી.

કચ્છ રાજ્યે કચ્છરામાં કરેલો વધારો.

પગમટની જગત કાઠો નાખી કચ્છ દરબારે સંવત ૧૯૬૪ ના જેઠ સુદ ૨ ના રોજથી નીચે પ્રમાણે બંદરી જગતમાં વધારો કર્યો છે. જગાનના દર વધવાથી એમ ધારી શકાય છે, કે દાણચોરી થતી હવે અટકી જશે તેમ કચ્છ રાજ્યના આર્થિક ધોરણમાં મજબૂતા ભોગ ફેરફાર પહોંચશે.

વસ્તુનું નામ	હાલ લેવાતો જગાતનો દર	હવે પછી લેવાતો જગાતનો દર
સિમેન્ટ	૭ ટકા	૨૦ ટકા
ખાંડ ચીનાઈ તથા જવરા	૭ ટકા	બે હંદ્રનેટનો મુણી ૧ ઉપર કોરી ૨૦
દીવાસળી	૭ ટકા	૪૦ દીવાસળીની પેટી વાળી ૨૦
કાંપડ સુતરાઈ પરદેશી	૭ ટકા	ગ્રોસની પેટી ઉપર ૧૦૦ કોરી
કાંપડ આર્ટફીશિયલ તથા રેશમી	૭ ટકા	ફિનિશ ઉપર ૧૫ ટકા તે સિવાયના ઉપર ૨૫ ટકા.
સુતર, પરદેશી	૭ ટકા	૧૫ ટકા
સુતર કિન્દમાં બનેલું	૭ ટકા	૧૫ ટકા
ત્રાંબા પીતળનાં વાસેણ	૭ ટકા	૧૫ ટકા
કેનવાસ શુઝ તથા પગરખાં	૭ ટકા	૧૫ ટકા
મેટરકાર તથા તેને લગતો સામાન	૭ ટકા	૨૦ ટકા
મશિનરી અને તેનો ભાગ	૭ ટકા	૨૦ ટકા
મોંગલોરી નળીયાં	૧૦ ટકા	૧૫ ટકા
સોશરેટ	૭ ટકા	૨૦ ટકા
રીફાઈન તેલ ફીસઓઈલ એનીમલટર્ક	૭ ટકા	૧૫ ટકા
આમોશિન રેકર્ડ અને તેને લગતો સામાન	૭ ટકા	૧૫ ટકા
રેડીઓ અને તેને લગતો સામાન	૭ ટકા	૧૫ ટકા
માંદો તોલો ૧	છુરો ૧	હવે પછી તોલો ૧ ઉપર છુરો બે

વસ્તુનું નામ	હાલ લેવાતો જગતનો દર	હવે પછી લેવાનો જગતનો દર
ચા	૭ ટકા	એક રતલે કારી ૦૧
ચામડાં	૭ ટકા	૪ ટકા
છાપેલાં પુસ્તકો	૭ ટકા	માફ

પોરબંદરનો પ્રાચીન રાજવંશ.

પૂનામાંથી પ્રસિદ્ધ થતા The Poona Orientalist નામક ત્રૈમાસિકના છેલ્લા અંકોમાં જાણીતા પુરાતત્ત્વવેત્તા શ્રીદત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડિસકન્ઝરનો Some Unpublished Inscriptions of The Chaulukyās of Gujarat. એ નામનો લેખ છપાયો છે અને તે અપૂર્ણ હોઈ હજી આગળ લંખાવાનો છે. એ ત્રૈમાસિકના ગયા એપ્રિલના અંકમાં ૧૫થી ૧૯ સુધીના આંકના અપ્રસિદ્ધ લેખો (જોકે તેમાંનો ૧૫મો પૂર્વે શ્રી. દલપતરામ પ્રા. ખખરે અન્યત્ર છપાવેલો-જેનું સૂચન લેખકે કર્યું પણ છે.) છપાયા છે. આમાં ૧૯મો વિ. સં. ૧૩૪૬નો વાઘેલા સારંગદેવના સમયનો શિલાલેખ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

આ શિલાલેખ ઉપરથી જે મુખ્ય વસ્તુ જાણવા જેવી મળે છે તે એ છે કે એ વખતે વામનચલી-વર્તમાન વંશળી સૌરાષ્ટ્રમાં કોઈ ક્ષેત્રમાનંદનો પુત્ર વિન્યાનંદ સૌરાષ્ટ્રનો મહામંડલેશ્વર (Governor) હતો. ન્યારે વિન્યાનંદે મૂલત્તલલી (ભૂમલી-ધૂમલી-પોરબંદર રાજ્યની જુની રાજધાની અત્યારે જામનગરના તાબાના બારાં વિભાગમાં આવેલી)ના રાજા માનુ નામક રાજા ઉપર ચડાઇ કરી હતી. આ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ એ માટે કરવામાં આવ્યો છે કે, આ લડાઈમાં રાહોડાવંશીય શ્રીમદ્દલ નામના કોઈ ક્ષત્રિયનો હરિપાલ નામનો પુત્ર વિન્યાનંદની સાથે લડાઈમાં મરેલો અને ત્યાં માર્યો ગયો હતો.

શ્રી ડિસકન્ઝર જણાવે છે તે પ્રમાણે માનુ એ ખીજે કોઈ નહીં, પણ મુપ્રસિદ્ધ બાણુ જેઠેલા હોવો જોઈએ. આ લડાઈમાં કોનો વિજય થયો એ સમજ

શકાતું નથી; બદલે એમાં એ વિશે કશું રપટ નથી. જેઠેલાઓને પરાસ્ત કરી ચુજરાતના શાસન નીચે લાવવાનો આ પ્રયત્ન હોય એવું એ લેખમાંના વિપ્રહેતુમ્મા: એવું જે વિન્યાનંદનું વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે, તેથી સમગ્રાય છે. વિન્યાનંદ વિજયી બન્યો હોય તેવું જણાતું નથી; કેમકે જે વિજયી બન્યો હોય તો વિજયોલ્લેખનું સૂચન થયા વિના ન રહે.

આ શિલાલેખમાં રપટ નથી; છતાં શ્રીડિસકન્ઝર જણાવે છે, તે પ્રમાણે ખીજ શિલાલેખો પરથી નક્કી થઈ શકે છે કે, વિન્યાનંદનો જન્મ ક્ષેત્રમાનંદથી વીરધવલની પુત્રી પ્રીમલાદેવીથી થયો હતો. એ રીતે એ વાઘેલા વંશનો દૈદિત્ર થતો હતો. એટલે જ તેને વંધલીનો શાસક નીમવામાં આવ્યો હતો આ વિન્યાનંદ એમ છતાં કયા કુળનો હતો તે જાણી શકાતું નથી. આ વિષયમાં વધુ શોધની અપેક્ષા રહે છે જ.

આ શિલાલેખથી એક ખીજ વસ્તુ જાણવા મળે છે તે સૌરાષ્ટ્રમાં રાહોડોના અસ્તિત્વની. એશક, એઓની કાઈ જગીરો હતી કે નહીં, તેનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. અત્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં રાહોડો લાગ્યેજ નેવામાં આવે છે. માંગરોલ નેવામાં રાહોડોની મોટી વસ્તી છે; પણ તે બધા તો મુસલમાન થઈ ચૂક્યા છે, જેમના પૂર્વજોને મુસ્લિમ શાસનકાળમાં ધર્મપરિવર્તન કરવું પડ્યું હશે.

આ શિલાલેખ શિલાલેખ ખરો, પણ એ પાળિયો (Herostone) છે. કાઠિયાવાડમાં જૂનામાં જૂનો પાળિયાઓ મળે છે. તેમાં આ જૂનામાં જૂનો છે એમ માનવામાં બાધ નથી. આવા અનેક પાળિયાઓ

કાઠિયાવાડના ગામેગામ પાદરોમાં અને સીમાડે છે. એવો ૧૩૦૦ ની આસપાસનો માધવપુર નજીક પાલકમાં નજ દશમાં મારા જેવામાં આવેલો. આ પાળિયાઓમાં સૌરાષ્ટ્રનો સદર ઇતિહાસ દટાયેલો પડ્યો છે. પણ કાઠિયાવાડ અનેક દેશી રજવાડાંઓમાં વહેંચાઈ ગયેલો હોવાથી એવા જૂના અવશેષોને સુરક્ષિત રાખવાની કાંઈ સુવિધા નથી. અનેક કેમણે પાળિયાઓના સારા પત્થરોને તોડી નાંખી મકાન ચણવામાં ઉપયોગ કરી લેવામાં આવે છે. રાજ્યોનોજ ઇતિહાસ તેમાં દટાયેલો હોવા છતાં તે તરફ સેવાતી ઉપેક્ષાવિત્તી એ નજ થાય છે.

અત્યારે પોરબંદરનો રાજવંશ આખા કાઠિયાવાડમાં સૌથી જૂનો કહિયે તો તેમાં જરાયે ખોટું નથી. બીજા રાજવંશો પાછળથી આવી વસેલા છે, અત્યારે આ રાજવંશ છેક વલ્લ્લીઓ જેટલો જૂનો છે; બદલે એથી પણ જૂનો ગણી શકાય. એ રાજવંશ સાથે આખા સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ સંકળાયેલો છે. ઉપર સૂચવેલા શિલાલેખમાંજ ચુસ્તતાના સુખને બાણુ જેઠવા સાથે લગાઈ થયાનો ઉલ્લેખ છે. એ મહેતુક હશે જ. છતાં શા માટે લગાઈ થઈ, તે વાત અંધારામાં છે. એ લગાઈમાં ઉભય પક્ષના અનેક વીર પુરૂષો મરાયા હશે, અને ન્યાં ન્યાંનાં હશે ત્યાં ત્યાં એ વીર પુરૂષોના સૌરાષ્ટ્રના અઘાપિ પ્રચલિત રિવાજ પ્રમાણે પાળિયાઓ ખોદાયા હશે; અને તેમાં લગાઈનો હેતુ પણ કાંઈ કાંઈમાં અપાયો હશે; પણ રીતસર સંગ્રહ કે રક્ષણ થયાના અંગે એ સૌ વાતો ધોર અંધકારમાં પડી છે. પોરબંદરનાં ગામડાંઓમાં વિ. સં. ૧૦૦૦ સુધીનાં પાળિયાઓ હોવાનું સાંભળ્યું છે. અત્યારે પોરબંદર રાજ્યનો વિસ્તાર ઓછો છે, પણ પૂર્વે આખા બડાં વિભાગમાં અને આખા ઘેડ વિભાગમાં જેઠવાઓનું શાસન હતું. એટલે એ સમય વિભાગમાં એક ઐતિહાસિક વિચિત્રતા પૂરી પાડનારા અવશેષો હશે. આ દિશા તરફ એવાં સમૃદ્ધ રાજ્યો બરેબર લક્ષ આપે તો કડીઅંધ ઇતિહાસ બહાર નીકળી આવે.

(ચુસ્તતા)

તળાખ-મહુવા દ્રામ્બે-રેલ્વેની-ઉદ્ધાટન-ક્રિયા.

[તા. ૧૬મી માર્ચે તળાખ-મહુવા રેલ્વેની ઉદ્ધાટન ક્રિયા વેસ્ટર્ન ઇંડીયા સ્ટેટ્સ એજન્સિના વડા એન. મી. ગીગસનના દસ્તે મહુવા ખાતે કરવામાં આવી હતી. અને તે પ્રસંગે નાં મહારાજા સર કૃષ્ણકુમારસિંદણ કે. સી એસ. આઈ. એ. એન. મી. ગીગસને અને રેલ્વે મેનેજર મી. બીલાએ જે પ્રવચન કર્યા હતાં તેના સાર લાગ આ નીચે આપવામાં આવ્યો છે.

આ રેલ્વે ૩૪મી માર્ચની બાંધવામાં આવી છે. અને તે ભાવનગર સ્ટેટ રેલ્વેના ઉપમુદી મેનેજર અને એન્જનીયર શ્રીમુત હેમચંદભાઈ રામજીભાઈ મહેતાએ અતીશય કાળજીપૂર્વક અને લગભગ ૫૦ જેટલા નાના મોટા પૂરો બાધવા પડ્યા છતાં બહુ અલ્પ સમયમાં બાંધી તૈયાર કરી છે. મી. બીલા અને મી. મહેતા બન્ને ભાવનગર સ્ટેટ રેલ્વેની લંગ-લંગ એ દમકાથી સેવા કરતા આવ્યા છે. અને મહુમ સર પ્રભાસીકર કે જેઓ રાજ્યની રેલ્વે નીતિના સર્જક હતા એમની યોજનાને પ્રવળ પૂર્વક સફળ રીતે પાર ઉતારવાનો વશ આ બન્ને મૃદસ્થોને ઘટે છે. અને ભાવનગર રાજ્યે આવા કર્તવ્યનિષ્ઠ રેલ્વે એક્ઝિક્યુટીવો સેવા પ્રાપ્ત કરી છે તે અભિનંદનીય છે.]

તત્ત્વી

મી. બીલાનું ભાષણ.

“ભાવનગર તળાખ દ્રામ્બે, તળાખથી વધારી મહુવા સુધી લઈ જવામાં આવી તેની ઉદ્ધાટન ક્રિયા અર્થે આપને અહીં આવતાં સુરક્ષી પડી હશે છતાં આપે અહીં હાજરી આપી તેથી અમે ઘણા ખુશી થયા છીએ, અને આ રીતે આપે અમને જે માન આપ્યું છે તે માટે અમે આપના આભારી છીએ. તળાખથી મહુવા સુધી ૩૪ મી. માઇલમાં રેલ્વે બાંધવાથી ભાવનગર દરવારથીનો પોતાના રાજ્યમાં રેલ્વે વધારવાનો જે ઉદ્દેશ છે તે કેટલેક અંશે પાર પડે છે. હવે રાજ્યને રેલ્વેની ઉપસાધાઓ સાથે એકંદર ૩૦૭ માઇલની મીટરગેજ અને ૬૫ મી. માઈ-

લતી નેરોગેજ મળી એકંદર ૩૭૪૬ માઇલની રેલ્વે થાય છે. ૩૧મી માર્ચ '૩૭ સુધીમાં દરખાસ્ત મીટર-ગેજ માટે ૨,૪૭,૪૬૦૦ રૂપિયાની રકમ ખર્ચી છે. અને નેરોગેજ માટે ૧૩,૬૭,૦૦૦ તે ખર્ચ કર્યો છે. મીટરગેજ રેલ્વે લગભગ ૫ ટકા ઉપરાંત વ્યાજ આપે છે, જે હાલના સમયમાં ઠીક ગણાય. ૧૯૨૬માં ઉધાડવામાં આવેલી લાવનગર તળાવના ટ્રાન્સેમાં રાખે ૧૩,૬૭૦૦૦ રૂપિયા ખર્ચા છે. અને તે, મુડી ઉપર ૩ થી ૪ ટકા સુધીનું વ્યાજ આપે છે. એ પણ બહુ ખરાબ ન ગણાય.

રેલ્વેના વિકાસની આ નીતિ ચાલુ રાખવાનો સર્વેશ મહર્ષિ મહારામશ્રી તખ્તસિંહજી અને મહર્ષિ મહારામશ્રી લાવસિંહજીને ઘટે છે. આ પ્રકારની નીતિ ૧૮૬૦ થી ૧૯૨૯ સુધી ચાલુ રહી. મહર્ષિ મહારામશ્રી તખ્તસિંહજીની કારકીર્દિમાં એટલે લગભગ ૧૮૬૬ સુધીમાં ૧૨૦૦૪ માઇલની મીટરગેજ રેલ્વે ખુલ્લી મુકવામાં આવી હતી. અને મહર્ષિ મહારામશ્રી લાવસિંહજીની કારકીર્દિમાં ઇ. સ. ૧૯૧૯ સુધીમાં ૮૬૧૯ માઇલની બીજી વધારે મીટરગેજ રેલ્વે ખુલ્લી મુકવામાં આવી. ત્યાર પછી ૧૯૨૦ થી ૧૯૩૧ સુધીમાં સગીર પહોંચત દરમિયાન કૌંસીલના પ્રેસીડેન્ટ મહર્ષિ સર પ્રભાશંકરની કારકીર્દિમાં ૧૦૦૦૩૮ માઇલની મીટરગેજ રેલ્વે અને ૩૪૭૭ માઇલની નેરોગેજ રેલ્વેનો વધારો થયો છે. અને છેવટે આ હાલની ૩૪૫ માઇલની રેલ્વે મહારામશ્રી કૃષ્ણકુમાર-સિંહજીની કારકીર્દિમાં બંધાઈ છે.

મહર્ષિ સર પ્રભાશંકર કે જેમણે ૪૫ વરસ જેટલા દીર્ઘકાળ સુધી આ રાજ્યની અપ્રતિમ સેવા કરી છે તેઓ રાજ્યની રેલ્વે મંજૂરી આ નીતિમાં માર્ગ-દર્શક અને સલાહકાર હતા. અને આ પ્રસંગે રેલ્વે સ્ટાફ, રેલ્વેનો અધિકારી વર્ગ અને મારીવતી તેઓ-થીના દુઃખદ અવગમન માટે હું દીક્ષગીરી જાહેર કરું છું. લાવનગર સ્ટેટ રેલ્વેની ૧૭ વરસની મારી નોકરીમાં સર પ્રભાશંકર સાથે હું નિકટ સંપર્કમાં આવ્યો છું. અને મને લાગે છે કે મેં એક સાચા

અને અંગત મિત્ર માત્ર જ મુલાકાત નથી પરંતુ તે ઉપરાંત રેલ્વે એડના એક સલાહકાર અને સહકાર્ય કર્તાની પણ મને ખોટ પડી છે. એમનું સ્થાન હંમેશાં ખાલીજ રહેશે. તેઓ ખરેખર મહાન પુરૂષ હતા. અને રેલ્વેની બાબતમાં તે એમનું કુદ્દિ કૌશલ્ય, ઉદાર નીતિ અને દીર્ઘદષ્ટિ ઘણાં બધાંની છે.

આ પ્રકારની રેલ્વે નીતિ (કે જેનાથી મહર્ષિ મહારામશ્રી લાવસિંહજી સંપૂર્ણ વાકેફગાર હતા તે) સર પ્રભાશંકરની પ્રેરણા અને સૂચનને આભારી હતી. પરિણામે રેલ્વે રીકર્ડ કંડ સ્થપાયું, અને તેથી મહર્ષિ મહારામશ્રી લાવસિંહજીએ જે રેલ્વે કામોની યોજના કરી રાખી હતી તેને સંપૂર્ણ રીતે પાર ઉતારવાનું બની શક્યું. આ બધાં કામો આજે પૂરાં થાય છે.

તળાવ મહુવા રેલ્વે કે જે આજે આપને હસ્તે ખુલ્લી મુકવાની છે; તે સંબંધમાં મારે અત્રે થોડા શબ્દો કહેવા જોઈએ. આ રેલ્વે નેરોગેજ છે. અને તેથી લાવનગર રાજ્યના દક્ષિણ દરીઆ કિનારા ઉપર આવેલા મહુવા શહેરનો લાવનગરની સાથે સંબંધ જોડાય છે. આ રેલ્વેની સર્વે ૧૯૩૫ની સાલ કરવામાં આવી હતી, તે વખતે આશરે ૧૮ લાખ ખર્ચનો અંદાજ કરવામાં આવ્યો હતો. રેલ્વેની ૧૯૩ માં મેંબુરી મળી અને તેજ વર્ષના મે મહીનામાં કાર્ય કરવામાં આવ્યું.

આ રેલ્વે બાંધવામાં એન્જનીયરીંગ દલિ બાસ જંબીર મુસ્લિમો આવી નથી અને એકંદર રીતે જોતાં પુલોના બાંધકામ સિવાય કામ સહેલું હવડું હતું. આ રેલ્વે લાઈનમાં કુલ ૧૫ પુલો નામાં આવ્યા છે. જ્યારે નાના મોટા બધા મળી પુલોની સંખ્યા ૫૦ થાય છે.

આ બધા પુલોમાં મોટા અને ઉપયોગી ૫ તો શેત્રુંજી નદી ઉપર જે પૂલ બાંધવામાં આવે છે તે છે. જે આપણે આજ જોઈએ. આ પૂલને તળાવોથી તે મથાળા સુધી રી-ઈન દાર્શક કોંક્રી-બાંધવામાં આવ્યો છે, અને હું માનું છું કે કાલ વાડમાં આ બંનેનો પૂલ આ પહેલો જ છે.

આ પૂલ ઉપર એકંદર ૬૨ ફૂટ પહોળાઈના પીન્ડન ફ્રાન્સ કોંક્રેટના નવ ગાળા છે, અને પૂલની એકંદર લંબાઈ ૬૮૫ ફૂટ છે. પૂલનો પાયો છેક કુગરાળ જમીન આવી ત્યાં સુધી લાઇ જવામાં આવ્યો છે. અને નદીની સપાટીથી ઉંડાઈમાં ૬ થી ૨૦ ફુટે સુધી આ પાયો ઉંડો ગયેલો છે. પાવાના ઉંડામાં ઉંડા તળાખાથી છેક ટોચ સુધી કુલ ઉંચાઈ ૫૫ ફુટની છે. અને નદીની સપાટીથી ૩૫ ફુટની છે. પૂલનું ખર્ચ-આશરે ૨ લાખ ૨૦ હજાર રૂપીઆ થયું છે. જ્યારે લાઇન ઉપર આવેલા બધા પૂલોનું એકંદર ખર્ચ ૬ લાખ રૂપીઆ થયું છે.

આપને સર્વને જાણવામાં રસ પડશે કે શેત્રુંજીનો આ પૂલ બાંધવામાં ૧૫૦ ટન લોહું વપરાયું છે. આ બધું લોહું તાતા કંપની પાસેથી લેવામાં આવ્યું છે. લગભગ ૧૦૦૦ ટન સીમેન્ટ વાપરવામાં આવ્યો છે. આ બધો સીમેન્ટ પોરબંદર સીમેન્ટ કંપનીએ પૂરો પાડ્યો છે. ટેક સુધી પૂલમાં બધો સીમેન્ટ વાપરવામાં આવ્યો છે. એ આ પૂલની વિશિષ્ટતા છે. આ પૂલને હોલ્ટાપેલ કાવસંજી એન્ડ કંપનીએ પ્લાન કરી બાંધ્યો છે તેમનો, તેમજ આ લાઇનની માપણી તેમજ બાંધકામ, છેક પહેલેથી છેવટ સુધી આ રેલ્વેના ડેપુટી મેનેજર અને એન્જિનિયર મી. એચ. આર. મહેતાએ કરેલ છે તેમનો, અને માલજી નદીનો પૂલ બાંધનાર રા. બા. કુતેહચંદ એન્ડ સન્સનો હું આ પ્રસંગે આભાર માનું છું. તેમજ રેલ્વેના બીજા અધિકારી વર્ગ જેમણે આ રેલ્વે બાંધવામાં જે મદદ અને સહકાર આપ્યા છે તેમનો ઉપકાર માનું છું.

છેવટ મારે જણાવવું જોઈએ કે આ રેલ્વેનો લાવનગર-તળાખા ભાગ રાહદારી રસ્તા ઉપર હોવાને લીધે કેટલીક જગ્યાએ-ખાસ કરીને તણસા કે ત્યાં બગ્ગરમાંથી લાઇન પસાર થાય છે ત્યાં-વળાંક હોવાથી આગે ૧૦૩૫ માઈલની લાઇન ફેરવવા માગીએ છીએ. અને આ માટેના પ્લાન વગેરે અમદાવાદના કલેક્ટરને મોકલવામાં આવ્યો છે. અને રેલ્વે માટેની

જમીન મળી જશે કે તરત દરબારશીની-મંજુરી માટે તેને મોકલવામાં આવશે, અને અમને આશા છે, કે અમને તે માટે સત્વર મંજુરી મળી જશે. વળી બીજા કેટલેક ટેકાણે પણ વળાંક છે જેની સુધારણા અવિબંધમાં કરવામાં આવશે.

એક વાર ફરીથી આપે અહીં આવી હાજરી આપવા માટે આપનો ઉપકાર માનું છું.

નાનંમહારાજશ્રી સર કૃષ્ણકુમારસિંહજીનું ભાષણ

આ તળાખા-મહુવા દ્રામ્બેના વધારાની ઉદ્ધાટન ક્રિયા કરવાનું આપને કહેતાં અમને ઘણો આનંદ થાય છે. આપ સર્વેએ મી. બીષ્મા પાસેથી લાવનગર રેલ્વેના ઇતિહાસ સાંભળ્યો છે. એટલે આ સંબંધી વિશેષ કહેવું એ લાગેજ નરૂરનું હોય. છતાં પણ આપ સર્વને જાણીને આનંદ થશે કે આ દ્રામ્બેના વધારાથી રાજ્યનો રેલ્વે સંબંધી કાર્યક્રમ સંપૂર્ણ થાય છે. અમારા રાજ્યના બધા મહાલો દલે રેલ્વેથી સંકળાયેલા થયા છે. અને અમને લાગે છે કે એથી મારી પ્રગતિ પ્રગતિ અને જાહોજલાલીમાં વધારો થશે.

બહુ લાંબું ભાષણ કરવાનો અમારો ઇરાદો નથી, પરંતુ જે બાબત હું કે અમારી પ્રજા ભૂલી શકીએ એમ નથી. જેનો ઉલ્લેખ મી. બીષ્માએ પોતાના ભાષણમાં કર્યો નથી, એ સંબંધી હું બે શબ્દો કહેવા છૂટું છું. આ રેલ્વેમાં અને તેના વહીવટમાં મી. બીષ્માનો ઘણો ફાળો છે. ૧૭ વરસથી મી. બીષ્મા અમારી સાથે છે, અને એ સમય દરમિયાન અમારી રેલ્વેના વહીવટમાં એમણે ઉચ્ચ પ્રકારની કર્તવ્યનિષ્ઠા, પોતાનો અનુભવ અને કાર્યક્ષમતાનો ઉપયોગ કર્યો છે. એમણે હમણાં જ જણાવ્યું છે કે લાવનગર સ્ટેટ રેલ્વે કુલ ૩૭૪ ફૂટ માઇલની થશે. પણ આપ સર્વે જાણીને ખુશી થશો કે લગભગ ૧૮૬ માઇલ એટલે અરધો અરધ રેલ્વે એમને લીધે બંધાયું છે, અને એટલા માટે મારી માન્યતા છે અને તે આપ સર્વને પણ લાગે એવું છે તે એ છે કે મી. બીષ્માએ લાવનગર રેલ્વેના મેનેજર તરીકે જે સેવાઓ કરી છે તેની લાવનગરમાં દરેક બક્ષિ

કદર કરે છે, એ આ પ્રસંગે હું કહેવાની રજા લઉં છું. ઉપરાંત અહીંનાં જેઓ છે તે પૈકી દરેક જણ મીઠા બીયાને એક જૂના અને સરસ મિત્ર તરીકે જુએ છે.

જોન. મી. ગીબસનને ઉદ્દેશી મહારાજાએ કહ્યું કે આ લાઈનની માપણી તથા તેનું બાંધકામ કરવા માટે મી. એચ. ચાર. મહેતા તથા તેમના એન્જિનિયરો તથા બીજાઓ સંબંધી મી. બીયાએ જે પ્રશંસાયુક્ત શબ્દો વાપર્યા છે તે સાંભળીને આપને પણ અમારી જેમ આનંદ થયો હશે. અને એ સંબંધીના અહેવાલો ઉપરથી જણાય છે કે 'અમારી રેલ્વેના વહીવટની જે પ્રજ્ઞાલક્ષિ છે તેને સાચવી રાખવા માટે દરેક પ્રયત્ન કરવામાં આવશે.

આજે અમારા અંતઃકરણમાં માત્ર એકજ શોચનીય વિચાર છે. અને તે એ કે મી. બીયાએ કહ્યું છે તે પ્રમાણે સર પ્રહાશંકર કે જેઓ પ્રજાપયોગી આવી બધી યોજનાઓના સંરક્ષક હતા, તેઓ આજે નથી. તેમની ઉમદા હાજરીની અમને ખોટ લાગે છે. એમને અને 'લાવનગરને જુદાં પાડી શકાય એવું નથી એટલે એ સંબંધમાં હું કોઈ વધારે કહેવા ઈચ્છતો નથી.

છેવટે અમારા રાજ્યના બધા મહાલોને રેલ્વેથી જોડવામાં જે આ છેલ્લી કડી છે તેની ઉદ્ગ્રાહન કિંવા જોન. મી. ગીબસનના હાથથી થશે તે માટે મને ખાસ આનંદ થાય છે. મારા આમંત્રણને માન આપીને તેઓ આટલે સુધી આવ્યા તે માટે હું તેમનો આભાર

માનું છું અને જોન. મી. ગીબસનને લાઈન ખુલ્લી થકવાની વિનંતિ કરું છું.

જોન. મી. ગીબસનનું વિવેચન

ત્યારબાદ દ્વારે ખુલ્લી થકતાં જોન. મી. ગીબસને જણાવ્યું હતું કે લાવનગર રેલ્વે ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા ધરાવે છે. અને આખા કાઠીઆવાડમાં રેલ્વે વ્યવહારનો અપ્રતિમ લાભ આપે આપની ભાગ્યવાન પ્રગતિ આપ્યો છે તે માટે આપે મગફર થવા જેવું છે. અને રેલ્વે બાંધવાનો કાર્યક્રમ સંપૂર્ણ કરીને આપનામદારે આપના પુરોગામી નરેશો કે જેમણે રેલ્વેના વિકાસની ઉપયોગીતા સ્વીકારી હતી તેમની ડહાપણ ભરી નીતિનું અનુકરણ કરી તે નીતિને ચાલુ રાખી છે. આપનામદારે કહ્યું તે પ્રમાણે આ સંબંધી ઘણો વશ આપના ઓફીસરોને ઘટે છે કે જેમને આ કાર્ય સુપ્રત કરવામાં આવ્યું હતું; ૬૦ વરસ પહેલાં જે યોજના કરવામાં આવી હતી તે યોજના અત્યારે સંપૂર્ણ પાર પડી તે જોઈને મી. બીયાને ઘણો સંતોષ થતો હશે. કારણ કે તે પૈકી અરધોઅરધ રેલ્વે માટે તેઓ જવાબદાર છે.

ત્યાર-પછી નાં મહારાજાએ જોન. મી. ગીબસનને એક ચાંદોનો કાસ્ટેટ ભેટ આપ્યો હતો જેમાં શેત્રુંજી નંદી અને તળાવની ટેકરીનું કોતરકામ કરવામાં આવ્યું હતું.

સૂચના

—જે મુદ્દસૂચનાં ગયાં વરસનાં લવાજમ બાકી હોય તે મે. થી તુરત મોકલી આપવા ગોઠવણ કરશે એવી આશા છે.

—આ અંકમાં રચળ સંકાયને લીધે અવલોકન વિભાગ દાખલ થઈ શકેલ નથી. આવતા અંકમાં તે અવશ્ય પ્રસિદ્ધ થશે.

વહીવટી અહેવાલો

વડોદરા રાજ્યનો એડમીનીસ્ટ્રેશન રિપોર્ટ ૧૯૩૬-૩૭

૧લી ઑગસ્ટ ૧૯૩૬થી ૩૧મી જુલાઈ ૧૯૩૭ સુધીનો વડોદરા સ્ટેટનો વહીવટી રિપોર્ટ વખતસર પ્રસિદ્ધ થયો છે. અહેવાલ ઉપરથી જણાય છે, કે રિપોર્ટવાળા વર્ષમાં રાજ્યની એકંદર આવક ૨ કરોડ ૩૦ લાખ જેટલી થવા પામી છે. જે ગયા વરસ કરતાં લગભગ ૫૬ લાખ જેટલી ઓછી છે. આવક ઓછી થવાનું મહત્વનું કારણ તો ગયા વરસ કરતાં લેન્ડ રેવન્યુમાં લગભગ ૪૩ લાખ રૂપિયા ઓછા આવ્યા છે એ છે. આમ છતાં રાજ્યની નાણાં પ્રકરણી સ્થિતિ ખૂબ સદ્દર છે. અને બેંકોમાં, જુદી જુદી સીક્યુરીટીઝમાં, લેનોમાં અને રેલ્વે જેવાં સ્થાપી કામો વગેરેમાં મળી રાજ્યની સ્થાવર જંગમ મુદી ૧૨ કરોડ ઉપરાંતની અત્યારે છે. જમીન મહેસુલથી બીજે દરજ્જે રાજ્યને રેલ્વેની આવક છે. અને તે લગભગ ૫૨ લાખ જેટલી છે. આખા રાજ્યમાં ૭૦૦ માર્કલ ઉપરાંત રેલ્વે લાઇન છે, અને વધારાની લાઇન બાંધવા માટેની યોજના ગતિમાં છે એમ અહેવાલ ઉપરથી જણાય છે, અને અમતે લાગે છે કે કાઠિયાવાડમાં શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારનો જે પ્રદેશ છે તેને પાટનગરની સાથે સુધી રીતે જોડવાનો કાર્યક્રમ રાજ્યને હાથમાં લેવો પડશે. ખીજી નદીવાદ ઉપરથી યોજના સુધી જે રેલ્વે બાંધી દેવામાં આવે તો વડોદરા રાજ્યને જેમ આર્થિકદૃષ્ટિએ લાભ થાય, તેમ ઉતાર્યોને હાડમારી ઓછી થાય, તેમજ વખતનો અત્તે પૈસાનો ખચાવ થાય. કેટલાક વખત પહેલાં વડોદરા રાજ્યની એવી રેલ્વે સંબંધી યોજના પણ હતી અને તે રિપોર્ટમાં રાજ્યનો જે નકશો આપવામાં આવ્યો છે તેના ઉપરથી સદજ ખચાલ આવે એમ છે. અને અત્યારે ફેરેશનને અંગે વડોદરા સ્ટેટનો સંબંધ કાઠિયાવાડના તાલુકાઓ સાથે જોડવાનો પ્રયત્ન થાય છે તેવા સંયોગમાં રેલ્વેની આવી કોઈ યોજના બધી દૃષ્ટિએ ઉપયુક્ત છે. શ્રીમંત નામદાર શાયકવાડ સરકારના સુવર્ણ મહોત્સવ પ્રસંગે એક કરોડ રૂપિયા એકત્ર કરવામાં આવ્યા હતા, તેનું દ્રુષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. અને તેના પ્રતિવાર્ષિક વ્યાજની જે રકમ આવે તે રકમ રાજ્યમાં ગ્રામ્ય સુધારણામાં ખર્ચી નાંખવાની એક યોજના તૈયાર કરવામાં આવી છે તે પ્રશસ્ય છે, અમને માહિતી છે એ પ્રમાણે આ જંગમર રકમ રાજ્યના ખેડુતોના કરજનિવારણ દ્વંડ માટે ઉપયોગમાં લેવાનો ઇરાદો હતો. જે કે દ્રુષ્ટની જે યોજના છે તેથી પરાક્ષ રીતે ખેડુતોને લાભ થશે, પરંતુ જ્યાં સુધી એમના કરજને માટે ઉપાયો ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી રાજ્યની જમીનમહેસુલ ઉપર ખેડુતોની સ્થિતિની અસર થવા વિના નહીં રહે. તેમાંય ખાસ કરીને અમરેલી જેવા પ્રાંતો કે જ્યાં જમીનની મગદૂર હલકી છે ત્યાં તો કોઈ ઉપાય લેવા ધટે છે. આખા અહેવાલમાં દરેક ખાતાની વિગતવાર માહિતી આપવામાં આવી છે, અને એ માહિતીને સંપૂર્ણ કરવા માટે નકશાઓ પણ જૂટથી આપવામાં આવ્યા છે. રિપોર્ટની કૌમત રૂ. ૨-૧૨-૦ રાખવામાં આવી છે.

લાવનગર રાજ્યનો વહીવટી રિપોર્ટ સં. ૧૯૨૨ ઇ. સ. ૧૯૩૫-૩૬

લાવનગર રાજ્યનો ૧૯૩૫-૩૬ના વર્ષનો અહેવાલ પ્રસિદ્ધ થયો છે. રિપોર્ટવાળા વર્ષમાં રાજ્યની વાર્ષિક આવક રેલ્વેની આવક સાથે ૧ કરોડ ૭૪ લાખ જેટલી થઈ છે. છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં લાવનગરની નાણાં પ્રકરણી સ્થિતિ ઉત્તમ પ્રકારની વહીવટી પ્રધાને પરિણામે સદ્દર થવા પામી છે. ૧૯૨૦-૨૧ના વર્ષમાં આ રાજ્યની વાર્ષિક આવકમાં લગભગ ૬૯ લાખ રૂપિયા હતી તે વધીને અહેવાલવાળા વર્ષમાં તેથી અઢીગણી થવા પામી છે. આવકનાં સાધનોમાં તરી જગતની રકમ લગભગ ૬૭ લાખ જેટલી છે, પરંતુ તે આગલા વર્ષ કરતાં તો લગભગ અર્ધા જેટલી છે. લાવનગરનાં બંદરા છેલ્લાં પંચોત્તર વર્ષથી મિલિટરીપોર્ટના કરારી હકો ધરાવે છે. અને એ હકો લાવનગર રાજ્યે બદલે આપી મેળવેલા હોઈ

સરકારને દક્ષતરે તે વિશિષ્ટ રીતે માન્ય રહેલા છે, છતાં હાલની સરકારી જગતનીતિએ એવા પ્રકારનું ધોરણ અપત્યાર કર્યું છે કે હિંદિય ન્યાયમાં વિશ્વાસ ધરાવનાર હરકોઇને ક્ષણભર આશ્ચર્ય થયા વિના વિના રહે નહીં. પરિણામે ભાવનગરનો બંદરી વેપાર આ એકજ વરસમાં પચાસ ટકા જેટલો ધરી જવા પામ્યો છે. બેશક કાકીઆવાડનાં બંદરોનો સવાલ યુગ્યવણુ ભર્યો છે અને હિંદિય પોર્ટસના હકો ધરાવતા છતાં એની અસર ભાવનગરનાં બંદરો ઉપર પણ સ્વાભાવિક રીતે થઈ છે. અમને લાગે છે કે સમગ્ર હિંદના બંધારણનો નવો યુગ શરૂ થાય તે પહેલાં આ પ્રશ્નો સમાધાની ભર્યે સંતોષપ્રદ અંત આવી જશે. આવકનાં બીજાં સાધનોમાં લગભગ ૧૬ લાખ જેટલી વ્યાજની ચોક્કસ આવક રાજ્યને આવે છે. ઉત્તરોત્તર એમાં વૃદ્ધિ થવાનો સંભવ છે. ખર્ચનાં પાસાં બેતાં દરબાર અને રાજકુટુંબના ખર્ચ માટે ૪૬ લાખની રકમ ખર્ચવામાં આવી છે જે આંકડો એકંદર ઉપજના માત્ર અઢી ટકા જેટલો છે. અને આવકશરૂપ છે. જે રાજ્યોમાં રાજ્યની ઉપજના ૫૦ ટકા જેટલી રકમ અંગત ખર્ચખાતે ખર્ચવામાં આવે છે તે રાજ્યોએ હાલના વાતાવરણમાં આ વાત લક્ષમાં લેવા યોગ્ય અને અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. નરંદ્રમંડળે ઉપજના દસ ટકા રાજકર્તાએ અંગત ખર્ચ માટે લેવાને સંમતિ આપી છે, ન્યારે ભાવનગર રાજ્યમાં એ ખાતે ૨૩ ટકા ખર્ચ આવે છે, એ ભાવનગર નરેશને માટે ખરેખર અભિનંદનીય છે. બહેર બાંધકામ ખાતે ૩. ૧૭ લાખ જેટલી રકમ ખર્ચવામાં આવી છે, પણ તેમાં તેર લાખ ફૂંપીઆની રકમ ભાવનગર શહેરને પાણી પૂરું પાડનાર બોડીઆર તળાવ બાંધવામાં ખર્ચાઈ છે. ન્યારે બાકીની રકમ ગામડાંઓની શાળાઓનાં મકાનો બાંધવા વગેરે માટે ખર્ચવામાં આવી છે. કેળવણી અને વૈદકીય પાછળ રાજ્ય તરફથી રિપોર્ટવાળા વર્ષમાં ૬ લાખ ૪૪ હજાર અને ૧ લાખ ૭૩ હજાર જેટલી રકમ ખર્ચવામાં આવી છે. ભાવનગર રાજ્યે ખેડુતોના કરજ નિવારણનો પ્રશ્ન પ્રથમ હાથ ધરી આખા હિંદુસ્તાનમાં ખેડુતોના કરજના પ્રશ્ન પરત્વે દાખલો બેસાડ્યો છે અને ગ્રામ્યવિકાસનું એક અલગ ક્ષેત્ર કરી તે ક્ષેત્રની વ્યવસ્થા જોડાનાં તે નાણાં છે તે ગામડાંના લોકોને કરે એવી વ્યવસ્થા કરી છે. અને તેની સાથે સાથે આખા રાજ્યમાં ગ્રામ્યપંચાયતોના વિકાસ થાય તે તરફ રાજ્યના અધિકારી વર્ગનું ખાસ લક્ષ છે. અમને લાગે છે કે હાલના બદલાતા જતા ફેરફારોમાં રાજ્યોમાં ગ્રામ્યપંચાયતોના વિકાસ કરવો એ લોકોને સુખરૂપ જીવન બોગવવામાં અમૂલ્ય મદદરૂપ થઈ પડે એવી સ્થાનિક સંસ્થા છે.

અહેવાલવાળા વર્ષમાં ના. લોડ વીલીંગટ અને લેડી વીલીંગટને ભાવનગરની સુલાકાત લીધી હતી એને લગતા ઇતેખાખ અહેવાલમાં છે.

The Government of Cochin Act

કોચીન રાજ્યે લોકોને પ્રતિનિધિત્વવાળું શાસન આપવાનો નિર્ણય કર્યો છે તે સંબંધી થોડી માહતી અમે આ અંકમાં અન્યત્ર આપી છે. આ માટે રાજ્યે ઉપરના નામનો એક કાયદો પ્રકટ કર્યો છે. આ કાયદાનાં એકંદર ૧૮૬ પાનાં છે. અને તેમાં (૧) હેતુ નિરૂપણ, (૨) કારોબારી (૩) ધારામંડળ (૪) ન્યાય ખાતું, (૫) પરચુરણ બાબતો. એ પ્રમાણે પાંચ વિભાગોમાં પહેલા ત્રીસ પાનામાં કાયદાની પૃથક્કલમો છે. અને બાકીનાં બધાં પાનાઓમાં ધારામંડળોને લગતી સુટણીના નિયમો, અને ઉપનિયમો છે. આ એકટ પ્રમાણે જે બરાબર અમલ કરવામાં આવે અને કારોબારી ખાતાઓ તેના અમલમાં વચમાં ન પડે તો કોચીન રાજ્યની પ્રગતિ જવાબદાર શાસનનો અનુભવ થાય એવું છે. અમે ધૃષ્ટીએ છીએ કે કોચીનની માફક બીજાં મોટાં રાજ્યો પણ આ દિશામાં વિચારણા કરે.

(બીજા વહીવટી રિપોર્ટ સંબંધી સમાલોચના આવતા અંકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.)

નોંધ અને ચર્ચા

“દેશી રાજ્ય”નું ૧૧મું વર્ષ

સામાન્ય રીતે લખતા હોઈએ તો એમ લખવું જોઈએ કે “ઈશ્વર કૃપાથી “દેશી રાજ્ય” ૧૦મું વર્ષ પૂર્ણ કરી અગીઆરમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે, અને તે માટે અમે એ જગન્નિયંતાનો આભાર માનીએ છીએ.” પરંતુ આ એક દસકાના ગાળામાં દેશી રાજ્ય ઉપર કોઈ દિવસ ઈશ્વરકૃપા વરસી જ નથી. જાણે ઈશ્વરનો હેતુ પણ હોંદનાં દેશી રાજ્યો સાથે એમની સેવા કરનાર “દેશી રાજ્ય”ની પણ મળુના કરવાનો હોય! એટલે પરમાત્માની અકૃપા પ્રસાદના સતત વર્ષભુને અંગે અમારે રાજ્યોપચીતી પરાવલંબન જ્ઞાતોને અંગિકાર કરવો પડ્યો છે. અને “દેશી રાજ્ય” ત્રૈમાસિક કરવું પડ્યું છે; તે એમ ધારીને કે કોઈ રીતે એ જગન્નિયંતા સામું જીએ છે! પરંતુ હજી એ શુભ અવસર આપ્યો નથી. અને “દેશી રાજ્ય” આર્થિક બારમાંથી મુક્ત થયું નથી. “દેશી રાજ્ય” ને કયું Patronage નથી. તેમ તેને પક્ષ નથી. ગ્રાહકોની સંખ્યા એજ એવું બળ છે. આવા વિષમ-સંયોગોમાંથી કોઈ વખત પણ મુક્ત થવાનો એ આશાએ અમે પ્રત્યેક માહકને વિશ્વસિ કરીએ છીએ કે તેઓ મે. થી ચાલુ રહે એટલું જ નહીં પણ એમના ખીમ સન્નિમત્રોને પણ ગ્રાહક થવા લગામણ કરે. “દેશી રાજ્ય” પ્રત્યે જો આ લાગણી ધરાવતા હોય તેઓને પણ વિશ્વસિ છે કે તેઓ પોતે ગ્રાહક બની એ પ્રેમ ભરી લાગણીને મૂર્ત સ્વરૂપ આપે.

અને ખીજું એ કે દરેક ગ્રાહક-વેળાસર પોતાનું લવાજમ મોકલી આપે તથા તે કરતાં તો વિશેષ એ કે જોગીનું લવાજમ ચઢી ગયું હોય તેઓ એટલી રકમ

તુરત મોકલી આપવા મે. કરે. અને અમારો એટલો ભાર ઝોછો કરે.

નવેશોએ ગ્રાહણ કરવા યોગ્ય.

એક અમેરિકન પત્રકાર લખે છે કે “સીયામના રાજ્યતંત્રમાં એક મહત્વનો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે, અને તે એ કે ગરકારની નોકરીમાંથી સંખ્યાગંધ રાજકુમારોને રજા આપવામાં આવી છે. શહેનશાહના આ સંબંધીઓમાંના ઘણા તદ્દન નાલાયક હતા. અને માત્ર રાજકુટુંબના હોવાને લીધે મોટી જગ્યાઓ ઉપર હતા, અને તીજોરીને ફગણ લાર રૂપ હતા.” આ શબ્દો હોંદના રાજકુટુંબોએ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. પોતાના રાજકુમાર હોય, ભાઈ હોય, ભત્રિજો હોય કે સાજો હોય, એટલાજ માટે તે રાજ્યની નોકરીને માટે યોગ્ય છે એમ ન મનાઈ જવું જોઈએ. આવાં ઈશ્મો ઉચ્ચ રાજ્યની નોકરીમાં દાખલ થઈ રાજ્ય પહીવટમાં ભારરૂપ અને દળલગીરીરૂપ જોવામાં આવ્યા છે. ગમે તેવા ગાંડો ધેસા દુકમો કરે છે અને તેઓ રાજકુટુંબના સંબંધમાં હોવાને કારણે કોઈ તેમને કહી શકતું નથી. પૈસાના લોભની ખાતર કારણ કે રાજ્યોને આ વર્ગનું ભરણ પોષણ તો કરવું પડે છે-પણ આ વર્ગનાં માણસોને દરબારની નોકરીમાં ન રાખવાં એ ઇચ્છારા નોગ છે. સિવાય કે રાજ્યના ખીમ નોકરોની માફક આ વર્ગનાં માણસોએ પણ યોગ્ય લાયકાત, જગવણી, વગેરે પ્રાપ્ત કર્યા હોય અને ખીમ નોકરોની માફકજ રહેવાં તૈયાર હોય.

નાં ભાવનગર નરેશ યુરપ તરફ.

નામદાર ભાવનગરના મહારાજ સાહેબ, નાં મહારાણી સાહેબ, અને કુમાર સાહેબો, રાજ્યના દીવાન શ્રીયુત ચાન્દરાય પટ્ટણી, નાં મહારાજ સાહેબના બે બન્ધુ કુમારશી નર્મજકુમારસિંહજી અને કુમારશી ધર્મકુમારસિંહજી વગેરે મંડળ હવાફેર અર્થે એપ્રિલ મહીનાની તા. ૩૦મી ની રટીમરમાં યુરપમાં લેખાન ગયેલ છે. આ મંડળી યુરપ ખાતે ચારેક ગાસ રહેવાની વક્કી છે. દીવાનશ્રી ચાન્દરાય પટ્ટણીની ગેરહાજરીમાં દીવાન તરીકેના ચાન્દરાજ મહારાજશ્રીએ તખ્તખ દીક્ષા રા. રા. નંદરતલાલ માણેકલાલ સુરતીને સુપ્રત કર્યો છે.

રાજ્યોમાં બંધારણીય સુધારા.

હોદી પ્રધાન લોર્ડ એટલેડે લંડન ખાતે એક લોજન સમારંભ પ્રસંગે નાં વાઈસરોયના ઇંગ્લેન્ડ ગમન સંબંધી જે ભ્રમ ઉપરિચિત થયો છે તેમુ નિરસન કરતાં કહ્યું હતું કે “ફેરેશનના સંબંધમાં વિચારણા કરવા માટે વાઈસરોય હોડુસ્તાનથી ઇંગ્લેન્ડ આવે છે એ કેવળ ભ્રમ છે હોદીમાં ફેરેશનનું ધોરણ દાખલ કરવાનું બહુજ વિચારપૂર્વક નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. અને જ્યાં સુધી તે અમલમાં ન આવે ત્યાં સુધી પાર્લામેન્ટ એ વ્યવસ્થામાં કોઈ જ ફેરફાર કરવા તૈયાર નથી. વળી ગવર્નમેન્ટ એકાદ ઇંડીઆ એકટમાં કોઈ છગ્યાએ એવું નથી કે જ્યાં દેશી રાજ્યોમાં સુધારણા કરવાના કાર્યમાં પ્રત્યવાય આવે. તેમ આ સંબંધમાં હોદી સરકાર પણ દેશી રાજ્યોની આંડે નહીં આવે. અને ફીડરલ ધારા મંડળમાં દેશી રાજ્યોએ પોતાના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટણીના ધોરણે મોકલવા કે નહીં તે એમણે જોવાનું છે. હોદીઓએ આ યોજનાનો સંપૂર્ણ લાભ લેવો જોઈએ કારણકે સંભવ છે કે એવો પ્રસંગ પુનઃ ન આવે.” હોદી પ્રધાને એક વાત સ્પષ્ટ કરી છે અને તે એ કે જે દેશી રાજ્યોના નરેશ પોતાના રાજ્યમાં રાજ્યબંધારણીય સુધારા કરવા ઇતેમર

હોય તેમને એમ કરતાં હોદી ફીડરલ બંધારણ અટકાવતું નથી. ફરફાર રાજકર્તા જે ધારે તો રાજ્યમાં લેખાનો સહકાર મેળવી ચાલુ બંધારણમાં ફેરફાર કરી શકે છે. અને એમ કરતાં જે લેખાને સંતોષ આપતો હોય તો તે આપી શકે છે. સમગ્ર હોદીમાં ફીડરલ બંધારણ દાખલ થાય અને ત્યાર પછી એની અસરના પરિણામે રાજ્યોને બંધારણીય સુધારા આપવા પડે તે કરતાં બહુતર છે કે અત્યારથીજ રાજ્યોએ એ દીશામાં કાર્ય સાધક પગલાં લેવાં. ફરજ પડવાને લીધે કામ કરવા કરતાં સ્વેચ્છાથી કરવામાં સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ થાય છે, એ રાજ્યોથી ન છુટાવું જોઈએ.

ફરવત સામે ધરમપુરનું પગલું.

ધરમપુર રાજ્યનો કોઈ નોકર લાંચ ફરવત કે બક્ષિસ લેતો જણાવે તો તેને સખ્ત નશીયત થશે એવું એ રાજ્યના મેજેસ્ટ્રાટમાં બહેરનામું પ્રસિદ્ધ થયું છે. સામાન્ય રીતે દેશીરાજ્યોમાં લાંચ ફરવતની બદી સામે આંખરોચામણા થાય છે એવો બહેરમત છે. પણ વધી પડેલા ભૂમિના ભારને ઉતારવા માટે જેમ લગવાનને અત્યાર લીધા વગર છૂટકા નથી રહેતો એમ જ્યારે રાજ્યોમાં લાંચની અતિશય બદી થર કરી એસે છે ત્યારે રાજકર્તાથી મૌન રહી શકાતું નથી. માત્ર ધરમપુર રાજ્યમાં જ નહીં પણ લગભગ બધાં દેશી રાજ્યોમાં આવી જ આસુરી સ્થિતિ પ્રવર્તતી હશે. પણ એમાં ધરમપુર રાજ્યે પહેલ કરી તે માટે તે અસિનદનને પાત્ર છે. ધરમપુર રાજ્યનું અનુકરણ બીજાં રાજ્યો વિના વિલંબે કરે એ ઇચ્છવા જેગ છે. સજો જેમ વહેલો દૂર કરવામાં આવે એમ સલામતી વિશેષ છે.

ઓનરરી મેજસ્ટ્રેટ

મુંબઈ સરકારે આ વર્ષથી આખા ઇલાકામાંથી (તળ મુંબઈ સિવાય) ઓનરરી મેજસ્ટ્રેટની બેચો બંધ કરી છે. ઇલાકાનું અનુકરણ કરી કેટલાંક દેશી રાજ્યોએ પણ ઓનરરી મેજસ્ટ્રેટની નીમણૂક કરવાનું ધોરણ અખત્યાર કર્યું હતું. પરંતુ ઉભય સ્થળે એ

ધારણને નિષ્ફળતા મળી છે. જોનરરી મેજસ્ટ્રેટનું સ્થાન મેજિસ્ટ્રેટનારોએ મોટા લાભ કાયદાના સામાન્ય જ્ઞાનથી પણ વંચિત હોય છે. એટલે તેઓ લોકોને સંતોષ આપી શકતા નથી, અને ખીલું ઉપરની ખંડાસોતોનું કામ અને તકલીફ ઓછાં કરવાનો પણ તેમાં હેતુ હતો, એ પણ સફળ થયો નથી. અમને લાગે છે કે જ્યારે ઈલાકામાં થયું છે ત્યારે દેશી રાજ્યોમાં પણ જ્યાં એ શાસનની પ્રતિભા હોય તેને કોતી દૂર કરવી અથવા તો તેનો ખરો હેતુ સંધાય એટલા માટે એની પુનઃ પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા કરવી.

જુનાગઢ રાજ્યનું હોંનિત ભર્યું પગલું

જુનાગઢ રાજ્યના એડેટ દસ્તુરના અમલમાં દીવાનની સહીથી નીચેની જાહેર ખર્ચ પ્રસિદ્ધ મર્દ છે.

જાહેર ખર્ચ

નં. ૨૯ અને ૧૯૩૮

રાજ્ય પ્રકરણીય કોર્ટના જજ અને વધારાના સેશન્સ-જજ મી. એન. ખી. જનપતિ સામે અમુક આક્ષેપો રજુ થયા છે. તે ગ્રંથમાં તપાસ ચલાવવાની હોઈ આથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે કે ઉપરાંત અમલદારને જે કાર્ડ એ લાંચ આપી હોય અથવા લાંચ આપવા દેખા બતાવી હોય તેઓ જુનાગઢ આપવા બહાર પડશે તેના સામે રેડેટ તરફથી કાર્ડ પણ જાતનો કેસ દરવામાં આવશે નહીં.

જુનાગઢ

Sardar md

તા. ૧૮ એપ્રિલ ૧૯૩૮ દીવાન, જુનાગઢ રેડેટ

જુનાગઢ રાજ્યમાં ઝોજામાં ઝોજા છેલ્લા એ દસકાથી કલેક્ટર અને કમીશનરના દરજ્જાના અંગ્રેજ અધિકારીઓ દીવાન પદે આવે છે. છતાં હાલ ના. દીવાન સાહેબને ખીજા કાર્ડ કારેખારી ખાતાના અધિકારી સામે નહીં ને સેશન્સ જજ જેવા દરજ્જાના ન્યાયખાતાના અધિકારી સામે ઉપરની "જાહેર ખર્ચ" કાદવી પડી એ શું સચિત કરે છે? ન્યાય એ પ્રજા જીવનની હયાતીનો પાયો

છે. એ પાયો ને બેજશીળાઓ હોય તો રાજ્યોના ખીજા વહીવટી ખાતાઓ વિશે શું જાનવું? મી. જનપતિ સામેના આક્ષેપો સત્ય હોય હિંદ અમલ પણ હોય તે અત્યારથી કહી શકાય નહીં પરંતુ તાત્પર્ય તો એ છે કે જુનાગઢ રાજ્યના દીવાન સાહેબે જાગર પણ સંક્રમણ વગર કેવળ પ્રમદિતની દરિયાઈ વિચાર કરીને સત્યાનંવેષણનું જે પગલું લીધું છે તે ખરેખર હોમન અને એમની સત્તનિષ્ઠા પૂરવાર કરે છે. સાંભળવામાં આવ્યું છે કે ઉપરોક્ત જાહેર ખર્ચ પ્રસિદ્ધ થયા પછી એ રાજ્યના ખીજા અધિકારીઓ મામે ફરીઆદો છે. આવી ફરીઆદો જાહેર ખર્ચ હોય પણ કેટલીક વાર "સાંભળે છે માટે ચાલો આપણે પણ કહેવા જઈએ" એવી ગતાનુગતિક વૃત્તિથી દોરવાઈ શોધા શવે તેની ફરીઆદો રજુ કરે છે અને તેમાં કેટલીક વખત તો કશું સત્ય પણ નથી હોતું. એ હકીકત ધ્યાન બહાર ન રહેતી નોંધાયે. જુનાગઢ રાજ્યે "જાહેર ખર્ચ" કાદો છે એટલે ત્યાં લાંચ રૂબરૂનો સડો હશે અને ખીજા નહીં હોય એમ રમે કાર્ડ સાની જેસે!

લાંચ-રૂબરૂનો લાલચ એ એવી લાલચ છે, કે જે હુકમથી દૂર કરી શકાતી નથી. કેટલીક વખત તો આપનારાઓ, લેનારાઓને ઊલા કરે છે. એટલા માટે પડી અપેલી એ પ્રજાનાં મૂળ કારણો નાબૂદ કરવાં નોંધાયે. બાકી માત્ર તપાસ કરવાથી કે શિક્ષાથી આ બધી દૂર થાય એ અસંભવિત છે. એથી તો માત્ર એકાદ વ્યક્તિને શિક્ષા થયો, અને તેને લીધે કદાચ નોકર વર્ગ થોડો વખત વિશેષ સાવચેત બનશે.

ધાંગધા રાજ્યમાં રેવન્યુ મુદ્દારા.

ધાંગધા રાજ્યે, રાજ્યના રેવન્યુ ખાતાના બંધારણમાં કેટલીક મહત્વનો ફેરફાર કર્યો છે. અને વહીવટની સરલતા ખાતર રાજ્યના સાત મહાલો ને જલ્દે તેની પુનર્ગઠના કરી ચાર મહાલો કરી બિટિશ જલ્લાના ધોરણે તેનાં સર્કલો પાડી નાંખવામાં

આવ્યાં છે. તેમ જૈવન્યુ ખાતાની વડી ઝોરીસનું પણ નવેસરથી બંધારણ કરવામાં આવ્યું છે. જેમાં માત્ર ઝોરજ માણસો રાખવામાં આવ્યાં છે. અને એજ પ્રમાણે મહાલોની ઝોરીસોમાં પણ કરવામાં આવ્યું છે. રાજ્યની આ વ્યવસ્થા જેમ રાજ્ય ઉપર ખર્ચનો નિરર્થક ભાર ઝોછા કરે છે, તેમ કામની સરક્ષતા થવાથી અરજદારને તેમની ફરીઆદની દાદ પણ સત્વર મળવાનો સંભવ છે. પ્રાંજકા રાજ્યનું આ પગલું કાળગળને અનુસરતું છે. અને બીજાં એવાંજ રાજ્યોએ દાખલો લેવા યોગ્ય છે.

જયપુર અને સીકર.

છેલ્લા કેટલાક માસથી જયપુર અને સીકર વચ્ચે ઉગ્ર લડાઈ ચાલે છે. લડાઈ શબ્દ અહીં એટલા માટે વાપર્યો છે, કે સીકર જયપુરનું ખંડીયું રાજ્ય ગણાતું હોય પોતાના હુકમોનું પાલન કરાવવા જયપુર રાજ્યે સીકર ઉપર સૈન્યની હુકડી મોકલી છે. એમ કહેવાય છે, કે સીકરના યુવરાજને વિલાંબત કેળવણી લેવા મોકલવાની, જયપુર રાજ્યના આગ્રહમાંથી આ બધો ઘટાટોપ ઉપરિચલ થયો છે. આ ખરું હશે. પણ આજ કેટલાંય વરસોથી જયપુર અને સીકર વચ્ચે સાર્વભૌમત્વના સંબંધમાં તકરાર ચાલ્યા કરે છે. સીકર રાજ્ય માને છે, કે જયપુર કહે છે તે પ્રમાણે જયપુરનું ખંડીયું નથી પણ આંતરિક સ્વાતંત્ર્ય ધરાવે છે. અને સાર્વભૌમ સત્તા સાથે જયપુરના જેટલો જ એનો સ્વતંત્ર રાજદારી સંબંધ છે. માત્ર જયપુર રાજ્યને વાર્ષિક ૩૯ હજારનું ભરણું લેવા સિવાય બીજો કશો અધિકાર નથી. લડાઈનું મૂળ તો આ મતભેદમાં છે. સીકરના રાવ રાજ સાહેબ તરફથી એ રાજ્યની પ્રગતિ રાવ રાજનેા પક્ષ લઈ જયપુર રાજ્યના કારોબારીઓ સામે અસરકારક વિરોધ દર્શાવ્યો છે, અને પ્રગતિ બળમાં કેટલું રહસ્ય રહ્યું છે તે દર્શાવી આપ્યું છે. હાલના રાજવાસાંના આધુનિક ક્ષતિદાસમાં આ એક નવું પ્રકરણ છે. અત્યારે તો આ બધાનું પરિણામ

એ આવ્યું છે કે હાંદી સરકારની દરમિયાનગીરીથી એક સ્વતંત્ર તપાસ સમિતિ નીમવામાં આવી છે. પણ એકે, બીજાની પાસે પરાણે તાબેદારી કબ્જ કરાવવી, એ તાબે રહેનાર કરતાં તાબે રાખનારની નિર્ભયતાનું સૂચક છે. તાબેદારી હુંલમથી કે આગ્રહથી નહીં પણ પ્રેમથી મેળવી શકાય છે. એ જયપુર જેવા પ્રથમ દરજ્જાના રાજ્યના કારોબારીઓ સમગ્ર જય તો કેટલાંય વરસોથી આ બે રાજ્યો વચ્ચે ચાલ્યો આવતો ઝઘડો શાંત થઈ ગય.

ભાવનગરમાં રાજ્યમાં ગૌસંવર્ધન

ભાવનગર રાજ્યમાં ગૌસંવર્ધનનું કાર્ય કેટલી મહાનુભૂતિથી ચાલે છે તે આ અંકમાં અન્યત્ર શ્રીલુત સુરતી, જેઓ અત્યારે રાજ્યમાં કામ ચલાઉ દીનાન પડે છે એમના લેખથી જણાય છે. રાજ્યના વસુલાતી ખાતાના કામને અંગે પોતાના સ્વર્ણવાસ અગાઉ મહુમ સર પ્રભાલંકર પટ્ટણીએ છેલ્લા બે માસ દીરદ્રીકટમાં મુસાફરી કરી ત્યારે પોતાની મુસાફરીના દરેક ગામે દોર ઉછેર અને તેમાં ખાસ કરીને ગાયોના પાલન ઉપર વિશેષ ભાર મૂકતાં ખેડુતોને ભેંસો કરતાં ગાયો રાખવાનો આગ્રહ કર્યો હતો કે જેથી તેઓની ખેતી વિશેષ આગ્રહ થાય. અને દર વરસે ખેડુતોને બળદોની ખરીદી પાછંગ લગભગ ત્રણ લાખ રૂપિયા જેટલી રકમ ખરચવી પડે છે તે બધી જાય. અને મહુમની આ સૂચનાને વિશેષ અમલી બનાવવા માટે રાજ્યનું વસુલાતી ખાતું જે તંકેદારી રાખે અને મહાલોના વહીવટદારોને તથા તપાસોના ચાણુદારોને પણ આ બાબતમાં વિશેષ નસ લેતા કરે તો ખેડુતોને તંદન કરજમુકા કરી નાંખ્યા પછી તેમની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાનાં કાર્યને રાજ્ય અત્યારે જે મહત્ત્વ આપે છે, તેમાં આથી મદદ મળે. કારણ કે ધર્મની દૃષ્ટિએ તો ગૌપાલનનું મહત્ત્વ છે. પણ તેથી વિશેષ મહત્ત્વ આર્થિક દૃષ્ટિએ છે. ત્યારે એમાં ધર્મ દૃષ્ટિ પણ આવી જાય છે.

મહારાજા સર કૃષ્ણકુમારસિંહજી કે.સી.એસ.આઇ.
નાં શહેનશાહના જન્મ દિવસ પ્રસંગે બાવનગર
રાજ્યના નાં મહારાજા શ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજીને
"નાઇટ કમાન્ડર ઓફ ધી સ્ટાર ઓફ ઈન્ડિયા"
નો ચંદ્રક અર્પવામાં આવ્યો છે. મહારાજાની સર
કૃષ્ણકુમારસિંહજીનું સાંજન્ય, સરલ પ્રૃત્તિ, રાજકર્તા
હતાં કેવળ નિરસિયાનપણું, લોકો તરફ હાર્દિક
પ્રીતિ અને દુઃખી મનુષ્યોને મદદ આપવાની બાવના
એ વગેરે ગુણો એમને આ મળેલા ચંદ્રકને શોભાવશે.
અમે તે નામદારને અમારા અંતરના ભાવોથી
અભિનંદન આપીએ છીએ. અને દીર્ઘાયુઃ ધૃષ્ટિએ
છીએ, તથા આવાં બહુમાન એ નામદારશ્રીને પ્રાપ્ત
થતાં રહે એવી શુભેચ્છા દર્શાવીએ છીએ.

સ્વર્ગસ્થ હીરાલાલ પારેખ.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના આસિં સેક્રેટરી
અને ગુજરાતનાં સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન હીરાલાલ પારેખના
દુઃખજનક અવસાનથી ગુજરાતને એકનિષ્ઠ વિદ્વાનની
મોટ પડી છે. એમની સમભાવ વૃત્તિથી ગુજરાતના
લેખક વર્ગમાં એમણે પ્રતિષ્ઠાપાત્ર સ્થાન મેળવી
લીધું હતું. સાક્ષરમંડળમાં વિરલ એવી સર્વની સાથે
એમણે સમાન મૈત્રી કેળવી હતી. ગુજરાત સર્વસંમદ
ચોજવાની એમની અંતિમ પ્રવૃત્તિ હતી. અને તે માટે
એમણે રૂપરેખા પણ તૈયાર કરી હતી. ગુજરાતના
ઇતિહાસનો એમનો હોરા અભ્યાસ હતો. અને પ્રભુએ
ને એમને દીર્ઘાયુ આપ્યું હોત તો ગુજરાતનો
પ્રમાણુજીત ઇતિહાસ એમના હાથે પૂરા પડત. એમના
સ્થાને એમનું સ્થાન પૂરી શકે એવા કોઈ વિદ્વાન
ગૃહસ્થની સોસાયટી તરફથી નીમણુંક કરવામાં આ
એવી અમારી વિનંતિ છે. પ્રભુ એમના આત્મ
શાંતિ આપે.

કચ્છ રાજ્યની જગતનીતિ.

કચ્છ રાજ્યનાં બધાં બંદરો સ્વતંત્ર કેઠઈ અમાલ્ય કે શિક્ષકે તે લખી હોય તો આશ્ચર્ય પામવાનું
અને તે બ્રિટિશ હિંદની સાથે કન્ટ્રસ્ટની લીયારપોથીમાંથી આ વાર્તાઓ ઉતારવામાં આવી છે તે વૃદ્ધ
રે પરથી પણ હોઈ શકે. આ પુસ્તકની કિંમત ૮ આના છે.

નથી. અર્થાત્ કે એ બંદરોએ પરદેશથી જે માલ
આવે એના ઉપર કેટલી જકાત લેવી તે રાજ્યની
મુનસફી ઉપર આધાર રાખે છે. બૃત્તકાળમાં અને
અત્યારે પણ આ બંદરોએ બ્રિટિશ ટેરીફ એક્ટ
પ્રમાણે જકાત લેવાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું હતું.
અને અત્યારે પણ કચ્છ રાજ્ય કન્ટ્રસ્ટ સુનીયનમાં
નોંધાય એવી સરકારની ઈચ્છા હોય એ સ્વાભાવ
વિક છે. જેથી વેપારની નીતિનું એક ધોરણ
સચવાઈ રહે. અત્યાર સુધી કચ્છ રાજ્યનું સ્વાતંત્ર્ય
જળવાઈ રહ્યું છે. પણ હમણાં હમણાં કચ્છ રાજ્યનો
બંદરોએ માલની આયાત કરી દાણચોરીથી કાઢીઆ-
વાડમાં બીજાં રાજ્યોની હદમાં અને બ્રિટિશ હદમાં
માલ નિકાસ કરવાની પ્રવૃત્તિ સતત ચાલુ રહેવા પામી
હતી અને તેથી કચ્છ રાજ્યને દરીઆઈ આયાત જગતમાં
વધારો કરવાની ફરજ પડી છે. આથી દાણચોરી કેટલેક
અંશે અટકશે ખરી. જે કે કચ્છની સ્થાનિક પ્રજાને
પરદેશથી આયાત થતી ચીજો મોંઘા બાબે પડશે.
કચ્છ રાજ્યનાં બંદરોની "ફેરીન પોર્ટ્સ"માં ગણના
થતી હોવાથી એ રાજ્યની સરહદે લાઈનદારી મૂકવામાં
આવી છે. પણ માત્ર બ્રિટિશ ટેરીફ પ્રમાણે કચ્છ
રાજ્યનાં બંદરોએ જગતનું ધોરણ સ્વીકારવામાં આવે
અને સરહદ પસાર થતા માલનાં સર્ટિફિકેટ સરકાર
સાથે સહકારની કામ ચલાઉ શરતો નક્કી કરી આપવામાં
આવે તો સંભવ છે કે સીધા કેટલાંક લાભમાં, તેમજ
મારવામાં તેમજ ગુજરાતમાં કચ્છની માલનાં
પોર્ટ્સ

તરારજી મહેતા તરફથી ઉપરનાં નાનકડું છતાં ઉપયોગી
એ તો વૃદ્ધની વિચારપોથીમાંના લેખ અને અનુભવ
જાણીએ તો તેમાંની નાની મોટી ૨૩ વાર્તાઓ આપવામાં
આવી છે અને તેમાંની કેટલીક તો હૃદયમાં સોસરી
જાર છેવટે કહી દેવામાં આવ્યો છે. કેટલીક વાર્તા પરથી
નાવ્યું છે. વાર્તાઓ, વર્ણન અને ટાલવાથી મુક્ત છે અને જે
વામાં આવ્યું છે. વાર્તા જે રીતે લખવામાં આવી છે તે
વામાં આવ્યું છે. વાર્તા જે રીતે લખવામાં આવી છે તે
વામાં આવ્યું છે. વાર્તા જે રીતે લખવામાં આવી છે તે

મુંબઈ સમાચાર

“આ પુસ્તકની પુખ્તી એ છે કે એના લખનારનું નામ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું નથી, તેમજ એનું મુલ્ય શું છે તે પણ જણાવવામાં આવ્યું નથી. x x x નવ લીટીની નાનકડી પ્રસ્તાવનામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ વાર્તાઓ લખનાર કેણુ હશે એટલી ભાવના જો વાંચનારને થાય તો લખનારના હૃદયમાં તે પેસી શકે છે. આ રહસ્ય સમજવા માટે હું ભાગ્યશાળી નથી.

પણ એક વાત યોક્તિસં છે. મુંબ પૃષ્ઠ પર જણાવવામાં આવ્યું છે કે એક વૃદ્ધની વિચારપોથી-માંથી આ વાતો લખાયલી છે. એ વૃદ્ધ પુરૂષ કોઇ સામાન્ય વ્યક્તિ નહીં હોય. તેઓ દેશી રાજ્યોના પુરેપુરા અનુભવી હોવા જોઈએ, શાસ્ત્રો અને ક્રીસ્તુકીના પુરા જ્ઞાતા હોવા જોઈએ, અને જમાનાને પુરા જોળખનારા હોવા જોઈએ. એમને વીણીવીણીને રજુ કરેલી વાતો ક્લુલક નથી, મપાં નથી, પરંતુ તેમાંથી સમજવાનો સાર માત્ર બાળકોને માટે નથી, પરંતુ મોટરાઓને માટે પણ છે. આ પુસ્તકમાં ૨૩ વારતાઓ આપવામાં આવી છે. સૌ પાનામાં તે બરીં દેવામાં આવી છે, સરળનાથી સમજાવવામાં આવી છે. વાંચતા રસ ઉત્પન્ન થાય એવી છે, અને દરેક વારતાને અને તેમાંનો બોધ સમજાવવામાં આવ્યો છે. પ્રકાશક કહે છે કે ઉછરતી જીંદગીવાળાઓને ચારિત્રવાન કરવામાં સારા સાધનરૂપ થઈ પડે એવી આ વારતાઓ છે. દાદાજીની ધણીયે વાતો આપણે વાંચીએ અને સાંભળીએ છીએ. અને જે વૃદ્ધ લેખકની પાસે આ વિચારપોથી છે તેમાંથી થોડીક વધુ વાનગી-હવે પછી ચખાડવામાં આવશે એવી હું લાલચ રાખું તો ?”

સાંજ. વર્તમાન

(૬)

“એક સમય એવો હતો કે વાર્તાઓ બોધપ્રદ હોય તોજ ઉત્તમ લેખાય અને બોધનું તરવ જેમ વધારે પ્રમાણમાં કે બોધની કક્ષા જેમ વધુ ઉચ્ચ તેમ તે વાર્તા વધુ સુંદર: આજની વાર્તાઓમાંથી બોધ તારવી શકાય છે, પરંતુ એજ એનું સર્વસ્વ નથી. આપણી બાળવાર્તાઓમાં પણ આજ સ્થિતિ ઉદ્ભવ પામી છે. માનસશાસ્ત્ર અને શિક્ષણશાસ્ત્રના વિકાસ સાથે પદ્ધતિ અને શિક્ષણનાં સાધનોમાં સુધારો થયો, તેમ વાર્તાઓની કક્ષામાં પણ સુધારો અને વિકાસ થયાં. આ પ્રકારના જમાનામાં પંચ-તંત્રની કે ઇસપનીતિની દબ પર લખાયલી વાર્તાઓ કંઈક વિચારમાં મૂકી દે છે. આ પુસ્તકમાં ત્રેવીસ વાર્તાઓ છે કે જે ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ કે જાણીતા પુરૂષોનાં જીવનમાંથી ઉતારવામાં આવી છે. આ વાર્તાઓ બોધ આપવાના હેતુથીજ લખાયેલ છે. નાના મોટા સૌ કોઈ આ વાર્તા અવશ્ય રસપૂર્વક વાંચે.”

ગુજરાતી.

(૭)

“એક વૃદ્ધની વિચારપોથીમાંથી” આમાંની બોધક વાર્તાઓ ઉતારેલી છે. કેટલીક દંતકથાઓ છે, કેટલીક ઇતિહાસકથાઓ છે, કેટલીક રૂપક કથાઓ છે, અને બધીય બોધક છે. સરલ શૈલીએ લખાયલી એ કથાઓ છે અને રાજકારણ અને ધર્મનીતિની વચ્ચે વિહરતા કોઈ સંજ્ઞાનની એ વિચારપોથી હશે એવું અનુમાન કરી શકાય છે.”

પ્રભાંધુ

દેશી રાજ્ય

(ત્રૈમાસિક)

વર્ષ ૧૧ શુ]

ભુલાઈ-સપ્ટેમ્બર : ૧૯૩૮

[અંક ૨

દેશીરાજ્યો અને મહાસભા

૧૮૮૪ ના ડીસેમ્બર મહીનામાં થીઓસોરીયલ સોસાયટીના કેન્દ્ર રૂયાન અઘાર ખાતે એનું વાર્ષિક સંમેલન થયું. અંઘારથી પાંછા ફરતાં મદ્રાસ ખાતે દીવાન બહાદુર રઘુનાથરાવના ધરમાં આ દેશના સત્તર મહાપુરૂષો દેશની સ્થિતિ અને સંયોગોનો વિચાર કરવા એકત્ર મળ્યા. અને વિચારાન્તે કોંગ્રેસની સ્થાપનાનો વિચાર કરી તે સર્વ છૂટા પડ્યા* છૂટા પડેલા આ દરેક ગૃહસ્થે પોત પોતાના પ્રાંતમાં આ સંબંધી વિચારા ફેલાવ્યા. પરિણામે ૧૮૮૫ માં " રાષ્ટ્રીય પ્રગતિ માટે કાર્ય કરનાર સર્વ ઉત્સાહી દેશ સેવકોની પરસ્પર અંગત જાળખાણ ધર્મ શકે એટલા માટે સરળતા કરવા અને જે રાજકીય પ્રવૃત્તિ કરવાની હોય તેની ચર્ચા કરવા " કોંગ્રેસની બેઠક મળી. કોંગ્રેસનો આ હેતુ વિકાસ પામી, સિટિશ હોંદના રાજ્ય કારોબારીઓ સમક્ષ મુક્કમ રીતે લોક-

મત રજુ કરવાનો અને હિંદુસ્તાનને માટે સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યનું રાજ્યઅધારણ પ્રાપ્ત કરવાનો અને આગળ જતાં અહિંસાત્મક ઉપાયોથી સ્વરાજ્ય મેળવવાનો થયો. પરંતુ કોંગ્રેસની સ્થાપનાથી લગભગ અત્યાર સુધી દેશના રાજદારી આગેવાનોએ દેશી રાજ્યોના સંવાલમાં માથું મારવાનું ઉચિત ધાર્યું ન હતું. ઉલટું એમાંના લગભગ અધાની નીતિ તો રાજ્યો તરફ અને રાજ્યો તરફ ધણી સેકાનુભુતિવાળી હતી. દેશસેવકોમાં દાદાભાઈ, માંડલીક, જવેરીલાલ યાજ્ઞિક, રાનડે, મલખારી, તેલંગ, ટિળક અને શીરાજીશો મહેતા વગેરે દેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ ધરાવતા હતાં. ધણી દેશી રાજ્યોના દીવાનો અને રાજ્યો સાથે એ અધાનો મૈત્રી સંબંધ હતો દરબંગાના મહારાજા રાજા રામપાલસીંગ વગેરે કોંગ્રેસમાં હાજરી આપતા. કોંગ્રેસનો જન્મ થયો તે પહેલાં દેશી રાજ્યો

* આ સત્તર મહાપુરૂષોનાં નામ (૧) એસ. સુબ્બલક્ષ્મ આયર, (૨) પી. રંગા નાયડુ, (૩) પી. આનંદ યાદુ, (૪) નરેન્દ્રનાથ સેન, (૫) સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, (૬) વી. એન. માંડલીક, (૭) કે. ટી. તેલંગ, (૮) દાદાભાઈ નવરોજી (૯) સી. વિજયરંગ મુડલીઆર, (૧૦) પાંકુરંગ ગોપાલ, (૧૧) સરદાર દયાલસીંગ, (૧૨) બાબુ હરિશંકર, (૧૩) બાબુ કાશીપ્રસાદ, (૧૪) પંડિત લક્ષ્મીનારાયણ (૧૫) બાબુ ચાર્યંદ્ર મિત્ર (૧૬) બાબુ શીરામ (૧૭) દી. બા. રઘુનાથરાવ.

હોઈ આખાના હિતની દૃષ્ટિએ એ એકજ સફળ યર્ષ શકે એવો બંધારણનો માર્ગ છે.

૧૯૧૯ પછી હોંદના રાજ્યોએ બંધારણના સવાલમાં ધણો રસ લેવા માંડ્યો. અને તેની અસર એમની પ્રજા ઉપર પણ યર્ષ. અને પ્રજા દ્વારા કોંગ્રેસ સમિતિઓમાં ધીમે ધીમે દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નોનો ઉઠાપોહ થવા લાગ્યો. અને છેલ્લાં દસ વરસમાં કોંગ્રેસને દેશી રાજ્યોના સવાલમાં રસ લેતી કરવાના અવાર નવાર પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા. પણ રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સમાં બંધારણ સમિતિ આગળ મહાત્મા ગાંધીજીએ દેશી રાજ્યો સંબંધી કોંગ્રેસની નીતિ સંબંધી ઉલ્લેખ કરતાં રાજકર્તાઓને ઉદ્દેશી કર્યું હતું કે “આપની પરવાનગી હોય તો હું એમ પણ કહું કે છેક પ્રારંભકાળમાં કોંગ્રેસે તમારો પક્ષ લીધો છે. આ સમિતિને હું રમરણ કરાવું કે કારખીર અને મ્હેસુરનો પક્ષ લેનાર હોંદના દાદા હતા. અને હું પૂરી નમ્રતાથી કહેવા ઇચ્છું છું કે આ બે મહાન રાજ્યશૈલી, તાદાભાઈ નવરોજી અને કોંગ્રેસના પુરુષાર્થના ઓછા ગણી નથી. આજ સુધી પણ કોંગ્રેસે હોંદસ્તાનના રાજ્ય મહારાજ્યોના ધરતી અને આંતરિક આખતોમાં દબલ ન કરીને તેમની સેવા કરવાનોજ પ્રયત્ન કર્યો છે.” સિવાય ન્યારે ન્યારે ગાંધીજીએ દેશી રાજ્યો સંબંધી પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કર્યું છે ત્યારે દરેક વખતે ઉપર પ્રમાણેના સિદ્ધાંતને જ પોતે અનુસર્યા છે. દેશી રાજ્યો સંબંધી ગાંધીજીની નીતિ હંમેશાં રક્ષણાત્મકજ રહી છે અને આ આખતમાં તેઓ પોતાના પુરોચાયીઓને અનુસર્યા છે.

આમ છતાં ચાર પાંચ વરસ અગાઉથી કોંગ્રેસે દેશી રાજ્યોના વહીવટમાં રસ લેવા માંડ્યો હતો. એનાં કારણો અનેક હશે. પરંતુ કેટલાંક દેશી રાજ્યોમાં અવ્યવસ્થિત કારોબાર થવાના પરિણામે અને બ્રિટિશ હોંદમાં ચાલતી રાજદ્વારી ચળવળમાં દેશી રાજ્યોની પ્રજાએ ભાગ લેવા માંડ્યો તેથી રાજકર્તાઓમાં એમના સરકાર સાથેના સંબંધને અંગે કેટલેક અંશે અણગમો ઉત્પન્ન થયો. ૧૯૨૮માં. કલકત્તામાં કોંગ્રેસની બેઠક યર્ષ તેમાં પડિત જવાહરલાલ નહેરૂના મુખમાંથી એવું વાક્ય નીકળી ગયું કે “માંચડા ઉપર બેઠેલા મદ્દગદરથો (મદ્દસુદાનવાદના રાજ્ય અને રાજ્ય રામપાલસિંહ જેવાઓ) સમાજને બીન જરૂરી છે. પડિત નહેરૂની ઉપરની ટીકા તરફ કોંગ્રેસ મંડળમાં સખત અણગમો થયો હતો. અને એને લીધે બીજે દિવસે કોંગ્રેસમાં એવો કરાવ કરવાની જરૂરીઆત ઊભી યર્ષ કે “કોઈની ખાનગી કે અંગત. મીલકત કોઈને કાયદેસર રીતે પ્રાપ્ત યર્ષ હશે તથા જોનો સ્વરાજ્યની સ્થાપના વખતે તે મીલકતનો ભોગવટો ચાલુ હશે, તે મીલકત ઉપરનો તેનો હક મંજુર રાખવામાં આવશે.” પરંતુ આવા કરાવની કશી અસર દેશી રાજ્યોમાં અવાર નવાર પ્રવર્તે રહેલી ચળવળ ઉપર થવા પામી નહોતી. તેમ ધાતક નીતિથી જેઓ દેશી રાજ્યોમાં પ્રવૃત્તિ ચલાવી રહ્યા હતા તેઓના ઉપર કોંગ્રેસ કશો અંકુશ પણ રાખી શકી નહોતી. કોઈ દેશી રાજ્યમાં કોંગ્રેસની નીતિને અસંમત એવી કોઈ રાજદ્વારી ચળવળનો કોંગ્રેસ પ્રસિદ્ધ રીતે પ્રતિકાર કરી શકે એમ ન હતું. કારણ કે એવો પ્રતિકાર લોકોને સ્વાભાવિક રીતે લોકશાસનના સિદ્ધાંતોની વિરુદ્ધ છે એમ લાગી જાય. એટલે બની શકે ત્યાં સુધી દેશી રાજ્યોમાં ચાલતી ચળવળો તરફ કોંગ્રેસે તટસ્થતા જાળવી રાખવા પ્રયત્ન કર્યો.

જો કે અત્યાર સુધી કોંગ્રેસે દેશી રાજ્યોના બંધારણ સંબંધી ઉઠાસીનતા જાળવી રાખી હતી પણ ૧૯૨૮માં “દેશી રાજ્યો પોતાની પ્રજાને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર બક્ષે અને પ્રજાના પ્રાથમિક હક્કો જેવા કે વાણી સ્વાતંત્ર્ય, સભા સ્વાતંત્ર્ય, માલમીલકત અને જનની સહી સલામતી વિષે હવે વખતસર જાહેરાત કરે” એમ કોંગ્રેસે જાહેરાત કરી. બ્રિટિશ હોંદમાં આ વખતે અને ત્યાર પછી સહાનુકૂળતા કાયદા થયા હતા. તેના લોકોએ વિરોધ કર્યો, પકડાયા અને કેદમાં ગયા. તેમ બીજી દીશમાં ભવના બૂઝ, ભરેલા ખ્યાલથી દેશી રાજ્યોમાં પણ એવા કાયદાનું અવસરણ કરવામાં આવ્યું. અને કોઈકે જરૂર પડે રાજ્ય

કર્તાઓ જેમ પોતાની સત્તાનો દુરુપયોગ કરતા ગયા તેમ એમની સામે લોકોનો વિરોધ પણ વધતો ગયો. અને કોંગ્રેસમાં દેશી રાજ્યોના વહીવટ સામે ટીકા કરનારો એક પ્રયત્ન પણ ઉભો થયો. જેમ પહેલાં 'સ્વરાજ્ય પક્ષ' અને 'હેમેકેટીક પાર્ટી' ઉભાં થયાં હતાં તેમ. કોઈ પણ મોટી અને લોકાદર પામેલી સંસ્થાને સહજ. રહેવું હોય. તો તેણે ઉભા થતા બધા મતભેદોને અને પક્ષોને પોતાનામાં સમાવી દેવા જોઈએ. એવું બંધારણ પણ એવું હોવું જોઈએ કે ખીન્ન બંધારણોને તે અનુકુળ હોય.

રાજ્યોએ રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સમાં છૂટથી ભાગ લીધો. બીજી રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સમાં કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિ તરીકે ગાંધીજીએ હાજરી આપી. સિવાય પંડિત, માલવીજી, મરોહજી નાઈકુ વગેરે કોંગ્રેસ મતવાદી મંડળ આ બીજી કોન્ફરન્સમાં હતા. કોંગ્રેસના વધતા જતા ખજાનો નરેશોને કોન્ફરન્સમાં સ્પષ્ટ ખાતો થઈ શકે એવું હતું. દેશી રાજ્યોના કેટલાક પ્રતિનિધિઓ આ વખતે કોંગ્રેસનું માપ કાઢી શક્યા હતા. અર્થાત કે સરકારની માફક કોંગ્રેસ પણ ભવિષ્યનાં વરસોમાં દેશી રાજ્યોના વહીવટમાં હસ્તક્ષેપ કરશે. એ એમની જાણ પહોંચી ન હોવું જોઈએ. ગમે તેમ પણ ૧૯૩૫ના બંધારણના કાયદાને સ્વીકાર કર્યો. ત્યારથી સમગ્ર હિંદના હિત માટે દેશી રાજ્યો અને બ્રિટિશ હિંદનું મતદાર મંડળ એક સરખી જવાબદારી સ્વીકારી લે છે. અને એ મૂળ બાબતમાંથી દેશી રાજ્યોમાં દરમિયાનગીરી કરવાનો કોંગ્રેસ અધિકાર મેળવી લે છે. તેમ બીજી રીતે અત્યાર સુધી બ્રિટિશ હિંદની રાજનીતિમાં દેશી રાજ્યો તાદરસ જાળવી રહ્યાં હતાં તેમાં સ્પષ્ટ રીતે ફેરફાર થયો. ફેરફાર ધારામંડળોમાં પોતાને પ્રમાણમાં વધારે બેઠકો મળે એવો રાજ્યોએ પ્રયત્ન કરી કંઈક અંશે સફળતા મેળવી. અને તે આગળ જતાં અગ્રાનું મૂળ થયું.

આ પ્રમાણે હિંદના બંધારણના સત્તાવમાં દેશી રાજ્યોએ આદ્ય ભાગ લીધો તેનું પરિણામ

સ્વાભાવિક રીતે એ આવ્યું કે કોંગ્રેસનું લક્ષ્ય દેશી રાજ્યો તરફ ગયું. ૧૯૩૪ માં જે કે આલ ઇડીઆ કોંગ્રેસ સમિતિ આગળ ગાંધીજીએ જાહેર કર્યું કે "દેશી રાજ્યો સંબંધી કોંગ્રેસની નીતિ શું હોવી જોઈએ એમાં પણ મતભેદ રહ્યા છે એ વિષે મેં મારા વિચારો વારંવાર દર્શાવ્યા છે. અનેક વખત એ વિચારો હું તપાસી ગયો છું. પરંતુ તેમાં કશો ફેરફાર કરવાનું હજી મને યોગ્ય નથી." ગાંધીજીના એ વિચારો એટલે દેશી રાજ્યોમાં કોંગ્રેસે તહીં પકડવાની નીતિ. આમ છતાં એજ વરસમાં "ફોર્મીનર્સ એક્ટ"ના જુના કાયદાને દુરુપયોગ કરી બ્રિટિશ હિંદના અસંખ્ય મહાસભાવાદીઓ સામે પ્રવેશ શંકી કરી એમને બ્રિટિશ હિંદમાં પોતાનો કાયદેસર નિર્વાહ ધંધો કરતા અટકાવી દેવામાં આવ્યા છે " તે સામે કોંગ્રેસે વિરોધ દર્શાવ્યો. તથા "દેશી રાજ્યોની પ્રજાના કલ્યાણ વિષે બ્રિટિશ હિંદની પ્રજાના કલ્યાણ જેટલીજ કાળજી મહાસભા રાખે છે. અને એ પ્રજાને ખાતો આપે છે કે તેમની સ્વતંત્રતાની લડતમાં મહાસભાની પૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે." એવો ઠરાવ કર્યો. દેશી રાજ્યોની પ્રજાના નામે જેઓ કામ કરનારા માણસો હતા અને જેઓ મહાસભાવાદી પણ હતા તેઓને કોંગ્રેસની આટલી સહાનુભૂતિથી સંતોષ થયો નહીં. જે વખતે ૧૯૩૫ ના હિંદી સરકારનો કાયદો આમની સભામાં ચર્ચા હતા તે અરસામાં એ કાયદાની ફટ્ટી કલમના અર્થ સંબંધી અને શીડરેશનમાં રાજકર્તાઓની સત્તા સંબંધી પોતાના ધંધાની રૂએ કોંગ્રેસની પાર્લામેન્ટરી બોર્ડના પ્રમુખ જુલાલાર્થ દેસાઈએ કેટલાક એવા વિચારો જાહેર કર્યા કે જેથી દેશી રાજ્યોની પ્રજામાંના જેઓ કોંગ્રેસમાં શ્રદ્ધા રાખનારા હતા, તેમણે એવી માગણી કરી કે મહાસભાએ દેશી રાજ્યો પરત્વે પોતાની નીતિ સાવ સ્પષ્ટ કરી નાંખવી જોઈએ આ બધા સંધોગો અને સ્થિતિના બળે ૧૯૩૫ ના જુલાઈ મહીનામાં વર્ધામાં કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ મળી તેણે નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો.

“બ્રિટિશ હિંદમાં વસતી પ્રજાને સ્વરાજ્યનો

જન્મસિદ્ધ હક છે. તેવોજ હક દેશી રાજ્યોમાં વસતી પ્રમાણે છે, એ હકીકત મહાસભા કબૂલ કરે છે. આથી દેશી રાજ્યોમાં પ્રગ્નકીય જવાબદાર તંત્રની સ્થાપના થાય અને મહાસભાએ અનુમોદનજ આપ્યું છે. પરંતુ એ વસ્તુ સમજી લેવાની જરૂર છે કે પ્રગ્નકીય તંત્રના અંગની બધી જવાબદારી તે તે રાજ્યની પ્રગ્નની ઉપરજ રહે છે. મહાસભા તો શક્ય હોય ત્યાં રાજ્યો ઉપર પોતાનું નૈતિક બળ વાપરી એમને મિત્ર બાવે સલાહ આપી શકે. અને એમ કરવા તો એ બંધાયેલોજ છે. આ સિવાય આજના સંયોગોમાં મહાસભા પાસે બીજી શક્તિ નથી. પરંતુ મહાસભા દેશી રાજ્યોની પ્રગ્નને એટલી તો ખાત્રી આપીજ દે છે કે રાજ્યોની મદદ લેવા સાથે મહાસભા પ્રગ્નના હિતની તો લેશ માત્ર અવગણના સહન કરી શકશે નહીં. પ્રથમથીજ મહાસભાએ એવા હિત ધર્મણુનો વિરોધ કર્યો છે. ”

ઉપરનો ઠરાવ સાવ સ્પષ્ટ છે. પણ તેમાં દેશી રાજ્યો ઉપર નવા બંધારણની શું અસર થશે તે સંબંધી એ કારણથી કાંઈ કહેવામાં નથી આવ્યું કે કોંગ્રેસે આ વખતે બંધારણનો અસ્વીકાર કર્યો હતો. ત્રણ ચાર વરસના વિચારને અંતે અને કોંગ્રેસે પ્રાંતિક વહીવટનો સ્વીકાર કર્યા પછી ફોરલ ધારા મંડળોમાં દેશી રાજ્યોને જે જગ્યાએ આપવામાં આવી છે તે સુટણીના ધોરણે પુરાવી બેઠકે એવો દબ આગ્રહ મહાસભાવાદી આગેવાનોએ સતત ચાલુ રાખ્યો છે. એટલું નહીં પણ નવા બંધારણના સ્વીકારની શરતો પૈકી આ એક મહત્વની શરત છે.

ઉપરના ઠરાવમાં દેશી રાજ્યો સાથે મૈત્રી બળવાની રાખવાનો અને બને ત્યાં સુધી તટસ્થ પણે સાચવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ છેલ્લાં બે વરસમાં હીંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યોમાં બનેલા બનાવોને અંતે લગભગ બધામાં મહાસભાએ દરમિયાનગીરી કરી છે. અને અત્યાર સુધી દેશીરાજ્યો જે કેવળ સાર્વભૌમ સત્તા તરીકે સરકારની સામેજ નજર રાખી રહ્યાં હતાં એ સાર્વભૌમત્વમાં કોંગ્રેસે હીસ્સો

પડાવ્યો છે. મહાસભાનો વાવટો ફરકાવવા સંબંધી ચાલેલી ચળવળના પરિણામે મહેસુર રાજ્યમાં વિદુરાશ્વત્યમ ખાતે ગોળીબાર થયો અને કેટલાંક માણસો મરી ગયાં તથા કેટલાંકને ઇજા થઈ અને તેને અંગે મહેસુર રાજ્યમાં જે ઉઠાપોઠ થયો તેમાં મહાસભાના પ્રતિનિધિ તરીકે સરદાર વલ્લભભાઈ અને પ્રો. કૃપાલાનીએ વચમાં પડી સમાધાન કરાવ્યું. મહેસુર રાજ્યે મહાસભાના પક્ષની સભાઓ હોય ત્યાં રાષ્ટ્રીય વાવટો ફરકાવવામાં આવે તે સામે પોતાનો વિરોધ નથી એમ જાહેર કર્યું. સિવાય બીજાં સાર્વજનિક પ્રસંગોએ મહેસુર રાજ્યના જ્વજની સાથે કોંગ્રેસનો વાવટો ફરકાવવામાં આવે તેને મંજુરી આપી. હમણાં મહેસુરના મહાસભાવાદીઓએ એવો આગ્રહ કર્યો હતો કે જ્યાં બે વાવટો ફરકાવવાના હોય ત્યાં પહેલો કોંગ્રેસનો વાવટો ફરકાવવો. અને મહેસુર દરબાર એ વાત માન્ય ન રાખે તો સત્યાગ્રહ કરવો. પણ સત્યાગ્રહ કરવાની મનિષા રાખનારાઓને ઉપરથી કહેવામાં આવ્યું કે આવી નાની નાની બાબતોમાં સત્યાગ્રહ કરવો મુનાસીબ નથી. જલીમાનવાળા બાગમાં પણ ગોળીબાર થયો હતો અને મહેસુર ખાતે પણ થયો. પરંતુ કોંગ્રેસના આગેવાનોએ દરમિયાનગીરી કરતાં મહેસુર જેવા રાજ્યમાં પ્રથમ ત્રાસે ખૂબ સંભાળ રાખી અને સાવચેતી પૂર્વક કેઈકે અંશે મહેસુર રાજ્ય પાસે એ દરમિયાનગીરીનું મહત્વ અંકાવ્યું. બ્યારે સરકારે પોતાના સાર્વભૌમપણાની રૂએ આ સંબંધમાં જાહેરમાં જાણી શકાય એવાં કશાં પગલાં ન લીધાં.

ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલા માણસા રાજ્યમાં બેકુતો અને રાજ્ય વચ્ચે જે વિરોધ જાગ્યો હતો તેમાં પણ કોંગ્રેસે દરમિયાનગીરી કરી. મહેસુરના પ્રમાણમાં માણસા રાજ્ય નાનું હોવાથી ત્યાંના રાજ્ય-કારોબારીઓ સામે કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિ જેવા સરદાર વલ્લભભાઈએ સહજ ઉચ્ચતાથી કામ લઈ રાજ્ય પાસે શરતો કબૂલ કરાવી. અને છતાં સાબરકાંઠા એજન્ડાના પોલીટીકલ એજન્ટ મૌન રહ્યા.

ઉપરના બંને કિસ્સાઓમાં જો સાર્વભૌમ સત્તા તરીકે સરકારે દરમિયાનગીરી કરી હોત તો? કાકી-આવાડમાં ગોંદલવાડ પ્રાંતમાં આવેલા વળા રાજ્યમાં કોંગ્રેસે પરાજી રીતે તટસ્થતા જાળવી છે. કાંતો એમાં સફળતા થવાનાં યોગ્ય ચિહ્નો લાગ્યાં નહીં હોય અથવા દરમિયાનગીરી કરવાં જેવું એ પ્રશ્નનું મહત્ત્વ નહીં લાગ્યું હોય! છેલ્લે જયપુર વિરૂદ્ધ સીકરના કીરસામાં પણ કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિ તરીકે શેઠ જમનાલાલ બલજે દરમિયાનગીરી કરી બંને રાજ્ય વચ્ચે સમાધાની બર્થ વાતાવરણ ઉભું કર્યું છે. જયપુર અને સીકરના સવારમાં તો સાર્વભૌમસત્તા તરીકે સરકારને ખુલ્લી રીતે દરમિયાનગીરી કરવાનાં કારણો પણ હતાં. પણ સરકારે જયપુરના લગભગ આંતર વહીવટનો એ સવાલ ગણી મૌન જાળવી રાખ્યું. કહેવાય છે કે સીકરમાં રાજપુતો, જયપુરના લશ્કર સામે સમરાંગણમાં ઉતરવા પણ તૈયાર થયા હતા. સીકરના બધા દરવાજાઓ બંધ કરી દેવામાં આવ્યા હતા. અને બંને રાજ્ય વચ્ચે ભૂતકાળની યાદી આપે એવું પ્રશ્નનું આખું સ્વરૂપ લગાયક બની ગયું હતું. હીંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યોના આંતર વહીવટમાં સરકારની નીતિ તટસ્થ રહેવાની છે, એ વાત માન્ય રાખતા છતાં એટલું ખરું છે કે રાજ્યોની પ્રગતિ સહી સલામતી જોખમમાં ન આવી પડે એની પણ સંભાળ રાખવાની સરકારની ફરજ એના સાર્વભૌમ-પણ્યમાંથી ફલિત થાય છે. સરકારે સાર્વભૌમ સત્તા તરીકે જયપુર રાજ્યને સંદિપ્તુતા અને કૌશલ્યથી કામ લેવાનું સ્પર્ધન કર્યું હોત તો તેની ઈષ્ટ અસર થાત એમ લાગે છે. પરંતુ સરકારની શિયલતાનો લાજ કોંગ્રેસે લઈ લીધો છે.

મૈસૂરની સાથેના સમાધાન પછી તુરતમાં મળેલી કોંગ્રેસની વરકોંગ કમિટીએ એ સંબંધમાં જે કંલાવ કર્યો તેમાં એક વાક્ય એવું હતું કે “મહા-સભાવાદીઓમાં એક એવો પક્ષ વધતો જાય છે કે જે દેશી રાજ્યોને મધ્યયુગના અવશેષ માની તેમનો સંપૂર્ણ નાશ કરવા હચ્છે છે. પણ મહાસભાની સંસ્થા

તરીકેની નીતિ અત્યાર સુધી દેશી રાજ્યો પ્રત્યે મિત્રાચારીની રહી છે ને હજી પણ રહેશે.” આ ખરું છે પણ મહાસભામાં જે પક્ષ વધતો જાય છે તે ખરેખર વધશે પછી દેશી રાજ્યો સંબંધી મહા-સભાની નીતિ કેવી રહેશે? જો કે એટલું ખરું છે કે એ નીતિમાં બ્યારે ફેરફાર થશે ત્યારે મહાસભાએ પાછળના કાર્પપણ વરસોમાં નહીં એવું જે દેશમાં પ્રતિષ્ઠાપાત્ર સ્થાન અત્યારે મેળવ્યું છે અને બ્રિટિશ-હિંદના સાત મોટા પ્રાંતોમાં એ પ્રતિષ્ઠાના બળે જે સરમુખત્યારી મેળવી છે, એમાંનું કયું નહીં હોય એમ લાગે છે. ભૂતકાળમાં દેશી રાજ્યો સાથે સમાધાનશીલ વલણ રાખી કોંગ્રેસે પોતાની શક્તિમાં વધારો કર્યો છે. કોંગ્રેસનું એ વલણ કુનેહભર્યું હતું, પરંતુ હવે એ નીતિ જાણે કોંગ્રેસ ત્યાગવા માગતી હોય એમ એની હાલની કાર્યનીતિથી જણાય છે. ફેરફારનગો પ્રશ્ન, પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસે મેળવેલી અબાધિત સત્તા, યુરપનો આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્ન અને તેની ઈન્ફ્લેન્સના રાજકીય વાતાવરણ ઉપર પડતી અમરના ઝંચોગોમાં દેશી રાજ્યોના વહીવટમાં કોંગ્રેસના હસ્તસેપને તટકાલ સફળતા મળે પરંતુ કોંગ્રેસનો એ નીતિ સતત ચાલુ રહેશે તો અમને શંકા છે કે બ્રિટિશ હિંદના પ્રશ્નો કે જે ધણા મહત્ત્વના છે તેને હાની પહોંચશે. ભૌગોલિક અને સામાજિક સંબંધ જો કે દેશી રાજ્યોને સમગ્ર હિંદની સાથે સંબંધમાં રાખે છે પણ રાજદારી સંબંધની રીતે રાજ્યો પાંદેશી સંસ્થાનો જેવાં છે, એટલે દેશી રાજ્યોના સીધા પરિચયમાં કોંગ્રેસ ન આવે એ ઈચ્છવા જોગ છે. કોંગ્રેસના ભૂતકાળના મહારથીઓ જો કે હાલને મુકાબલે તેઓ “મવાલ” હતા એમ માનીએ છતાં દેશી રાજ્યો પ્રત્યેની કોંગ્રેસની, એમણે દોરેલી રેખા વધારે વ્યવહારૂ હતી. અને નરેન્દ્ર મંડળની સ્થાપના સુધી સરકાર, સાર્વભૌમસત્તા છતાં સરકારે પણ બહુધા એજ નીતિનું અનુસરણ કર્યું છે. પણ આ નિકળ્પમાં શું વિધિનિષેધાત્મક છે, તે કાળ સિવાય કોઈ નક્કી કરી શકે એમ નથી.

પણ અત્યારે 'કોંગ્રેસમાં દેશી રાજ્યોની' પ્રગ્નતા પણ વિશ્વાસ-મહાત્મા ગાંધીજી કોંગ્રેસના સારથી છે તેથી કે લોકોની વૃત્તિમાં જ ફેરફાર થયો હોય તેથી— છે એટલે નરેશોએ નજરે દેખાતી એ સ્થિતિની ઉપેક્ષા ન કરવી જોઈ એ એમ અમને લાગે છે. સીકરમાં આખી પ્રગ્ન કમીટીનું વલણ જમનાલાલ ખજાજના કહેવાથી ફેરવાઈ ગયું અને મુંબે મોંઝે તથા "રાજપુશીથી સીકરવાસીઓએ અને રાવ રાજ્યો પણ જયપુરનું આધિપત્ય માન્ય રાખી લીધું તેનું કારણ લોકોને કોંગ્રેસના વચનમાં વિશ્વાસ એજ. આ રીતે એટલા જ સહીદામાં કોંગ્રેસે દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નને એની કાર્યસૂચિમાં અગત્યનું સ્થાન આપ્યું છે અને જેટલાં રાજ્યોમાં કોંગ્રેસે દરમિયાનગીરી કરી છે તે બધી જગ્યાએ વધતે જોઈ અંશે અસર કરી છે. વર્ષા ખાતે જુલાઈ મહીનાના ત્રીજા સપ્તાહમાં કોંગ્રેસની વરકોંગ કમિટી મળી હતી એ કમિટીમાં કોંગ્રેસના ઈતિહાસમાં પહેલી જ વખત (મૈસૂરના ફરાવ પછી) દેશી રાજ્યોની રાજદારી પરિસ્થિતિના સંબંધમાં વિગતેસર ફરાવ કરવામાં આવ્યો છે. આ ફરાવ નીચે આપી આ લેખ અને પુરો કરીએ છીએ

૧. "માણુમા, વળા, રામદુર્ગ, જમખંડી અને મીરજના પ્રગ્નજનોએ તેમના આર્થિક અને રાજકીય હકોની રક્ષાને સારૂ ચલાવેલી તેમની શ્રાવતન ભરી અને અર્થસક લડતમાં જે વિજય મેળવ્યો છે તેને સારૂ કાર્યવાહક સમિતિ તેમને અભિનંદન આપે છે."

૨. "ઉત્કલમાં નોલગીરી રાજ્યના પ્રગ્નજનો

તેમના રાજ્યની અંદર સભા સરઘસની અને મંડળો સ્થાપવાની જે બંધી છે તેની સામે જે અર્થસક લડત ચલાવી રહ્યા છે તેમાં કાર્યવાહક સમિતિ તેમની પ્રત્યે સહાનુભુતિ પ્રગટ કરે છે."

૩. "કાર્યવાહક સમિતિ ફરાવ કરે છે કે રાજ્ય રથાનોની મહાસભા સમિતિઓ અત્યાર સુધી કરતી હતી તેમ થોત થોતાની પ્રાંતિક સમિતિના હાથ નીચે હાલ તુરત કામ કરે."

૪. "શેઠ જમનાલાલ ખજાજ પાસેથી જયપુર અને સિકરના કલહના સમાધાનનો અહેવાલ સાંભળ્યા પછી આ સમિતિ લોકોને એ વાતનું અભિનંદન આપે છે કે શેઠ જમનાલાલજીની સલાહ સાંભળી અને સશસ્ત્ર સામનાનો વિચાર છોડી દઈ અર્થસાની રીત અપત્યાર કરવાનો નિશ્ચય કરવામાં સાચી શ્રાવતનની ભાવના ખતાવી ને જે ખૂનામરફો થવાનો ભય રહેતો હતો હોતો તે અટકાવી. ૪થી જુલાઈ એ સીકરમાં થયેલા ગોળીબારમાં જે ખોન જરૂરી પ્રાણહાની થઈ તેને સારૂ કાર્યવાહક સમિતિ ખેદપ્રદર્શિત કરે છે અને મહુમોના કુટુંબો પ્રત્યે દિલસેજી દર્શાવે છે. સમિતિને આશા છે કે સિકરની પ્રગ્ન સાથે ભવિષ્યમાં કામ લેવામાં જયપુરના અધિકારીઓ સૌમ્યતાથી કામ લેશે. જેથી જયપુર રાજ્ય અને અને સિકરના રાવરાજ તથા પ્રગ્નજનો વચ્ચે પાછો મિત્રાચારીનો સંબંધ સ્થપાય."

એક અધ્યાસી.^૧

મુંબઈ ઈલાકાના તાલુકદારો અને સરદારો સમક્ષ

મહુમ સર પ્રભાશંકરેનું ભાષણ.

[ગયા હિસેબજર માસમાં તા. ૧૮ મીએ મુંબઈ ઈલાકાના તાલુકદારો અને સરદારો વચ્ચેની એક કોન્ફરંસ નાસીક ખાતે મહુમ સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના પ્રમુખ પદે ભરાઈ હતી. તે પ્રસંગે કોન્ફરંસ સમક્ષ સર પ્રભાશંકરે જે તત્કાલ પ્રવચન કર્યું હતું તે અત્યારે જ્યારે ગણોત્સવી, સરકારે પ્રતિક ધારાસભામાં પેથ કરનાર છે ત્યારે એ વિષય સાથે સંબંધ ધરાવતા સર્વ કોષ્ટને આ વિચારો ઉપયુક્ત હોય તેનું અવતરણ અને આ નીચે આપીએ છીએ. તાલુકદારો અને સરદારોનું એક શિષ્ટ મંડળ મહુમ સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીની આગેવાની નીચે મુંબઈ સરકાર પાસે જવાનું પણ હતું. અને જે તે પ્રમાણે બની શક્યું હોત તો તાલુકદારો અને ગણોત્સવી વચ્ચેનો સંબંધ ઈષ્ટ સ્વરૂપ લેત. આજમાં આજે મુંબઈ સરકાર સમક્ષ તાલુકદારોનું શિષ્ટ મંડળ પોતાનું પ્રયોજન યોગ્ય રીતે રજૂ કરી શકત. તંત્રી]

કોન્ફરંસના સત્કાર મંડળના પ્રમુખે પોતાના હાપેલા ભાષણમાં કેટલાક મુદ્દાઓની ચર્ચા કરી હતી. એ મુદ્દાઓના સંબંધમાં કોન્ફરંસના પ્રમુખ તરીકે સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ લગભગ સવા કલાક સુધી મૌખિક વિવેચન કર્યું હતું. સભામાં કોઈ અંગ્રેજી જડપી લેખકની હાજરી નહીં હોવાથી તેમનું આ ભાષણ અક્ષરશઃ લેવાઈ શકાયું નથી પણ તેમણે જે જે મુદ્દાઓ પરત્વે ચર્ચા કરી હતી તેના સાર ભાગ આ નીચે આપ્યો છે.

વિવેચનની શરૂઆતમાં એમણે કહ્યું કે “અત્યાચારના કાળમાં જ્યારે સાબળનારાઓની કદવના શક્તિને ઉશ્કેરી મૂકે એવા માત્ર શબ્દોનેજ મહત્વ અપાય છે ત્યારે આ કોન્ફરંસના પ્રમુખ તરીકે મને પોતાને મારામાં ભરોસો પડતો નથી. એક એડમીનીસ્ટ્રેટર તરીકે માત્ર શબ્દો કરતાં કાર્યમાં મને સંવિશેષ શ્રદ્ધા છે. કારણ કે શબ્દો એ કાંઈ કાર્ય નથી.”

“આપણા દેશના ઇતિહાસમાં ઘણા પ્રાચીન કાળથી જમીન ધારણ કરનારાઓ વિશિષ્ટ હકો ધરાવે છે. રાજ્યની અમુલ્ય સેવાના બદલામાં આ હકો એમને મળેલા છે. તે કારણથી અને આ સંવાદની અગત્યતાને લીધે આ સંભાનું પ્રમુખ સ્થાન લેવાનું મેં કબજા કર્યું છે. મને ધ્યાન્ય કે મારો વહીવટનું શ્રેય

ભવ આ સભાને માર્ગદર્શક થઈ પડે એમ હોય, જમીનદારો અને એમના ખેડુતો વચ્ચેના સંબંધોને એમને સાચો ખ્યાલ આપી શકાય અને જ્યારે આ ઈલાકામાં પ્રગતીય સરકાર અસ્તિત્વ ધરાવે છે ત્યારે જે તેઓ બધા સંગઠિત થઈ શકે તેમ હોય તો મારે તેઓને સહયોગ મદદ કરવી જોઈએ.”

સરકાર મંડળના પ્રમુખે પોતાના ભાષણમાં અગવાન રામચંદ્રજી સંબંધી વિચારો પ્રકટ કર્યા હતા તેના ઉલ્લેખ કરતાં પટ્ટણીજીએ કહ્યું કે “એક રીતે જોતાં આ સભા નાસીકમાં ભરવામાં આવી છે એ યોગ્ય થયું છે. કારણ કે આ શહેર ઘણા પ્રાચીન કાળથી ધર્મના રથળ તરીકે જાણીતું છે. અને રામચંદ્રજીના જીવન સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે. આમ કહેતાં આપણને રામરાજ્યનું સ્મરણ થાય છે કે જેમાં દરેક પ્રજાજનનાં હિતોની સંભાળ રાખવામાં આવતી હતી, અત્યારના કાળમાં પણ દેશહિત માટે રામરાજ્યના જેવા ન્યાયી અને સમસ્ત પ્રજાવર્ગનું હિત સંચવાઈ રહે એવા રાજ્યની ખાસ અંગત્ય છે.”

“સામાન્ય રીતે એ જાણીતી વાત છે કે કેટલીક વખત પ્રજાના અમુક વર્ગના હકો જાળવવા માટે રાજ્ય ઉપર દબાણ લાવવું પડે છે, પણ હકો અને જવાબદારી એ એક બીજાની સાથે રહેલાં છે. એને

તે હથેળીની બે બાજુ નેવાં છે. એક માણસ હકો ભોગવે અને બીજા ઉપર જવાબદારી હોય એ બને નહીં. જે માણસ હકો ભોગવે એના ઉપર જ એ હકોના અંગની જવાબદારી અદા કરવાની હોય છે, હકો અને જવાબદારી એક બીજાથી છુટાં રહી શકે જ નહીં. જો આ દૃષ્ટિબિંદુથી જમીનદારો અને ખેડુનો પોતાના પ્રશ્નોનો વિચાર કરે તો ઘણી સહેલાઈથી એમની મુશ્કેલીઓનો અંત આવી જાય.”

એમણે વિશેષમાં કહ્યું છે કે “જ્યારે રાજ્યતંત્રમાં ફેરફાર થાય છે ત્યારે પ્રગ્મનાં જુદા જુદા વર્ગનાં માણસો વચ્ચે આગળ આવવાને માટે સ્પર્ધાને અંગે સંઘર્ષણ થાય છે. જેમ રમતોમાં થાય છે તેમ. પણ પોતાના સ્વાર્થ માટે સમાજના ક્ષેત્રમાંથી એક વર્ગને ખસેડી મૂકવો એ નીતિ નથી, માટે સરકાર સમક્ષ અત્યારે જે પ્રશ્નો છે તેમાં સરકાર અને જાગીરદારોના હકોનો ઇતિહાસ પણ તપાસવો જોઈશે. જાગીરદારોને કોના તરફથી આ હકો આપવામાં આવ્યા હતા, કોને આપવામાં આવ્યા હતા, શામાટે આપવામાં આવ્યા હતા અને કેવી રીતે આપવામાં આવ્યા હતા એ તથા તેના અંગના બધા સંબંધોનો તપાસ કરવો પડશે. આ બધી બાબતો તરફ દુર્લક્ષ આપી શકાય જ નહીં, કારણકે હાલની સરકાર, જે પોતાની પુરોગામી એટલે પહેલાંની સરકારનાં નાણાં અને એણે કરેલા કરારોને કાગળના ટુકડા જેવાં ગણે તો તે શી રીતે આશા રાખી શકે કે પોતે ચલાવેલાં નાણાં અને કરેલા કરારો પોતાની પછીની સરકાર મંજૂર રાખશે? અને એમ માનવાને એને હક પણ શું છે? ઇસુખ્રીસ્તે જ્યારે “as you sow so shall ye reap” અર્થાત્ “જેવું વાવે તેવું લણે” એમ કહ્યું ત્યારે માત્ર વ્યક્તિને જ અનુલક્ષીને નહીં પરંતુ રાજ્યાધિકારીઓને પણ એણે ઉદ્દેશ્ય હતા.”

“જો કે આ સંજ્ઞાને સ્થાપન થયાં બહુ વરસો થયાં નથી. છતાં પણ એ સંજ્ઞા જે હકોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે તે હકો તો ભોગલકાળથી આજ્યા

આજ્યા છે, અને આ એક સુખદ પ્રસંગ છે કે જાગીરદારો, જમીનદારો, ધનાઢારો વગેરે ઘણા જુદા કાળથી જે હકો ભોગવતા આવ્યા છે તે હકોનું સંરક્ષણ કરવા તેઓ એકઠા મળ્યા છે.” પટ્ટણીજીએ કહ્યું કે “મુખ્યત્વે આ આખા વર્ગનાં હિતો લગભગ એક સરખાં છે. છતાં એમના વ્યક્તિગત હકોના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકાર છે અને તેઓનાં હિતો પણ એક બીજાથી ઘણી રીતે જુદાં પડે છે. એટલે જો બધા જમીનદારો બીજાના હકોનો વિચાર કર્યા વિના પોતાના વ્યક્તિગત હકો માટે દબાણ લાવશે તો મના એમનું દિનનું અરાયર નક્કણ ચર્ચ શક્યે હતા.” આમ કહીને એમણે લીગ એન્ડ નેશન્સ કે જે દુનિયામાં મોટામાં મોટી એસેમ્બલી છે અને જેના હેતુ દુનિયામાં શાંતિ સ્થાપવાનો છે તેમાં શું બન્યું અને અત્યારે શું બની રહ્યું છે. તેનો નિર્દેશ કર્યો હતો. પટ્ટણીજીએ કહ્યું કે “એક પણ અપવાદ સિવાય લીગમાં દરેક રાજ્ય આ વાતને વળગી રહ્યું છે કે “ન્યાં સુધી મારા દેશના લાભો સહીસલામત રહેશે ત્યાં સુધી હું દુનિયામાં શાંતિ સ્થાપવા માટે છું” હવે જો દરેક રાજ્ય શાંતિનો માર્ગ આ રીતનો અહણ કરે તો દુનિયામાં કઈ રીતે શાંતિ સ્થાપી શકાય? એટલે ખરે જોતાં ન્યાં બધાએ સાથે મળીને પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે ત્યાં જો પ્રયત્ન કરનારાઓએ યોગ્ય પ્રકારે સ્વાર્થ ત્યાગ પણ કરવો જોઈ એ.”

“સ્વાગત માંગના પ્રશ્નને પોતાના ભાષણમાં સરકારના પ્રધાનોએ કરેલા ભાષણો પરત્વે ઉલ્લેખ કર્યો છે, આ ભાષણોથી જાગીરદારોના મનમાં પોતાના હકો માટે લાગણી ઉત્પન્ન થવા પામી છે” આ સંબંધમાં પોતાના વિચાર દર્શાવતાં સર પ્રભા-શંકરે કહ્યું કે “પ્રધાનોના મનમાં શું છે, તે એક અધિકારી તરીકે પોતે સમજી અને જાણી શકે છે. કેટલાક માને છે તે પ્રમાણે આ ભાષણોથી જે લાય ઉત્પન્ન થયો છે તે જમીનદાર વર્ગ વિરૂદ્ધના એક પક્ષી વિચારોને અંગે નથી. જો કોઈ અધિકારી કોઈ પગલું લેશે અને તેથી તેની હાથ નીચેના માણસોના

સુબંધ ઈલાકાના તાલુકદારો અને સરદારો સમક્ષ મહુમ સર પ્રભાશંકરજી ભાવણ

હકોને અસર થાય તો તેનો અર્થ એવો ન થવો નેઈ એ કે આ માણસો તરફ એ અધિકારીને ઘુંણા છે. પરંતુ એનું ખરું કારણ તો એ સવાલના અંગની દરેક વસ્તુસ્થિતિનું એને જ્ઞાન ન હોય એજ છે.”

“પ્રધાનોએ પોતાના ભાવણમાં જમીનદાર વર્ગ સંબંધી આ પ્રમાણે કહ્યું તેનાં બે કારણો હતાં. એક કારણ તો એ કે ખજેટના અસમતોલપણાને અંગે બધા દેશોના વહીવટી તંત્રને જે જાતનો ભય લાગે છે તે જાતનો ભય. અને બીજું કારણ આ સવાલના અંગેની પૂરતી માહેતી હોવાની અશક્યતા. પહેલા કારણ સંબંધી વિચારતાં લાગે છે લોકશાસન એ ખર્ચાળ શાસન છે. અને તે શાસન ચલાવવા દ્રવ્યની ખાસ આવશ્યકતા છે. સામાન્ય વહીવટ તો એવા પ્રકારનો છે કે જેઓની પાસે પૈસા હોય અને જેઓ સરકારની સામે કર માટે ઝોઝામાં ઝોઝો વિરોધ કરનાર હોય તેઓની ઉપર કર નાંખવો. અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં બધે ઠેકાણે કર નાંખવો એ આવશ્યક મનાય છે. પણ તે ડહાપણ ભરેલો માર્ગ છે કે કેમ તે પાછળથી જણાશે. અને જમીનદારો અત્યારે જે પ્રકારનાં વચનોની ખાત્રી માગે છે તે લક્ષમાં લેવા યોગ્ય નથી એવી માન્યતા કોઈપણ ડાહ્યા રાજ્ય કારોબારીઓએ ન રાખવી નેઈએ. એક બાજુ આ વચનોની પવિત્રતા અને બીજી બાજુ કર નાંખવાની યોજનામાંથી જે આવક સંકય હોય તેની તુલના કરવી નેઈએ. વચનોની બાજુનું ત્રાજવું ને ભારે લાગે તો કર નાંખવાની દરખાસ્તની પુનઃ વિચારણા થવી નેઈએ. કારણ કે જે સરકાર નૈતિક પાયા ઉપર ઉભા રહેવાની ઉત્કંઠા ધરાવે છે તેણે યોગ્ય વચનોને સંરક્ષણ આપવું નેઈએ.”

ત્યાર પછી તેમણે સરકારની નાણા વિષયક જરૂરીયાતના પ્રશ્નની બીજી બાજુની ચર્ચા કરતાં સભા સમક્ષ સ્પષ્ટના કરી હતી કે “ઉપર જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો અર્થ એવો ન થવો નેઈએ કે વહીવટી તંત્ર ચલાવવા માટે નાણાં મેળવવામાં

મદદ આપવાની ફરજમાંથી પ્રજા મુક્ત છે.” ઉલટું એમણે તો ભાર પૂર્વક એમ કહ્યું કે “જેઓ નાણાં આપી શકે એમની પાસેથી રાજ્યવહીવટના કામને માટે નાણાં મેળવવાની કોઈપણ સારી યોજનાનો વિરોધ ન કરવો નેઈએ” જુના ઐતિહાસિક દાખલાઓ ટાંકી પટ્ટણીજીએ જણાવ્યું હતું કે આવા નજવા વિરોધમાંથી ભૂતકાળમાં ઉભાં થયેલાં તોફાનોના પરિણામે જે માણસો ફક્ત વેપાર કરવાની ઈચ્છા રાખતા હતા તેઓના હાથમાં તંત્ર કેવી રીતે ચાલ્યું ગયું હતું!

રાજ્યતંત્રમાં ફરફાર દાખલ કરવાની પદ્ધતિનાં સંબંધમાં ભાવણ કર્તાએ કહ્યું કે “બીજાનાં મન ઉપર પોતાના વિચારો પરાણે ઠોકી બેસાડવાની માણસોની માન્યતા હજારો વર્ષથી ચાલી આવી છે. આ માન્યતા અસંસ્કૃત છે. નાઝી, ફેસીસ્ટ અને કમ્યુનિસ્ટોના વહીવટી તંત્રમાં બીજાને પરાણે ફરજ પાડવાનો સિદ્ધાંત રહેલો છે. પરંતુ બ્યારે ફરજ પાડવાના હાથે વૃદ્ધ અને અશક્ત થઇ જાય ત્યારે ભૂતકાળમાં એ હાથેથી દબાયેલાં અને નીચાં વળી ગયેલાં બળો એકદમ કમાનની જેમ ઉછળી ઉભાં થઈ બહાર આવે છે. આ કરતાં ઇંગ્લેંડ, ફ્રાંસ અને અમેરિકામાં પોતાનું દૃષ્ટિશ્રિદ્ધ સામાને સમજાવવાની ચર્ચા કરવાની અને તેના વિચારોની સાથે મેળ કરવાની જે રીત છે તે વધારે સારી રીત છે. બીજાઓને સમજાવી પોતાના વિચારો માન્ય રાખવાની આ પદ્ધતિનો વિચાર કરતાં અને ઈલાકાનું હાલનું પ્રધાનમંડળ એ ધોરણના સિદ્ધાંત પ્રમાણે રચાયું છે એટલે સરકારને પોતાના તરફ અભાવ છે એવો નિરર્થક ભય જમીનદારોએ ન રાખવો નેઈએ. પ્રધાનોના જે ભાવણોએ જમીનદાર-ધનામદાર વર્ગને બડકાવ્યા છે તે ભાવણો તો આર્થિક મુશ્કેલીઓ ધરાવતી જવાબદાર સરકારના શરૂઆતના વિચારો હતા. છતાં પણ તમારી સર્વની ફરજ છે કે દેશહિત માટે સરકારને એના કામમાં મદદ કરવા બનતે પણ તરફથી નેતાં યોગ્ય હોય એવો સ્વાધીપત્યગ

અંશુક અંશે તો તમારે કરવો જોઈએ. અને એમ કરી દેશનાં દરેક સમજી પડેને ખાસ ખાતી કરી આપવી જોઈએ કે દેશને મદદ કરવાની તમારી જવાબદારી તમે બરાબર સમજે છો. તમને આ હકો પ્રાપ્ત થયા છે એ તમારી બૃતકાળની સેવાના બદલા રૂપે છે. અને હાલથીમાં પણ તમારી સેવાની આ દેશને જરૂર પડશે. માત્ર લુહા સ્વરૂપમાં.”

“આ નાણાં પ્રકરણી મુશ્કેલીના કારણ ઉપરાંત પ્રધાનોએ કરેલા બાબતોનું ખીન્નું કારણ આ સંપ્રદાનના અંગેની સાચી ખીનાનું અપૂર્ણ જ્ઞાન હશે. કોઈપણ ડાહી સરકાર પોતાની પ્રજાના એક પણ પ્રશ્ન હિતોને નુકસાન થાય એવું પગલું તે કદિ ન ભરે” એવી ખાત્રી સભાને આપતાં પટ્ટણીજીએ કહ્યું કે “સરકારે ત્યારે આ વર્ગના હિતો વિરૂદ્ધ પોતાનો મત બાંધ્યો ત્યારે તેનું ખરે કારણ તો અમુક અમુક બાબતોના જ્ઞાન પરત્વે સરકારની ખીન વોકેફગારી એ હતું. દરેક વિષયને લગતી બધી બાબતોની પૂરે પૂરો ખ્યાલ દરેક માણસને બધી વખતે હોય એ સંભવિત નથી. રાજ્યના વહીવટ કરનાર તરીકે અમુક બાબતો વિષે કરેલા નિશ્ચયમાં ત્યારે મારો આગળ એ બાબતોના સંબંધમાં નવું અજવાળું પાડવામાં આવતું ત્યારે મને મારો અભિપ્રાય ફેરવવામાં શરમ લાગતી ન હતી. એટલે મારો ખાત્રી છે કે હાલની સરકાર કે જે પ્રજા અને દેશને સંગઠિત કરવા ઈચ્છા ધરાવે છે અને તે માટે પ્રજાના બધા વર્ગોને સહકાર માગે છે તથા સર્વેને યોગ્ય ન્યાય આપવા ત્યાગર છે તે ઈનામદારો અને જગીરદારોના સંબંધમાં પણ એજ ધોરણે વર્તશે.”

અમદાવાદ ખાતે મુંબઈના નાં ગવર્નર જે
લાપચુ ક્યુ દત્ત તેનો ઉદ્દેશ્ય કરતાં કહ્યું છે “નાં
ગવર્નર પૈતાના ભાષણમાં જમીનદાર વર્ગના હિતો
ને, અને નાં નાણાં કહ્યું તે નામનારના કહેવાનો
લેવુ નાં એ દત્તના ક સરકારની ગરીબોમાં
જમીનદારવર્ગે યોગ્ય હિસ્સો આપવો એ એમની
દરજ છે, કોંગ્રેસ પણ સરકારાપૂર્વક પ્રગતિશીલ કામો

કરવા માગે છે. અને કોંગ્રેસ સમક્ષ પણ અત્યારે
અણધારેલી તકરારો ઉપરિચિત થાય છે એટલે આવા
સંચોગોમાં કોંગ્રેસ પણ બનીનદારવર્ગમાં અસંતોષ પેદા
કરે એ માની શકાય એવી વાત નથી.”

જમીનદારવર્ગને સંબોધી ભાષણકર્તાએ એવો
ભવ દર્શાવ્યો હતો કે “ માણસની લાગણીઓનો
ઉભરો એકવાર બહાર આવી ગયા પછી તેના બધા
પ્રયત્નો વિચાર અને વર્તનમાં શિથિલ થઈ જાય છે.
આપણે કેટલીક વખત તો આપણને પોતાને છેતરીએ
છીએ. અને તે એ રીતે કે જ્યારે આપણે આવી
સભાઓમાં બેગા થઈએ છીએ અને તેમાં ભાષણો
કરીએ છીએ ત્યારે આપણે કાંઈક કહ્યું અને કાંઈક
મેળવ્યું એમ આપણને લાગે છે, જ્યારે ખરો રીતે
જેતાં તો આપણે માત્ર ભાષણો જ કર્યા હોય છે.
ખૂબ પૈસા ખર્ચ્યાં હોય છે. જ્યારે બદલામાં કાંઈ
પણ પેદા કર્યું હોતું નથી. તેમ હાલની ચાલતી
સ્થિતિમાં સંગીન અને વધારે સારો કશો ફેરફાર
કર્યો હોતો નથી. મારે જો આ સભાનો હેતુ એની
સાથે સંબંધ ધરાવતા વર્ગનાં માણસોના કાયદેસર હક્કો
સાચવવાનો હોય તો તમારામાંથી જેઓ ખરેખર
કાંઈ સેવા કરી શકે એવા હોય તેવા શુદ્ધિશાળી અને
મહેનતુ માણસોને લઈ તેની એક મધ્યવર્તી સમિતિ
નીમવાની આવશ્યકતા છે. આ સમિતિને ઈલાકાના
જમીનદારવર્ગને અંગે ઉપસ્થિત થતા બધા વિષયો
સંબંધી વિચારણા કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય આપવું જોઈએ.”

ખેડુતોની સ્થિતિ પરત્વે બોલતાં પટ્ટણીજીએ કહ્યું કે “ખેડુતોની સ્થિતિનો સવાલ એવો છે, કે તેની અસર જોવી રીતે જમીનદાર વર્ગ ઉપર થાય છે તેવીજ રીતે સરકાર અને દેશીરાજ્યો ઉપર મુજબ થાય છે. અસર થાય છે એટલુંજ નહીં પણ કેટલેક અંશે લાયક પણ ઉત્પન્ન કરે છે. ભાવનગર રાજ્યે લોકોને બોળામાં બેસાડ્યા છે અને ખીર્ખી રાજ્યો તથા સરકાર જો ભાવનગરનું અનુકરણ કરે તો ખેડુતોની સ્થિતિના પ્રશ્નનો આપોઆપ નિકાલ આપી

ન્યાય જેઓ આગેવાન કહેવાય છે અને જેમણે એ વર્ષમાં રહીને કામ કર્યું છે તેઓએ આ પ્રશ્નને હજી સુધી હાથમાં કેમ નથી લીધો અને દરેકને યોગ્ય ન્યાય મળે એવા નિશ્ચયથી લોકોને ખોળામાં લઈ આ પ્રશ્નનો નીવડો લાવવાનો પ્રયત્ન કેમ નથી કર્યો તે સમજવું મુશ્કેલ છે." સર પ્રભાશંકરે એવી આશા દર્શાવી હતી કે "એક દિવસ એવા આવશે કે જ્યારે આગેવાનોને સમજણ આવશે અને ત્યારે તેઓ લોકોને અમૂલ્ય મદદ કરવા શક્તિમાન થશે. અને એજ પ્રમાણે જમીનદારો પણ જ્યારે પોતાની પ્રગતિ અસંતોષકારક સ્થિતિ જુએ અને તેને જો પોતાના ખોળામાં ખેસાડશે તો લોકો પણ તેમને વળગી રહેશે. જમીનદારો, ઈનામદારો વગેરે ખેડુતોને ધણી રીતે મદદ કરી શકે એમ છે. તેઓ પોતાના ખેડુતોને કરજખરત સ્થિતિમાંથી મુક્ત કરવાના સાધનો શોધી શકે એમ છે. વળી જમીનદારો સાથે મુશ્કેલી ઉભી થાય એવું કંઈ ખેડુતો ઈચ્છતા નથી. તેઓ તો ખરીબ પ્રગ્ન છે. એટલે જો કોઈ પણ પ્રકારની હેરાનગતી વગર ખેડુતોને એમનું કામ કરવા દેવામાં આવે, તેમને પૂરતું પહેરવા ઓઢવાનું મળે અને પૂરતું ખાવાપીવાનું મળે તો તેઓ પૂર્ણ સંતોષી રહે છે." ભાષણકર્તાએ ખેડુતોની કરજદાર સ્થિતિનું નિવારણ થાય એવાં સાધનો શોધી કહાડવાનો જમીનદાર વર્ગને ખાસ આગ્રહ કર્યો હતો. અને જો તે માટે નાણાં ન હોય તો પોતાની જવાબદારીથી ખેડુતોના નામની ચાર ટકાની લેન ઉભી કરવાનું જણાવ્યું હતું. અને કહ્યું હતું કે "જમીનદાર વર્ગ પોતાની બાંહેધરીથી ખેડુતોને માટે સરકાર પાસેથી પણ નાણાં ઉછીતાં લઈ શકે એમ છે. અને જો તે પ્રમાણે કરવામાં આવે તો ભવિષ્યમાં ખેડુતો સુખરૂપ જીવન ગાળી શકે."

આ પછી ખેડુતોને નાણાં ધીરનારા શાહુકારો સંબંધી કહ્યું કે "નાણાં ધીરનારા શાહુકારોના વર્ગ તરફ મારી સહાનુભૂતિ છે. આ વર્ગ સમાજમાં અમરચાન ધરાવે છે. અને સમાજની આર્થિક

જરૂરીયાતો પૂરી પાડે છે. નળળાં વર્ષમાં ખેડુતોને પોતાની હયાતી ટકાવી રાખવા નાણાં ઉછીતાં લેવાં પડે છે. દરેક માણસને પોતાનું જીવન ટકાવી રાખવા ઓછામાં ઓછી મહીને પાંચ રૂપિયાની જરૂર છે. અને જો પ્રદેશમાં દુષ્કાળ હોય તો પ્રદેશની જન સંખ્યાને આ રકમથી જુલુએ તો તે એવડી મોટી રકમ થઈ જાય કે જે રકમ કાઈ પણ સરકાર ધીરે શકે નહીં. એ કામ તો સ્થાનિક ધીરધાર કરનારાઓનું છે. અને તેથી તેઓ સમાજમાં એક વિશિષ્ટ વર્ગ તરીકે સ્થાન ધરાવે છે. જો ધીરધાર કરનાર વેપારીઓ કે ટકાના બ્યાજખી બ્યાજે ખેડુતોને નાણાં ધીરે તો તે નાણાં ચાલુ વરસના પાકમાંથી ખેડુત સહજ ભરપાઈ કરી શકે. અને ખેડુત એક વખત કરજમાંથી મુક્ત થયો એટલે પછી દરેક વરસે એને મહેસુલ ભરવાની આવે તે વખતે એને મુશ્કેલી ન પડે."

"દરેક પ્રાંતમાં ખેડુતોની કરજદાર સ્થિતિનો ઉકેલ લાવવાના પ્રયત્ન થઈ રહ્યા છે. અને જો તે પ્રમાણે થાય તો ખેડુતોની ખરીદ શક્તિ વધે અને તેથી ધીરધાર કરનાર સ્થાનિક વેપારીઓને પણ ફાયદો થાય. ભાવનગર રાજ્યમાં આ પ્રમાણે બનવા પામ્યું છે. આ રાજ્યે ખેડુતોનું બધું દેવું (રાજ્યનું અને વેપારીઓનું) પતાવી દીધું છે. અને ત્યાં ખેડુતોની ખરીદ શક્તિમાં વધારો થતો જોવામાં આવ્યો છે. એટલે આપણા દેશના નાણાંસાક્ષીઓએ આ પ્રશ્નનો નીવડો લાવવામાં મદદ કરવી જોઈએ. કેમકે ગામગામના લોકોની ખરીદશક્તિમાં જેમ વધારો થશે તેમ હાંદુરતાનની ઔદ્યોગિક અને આર્થિક પ્રગતિ થશે. કોઈ પણ સરકારે એટલું તો અવશ્ય જાણવું જોઈએ કે મનુષ્ય માત્ર ઉપયોગી છે. માત્ર તેનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો એની કુશળતા એનામાં જોઈએ." આ સંબંધમાં ભાષણકર્તાએ નીચેનો સ્લોક કહ્યો હતો.

"અમન્ત્રમક્ષરમ્ નાસ્તિ નાસ્તિ મૂલમનોપધિમ્
અયોગ્યઃ પુલ્લવો નાસ્તિ યોજકસ્તત્રલુભઃ ॥

“કોઈ પણ અક્ષર એવો નથી કે જે મન્ત્ર ન હોય, કોઈ પણ મૂળિયું એવું નથી કે જે ઔષધિ ન હોય, કોઈ પણ પુરુષ એવો નથી કે જે અયોગ્ય હોય. માત્ર તે બધાનો ઉપયોગ કરી જાણનાર દુર્લભ છે.”

જમીનદાર વર્ગની એક વર્ગ તરીકે દેશને કેટલી ઉપયોગિતા છે તે દર્શાવતાં કહ્યું કે:—

“(૧) પરદેશી આક્રમણના સમયમાં સરકારને મદદ કરીને,

(૨) દુષ્કાળના વખતમાં તથા નબળાં વરસોમાં ખેડુતોને અનાજ આપીને, તેમને માટે સહેલી સર-તોથી લોનની ગોઠવણ કરીને અને જ્યારે જેટલી જરૂર હોય ત્યારે તેમને તગાવી આપીને,

(૩) જ્યારે સમાજમાં કાન્તિને અંગે ચાલી રહેલી ચળવળોને અંગે લોકોનાં મન ઉશ્કરાયેલી સ્થિતિમાં હોય ત્યારે પોતાની લાગવગની લોકોના ઉપર અસર કરીને, અને

(૪) જ્યારે કોઈ પક્ષ પોતાના સ્વાર્થ માટે લોકોનો હથીઆર તરીકે ઉપયોગ કરવા માગતો હોય ત્યારે લોકોની સાથે અંગત પરિચયમાં આવી તેઓને ખરું શું છે એ સમજાવીને અને વસ્તુસ્થિતિનું સાચું લાન કરાવીને નાશકારક તેમજ અર્થહીન ચળવળ અટકાવવામાં સમાજને ઉપયોગી થઈ પડે છે.”

વિશેષમાં એમણે ભારપૂર્વક કહ્યું કે “કોઈ બીજી સત્તાના દબાણથી જમીનદાર વર્ગને એકત્ર થવાની ફરજ પાડવામાં આવે તેના કરતાં પોતાના સામાન્ય હિતોને માટે સ્વયં એકત્ર થવું એ વધારે હિતકારક છે. કુટુંબની શાંતિ જેમ કુટુંબનાં માણસોના સહકારથી જળવાઈ રહે છે તેમ સમાજની શાંતિનો આધાર લોકોના પરસ્પરના સહકાર ઉપર અવલંબી રહે છે. રાજ્યકર્તા અને પ્રજા આ વાત લક્ષમાં રાખે તો કોઈને પરસ્પર શંકા કે કે ભય રાખવાનું કારણ રહે નહીં.”

સરદાર કામેએ જમીનદાર વર્ગના પ્રતિનિધિ તરીકે બેઝન્ટ પાર્લામેન્ટરી કમિટી સમક્ષ જે કાર્ય કર્યું હતું, તેમની સમજાવવાની શક્તિની અને એમણે

દર્શાવેલી હોંમતની પટ્ટણીએ પ્રશંસા કરી હતી. અને એ કમિટી સમક્ષ પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે આવા શક્તિશાળી પુરૂષની સેવાઓનો જમીનદાર વર્ગને લાભ મળ્યો તે માટે એમને અભિનંદન આપ્યું હતું. અને કહ્યું હતું કે “હોદ્દો સરકારના કાયદાની ૩૦૦મી કલમમાં તેમણે જમીનદાર વર્ગના હકો માટે સહીસલામતી મેળવી છે. અને તે કલમ એવા પ્રકારની છે કે હાલના નવા કાયદાને માન આપનારા કોઈનાથી તેની અવગણના થઈ શકે એવું નથી.”

પોતાના ભાષણને અંતે જમીનદાર વર્ગને પોતાના હકો માટે બહુ ચિંતા ન રાખવાની લલામણુ કરતાં સર પ્રભાશંકરે કહ્યું કે “માત્ર નિરર્થક ચળવળ ઉભી કરનારી એક સભાના સભ્યો તરીકે નહીં પણ દેશના સામાન્ય હિતમાં મદદ કરવાની વૃત્તિવાળા નાગરિક તરીકે સહકારની ભાવનાથી સરકાર સમક્ષ તમે તમારું દૃષ્ટિબિંદુ રજુ કરો, જે આ પ્રમાણે કરશે તો તમારે ભય રાખવાનું કશું કારણ નહીં રહે. કારણકે ખાસ કરી ધણાં માણસોએ-જેમાં પ્રધાનોનો પણ સમાવેશ થાય છે, તેમણે સભા ઉપરના પોતાના અંગત સંદેશાઓમાં આ સભાની સફળતા ધ્વજી છે એટલે તમારું શુભ ઈચ્છનારા પ્રધાનો પોતાના શબ્દોને વળગી રહે એમ તમે એમને વિવેકપૂર્વક કહી શકો છો. પણ આ કરતાં સર્વોપરિ એક વૃદ્ધ માણસ છે. જે હોદ્દોના આત્મા છે. અને જેનામાં આખું હોદ્દો વિશ્વાસ રાખે છે, મહાત્મા ગાંધી. તમે કહો છો કે મહાત્માજીએ તમારા તરફ ન્યાયી અને યોગ્ય વ્યવહાર રાખવાનું વચન આપ્યું છે. તેઓ જે કહે છે તે ઈશ્વરને સાક્ષી રાખીને જ કહે છે. અને આપ સર્વ જાણો છો કે ન્યાયી સુધી એમની હયાતી છે ત્યાં સુધી તમારા તો શું પણ કોઈના પણ યોગ્ય હકો ઉપર આક્રમણ થશે એવો ભય રાખવાની જરૂર નથી, વ્યક્તિઓ અને તંત્રમાં ફેરફાર થશે પણ મહાત્માજી એ તો હંમેશાં મહાત્મા જ રહેશે.”

સિવિલ લીસ્ટ એટલે ?

હિંદુસ્તાનનાં રાજ્યોના હાથમાં એમની પ્રગતિ સવિધ છે. અને રાજકર્તા નિરંકુશ સત્તાનો અપરોચ છે. હિંદુસ્તાનનો રાજકર્તા પ્રગતિ પૈસાને વસ્તુતઃ પોતાના જ માને છે, તેઓના અર્થનાં 'સિવિલ લીસ્ટ' થાય છે, પણ આ લીસ્ટોના અંતરમાં શું છે તે નો નજર બેઠો જ મમળે છે પ્રગતિ મમલ ધનવામાં આવના 'મગ્નિ લીસ્ટ' નો કોઈ અર્થ જ નથી. આ 'સિવિલ લીસ્ટ' કોણ ધરે છે. ? હિંદુસ્તાનના ધણાંખરાં રાજ્યોમાં તો ધારાસભા રૂપ લોક-સત્તાનો અભાવ છે, એટલે રાજ પોતે પોતાનું જ સિવિલ લીસ્ટ બનાવે છે. અને આ સિવિલ લીસ્ટ માંથી પોતાને માટે ખરચાતા પ્રગતિ પૈસાનો હિસાબ કાંઈ એછો જ હોય છે ? કેટલીય મોટી રકમોને રાજ્યના બજેટમાં બીજી રકમો નીચે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી ગોઠવી દેવામાં આવે છે.

હાંદની મારી છેલ્લો મુસાફરી દરમિયાન એક પ્રગતિશીલ રાજ્યની રાજ્યધાનીમાં હું ઉતર્યો હતો. અને હિસાબી ખાતાના અમલદાર સાથે રાજ્યનું બજેટ હું તપાસતો હતો. તપાસતાં જનરે બાધકા-મોનું ખાતું આવ્યું, તેમાં મેં જોયું કે એ ખાતાના એક વિભાગનું કામ માત્ર રાજ્યના મહેલની દુરસ્તી કરવાનું જ હતું. મેં પૂછ્યું "આ અર્થ રાજ્યનું 'હાઉસહોલ્ડ ખાતું' કાં ન નિભાવે ?" અમલદાર મૌન રહ્યા, પછી હું આગળ જોવા લાગ્યો. મહારા-જ્યના કુમારનું કેળવણીનું અર્થ બજેટમાંની કેળવણીની રકમમાં સમાવી દેવામાં આવ્યું હતું. મને યાદ છે કે

એક રાજ રાજ્યની ઉપજમાંથી પોતાના સિવિલ લીસ્ટ તરીકે દર વર્સે જુદા જુદા રૂપીઆ ઉપાડે છે. મેં એ રાજ્યના એક અમલદારને પૂછ્યું કે "તમારા રાજ આટલા બધા પૈસા શી રીતે ખરચે છે ?" તેણે જવાબ આપ્યો કે "રાજ સાહેબ પોતાના ભોંયરામાં નગર નાંખતો સંગ્રહ કરે છે." રાજ્યના બોયગમાં આ નાંખાનો ઉપયોગ શું ? આ રીત સંગ્રહ કરનાર તો મેં એક જ રાજકર્તા જોયો. બીજાઓ પોતાની પ્રગતિ પૈસામાં પ્રતિ દન અંગાર મૂકતા જાય છે. જૂના વખતના રાજકર્તાઓને મંગીત કળા, અને સાહિત્યનો શોખ હતો અને તે પાછળ નાણાં અર્થતા. ન્યારે હાલના રાજ્યો પરદેશી યીજો પાછળ પોતાનાં નાણાંનો ધુમાડો કરે છે. મારી ગણતરીએ અત્યારે હિંદુસ્તાનના વીશ-કદાચ ત્રીસ રાજકર્તાઓ એક દિવસના ત્રણ હજારથી છ હજાર રૂપીઆ રાજ્યની તીજોરીમાંથી ઉપાડે છે. ન્યારે એ રાજ્યોની પ્રગતિ વ્યક્તિ દીક દરરોજની આવક ભાગ્યે જ જોવાના હશે. પહેલાંના વખતમાં રાજ્યની હદમાં રહેનાર બ્રિટિશ રેસીડન્ટ રાજને એની ઉડાઉ-ગીરી માટે ઠપકો આપતો, પરંતુ આ બાબત અત્યારે તો બૂતકાળની બાબત બની ગઈ છે. અને નાતજા-તનાં બંધનો શિથિલ થવાને પરિણામે આજે તો બ્રિટિશ પ્રતિનિધિઓ રાજ્યો સાથે ભાત ભાતનાં ખાણાંઓ ઉડાવે છે અને મોંઘી કીમતનો દારૂ પીએ છે, અર્થાત્ કે આ પ્રતિનિધિઓમાં રાજ્યોને ઠપકો આપવા બેઠેલું અત્યારે સામર્થ્ય રહ્યું નથી.*

* સેટ નિહાલસિંહના એક લેખ ઉપરથી.

રાજશાસન અને પ્રજા

[વર્ષ ૧૦ મું પૃષ્ઠ ૧૪૨થી]

નોકરોને નોકરીના પ્રમાણમાં યોગ્ય પગાર મળવો જોઈએ. તેમ એમના કામનું અને પગારનું ધોરણ પરસ્પર એવું જોઈએ કે જે કામ એમને સુપ્રત હોય તે પ્રમાણમાં મળતા પગારથી એમને સંતોષ મળતો હોય. ધણી દેશી રાજ્યોમાં અત્યારે પગારનું બહુ હલકું ધોરણ છે. બઢતી જેવું કશું છે નહીં અને કામ કરતાં છતાં કેટલીક વાર નોકરોને ઉપરીની મહેરબાની ઉપર નભવું પડે છે. દેશી રાજ્યોમાં ઝોલામાં ઝોલા અને વધારેમાં વધારે પગારનો દર નક્કી કરવાનું આવશ્યક છે. એ પ્રમાણે ચાલે તો દેશી રાજ્યોમાં સારાં સારાં અને પ્રમાણિક માણસો નોકરી કરવા વિશેષ પ્રમાણમાં લલચાય. અત્યારે ઘણાને સરકારી નોકરીનો મોહ છે તે શા માટે છે? મંટે સરકારી નોકરીના ધોરણે જ દેશી રાજ્યોની નોકરીનું બંધારણ થવું જોઈએ. અને એ નોકરીમાં બુના નવા સંબંધ કરતાં કામ કરવાની આવડત અને નૈતિકતા ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ.

નરેશનાં કે રાજકુટુંબનાં કૃપાપાત્ર માણસો હોય અને એમને પોષવાની અગત્ય હોય તો એવાં માણસોના યોગક્ષેમની જવાબદારી નરેશ અંગત રીતે પોતાની ઉપર લઈ લેવી જોઈએ, પણ એવાં માણસોને રાજ્યવહીવટમાં દાખલ કરવા માટે પોતે આગ્રહ ન કરવો જોઈએ. ધણી રાજ્યોમાં યોગ્યતા ધરાવતાં આવાં કૃપાપાત્ર માણસો રાજ્યવહીવટમાં દાખલ થવાને પરિણામે નોકરીઓની અસ્થિરતા થઈ જવા પામી છે. સારા નીતિવાળા, ઉદ્યમી, કાર્યકુશળ અને લક્ષ્મી નોકરો રાજ્યની આવી પ્રયાથી કાં તો અસ્તુષ્ટ બની અન્યત્ર ચાલ્યા જાય છે અથવા તો નિષ્પ્રાયે તેઓ નોકરીઓમાં ચાલુ રહે છે તો એમની કાર્યક્ષમતાનો લાભ રાજ્યને જોઈએ તેવો મળી શકતો નથી.

રાજ્યના નોકરો એ તંત્રના નોકરો છે. એ નોકરો નરેશનાં કે અધિકારીઓના અંગત નોકરો નથી. જો તેઓના અંગત કામોમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તો તેઓ તંત્રના કામોમાં બેદરકાર થઈ જાય છે. જો કે આથી ખરચ વધે છે પરંતુ દરેક નોકરને પોતાની યોગ્ય જવાબદારીનું પૂરું ભાન રહે છે. કેટલાંક નાનાં રાજ્યોમાં રાજ્યતંત્રના અંગનાં કામો કરતાં અધિકારી વર્ગનાં કે ઘણી વખત તો નરેશનાં અંગત કામોમાં નોકરીઆત વર્ગ વધારે રોકાયેલો રહે છે. એમની માફતે ધરખટલાનાં કામો લેવામાં આવે છે. પરસ્પરની સહાનુભૂતિથી આવાં કામો જો યતાં હોય તો તેનું પરિણામ એ આવે છે કે ધીમે ધીમે આખા તંત્રમાં પક્ષપાત ચાલે છે અને એનો દોષ એકબીજા ઉપર ઝોલાડી દેવા પરસ્પર પ્રયત્ન કરે છે.

નોકરોને એમના પગારો બરાબર મિલકે મળવા જોઈએ. જો એમની જવાબદારી તેઓ બરાબર અદા કરે એવી રાજ્યની સાચી ઈચ્છા હોય તો તેઓ બૂખ્યા ન સૂઝ જાય એ માટે રાજ્યે તકદારી રાખવી જોઈએ. બાર બાર મહોના કે તે કરતાં પણ વધારે મુદત સુધી જે રાજ્યોમાં નોકરોના પગાર ન ચૂકવાતા હોય. એ રાજ્યોના સેવકો પાસેથી વફાદારીની, કામની અને પ્રમાણિકપણની આશા થી રીતે રાખી શકાય? આજથી થોડાં વરસ પહેલાં તો કેટલાંક રાજ્યોમાં નોકરોને પગારને બદલે અનાજ લેવાની ફરજ પાડવામાં આવતી હતી. અત્યારે પણ કેટલાંક રાજ્યોમાં આવી પ્રથા હજી પણ હવે તે પ્રથા ધીમે ધીમે ઝોળી થતી જાય છે, એ ખુશી થવા જેવું છે.

નોકરોના પગારનું ધોરણ જેમ નિયમિત રીતે ઘડાવું જોઈએ તેમ દરેક નોકર, નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થવા

પછી સુખેથી, સાદી રીતે પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે એવી અવસ્થા હોવી નોંધાયે. કેટલાંક સારાં રાજ્યોમાં પેન્શન આપવાનું ધોરણ છે. પણ ઘણાંમાં નથી. વળી કેટલીક જગ્યાએ તો ધોરણ છતાં ત્યાંની રાજ્ય અવસ્થા એવી હોય છે કે લાગે જ પેન્શનના કાળ સુધી કાંઈ નોકર રાજ્યમાં ટકી શકે છે. માટે દેશી રાજ્યોએ ડ્રેડ્યુએટીનું ધોરણ પણ દાખલ કરવું નોંધાયે. આવી આવી બાબતોમાં દરેક રાજ્ય સ્થિતિ અને પ્રયોગો પ્રમાણે ભલે અમલ કરે પણ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે દેશી રાજ્યોએ એના નોકરોની સલામતી જળવાય, એમની કદર થાય, નોકરી પૂરી થયે એમને યોગ્ય બદલો મળી રહે અને તેઓ ચિંતા મુક્ત જીવન ગણી શકે એવી બંધારણીય અવસ્થા રાખવી નોંધાયે.

ઘણાં રાજ્યોમાં નિવૃત્ત થયેલા નોકરોને કે ઘણી-વાર તો બીજીથી અયોગ્ય કાર્યો હોય એવા નોકરોને ફરીવાર નોકરીમાં રાખવામાં આવે છે. દયાના કારણથી કે કરકસરના કારણથી અને કેટલાંક દાખલાઓમાં હોશીઆરીના કારણથી આમ કરવામાં આવ્યું હોય એમ સંભવિત છે. પણ રિવાજ તરિક્કે આ રીત અનિષ્ટ છે. એક વખત એક સ્થળે એક નોકર નોકરીને માટે અયોગ્ય કાર્યો પછી એને ફરી નોકરીમાં દાખલ કરવો એ રાજ્યનાં ચાલુ ધારા-ધોરણોનો ભંગ કરવા સમાન છે. નિવૃત્તિને યોગ્ય કારણો માણસો બરાબર કામ કરી શકતાં નથી. કાંઈ બાબતના નિષ્ણાત કે ખાસ કામોને માટે ઉપયોગી હોય એવા નોકરોને બહારથી આયાત કરવા માટે ભલે અપવાદ રાખવામાં આવે પણ સામાન્ય ધોરણ તો એક જ નોંધાયે. અથવા નોં નિવૃત્ત નોકરોને રાખવાની જરૂરીઆત ઉભી થાય તો રાજ્યના બજેટમાં એમનો વિભાગ અને વર્ગીકરણ અલગ રાખવાં નોંધાયે. આ નિયમને જે દલતા પૂર્વક વળગી રહેવામાં આવશે તો દેશી રાજ્યોમાં નોકરીઓની સલામતી જળવાશે. નોકરોને પોતાના વાળખી હક્ક જવાનો ભય નહીં રહે અને દરેક નોકર સંતોષ-પૂર્વક પોતાને યોગ્ય સંપાદેહ કામ કર્યા જશે.

રાજ્યોમાં હાલના યુગબળને પરિણામે નાનાં મોટાં ઘણાં ખાતાઓની સંખ્યા વધી પડી છે. તેમ પહેલાના કરતાં નોકરો અને અધિકારીઓ પણ વધ્યા છે. પહેલાં તો એક અધિકારી સવડ પડતાં બે ત્રણ ખાતાઓ સંભાળતા. પણ હવે ખાતા દીઠ અધિકારી થયા છે. એટલે જે દરેક ખાતાનું નિયમસર સીવીલ લીસ્ટ રાખવામાં આવે અને એ પ્રમાણે નજર રાખી નોકરીઓની ફરકારી, ખદતી વગેરે કરવામાં આવે તો એથી પણ તંત્રના વહીવટમાં ઘણી સવડતા થાય. સીવીલ લીસ્ટ નહીં રાખવાથી અધિકારીઓમાં-અને તેમાંય ખાસ કરીને જે અધિકારીને ખુશામત બહુ ગમતી હોય છે, જેઓ કુલથજી જેવા હોય છે, તેમ જેઓ વાહવાહ કહેવરાવવાની ઘટિના હોય છે તેઓમાં સ્વચ્છંદતા આવી જાય છે. આવા અધિકારીઓને પોતાની સત્તાનો દુરુપયોગ કરતા અટકાવવા માટે સીવીલ લીસ્ટ એ એમના ઉપર મોટો નૈતિક અંકુશ છે. બ્રિટિશ હોંલના જીલ્લાઓમાં નાનામાં નાની નોકરીઓનું પણ સીવીલ લીસ્ટ હોય છે અને તે ગમે તે જેવા માગી શકે છે. નાનાં મોટાં દરેક દેશી રાજ્યમાં સીવીલ લીસ્ટની પ્રથા કાયમી દાખલ કરી દેવી નોંધાયે. રાજ્યની બધી નોકરીઓનો એ સીવીલ લીસ્ટમાં સમાવેશ કરવો નોંધાયે. અને તે દરેકને માટે ખુદલું હોવું નોંધાયે અથવા તો છપાવી તેની કોમત લઈ માંગે તેને આપવું નોંધાયે.

દરેક રાજ્યે લોકોની તંદુરસ્તી ઉપર ધ્યાન આપવું એ તેની પહેલી ફરજ છે. લોકોને ખાવાનું પૂરું અન્ન, પહેરવાને પૂરાં વસ્ત્ર અને પીવાને સ્વચ્છ પાણી જે મળતું હોય તો તેમની તંદુરસ્તી સંચાલ્ય છે. હાલનાની જરૂરીઆતની આ ત્રણ ચીજોનો અભાવ હોય અને રાજ્યમાં વૈદ્યકીય સાધનો ગમે તેટલાં હોય પ્રધારનાં, નવીન હથોળનાં રાખવામાં આવે, દવાખાનાનાં સારાં મકાનો બાંધવામાં આવે, તેમાં વૈદો અને દાકતરો હોયો હોયી ડીઝીવાળ રાખવામાં આવે અને ગામડે ગામડે ફરતાં દવાખાનાઓ ફેરવવામાં આવે તોપણ તે બધું નકામું છે. હમણાં

અધી જગ્યાએ “ મોટીકલ રીલીફ ” તો પેવન ફેરાયો છે. પણ રોજ ઉત્પન્ન થયાં પેંછી તેને મટાડવાના પ્રયત્નો કરતાં રાજ ઉત્પન્ન જ ન થાય એવો સાધનોની યોજના કરવી એ વંધારે હંધાપણું ભરેલો માર્ગ છે. દવાખાનાઓનું કામ રોજ મટાડવાની ફરતી રોજની ઉત્પન્ન ન થવાં દેવાનું હોયું નેપ્રએ. વળી દવાખાનાનાં આખી આવતાં દરદીઓની મોટી સંખ્યા ઉપર રાજ્યના વૈદકીય ખાતાની સંકળતા નથી. કેટલીક વખત તો સંખ્યાબંધ આવતાં દરદીઓ નોનારાઓ આગળ રાજ્યતંત્રનું તાદરશ સ્વરૂપ બંધું ફરે છે. મૃત્યુ, જરા, મદેલાં વગેરે શરીરનાં ધર્મો છે. અને તે અનિવાર્ય છે; પણ રાજ્યમાં મરણ પ્રમાણ કેવું છે અને તે કેટલી ઉંમરે થાય છે. લોકોની સામાન્ય સુખાકારી કેવી છે એ આંકડાઓ ઉપરથી વૈદકીય ખાતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ થાય છે; લોકોને સ્વચ્છ રહેવાની ટેવ પાડવી, શહેરો અને ગામડાંઓનાં રસ્તાઓ સાફ અને સ્વચ્છ રાખવા તથા તે માટે બધા પ્રયત્નો કરવા એ વૈદકીય ખાતાની ફરજ છે. વળી રાજ્યના દાકતરો અને વૈદો ગરીબ માણસોને કેટલા મદદરૂપ છે એ ઉપર એમની યોગ્યતાની કોમલ અંકત્રી નેપ્રએ. ઘણાં રાજ્યોમાં તો દાકતરો અને વૈદો લોકો તરફની પોતાની ફરજ તરફ દુર્લભ રાખી “ ખાનગી પ્રેક્ટીસ ” તરફ વધારે ખર્ચ આપે છે. ગરીબો કરતાં અધિકારી વર્ગ અને શ્રીમંતોની સુઝુપા કરવામાં વધારે વખત ગાળે છે. એનું પરિણામ એ આવે છે કે જોડાના હાથમાં સત્તા છે તેમને અગર તો જોડો વધારે પૈસા ખર્ચે છે તેમને જ સારી રીતે વૈદકીય સારવાર મળે છે અને બીજાઓને નિરાશ થવું પડે છે. પૈસાનાં મોહ એવો છે કે એમાંથી લાંબે જ કાઈ સંજ્ઞાન હૂંટી શકે છે. એટલે ડોક્ટરો કે વૈદો પોતાને માટે નિયત કરેલા કામના કલાકોની બહાર ખાનગી ધંધો ચલાવે એ હાલે યોગ્ય હોય પણ કામના કલાકોમાં પછું ખાનગી ધંધો કરેલો એ કાષ્ટપણું રીતે વાજબી લેખાંયું નેપ્રએ નહીં.

દેરક રોજ એ વૈદકીય ખાતાને વ્યવસ્થિત કરવાં

તરફ અને તેનો લાભ ગામડાંના લોકો જમ બને તેમ વધારે પ્રમાણમાં લે એ તરફ દષ્ટિ રાખી બંનેટ કરવું નેપ્રએ. મોટી મોટી ઇસ્પીતાઓમાં લોકોને તાત્કાલિક મદદ મળે, તેઓને કલાકોના કલાકો ઉભા રહેવું ન પડે, તેમની સાથે વૈદકીય ખાતાનાં માણસો વિવેક ભણ્યું વર્તન ચલાવે, અભણ્યા હોય એમને યોગ્ય માર્ગ બતાવે એવા પ્રકારની વ્યવસ્થા થવી નેપ્રએ. દવાખાનાંઓ એ કાઈ સત્તા ચલાવનારો ખાતાં નથી પણ લોકસેવા કરવાના ખાતાં છે. એટલે ત્યાં કામ કરનારાં માણસો પણ એવા પ્રકારનાં હોવાં નેપ્રએ કે જોડો સેવાભાવથી કામ કરે અને લોકોને ત્યાં આવતાં શાંતિ મળે.

વળી દાકતરો અને વૈદો રાજ્યના નોકરો હતાં ઉપર કહ્યું તેમ તેમનું પ્રધાનકાર્ય સેવાનું છે. એમને રાજદારી કામો કે રાજ્યનાં બીજાં કામો સાથે કશો સંબંધ નથી. તેઓ ધંધે પણ સ્વતંત્ર છે. એટલે ધંધા વખત રાજ્યના બીજા નોકરો માત્ર ઉપરીનાં યુક્તમદ ઉપર પોતાની હયાતી ટકાવી રાખતા હોય છે તેવું સારા અને પોતાનાં ધંધામાં નિષ્ણાત દાકતરો અને વૈદોના સંબંધમાં હોય એમ માની શકાય એવું નથી. ને કે અણપડ અને ધંધાનું પૂરું જ્ઞાન નહિ ધરાવનારો કે આજસુઓની વાત જુદી છે. આ કક્ષાનાં દાકતરો અને વૈદો હોય છે તેઓ પ્રજાની તંદુરસ્તી માટે સ્વાભાવિક રીતે બેદરકાર રહે છે. અને પ્રજાનાં માણસો તરફ અસભ્ય વર્તન ચલાવવાની ટેવવાળો થઈ જાય છે. દાકતર કે વૈદોના જે યોગ્યતાની સાથે અગત્યનો યુજ્ય હોવો નેપ્રએ તે તેમની ચારિત્ર્ય શીલતાનો છે. જ્ઞાન કે અનુભવ શરૂઆતમાં કાઈ નો યોછો હોય એ નહીં શકે પણ ને કાઈ વૈદ કે દાકતર ચારિત્ર્યહીન હોય તો તો તે ઘણું કાઢી નાંખે છે. આવા દાકતરો કે વૈદોને કાઈ પણ ભોગે રાજ્યમાંથી રજા આપવી નેપ્રએ. પછી તે ગમે તેટલા નિષ્ણાત કે આવડતવાળા હોય તો પણ.

રાજ્યોના નરેશોએ પોતાનું વૈદકીય ખાતું

અલગ રાખવું જોઈએ. એનાં ધણાં કારણો છે. પોતાને માટે દાકતરો અને વૈદો અલગ રાખી એમને ખાતરી પગાર આપેલા જોઈએ. પણ રાજ્યતંત્રના અંગે જેઓ કામ કરતા હોય તેમનો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ કારણ કે એમ કરવાથી તેઓ બેદરકાર બની જાય છે. અને દફતર એમની સેવાની જે જરૂર લાગે તો તે વિશેષ દરમયાને આપીને અને પ્રજાના કામોમાં અંતરાય ન આવે એવી રીતે લેવી. એમની સાથે રાજ્યમાં બહુ અંગત સંબંધોમાં ન આવવું જોઈએ. કારણ કે તેથી તેમાંના કેટલાક અંગત સંબંધોના દુરુપયોગ કરવાની રેવણા થઈ જાય છે. અને નરેશની સાથે સંબંધ છે માટે લઈ શકાય એટલા લાભો ઉઠાવવાની તેમનામાં લાલચ ઉભી થાય છે. વળી અંગત સંબંધોના લીધે બીજાં પણ ધણાં નુકસાનો થવાનો ભય છે. જો કે જુના કાળમાં આવા ભયો વધારે હતા. અત્યારે તો કેસવણી અને સુધારાના પ્રતાપે માણસોનાં મન સુધરી છે. છતાં એ પણ સાચું છે કે માણસના મનનું માપ કાઢી શકાય એવું નથી.

દરેક રાજ્યમાં કાબેજ પોલીસ ખાતું જોઈએ, અને પોલીસ ખાતાના માણસો પણ સ્વેચ્છાચારી નહિ, અમલદારી તોરવાળા નહિ, રસ્તેતપ્પાર નહિ, ચુંદાએને દાખી દેવાની વૃત્તિવાળા નહિ પણ કામદાનું ભરાખર પાલન કરી લોકો પાસે પણ કાયદાનું પાલન કરાવવાની વૃત્તિવાળા જોઈએ. પોલીસનું કામ અને એની ફરજ લોકોના જનમાનવનું રક્ષણ કરવાની છે. જે રાજ્યમાં લોકોના જનમાનવનું રક્ષણ ન થાય અને ચુંદાઓ થાય તથા તે પકડાય નહિ તો જાણવું કે રાજ્યનું પોલીસ ખાતું નિર્બળ અને આરામગાહમાં મુલેલું છે. મુખ્યમાં ચુંદાઓ કરવાની વૃત્તિ સ્વાભાવિક રહેલી છે. માનસિક, શારીરિક વગેરે ચુંદાઓના અનેક પ્રકાર છે. પણ અહીં તો લોકવ્યવહારમાં જેને સામાન્ય રીતે ચુંદાઓ કહેવામાં આવે છે, તે સંબંધીજ હિંસા કર્યો છે. સરકારી પોલીસખાતા કરતાં ધણાં દેશી રાજ્યોમાં પોલીસ ખાતું જે તે

રાજ્યો પૂરતું કેટલીક વખત કાબેજ નેવામાં આવે છે. અને તેનું એક કારણ તો એ છે, કે રાજ્યોનું ક્ષેત્રફળ મર્યાદિત હોવાને લીધે ચુંદાઓ કરવાને પ્રેરકાર્ક જવાનો વિશેષ ભય રહે છે. તેમ ચુંદાઓની ખાતરી પણ એજ કારણથી સત્તર મેળવી શકાય છે. જો આ ખાતાના માણસો બેદરકાર અને પ્રમાદી ન રહેતા હોય તો, કેટલાંક રાજ્યોમાં પોલીસના માણસોનો ઉપયોગ નરેશના કે અધિકારી વર્ગના અંગત ઘરખટલાની તહેનાતમાં થતો જોવામાં આવે છે. આથી કરીને તે ખાતાના માણસો પોતાની ફરજ બજાવવાની જગ્યાએ સમયસર હાજર રહેી શકતા નથી. દરેક નાના મોટા રાજ્યમાં પોલીસો સામે તો ફરીઆદ હોય છે. જો કે એ ખાતાની એ કમનસીબી છે. પણ તેમાં કેટલીક વાર સત્યાંશ પણ હોય છે. આ ખાતું એ એવું ખાતું છે કે કાયદાના રક્ષણના નામે એ, લોકો ઉપર જીલ્લમ કરી શકે છે. લોકો પાસેથી પૈસા મેળવી શકે છે. લોકમાનસ પણ ધણી વખત એવું હોય છે કે ચુંદા છુપાવવા કે પ્રતિષ્ઠા જાળવવાના ખ્યાલથી પોલીસ ખાતાનાં માણસો સાથે દ્રવ્યાદિનો વ્યવહાર રાખે છે. કેટલેક સ્થળે તો પોલીસ અને લોકો વચ્ચે ફટકે દલાલો હોય છે, અને તેઓની માર્ગદર્શિત વ્યવહાર ચાલે છે. આમ “વાડ ચૂંદો રૂપીજાડાં ગળે” તો લોકોની અને એમની માલમિલકતની સલામતીની આશા શી રીતે રાખી શકાય? વળી રાજ્યમાં આ ખાતું એ એવું ખાતું છે કે જેમ લોકોની સલામતી જાળવવાની એના ઉપર જવાબદારી છે તેમ રાજ્યતંત્રનું રક્ષણ કરવાની પણ એની જવાબદારી છે. રાજ્યમાં તોફાની માણસો પોતાના સ્વાર્થ માટે લોકોને ખોટી રીતે ઉકેરી મૂકે નહિ અને લોકોમાં રાજ્ય સામે અસંતોષ ન ઉભો કરે એની તકેદારી પોલીસ ખાતાએ રાખવાની છે. આ માટે છૂપા દત્તો રાખવા પડે છે. રાજ્યતંત્રના પ્રાચીન પુસ્તકોમાં આ વિષે ઘણું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે: આવા દત્તો આપના રાજ્યના અધિકારી વર્ગમાં, બીજા તોફાનોમાં, સરહદ

ઉપર ખીજાં રાજ્યોમાં, ધર્મ સ્થળોમાં, મુસાફર-
ખાનાઓમાં, સાધુઓના અને લિખારીઓના ટાળામાં
સતત ફરતા રહે છે. તેઓ વિદ્વાન, બહુશ્રુત, જુદી
જુદી ભાષા જાણનારા, જુદા જુદા વેશો ધારણ
કરનારા, સ્વભાવે શાંત, મળતાવડા અને પોતાનું
રક્ષણ કરવાને શક્તિવાળા હોવા જોઈએ. તેમ તેઓ
પ્રમાણિક અને વિશ્વાસપાત્ર પણ હોવા જોઈએ.
લોભી, લાલસુ કે સ્વાર્થી હોય તો જીલદું આવા
દૂતો મુશ્કેલીઓ ઉભી કરે છે. તેઓ જેમ કાર્યકુશળ
હોય તેમ અસત્યવાદી કે જુઠાણું ફેલાવનારા ન
હોવા જોઈએ. સ્પષ્ટવક્તા પણ મિતભાષી હોવા જોઈએ.

પોલીસોના માણસો કેળવાયેલા હોય તો વધારે
સારું. હવે આપણા દેશમાં પણ પોલીસોને કેળવવાની
રૂઢી નીકળી છે, એવી રૂઢીમાં મોકલીને અથવા
તો સ્થાનિક રીતે એમને કેળવવાની વ્યવસ્થા કરીને
મોકરીમાં રાખવા એ હિતાવહ છે. મૂર્ખ, અજ્ઞ
માણસો કેટલીક વખત હિંમતવાળા છતાં સત્તાનો
દુરુપયોગ કરે છે. જ્યારે કેળવાયેલા માણસ એને
સન્માર્ગે વાપરે છે કે સમજીને ઉપયોગ કરે છે.

(અપૂર્ણ)

“દેશી રાજ્ય” ઓફીસ

સમયના પ્રવાહમાં

હિંદનાં દેશી રાજ્યો

(ગત વર્ષ પૃષ્ઠ ૩૧૮ થી)

રક્ષિત રાજ્યને પોતાના આંતર શાસનમાં પણ
રક્ષક સત્તાની ઈચ્છાને માન આપવું પડે છે. ખાસ
કરીને એ ઈચ્છા જ્યારે સ્પષ્ટ દૃઢ આત્માનું સ્વરૂપ
લે ત્યારે તો તેને વશ વર્તવા વિના ખીજા માર્ગે જ
રહેતો નથી. ખરું છે કે કોલ, કરારો અને સંધીપત્રો
વિગેરેથી દેશીરાજ્યોના હકો અને આંતર શાસનની
સ્વતંત્રતા નક્કી કરેલ મર્યાદામાં સુરક્ષિત છે પણ એ સુર-
ક્ષિતતા જળવાઈ રહેવાનો આધાર લેક્ષિસ સામ્રાજ્યની
કૃપા અને ન્યાય પરાયણતા ઉપર રહે છે. સત્તાને આગ્રહ
બાધે તો તેના સામે શાણપણ, કાયદા કાનુનો, અને
હકના દલીલો, એ બધું નમ્રમું છે. રક્ષક સત્તા ઉઘાડો
અન્યાય ન કરે તોપણ એવા અનેક આક્રમક માર્ગો
સહ્ય છે કે જેનાથી કોલકરારોનો તથા દેશી રાજ્યોનો
સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર કરવા છતાં વ્યવહારમાં
એ કોલકરારોમાંથી અને એ હકોમાંથી દેશી રાજ્યોને

જે લાભ થતો હોય અથવા થવાનો સંભવ હોય તે
અટકાવી શકાય, અને એ રીતે શબ્દાર્થને અમુક
અંશે માન આપવા છતાં જે હેતુથી મૂળ એ શબ્દો
લખાયા હોય એ હેતુ વિફળ થઈ જાય. કાયદાની
બારીકાની અને આંટીધુંટીની એક એ મુશ્કેલી છે કે
તેમાં શબ્દોને અનંક શક્ય અને સંભવિત અર્થોમાં
ઘટાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. શબ્દોને જીણી
જીણીને તેમાંથી ખરો આશય તારવવા માટેની આ
પદ્ધતિ છે. પણ સરલ દૃષ્ટિએ જોતાં બધા શબ્દો-
માંથી જે સ્પષ્ટ ભાવાર્થ આપોઆપ દેખાય એવો
હોય છે તે એકત્ર ભાવાર્થ તરફની દૃષ્ટિ ધણે ભાગે
એમાંથી ઉડી જાય છે. બનને પક્ષના સહી કરનારા-
એએ જે સમજણથી એમાં સહી કરી હોય તે કરતાં
કોઈ નવી જ જાતનો જૂદો અર્થ એ શબ્દોમાંથી

હિંદનાં દેશી રાજ્યો.

કાઠી શકાય છે. કોઈ ધર્મના મૂળ ઉપદેશકના સીધા સાદા ઉપદેશો ઉપર પાછળથી જે ટીકાઓ અને વિદ્વાતાભર્યાં ભાષ્યો રચાય છે તે મૂળ ઉપદેશના અર્થમાં એવી વિકૃતિ ઉભી કરી દે છે કે મૂળ ઉપદેશક ને એ પોતાના ઉપદેશનાં વિકૃત સ્વરૂપને જુએ તો તેને પોતાના ઉપદેશ સાથે કશો સંબંધ છે કે કેમ તે જાણખી શકે નહિ અથવા કદાચ પોતાના ઉપદેશથી એ તદ્દન વિરૂદ્ધ છે એમ પણ તેને લાગે. બધા મોટા ધર્મોમાં પાછળથી આવી વિકૃતિઓ થઈ છે અને સરસ ભાવાર્થ વિદ્વાતાભર્યા શબ્દાર્થમાં વિકૃત બની હુમ્મપ્રાય થઇ ગયો છે. મૂળ બોલનાર કે લખનાર કે સહી કરનારના સરસ ભાવાર્થ તરફ ને મુખ્ય દૃષ્ટિ રાખવામાં આવે તો ઘણું ભાગે બહુ મતભેદ જોતો ન થાય, પણ પક્ષબાંધીને ને શબ્દોને પક્ષપાતી દૃષ્ટિથી જીણવામાં આવે તો ખરો અર્થ છિન્નભિન્ન થઈ જાય. આશય સત્ય સાર કાઢવાનો હોવા છતાં પરિણામ જુદું આવે. અત્યારે પરિસ્થિતિ અને દૃષ્ટિજિન્દુઓ બદલાયાં છે અને જૂની પરિસ્થિતિમાં જૂનાં દૃષ્ટિજિન્દુથી લખાયેલા શબ્દોને નવી પરિસ્થિતિ અને નવાં દૃષ્ટિજિન્દુને અનુકૂળ થાય એવો અર્થ આપવા માટેનો પ્રયાસ ભાવાર્થને જુલાવી દે અને આશયને ઉલટાવી નાખે એ બનવા જોગ છે. જે વખતે સંધીપત્રો અને કોલકરારો કરવામાં આવ્યાં હતાં તે વખતે જે પરસ્પર સ્થિતિ અને પરસ્પર સંબંધ હતાં તે સ્થિતિ અત્યારે નથી અને અત્યારની બદલાયેલી સ્થિતિમાં એ સંબંધ પણ એવો ન હોઈ શકે. જૂના વખતમાં ધડાતું બંધાતું બીટીશ રાજ્ય અને અત્યારનું સુદૃઢ સ્થાપિત બીટીશ સામ્રાજ્ય એ બે સામર્થ્યની દૃષ્ટિએ પરસ્પરથી ધણું જુદાં પડે છે. શરૂઆતમાં, સંધી કરનાં દેશી રાજ્યો ને કે રક્ષિત રાજ્યો થવાની સ્થિતિ સ્વીકારવાની સંધી કરવા પુરતાં નિર્બળ તો હતાં જ, તો પણ બે પક્ષની સંમતિ અને સહીથી થતો સંધી-ઓમાં બન્ને પક્ષની અચૂક પ્રકારની સમાનતા સ્વીકૃત કે ખાસ છે. એ સંધી એટલે પરસ્પર બંધન

પરસ્પર જવાબદારી. જ્યારે અત્યારની સ્થિતિમાં તો જૂના કોલકરારોનો અર્થ કરવાનો અને તેના ઉપર બચ્છાઈ નિર્ણય બાંધવાનો પ્રશ્ન જોતો થાય કે મતભેદ પડે તો દેશી રાજ્ય એ અરજદારની સ્થિતિમાં છે બીટીશ સામ્રાજ્ય એ ન્યાયાધીશ છે, અને એનો ચુકાદો એ છેવટનો ન્યાય છે. એમાં કશું ખોટું થયું છે એમ કહેવાનો આશય નથી. રક્ષિત રાજ્ય અને રક્ષક રાજ્ય વચ્ચે એ પ્રકારનો જ સંબંધ હોઈ શકે અને તેમના મતભેદના પ્રશ્નોમાં દેશી રાજ્ય અને હિન્દી સરકાર એ બે પક્ષ બને છે અને બીટીશ સરકાર તટસ્થ ન્યાયાધીશ બને છે. માત્ર હિન્દી સરકાર જેટલે અંશે બીટીશ સરકારનું એક અંગ છે અને દેશી રાજ્ય એ જેટલે અંશે રક્ષિત પણ જુદું રાજ્ય છે તેટલે અંશેજ આ સ્થિતિ છે. એટલે હિન્દી સરકાર અને બીટીશ સરકાર મળીને બનેલી બીટીશ સામ્રાજ્ય સત્તા પોતાનાં આપેલાં વચ્ચોનો, કોલકરારોને, સંધીપત્રોને અને સાર્વભૌમ રક્ષક સત્તા તરીકેની રક્ષિત રાજ્યોના હકોનું અને હિતોનું રક્ષણ કરવાની પોતાની જવાબદારીને માન આપવાની નીતિ સેવે ત્યાં સુધીજ દેશી રાજ્યોના હકો અને તેમની આન્તર શાસનની સ્વતંત્રતા ટકી શકે, જે રાજ્યોની આત્મશાસનની સ્વતંત્ર મર્યાદા પણ વિશાળ હોય અને જેના હકો સારામાં સારા હોય તેની પણ આ સ્થિતિ છે. પણ હિન્દનાં દેશી રાજ્યો તો ક્ષેત્રક્રોધમાં, આમદાનીમાં, આન્તર શાસનના સ્વાતંત્ર્યની મર્યાદામાં અને એમ ઘણી બાબતોમાં એક બીજાંથી ધણું જુદાં પડે છે. અધિરાજ, મહારાજ, અને રાજપદ ક્ષીણ થતું થતું. જગીરદાર, ગામ ધણી અને છેવટ મૂળ ગ્રામીઓમાં લય પામી જાય છે. બીટીશ સત્તા મોટાં નાનાં સર્વનું રક્ષણ કરે છે તેથી તેમનું અસ્તિત્વ જળવાઈ રહ્યું છે, અને આન્તર શાસનની જોડેલી સ્વતંત્રતા જેને છે તેટલી તેને જળવાઈ રહેવાનો આધાર બીટીશ સામ્રાજ્યની ઇચ્છા, કૃપા અને ન્યાયપરાયણતા ઉપર છે.

આ માત્ર વર્તમાન સ્થિતિનો નિર્દેશ છે,

સામ્રાજ્યની શુભેચ્છામાં કે ન્યાયપરાયણતામાં શંકા હોવાનો આ પ્રશ્ન નથી. જો એવી શંકા માટે રચાન હોય તો દેશી રાજ્યો માટે કંઈ આશા કે પ્રયત્નનો લાભો અવકાશ રહેતો જ નથી. સામ્રાજ્યની શુભેચ્છામાં અને ન્યાયપરાયણતામાં વિશ્વાસને અંગેજ દેશી રાજ્યો પોતાના હકોની વાત કરી શકે અને દાદ મેળવવા પ્રયત્ન કરી શકે. દેશી રાજ્યો માટે બ્રીટીશ ન્યાય પદ્ધતિનો અપુલવ નવો નથી. જ્યારે જ્યારે દેશી રાજ્યોના હકો વિષયે મૌલિક મતભેદો ઉદ્ભવ્યા છે ત્યારે ત્યારે ચુકાદાનું કામ કાંતો હિન્દી સરકારના હાથમાં અથવા તો બ્રીટીશ સરકારના હાથમાં આવ્યું છે અને એમાં જ ચુકાદાઓ આવ્યા છે તે બધા એક પક્ષી, એટલે કે દેશીરાજ્યોના ભોગે સરકારને લાભ મળે એ પ્રકારના નથી. બેશક કેટલાક ચુકાદાઓ દેશીરાજ્યો વિરુદ્ધ પણ આવ્યા હશે. પણ જે ઉપરી સત્તા, પોતાની વિરુદ્ધ અને રક્ષિત નિર્ભણ દેશીરાજ્યની તરફેણમાં પણ ચુકાદા આપતી હોય તે રાજ્ય સત્તા જ્યારે દેશી રાજ્યની વિરુદ્ધ ચુકાદા આપે ત્યારે તેના ઉપર ધરાદા પૂર્વકના અન્યાયનો આલેખ ન થઈ શકે. કારણ કે મતભેદના બધા પ્રસંગોમાં દેશી રાજ્યોનું પોતાના હકો વિષયેનું મંતવ્ય સાચું જ હોય એમ હમેશાં ન બને. જ્યાં દેશી રાજ્યની વાત ખોટી હોય ત્યાં તેવો વિરુદ્ધ ચુકાદો આવે એ અન્યાય ન ગણાય. અને કોઈને ખરેખરે હક માર્યો જતો હોય તોપણ એને ધરાદાપૂર્વકના અન્યાય ગણવા કરતાં, ભૂલથી, એાછી માહિતીને અંગે, કે એવા કોઈ કારણને પરિણામે થયેલા ખોટા ચુકાદો માનવો ઘટે. એવી ભૂલ તો કોઈપણ નિષ્પક્ષપાત ન્યાયાધીશને હાથે થઈ જાય.

પણ કોઈના પણ વ્યાજબી હકો ધરાદા પૂર્વકના અન્યાયથી માર્યા જાય, અથવા કોઈ દાદ ન સાંભળે તેથી માર્યા જાય, અથવા ન્યાયાધીશ પાસે પુરતી માહિતી ન હોવાથી માર્યા જાય, અથવા અરજ કરનારને પોતાનો કેસ સરખો રજુ કરતાં ન આવડે તેથી માર્યા જાય કે ન્યાયાધીશની કોઈ સહજ ભૂલથી

કે શરતચૂકથી માર્યા જાય એમાં, જેના હક માર્યા જાય તેને માટે વારતવ પરિણામમાં ફરક પડતો નથી. એમ ન બનવા પામે તે માટે બને તેટલી સંભાળ રાખવી તે દરેક ન્યાયાધીશની ફરજ છે અને દરેક સારો ન્યાયાધીશ ન્યાયના ગૌરવ ખાતર અને પોતાના સ્વમાન ખાતર પણ એ માટે બનતી કાળજી રાખેજ એ સ્વાભાવિક છે. પણ છતાં જેટલે અંશે માણસમાં ભૂલપાતતાને અવકાશ છે તેટલે અંશે કોઈ પણ અરજદારના અને તેમજ દેશી રાજ્યના હકોને માર્યા જવાનો સંભવ કે ભય બેઠો રહે એ અનિવાર્ય છે. દેશીરાજ્યો પણ પોતાના ભાષાતો સાથેના અને મૂળ ધાર્મિકાઓ સાથેના હક સંબંધના મતભેદોમાં, અને દરેક રાજ્યે પોતાના શાસિત વર્ગ સાથેના રાજ્યહક સંબંધના મતભેદોમાં નિર્ણય આપતી વખતે આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે.

દેશીરાજ્યો એ રાજ્યો છે. એમાંનાં કેટલાંક તો ઘણાં મોટાં રાજ્યો છે. અમુક રૂપમાં એ મિનરાજ્યો છે. એમના હિન્દી સરકાર સાથેના સંબંધો અમુક દૃષ્ટિએ આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોને મળતા છે. અને બ્રીટીશ હિન્દની પ્રજા અને તેના પ્રાન્તો એ તો સાવ તાબાની વ્યક્તિઓ કે તાબાના પ્રદેશો છે, એમ કહેવાય છે. આવી વિચારશ્રેણીમાં દેશીરાજ્ય અને બ્રીટીશ હિન્દનાં બળાબળની સરખામણી વિષયમાં ખોટા ખ્યાલ ઉત્પન્ન થાય છે. વસ્તુતઃ બ્રીટીશ હિન્દ પ્રમાણમાં પ્રબળ છે અને દેશીરાજ્યો તેની સરખામણીમાં નિર્ભણ છે એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. બ્રીટીશ રાજ્યની રચાપના પછી આજ સુધીમાં બ્રીટીશ હિન્દની પ્રજા ધીમે ધીમે પગલે પણ રાજકીય હકોમાં આગળ વધતી આવી છે. મને કે કમને, જેમ ગણે તેમ, પણ સુધારાઓ ઉપર સુધારાઓ થયા છે. બેશક સંપૂર્ણતા ઘણે દર છે. અસંતોષને અવકાશ છે. પ્રજાને પૂર્ણ જવાબદાર એવું રાજ્યતંત્ર બ્રીટીશ હિન્દને હજી મળ્યું નથી, પણ છતાં મહારાણી વીક્ટોરિયાના હૃદયે વખતની બ્રીટીશ હિન્દની રહીશ વ્યક્તિ કરતાં આજની બ્રીટીશ હિન્દની રહીશ વ્યક્તિ વધારે રાજકીય

હકો ભોગવે છે. જ્યારે દશરાજ્યોનાં અને રાજ્યોનાં હકો, મોભો, વિગેરે એ વખતે જેવાં હતાં તેના કરતાં ઘણું ઓછાં થઈ ગયાં છે અને હજુ ઓછાં થતાં જાય છે એમ બંધારથી જોતારને તો લાગે. આમાં ટકું થોડું થયું છે કે અથોડું થયું છે એમ કહેવાનો આશય નથી. એમાં તો દષ્ટિભેદ હોયજ, અને છે. પણ કંતો રાજ્યોની ભૂદ્ધિ અથવા તેમની અશક્તિ કે અનાડતથી કે ઉવટ કાળના સામાન્ય ક્રમથી આ રિયાત આવી છે, અને આ રિયાત એ ક્રમશઃ પગથીયાં ઉતરતાં જવાની ગતિ છે. બ્રિટીશ હિન્દુ સંતોષણ એ દેશીરાજ્યોનાં સંતોષણ કરતાં બ્રિટીશ સરકારને માટે વધારે મહત્વની વસ્તુ છે. અને એમ હોય એમાં નવાઈ પણ નથી. કોઈ પણ રાજ્યને ખીજાં કોઈ પણ સ્વતંત્ર કે પોતાની નીચેનાં રક્ષિત રાજ્યના કરતાં પોતાની અંગત પ્રજા માટે વધારે પક્ષપાત હોય એ સમજી શકાય એવું છે. અને બ્રિટીશ હિન્દુની પ્રજાને સંતોષવાની તથા આર્થિક જરૂરીઆતોને પહોંચી વળવાની જરૂરીઆત સામે જોતાં રક્ષિત રાજ્યોના સંધીપત્રોથી ઉપસ્થિત થતા હકોને અથવા હકોનાં ક્ષેત્રોને કે તેમાંથી દેશીરાજ્યોને નિષ્પન્ન થતાં લાભોને બ્યવહાર માર્ગોથી અને તેટલા સંકોચવા તરફ અને વધારે ને વધારે સંકોચતાં જવા તરફ વૃત્તિ દોરવાઈ જાય એ બહુ બનવા જોગ છે. એમાં ન્યાય અન્યાયની વાત નથી. દેશીરાજ્યને અન્યાય આપવો કે તેને હાની થાય એવું કરવું એવો એમાં ઇરાદો હોવાની પંજુ વાત નથી. માત્ર એક તરફ વધારે વળી જતી વૃત્તિનું એ સહજ વલણ છે. અને ફેરેશનમાં એ વલણ વધારે પ્રબળ થાય એ પણ બનવાજોગ છે. અને તેથી દેશીરાજ્યોને જરા ભય લોગે એ પણ સ્વાભાવિક છે. કારણ કે એકતામાં મળી જવું અને વ્યક્તિત્વ જાળવી રાખવું એ બે વાતને બહુ મેળ નથી. એમ દરવા માટે તો સંયુક્ત બંધારણનાં સ્પષ્ટ નિયમો ઉપરાંત દરેક પક્ષમાં પરસ્પરનાં વ્યક્તિત્વને જાળવી રાખવાનો અને વિકસવાનો અવકાશ આપવાનો હકો અને રિયર આશય હોવો જોઈએ.

જૂનાં સંધીપત્રો પ્રમાણેના હકો જાળવાઈ રહેશે એવી ખાત્રી નવેસરથી આપવામાં આવે એ એક માર્ગ છે. પણ જે કાળને એમ લાગતું હોય કે વર્તમાન સ્થિતિમાં સંધીપત્રો અફર, માન્ય હોવા છતાં હકો જાળવી રાખવા મુશ્કેલ છે તો એવાં શંકાસ્પદ રાજ્યને તવા કોલકરારોથી કે ખાત્રીઓથી ભય ઓછો ઢાલ્ય ન પણ થાય, અને સમયે સમયે બદલાતી બહુમતી, પરંપરાગત રાજ્યનીતિને કે હકોને બહુ માન આપી જાળવી રાખવાની વૃત્તિવાળી રહી શકે કે કેમ એ પણ જરા શંકાસ્પદ તો લાગે. પણ આવી આ શકાઓ જે દેશીરાજ્યોના મનમાં હોય તો તેઓ ફેરેશનમાં જોડાવાની હા પાડે નહિ. ખાસ કરીને પ્રથમ વિચારણા વખતે જે ઉત્સાહથી તેમણે ફેરેશનમાં જોડાવાની આતુરતા, ઇચ્છા, સંમતિ, કે અનુમતિ બતાવી હતી તે ઉત્સાહ અત્યારે કંઈક મોજો છે એમ દેખાય છે. કદાચ શરૂઆતમાં ફેરેશન એટલે આખા હિન્દુનું એક સંયુક્ત રાજ્યતંત્ર એટલેજ તેમને મુખ્ય ખ્યાલ હશે. એવું કોઈ રાજ્યતંત્ર ધરી હિન્દુની એક સંયુક્ત મહારાજ્ય સંસ્થા બાંધવી અને તેમાં પોતે પોતાથી બને તેટલા સહકાર આપવો એટલુંજ એમાં કરવાનું રહે છે એમ તેમને લાગ્યું હશે. 'ફેરેશન એટલે અનેક સ્વતંત્ર રાજ્યોનું સ્વેચ્છાએ જોડાણ' એટલે સામાન્ય અર્થજ તેમને પ્રધાનપણે દેખાયો હશે. સ્વતંત્ર રાજ્યો જ્યારે સ્વેચ્છાએ જોડાય ત્યારે પરસ્પર સર્વને અનુકૂળ થાય અને સર્વના મનનું સમાધાન થાય એ રીતની શરતોથી જોડાય. એમાં ફેરેશની સ્વતંત્રતાનો સ્વીકાર છે અને ફેરે સ્વેચ્છાથી જોડાય એવી શરતો સહુએ સાથે મળીને નક્કી કરવી જોઈએ એવું દેખાય એ સ્વાભાવિક છે. તાબાના પ્રાન્તો સ્વતંત્રપ્રાય રાજ્યો જેવા બને અને રક્ષિત રાજ્યો સ્વતંત્ર રાજ્યોની કક્ષામાં બિલાં રહી, પ્રાન્તો સાથે જોડાઈ, એક સમગ્ર હિન્દુની એકત્ર રાજ્યસંસ્થા બની કરે એવી એ કલ્પના છે. વળી 'એકત્ર હિન્દ' એટો હિન્દનાં સમગ્ર પ્રજાવર્ગને તેમજ સમગ્ર રાજ્યવર્ગને માટે ઇષ્ટ ભાવના છે. એવાં જોડાણ સામે કાળને

વિરોધ હોઈ શકે નહિ, હતો નહિ, અને છે નહિ, એમ લાગે છે. પણ પછી પાછળથી ફેરફારનું સ્વરૂપ નક્કી કરવામાં અને તેના બંધારણને લગતા કાયદાઓ ધકવામાં વિગતવાર જે ભેવામાં આવ્યું તે કદાચ ધણાખરા દેશીરાજ્યોના ખ્યાલમાં ધણેભાગે પ્રથમથી નહિ આવ્યું હોય એમ લાગે છે. ભાવભીનાં ભાષણોમાં જે ઉત્સાહપ્રેરક હતું તે કાયદાની આંકણીમાં વિચારવા જેવું બની ગયું. જ્યાં સ્વતંત્ર ઉદારભાવે આપવાની વાત હતી ત્યાં કાયદાની જાળમાં બંધાવાની પરિસ્થિતિ ઉભી થયેલી લાગવા માંડી, અને પોતાના પ્રાપ્ત હકો અને આત્મશાસનની કે આન્તરશાસનની સ્વતંત્રતા જાળવાઈ રહેવા વિષયે શંકા પેડી. આત્મરક્ષણ માટે ખાસ પ્રબંધ કરવાની જરૂર જણાવા લાગી. ઉત્સાહને રચાને લાય પેડો, અને સાંશક બધ તથા નિઃશંક ઉદારતા સાથે રહી શકતાં નથી. આથી છેવટની સહી કરવામાં સંકોચ અને સાવચેતીની જરૂર જણાવા લાગી. આત્મરક્ષણની જરૂરીઆત પાસે ઉદારતાનો ઉમળકો નરમ પડી જાય એ સર્વને માટે સ્વાભાવિક છે, ધણાખરા માટે અનિવાર્ય છે. પ્રાપ્ત હકો અને સ્વતંત્ર આન્તરશાસન પુરતું પણ રાજ્યપણું જે ચાલ્યું જાય તો એવી સ્થિતિ દેશીરાજ્યોને ધ્રુષ્ટ ન લાગે એ સમજાય એવું છે. માગનાર અને મેળવનારને એ લાગણી પૂરી ન સમજાય પણ એનારને એ જરૂર અસર કરે.

પણ હિન્દની એકતાની દૃષ્ટિએ, બ્રીટીશહિન્દ અને દેશીરાજ્યોનું જોડણ એ આવશ્યક અને હિતાવહ છે. એ જોડણને આગળથીજ ફેરફારનના નામ સાથે બાંધી લીધું ન હોત અને બધા પક્ષોએ સાથે મળી સર્વને ધ્રુષ્ટ હોય એવું કેઈ જોડણનું સ્વરૂપ નક્કી કરી, એ સ્વરૂપ જેવું ધકાય તેવું તેનું નામ આપ્યું હોત તો વધારે યોગ્ય થાત. પણ કદાચ આ બહારથી જોનારને દેખાતી યોગ્યતા આન્તર પરિસ્થિતિ જાણનારાઓને વ્યવહાર નહિ લાગી હોય.

સરકાર દેશી રાજ્યોને પરાણે ફેરફારનમાં જોડાવાની ફરજ ન પાડે એ સમજાય એવું છે. જે સામાન્યની

એ બીડી દઢ ધ્રુષ્ટા હોય તો, ભલે એ ધ્રુષ્ટા આગાના રૂપમાં ન હોય તો પણ તેની અવગણના કરવાની વૃત્તિ દેશીરાજ્યોમાં ધણેભાગે ન હોઈ શકે. અને સમગ્ર હિન્દની એકતા માટેના પ્રયત્નને તોડી પાડવાની જવાબદારી લેવા કેઈ આગળ પણ ન પડે. જે કે બ્રીટીશહિન્દની પ્રજાનો મોટો ભાગ પણ ફેરફારનમાં આવાં સ્વરૂપથી બહુ સંતુષ્ટ નથી અને એને અપનાવી લેવા માટે ખાસ આતુર નથી એમ દેખાય છે. તો પણ એમનો વિરોધ એ સિદ્ધાન્તનો વિરોધ ગણાય, કારણ કે મધ્યસ્થ રાજ્યતંત્ર પ્રજાને સંપૂર્ણ જવાબદાર હોતું જોઈએ એવી દલીલથી એ વિરોધ છે. જ્યારે દેશીરાજ્યો તો માત્ર આત્મરક્ષણ માટેના ભયથીજ તેમાં લગતાં અચકતાં હોય એમ લાગે છે એટલે એમનું ન ભળવું એ સ્વાર્થી એકલપેટાપણા જેવું દેખાય છે. એટલે દેશીરાજ્યોએ તો સમજાવટ અને સમાધાનનો માર્ગજ લેવાનો રહે છે.

પ્રજાતંત્રના માનસવાળા ધણેભાગે રાજ્યતંત્ર અને તે અનુસાર ચાલતાં રાજ્યોને હલકાં માને છે. (૧) ચુંટણી, અને (૨) ચુંટણીની પદ્ધતિનો અભાવ, એ બે બાબ લક્ષણો ઉપરથીજ (૧) સ્વતંત્ર પ્રજાતંત્ર અને (૨) એકઠ્ઠુ રાજ્યતંત્રનો ભેદ સમજનાર વર્ગ ધણે મોટો હોય એમ લાગે છે. એટલે રાજ્યતંત્ર અને તેના પ્રતિનિધિઓ તરફ તેમજ એ પક્ષ સાથે સંબંધ ધરાવતી દરેક વ્યક્તિ તરફ, એવા વર્ગને કંઈક અણગમતાની લાગણી રહે છે. જ્યાં વિરોધ નથી ત્યાં હિપેક્ષા છે. સહાનુભૂતિ ક્યાંય હોય તો તે વિરલ છે. અને જેના તરફ સહજ સહાનુભૂતિ ન હોય તેની લાગણીઓને, તેના વિચારોને, કે તેની અરજીઓને તેનાં પોતાનાં દૃષ્ટિબિન્દુથી જોઈ શકતાં નથી, અને જ્યાં સુધી એક બીજાને દરેકનાં પોતાનાં દૃષ્ટિબિન્દુથી જોઈ સમજી શકાય નહિ ત્યાં સુધી એકબીજાને ન્યાય આપી શકાય નહિ કે યોગ્ય અને બનને પક્ષને માનપ્રદ હોય એવું સમાધાન કરી શકાય નહિ. બ્રીટીશપ્રજા, પાર્લામેન્ટ અને પ્રધાનો તથા હાઈકોર્ટસરકારના બ્રીટીશ અધિકારીઓ તેમજ બ્રીટીશહિન્દની જનતા એ

સર્વ પ્રગતંત્રનું માનસ ધરાવે છે. સ્થિતનમાં તો વસ્તુતઃ સંપૂર્ણ પ્રગતંત્ર છે. તેને રાજતંત્રની સાથે હરીકાઈ નથી. બળની સરમુખત્યારીના નવા પ્રવાહ સામેજ તેણે તો પોતાનું રક્ષણ કરવાનું છે. પણ સ્થિતીશ હિન્દ હજી પ્રગતંત્રનું બૂખ્યું છે, એટલે તેને દેશી કે પરદેશી કોઈ પણ એકદહ્યુ દેખાતી. સત્તા સામે સિદ્ધાન્ત તરીકે વિરોધ કરવાનોજ રહ્યો.

દેશી રાજ્યોની પોતાની પ્રગમમાં ઘણે લાગે પ્રગતંત્રનું માનસ બંધાઈ ગયું છે અથવા સત્વર બંધાતું જાય છે. વર્તમાનયુગ, રાજ્યસત્તાનો કેમ અમલ થવો જોઈએ એ તરફ જુલુ લક્ષ આપતો નથી પણ એ સત્તા કોના હાથમાં હોવી જોઈએ એજ વર્તમાન રાજકીય વાતાવરણનો બળતો પ્રશ્ન છે. કિસાનપક્ષ, મજૂરપક્ષ, ગેરે ધણાખરા પક્ષ પોતાના હાથમાં રાજ્ય-સત્તા હોવી જોઈએ અને એમ હોય તોજ રાજ્ય સરખું ચાલે અને તોજ ન્યાય પુરઃસરનું રાજ્યતંત્ર ગણાય એમ માનતા લાગે છે. એમાં કોની માન્યતા સાચી અને કોની ખોટી એ વિચારવાનું નથી. બધાની માન્યતા સાચી ન હોઈ શકે. કંતિ એક પક્ષની માન્યતા સાચી અને બીજા બધાની ખોટી હોય, અથવા બધાની ખોટી હોય એ સિવાય ત્રીજું ન હોઈ શકે. પણ એ ગમે તેમ હોય. વર્તમાન ક્રાન્તિ એટલે કયા પક્ષે સત્તા હાથમાં લેવી તેનો નિર્ણય કરવાનો સમજા પ્રપ્ત. રશીઆ, ઈટલી, જર્મની, એ બધાં એક પક્ષના સૈન્ય અને જાસુસી બળ ઉપર નભતાં રાજ્યો લાગે છે. રેપનમાં એ પક્ષો શસથી એ વાતનો તોડ લાવવા એકા છે એમ દેખાય છે. હિન્દમાં એ સ્થિતિ હજી નથી આવી. જોકે એની અસર હિન્દી જનતાનાં માનસ ઉપર ચર્ષ છે અને એવા પક્ષો નિર્જળ સ્થિતિમાંથી સમજા બનવા મથી રહ્યા હોય એમ લાગે છે, તો પણ કદાચ એ સ્થિતિ ન પણ આવે એવો સંભવ છે. અત્યારે તો હજી મુખ્યત્વે અપ્રભાગમાં પ્રગતંત્રની બૂખ છે. પ્રગતે સંપૂર્ણ જવાબદાર અને સુંદરણીના ધોરણથી ચાલતું એતું રાજ્યતંત્ર અથવા તો રાજ વિનાનું કેવળ પ્રગતંત્ર એજ એક બાળબી, ન્યાયી રાજ્યતંત્ર છે એવી માન્યતા જાણીતા પ્રજાકીય નેતાઓ અને તેમના

ખરા અનુયાયી વર્ગમાં ધણીની હોય. એમ લાગે છે. અને દેશી રાજ્યોની પોતાની પ્રગમમાં પણ એ માન્યતા ઠીક ઠીક પ્રસરી છે, પ્રસારવામાં આવે છે, પ્રસારતી જાય છે. આ માન્યતા ખોટી છે કે સાચી છે અથવા સારી છે કે ખરાબ છે એ વિચાર અહીં ઉપસ્થિત થતો નથી. માત્ર સ્થિતિ આ છે.

એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે અધિકારમાં આકર્ષણ છે, ગૌરવનો આભાસ છે, અને અભિમાનનું પોષણ છે. એશક તેની સાથે જવાબદારી છે. પણ જવાબદારી એ તો વધારે પડતા બીકણ અન્તઃકરણવાળાનેજ ગભરાવે છે. કામ કામને શીખવે છે એ સાચું છે. અને છેટથી વધારે સાચું ધણાખરાને લાગે છે. રાજતંત્રમાં પ્રગતંત્રની વ્યક્તિ એટલે ન્યાયની હકદાર, રક્ષણની હકદાર, પણ કોઈ પણ જાતના સીધા સ્પષ્ટ રાજકીય હક વિનાની વ્યક્તિ. આડકતરી રીતે એના મતને ભલે ધ્યાનમાં લેવાતો હોય પણ સીધી રીતે તોલાં ત્રાજવામાં કોઈપણ બાબતમાં તેની મતાંજુલી ઉંચી છે કે નીચી છે તેની ગણતરી નહિ. પ્રગતંત્રમાં દરેક વ્યક્તિ એટલે વરિષ્ઠ સત્તા ધરાવનાર સમૂહમાંની એક. ત્યાં વ્યક્તિ એટલે રાજ્ય = પ્રગતી સંખ્યા. એ અપૂર્ણકે તો ખરો, રાજ્ય પ્રગતંત્ર, પણ તોય દરેક વ્યક્તિના અંશમાં પણ રાજ્યપણું તો ખરુંજ, અને દરેકને માટે દેશનો વરિષ્ઠ અધિકારી કે વડોપ્રધાન કે રાજ્યાધિકારી બનવાનો સંભવ પણ ખરોજ. આ આકર્ષક ચિત્ર છે અને પ્રગતંત્રની તુષા જીભી થાય ત્યારે મોટા રાજ્ય વર્ગને આ પ્રકારનું આકર્ષણ જીલું થાય એ સ્વાભાવિક છે. અંગ્રેજ અબ્યાસ દારા અને પશ્ચિમના ઇતિહાસની વાતો દારા હિન્દમાં ઉતરી આવેલો પ્રગતંત્રનો પ્રવાહ દેશી રાજ્યોની પ્રગમમાં પણ પ્રસરી છે અને પ્રસરે એ અનિવાર્ય છે. આ સ્થિતિમાં રાજ્યોની અને તેના અધિકારીઓની જાણ્યે કે અજાણ્યે થતી ભૂલો રાજ્યતંત્ર વિરૂદ્ધના અને રાજ્યો વિરૂદ્ધના અચારકાર્યને વધારે બળ આપે છે.

પણ આ બધી સ્થિતિમાં આશાને અને પ્રયત્નને અવકાશ છે. એક અતુરજ વાત એ છે કે સામાન્ય સત્તા, તરંગીસત્તા નથી, પણ બંધારણ પુરઃસર અને

કાર્યદાઓ અને નિયમનો અનુસાર ચાલતી સત્તા છે. ઇચ્છા અને અમલની વચ્ચે કાર્યદાની ગળણી આવે છે. એટલે ઇચ્છાના તાત્કાલિક અમલમાં ઉતાવળને અંગે જે અન્યાય થવાનો વધારે પડતો સંભવ હોય છે તે આનાથી ઓછો થાય છે. મતભેદને ચર્ચા જોવાનો, પરસ્પર દલીલોની આપણે કરવાનો, ન્યાય અન્યાયની તુલના કરવાનો, ઇચ્છાને બદલાવવાનો કે તેને જરૂર પુરતી નરમ કરવાનો અથવા તેનાં સંતોષણ માટે જેમાં અન્યાય ન થતો હોય એવો કોઈ માર્ગ શોધી કઢાવવાનો અવકાશ રહે છે. બીટીશ પ્રજાનું, બીટીશ સામ્રાજ્યનું અને બીટીશ હિન્દનું હિત એ સત્તા પહેલું સાચવે એ બનવાનો છે, અને એમ માનીનેજ પોતાની રાજ્યનીતિ ધડતી એ દેશીરાજ્યો માટે વધારે કડાપણ ભરેલું છે. પણ બધાનાં હિતોનું રક્ષણ યર્ષ શકે એવો મધ્યસ્થ માર્ગ ન સ્વીકારવાનું મધ્યસ્થ સત્તાને કંઈ કારણ હોઈ શકે એમ લાગતું નથી. એમ એ દિશામાં સમાધાનીની શક્યતા છે.

ખીજું બીટીશ હિન્દની પ્રજા હળુ અમુક અંશે જૂના હિન્દી સંસ્કારોવાળી અને હિન્દી ભાવનાવાળી રહી છે. એના વર્તમાન નેતાવર્ગમાં પુનર્ધર્ટનાની તીવ્ર ઇચ્છા પ્રકટી છે, પણ વિનાશનો જીરૂસો ન્યાં છે ત્યાં પણ બહુ વ્યાપક કે બહુ ઉગ્ર કે બહુ સખળ નથી બન્યો. એટલે તેની સાથે પણ સમાધાનીને હળુ અવકાશ છે.

બીટીશ હિન્દની પ્રજા સાથે સમાધાન યર્ષ શકે તો દેશીરાજ્યની પોતાની પ્રજા સાથેનું સમાધાન તેમાં લગભગ સમાર્પ જાય છે. દેશી રાજ્યોની પ્રજામાં પોતાનાં રાજ્યતંત્રો સામે જે વિરોધભાવ દેખાય છે તે બીટીશ હિન્દના વિરોધનું પ્રતિબિમ્બ છે. આખા હિન્દની જનતાનું સમાધાન એટલે સાથે દેશીરાજ્યોની પ્રજાનું સમાધાન આવી ગયું સમજવું. એટલુંજ નહિ પણ જે જે રાજ્યોમાં રાજ્યપદ્ધતિ પ્રજાને સંતોષવાનું અને તેનાં હિતોનું રક્ષણ કરવાનું કામ સાધારણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં બજાવતી રહી છે ત્યાં ત્યાં જૂની રાજ્યભક્તિની અને રાજ્યકિતની ભાવના તેટલા

પ્રમાણમાં જળવાઈ રહી છે એમ લાગે છે. આમવર્ગમાં તો ખાસ કરીને પ્રજાનો મોટો ભાગ સુખે જીવવાથી સંતોષ માને એવો હોય છે. એટલે ન્યાય અને સુખસંપત્તિનું જેટલા પ્રમાણમાં રાજ્ય વધારે પાલન કરી શકે તેટલા પ્રમાણમાં પ્રજાની વફાદારી જળવાઈ રહેવાનો તથા વધારે ગાંઠ બનવાનો પણ સંભવ છે. અને વર્તમાન દેશી રાજ્યોને ટકી રહેવાનો સંભવ માત્ર આ વાત ઉપરજ મુખ્ય આધાર રાખે છે. ખીજા બધાં આક્રમણો એ બદારનાં આક્રમણો છે. એની સામે ટકવાનું બળ એ પ્રજાના પ્રેમ અને સહકારમાંથી ઉદ્ભવતું આન્તરબળ છે. સામાન્ય વલણ તો દેશી રાજ્યકર્તાઓની આન્તર વ્યવસ્થાની, સ્વતંત્રતાને જેટલી અને તેટલી મર્યાદિત કરતાં જતા તરફજ હોય એમ લાગે છે. તેમાં પોતાની પ્રજા તરફથીજ ન્યારે કોઈ રાજ્ય સામે વિરોધ જોયો થાય ત્યારે એમ કરવા માટે સાદે જ્ઞાનું કે ખર્ચ કારણ મળે છે, અને ઝાડ કાપવા માટે લોહાના કુહાડામાં ઝાડનાં પોતાનાં લાકડાંનો હાથો ભળ્યા જેવું થાય છે. એટલે પોતાની હયાતી જળવવા માટે ઓછામાં ઓછું જે દેશીરાજ્યોએ કરવું જોઈએ તે આન્તર સુવ્યવસ્થા અને સુશાસન છે. અને એ ઘણે અંશે તેના હાથની વાત છે.

સુશાસનાં ખરાં ફળોને આવતાં વખત લાગે છે. કારણ કે રાજ્યનીતિ દીર્ઘદર્શી હોય છે અને હોવી જોઈએ. પ્રજાનો શિક્ષિત વર્ગ તત્કાલ સુધારો માગે છે અને સામે સત્તા પણ માગે છે. જેમને સત્તા જોઈએ છે તેમને ગમે તેવાં તાત્કાલિક સુશાસનથી પણ સંતોષ થવાનો નથી. વળી સુશાસન એ નિર્બળનું રક્ષણ છે અને સખળનું શાસન છે. એ સખળતાં શરીરની નહિ, પણ છુદ્ધિની, શિક્ષણની, વ્યવહાર આવડતની, યુક્તિ પ્રયુક્તિની, વાણી દ્વારા બળ જીતું કરવાની અને એવી અનેક પ્રકારની હોઈ શકે છે. એવા સખળ વર્ગમાં કેટલોક ભાગ ન્યાય પરાયણ હોય છે, અને સુશાસન તેમને એટલા પ્રમાણમાં સંતોષે છે. પણ સખળ વર્ગમાં એક એવો ભાગ પણ હોય

છે કે જેઓ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ ક્રાંતિ અંગત સ્વાર્થ સાધવામાં અથવા તો અંગત ગૌરવ વધારવામાં વધારે પ્રમાણમાં કરવા તરફ દોરવાઈ જાય છે. સુશાસનમાં, આવા વર્ગને, ન્યાં તેઓ અપ્રોગ્ય રીતે પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરે ત્યાં, અંકુશિત કરવાની પ્રયત્નો કરવા પડે. અને જેટલે અંશે એમ કરવું પડે એટલે અંશે, સુશાસન સામે પણ, એવા સર્વજન વર્ગનો વિરોધ ઊભો થાય. કારણ કે સુશાસન એ કોઈની, કોઈ સર્વજન વર્ગની કે સમગ્ર પ્રજાની પણ ખુશામત નથી, પણ માત્ર શાસન જ છે.

રાજતંત્ર અને પ્રજાતંત્ર એ તેમના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તો અને ભાવનાઓ અનુસાર જ વ્યવહારમાં ચલાવવામાં આવે તો એ બન્નેમાં બહારના દેખાવમાં ઘણો તફાવત હોવા છતાં, વાસ્તવ તફાવત બહુ નથી રહેતો. રાજતંત્રમાં પ્રજાની જરૂરીઆતો અને પ્રજાની ઈચ્છાઓ જાણવી એ તો મૂળભૂત વાત છે. જૂના વંશતમાં યુગચરોનો મુખ્ય ઉપયોગ એજ ગણાયો છે. રાજતંત્ર જે કાયદા ધરાવે તેનો મૂળ સિદ્ધાન્ત પ્રજાહિતનો છે, અને ન્યાં વ્યવહારમાં એમ ને હોય ત્યાં પ્રજાહિતનો દાવો તો હોય છેજ. પણ રાજતંત્રમાં એક ખામી, પ્રજાતંત્ર સાથેની સરખામણીમાં દેખાય એવી છે.

પ્રજાતંત્રમાં પ્રજાને રાજ્ય વહિવટમાં અથવા ખરે જોતે ધારાઓ ધરાવવામાં સીધો ભાગ લેવાનો અવકાશ છે અને વહિવટી સત્તા કેના હાથમાં સોંપવી એ પણ સમગ્ર પ્રજાના મત ઉપર એટલે કે ચુંટાણેલી બહુમતીના મત ઉપર આધાર રાખે છે. આમાં આત્મશાસનની રાજકીય કેળવણી અને આત્મ શાસનનું બાંધકામ ગૌરવ રહેલું છે. ન્યારે ચુંટણીનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે ક્યાં સિદ્ધાન્તો ઉપર અને કેવી વહીવટી પદ્ધતિ ઉપર અંકુશ પડે શાસન ચલાવવા માટે ચુંટવાનો છે એ પ્રશ્ન પ્રજા સામે ઉપસ્થિત થાય છે. છાપાઓ અને ભાષણો એ સિદ્ધાન્તોની અને લેવાં જોઈતાં વહીવટી પદ્ધતિઓની અર્થો ખૂબ છુટ્ટી કરે છે અને પ્રજાના વિચારને

પ્રભાવે છે. જેમ કોઈ ન્યાયાધીશ પાસે જૂદા જૂદા પક્ષના વકીલો પોતપોતાના મુદ્દાઓ દાખલા દલીલ સાથે રજુ કરે તેમ ચુંટાવા ઇચ્છનારે દરેક વર્ગ અને દરેક વ્યક્તિ માનવતા પ્રજા વર્ગ પાસે પોતાનાં સિદ્ધાન્તો, પોતે અંગીકાર કરવા ધારેલી વહીવટી પદ્ધતિ અને ઘડવા ધારેલા ધારાઓ કે સુધારાઓ, એ બધું રજુ કરે છે અને દાખલા દલીલોથી બધું સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે કે જેથી નિષ્પક્ષપાત સાચા નિર્ણય ઉપર પ્રજા આવી શકે. આમ પ્રજાને સિદ્ધાન્તોનો વહીવટી પદ્ધતિઓનો અને જૂદા જૂદા કાયદાઓની સારી માઠી અસરોનો અભ્યાસ અંગે આપ થાય છે. તેમની વિવેચન શક્તિ ખીલે છે. વળી ચુંટાવા ઇચ્છનાર વર્ગની અને વ્યક્તિની યોગ્ય-યોગ્યતાની પરીક્ષા પણ પ્રજાએ કરવાની હોય છે એટલે પરીક્ષણ શક્તિ પણ વિકસે છે. ચુંટણીથી શાસક બનેલું મંડળ જે રીતથી પોતાનું કાર્ય બજાવતું હોય તે તરફ પણ પ્રજાનું લક્ષ રહે છે એટલે રાજ્યવહીવટનું નિરીક્ષણ પણ ચાલુ રહે છે. આમ પ્રજાની વિવેચન, પરીક્ષણ, અને નિરીક્ષણ શક્તિઓ ખીલતી જાય છે. અને આ બધું પ્રજાના માનસને કેળવી આત્મશાસન માટે વધારે ને વધારે લાયકાતવાળું બનાવે છે. વળી મત આપવાના હક સાથે જવાબદારીનું અમુક ભાન પણ ઊભું થાય છે, અને જવાબદારીનું ભાન માણુમને સમજી અને સંયમી બનાવે છે. શાસિત વર્ગની દરેક વ્યક્તિમાં તે પોતે શાસક હોવાનું સ્વર્માને જગૃત કરે છે અને સ્વમાન સંતોષણ એ જીવનની અને વિકાસની જરૂરીઆત છે અને રાજ્યશાસનમાં સીધો કે આડ-કતરો ભાગ લેનાર એ રાજ્યને સંપૂર્ણ પોતાનું રાજ્ય ગણે છે, ખીજાં બધાં રાજ્યો સામે તે પોતાનાં રાજ્યના પક્ષમાં ઊઠું રહે છે અને તેના રક્ષણ માટે અને ઉન્નતિ તથા ગૌરવ માટે બંધી સહાય આપે છે, કર ભરવા એ તેને ભોગ્ય રૂપ લાગતું નથી. અને યુદ્ધ પ્રસંગમાં રાજ્ય માટે જીવન આપવા પણ તે તૈયાર થઈ શકે છે. રાજ્ય અને પોતે એકજ છે,

રાન્યનું રક્ષણ એ પોતાનું અંગત આત્મ રક્ષણ છે એમ તેને લાગે છે; આમ રાન્ય સમજી અને છે અને પ્રજા સંતુષ્ટ સુખી સ્વમાન વાળી અને કર્તવ્ય પરાયણ અને છે. પ્રજાતંત્રના આવા સિદ્ધાન્તો છે.

આની સામે, આપખુદ સત્તાનો જેને લોભ કે મોહ હોય તે અનેક ખાનાઓ ખતાવી વિરોધ કરે એ સમજાય એવું છે. અને અમુક અંશે, જેમ રાજા-તંત્રમાં મૂળ સિદ્ધાન્તો કરતાં વ્યવહાર ઘણીવાર જૂદા પ્રકારનો હોય છે તેમ પ્રજાતંત્રમાં પણ સિદ્ધાન્ત અને વ્યવહારમાં ગણી ફેર પડે છે. જનસ્વભાવની સામાન્ય આમીનો એ પ્રભાવ છે. અર્ધાં બુદ્ધિ, સમ-જીણું અને આવડતવાળાં માણસો પ્રજાને આમ કેળવવા ઈચ્છે તો તો જરૂર ઘણો લાભ થાય પણ વ્યવહારમાં તો એ સમજાવટ કરતાં આકર્ષક શબ્દો, બહેરાતની અને પ્રચારની કળા, ભોળાં માણસોની લાગણીઓ ઉપર કરવામાં આવતી રમત, એવું ઘણું વધારે જોવામાં આવે છે. પ્રજાને કેળવવી અને મત મેળવવા એ બે જુદી જુદી વાતો છે. કેળવણી એ ધીમે, લાંબો, સતત પ્રયત્નનો માર્ગ છે. મત મેળવવા એ લગભગ તાત્કાલિક હા કહેવરાવી દેવાની કળા છે. સિદ્ધાન્તની અને વ્યવહાર પદ્ધતિની હિતાહિતતાનો નિર્ણય જો સહેલો હોય તો તો પક્ષો ઊભા જ ન થાય. કહેવાય છે કે સો ડાહ્યાં માણસોનો એકમત હોય છે પણ સો મૂર્ખમાં દરેકનો મત જૂદો જૂદો હોય છે. કારણ કે સત્ય એક છે. એ સત્ત્વર સર-ળતાથી સમજાય એવું નથી હોતું એટલે જ પ્રમાણિક મતભેદને અવકાશ છે અને એટલે જ મતભેદ અસંખ્ય હોઈ શકે છે. જેઓ જીવનભરના અભ્યાસથી, અનુભવથી અને માત્ર રાજકીય ધંધામાં જ એકાદ્ર હોવાથી એ વિષયમાં નિષ્ણાત ગણાતા હોય એવા માણસો પણ પરસ્પર દલીલ અને સમજાવટથી રાન્યના હિતનો નિર્ણય કરવામાં એક મત નથી થઈ શકતા, તો સામાન્ય માણસો કે જેઓને જીવનની અને આજીવિકાની જંગળ આડે ઊંડા અભ્યાસનો કે કોઈના વિચારનો ખૂબ અવકાશ નથી હોતો

તેઓ તે વિવિધ કુશળ પ્રચારોમાંથી સત્યની તારવણી કરી, પોતાની બુદ્ધિ દિતાહિતનો નિર્ણય કરી, જાતે સમજીને ખરેખરો અંગત મત આપી શકે એ ખતનું ખડુ ઓછું શક્ય લાગે છે. એટલે તુરત મત મેળવવા માટે અને તુરત હા કહેવરાવવા માટે તાત્કાલિક અસર કરે એવી કળાનો જ ઉપયોગ ઘણું લાગે કરવો પડે. વ્યવહારમાં એ ગમે તેટલી આવશ્યક હોય પણ સિદ્ધાન્ત એથી પડી લાગે છે, પ્રજા એમ કેળવાતી નથી પણ ચકડોળે ચડે છે. જે નિર્ણય જાતે જ અધરા છે તેને વિવિધ પક્ષો તરફથી કરવામાં આવતો વિવિધ પ્રચાર વધારે અધરા બનાવે છે. જે કોઈ જાતે વિચારી નિર્ણય કરવા ઈચ્છે છે તેને માટે પણ શાન્ત વિચારણાને સ્થાને વ્યગ્રતા ઉપજે એવું વાતાવરણ જીભું થાય છે. મતને સરખી રીતે ભંધાવાનો અવકાશ આપવાને બદલે મતને તત્કાલ પોતા તરફ ખેંચી લેવાની ઉતાવળ દરેક પક્ષ કરે છે. અને છેવટ ક્ષણિક વૃત્તિ ઉપર જ હા કે ના નો આધાર રહે છે. અનેક પ્રકારની અપ્રમાણિકતા, સ્વાર્થ સંતો-પણો, લાલચો લાગવગો, વિગેરેની સંકલિતતા કે શક્યતા કે હયાતીના સાચા કે ખોટા આક્ષેપોને ન ગણતાં પણ પ્રજાતંત્રની વ્યવહાર પદ્ધતિ સાથે એ એક વિરોધનું તત્ત્વ જીભું રહેતું દેખાય છે. કોઈ કહે છે કે પ્રજાતંત્ર એ પ્રજાએ ચલાવાનું રાન્યતંત્ર નથી પણ માત્ર પ્રજાને નામે ચલાવવામાં આવતું રાન્યતંત્ર છે. આમ કહેનારા પણ માણસો જ છે. અને તેથી એમાં પ્રમાણિક તેમજ અપ્રમાણિક મતનો તથા પ્રમાણિક અને અપ્રમાણિક હેતુ વાળા પ્રચારનો સંભવ છે. માણસ માત્ર સિદ્ધાન્તને નામે અને સત્યને નામે બોલે છે. પણ માણસ બોલે તે તેનો અંગત પ્રશ્ન મત હોય, અને બીજાં કાષ્ટને પોતાના સ્વાર્થ ખાતર આડે રસ્તે ઉતારવાનો ઇરાદાપૂર્વકનો જીજ્ઞાસા વાળી પ્રપંચ ન હોય તોયે ઘણું છે. પણ માણસ બોલે ત્યારે તે, મનમાં બીજી માન્યતા અને બહાર બોલવાનું બીજું એ પ્રમાણે જ બોલે છે એમ માનવું એ ઘણાં પ્રમાણિક માણસોને અન્યાય આપવા જેવું

છે. અને માણસ માત્રની સમર્થ વાણીને અન્તરનો પ્રમાણિક ઊભરા માની લેવો એ ધણીવાર જાતે છેતરાવા જેવું છે. રાજતંત્ર, પ્રજાતંત્ર, અને બળની સરમુખત્યારી, એ ત્રણે પદ્ધતિઓના પક્ષમાં અને વિરૂદ્ધમાં સારાં અને ખરાબ તત્વો છે, અને કોઈ ખરી માન્યતાથી અને કોઈ બીજા અંગત સ્વાર્થો આશયથી એક અથવા બીજા તંત્રની વિરૂદ્ધમાં અથવા તેના પક્ષમાં દલીલો કરે છે. અત્યારે જગતમાં મુખ્ય તો બે તંત્રો વચ્ચેજ સત્તા માટે દરોડાઈ છે; અને એ બે તંત્રો તે (૧) પ્રજાતંત્ર અને (૨) બળની સરમુખત્યારીનું તંત્ર. જૂનું પુરાણું રાજતંત્ર તો અદ્યત્થ થતું જાય છે. એનું કારણ એમાં ખાસ ખામી હોય એ પણ હોઈ શકે. પણ એ વિના કે એ ઉપરાંત બીજું કારણ એ છે કે તેની પાછળ મોટા, અક્રમવાળા અને પ્રચારકુશળ વર્ગને આકર્ષવાનું અને સંતોષવાનું સામર્થ્ય નથી. રાજાતંત્રમાં સિદ્ધાન્ત અને સ્વરૂપથીજ પ્રચાર કાર્યને અને બળથી, સૈન્ય અને જાસુસની સહાયથી, રાજ્ય સલાવવાની પદ્ધતિને અવકાશ નથી. અને માત્ર સુશાસનથી, જેમાં રાજકીય ક્ષેત્રમાં આગળ વધવાની વૃત્તિ હોય તેવા વર્ગને બહુ સંતોષ થતો નથી. કારણ કે રાજાતંત્રમાં રાજકીય ધંધાનું ક્ષેત્ર બહુ નાનું હોય છે. ધણાં અક્રમવાળાં માણસોએ આજીવિકા માટે અને આત્મગૌરવ માટે બીજા ધંધાઓનોજ આશ્રય લેવાનો રહે છે. આમ અનેક રીતે રાજાતંત્ર તરફ વલણ હોય એવો બુદ્ધિમાન વર્ગ બહુ થોડો છે અને દિવસે દિવસે થોડો થતો જતો હોય એમ લાગે છે. છતાં કેટલાંક બહુ થોડાં માણસો હજુ એવાં પણ હોય છે કે જેમને પ્રજાતંત્રની ધાંધલ, અને બળની સરમુખત્યારીની શસ્ત્રસત્તા, એ બન્નેને મુકાબલે રાજાતંત્ર વધારે સાફ લાગે છે. ન્યાં રાજા, અથવા રાજ્યને પોતાનું ગણનાર અધિકારી વર્ગ, પોતાના અન્તઃકરણથી રાજાતંત્ર કરતાં પ્રજાતંત્રને વધારે યોગ્ય અને વધારે ન્યાય રાજ્યતંત્ર માનતા હોય ત્યાં તો રાજ્યમાં ધીમે ધીમે અથવા જરૂર પુરતી હિતા-

વળે પ્રજાતંત્રની એટલે કે સુંદરથી વિગેરેની પદ્ધતિ દાખલ કરતાં જરૂર અને ક્રમેક્રમે વિસ્તારવાનાં જરૂર એ પોતાની પ્રજાને સંતોષવાનો સીધો માર્ગ છે. પણ જેમને અન્તરથી જ એમ લાગતું હોય કે એમાં માત્ર પ્રજાની ખોટી ખુશામત જ છે અને ખરી સેવા નથી, તેમને માટે માર્ગ જરા વધારે વિકટ છે. પણ પ્રજામાં જે બુદ્ધિવાળાં, સમજણવાળાં અને સારાં માણસો હોય તેમની સલાહ લેવાનું કામ તો જૂના રાજ્યતંત્રમાં ચાલુ જ હતું. રાજા મહાજનની સલાહ લેતા અને વધુ માગ્યે કોઈ કડતું પણ કંઈ કહેવા આવે તે સાંભળતા અને દરેક બ્યાજબી માગણીને બને ત્યાં સુધી સંતોષવા મથતા. મહાજન એ પ્રજાનું સુંદરચેલું નહિ હોવા છતાં રાજા પાસે અને પ્રજાવર્ગમાં પણ પ્રજાનું પ્રતિનિધિ ગણાતું અને ધણેભાગે પ્રજાના સામાન્ય પોકારને જ એ રાજા પાસે પહોંચાડતું. જરૂર લાગે ત્યાં ત્યાં અને બની શકે ત્યાં ત્યાં સારા ગણાતા પ્રજાજનોની ખાનગી સલાહ લેતી. અને ન્યાં ન્યાં તેમની સલાહ સાચી અને હિતાવદ્ કે નિર્દોષ લાગે ત્યાં ત્યાં તેને અપનાવી લેતી એ પ્રજાની જરૂરીઆતોને, પ્રજાની લાગણીને, અને પ્રજાનાં સ્વમાનને સંતોષવાનો એક સારો માર્ગ છે. જે વધારે બોલે અને ઉપદેશ દેવા આવે તેને સાંભળવો એટલું જ નહિ પણ જેમાં સમજણ હોય તેવાઓ જાતે ન બોલવા આવે તોપણ તેમને બોલાવી તેમની માન્યતા જાણવી એ એમાં જરૂરનું છે. માત્ર પોતાના પ્રતિનિધિ હોય અથવા પ્રચારદારા અમુક વર્ગના પ્રતિનિધિ બન્યા હોય તેઓને સાંભળવા ઉપરાંત જે પ્રજાના, ખરેખરા પ્રજાના, ગરીબ મુંગી પ્રજાના, પ્રતિનિધિ જણાય તેમને શીધીને પણ રાજ્યે સાંભળવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. કારણકે પ્રજાની ઉંડી જરૂરીઆતો, વ્યક્ત સુધારિત સંસ્થાઓ દ્વારા જેટલી જણાવવામાં આવે છે તેના કરતાં આવી અંગત અને નિર્ગોર માહિતી દ્વારા વધારે સાચા રૂપમાં જાણવામાં આવે છે. માત્ર આમાં મત લેવાનો ખાલ દેખાવ કે આડંબર આવવા દેવાં ન જોઈએ.

પણુ આ કેટલે અંશે હિતાવહ કે શક્ય છે તે તો જેને રાન્યતંત્રનો અને જનસ્વભાવનો વિશાળ અંગત અને આનંતર અનુભવ હોય તેજ નાણી શકે. અહીં આદીથી તે અંત સુધીમાં જે કંઈ લખાયું છે તે તો માત્ર અનભિસ્ર અને અનિગિતજ્ઞનાં એક સામાન્ય સૂચન-પુરતું જ છે.

સુશાસન માટે, દરેક પ્રકારનાં શાસન માટે રાન્યને કે વરિષ્ઠ અધિકારીને રાન્યતંત્રમાં અને પ્રજાતંત્રમાં પોતાના તાખાના અધિકારીઓ અને ખાતાઓના કાર્યવાહકો મારફત કામ લેવાનું હોય છે, એ બધા માણસો હોય છે અને એમનામાં પણ મોંઘાસે તરીકેની ખામીઓ વ્યક્તિ પરત્વે નાના મોટા પ્રમાણમાં પણ હોય જ છે, ક્યાંક ક્યાંક સ્પષ્ટ દૂષણો પણ હોઈ શકે છે. જેમનામાં એ ખામીઓ કે દૂષણો હોય એમને એમના અધિકારનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાની ફરજ સુશાસન માટે પાડવી પડે છે; અને તેથી એમના તરફથી પણ સીધા કે આડકતરા વિરોધ ઊભો થાય છે. એકને દૂર કરી બીજને લાવવા છતાં મનુષ્ય સ્વભાવ લગભગ એવો એજ ઘણે ખરે જોવામાં આવે છે. કોઈપણ સુશાસનને માટે આગ્રહ ધરાવનાર શાસકને આ મુશ્કેલી નડવાનીજ. જેને તાખાના અધિકારીઓ પ્રમાણિક, કામ કરવાની લાયકાતવાળા, અને સુશાસન માટે આનંતર આગ્રહ ધરાવનારા મંજી જાય એ રાન્ય અને એ રાજા કે શાસક તથો તેના શાસિત વર્ગ એ સર્વાનું સુભાગ્ય સમજવાં.

વળી પ્રજામત અને પ્રજાની જરૂરીઆતો જાણવામાં પણ મુશ્કેલીઓ નડે છે. બોલનારને સાંભળવાથી જ બધું કે ખરે ખ્યાલમાં આવતું નથી. પ્રજાનેતોમાં પણ કેટલાંક આક્રમણ કરી શકે એવાં અને કરે એવાં હોય છે. બીજાં કેટલાંક ગમે તે પ્રકારે દોડાદોડ કરીને, લાગવગ લગાવીને કે વિનંતિઓ કરીને પંચ માંડમાં પંચ પોતાનું રક્ષણ કરી શકે એવાં હોય છે, પણ કેટલાંક તો એવાં હોય છે કે

પોતે કાયદાને બને તેટલો અનુસરવા પ્રયત્ન કર્યા કરે, બધાંથી ડરતાં રહે અને છતાં પણ આક્રમણનો ભોગ થઈ પડે. નિર્જળ અને ન્યાય તથા નીતિને અનુસરવા મુશ્કેલનાર ગરીબ સ્વભાવનાં માણસો ઘણે લાગે નિષ્પ્રતિકાર હોય છે અને ન્યારે આક્રમણનો ભોગ થઈ પડે ત્યારે સામાં થઈ શક્તાં નથી તેમ પોતાનો પોકાર ઉપરી સત્તા સુધી પહોંચાડી શક્તાં નથી. અને આક્રમણ નીચે કચરાતાં કચરાતાં સાવ મુંગાં મુંગાં મરી જાય એવાં હોય છે. એવાને કશો માર્ગજ સૂઝતો નથી. પ્રજાતંત્રમાં પણ આવાં લોકોને અવાજ પોતાની મેળે કદી સંભળાવવાનો નથી. મુંગાંના સુખ દુઃખો જોવાં, જાણવાં, સમજવાં. અને તેમને રક્ષણ આપવું એ એવો ગૂઢ રાન્યધર્મ છે કે જેની પાછળ કીર્તિ નથી, જાહેર મતલબ નથી; માત્ર અબ્યક્ત સંતોષના મુંગા આશીર્વાદ છે. ન્યાયની શાન્તિ અને આજીવિકાની સરલતા છેક આવા વર્ગ સુધી સમાનપણે પ્રસરે એ સુશાસન છે. એવાં સુશાસન માટે રાન્યતંત્રનું બાહ્ય સ્વરૂપ કે કાયદેસરનું બંધારણ કે ધોરણ કશું કરી શકતું નથી; વરિષ્ઠ શાસક અને તેની નીચેના અધિકારીઓની એ માટેની આનંતર તત્પરતા, ખંત, અને સતત પ્રયત્ન પ્રયત્ન પરાયણતા એજ તેમાં જરૂરનાં છે. ઘણે લાગે રાન્યના બાહ્ય રાજકીય સંબંધો એત્યારે સર્વત્ર એટલું મહત્ત્વ ભોગવતા દેખાય છે કે રાન્યની વ્યવસ્થા તરફ પુરતું લક્ષ આપી શકતું નથી એમ જોનારને તો લાગે એવું છે, પણ એ આપવાની જરૂર સહુથી વધારે છે. જીવનનું ઝરણું આનંતર શાસનમાં છે રાન્યની અને રાજપણુંની સાંધેકેતા એવાં સુરાન્યમાં અને સુશાનમાં છે. આર્તનાણું, ગરીબ નખળાં મુંગાંનું રક્ષણ સુરાન્યમાં જ છે.

[સંપૂર્ણ.]

વિ.

બીન અખત્યારી તાલુકદારો-ભાગદારોનો પ્રશ્ન

અત્યારે કાઠીઆવાડ અને ગુજરાત એજન્સિમાં બીન અખત્યારી તાલુકદાર-ભાગદારોનો પ્રશ્ન વેગથી ચર્ચાઈ છે. પણ હજી તે સંબંધી કંઈ નિર્ણય થઈ શક્યો નથી. દરમિયાન અમને જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુવાળા જે લેખો મળ્યા છે તેને એકી સાથે જ અહીં પ્રકટ કરીએ છીએ કે જેથી સંબંધ રાખતા વાંચકોને દરેક દૃષ્ટિબિંદુ જાણવાની અને એમની ઇચ્છા હોય તો કંઈક નિર્ણય ઉપર આવવાની તક મળે. એક વાતનો અમે અહીં ખુલાસો કરવો યોગ્ય ધારીએ છીએ કે આ બધા લેખો પોત પોતાની દૃષ્ટિબિંદુથી લખાયા છે એટલે તે બધાની કે તેમાંના કોઈપણ એકની સાથે અમે સંમત છીએ એવું નથી.

લેખ પહેલો.

આ “શીડરેશન” એટલે શું એ બહુજ શોડા લોકો સમજી શક્યા છે. આ વિષયનું મહત્વ મોટા ભાગે બ્રિટીશ ઈન્ડીઆ એટલે હાલના બ્રિટીશ મુલક ઉપર વધારે અસર કરશે. આપણે બીજી રીતે વિચાર કરીએ તો તેની અસર કાઠીઆવાડ પર પણ થશે. આ અસર કાઠીઆવાડમાં કેવી રીતે થશે તેટલા પુરતો વિચાર કરવો કે જેથી આપણને તે માટે વિચાર કરવાથી પણ કેટલાક હાલના સંસ્થાઓમાં શું કરવાની જરૂર છે તે જાણી શકાય તે તે ધોરણ આપણે પસંદ કરી શકીએ.

આની અસર કાઠીઆવાડ પર કેવી રીતે થશે તે જો જોવા જઈએ અગર વિચાર કરીએ તો તે માટે મારી માન્યતા છે કે-કાઠીઆવાડ એ એક જુદાં

જુદાં દરખાસનું રાજતંત્ર ચલાવનાર, ને તે પણ ધણા જ જુદા જુદા રીતભાતથી ચાલતું રાજતંત્રનું કેન્દ્રસ્થાન છે. “શીડરેશન” એટલે સ્વતંત્રતા. આ સ્વતંત્રતા કાને કેટલે દરજ્જે મળશે. તે માટે વિચાર કરીએ તો આ સ્વતંત્રતા માટે બ્રિટીશ ઈન્ડીઆ મહેનત કરી રહી છે, એટલે તે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ વધારે મળશે તે વાત નિર્વિવાદ છે.

જુદા જુદા રાજતંત્રોનું બંધારણ તોડીને એક જ પ્રકારનું રાજતંત્ર જવાબદાર નમુનેદાર બનાવવું એ મુખ્ય ધ્યેય “શીડરેશન”નો છે. તે માટે તેને અનુકૂળ આવે તેવો કાયદો ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઈન્ડીઆ એક્ટ ૧૯૩૫ નો મુધારો વધારો કરી કરવામાં આવ્યો છે. આ એક્ટના શુભ દોષ ઉપર પછી જઈશું પણ આ તંત્ર એકત્ર કરવામાં કેવી રીતે કરવાથી સુલભ થઈ પડે ને કેટલી અડચણો ને દરખાસોની શું મનસ્થિતિ થાય તે ઉપર વિચાર કરીએ.

હવે જુદી જુદી રીતે ચાલતું રાજ બંધારણ એકત્ર કરતાં કેટલાકની હિતની વાત બને ને કેટલાકને તેમની ચાલતી પ્રથમાં તુલના પણ પહેંચે તેવી સ્થિતિમાં વધારે શું થવા સંભવ છે તેનો વિચાર કરીએ તો હાલના પ્રજાના પોઝરમાં તેમને જેમ બને તેમ લાભ મળે તેવું ધોરણ અખત્યાર કરવામાં આવે તે વાત સંભવિત છે. આ કરવા પહેલાં જુદા જુદા ધારાધોરણ બંધારણ વિશે તેઓ પ્રથમ એકત્ર કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સમાજોલો છે. એટલે જુદી જુદી સત્તાઓ તેમજ વિભાગોને મોટા પ્રમાણમાં જેમ બને તેમ એકત્ર કરવા ને ત્યારબાદ તેનાથી ધારાધોરણો તેને અનુકૂળ કરવા તેજ સંભવિત છે.

આ એકત્ર કરવામાં પ્રથમ નોન જ્યુરીશીડરેશનલ દરખાસોનો મોટો જથ્થો હોવાથી તે પ્રથમ હાલમાં

પ્રથમ હાથપર લેવાયો છે. તેમના પર મુળથીજ ઘણીજ રીતે જુદી જુદી રીતે ખર્ચો એટલે બધો વધી ગયો છે કે તેમને કેટલાકને પોતાની સ્થિતિ ન હોય છતાં પરાણે મરજી ઉપરાંત બોલે પડે છે, ને તે બર્ષા સિવાય છુટકા થતો નથી, ચાલુદારો રોકે છે, જખ્તીઓ યુકે છે ને બહુજ કરગરવા છતાં પણ તે ભારણુ પાર પાડવું પડે છે માટે આ ફોડરેશનમાં તેમને કેવી રીતે ખર્ચ ઓછો થાય ને કેવી રીતે પોતાના ગરાસનું પાલન થઈ ઉપજ ઉપર પોતાના કુટુંબ વિગેરેનું પોષણ કેવી રીતે કરવું તે એકજ મુત્ત પારણુ કરી આ વિચાર કરવાનો છે. હાલથી હવે વિશેષ બોલે તેમના પર પડવા દરેક રીતે સંભવ છે માટે તે લોકોએ એકત્ર થઈ પોતાને મુખપર કયો રસ્તો છે તેનો વિચાર કરવાની આ ખરેખરી તક છે, ને ને તેઓ આ તક ગુમાવશે તો તેમનું કાયમનું નુકશાન થએલું છે તેમ સમજવા જરા પણ વાધો નથી.

આ બાબતમાં આપણે તમામ પ્રકારે વિચાર કરીએ.

૧. પ્રથમ તો હાલની સ્થિતિમાં એજન્સી તો કોઈ પણ પ્રકારે રહેવાની નથી ને કદાચ કોઈ રાખવા માગે તો તે માટે ગવર્નમેન્ટ એન્ડ ઇન્ડીઆ એક્ટ પ્રમાણે સત્તા કોઈ રાજને હોવાથી અગર કોઈ રાજ નવીન કરી તે નીચે સોંપાય એટલે તમામ બોલે તેના ખર્ચનો તો પ્રથમથી તે છેવટ સુધીનો આ નોન-જ્યુરીશ્ડિક્શન ભોગવતા દરખાસો પર પડે ને ઉપરાંત ખંડણીનો ભાર તેમજ કેટલીક ખીજી બાબતોનો બોલે એમ થઈ, ન સહન થઈ શકે તેવો બોલે ઉપાડવો પડે એ સ્વાભાવિક છે ને તે બોલે આજની શક્તિ બહારનો થાય ને તેમ છતાં જેમ જેમ વર્ષો જાય તેમ તેમ આ બોલે વધશે ને આખરે પાયમાલી થાય તે સ્વાભાવિક છે. તે ઉપરાંત કોને રાજ બનાવે ને તે કેવી રીતે તંત્ર ચલાવે તે પણ જોવાનું છે. ઘડોક આપણે કલ્પના કરીએ કે આ રાજને નિલેકશનથી ચએલા મેખરોથી કામ કરવાનું હોવાથી સત્તા નથી

પણ તે સત્તાનો ઉપયોગ કાયદાને અનુસરીને કરવો ને માનવું તેવો ચએલા રાજને હાથ રહેશે એટલે તે તે રાજ સત્તા મળ્યા પછી કેટલે દરજ્જે તમારા અંકુશમાં રહેશે તે ખાસ જોવાનું છે. ઉપરનો વિચાર કરવાથી આ વાત તદન અશક્ય, જે દરખાસોના તદન અહીતની છે માટે તેમાં દરખાસો સંમતી નહીં આપે તે દેખીતું છે.

૨. ખીજી રીતે વિચાર કરીએ તો હાલમાં એક સમજુત તેવી થએલી છે કે કોનફીડરેશન કરવું એ કાયદાકારક છે. તેમાં વોટીંગથી મેખરો કામ કરે, રાજ નીમાય વિગેરે સર્વ ચોકવણુ કરવી ને તે બંધારણુ લાભદાયક છે. આમાં તો ખાસ છે કે હાલના કાયદામાં તેવા બંધારણુની છુટ નથી તેમ છતાં આપણી સમજુતી પુરતી છુટ ગણી વિચાર કરીએ તો આ રાજ એકજ થાય ને પછી તેને વોટથી દર વખત કાયમ કરવામાં આવે તે સ્વાભાવિક છે. આ વોટનું પ્રમાણુ વિગેરે જે રાજ થાય તેની પારતી એટલી બધી જોરમાં રહેશે કે કદી તેને ઉઠાડવો એજ બંધકર થશે ને તેમ થયા છતાં ખીજે તેવાજ વલણુનો આવે તો તમામ પ્રકારે ધરને આંગણુ કળઓ પેદા થઈ તે સર્વ નાશ થશે. તેમજ દરખાસોને અંગત રીતે પણ કેટલુંક નુકશાન થશે તે પણ કહી શકાશે નહિ ને કેટલાક દરખાસો આ ચુંટણી માટે લાયક હશે છતાં પણ કેટલાક કારણથી એટલે એક બીજાની ઈર્ષ્યાથી અંદરો અંદર ખટખટ કરી પ્રથમથીજ જાગશે ને તેવી રીતે ચતાં આ બોલના પાર પડશે નહિ ને ત્રાહીતને તે વખતે બોલાવવાની જરૂર પડે ત્યારે આપણો સ્થિતિ તદન નકામી થશે. આવી સ્કીમ ઝાલાવાડમાં થઈ છે ને તે ચાલશે નહિ તેમ પણ વાત બહાર આવી ગઈ છે એટલે તે તરફ જાણી-જુજી અહીત તરફ વળવું મને ઠીક લાગતું નથી.

૩. હવે ત્રીજી રીતે વિચાર કરીએ તો આપણે શું માગીએ છીએ તેનો વિચાર હજુ સુધી આવા દરખાસોએ ભેગા થઈ બિલકુલ કયો નથી. જો પોતે ભેગા થઈ વિચાર કરે તો એક બીજાના વિચારોથી

ધણી જ આપતોનું પ્રયત્નરૂપ થઈ મુદ્દાના સવાલો નીકળી આવે. તેમ કરવામાં દરબારે કેમ દીલ કરે છે તેનું કારણ સમજાવતું નથી. હજી પણ એક તક લઈ બેગા થાય ને તમામ દરબારો એકત્ર થઈ એક જ વીચાર ઉપર આવે ને શું શું માગણીઓ છે તેનો વીચાર કરે તો કાર્ય સોએ સો ટકા સુધરે તેમ છે. સાધારણ રીતે વીચાર કરતાં પહેલાં આપણે એટલું તો ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આપણી માગણી વ્યાજબી હોવી જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ જો માગણીઓ કાઢના લેવામાં આવે તો તેને પણ ખાસ કરીને સરળ ને તદ્દન વ્યાજબી ને એક પણ માગણી ગેરવ્યાજબી નથી, હાલની પરિસ્થિતિમાં હાલ ચાલતી રિયતિ કેમ સંભાળી શકાય, ભવિષ્યમાં તેને કેવી રીતે નુકશાન પહોંચવા સંભવ છે ને શું કરવાથી ફાયદો છે વીગેરે વિચાર પ્રથમ કરવો.

૧. આપણે આજ સો સવાસો વધ ઉપરાંતથી નામદાર ધોરીશ સરકારની મત્તા તળે સુખ અને આનંદ લોગવેલાં છે એટલે પ્રથમ તે સત્તાની દરમ્યાનગીરી તો ખાસ જુવવાની નથી પછી તે ગમે તે રીતે રાખો પણ તે બાંહેધરી સિવાય કોઈ પણ કામ કરવું બહુ જ જોખમવાળું છે. માટે ખસુસ કરીને બાંહેધરી તો રાખશોજ.

૨. ખર્ચમાં જેમ ઓછું પ્રમાણ થાય તેમ હાલના થએલ ભારણમાં ફાયદો કરવા જેવું છે. અને આશરે છ થી દશ ટકા ઉપરાંત કોઈપણ પ્રકારે ખર્ચ વધે નહિ તે ખાસ જોશો. સાધારણ રીતે એડમીનીસ્ટ્રેશન ખર્ચ ૧૫ થી ૨૦ ટકા હોય ત્યારે બંધ બેસતું એડમીનીસ્ટ્રેશન ગણી શકાય પણ જો ઓછા ખર્ચથી કામ કરવા કોઈ રાજ્ય ખુશી ખતાવતું હોય તો તે માટે પુરતો વિચાર કરી તમારી સંમતી આપશો.

૩. તમારા હાલના તમામ ચાલતા હક્કો જેવા કે રેવન્યુ, મહેસુલ, ઉધરાણી, ખેડુતને કાઢવાના રાખવાના, હાલ લોકોને કાઢવાના રાખવાના વિગેરે કરો ખેડુતથી લેવા ખાતતના તેમજ

રીતરિવાજ મુજબ વારસાઈ હક્કો, તે હક્કોના પાંદેન માટે ને એકંદરે તેવા પ્રકારના બીજાં હક્કોના પાંદેન માટે ખાસ કાળજીપૂર્વક લક્ષ દઈ નોંધ કરાવવા જુલશો નહિ.

૪. સદર ઉપરાંત વ્યક્તિગત ને કોઈ કોઈ તકરારો ખાતત કે ઈતર ખાતતોના હક્કો હોય તો તે તમામની નોંધ કરવા પણ જરૂર જુલશો નહિ.

ઉપર પ્રમાણે કર્યા પછી તમારે બીજાં રાજ્યોથી જરા પણ બીવાતું કારણ રહેશે નહિ. કારણ કે એજન્સી બંધ તો કોઈ પણ પ્રકારે બીજાં રાજ્યનો આશરો લીધા શીવાય ઉપાય એકે નથી. તેમ કરવા પહેલાં પસંદગી આપણે એક બીજા એકમત થઈ કરી હોય તો તેમાં ધણેજ મોટા લાભ પ્રથમથી વીચારી કામ કરવામાં છે ને તે જો એકમત થઈ એક વીચાર કરે ને તમામનો એક જ સમુદનંતથી એક જ બળથી એક ટેકાણે હો તો તમોને વધારે સરળ ને સારો માર્ગ થાય. કોઈપણ કારણસર તમારા દરકામાં કે ત્રાપ મારવા કરે તુર્ત સમુદયી બેગા થઈ તેનો વીચાર કરી શકશો ને તમારા મનનું ધાણું કરી શકશો ને તેમ કરવાથી જ તમારું શ્રેય છે તે પણ નક્કી છે માટે તેમ જરૂર કરશો.

આપના સહુના બાણમાં છે કે દેવળીઆની રકીમ ચાલી શકે તેમ નથી કારણ તેમાં એક સંઘબળ નથી તેમજ એકત્ર થવા સરખી સત્તા પણ નથી ને જે કારણે તેમ ન થાય તો બુદ્ધ બુદ્ધ થવાથી સંઘબળ તુટી જતાં તેનો લાભ દરેકે લેશે ને બુદ્ધ બુદ્ધ વિલાય પાડી તમામ ગીરાશ વહેંચાઈ જશે.

હવે એક વિચાર કરીએ કે આપણે હાલ રિયર રહીએ તો એજન્સી આપણું શું કરશે. સરળ શું છે ને ખર્ચ કેવે પ્રકારે ને શું કારણે કેટલો વધશે.

૧. ચાણીની સ્થિતિ જોતાં ચાણાઓ હવે ચાલશે નહિ એટલે પ્રથમ દરજ્જે મુળ રેટ કે તાલુકાને સોંપનામાં આવશે એટલે ભાયાત તરીકે જવાની ફરજ પાડવા સંભવ છે જેથી ચાણા નીકળી જઈ ખર્ચ રેટ ભાયાત તરીકે પુરતો રીતે લેશે. તેટલું જ નહિ પણ કેટલાક નવીન

કરે. પણ આકતરી રીતે આવશે ને છેવટ પાલમાલી થશે.

૨. તેમ થવા કોઈ કારણસર અટકાવી શકીએ તો શું બીજું કરી શકે. સ્વાભાવિક તો એ છે કે નજીકના મોટાં રેલ્વેમાં કદાચ મેળવી દે. તેનું પરીણામ એ આવે કે ખંડણી ભરવી પડે, ખર્ચનો બોનો વધે ને ગેરંટી ન મળે ને ભાયાતથી જરા સુધરતી સ્થિતિ પણ દીવસગત થતાં પાલમાલી તો ખરી જ.

૩. તેમ થવા કોઈ કારણસર અટકાવી શકીએ તો તો શું થઈ શકે. છેવટે એજન્સી તો રહેવાની નથી ને જુદું ઝુપ તેટલા માટે બની શકે નહીં તો શું કરી શકે. એટલું બને કે અખત્યારી અને બીન અખત્યારી તાલુકાઓનું ઝુપ કરે તે ખર્ચ તમામ સોસલું પડે તે કરતાં પસંદ કરી કન્ડીશનો કે શરતો તપાસી હીત અહીંતનો વિચાર કરી પસંદગી કરવી એજ વધારે ઐયરકર માર્ગ છે.

હવે પસંદગી કોને આપવી તેના યુજ્ય દોષ ઉપર આવીએ તો જેમ મોટું રાજ્ય હોય તેમ તેના અંધારણો વીસ્તારવાળાં તેમજ સારાં અને સરળ હોય. તે ઉપરાંત અમલદાર વર્ગ તેમજ રાજ્યની આબાદી તેમજ ઇતર સર્વ બાબતો પણ સારી રીતે કોન્સીડરેશનથી અંધારણના વીસ્તારમાં હોય. જેમ નાનું રાજ્ય તેમ કચવાટ વધારે હોય તે કરતાં જેમ મોટું રાજ્ય તેમ સાંઈ. હવે એટલું તો ચોક્કસ છે કે કાડીઆવાડમાં મોટામાં મોટું રાજ્ય વડોદરા સિવાય બીજું નથી. ને જો કોઈ રેલ્વે તંત્રે સુકવામાં આવે તે કરતાં વડોદરા ધણે દરજ્જે સાંઈ એમ તો ચોક્કસ થઈ શકે છે. તે કરતાં પણ મોટા રાજ્યનો સંબંધ સારો પણ તેમ થવું આપણને શક્ય નથી. એજન્સી નીકળી બીજા તો કદાચ વડોદરાને તે ફેર બદલી કરી કાડીઆવાડ કદાચ સોંપાઈ પણ બીજા, પણ તેમ થવા પહેલાં જો આપણે આપણી હોંસ નકી કરી હોય તો તે હીતાવહ થઈ પડે તેમાં જરા પણ શંકા નથી.

આપણને બોલાવવામાં આવે ને જઈએ ને પછી આપણી ગરજ જમએ તેટલો ફેર હાલની સ્થિતિમાં આ પલટો હાલની સ્થિતિનો થશે તો પડશે. માટે વહેલા જેમ ચેતવામાં આવે તેમ વધારે સરળ છે. માટે ભારપૂર્વક કહેવું છે કે આ સમય બરાબર છે ને તે વખતે યોગ્ય તે તજવીજ કરવી એ જ વધારે ઐયરકર છે. કદાચ હજુ કોઈ નીર્ણય ઉપર આવ્યા ન હોય તો બેગા થઈ નીર્ણય ઉપર આવવું વધારે સાંઈ છે જે તકનો લાભ લેવો.

૧. ખંડણી બંધ થાય છે. ૨. ખર્ચનો બોનો ઓછો થાય છે. ૩. ગવર્નમેન્ટ ગેરંટી મળે છે તો પછી બીજી કોણી કોણી બાબતોનું વિવેચન પાછળથી ચર્ચાથી થઈ શકે. મોટા ક્યા રેલ્વેમાં ભળવું, તે કવી રીતે ભળવું તે નિર્ણય ઉપર આવવું જોઈએ. તેમજ એટલું તો ચોક્કસ કહી શકાય કે નાના લાડી, વડીઆ, થાણાદેવડી કે ઇતર તેવા રેલ્વેમાં ભળવા કરતાં વડોદરા જેવું મોટું રાજ્ય હાજરે દરજ્જે સાંઈ ગણી શકાય.

આટલી બાબતથી આપણાં જોખમ ઉતરતાં નથી. આપણી ઉપર દિન પ્રતિદિન સીધી રીતે કે આકતરી રીતે કોન્સેસના પણ હુમલાઓ આવવાના ને જો આપણને વડોદરા જેવા મોટા રાજ્યનું પડખું હોય તો હાલમાં આપણી અનેક રીતે થતી કનડગતોથી બચી શકીશું એટલું જ નહીં પણ આપણી ગેરંટીની અંદર આ બાબત કે આવી રીતની પોલિટિકલ બાબતોનો પણ સમાવેશ કરવા સાવધાની રાખી શકાય.

વડીઆ કે લાડી જેવા રાજ્યો સાથે કદાચ આપણે કોન્સીડરેશન સાંઈ ગણના હોઈએ, પણ તેમાં ખર્ચ તો નાનાની સાથે ભગવામાં વધારે પડતો આવશે ને પોતાના હક્કો આપણી ઉપર સ્થાપિત કરવા વહેલી તકે પ્રયાસ કરશે તેમજ હાલ આપણે કદાચ સાંઈ ગણીએ ને પરસનલ કારકર્તાના વખાણ ઉપર મોહિત થઈએ તો પછી બીજી પેઢીમાં તે જ વલણ રહેશે કે કેમ તે શંકા જ છે. તે ઉપરાંત કોઈ અનિવાર્ય કારણસર મોહ પમાડનારી સ્કીમ લાગતી હોય તો તે

એકંદરે વધારે દાનિકતા છે. ને એટલું તો ખરૂં કે બે ચાર વર્ષે જ્યારે પૈસાની જરૂર પડે ત્યારે તેથી બીસ પણ આડકતરી રીતે જરૂર આપણને નડવાની. એટલા ઉંઘ વીચારથી જરૂર વીચાર કરો તો આ તરફ વલણનું પ્રમાણ દેખીતી રીતે ભુલ બરેલું છે. જે લોકોને અંગત હિત સંબંધ હોય તે તેનાથી તે ખીમતે દોરવવા વિચાર કરતા હોય તો તે પણ દેખીતી રીતે નાપસંદ કરવા જેવી છે. માટે ભાઈઓ જરૂર ચેતીને વિચારીને કામ તમારા ભવિષ્યનું હોવાથી કરો.

વડોદરા સાથે જવાથી તે નાનું રાજ્ય નથી. રાજ્યો કટલાક રાજબંધારણથી બંધાએલા છે તે તેમાં આપણે જરા પણ ગેરંટી મળ્યા પછી જીવાનું કારણ નથી. તે ઉપરાંત આપણે તેમના કાયરેક્ટ રીલેશન શિવાય બીજા આપણા રેટમાં કોઈપણ પ્રકારે જુદી સુકવતીમાં ફેરફાર થતો નથી ને આપણને ફરજિયાત ફેળવણી, દવાખાના, સડકો, લાઈબ્રેરી, કોલેજો, ઉદ્યોગશાળા ને તેવા પ્રકારની ધતર બાબતોનો વિના ખર્ચે જરૂર લાભ મળે છે. આપણે કાયમી લાભ ઉપર ખાસ ધોરણ રાખી વિચાર કરવો જોઈએ. ધતર તાત્કાલિક લાભોમાં ભુલાઈ ન જતાં પૂર્ણ વિચારે વિચાર કરવાથી તેમજ ધતર સારા સારા પોલીટીશીઅન માણસોને પુછવાથી પણ તે જરૂર કહેશે કે જેમ મોટું ક્ષેત્ર તેમ સુધારણા સારી હોય ને ક્ષેત્ર પણ તે પસંદ કરવા લાયક છે તે તરવને વળગીને વિચાર કરીએ તો પણ એકજ જવાબ આવે છે.

૧. વાર્ષિક ખંડણીનો લાભ.

૨. ખરચનું વ્યાજખીસર પ્રમાણ.

૩. અનેક ઉદ્યોગ, વિદ્યા અને દવા વિગેરેનો લાભ.

આ ત્રણનો સરવાળો સુકવામાં આવે તો વાર્ષિક ધણી જ સારી બચત થાય છે ને તેથી બચત વીસ વરસમાં ભરપાઈ થઈ જાય છે. હાલની બેકાર સ્થિતિમાં આ વિષયનો વિચાર કર્યા સિવાય રહેવા જેવું નથી. તેમજ એટલું તો મારે ચોક્કસ કહેવું જોઈએ કે જે સ્કીમ વડોદરા તરફથી રજુ થઈ ને પડેલ કરી

ઉદારતા બતાવી છે તે ખ્યાલબહાર કાઢવા જેવી નથી. હવે કેટલાકને તે ગમે છે ને કેટલાકને નહોતું ગમે. માટે તેના અંગત શુભદોષ ઉપર પછી જઈશું.

ઉપરનો વિચાર બીજા અખત્યારી તાલુકાઓની દૃષ્ટિએ લખવામાં આવ્યો છે.

આપ સવેં જાણો છો કે જ્યાં જ્યુરીશીકશનો એકત્ર કરવાનાં છે ત્યાં અખત્યાર રહેવા કહણુ છે. કેટલાકની માન્યતા એવી છે કે કોન્સીડરેશનમાં અખત્યારિને જ રાખી શકીશું પણ હું તે માની શકતો નથી. કારણ not a loose union of States જોઈએ તેના બહારે પૃથક્કરણ થઈ જાય છે. વળી યુપ થાય કે ધતર રીતે કોન્સીડરેશન થાય તેમાં અમુક વખત અમુક ઇસમ જોરમાં રહે ને તે કાયમ રહે, કારણ તેનું બળ તોડી પાડવા માટે આપણી વરતી કે ધતર દરખાસોની તૈયારી જોઈએ તેમ કરતાં કરતાં તો અમારા કેટલાક ગેરલાભો થઈ જાય તેમ છતાં પણ ધીલર આપણે ચલાવી શકીશું તેમ માનીને વીચાર કરીએ તો એ એકજ દાખલો બસ છે કે હાલનો મહત્વનો સવાલ એસોસીએશનમાં ખાસ હાથ ઉપર લેવા જેવો હતો છતાં તે કેટલાક વલણના કારણસર સર્વ લાઇએના મતથી ને એસોસીએશનથી લેવા જેવો નથી તેવો કરાવ તા. ૮-૫-૩૮ ના રોજ થયો એટલે આપણું આવું જ કોન્સીડરેશન ને કોન્સીડરેશનમાં પ્રકાશ પામે તો જરૂર તે ભાંગી પડે તેમાં જરા પણ શંકા નથી.

મને ઘણી વખત રહી રહીને એ વીચાર થાય છે કે જ્યાં સંઘર્ષ મરાકા રેટસ છે. રજપુતાના રેટસ છે ત્યાં આ કોન્સીડરેશન કે યુર્પીંગના વીચારો કોઈને સુખ્યા નહીં હોય ? જરૂર સુખ્યા તો હોવાજ જોઈએ પણ સંબંધોવશાત કે ધતર કોઈ પોલીટીકલ કારણસર માન્ય રહ્યા નહીં હોય. નહીં તો ત્યાં પેરંટ રેટોમાં સારા સારા અખત્યાર ભોગવતી જગીરો સોંપવામાં આવી તે ઉપર કે તે સ્વીટીશ સરકારના વલણ ઉપર જરાપણ આપણે વીચાર કરતા નથી તેટલુંજ નહીં પણ વીશિષમાં આપણે પ્રાંત સાહેબ કે રેસીડેન્ટ

સાહેબને લેખી પુછવાની ને તેમના તરફથી જવાબ મેળવવાની હીમત કરતા નથી. ક્રૂર અમુક ભાઈઓના કહેવા ઉપર દોરવાઈ જવું તે મને વ્યાજબી લાગતું નથી. થઈ શકે તેવા વ્યાજબી ને સારા રસ્તા જરૂર દરેકે લેવા તે મત હું ધરાવું છું. પણ જ્યાં આપણને બીજી હોલચાલથી પાડી ખચર મળે છે કે આ થઈ શકે તેવો સંભવ નથી તેમજ જ્યાં પોલીટીકલ એસોસિયેશન નિશ્ચિત કરી કહી શકતા નથી ત્યાં તેનો અર્થ નકાર ઉપર વધારે વલણ રાખે છે તેમ દેખીતું છતાં આપણે કોઈપણ પ્રકારે જાગૃત થતા નથી. એવી સ્થિતિમાં સુતા રહીએ એ જરાં પણ ઠીક નથી. આપણે આપણા હોત શીવાય બીજા કોઈ પણ વીચાર કેરવો તેવો મારો હિદ્દેશ નથી. હોત શામાં સમાયેલું છે તે જોવા માટે તમામ દીશાઓનો વીચાર કરવો ને એકંદરે છેવટ નીર્ણય કરીને આપણું હોત સર્વ પ્રકારે જળવાય તે રસ્તો તુરત લેવાથી પાછી પહેલાં પાળ બંધાય તેમ થઈ શકશે. મારા આ વર્ષના છેવટના એ ત્રણ કાગળોથી આપણા સર્વ ભાઈઓનું સમગ્ર સંગઠન કરવાનું ને સર્વનું હોત સરખું મળી કામ કરવાનું તે વિચારે લખેલા પત્રો કેટલાકને ગમ્યા નહિ. તેટલા માટે આ સવાલ એસોસિએશનમાંથી દુર કરવો વ્યાજબી મને લાગ્યો નહિ. અલગત મારી એસોસિએશનમાંથી તે ઠરાવથી જવાબદારી દુર થઈ તેમજ કેટલાકને ખોટું લાગવાનો જે સમય હતો તે પણ દુર થયો. એસોસિએશન શીવાય મારે એટલું તો કહેવું નોંધએ કે આપણે સર્વને આ મોટા વિચાર મહત્વનો આવી પડેલો છે. ને તે જો સમગ્ર કે સ્વતંત્ર રીતે તુરતમાં નહીં વિચારી શકાય તો પરિણામ ચોક્કસ સાડું નહીં આવે.

ઉપર જણાવેલા વિચારોમાં હજી પણ આપ સર્વને મારા અંગત વિચારો જાહેર કરું છું કે જેમ મોટું રાજ્ય તેમ ક્ષેત્ર સરળતા ને સુલભતા સારી રહેશે તે આપ ચોક્કસ માનશો. માત્ર આપ આપનો સર્વે બાબુ તપાસી જે જે શંકાઓ થાય તેનું નિવારણ કરી વિચાર કરી એક વિચાર પર આવશો.

કાયમી કાયદાને તત્પુરતા ધરીકતા કાયદા જરો પણ પહેાંચી શકશે નહિ તે ખાત્રી રાખશો.

હવે આપણાથી મોટા એટલે જીનાં ત્રીજા, ચોથા વર્ગનાં રેટો માટે જો કે આપણને તે રેટોની હાલ સ્થિતિ છે તે કેટલે દરજ્જે પુછવામાં આવ્યું છે તે પુરતી રીતે જાણી શકાયું નથી. પણ તેમના માટે પણ ઉપરનું જો ધોરણ અખત્યાર થાય તો શું સ્થિતિ થશે તે પણ ખાસ વિચાર કરવા જેવું છે.

નાન ન્યુરીશીકશનલ, છટ્ટા, પાંચમાં, ચોથા ને ત્રીજા એ તમામ વર્ગ માટે જો પિતૃ રાજ્યમાં સેપેરાતું ધોરણ અખત્યાર થાય તો આપણું અસ્તીત્વ નકાસું થશે ને તેમ કરવા કરતાં આપણને જે તક આપવામાં આવી છે કે પસંદગી કરવી તો તે પસંદગીનો લાભ જરાપણ ગુમાવવો નહિ. કાંઈ ખાસ કારણ હશે તેમજ જ્યાં પસંદગી વ્યાજબી છે તેમ પોલીટીકલ એસોસિયેશનને ખાનગી ધોરણથી ખચર હશે ત્યારે આ સ્થિતિ ઉભી થયેલી હોવાનો નોંધએ. માટે પૂર્ણ ભારથી તે માટે ફરી ફરી વીચાર કરશો. પસંદગીને બદલે બીજી માગણી કરવી કેટલું ગેર-વ્યાજબી છે તે પણ આપણે સાધારણ રીતે સમજી શકીએ છીએ તેટલુંજ નહિ પણ માગણીનો જે વીચાર થવાનો હોય તો તેમ તે રકીમ રજી થયા શીવાય રહેત નહીં. ને કેટલાક તરફથી માગવામાં આવે છે છતાં રજી થતો નથી કે જવાબ મળતો નથી. તેનો અર્થ સમજીએ તરત સમજવાનો છે.

ઉપરના મેં મારા અંગત વીચારો રજી કરેલા છે તે કાંઈને હિદ્દેશીને લખવામાં આવ્યા નથી. જો કોઈ ભાઈઓને આ સંગ્રહમાં વીશેષ ખુલાસો કે સમજૂતીની જરૂર હશે તો જરૂર હું ખુશીથી પુરી પાડીશ કે કેમ પણ સમજાવી શકીશ.

લિ. આપનો

Vijaysinhji Vithalrao
Vithalgadh

લેખ બીજો.

૧. અખિલ હિંદનું ફેડરેશન થાય તે પ્રસંગે, બિન અખત્યારી નાના તાલુકાઓનું ભાવિ શું ? એ સવાલ બહુ મહત્વનો છે. આ સવાલની, તેવા તાલુકદારોના હિતની નજરે, જેટલી અગત્ય છે તેટલી જ અગત્ય આખરી વ્યવસ્થામાં, આ તાલુકદારો જે મોટા સત્તાનીયે મુકાય એ સત્તાના હિતની નજરે પણ છે, અને ત્રીજો પક્ષ એવા તાલુકાઓની પ્રજાનો છે, જેમના હિતની દૃષ્ટિ પણ તેટલી જ અગત્ય ધરાવે છે.

૨. આ બાબત હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં કોઈ પણ અંધારણુ, પૂર્વદ્રષ્ટાંત તરીકે મળી શકે તેમ નથી. એટલે કાઠિયાવાડના ઇતિહાસમાં જે પૂર્વસ્થિતિ હતી તેની જ સમાલોચના કરી, હાલના જમાનાને અંધ બેસતી મુળસ્થિતિને વધારેમાં વધારે મળતી આવે તેવી કોઈ ગુણવિષ્ટ યોજના આવા તાલુકદારોની ભવિષ્યની હસ્તી માટે શોધી કાઢવી જોઈએ.

૩. ખ્રીડીશ હિંદની સત્તનતની સાર્વભૌમ સત્તાનીયે કાઠિયાવાડ ગયું તે પહેલાં, કાઠિયાવાડમાં જન-ધારી રાજ્ય અમુક જ હતાં. ખ્હારથી દોઢીની શહે-નશાહત અથવા મરાઠા રાજ્યના નોકરો-કે જેઓ પણ પોતાનાં માલેક રાજ્યોની નબળાઈનો ગેરલાભ લઈ, સુવાંગ રાજ્ય જેવી વ્યવસ્થા ગોઠવી બેઠા હતા-તેઓનાં કોઈ કોઈ પ્રસંગે કાઠિયાવાડ ઉપર આક્રમણ થતાં. પણ તે આક્રમણોથી તેઓની કોઈ સ્થાયિ ઉપરી રાજ્યસત્તા અથવા સાર્વભૌમત્વ સ્થપાયેલ ન હતાં. ઉત્તર હિંદમાં જેમ હોદ ખ્હારના સરદારો કે અમીરો ધાડાં લાવી, લૂંટ કરી-કઢી કઢી શીક્ષત ખાઈ-ચાટ્યા જતા, તેમ કાઠિયાવાડમાં બનતું. પણ જેમ ખ્હારથી હંગામી આક્રમણ કરનારની સ્થાયિ સર્વોપરી સત્તા ઉત્તર હિંદમાં સ્થપાઈ નહિ, તેમ કાઠિયાવાડમાં પણ ખ્હારથી આક્રમણ કરનારની સ્થાયિ સર્વોપરી સત્તાનો સ્વીકાર થયો ન હતો.

૪. કાઠિયાવાડમાં મૂળ રાજ્યકર્તા વંશો જડેન, ઝાલા, વાળા, રજપુત, અને જેઠવા હતા. છેલ્લા

બેતો વંશ વિસ્તાર કે રાજ્ય અથવા સત્તાવિસ્તાર લાંબો થયેલો નહિ. ઝાલાઓનો વંશ અને સત્તા-વિસ્તાર કંઈક થયેલો પણ તે મર્યાદિત હતો; એટલે જેનો વંશ, રાજ્ય અને સત્તાવિસ્તાર સમસ્ત કાઠિયાવાડમાં ગણુના થઈ શકે એટલી હદ સુધી થયેલો, એવું એક નવાનગર રાજ્ય હતું. કાઠિયાવાડનાં તમામ જડેન રાજ્યો-જેમનો રાજ્યવિસ્તાર કાઠિયાવાડના ૩ ભાગ ઉપર અને લગભગ ૧૨ લાખની વસ્તી ઉપર છે તે તમામનું શિરછત્ર અને આદિ રાજ્ય નવા-નગર છે. કાઠિયાવાડના ઇતિહાસમાં રાજપુતોમાં વર્ચસ્વ જડેનઓનું હતું. અને આજે પણ પ્રતિજ્ઞામાં કોઈપણ રાજ્યકુળ કરતાં તેઓ અગ્ર છે. જડેનઓમાં પણ, વીરત્વ, આદર્શ, દુરદર્શીપણું, કાર્યનિપુણતા, કુટુંબ અને પ્રજાવાતસલ્ય એ બધા ગુણોની પરંપરા નવાનગરના રાજ્યકુળમાં બહુ ઓળખી છે. જનમથરી રાવલજી, સતાજી, રણમજી, રાયસિંહજી, તમાચીજી, જસાજી, વિલાજી વિગેરે બહુ પ્રતિભાશાલી વીરવૃષાળો હતા.

૫. રાજપુતો અને જડેનઓમાં જ નવાનગરનું રાજ્યકુળ તેજસ્વિ હતું એમ નથી. કાઠિયાવાડના કાઠી સાહસિકો, જેઓ સ્થાયિ રાજ્યસ્થાપના કરવા કરતાં, અસ્થિર હંગામી સત્તા મેળવતા અને ગુમાવતા, તેમના વીરવૃત્તિ અને બીજા ગુણો જોઈ તેમની સત્તા વ્યવસ્થિત કરી તેમને રાજ્યાશ્રય આપનાર પણ આ રાજ્યકુળ હતું, એટલું જ નહિ પણ કાઠિયાવાડ પર ખ્હારના આક્રમણોના અથવા બીજા વિપત્તિઓના પ્રસંગે પણ આ રાજ્ય પોતાના લશ્કરી બળ અને સર્વ સંપત્તિ, કાઠિયાવાડના સામાન્ય હિત માટે ખર્ચ્યા છે અને તેથી કાઠિયાવાડના રાજપુત, કાઠી અને અને મુસલ્માન રાજ્યકર્તાઓમાં આ રાજ્યની ખાસ પ્રતિષ્ઠા હતી.

૬. વ્યાપાર-ઉદ્યોગનો વિકાસ, અને સંસ્કૃતિ તથા વિદ્યાકલાનું પોષણ પણ આ રાજ્યમાં જેટલું થયું તેટલું બીજાં રાજ્યોમાં થયેલું નહિ. હુતરકલાનું ધામ જનમનગર હતું અને પશ્ચિમ હિંદની “છોટી કાશી” પણ જનમનગર હતું. કાઠિયાવાડના કોઈ રાજ્યને દરિયાઈ વ્યાપાર અને સાગરની સંપત્તિ હતી, તે તે જનમનગરને.

છે. જામનગરના રાજ્યકુટુંબની આ કુલપરંપરા (tradition) છેવટ સુધી અખંડ જળવાઈ રહી છે. હિંદના રાજ્યકર્તાઓના સંગઠન માટે, ચેમ્બર ઓફ પ્રીન્સીપલ્સની સ્થાપનામાં અને તેની કાર્યવાહીમાં, મુખ્ય હિસ્સો સદ્ગત મહારાજા જામસાહેબ શ્રી કર્નલ સર રણજીતસિંહજીનોજ હતો. તેઓ એ સંસ્થાના ઘણી વખત ચેન્સેલર થએલા અને તેમની દૂરદેશી અને નિપૂણતાથી આખી સંસ્તનતમાં સન્માન્ય થઈ પડ્યા હતા; અને તેમની અસામાન્ય પ્રતિભાનો સ્વીકાર દુનીઆના બધા મહાપુરૂષોમાં થએલો. જામનગર શહેરની સુધારણા અને રાજ્યની યુન: વ્યવસ્થામાં તેઓએ ઘણી મક્કમતા અને કાર્યક્ષમતા બતાવી; કાઠિયાવાડના બંદરી વ્યાપારની ખીલવણીની શક્યતા તેમણે જ પોતાની પ્રતાયક્ષુથી જોઈ લીધી, અને બંદરી વ્યાપારના વિકાસ માટે કરોડોની મુદી બેરી બંદરની સુધારણામાં ખર્ચો, કાઠિયાવાડના બંદરી વ્યાપારનો વિજયધ્વજ દુનિયાના દેશદેશાવરમાં ફરકાવી, બેડી બંદરે આયાત થયેલો માલ દીલ્હી અને અંકુશ પ્રાંત સુધી ઠલવ્યો. વ્યાપારની આ નવી દિશા સાંપડવાથી કાઠિયાવાડની વેપારી આલમની અને રાજ્યોની સમૃદ્ધિ અને સુખસગવડ કેટલાં વધ્યાં છે એ સૌ કોઈના જાણવામાં છે. આ વિષયમાં કાઠિયાવાડનાં ખીજાં રાજ્યોએ તો, માત્ર નવાનગર રાજ્યનું અનુકરણ જ કર્યું છે, અને કાઠિયાવાડ ખંડારનાં ખીજાં બંદરી રાજ્યોને એ અનુકરણ પણ હજી તો દુર્ધટ રહ્યું છે. ખીટીશ સરકાર સાથે આ બાબતની વાટાઘાટમાં સદ્ગત મહારાજાને ઈશ્વરે આયુષ્ય આપ્યું હોત, અને ખીજાં બંદરી રાજ્યોનો જોઈએ તેવો સાથ રહ્યો હોત તો કાઠિયાવાડના બંદરી વ્યાપારની સ્થિતિ આજ છે તેના કરતાં ઘણી વધારે સદ્ગત અને સંગીન બની હોત.

૯. હાલના નામદાર મહારાજા જામસાહેબ શ્રી કર્નલ સર દિગ્વિજયસિંહજી પણ, વિશાળ હૃદયના અને કાર્યક્ષમ રાજ્યકર્તા છે, એ તેમના ટુંક સમયના રાજ્યકાર્યમાં પણ સિદ્ધ થયું છે. તેઓ નામદારની પ્રજાની આબાદી માટેની કાળજી, અને રાજ્યના

ભાયાતો પ્રત્યેના સદ્ભાવથી નવાનગરનું રાજ્યંતર બહુ સારી વ્યવસ્થાથી ચાલે છે અને તેઓશ્રી દરેક પ્રજાજન અને ભાયાતના સિધા સંપર્કમાં રહ્યા કરે છે, તેથી રાજ્યવ્યવસ્થામાં ક્યાંઈ શિથિલતા રહી શકતી તથી.

૯. હાલના મહારાજા જામસાહેબની વિચીક્ષણતાની બારીકાઈથી તપાસ અને ખાતરી કર્યા પછી સદ્ગત મહારાજાએ એમને રાજ્યકાર્યની ખાસ તાલીમ આપી તૈયાર કરેલા. સદ્ગત મહારાજા રણજીતસિંહજીની ગાદીનો વારસો મળવો, એ તો કદાચ લાગ્યાધિન એક સામાન્ય બનાવ ગણાય; પણ તેમની આખી સંસ્તનતમાંની પ્રતિષ્ઠા-શક્તિશાલિતા અને પ્રભાવનો વારસો લઈ, તેમાં ક્ષતિ લાગ્યા સિવાય જળગરી રાખવાં એ સામાન્ય કાર્ય નથી. સામાન્યથી પર ન હોય તેવી ક્ષમાવાળાને માટે, એ દુર્ધટ છે, છતાં સદ્ગત મહારાજાની સંસ્તનતમાંની પ્રતિષ્ઠા, સન્માન અને પ્રતિભા જેવાં ને તેવાં તેજસ્વિ હાલના નામદાર મહારાજાશ્રી રાખી શક્યા છે. ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યકુલ સાથેના સંબંધ અને ચાહ એટલેજ ધારો ચાલુ રહ્યા છે, મહુમ નામદાર શહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જના અવસાન પછી નામદાર આઠમા એડવર્ડ ગાદીએ આવ્યા ત્યારે તેમના અંગત એ. ડી. સી. હોવાનું માન હાલના મહારાજાને મળ્યું. ત્યાર પછી નામદાર છઠા જ્યોર્જ શહેનશાહને તાજ ધારણ કર્યો ત્યારે તેઓશ્રીએ પણ એ સન્માન હાલના નામદાર જામસાહેબને આપ્યું હતું. પાંચ વર્ષના અલ્પ રાજ્ય અમલમાં પણ રાજ્યકર્તા તરીકેનું વર્ચસ્વ, આખા હિંદના મહોલ નાના તમામ રાજ્યકર્તાઓમાં સ્વીકાર પામ્યું હોય, અને ચેમ્બર ઓફ પ્રીન્સીપલ્સ ચેન્સેલર પદ અર્પણ કરવામાં આવ્યું હોય, તો તે પણ હાલના નામદાર જામસાહેબનોજ એક અપવાદિક હિસ્સો છે. ઇંગ્લેન્ડના નામચીન રાજપુરૂષો, અમીરજાઓ, અને સામાજિક સ્થિતિમાં સર્વોપર ગણાતા પુરૂષોમાં ખિટીશ હિંદના ઈલા દરજ્જાના રાજ્યકર્મચારીઓમાં, રાજ્યકુલોમાં અને આમચર્ચમાં સદ્ગત મહારાજાએ મેળ્યું સ્થાન હાલના મહારાજાએ

વધારે પ્રકાશવાન બનાવ્યું છે, એ. તેમની દક્ષતા, અને વ્યવહારશીલતાનો પુરાવો છે. કાઠિયાવાડમાં આ પેઢી દર પેઢીની પ્રતિષ્ઠા અને પ્રભાવની નજીક પણ રચાન લઈ શકે, એવાં રાજ્યકુલ બીજાં નથી. આ યર્ધ ધર આંગણુના રાજ્યકુલની લાઘકાતની સમિક્ષા.

૧૦. હવે કાઠિયાવાડનાં બીનહકુમતી રાજ્યો માટે ત્રણ રસ્તા બતાવવામાં આવે છે;—

(૧) કોન્સીડરેશન અથવા એ રાજ્યોનું સમુહનંત્ર.

(૨) વડોદરા રાજ્યની હકુમત નીચે જવાનું.

(૩) નાના તાલુકાઓ જે રાજ્યમાંથી ઉતર્યા હોય તેની સાથે પાછા ભળી જવાનું.

કોન્સીડરેશનનો વિચાર સારો દેખાય છે. પરંતુ દેખાવમાં જેટલો આકર્ષક છે તેટલો તે વ્યવહારોચિત નથી. જે તાલુકાઓ કે જગીરોને કાંઈ પણ મધ્યસ્થ સંયોજીત રાખનાર તત્વ નથી તેવા, એક બીજાથી પરાયા ગણાય એવા, નાના એસ્ટેટોનું એક ઝુપ-સ્ટેટ બનાવવું એ વ્યવહારમાં ઉતારી શકાય તેવી યોજના નથી. પરસ્પર વિશ્વાસ અને સહભાવ મહિત તેઓ એકત્રિત થઈ શકે નહિ. એવા ઝુપ-સ્ટેટના વહીવટ માટે પરસ્પર ધૃષ્ટિ અને શીસાદોને લઈને એકમતથી અથવા સંયોજીત બહુમતથી કામ થઈ શકે નહિ. આવા સંયોજન માટે મધ્યસ્થ સંયોજક મોટું રાજ્ય હોય તો જ બની શકે. વળી ફેડરેશનને અંગે વહીવટી ખર્ચમાં અકલ્પ્ય વધારો થશે; એ બોલે આવી જગીરોના સમુદાયી પણ સહન થાય નહિ. સરવાળે 'લેને ગઈ પુત ઝોર ઝો આઈ ખસમ' જેવું થાય. સૌથી મહત્વની વાત તો એ છે કે હવે ધનાર ફેડરેશનમાં કાંઈ વ્યક્તિગત રાજ્ય કે સામુહિક રાજ્યની અંગત પ્રતિષ્ઠા અને પેઢો ન પડે તો તેના હક્કની ઉપેક્ષા થાય. Instruments of Accession (ફેડરેશનમાં ભળવાના કરારનામા) માં તેવાઓના વ્યક્તિગત હક્ક અને સલામતિના ઉલ્લેખ થાય નહિ. વળી Federation નું તંત્ર ચાલુ થાય ત્યારે આવાં રાજ્યોની ગણતરી રહે નહિ; તેમને બેઠકો તેવું પ્રતિનિધિત્વ મળે નહિ; અને તેઓની હરહમેશ ઉપેક્ષા જ થતી રહે. આ ચાલુ આદતનું નિવારણ નહાનાં નહાનાં

તાલુકાઓનું ગમે તેવું ઝુપ થાય તો પણ તેમાં મધ્યસ્થ પ્રતિષ્ઠાસંપન્ન રાજ્ય ન હોય, તેવા ઝુપનું અસ્તિત્વ સલામત અને ફાયદાવાળું ન થઈ શકે, અને તેવા ઝુપની ગણના કાંઈ થાય જ નહિ.

૧૧. બીજો રસ્તો વડોદરા નીચે જવાનો સૂચવાય છે. વડોદરા અને કાઠિયાવાડના તાલુકાઓ વચ્ચે પરાપૂર્વનો જાતીયતાનો કે રાજકીય કેષ્ઠ સંબંધ નથી. બન્ને કાઠિયાવાડ પરત્વે વડોદરા "વિદેશીય" છે, ત્યાંના રાજ્યકર્તા મરાઠા એટલે આચારે વિચારે કાઠિયાવાડના તાલુકાઓથી નિરાળા, વડોદરા રાજ્યની કાઠિયાવાડનાં નાનાં સંસ્થાનો કે જગીરોને કાંઈપણ સ્મૃતિ હોઈ શકે તો તે અગાઉ તેની મુકદ્દમીના નામે કાઠિયાવાડમાં સ્વદાર્ઢ્યો થતી અને તેને અંગે કાઠિયાવાડની જે બરબાદી થતી તેની કંપાવનારી સ્મૃતિ જ હોય, તેના માટે ખુશનુમા યાદગીરી કાંઈ નથી. આ યર્ધ ભૂતકાળની વાત. હવે વડોદરાની જાહેરાતમાં જે દૃષ્ટિકૃત જણાવી છે તેમાં કેટલીક ન્હાની વાતોમાં તાલુકદારોને પ્રલોભન જેવું દેખાય છે. પણ વડોદરાના છત્ર નીચે જતા તાલુકદારો નિસ્ખતના વહીવટ માટે નીમાએલ ખાસ અમલદારના ઠરાવ ઉપરની અપીલો, વડોદરાના રેસીડન્ટ અને નામદાર કાઉન રિપ્રેઝન્ટેટીવ પાસે અનુક્રમે થાય તેમ લખ્યું છે કાઠિયાવાડનો હજાર બે હજારની આવકવાળો ગીરાસીયો પ્રથમ અદાલત માટે વડોદરા "ખાસ અમલદાર" પાસે, પેઢી અપીલ માટે વડોદરા રેસીડન્ટ પાસે, અને બીજી અપીલ માટે દીલ્હીના નામદાર વાઈસરાય પાસે પહોંચી શકશે? ત્યાં પહોંચવાનો ખર્ચ તે ઉઠાવી શકશે? નામદાર વાઈસરાય—સિટીશ હિંદની સન્તનંતના શહેનશાહના પ્રતિનિધિ—અને સિટીશ હિંદના ગવર્નર જનરલને, કાઠિયાવાડના અદના ગીરાસદારની અરજ સાંભળી નિકાલ કરવા કુરસદ હશે? આ બધા વ્યવહારિક નક્કર પ્રશ્નો છે.

૧૨. વડોદરા સ્ટેટ પુદની રાજ્યવ્યવસ્થા માટે જમાનાઓની કહેવત થું છે? નામદાર ગાયકવાડ કાંઈ અંગત હિત તો કાઠિયાવાડનાં "ન્હાનાં ભુલકાં" ના કામમાં ધરાવવાના નથી. તેમના ખાસ અમલદારની

શીકાયત પણ તેમની પાસે થઈ શકે એવી યોજના નથી. અને કદાચ થઈ શકતી હોય તોપણ નામદાર મહારાજ સાહેબનાં દર્શન થાય ક્યારે અને ક્યાં ?

૧૩. ત્રીજી સૂચના પણ વિચારપૂર્વક તપાસવા જેવી છે. કાઠી દરબારોનું મુળ સ્ટેટ કે પિતૃવ્ય (parental) સ્ટેટ કયું ? ઘણાક તાલુકાઓનાં પિતૃવ્ય સ્ટેટો, છુટાં પડેલા તાલુકા જેવાંજ છે. એવાં ન્હાનાં પિતૃવ્ય રાજ્યોને નાના તાલુકાઓ તેમાં ભેળવી મહત્તા કાળળ ઉપર આપવામાં આવે તો પણ તેથી તે પિતૃવ્યો વ્યવહારમાં મોટાં થઈ શકશે ? તેમની પ્રતિષ્ઠા, આર્થિક સ્થિતિ, અખિલ હિંદના ફેરફારના અંગત વર્ચસ્વ જાળવી શકે તેવાં થશે ? વળી આવાં દરેક રાજ્યની રાજ્યનીતિ એક સરખી ઉદાર રહેશે ? આવાં નાનાં રાજ્યો જે પોતાની જ ક્ષુદ્રતાથી નિવૃત્ત ન થઈ શકે, તેની સાથે જાળનારનું કયું કારિદ્ર શીટાડશે ? જે નાના તાલુકાઓ માટે પિતૃવ્યતાની શોધ કરવી હોય તો, બહુ મોટા ભાગનું એક પિતૃવ્ય રાજ્ય હોય એ, બધા માટે મુકરર કરવું વધારે હિતકર નથી ?

૧૪. ઉપર દુકાણમાં જણાવ્યું તેમ હાલ સૂચનાવાતા રસ્તાઓ અવ્યવહાર અને નાના તાલુકાઓ અથવા તેમની વસ્તી માટે શ્રેયસ્કર બની શકે તેવા નથી. કાઠિયાવાડમાં જેની કુલપરંપરા મહત્તાની છે. જેની અર્વાચીન નીતિ પણ પ્રશ્ન છે, અને કુદરતી સંભેગે પણ કાઠીઆવાડના નાના રાજ્યોનું પિતૃવ્ય સ્ટેટ થવા, અથવા તેમના સંયોજન માટે મધ્યવર્તી કેન્દ્ર થવા યોગ્ય છે, તેવા નવાનગર રાજ્ય સાથે, નાના તાલુકાદારો અને તેમની વસ્તીની સલામતિ અને સુખસગવડ માટે, બ્રીટીશ સરકારની દર્મ્યાનગીરી સહિતની ખાસ કલમબંધી કરી તેની સાથે સંયોજન કરવામાં આવે, તો બધી મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ આવી જાય. હાલના નામદાર જમસાહેબ ઉદારચિત્ત અને વિશાલ દ્રષ્ટિ વાલા છે. તેઓ આધુનિક પ્રવાહને પીછાનવાવાલા છે. તેમણે પોતે એક ભાયાતના પુત્ર તરીકેની સ્થિતિ મામુલી-ગીરાસદારની સ્થિતિ ભોગવી છે. ન્હાના તાલુકાદારોને શું અગવડો કે દુઃખ હોય તે તેમના જાત અનુભવનો વિષય છે, અને ન્હાની સ્થિતિમાંથી

ઈશ્વરે તેમને મહત્તાનું પદ અર્પ્યું છે, તેને તેમની લાયકાતથી તેમણે જ્યે આપી છે. તેમને અપ્રણી બનાવ્યા હોય તો નાના તાલુકાદારોનું હિત વધારે કાયમ ન બને ? જમનગર કાઠિયાવાડમાં જ છે. નામદાર જમસાહેબ તેમના નાના તાલુકાદાર-બંધુના હિતમાં અંગત રસ લે તેવી વૃત્તિના છે. તેમને રૂબરૂ મળવાનો અને અંગત સંપર્ક સાધવાનો યોગ બની શકે તેવું છે. તેમનાથી નારાજ થવાના પ્રસંગે રાજકોટના નામદાર રેસીડન્ટ પણ આપણા આંગણે જ છે. નામદાર જમસાહેબ સાથે કાઠિયાવાડનો લોહીનો સંબંધ છે. તેઓ આપણામાંનાં જ છે, આપણી વૃત્તિઓ સમજી શકે તેવા છે, અને આપણા અંગત હાલો ઝીલી શકે તેવા છે. જમનગરમાં એક વખત પંજાબી બીજી વખત બંગાલી. ત્રીજી વખત સિંધી, અને ચોથી વખત મદ્રાસી એમ, મંસ્કારે કે બ્યવહારે મેક્ષ ન હોય તેવા દિવાનો આવવા સંભવ નથી કે જ્યે આપણા ચક્રચુડામણિનું તંત્ર વિદેશીય બનવાનો મંભવ ઉભો થાય. જમનગર રાજ્યમાં લોકોની પરંપરાગત માન્યતાઓ અને વૃત્તિઓને સખ્ત આંચકા લાગે તેવા વિદેશીય, અલ્પવચ્ચા તત્વોના વિચારની પ્રધાનતાવાળા કાયદા કાનુન, સુધારાના બંદોબસ્તો થતા નથી. જમનગરમાં બધાં તત્વો સમતિય છે અને રહેશે. આ બધા પ્રશ્નો જમનગર સાથે સંપર્કમાં આવવાનું આમંત્રણ કરતા નથી ?

નામદાર જમ સાહેબને ન્હાના તાલુકાદારો તરફથી તેમની કાયમી સલામતીનાં જે વિધાનો સૂચવવામાં આવશે, તે તેઓ જરૂર અપનાવી લેશે. તેઓ પોતે પણ પોતા તરફથી તેવી યોજના માટે સૂચનો આપશે, આ વિષયમાં બહુ ગંભીરપણે ઝોર કરી, તમામ સૂચવાતી યોજનાઓના લાભાલાભની ગણતરી કરી, સૌથી વધારે સલામતિની યોજના વિચારી કાઢી ધટે, અને એ વિચારણાના ક્રમમાં અમારું આ સૂચન પણ અમારા બંધુઓ ખાસ કાળજીપૂર્વક વિચારે, એવી અમારી વિનંતી છે. આ વિચાર કાયમની યોજનાનો છે. માટે દરેક સૂચના માટે તેના ઐતિહાસિક પૂર્વગે અને આજની સંભાવનાનો ખાસ વિચાર કરવો ધટે.

* લેખક

ચુડાસમા મનુભા પાતાભાર્ગ ચેર

લેખ ત્રીજો

ફેરેશનને અંગે કાઠીઆવાડના તાલુકદાર ભાગદારોને વડોદરાના છત્ર નીચે લેવા ધણા વખતથી મોટી જહેમત ચાલી રહી છે, એ તો આખા ગુજરાત કાઠીયાવાડમાં જાણીતી વાત છે. કાઠીયાવાડના એજન્સી સત્તાવાળાઓએ મૂળ કાઠીયાવાડના તાલુકદાર-ભાગદારોને વડોદરાના છત્ર તળે સંબંધ ધરાવનાર વ્યક્તિઓને પુછ્યા સિવાય ધકકેરી દેરા ના પાડેલી. તે ઉપરથી તાલુકદાર ભાગદારોને સમજાવી, વડોદરાના છત્ર નીચે લઈ જવાને માટેનાં ચક્રો ગતિમાન થયેલાં. અને એ પ્રયાસમાં અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ અજમાવવામાં આવેલી, પરંતુ તેમાં ધારવા જટલી જલ્દી ફતેહ ન મળવાથી પોલીટીકલ ખાતાની લાગવાગળું શસ્ત્ર પણ ઉપયોગમાં લેવાનું વડોદરા રાજ્ય તરફથી થોડા માનવામાં આવ્યું. અને તેથી ઇન્ડિયા ગવર્નમેન્ટના પોલીટીકલ ખાતા મારફત વેરટર્ન ઇન્ડિયા સ્ટેટસના સાબરકાંઠા, કાઠીયાવાડ, અને ગુજરાત સ્ટેટસના મહીકાંઠા વિગેરેના પોલીટીકલ ખાતાની લાગવગળો ઉપયોગ વડોદરા રાજ્યને મળી શકે તેવો પ્રયત્ન કરવામાં આવેલો હોય એવાં ચિન્હો જોવામાં આવેલાં. એ પ્રમાણેની સહાયતા વડોદરાને મળી છે, અને વડોદરાના છત્ર તળે જવા પોલીટીકલ ખાતા તરફથી પણ શિક્ષારસ થાય છે. એ દર્શાવવા રેવાકાંઠા એજન્સી, સાબરકાંઠા એજન્સી, બનાસકાંઠા એજન્સી વિગેરેના પોલીટીકલ ખાતાઓ તરફથી તાલુકદાર ભાગદારોને ખતો લખવામાં આવેલા, તેમાંના કેટલાક ખતો વડોદરા તરફથી ફેરેશન પત્રિકામાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલા. આ બધી શિક્ષારસ સાથે વડોદરા તરફના યત્નને વેગ આપવામાં આવ્યો, અને વડોદરા તરફનો પ્રયત્ન કરનારાઓ તરફથી સામ, દામ, દંડ અને બેદ એ બધી રીતિઓ અખત્યાર કરવામાં આવી. અને ધણા કિસ્સાઓમાં એ નીતિઓનો અતિરેક પણ થયો, એમ જાહેર ચર્ચામાં બહુજ જોર શોરથી કહેવાયલું છે. આ પ્રયત્નોમાં નાણાં, દારૂ, અને માયાવી આશાઓનાં ધણા પ્રલોભનો છુટથી

દેવામાં આવ્યાં છતાં, કાઠીયાવાડના તાલુકદાર-ભાગદારોનો બહુ મોટો ભાગ એ પ્રલોભનોથી પર રહ્યો, અને વડોદરાના છત્ર નીચે જવા પોતે ખુશી નથી, એમ બહુમોટા ભાગના તાલુકદાર-ભાગદારો તરફથી જાહેર થયું. આવી રીતે કાઠીયાવાડના તાલુકદાર-ભાગદારોને અપાયેલાં પ્રલોભનો ફેગટ ગયાં, અને તે પાછળનો ખર્ચ પણ બધો ફુટુંલ ગયો, એમ જ્યારે વડોદરાના સત્તાવાળાઓના જોવામાં આવ્યું, ત્યારે હવે તેઓ તરફથી નવી જાણ જાહેરવામાં આવે છે. એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે. અને આ નવી જાણ માંમે પણ કાઠીયાવાડના તાલુકદાર-ભાગદારો અખત્યાર રહી સચેત રહે, એ માટે આ ચેતવણીનો સુર કાઢવામાં આવે છે.

ફેરેશનને અંગે, દેશી રાજ્યો અને ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયાના પોલીટીકલ કાણુ તળેના તાલુકાઓ જાગીરા, વિગેરેને અખિલ હિંદના ફેરેશનમાં પણ તેઓની પોતાની સ્વતંત્ર ઇચ્છા થાય તો અને ત્યારેજ, તેઓ તેમાં જોડાય એ ગતની બાવલાંરિક, ન્યાયી, અને ઉચ્ચ નીતિ ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટમાં સ્પિટીશ સત્તાવાળાઓ તરફથી જાહેર કરવામાં આવી છે, એ બાબતમાં શાહી સરકાર દબાણ કરવા ચાહતી નથી, પણ તમામ સ્ટેટો, તાલુકદારો અને ભાગદારો પોતાની સ્વેચ્છાથી નિર્ણય કરે એવી ચાહના તે સરકાર તરફથી જાહેર થઈ છે: અને માટેજ દેશી નાના મોટા રાજ્યો અને જાગીરાઓ હજી સુધી પોતાનો સ્વેચ્છાનો નિર્ણય જાહેર કરેલ નથી. તેને અંગે અખિલ હિંદના ફેરેશનની યોજના અપૂર્ણ રહી. ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ પ્રમાણેની હિંદની મધ્યવર્તી સરકારના બંધારણને ચોક્કસ સ્વરૂપ આપી શકાયું નથી. છતાં, વડોદરા રાજ્યનો આગ્રહ કાઠીયાવાડ ગુજરાતના તાલુકદારો-ભાગદારોની ઇચ્છા જણવા સિવાય, અથવા તો તેમની અનિચ્છા હોય છતાં પણ, પોતાના છત્ર નીચે તેમને જોડી દેવા માટેનો હવે થયો છે, એવી વાત બહાર આવે છે. આનો સિદ્ધો અર્થ એ થાય છે કે કાઠીયાવાડના

તાલુકદાર-ભાગદારોને ફેડરેશનના વિષયનો સ્વનિર્ણયનો હક્ક વડી સરકાર ખેંચી હયે, અને કલમને ઝટકે આ તાલુકદાર-ભાગદારોને વડોદરા સાથે સંકલિત કરી, વડોદરા ને કાઠીયાવાડ ગુજરાતના રાજ્યોના મંડલ-શરતું ગૌરવ અને પદ આપવામાં આવે એવો વડોદરા રાજ્યનો આગ્રહ છે. અને એ આગ્રહની યોજના અમલમાં લાવવા માટેના પ્રયત્નો પુરા વેગથી અપ-સાર કરવામાં આવતા હોય તેવું જણાય છે. ગુજરાત સ્ટેટસમાં અને સાબરકાંઠા, બનાસકાંઠા એજન્સીઓમાં ઓછાવત્તા તે રીતના પ્રયત્નો અમલમાં છે, અને હવે કાઠીયાવાડમાં પણ પરોક્ષ રીતે નહિ પણ પ્રત્યક્ષ રીતે એ અમલમાં મુકવાની કાશિશ હાય ધરવામાં આવી હોય તેવું દેખાય છે.

વડોદરા રાજ્યના મોટા અમલદારોની દોડધામ હમણાં રાજકોટ અને વઢવાણ વચ્ચે ખુબ યથ રહી છે. વળી પાછા આજકાલમાં પણ એ અમલદારી ધામા કાઠીયાવાડમાં પડવા લાગ્યા છે. અને વડોદરાના દિવાન સાહેબ પણ કાઠીયાવાડની ભૂમિને હમણાં હમણાં બહુ પાવન કરી રહ્યા છે, અને ત્રીજા ઓગસ્ટે વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા સ્ટેટસના રેસીડેન્ટ સાહેબને મળવા તેઓ આવતા હોય તેવું સંભળાય છે. આ બધી હોલચાલો અર્થસુચક છે. આની સામે કાઠીયાવાડના તાલુકદાર-ભાગદારોએ પણ એજન્સીને અને એજન્સી મારફત નામદાર તાજના પ્રતિનિધિ સાહેબને સ્પષ્ટ કહી દેવું જોઈએ કે ફેડરેશનના વિષયમાં નાં હોદ્દા સરકારે નાના મોટા રાજ્યો અને તાલુકદાર-ભાગદારોને સ્વનિર્ણયનો જે હક્ક આપ્યો છે, તે કોઈ પણ સંભેગોમાં અને ગમે તેવા લાગવગવાળા રાજ્યની માગણી સ્વીકારીને પણ નાછુદ થવો જોઈએ નહિ. ગુજરાત-કાઠીયાવાડના તાલુકદાર-ભાગદારો આ વિષયમાં ગંભીરપણે વિચારતા થયા છે, અને નાં હિંદી સરકારે બક્ષેલા એ હક્કનો અમલ તેઓ સમજપૂર્વક જ કરશે. રજપુતાના અને મધ્યપ્રાંત એજન્સીમાં સંખ્યા-બંધ ગામે ભુદાં ભુદાં દેશી રાજ્ય વચ્ચે સોંપી દેવામાં આવ્યાં, એ ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન ગુજરાત

-કાઠીયાવાડમાં ન થાય, તેને માટેની તકદારી તાલુકદાર-ભાગદારોએ રાખી, એ વિષયમાં તેઓને બોલવાનો પણ વખત આવે તે પહેલાં વડોદરા નીચે તેમને ધક્કેલાવી દેવાની પેરવી ન થાય એને માટે ચાંપતા ઇલાજો લેવા જોઈએ.

તાલુકદાર-ભાગદારોએ આખરી નિર્ણય શું કરવો એ બાબતની જુદી જુદી વિચારણાઓ હજી થઈ રહી છે. એ બધી વિચારણાઓનું તારતમ્ય બધે પાછળથી નીકળે, પરંતુ તાલુકદાર-ભાગદારો, એ અદલા બદલાની નિર્ણય વસ્તુઓ નથી કે તેનું સાદું કોઈ રાજ્ય, પોલીટીકલ સત્તાવાળાઓ સાથે કરી બીય, પણ તાલુકદારો-ભાગદારો પોતાના હક્ક અને હિત સમજી સ્વનિર્ણય કરવાનો હક્ક ધરાવનાર વ્યક્તિઓ છે, અને સ્વનિર્ણયથી જ ફેડરેશનને અંગે પોતાની ઈચ્છાથી જે કરવું હશે તે કરશે, એવો તેઓનો મક્કમ નિર્ણય પોલીટીકલ સત્તાવાળાઓ પાસે રજૂ કરી, તે બાબત સંગઠનપૂર્વક કામ કરવાની ચળવળ ટુરત હાય ધરવી જોઈએ.

તા. ૨-૮-૩૮ રાજકોટ.

નડેજા ફેસરીસિહજી લાવસિહજી

લેખ ચોથો

હાલમાં ફેડરેશનની યોજના હોદ્દા સરકાર તૈયાર કરી રહી છે તેવા પ્રસંગે એજન્સી થાણાનો સવાલ પ્રથમ દષ્ટિગોચર થાય છે. થાણા તાખાના બીન હકુમતી તાલુકદારો ભાગદારોને તાખામાં લેવા ધણાં મોટાં રાજ્યોએ પ્રવાસ કરી દીધા છે અને મોટી યોજનાઓ વચનોની જાહેરાતો કરી છે, તેમાં જમા-બંધી, થાણા વરાડ, કેળવણી, વારસા વગેરે બાબતોમાં રાહતો આપવા વચનો આપ્યાં છે અને પગારદાર મોટા એજન્ટો રાખી તથા રાજ્યના નોકરો અને નોકરોના સગા સંબંધીઓ કોઈ લાગવગ તાલુકદાર ભાગદારોમાં ધરાવતા હોય તેમની સહીયોથી મેનીફેસ્ટ બહાર પાડી લલચાવવા દરેક પ્રયાસો થાય છે. તો એજન્સી થાણા તાખાના લાભોને મારી

વીનતી છે કે તેવાં પ્રાસંગિક વચનોથી દારવાઈ જવા જેવું નથી. નાણા સંબંધી જમાબંધી થાણા વરાડ વગેરે વચનો પ્રાસંગિક છે તે વખત પસાર થઈ ગયા પછી એક યા બીજી રીતે નવા કરવેરા પડશે માટે એજન્સી થાણા કાઢી નાંખવામાં આવે અને કોન્ફીડરેશનની યોજના જે થાણા તાખાના ધણા તાલુકદાર ભાગદારોનું એકમ સાધી સફળ બનાવવી મુશ્કેલ છે એટલે કે અસંભવિત છે છતાં પણ જે કોન્ફીડરેશન થાય તોપણ કાયમી કેઈ રાજ કે પ્રેસીડેન્ટને કાયમી વંશ પરંપરા માટે રાજ જેવા પસંદ કરવામાં આવે તોજ Instrument of accessionમાં સહી કરવા સત્તા આપવામાં આવે તોજ તેવું કોન્ફીડરેશન કરી ફેરેશનમાં દાખલ થઈ શકે, જે અશક્ય છે. એમ છતાં પણ કોન્ફીડરેશન કરી ફેરેશનમાં થાણા નોડાય તો તમામ ખર્ચ તેવા કોન્ફીડરેશને ઉપાડવું નોંધવું. અત્યારે જમાબંધી થાણા વરાડનું ખર્ચ ભરવું મુશ્કેલ પડે છે તો કોઈ રીતે કોન્ફીડરેશન આ ખર્ચ ઉપરાંત ફેરેશનનું બીજું વધારે ખર્ચ આવે તે ઉપાડી શકે નહિ અને કોન્ફીડરેશન ચાલે પણ નહિ માટે કોન્ફીડરેશન પણ અશક્ય વસ્તુ છે કારણ તાલુકદાર ભાગદારો નવા રાજ ઉભા કરવા અને તમામ હકુમત તેવા કાયમી પ્રેસીડેન્ટને સોંપવા ખુશી ન હોય એ સ્વાભાવિક છે.

હવે British India કે નોડેના સુવ્યવસ્થિત દેશી રાજ્યમાં નોડાવા સંબંધી વિચાર કરવાનો રહે છે. આ સંબંધી હમણા "દેશીરાજ્ય" નામના ત્રિમાસિકના એપ્રિલ જુનના અંકમાં "એક અબ્યાસી" એ ધણા જ વિચારપુર્વક પોતાના અભીપ્રાયો વીચારે જણાવેલ છે તેમાં તેઓ British Indiaમાં નોડાવામાં ફાલમાં થાણા તાખાના તાલુકદારો ભાગદારોને ભોગવતા હકોનો ભોગ આપવો પડશે અને તે ઉપરાંત બીજા નવા કાયદાઓ કરી British Indiaમાં ફાલમાં Tenancy (કાયમી ખેડ હક) બીલ વીગેરે પ્રસિદ્ધ પણ શંકા ગયેલ છે, તેવા કાયદાઓથી તાલુકદારોના હકો નાશદ થવાના છે એટલે તાલુકદારોનું

Expropriation એટલે ખાલસા, આવા કાયદાઓથી થઈ જવાના છે. તે સિવાય જમીન મહેસુલની આવક ઉપર કરવેરા પડવાના છે. ગ્રામપ્રત્યાયતો વગેરે સ્થપાશે, તેમાં હાઉસ ટેક્સ, ધંધાદારી. ઉપર કર વગેરે પડશે એટલે એ રીતે તાલુકદારો, લાંબા વખતથી પેલા ભોગલ બાદશાહોના પહેલા ભોગવતા આવેલા સ્થાપીત હીત હકો ઉપર ત્રાપ પડશે. તે બધું જાણ્યા જોયા પછી હમણાં મહેરબાન મેજર ઉદેસિહજી સાહેબ British Indiaમાં એજન્સી થાણાના તાલુકદારોને નોડાવા સલાહ આપે છે અને 'ક્લેનિય મિત્ર'માં લેખો લખે છે અને બીજા બાજુ રાજકા વીગેરે તાલુકદારોની મીટીંગમાં તાલુકદારોને Expropriation ખાલસા કરવા કોંગ્રેસ સરકાર ઈરાદો રાખે છે. તેવાં બાપણે Tenancy બીલ વિરુદ્ધ કરી કરાવો પસાર કરી નામદાર ગવરનર સાહેબને ખાસ સત્તા વાપરી વચમાં આવવા તારો કરે છે એટલે હવે આમાં સાચું અને ખોટું શું તે મુકરર કરવું મારા જેવા એજન્સી થાણા ભાગદારને માટે બહુજ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. માટે મારી સાદી સમજ પ્રમાણે ખાસ સલાહ છે કે જે એજન્સી થાણા તાખાના તાલુકદારો જમીનના માલિક મટી સાધારણ દૈયતવારી હકો ખેડુ જેવા હકો ભોગવવા તૈયાર હોય અને તેવા ભોગ આપવા તૈયાર હોય તોજ British Indiaમાં જવા વિચાર કરવા જેવું છે. સં. ૧૮૫૭માં જ્યારે બ્રિટીશ સરકારે દેશી રાજ્યો ખાલસા કરવા નીતિગ્રહણ કરી ત્યારે દેશી રાજ્યોએ આપણા બાપદાદાઓએ આ ગરાસ સાચવવા બળવો કર્યો અને માથાં આપ્યાં તે ગરાસ હવે મેજર ઉદેસિહજી સાહેબની સલાહ મુજબ બ્રિટીશ ઈન્ડિયામાં નોડાઈ ખાલસા થવા માયું ધરવા બરાબર છે, માટે બ્રિટીશ ઈન્ડિયામાં નોડાવું તે કોઈ રીતે સલાહકારક નથી.

હવે દેશી રાજ્યો સંબંધી વિચાર કરીએ. દેશી રાજ્યોમાં જવા સાફ સુવ્યવસ્થિત તંત્ર ચાલતું હોય અને જેની સામે એક લોહીનો સંબંધ હોય જેમની

સાથે સારા નરસા પ્રસંગે એકત્ર થઈ વાત વિચાર કરવાનો વહેવાર હોય તેવા રાજ્યોના તાબામાં જનું એ વધારે શ્રેયસ્કર છે. કારણ કેહેવત છે કે “Blood is thicker than water” એ કેહેવત મુજબ પિતૃરાજ્યમાં જોડાવું તે સારૂ છે વળી હવે દેશી રાજ્યો ફેડરેશનમાં જોડાશે અને વળી અત્યારના રાજદારો વાતાવરણ પ્રમાણે દેશી રાજ્યો જેવી રીતે બાંધાતો મુળ ગર-સીયાઓના હક્ક ઉપર ત્રાપ મારતા હતા તેવું થઈ શકશે નહિ. વળી ફેડરલ કોર્ટમાં બાંધાતોના હક્ક ખાખત અપીલો લઈ જવાનો હક્ક કરારમાં દાખલ કરાવવાથી વિશેષ સલામતી રહેશે. પિતૃરાજ્યને બાંધાતો માટે જરૂર હકથમાં કાંઈક સ્થાન હોય અને દેશી રાજ્યના તથા બાંધાતોના હક્કોને કાંઈપણ કાયદાથી નુકશાન કે હરકત થાય તો દેશી રાજ્ય પણ તેવા તેટલા હક્કો શુભાવે માટે સહેજે દેશી રાજ્યો બાંધાતોના હક્કોનું રક્ષણ કરશે. દેશી રાજ્ય પસંદ કરવામાં અન્ય કોઈ મોકું રાજ્ય પસંદ કરવા કરતાં પિતૃરાજ્ય પસંદ કરવું તે વધારે સારૂ છે. કારણ તેમને હમેશાં પોતાના બાંધાતો માટે લાગણી રહે તે સ્વાભાવિક છે. એજન્સી થાણા તાબાના તાલુકદારો ભાગદારો મારા વિચારો શાંતીપૂર્વક વાંચી વિચાર કરશે એમ આશા રાખું છું.

લી૦

એજન્સી થાણા તાબા ભાગદાર

લેખ પાંચમો

ફેડરેશનને અંગે કાઠીયાવાડના હકુમતવાળા અને ખીનહકુમતી તાલુકદારો-ભાગદારોને વડોદરા રાજ્ય સાથે જોડાઈ જવા માટે તે રાજ્ય નગ્નથી આમત્રણ આપવામાં આવે છે, અને એ આખન કેટલાક વખતથી ખુબ સખત પ્રચાર ચાલી રહ્યો છે આ બાબતમાં ઇતિહાસ અને પૂર્વ પરિચયની દ્રષ્ટીથી વડોદરા રાજ્યનો દાવો ફેટલો નબળો છે એ શ્રીમાન યુગસમા મનુભાઈ પાતાભાઈએ કાઢેલ પત્રિકા ઉપરથી જોઈ

શકાય છે. આ પત્રિકામાં વર્તમાન સ્થિતિએ વડોદરાનો દાવો, કાઠીયાવાડમાં રહેલા તાલુકદાર-ભાગદારોએ તેમની પોતાની અને તેમની રૈયતની નજરે સ્વીકારવા યોગ્ય છે કે કેમ, એ આખા પ્રશ્નનું એક દ્રષ્ટિબિંદુ ચર્ચવામાં આવશે.

૨. પહેલાં તો વડોદરા રાજ્યની વ્યાપાર ઉદ્યોગની નીતિ તપાસીએ. છેલ્લાં આશરે પંદર વર્ષથી દેશી રાજ્યોના બંદરોની ખીલવણી સફળ થઈ શકે એવી સાબિતિ નવાનગર રાજ્ય તરફથી કરવામાં આવી, ત્યાર પછી વડોદરા રાજ્યના ઓખા બંદરની ખીલવણી કરવા માટે ભગીરથ યત્ન કરવામાં આવ્યો છે. અને તેને અંગે વડોદરાની જગત નીતિ અને વ્યાપાર નીતિમાં ઘણી કૃત્રિમતા દાખલ કરવામાં આવી છે. ઓખા વડોદરાથી આશરે ૩૮૦ માઈલ દૂર છે, અને એ રાજ્યના નવસારી ગણદેવી વગેરે ડીરટ્રીક્ટો તો એથીએ દૂર છે. કઠી મહાલથી ઓખા આશરે ૩૦૦ માઈલ દૂર છે. અમરેલીથી ઓખા લગભગ ૨૨૫ માઈલ દૂર છે. કોડીનાર ૨૫૦ માઈલ દૂર છે. અને આ બધા મહાલો અને ઓખા પોર્ટ ઉપર વચ્ચે Foreign Railways છે. જે ઓખા પોર્ટ ઉપર ઉતરતા માલ માટે આકરામાં આકરા દર લીએ છે. વડોદરાને નવસારી ને મુંબઈ નજદીક પડે, અમરેલીને ભાવનગર નજીક પડે, કોડીનારને વેરાવળ નજીક પડે. છતાં વડોદરા રાજ્યના દરેક મહાલમાં પોર્ટ ઓખા ઉપર આવેલો માલજ વાપરવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે. અને નેવનાં પાણી ભોમે ચડાવવાના અખતરા પ્રજના ભોગે ચાલી રહ્યા છે. વડોદરા રાજ્યના દરેક મહાલની આસપાસ પરરાજ્યનાં ગામોમાં ખાંડ, કાપડ, લોખંડ વગેરે આપાત્ર માલ જે ભાવે મળી શકે તેના કરતા વડોદરા રાજ્યના ગામોમાં સવપા ભાવે તેજ ચીજો મળે અને તે ચીજો ઓખા પોર્ટને ખીલવી વડોદરા રાજ્યને સમૃદ્ધ કરવા માટે, ગરીબ પ્રજાએ મ્હોટાભોગે વાપરવી, તેવાં ફરમાન અમલમાં છે. આ નીતિ વિદ્વાતક નથી? તે રીતે વ્યાપાર ઉદ્યોગની ખીલવણી થઈ શકશે? અરે,

રાજ્યની પ્રજા આમ મુંડકી વેરો કર્યાંસુધી સહન કર્યે જશે? વડોદરા રાજ્યની પ્રજા થવામાં બીજા લાલ મળતા હોય કે ન મળે, પણ હંમેશની વપરાશની ચીજોને માટે અદનામાં અદના શહેરીને પોતાના લોહીના ટીપાના પૈસામાંથી આશરે ૨૫ ટકા જેટલું દેશદાણ આપેજ છુટકા.

૩. વડોદરા રાજ્યના વ્યાપારી ખાતાને, પોર્ટ ઓખાથી માલ લાવતાં જે આકરાં નુર આપવાં પડે, તેનું વળતર બીજી રીતે આપવાની યોજના મગજમાં ફરતીજ નથી. અને આવી રીતે જગજગમાં ઠલવેલા માલના આંકડા, નામદાર મહારાજ સાહેબ પાસે કાગળ ઉપર ચીતરી નામદાર મહારાજ સાહેબના રાજ્ય અમલમાં વ્યાપાર ઉદ્યોગ ખુબ તપે છે, એવી બ્રામક હકીકતો રજુ થાય છે. ઉદ્યોગમાં પણ તેમજ છે. પોર્ટ ઓખાનો સીમેન્ટ અને મીઠું, આખા રાજ્યમાં વપરાવા નોંધએ, એવા વટહુકમના કેરડા વિગતો રહે છે. એ ઉદ્યોગને પાણી વગેરેની સગવડ નોંધએ; તેની યોજના આજ દશ દશ વર્ષે પણ ઓખામાં થઇ શકી નથી. એટલે એ ઉદ્યોગો માટે નોંધતા પાણીને માટે મોટા ખર્ચો ઉદ્યોગો ઉપરજ પડે છે, અને પરિણામે તે માલ વાપરનાર ઉપર પડે છે. વ્યાપાર ઉદ્યોગમાં સત્તાવાળાઓની ધૂનની જહાંગીરીથી રાજ્ય ચાલે અને પ્રજા આખાદ થાય એ કોઈએ સ્વપ્નામાં પણ અનુભવ્યું છે? આ જહાંગીરી સામે ખુદ વડોદરા રાજ્યની પ્રજાનો ઉકળાટ અને પોકારો વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. પણ તે કોઈના કાન સાથે અચડાય છે ખરા? કોઈ પણ રાજ્ય જે પોતાને પ્રગતિશીલ માનતું હોય, ત્યાં આવી મહમદ એગડાની કહેવાતી ગાંડાઈથી પણ ચડી જાય તેવી વિધાતક નીતિ નથી શકે ખરી? છતાં આ અમલકાર પ્રજાના અવાજને શુંગળાવીને પણ વડોદરા રાજ્યના વહીવટમાં ચાલી રહ્યો છે. આ વહીવટમાં જે તાલુકદાર કે પ્રજા જાય, તેને આ અવગણ વહેણ માંજ ગળદાં ખાવાનું રહેશે. કાઠીયાવાડના તાલુકદાર, ભાગદાર તથા તેમની પ્રજાને આ મંજુર હોઇ શકે?

આ એકજ પ્રશ્ન અત્યારે તો વડોદરા તરફથી સુંદર પ્રલોભનો ધરનાર સામે હું મુકું છું, અને કાઠીયાવાડની જનતાને અનુરોધ કરું છું કે, જ્યાં વ્યવહાર અને અર્થશાસ્ત્રના નિયમોથી વિપરિત દશા ચાલતી હોય, અને પ્રજાના ગમે તેટલા કારમા ભોગે રાજ્યનું બંદર ખીલવાના અમલદારી છંદોને ફાલવા કુલવાની દુર્નોતિ પ્રજાના અવાજની ગણના કર્યા વિના, અમલમાં રહેતી હોય તે રાજ્યના છત્ર નીચે જવું એ તાલુકદાર, ભાગદાર અને રૈયત વર્ગ એ બધાએ ધીમા ઝહરથી આર્થિક આપઘાત કરવા સમાન છે.

શ્રી. મનુભાઈનાં દ્રષ્ટિબિંદુમાંના દરેક મુદ્દાએ સાથે હું સંમત થાઉં છું અને તેમણે કાઠેલી પત્રિકાના મુદ્દાઓને તે બાબતમાં હીત ધરાવતા ભાષણોએ વાંચી જવા તથા વિચારવા મારી નમ્ર વિનંતિ છે.

વાઘેલા ચંદ્રસીંહજી અને સીંહજી

લેખ છઠ્ઠો.

સમવાય તંત્ર માટે નાં હોંદુરધાન સરકારના કાયદાને અંગે નાનાં રાજ્યોને નાં વાર્ષિકરોયે પસંદ કરેલી સ્કીમ સંબંધે એમનો શું વિચાર છે તે સત્તાવાર રીતે પુછવામાં આવ્યું છે અને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે જો આ યોજના અમલમાં ન આવે તો બીજો રસ્તો ફક્ત કાનશીડરેશન યાને સંધતંત્રનો જણાય છે, અને તે કાનશીડરેશનમાં હાલ નાનાં રાજ્યો જે અધિકાર ભોગવે છે તે કાનશીડરેશનના મુખ્ય રાજ્ય થશે, તેના અધિકારમાં બેળાઇ જશે અને તે ઉપરાંત હાલ રૈયતની સુખાકારી અને બંદોબસ્ત માટે સાધારણ રીતે પ્રાંતિક સરકાર જે ખર્ચ વેઠે છે તે બધા ખર્ચના માટે પુરેપુરો ભોગને તેઓને હવેથી ઉકાવવો પડશે. એટલે હાલ જે ખર્ચ શ્રી ૦ ગાયકવાડ સરકાર અગર નાં. હોદી સરકાર વેઠે છે તે હવે પછી તેવાં નાનાં રાજ્યો પોતાનું સંધતંત્ર રચે તો તેઓને પોતાને જ વેઠવો પડશે.

આથી એવું નથી થતું કે એ રીતેને અત્યારે

પોતાનું લલિત્ય ગમે તે રીતે ફેરવવાનો અધિકાર છે. શ્રી. ગાયકવાડ સરકાર અને જે તે રટેટોનો પૂર્વ તથા આજ સંબંધ બાકી ના. વાઈસરોયે પસંદ કરેલી યોજના સિવાય બીજી કોઈ યોજના બીજાં કોઈ રાજ્યો કરે તો તે બદલ તેમનો અભિપ્રાય પણ માગ્યો નથી. અને પિતૃગણના કારણથી કોઈ રાજ્ય એવી યોજના કરે તો તેને સત્તાવાર ટેકા હોઈ શકે જ નહીં. પિતૃરાજ્યો સાથે આ રટેટોનો સંબંધ મોગલોના વખતથી જ છુટી ગયો છે. કર્નલ વોકરના રટેટમેન્ટમાં પિતૃરાજ્યોને પોતાના પ્રથમના ભાયાતો અગર તાબાનાં નાનાં રટેટો માટે જવાબદારી લેવાની તક આપેલી, તે પિતૃરાજ્યો પોતાના હિતનો વિચાર કરી પોતાથી જ જતી કરી શ્રી. ગાયકવાડ સરકારને તથા ના. કંપની સરકારને વિનંતિ કરી છે કે જે જવાબદારીમાંથી અમને મુક્ત કરવા નોંધે. લગભગ ૧૨૫ વર્ષથી આ જવાબદારી ના. અંગ્રેજ સરકારે અને શ્રી. વડોદરા સરકારે સંયુક્તપણે માથે લીધા પછી હવે આ પિતૃરાજ્યોએ છોડી દીધેલા હક્ક પાછો નવેસરથી ક્યાંથી ઉભો થાય એ વિચારવા જેવું છે. એટલે અત્યારે તો નાનાં રટેટોને પુછવામાં આવ્યું છે તેનો જવાબ વડોદરાની યોજનામાં તેમને શી હરકત આવે છે અગર કોનફીડરેન્સી-સંઘતંત્ર તેમનાની થઈ શકશે કે નહીં એ પુરતો જ તેઓએ આપવાનો રહે છે.

ત્રાહિત માણસો જેમને આ સંબંધે આંતરિક માહિતી છે તેમના કહેવા પ્રમાણે કાઠીઆવાડમાં અને બીજાં ઠેકાણે નાનાં રાજ્યો તરફથી આ પ્રમાણે જ વિચારણા થઈ છે. લગભગ જેમને અધિકાર નથી એવાં બીજાં હકુમતી રાજ્યોએ કેટલાક ફેરફાર સાથે વડોદરાની યોજના તેમને પસંદ છે એવો જવાબ આપ્યો છે. હકુમતી નાનાં રાજ્યો હજી વિચાર કરે છે કે કોનફીડરેન્સી એટલે સંઘતંત્રમાં આપણી સ્થિતિ શું થશે, અને કોનફીડરેન્સી શક્ય અને હિતાવહ ન લાગે તો આપણે વડોદરા સાથે જોડાવા માટે વડોદરાની યોજનામાં શા શા ફેરફાર માગવા નોંધે. એક થાણાંમાં બીજાં હકુમતી રાજ્યો પછાડી કેટલાકે તો વડોદરાના સાથે જોડાવા બદલ નિર્ણય કરી એ બાબતમાં પોતાની ખુશી બતાવી છે અને બીજાં

કેટલાંક હકુમતી નાનાં રાજ્યો હજી વિચાર કરે છે. વડોદરાની યોજનાનો કોઈ ઠેકાણે વિરોધ થયેલો નથી. કેટલાક કાંકોરો ફરી જાય છે એમ કહેવામાં કંઈ તથ્ય હોય એમ લાગતું નથી. ઉલટું જેમણે યોજના સ્વીકારવા ખુશી બતાવી છે તેમણે પોતાની ગરીબ સ્થિતિને લીધે વડોદરાની યોજના જેમ અને તેમ જલદી અમલમાં મુકવા માટે એજન્સીમાં લખાણ કર્યાનું પણ જણાય છે.

આવીજ સ્થિતિ સાળરકાંઠા અને રેવાકાંઠામાં હોવાનું એકસ જાણવામાં આવ્યું છે.

આ સવાલ સાથે હાલમાં ઝોખાબંદર સંબંધી જકાત બદલની વડોદરાની નીતિના સવાલ સંબંધી કેટલાંક પેપરમાં ઉઠાપોઠ થાય છે, પરંતુ તે ગેર-સમજને લીધે છે. એ સંબંધે સત્ય હકીકત શું છે તેની સ્પષ્ટતા વડોદરાની ધારાસભામાં થઈ ગઈ છે. ઝોખા સંરક્ષક જકાત જે મહેસાણા અને અમરેલી પ્રાંતમાં લેવામાં આવે છે, તેથી માલ વાપરનાર જનતાને માલની કીમત વધારે આપવી પડે છે એમ જણાવવામાં આવે છે તે હકીકતમાં સત્ય નથી. જો કે ઝોખાબંદર કાઠીઆવાડનાં ઇતર બંદરો કરતાં વેળું છે, તો પણ ત્યાં સ્ટીમરો છેક ડકકા સુધી આવતી હોવાથી દરીવામાંથી વહાણમાં માલ ભરવાનો અને ડકકા સુધી લાવવાનો ખર્ચ અને નેખમ બચે છે. એટલે ઝોખાનો માલ બીજી વિશેષ સવડોને લીધે માન થોડા વધુ અંતરના લીધે મોંઘી પડે એ સંભવિત નથી.

હાલનો કરાર ના. અંગ્રેજ સરકાર અને શ્રી. ગાયકવાડ સરકાર વચ્ચે થયેલો છે. એવી સવલતો બીજાં રાજ્યોના બંદરોને નોંધતી હોય તો તે માગવા તેમને કંઈ પ્રતિબંધ નથી. પરંતુ તેમ કરવામાં વડોદરા રાજ્યનાં અને એ રાજ્યોનાં બંદરો અરસપરસ 'સ્વરાજ્યનાં બંદરો' જણાય તેવી ગોઠવણ થવી નોંધએ. તે ગોઠવણ કરવા અત્યારના સંસ્થાગોમાં કાઠીઆવાડનાં દરીયાઈ રાજ્યો તરફાર હોય એમ લાગતું નથી. એટલે ઝોખા બંદર સંબંધી વડોદરા રાજ્યની જકાત નીતિના સવાલ સંબંધે જે ઉઠાપોઠ થાય છે તેમાં પણ કંઈ તથ્ય નથી.

લી. તરસ્થ

કચ્છ અને હુંડીયામણ

[કચ્છની પ્રભુ પરિવહના અગ્રેસરોએ નામદાર મહારાજો શ્રી. ખેંગારજી, કચ્છ નરેશને ચલણ અને હુંડીયા-મણની સ્થિતિ પરત્વે એક વિગતેસર નિવેદનપત્ર પેશ કર્યું છે. અને તેમાં રાજ્યની હુંડીયામણની નીતિ પરત્વે, તથા તેમાં ફેરફારને શું શું અવકાશ છે અને એ નીતિથી રાજ્ય તથા પ્રભુ ઉપર શું અસર થાય છે એ વગેરે પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. હિંદુસ્તાનનાં ધણાં રાજ્યો પૈકી કચ્છ એક એવું રાજ્ય છે કે જેને ચલણની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે. ચલણનું સ્વાતંત્ર્ય, એ કોઈ પણ રાજ્યના અખંડિત રાજ્યત્વ (Sovereignty)નું ચિન્હ છે. અને તે અદ્યપિ કચ્છમાં હયાતી ધરાવે છે. ચલણનો પ્રશ્ન પણ કઠિન છે. તેમાં ઉમેશાં બે દૃષ્ટિબિંદુ હોય છે અને તેથી આ આખા પ્રશ્નનું સ્વરૂપ કાંઈક અંશે સમજાવ એટલા માટે એ આપું નિવેદન જેમનું તેમ અને આ નીચે આપું છે. તત્ત્વ]

૧. કચ્છમાં હુંડીયામણની વરસોથી ચાલતી આવેલી નુકશાનકારક અસ્થિરતાને પરીણામે પ્રજાનાં આર્થિક જીવનને ગંભીર નુકશાન પહોંચાડી સમગ્ર દેશનું આર્થિક તંત્ર જોખમાઈ પડવાની પરિસ્થિતિ ઉપ-સ્થિત થતાં, શ્રી. કચ્છી પ્રજાકીય પરિવહની સ્થાનિક કમિટિના સભ્યોની અને કચ્છના વેપારીઓના પ્રતિનિધિઓની મંચુકત સભામાં નિર્ણીત થયેલાં હુંડીયામણ તથા ચલણ સંબંધીનાં મંતવ્યો આપ નામદાર સમક્ષ તાત્કાલિક ઉકેલ માટે રૂબરૂ ચર્ચા કરી પેશ કરવા માટે અમારું પ્રતિનિધિ મંડળ નીમ-વાનો ઠરાવ થયેલ, તે ઠરાવ અન્વયે આ પ્રતિનિધિ મંડળને મળવાનો જે લાભ આપી પરિસ્થિતિની ગંભીરતા પીછાણી છે, તે માટે અમે અમારા તરફથી તથા શ્રી કચ્છી પ્રજાકીય પરિવહ તરફથી આપ નામદારનો સહકાર માનપૂર્વક આહાર માનવાની રજા લાઇએ છીએ.

૨. અમે અમારાં મંતવ્યો રજુ કરીએ તે પહેલાં આપ નામદાર સમક્ષ ધણી મગફરીથી જણાવીએ છીએ કે સ્વતંત્ર ચલણનો હક્ક જે હિંદુસ્તાનમાં થોડાં દેશી રાજ્યોમાં રહેતા પામ્યો છે તે આપણા કચ્છ દેશમાં હજી પણ અવિચળ છે, એ માટે અમે તથા શ્રી કચ્છી પ્રજા ગર્વ સહીત આનંદ લાઇએ છીએ, અને તે હક્ક સંબંધી પ્રજાનો વિશ્વાસ કાયમ રહે અને ચલણની આંટ ઉપર ધક્કો પહોંચે નહીં તેવી

શાસ્ત્રીય નીતિ ગ્રહણ કરવા અને ગ્રહણ કરી નિલા-વવા માટેની જરૂરીયાત તરફ કચ્છી પ્રજાનાં આર્થિક હિતની દૃષ્ટિએ આપ નામદારનું સંપૂર્ણ માનલાભે પરંતુ ગંભીરતાથી લક્ષ ખેંચવાની પણ સાથે સાથે રજા લાઇએ છીએ.

૩. આપણા રાજ્યમાં કોરી તથા પાંચીમાનું ચલણ છે અને હુંડીયામણનો દર કોરી ૩૭૯ના રૂપિયા ૧૦૦ના ભાવે રાજ્ય તરફથી નિર્ણીત કરવામાં આવ્યો છે તે છતાં છેલ્લાં પચાસ વરસોથી તે દર નિલાવવા માટે રાજ્ય તરફથી કર્ણાં વ્યવહાર પગલાં અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો અનુસાર કરવામાં આવ્યા નથી. તેમજ રાજ્યની નાણાં વિષયક નીતિ પણ તેવા દરને નિલાવવા માટે અનુકુળ બતાવવામાં આવી નથી. પરીણામે હુંડીયામણનો દર અગર તો નીર્ણીત દરથી ખસે ટકા નીચો થયો છે, અગર તો લગભગ ખસે ટકા ઉચો ગયો છે. પ્રજાની આવો નુકશાનકારક આર્થિક પાલમાલી થતો રહી છે અને ગરીબ પ્રજાનાં મહામહેનતે મેળવેલાં નાણાંની સલામતી રહી નથી. વેપાર ઉદ્યોગો નાશ પામ્યા છે. અને અતીશય ઉંચાં હુંડીયામણથી ગરીબ પ્રજા અસહ્ય મોંઘવારીમાં પીડાઈ રહી છે. આ પરિસ્થિતિ આપ નામદારશ્રીથી અજાણ હોય એમ અમને માનવા કારણ નથી, પરંતુ તે પરિસ્થિતિ ટાળવા પગલાં લેવામાં આવ્યાં નથી.

૪. આ પ્રશ્ન સંબંધમાં અને હુંડીઆમણ રથી કરવા બાબતમાં શ્રી કચ્છી પ્રજાકીય પરિષદ તરફથી તથા કચ્છની વેપારી પરિષદ તથા વેપારી મંડળો તરફથી વારંવાર ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા છે, તે ઠરાવો આપ નામદાર હબુર પેશ કરવામાં આવ્યા છે. છેવટ ચાલુ સાલે લગ્યાહિ પરિષદમાં નં. ૧૯ વાળો ઠરાવ પણ પસાર કરવામાં આવ્યો છે આ ઠરાવો થયા છતાં પરિસ્થિતિમાં કશો ફરક પડ્યો નહીં. છેવટ આ પ્રશ્ન ચર્ચા અને ચોગ્ય કરવા માટે 'પરિષદની સ્થાનિક કમિટી અને કચ્છના અગ્રગણ્ય વેપારીઓની ઝોક મંયુક્ત સભા શ્રી ભુજપર મુકામે તારીખ ૧૬-૧-૩૮ના રોજ બેસાડવામાં આવી, ત્યાં સંપૂર્ણ ગંભીરતાથી ચર્ચા ચાલી અને તે ચર્ચામાં કચ્છના બાહોશ અને અગ્રગણ્ય વેપારીઓએ ભાગ લીધો. ચર્ચાને અંતે આ સંયુક્ત સભાએ સંપૂર્ણ જવાબદારી અને ગંભીરતાથી નીચે પ્રમાણેનો ઠરાવ પસાર કર્યો અને વિગતવાર વિચારણા માટે નવ મુદ્દાઓ નક્કી કર્યા; મજકુર ઠરાવ નીચે પ્રમાણે છે:-

“હુંડીની અસ્થિરતા સંબંધમાં લગ્યાહિ પરિષદે કરેલ ઠરાવનો અમલ કરાવવા બાબતમાં કચ્છી પ્રજાકીય પરિષદની સ્થાનિક કમિટી તથા તેમના તરફથી આમંત્રિત ચએક્કા કચ્છના આગેવાન વેપારીઓની આ સંયુક્ત સભાનો ચોક્કસ અભીપ્રાય થાય છે કે હાલની, શ્રી કચ્છી દરબારની હુંડીઆમણ પૂરતેની નીતિ તથા તે અંગેની નાણાં વિષયક નીતિ અર્થશાસ્ત્રના કોઈ ચોક્કસ સિદ્ધાંતો ઉપર રચાએલી ન હોવાને કારણે ઉત્પન્ન થએલ હુંડીઆમણની ભયંકર અસ્થિરતાથી કચ્છની આર્થિક સ્થિતિ ભેખમમાં આવી પડી છે અને કચ્છના વ્યાપારી તથા ઉત્પાદક વર્ગોની તથા ખેડૂતો, મજકુરો વીગેરેની નાણાં વિષયક સલામતી રહેતી નથી એટલે આ સભા શ્રી કચ્છ દરબારને અરજ કરે છે કે—

૧. શ્રી કચ્છ દરબારે હુંડીઆમણ પૂરતેની નીતિ તથા તેના અંગેની નાણાં વિષયક નિતિની સ્પષ્ટ જાહેરાત કરવી.

વધુ અરજ કરે છે કે:—

૨. હુંડીઆમણ રથી કરવા માટે અને કચ્છની આર્થિક સમતુલા અને નાણાંવિષયક સલામતી જાળવવા માટે રૂપીઆ કોરીના દર અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત અનુસાર ચોક્કસ રથી કરી તે દર જાહેર કરે.

૩. અને તેને ટકાવી રાખવા માટે તેને અનુકૂળ પોતાની નાણાં વિષયક નીતિ તથા લેતી ફેતીની નીતિ અપત્તાર કરે.

એ પ્રમાણે તાતકાલીક કરવા શ્રી દરબારને અરજ કરવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે નહીં કરવામાં આવે અને અત્યારની આર્થિક રીતે હાનિકારક નીતિમાં તથા તેને અંગેની નાણાં વિષયક નીતિમાં સત્તર સુધારો કરવામાં નહીં આવે તો આ સ્થિતિને કારણે શ્રી દરબારનાં ખાતાઓ જેમ કોરીને બદલે રૂપીઆમાં બચાવ કરે છે અને લેતી ફેતી કરે છે તેજ પ્રમાણે રૂપીઆનો વહીવટ સર્વત્ર ચાલુ કરવાની સ્થિતિ ઉપરિચત થશે અને કચ્છ રાજ્યનાં કોરીનાં ચક્ષણ સંબંધમાં પ્રજા વિશ્વાસ ગુમાવી ખેસશે એ વિચારપૂર્વક લક્ષમાં લેવા કચ્છ રાજ્યને આ સભા વિનંતી કરે છે.

૫. વિશેષ વિચારણા માટે અને સ્પષ્ટ મંતવ્યો નિર્ણિત થવા માટે જે મુખ્ય મુદ્દાઓ નક્કી કરવામાં આવ્યા તે નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. નીચે લખ્યાં ભુદાં ભુદાં પણ કચ્છી પ્રજાનાં હિતના અંગતુત દર્શિખિન્દુઓ નજરમાં રાખીને હુંડીઆમણનો શું ભાવ કુદરતી ગણી શકાય.

૧. સ્થાનિક કચ્છમાં આર્થિક સમતોલપણ જાળવી શકાય.

૨. વ્યાપાર સરળ થાય.

૩. પ્રજાને અતિ મોંઘવારીમાં આવવું ન પડે.

૪. રૂપીઆ કોરીની ખેસત કિંમતની સરખામણી નજરે.

૫. રૂપીઆ કોરીની Demand and Supply ના સિદ્ધાંતની નજરેની સ્થાનિક પરિસ્થિતિ.

૬. કચ્છનું સ્થાનિક કરન્સીનું સ્થાયી-અસ્થાયી-પણું કેટલું તેની વસ્તુસ્થિતિ.

એ સઘળી બાબતો ભુદી ભુદી રીતે અને સમ-અને એકરૂપે વિચારમાં લેવાઈ હુડીનો કયો ભાવ કુદરતી ગણી શકાય તેમ છે.

૨. હુડીઆમણની આવી અસ્થિર દશા પ્રજાને તેમજ વ્યાપારને શું અસર કરે છે.

૩. હુડીઆમણ સ્થિર થવું જરૂરી હોય તો-

૧. કયા ગાળામાં ભાવ હોવા નોંધ્યો.

૨. તેમ થવું શક્ય છે?

૩. શક્ય હોય તો શી રીતે?

૪. થવું અશક્ય જણાય તો શું કરવું?

૪. ફેરફારમાં નોંધાવાની અફવાઓ બાબતને પણ હુડીઆમણથી ભારે નિસ્પત જણાય છે. આ બાબતમાં દરબારશ્રીજી પાસેથી ચોખી હકીકત મેળવવી જરૂરી છે.

૫. હુડી ઉઘી થતી જતી હોતાં રૂપીઆનું ચલણ થવાની અફવા સંબંધમાં સ્પષ્ટ વિગત મેળવવી જરૂરી છે કારણકે તે પણ આ બાબતમાં અસર કરે છે.

૬. જો ચલણ બદલવાની અફવા સાચી કરે તો તે માટે અગાઉથી વિચારી નેવા જેવી બાબતો નીચે પ્રમાણે છે:-

૧. ઉંચા ભાવે વસ્તીને રૂપીઆ લેવા પડે તે પરિસ્થિતિને દળવી બનાવવા બાબત.

૨. સ્થાવર ગિલકત તેમજ લેણદેણમાં પ્રજાની રાક્ષ છે તે રૂપીઆમાં ફેરવવાના ધોરણ બાબત.

૩. કોરીઓના આકારમાં મહેતાણાં પગારો અપાય છે તેના બદલામાં તેના શું દર હોવો મુતાસજ છે.

૭. બ્રિટિશ ટેરીફ કચ્છમાં દાખલ થવા બાબતની અફવા પણ આ હુડીઆમણ પર અસર કરે છે તે બાબત.

૮. ઉપર જણાવેલ ૪, ૫, ૬, ૭ મુદ્દા સંબંધમાં શ્રી દરબારે પ્રજાને અજાણ ન રાખવા સંબંધમાં કરવા જેવું છે.

૬. ઉપરના મુદ્દાઓ બાબત પ્રજામાં તથા વેપારીઓમાં ખુબ ચર્ચા ચાલી અને છેવટ ફરીથી શ્રી ભુજનગર મુકામે તથા શ્રી અંજાર મુકામે અનુક્રમે તારીખ ૬-૨-૩૮ના રોજ તથા તારીખ ૨૦-૩-૩૮ના રોજ સંયુક્ત સભાઓ મળી અને એ સંયુક્ત સભામાં કચ્છી પ્રજાનાં હુડીઆમણ બાબતનાં સ્પષ્ટ મંતવ્યો નિર્ણીત થયાં છે. તે મંતવ્યો પુખ્ત, શાસ્ત્રીય, અને ગંભીર વિચારણાને અંતે એકમતથી કરાવવામાં આવ્યાં છે. મજકુર મંતવ્યો નીચે પ્રમાણે છે અને તે આપ નામદાર હજુર પેશ કરવા અમે રજા લખ્યો છીએ.

૧. કચ્છમાં આર્થિક સમતુલા જળવાય, વ્યાપાર ઉદ્યોગ સરળ થાય, ઉત્પાદક ધંધાઓનો વિકાસ થઈ શકે, પ્રજાને અતી મોઢવારીમાં આવવું ન પડે, તથા રૂપીઆ કોરીના શ્રી કચ્છ રાજ્ય અને સરકાર વચ્ચે નિર્ણીત થયેલા દરની નજરે તથા કચ્છની અત્યારની સ્થાનિક પરિસ્થિતિ નજરે, વગેરે પ્રજા હિતનાં તમામ દૃષ્ટિબિંદુઓ નજરમાં રાખી પુખ્ત વિચારણાને અંતે પહેલા મુદ્દા બાબત આ સંયુક્ત સભાનો એવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે શ્રી કચ્છ રાજ્યે સો રૂપીએ કોરી ૩૭૯ થી ૪૦૦ સુધીના ગાળામાં હુડીઆમણનો દર સ્થિર કરી તે દર ટકાવી રાખવો નોંધ્યો.

૨. હુડીઆમણની અસ્થિરતાથી ચલણની આંટ ઉપર ધક્કો પહોંચ્યો છે અને પ્રજાને મુશ્કેલી થતી જાય છે.

૩. મુદ્દા ત્રીજા તથા તેના પેટા મુદ્દાઓ સંબંધમાં એવો અભિપ્રાય થયો છે કે,

૧. હુડીઆમણની સ્થિરતા અનિવાર્ય છે અને તે માટે મુદ્દા પહેલામાં જણાવ્યા પ્રમાણેનો દર ટકાવી રાખવો નોંધ્યો.

૨. આ પ્રમાણે હુડીઆમણનો ભાવ ટકાવી રાખવાનું કચ્છ રાજ્ય માટે અશક્ય નથી.

૩. અને તે દર ટકાવી રાખવા માટે કચ્છ રાજ્યે નીચે પ્રમાણે પગલાંઓ સમગ્રપણે લેવાં નોંધ્યો.

A. ચલણમંથી થતા અને થએલા નફાને, ex-
change equalization fund હુંડી-
આમણ રિથર કરવાના ફંડ તરીકે અને
રીઝર્વ ફંડ તરીકે રાખીને.

B રાજ્યની રૂપિયાતી ખપત્ત ઓછી કરીને
તેમજ રાજ્યની લેતી દેતી અને investment
રોકત. કારીના ચલણમાં રાખીને.

C બેન્કીંગની સગવડ કરીને.

D મોજશોખની વસ્તુઓની આયાત ઉપર
અંકુશ મુકીને.

E હુજર ઉઘોગ, ખેતીવાડીને ઉત્તેજન આપીને
તથા દેશની આબાદીનાં સાધનોનો વિકાસ
કરીને.

F રાજ્યની નાણાં વિષયક નીતિ પ્રજાની આર્થિક
રિથતિના પ્રમાણમાં રાખીને. રૂપિયાના
ખરચો પર અંકુશ મુકીને.

૪. મુદ્દા ચોથા સંબંધમાં આ સભા એવા
અભિપ્રાય પર આવે છે કે હિન્દી ફેરેશનમાં શ્રી
કમ્ચ રાજ્યના નોડાણ સાથે ચલણ તથા હુંડીઆ-
મણનો પ્રશ્ન સંકળાયેલો હોઈ તે સંબંધીની દ્રષ્ટિકોણની
બાબતમાં શ્રી કમ્ચ રાજ્યે કે પ્રજાને વધારે વખત
અણવાકે નહીં રાખવાની આવશ્યકતા છે.

૫-૬ મુદ્દા પાંચમા તથા છઠ્ઠીની બાબતમાં પુખ્ત
વિચારણાને અંતે આ સભાનો એવો અભિપ્રાય
થયો છે કે.—

૧. રૂપિયાનું ચલણ દાખલ થવાનો સંભવ
હોવાનું મનાવું હોવાને કારણે હુંડીનો દર
ઉંચો લઈ જવામાં આવે છે એવી પ્રજામાં
માન્યતા ફેલાયેલી છે તેથી તે સંબંધમાં
સ્પષ્ટ ગહેરાતની જરૂર છે.

૨. જે રૂપિયાનું ચલણ દાખલ થવાની અફવા
સાચી દરે તે—

૧. શ્રી કમ્ચ રાજ્યે પ્રજા પાસેથી રૂપિયા ૧૦૦ની
કારી ઉછેળના સરકાર સાથે નિર્ણિત થએલા
દર પ્રમાણે કારીઓ ખેંચી લેવી નોંધાય.

૨. લેણદેણનો દર રૂ.૧૦૦ થી કારીના, બવહારનો
દર ઉપર પ્રમાણે દરાવવો નોંધાય.

૩. અને ચલણ બદલની મુદત ઓછામાં ઓછી
છ માસની રાખવી નોંધાય.

૭. સ્થિતિ જગત પદ્ધતિ કમ્ચમાં દાખલ થવાની
છે એવી પણ માન્યતા પ્રજામાં ફેલાયેલી છે
અને જે તેમ હોય. તો તે સાથે, પણ હુંડીઆ-
મણના પ્રશ્નનો ધણો સંબંધ રહેલો છે એટલે જે
સ્થિતિ ટેરીફ પદ્ધતિ કમ્ચમાં, થવાની અફવા સાચી
દરે તો તે વખતે પણ હુંડીઆમણના પ્રશ્નનો નિકાલ
ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે થવો નોંધાય
એવો આ સભાનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે.

૭. હવે ઉપર જે સાત મંતવ્યો જણાવ્યાં તેની
વિગતવાર ચર્ચામાં ઉતરી નીચે પ્રમાણે જણાવવાની
માનપૂર્વક રજા લઈ એ છીએ.

૮. મુદ્દો પહેલો હુંડીઆમણના કુદરતી દર
સંબંધી છે અને તેમાં કમ્ચની આર્થિક દૃષ્ટિએ ઊછ-
ધી ૪૦૦ સુધીનો ભાવ એ કુદરતી દર છે એવું
પણ જણાવવામાં આવ્યું છે. આ અભિપ્રાય બાંધતી
વખતે શ્રી કમ્ચ રાજ્ય વચ્ચે જે સિદ્ધાન્તોને અનુ-
સરીને ૧૦૦ રૂપિયાની કારી ઊછે નો દર નિર્ણિત
થયેલો છે તે નજર સમક્ષ રાખવામાં આવ્યો છે.
કારી ઊછે ગાળતાં જેટલી ચાંદી ચોખી નીકળે
છે તેટલી જ ચાંદી રૂપિયા ૧૦૦ ગાળતાં નીકળે
છે. રાજ્યના ચોપડાઓમાં આ દર પ્રમાણે જ હિસાબ
મંડાય છે અને સરકાર સાથેના સંબંધમાં પણ આ
નિર્ણિત દર પ્રમાણે જ લેતી દેતીનો બવહાર થાય
છે. પરંતુ આ રાજ્યનિર્ણિત દર ટકાવી રાખવા
રાજ્યે કાંઈ પણ હાલ સુધી પગલાં લીધાં નથી.
નિર્ણિત દર ઊછેનો છતાં સંવત ૧૯૫૭-૫૮માં ૬૦૦
કારી સુધી હુંડીઆમણનો દર થયો હતો અને પાછ-
ળથી રાજ્યની નાણાં વિષયક નીતિ બદલાતાં ભાવ
ઘટવા લાગ્યો. તે કારી ૧૬૦ સુધી ગયો. અને
ફેલાક વરસો સુધી ૧૬૦ થી ૨૦૦ સુધી ટકાવી
રાખવામાં આવ્યો. હુંડીઆમણ આમ ખસે ટકા

નીચે ગયું તેમાં દેશના ખેતીવાડી, હુન્નર ઉદ્યોગની પાયમાલી થઈ અને ખેડારીમાં વધારો થયો. કચ્છની જમીન અણખેડવાએલી મુકી ખેડૂતો પરદેશ ચાલ્યા ગયા. કારીગરો હુન્નરોને છોડી ધંધા માટે પરદેશ ગયા, પ્રજાનાં આર્થિક જીવનનો નાશ થયો. આ સંબંધમાં અનેક પોકારો થયા સાચાં, તે પોકારોને પરિણામે રાજ્યની નાણાં વિષયક નીતિ બદલી અને ખીજા દિશામાં હુંડીયામણની નિરંકુશ ગતિ થવા લાગી તે ૧૬૦ મુધી ભાવને પહોંચી છે. આ તખ્તમાં હુંડીયામણ ભત્તારે ૩૭૬-૪૦૦ ના ગાળામાં પહોંચ્યું ત્યારે રાજ્યે પ્રજાનું આર્થિક હિત લક્ષમાં રાખ્યું હોત અને સિદ્ધાન્તો અનુસાર હુંડીયામણની નીતિ અંકુશમાં રાખી હોત તો તે ભાવે હુંડીયામણ વહેંચું સ્થિર થઈ ગયું હોત પરંતુ રાજ્યની કોરીઓ વધારે ને વધારે ઉમાદક કે અતુત્પાદક રીતે Circulationમાં મુકવાની નીતિ ચાલુ રહેતી આવી છે, પરીણામે આ અસલ મોંઘવારીમાં પ્રજાની પાયમાલી થતી ચાલી છે અને વેપારતંત્ર તુડી પડ્યું છે. આમ હુંડીયામણના છેલ્લા પચાસ વરસના ઇતિહાસ ઉપરથી જ સ્પષ્ટ રીતે આપ નામદારને જણાઈ આવશે કે જે રાજ્ય તરફથી ૩૭૮નો નો ભાવ નિર્ણીત કરવામાં આવ્યો છે તે ભાવથી જ પ્રજાનું આર્થિક હિત જળવાઈ રહે તેમ છે-તેમાં જ પ્રજાની આબાદી છે અને તેથી જ પ્રજાનાં નાણાંની સલામતી છે. અને તેવો નિર્ણીત દર ટકી રહેશે અને ટકાવી રાખવાની નીતિ ગ્રહણ થશે તો જ કચ્છનાં ચક્રણ ઉપરથી ઉડી જતો વિશ્વાસ ફરી પાછો સ્થિર થશે અને તેની આંટમાં શ્રદ્ધા પેદા કરશે. તેને અજાણે શું સ્થિતિ ઉભી થશે તેની કલ્પના થઈ શકતી નથી.

૯. હુંડીયામણનો દર નીચો હોવો જોઈએ કે ઉંચો હોવો જોઈએ તેની અપ્રત્યુત ચર્ચામાં નહીં પણ દેશના આર્થિક ઇતિહાસ ઉપરથી જે નિર્ણીત દર દેશના હુન્નર ઉદ્યોગોને તથા સમગ્ર પ્રજાને લાભ લેવાય જણાયો છે તે દરને કુદરતી દર તરીકે આપણે

ગણીએ તો તે અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોની નજરે કયું અશાસ્ત્રીય હોય એમ અમને (આપ નામદારના નિત્ર પ્રશ્નજનોને) જણાતું નથી.

૧૦. અલગત કચ્છ રાજ્ય તરફથી ટંકશાળામાં સંવત ૧૯૩૨ થી ૧૯૯૪ સુધી કેટલાં પાંચીઆં ને કોરીઓ વાર્ષિક પાડવામાં આવ્યાં, તેમાં દર વર્સે ચાંદીના ભાવની નજરે કેટલો નફો થયો; કચ્છમાં સંવત ૧૯૩૨ થી ૧૯૯૪ સુધીના ભાવિનો price નો index number શું છે અને બ્રિટિશ દિવંદના મળી આવતાં index number શું છે તેની parity કયા દર ઉપર, ખીજા સંયોગો બાદ કરતાં રહે છે: કચ્છની આયાત નિકાશના દર વરસોના આંકડા પરદેશમાં વસતા કચ્છીઓ તરફથી દર વરસે કેટલા રૂપીઆ કચ્છમાં મોકલવામાં આવે છે. સ્થાનિક કચ્છીઓનાં કોરીનાં ખચત નાણાં રૂપીઆમાં કેટલાં રોકવામાં આવે છે, -રાજ્યનાં ખચત નાણાં રૂપીઆમાં કેટલાં invest થયાં છે: અને વારસીક થાય છે, કોરીનું circulation કેટલું છે, કેટલી કેટલી રકમ ઉત્પાદક productive channel માં વાપરવામાં આવી છે, હુંડીયામણની પચાસ વરસની અસ્થિરતાનાં શું શું પરિણામે પ્રજાને ભોગવવાં પડ્યાં છે, રાજ્યની નાણાં વિષયક નીતિથી કયી રીતની અસર હુંડીયામણ ઉપર થઈ છે અને થાય છે તથા જાકત નીતિથી શું અસર થાય છે.

આ તમામ બાબતનાં આંકડાઓ તથા વિગતો કચ્છ રાજ્ય તરફથી પ્રજા સમક્ષ મુકવામાં આવે તો અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોની નજરે કયા દરે હુંડીયામણનો સ્થિર કરવું જોઈએ અને કયો દર કુદરતી છે તેનો શાસ્ત્રીય અભિપ્રાય આપી શકાત, પરંતુ તે છતાં પણ પ્રજાએ જે આર્થિક દંશા અત્યારે મુધીમાં ભોગવી છે અને ભોગવતી રહે છે તે પરથી તેમજ ચાલુ વેપાર-ઉદ્યોગના તંત્રની વચ્ચે વસનારા અને તમામ દરિયિંદુઓ લક્ષમાં રાખી વિચાર કરનારા આપ નામદારના પ્રશ્નજનોએ જે મંતવ્ય કોરી ૩૭૬ થી ૪૦૦ ના ગાળા વચ્ચેનાં

દર સંબંધમાં આપ્યું છે તે મંતવ્ય ઉપરની શાસ્ત્રીય હકીકતો તપાસીને અર્થશાસ્ત્રીઓ જે નિર્ણય ઉપર આવી શકશે તેને જ પરિણામે મળતું આવશે એમ અમારી વેપારી દષ્ટિ અમને સાક્ષી પુરે છે. અમારૂં મંતવ્ય સંપૂર્ણ અને પુખ્ત વિચારણાને અંતે નક્કી થએલું છે અને તે દરાવવામાં અમારી જવાબદારીનું અમે સંપૂર્ણ ભાન રાખ્યું તે આપ નામદારને જણાવવાની રજા લઈએ છીએ.

૧૧. બીજો મુદ્દો હૂંડીઆમણની સ્થિરતા સંબંધમાં છે. કોઈ પણ દેશનાં ચલણ નથા હૂંડીઆમણમાં તે દેશનાં આર્થિક હિતની દષ્ટિએ વ્યવહારીક સ્થિરતા જળવાઈ રહેવી જોઈએ એવો અર્થશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે, તેવી સ્થિરતા Relative stability of prices and exchange રહે તોજ પ્રગ્નને દેશના ચલણમાં વિશ્વાસ બેસે અને પ્રગ્નની આર્થિક આબાહી થાય પરંતુ તેમાં જે અસ્થિરતા દાખલ થાય તો પ્રગ્નનો વિશ્વાસ ચલણમાંથી ઉઠી જાય. વેપાર-ઉદ્યોગને નુકશાન પહોંચે અને પ્રગ્નનાં નાણાં પરરાજ્યના વિશ્વાસુ સિદ્ધાંતમાં રોકાણ શોધે. પરિણામે દેશનું આર્થિક તંત્ર તુટી પડે. હૂંડીઆમણની છેલ્લાં પચાસ વરસની અસ્થિરતાથી ઉપર જણાવેલાં પરિણામો કચ્છની ગરીબ પ્રજા મુંજે મોઢે સહન કર્યા કરે છે. ખુદ રાજ્ય તથા રાજ્યનાં કેટલાંક ખાતાઓ પરરાજ્યના રૂપીઆના ચલણમાં બ્યવહાર કરે છે, પરિણામે પ્રગ્નને રાજ્યનો સિદ્ધો સંગ્રહ કરવામાં બય રહે છે. આવી રીતે અસ્થિરતામાં રૂપીઆનું ચલણ દાખલ થઈ જવું જોઈએ એવી ઈચ્છા પણ પ્રગ્નમાં વ્યક્ત થતી જોવામાં આવે છે. રાજ્યોનો સ્વતંત્ર ચલણનો હક્ક પણ જોખમમાં આવી પડશે. એટલે પ્રગ્નના હિતની ખાતર તેમજ રાજ્યના ચલણના હક્કની પવિત્રતા તથા આંટની ખાતર પણ હૂંડીઆમણની અસ્થિરતા હવે વધારે વખત ચલાવી લેવી એ સલાહ ભરેલું નથી. હૂંડીઆમણને હવે કોઈ પણ ઉપાયોથી રાજ્યે સ્થિર કરવું જ જોઈએ અને તે ૩૭૬ થી ૪૦૦ સુધીના

ગાળામાં સ્થિર રહેવું જોઈએ એવું આપ નામદાર સમક્ષ ભારપૂર્વક જણાવવાની રજા લઈએ છીએ.

૧૨. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેનો દર સ્થિર કરી ટકાવી રાખવાનું શક્ય છે કે કેમ એ પ્રશ્ન ઉપર ગંભીર વિચારણા કરવામાં આવી છે અને તેને અંતે તેમ થવું અશક્ય નથી એવો સંયુક્ત સભાનો અભિપ્રાય થયો છે. અલખત કચ્છ રાજ્યની આર્થિક તથા રાજકીય સ્થિતિ નજરે તથા સ્થાનિક સાધનો અને રૂપીઆમાં રોકાણ કરવાની વધતી જતી રાજ્ય તથા પ્રગ્નની વૃત્તિ તરફ તથા રૂપીઆની વિશ્વાસનિયતા તરફ અને રાજકીય સંજોગો જોતાં આવી રીતે સ્થિર દર ટકાવી રાખવામાં કચ્છ રાજ્યનાં નાણાં વેક્ટ્રાઈ જવાનો સંભવ ઉપસ્થિત થતો હોય તો તે સવાલ પ્રત્યે પણ રાજ્યે ધ્યાન આપવું જોઈએ. અને તેમ થવા પામતું હોય તો હાલની હૂંડીઆમણની નુકશાનકારક અનિયંત્રીતગતિ ચાલુમાં રાખી કોરીના ચલણના હક્કને વળગી રહેવું એ ઈચ્છનીય છે કે કેમ, અને તેવી સ્થિતિમાં પ્રગ્નના આર્થિક હિતની ખાતર કેવા પ્રકારની નીતિ ગ્રહણ કરવી એ સંબંધમાં રાજ્યે ઉદાસીન રહેવું ન ધટે. એવી પણ વ્યવસ્થા થઈ આપ નામદારને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ.

૧૩. અલખત અમારી સંયુક્ત સભાના અભિપ્રાય પ્રમાણે હૂંડીઆમણના દરને ટકાવી રાખવું અશક્ય નથી. અને તેને માટે જે ઉપાયો ઉપર પેરા ૬માં ખતાવવામાં આવ્યા તે સમગ્ર પણ લેવાવા જોઈએ. તેમાંનો એકજ ઉપાય બીજાને મુકીને લેવાશે તો સફળતા મળશે નહીં.

૧૪. આ ઉપાયોનું વિવેચન કરતા પહેલાં એક વસ્તુ પ્રત્યે પણ અમારૂં ધ્યાન ખેંચાય છે અને તે એ છે કે કેટલાંક સ્થળોમાં માનવામાં આવે છે કે હૂંડીઆમણને અસ્થિર કરવા માટે નિર્ણીત દર ટકાવી રાખવાની રાજ્યની શાસ્ત્રીય, નાણાવિષયક અને ચલણની નીતિ તથા આર્થિક નીતિની ગેરહાજરી જવાબદાર છે. આ ખાખત અમે હૂંડીઆમણ સ્થિર

કરવા માટે જે ઉપાયો બતાવ્યા છે તે ઉપાયોની વિગતવાર ચર્ચાથી રૂપરૂં સમજવામાં આવશે.

૧૫. હુંડીયામણ સ્થિર ટકાવી રાખવાના ઉપાયો પૈકી પહેલો ઉપાય એ છે કે કોરીના ચલણમાંથી થએલો નફો અને થતો નફો રીઝર્વ ફંડ તરીકે અને કોરી-રૂપીઆના હુંડીઆમણના દરને ટકાવી રાખવાના ફંડ Exchange equalization fund ને તરીકે રાખવો જોઈએ. અને તેનો ઉપયોગ સુવ્યવસ્થિત અને વિશ્વાસપાત્ર બાહોશ બેન્ક મારફત દેશના Stability of prices and exchange maintain કરવા માટે દેશના આર્થિક સંયોગો અને આર્થિક સ્થિતિની નજરે થવો જોઈએ અને તે માટે રાજ્યની સમગ્ર નાણાં વિષયક નીતિ, ઈન્વેસ્ટમેન્ટ નીતિ, તથા આયાત નિકાસ વેપારી નીતિ, આર્થિક આબાદીની નીતિ, વગેરે એ વ્યવહારીક સ્થિરતા Stability ને અનુરૂપ બનાવવી જોઈએ. ટંકશાળનો હક્ક એ તો ચલણની આંટ અને પવિત્રતા અને દેશની આબાદીને માટે જ છે. તેનું નિયમન પણ પ્રજાનો વિશ્વાસ ધરાવનારા અને નિષ્ણાત શખ્સો મારફત થવું જોઈએ અને તેનાં working અને નફાના આંકડાઓ દર વરસે પ્રજા સમક્ષ પ્રસિદ્ધ થવા જોઈએ.

આ સંયોગોમાં રાજ્યના ચલણના હક્ક તથા તેની આંટ તથા પવિત્રતા જાળવી રાખવા અને હુંડીઆમણના દરને સ્થિર કરી તેને નિભાવી રાખવા માટે આ પ્રમાણેના અત્યાર સુધીના ચલણના નફાનો ઉપયોગ થાય અને હવે પછી થનારા નફાનો પણ તેજ ઉપયોગ થાય તોજ રાજ્યના ચલણનો હક્ક અવિચળ રહી શકે અને તોજ તે ચલણની આંટમાં પ્રજાનો વિશ્વાસ પેદા થશે એવું અમે આપ નામદારશ્રીઓને સંપૂર્ણ જવાબદારીથી જણાવીએ છીએ.

૧૬. આવી રીતે ચલણમાંથી થએલો નફો તથા થતા નફાને exchange equalization fund અને રીઝર્વ ફંડ તરીકે રાખી તેનો ઉપયોગ એક સંધર બેન્ક મારફત થવો જોઈએ તે માટે તેમજ હુંડીઆમણની સ્થિરતામાં મદદરૂપ થઈ પડે તે માટે

બેન્કીંગની સગવડ કરવા બાબતનો ઉપાય નીમી ઉપાય તરીકે સુચવવામાં આવ્યો છે. exchange equalization fund ની સાથેજ સંબંધ-ધરાવતો આ ઉપાય હોઈ બીજા ઉપાય પહેલાં આની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. અત્યારના સંયોગોમાં હુંડીઆમણની અસ્થિરતાને કારણે છેલ્લાં પચાસ વરસથી કચ્છની પ્રજા રૂપીઆના સિક્કામાં પોતાની બચત રકમોનું રાકાણું કરે છે તે ઉપરાંત રાજ્યનાં બચત નાણાં પણ પરરાજ્યના સિક્કામાં ઇન્વેસ્ટ કરવામાં આવે છે અને તે પણ હુંડીઆમણના દરને નિર્ણીત દરથી ઉંચે લઈ જવા માટે કારણરૂપ બને છે. રાજ્ય તરફથી જાણીતા અર્થશાસ્ત્રી મનુ સુબેદાર સાહેબના પ્રમુખપદ હેઠળ એક બેન્કીંગ કમીટી નીમવામાં આવી હતી અને તેનો રીપોર્ટ આપ નામદાર સમક્ષ રજુ પણ કરવામાં આવ્યો છે. જો કે તે જાહેરમાં સુકવામાં આવ્યો નથી. તે છતાં આ બાબતે રાજ્ય ઉદાસીનતા સેવી રહ્યું છે. કચ્છમાં બેન્ક અસ્તીત્વમાં લાવવા માટે પ્રજાનો તે બેન્કમાં વિશ્વાસ પેદા કરવાની જરૂર રહેશે. ચલણનો નફો તથા રાજ્યનાં તથા રાજ્ય કુટુંબનાં ઇન્વેસ્ટમેન્ટસ વગેરે તેવી બેન્ક હસ્તક રાખવાની જરૂર રહેશે અને ટંકશાળનું કામ પણ તે બેન્કનાં આશ્રય નીચે રાખવું પડશે, તે ઉપરાંત રાજ્યની લેતી દેતી પણ તે બેન્ક હસ્તક રહેવાની જરૂર પડશે. બેન્કનું કામ હુંડીઆમણને સ્થિર કરવાનું અને સિક્કાની Relative stability ટકાવી રાખવાની જરૂર રહેશે અને તે ઉપરાંત કમર્શીયલ બેન્ક તરીકેનાં functions પણ તેના હસ્તક રાખવામાં આવશે, તો પ્રજાનાં બચત નાણાંનું બેન્ક હસ્તક રાકાણું થશે અને તેથી દેશની મુદી—પરદેશ જતાં અટકશે અને વ્યાપાર ઉદ્યોગને ફાયદો થઈ હુંડીઆમણની સ્થિરતા જાળવવામાં મદદરૂપ થઈ રહેશે. બેન્કીંગ કમીટીનો રીપોર્ટ પ્રજા સમક્ષ સુકવામાં આવ્યો નથી. એટલે તેનાં મંતવ્યો સંબંધી કાંઈ ચર્ચા થઈ શકે નહીં પરંતુ અમારી માન્યતા પ્રમાણે આ મંતવ્યો પણ હુંડીઆમણની સ્થિરતાને જાળવી રાખવા માટે જ હશે.

૧૭. હુંડીઆમણુ સ્થિર ટકાવી રાખવાના ખીજ ઉપાય તરીકે સંયુક્ત રાજા તરફથી એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે રાજ્યે પોતાની રૂપિયાની અપત ઓછી કરવી જોઈએ અને રાજ્યની લેતી દેતી તથા રોકાણો કોરીના ચલણમાં રાખવાં જોઈએ. હુંડીઆમણુનો સ્થિરતા માટે ખીજ કારણો સાથે રાજ્યની મોટી રકમની રૂપિયાની માંગ તથા—રૂપિયાના આકારે થતાં રોકાણો અને લેતી દેતી એ પણ જવાબદાર છે. રાજ્યને અમે નીચે જણાવીશું તેમ મોટી રકમના રૂપિયાની જરૂર રહે છે. તે માટે કોઈ પણ જાતની નીતિ ગ્રહણ કર્યાં સિવાય રાજ્ય, બજારમાં કોરીઓ circulation માં મુકે છે, અને રૂપિયા ખરીદ કરે છે. રૂપિયાનો આવી રીતે ડીમાન્ડ વધતાં તેનો દર વધે છે. એક વખત વધેલો દર ફરી પાછો નીચે જતો નથી, અગર જરા નીચે જવાના સંયોગો પેદા થાય છે ત્યાં ફરી રાજ્ય તરફથી રૂપિયાની ખરીદી શક્ય છે અને ફરી ભાવ વધે છે. આવો ક્રમ છેલ્લાં ૧૮લાં એક વરસોથી ચાલુ રહેલો અગાઉને જોવામાં આવે છે અને તે હાલની—તુકશાનકારક અસ્થિરતા માટે સારો ભાગ બનવે છે.

૧૮. હવે રાજ્યને રૂપિયાની અપત કંઈ કંઈ ખાખતોમાં રહે છે અને તેને કેવી રીતે ઓછી કરી શકાય, તે જણાવવાની રાત લખીએ છીએ. રાજ્યને રૂપિયાની અપત ખાસ કરી નીચેનાં કારણોસર... વિવેક પડતી જોવામાં આવે છે:

૧. વરીષ્ટ અધિકારીઓના પગારો જેનું પ્રમાણ પણ કમ્પની ગ્રામની આર્થિક સ્થિતિ નજરે અસહ્ય છે. તે પગારો રાજ્યના ચલણમાં નહીં બલ્કે પર-રાજ્યના રૂપિયાનાં ચલણમાં આપવામાં આવે છે તે માટે મોટી સંખ્યામાં રૂપિયાની જરૂર રહે છે.

૨. રાજ્યના તથા રાજ્ય કુટુંબના યુરોપના પ્રવાસો માટે પડતી રૂપિયાની જરૂર.

૩. રાજ્યનાં નાણાં રૂપિયામાં પરરાજ્યના સિક્કામાં કન્વર્સ થાય છે તે માટે મોટી રકમના રૂપિયાની જરૂરીયાત.

૪. રાજ્યનાં ધરીગેશન ખાતાં, તથા રેલવે ખાતાં, બંદર ખાતાં, ઇલેક્ટ્રીક ખાતાં, પબ્લીક વર્ક્સ તથા પેલેસ ખાતાં વગેરે ખાતાંઓનાં બજેટો રૂપિયામાં આકારવામાં આવે છે તે માટે રૂપિયાની જરૂરીયાત.

૫. રાજ્યને જોઈતી પરદેશની મોજશોખની તથા ખીજ કોમતી વસ્તુઓ માટે.

૬. રાજ્યનાં Rupee Commitmenty.

આ તથા આવા પ્રકારની ખીજ ખાખતો માટે રાજ્યને વાર્ષિક લાખો રૂપિયાની જરૂર પડે છે અને જરૂર માટે સ્થાનિક બજારમાંથી કોરીઓ 'Circulation'માં મુકી રૂપિયાની ખરીદી થાય છે. ક્યારે કેવી જરૂર પડશે તે સંબંધમાં કશી એક શાસ્ત્રીય એકધારી નીતિ નથી. એટલે સટાડીયા તેનો લાભ લે છે અને તેથી હુંડીઆમણુના દરની ગતિ અનિયંત્રિત રીતે ઉભી થતી જાય છે.

૧૯. ઉપરની ખાખતો સંબંધમાં વિચાર કરતાં રૂપિયાની અપત ઓછી કરવા માટે નીચે પ્રમાણેનાં પગલાંઓ લેવાવાં જોઈએ એવો અમારો પુખ્ત અભિપ્રાય આપ નામદાર સમક્ષ રજુ કરીએ છીએ:—

૧. પ્રથમ તો એ કે રાજ્યના વરીષ્ટ અધિકારીઓના પગારો તથા રાજ્યનાં જુદાં જુદાં ઉપર જથ્થામાં જણાવેલાં ખાતાંઓનાં બજેટો રૂપિયાના ચલણમાં નહીં પરંતુ રાજ્યનાં કોરીનાં ચલણમાં નિર્ણીત થવાં જોઈએ. તેમ કેટલાંક ખાતાંઓ દેશના ચલણમાં બ્યવહાર કરવાને બદલે રૂપિયામાં બ્યવહાર તથા લેતી દેતી કરે છે તે સત્વર બંધ થવું જોઈએ. કોઈ પણ રાજ્યને પોતાના સ્વતંત્ર ચલણનાં સિક્કો તરફ કોઈ પણ મમતા હોય તો તે રાજ્ય પોતાના રાજ્યમાં પોતેજ પરરાજ્યનાં ચલણમાં લેતી દેતી કરે નહીં. આપણે ચલણના હક્કને રાજ્યનાં પ્રતિક તરીકે ગણીએ છીએ છતાં પરરાજ્યના ચલણમાં આપણા અધિકારીઓના પગારો તથા આપણાં ખાતાંના બજેટો આપણે મંજૂર કરીએ અને આપણાં ચલણની આંટ તથા પવિત્રતાને ધક્કો પહોંચાડીએ છીએ, સ્વતંત્ર ચલણનો હક્ક જાળવવા કમ્પની...

કોઈ પણ રાજ્ય આ નીતિ અદ્યક્ષ કરે તો તે હકક શુભાવનારી સ્થિતિ તે પોતે જ પેદા કરે છે, એટલે આપ નામદારને અમારી એ વિનંતી છે કે વરિષ્ઠ અધિકારીઓના પગારો આપણાં રાજ્યનાં ચલણમાં નક્કી કરી, તે પ્રમાણે કારોમાંજ આપવાની નીતિ અને રાજ્યનાં તમામ ખાતાઓનાં બજેટો તથા રાજ્યની લેતી દેતી પણ કારીનાં ચલણમાં રાખવાની નીતિ અદ્યક્ષ કરવામાં આવશે તો તે દેશનાં ચલણની આંદ જળવવામાં અને હુડીઆમણ સ્થિર કરવામાં મદદરૂપ થશે. સાથે સાથે અમારી એ પણ અરજ છે કે હાલ વરિષ્ઠ અધિકારીઓના પગારો કચ્છની ગરીબ પ્રજાની આર્થિક દૃષ્ટિએ અને કચ્છ રાજ્યનાં નાણાંતંત્રની દૃષ્ટિએ ઘણા વધારે પ્રમાણમાં છે એટલે તે દીશમાં પણ પ્રમાણ જળવવાની જરૂર છે. આથી ઉપર જણાવેલી નીતિ અદ્યક્ષ કરવામાં આવશે તો રૂપીઆની ખપત તે દીશમાં બંધ થશે.

૨. રાજ્યના તથા રાજ્ય કુટુંબના યુરોપના પ્રવાસો તથા પરદેશના નવા પ્રવાસોમાં પણ લાખો રૂપીઆ ખર્ચાય છે. આ બાબતમાં અમારી નમ્ર વિનંતી એ છે કે રાજકીય કારણે અનિવાર્ય પ્રસંગે સિવાય પરદેશગમન અને વિદ્યાપતની સફરો પ્રમાણમાંજ ઓછી થાય અને તેની પાછળ નાણાંનો વ્યય પ્રમાણસર રહેવો જોઈએ.

૩. રાજ્યનાં બચત નાણાં પરરાજ્યના સિક્કામાં રોકાણ શોધે એ વસ્તુસ્થિતિનો પણ અંત આવવો જોઈએ અને ઉપર જે બેન્કની સગવડ માટે જરૂરીયાત બતાવી તેવી બેન્ક હસ્તક તેવાં રોકાણો રહેવાં અને થવાં જોઈએ. રાજ્યનાં બચત નાણાં દેશની જ આઆદી માટે વપરાવાં જોઈએ, આવી રીતે થશે તો આ દિશામાં પણ રૂપીઆની માંગ પણ ધટી જશે.

૪. રાજ્યનાં ખાતાઓને પરદેશથી જે જે વસ્તુઓ આયાત કરવાની હોય છે તેમાં પણ જરૂરી હરકત્સ રાખવી જોઈએ અને તે માટે સ્થાનિક વેપારીઓ મારફત દેશનાં જ ચલણમાં store

purchase policy હુડી આ દરને અંતુકુળ થાય તે રીતે નિર્ણય થવી જોઈએ.

૫. રાજ્યનાં ખાનગી તથા રાજકીય કામો માટે રૂપીઆની જે ખપત હોય તેમાં પણ પ્રમાણ જળવાઈ હરકત્સ થવી જોઈએ.

ઉપર પ્રમાણે એકધારી નીતિ અદ્યક્ષ કરવામાં આવશે તો પણ હુડીઆમણની સ્થિરતા જળવવામાં ઘણી મદદરૂપ થશે.

૨૦. હુડીઆમણ સ્થિર ટકાવવાનો ચોથો ઉપાય મોજશોખની વસ્તુઓની આયાત ઉપર અંકુશ મુકવા બાબતનો છે. આ ઉપાય હુડીઆમણ સાથે ધણો અગત્યનો સંબંધ ધરાવે છે. હુડીઆમણની સ્થિરતા ટકાવી રાખવા માટે યોગ્ય પડે ત્યારે અને તે પ્રમાણે આયાત કે નિકાશ ઉપર યોગ્ય અંકુશ મુકવાની કે Trade policy કે Tariff policyમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવાનો જરૂરીયાત પણ પડે છે એટલે કે સ્વતંત્ર ચલણનો હક ધરાવનાર રાજ્ય પાસે આયાત નિકાશ ઉપર અંકુશ રાખવાનો અને સ્વતંત્ર Tariff અને Trade policy નિર્ણય કરવાનો હક સાથે સાથે હોય તો તેને હુડીઆમણની સ્થિરતા જળવી રાખવામાં સફળતા મેળવવામાં સહેલું થઈ પડે, તેમ સ્વતંત્ર ચલણનો હક અવિચળ રહી શકે, તે માટે રાજ્ય આર્થિક રીતે અને રાજકીય દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર રહેવું જોઈએ.

કચ્છ રાજ્ય બંદરી હક્કો સ્વતંત્રપણે ભોગવતું હોવાથી પોતાની સ્વતંત્ર Tariff Policy નિર્ણય કરી શકે છે. આવા સંયોગોમાં હુડીઆમણની સ્થિરતા નીભાવી રાખવા માટે કપા મોજશોખની વસ્તુઓ ઉપર ક્યારે કેવા પ્રકારનો કેટલો અંકુશ મુકવો તે બાબતમાં નિષ્ણાત અનુભવીઓની સલાહ પ્રમાણે રાજકીય નીતિ અદ્યક્ષ થવી જોઈએ. દેશમાં આવતી કેટલી બીન જરૂરી મોજશોખની વસ્તુઓ મોટી રકમની રૂપીઆની માગણી પેદા કરે છે, તે ઉપર તો હાલથીજ અંકુશ મુકવાની જરૂર છે.

૨૧. અસંખત જે કચ્છ રાજ્ય હસ્ટમ્સ યુનીયનમાં

જોડાય તો ટેરીફ પોલીસીનો સ્વતંત્ર હક્ક રાજ્ય હસ્તક રહે નહીં અને હુંડીઆમણુ સ્થિર કરવા માટે આયાત અને નિકાશને નિયમન કરનારો એક મહત્વનો ઉપાય આપણને ઉપલબ્ધ થાય નહીં. આ વસ્તુ તરફ તથા બ્રિટીશ ટેરીફ દાખલ થવાથી હુંડીઆમણુને શું અસર થશે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ એવી અમારો અરજ છે.

૨૨. હુંડીઆમણુની સ્થિરતા નિલાવી રાખવા માટે પાંચમો ઉપાય એ જણાવવામાં આવ્યો છે કે દેશના હુન્નર ઉદ્યોગો તથા ખેતીવાડીને રાજ્ય ઉત્પન્ન આપતું જોઈએ અને દેશની આબાદીનાં સાધનોનો વિકાસ કરવો જોઈએ, રાજ્યની સમગ્ર નીતિ પ્રજાને આબાદ કરનારો ક્ષેત્રોનો વિકાસ કરવા તરફ વાળવી જોઈએ. અને તેમ થઈ દેશના હુન્નર ઉદ્યોગો વધશે અને ખેતીવાડીનું ઉત્પન્ન વધશે તો દેશનાં નાણાં દેશના હુન્નર ઉદ્યોગોમાં રોકાશે અને રૂપીઆની માંગણી ઓછી થઈ પ્રજાની આર્થિક ઉન્નતિ થશે. ખેતીવાડીમાં શાસ્ત્રીય રીતે ઉત્પન્ન કેમ વધે તથા પડતર જમીનો કેવી રીતે ખેડાવવી તથા ખેડુતોની તમામ કાચવણો કેવી રીતે દુર કરવી તથા મહેસુલી તથા કરવેરાની નીતિ ખેતીવાડીને કેમ અનુકુળ કરવી તથા હુન્નર ઉદ્યોગોના કયા કયા વિકાસ કરવા યોગ્ય છે તેને માટે શું મદદની જરૂર છે વગેરે તપાસ કરવા માટે એક રાજ્યના તથા પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની સંયુક્ત કમિટી નીમાવી જોઈએ, અને તેના તરફથી તેવી તપાસ થઈ દેશની ઉત્પાદન શક્તિનો વિકાસ કરનારી આબાદી વધારનારી નીતિ રાજ્ય તરફથી અદ્યક્ષ થઈ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ મારફત તે નીતિનો અમલ થવો જોઈએ. આમ કરવામાં આવશે તો જ ખીજા ઉપાયોની સાથે દેશના ચલણની આંટ રહેશે અને તો જ હુંડીઆમણુ સ્થિર રહી શકશે.

૨૩. છઠ્ઠા ઉપાય તરીકે એમ ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે રાજ્ય પોતાની નાણાં વિષયક નીતિ પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિના પ્રમાણમાં રાખવી જોઈએ. આ

વિષયક સંબંધી મુદ્દાઓ ઉપરના પેરા ૧૯ તથા તેના પેટા પેરાઓમાં જણાવવામાં આવી છે.

રાજ્યનાં તમામ ખાતાંના બજેટ તથા હિસાબો તથા ટંકશાળના હિસાબો બેન્કનાં working ના હિસાબો, આયાત નિકાસનાં આંકડા, રાજ્યનો રોકાણોનો હિસાબ, ચલણના નકાનો હિસાબ, રાજ્યે રૂપીઆ કેટલા ખરીદ શા માટે કર્યા તેના હિસાબ વગેરે નાણાં પ્રકરણને લગતા તમામ હિસાબો પ્રજા સમક્ષ પ્રસિદ્ધિમાં મુકાવા જોઈએ.

૨૪. સાતમા ઉપાયનો ઉપરની ચર્ચામાં સમાવેશ થઈ ગય છે.

૨૫. ઉપર જે ઉપાયો જણાવવામાં આવ્યા છે તે ઉપાયોનો અમલ છુટો છવાયો નહીં કરતાં પરંતુ એક Broad business economic policy ના તથા economics system ને સ્થિર કરી પ્રજાની આર્થિક ઉન્નતી કરવાની નીતિનાં—જુદાં જુદાં અંગ પ્રત્યેગી તરીકે તેનો અમલ એકજ સમન્વયી નીતિ તરીકે થશે તોજ હુંડીઆમણુની સ્થિરતા જાળવવામાં સફળતા મળશે. એવું માનપૂર્વક જાહેર—કરવાની રજા લઈએ છીએ.

૨૬. હુંડીઆમણુની સ્થિરતાને અંગેના મુદ્દાઓનાં મંતવ્યો ઉપરાંત અમારા પ્રતિનિધી મંડળને આ વિષયની સાથે સંબંધ રાખનારાં ખીજાં મંતવ્યો રજુ કરવાનું પણ ફરમાન છે તે મંતવ્યો ઉપરના પેરામાં જણાવેલ ૪, ૫, ૬, મુદ્દાઓમાં જણાવવામાં આવ્યા છે એટલે આપ નામદાર સમક્ષ તે સંબંધીની હુંક ચર્ચા રજુ કરવાની રજા લઈએ છીએ.

૨૭. સને ૧૯૩૫ના હોન્ડી સરકારના શાસન ધારા પ્રમાણે દેશી રાજ્યોને પણ ફેડરેશનમાં જોડાવાનું આમંત્રણ છે. ફેડરેશનમાં જોડાવા સંબંધે કમ્પ્લે રાજ્યના સરકાર સાથે શું સંદેશા ચાલે છે તેથી પ્રજાને માહિતગાર રાખવામાં આવેલ નથી. પ્રજા ફાવેતેમ એ બાબતમાં અનુમાનો બાંધે છે. શાસન ધારામાં સિક્કો તથા ચલણ અને હુંડીઆમણુ એ વિષય ફેડરલ વિષય છે તેમાં બંદરો અને જકાત નીતિ પણ

ફેરલ વિધેયો છે એ કારણ એમજ નાંણાં વિધયક બોલે ફેરેશનને અંગે રાજ્યે ઉપાડવાનો રહેશે એવી માન્યતાને કારણ પ્રજામાં એવી સમજણ ફેલાવા પામી છે કે રાજ્યનાં બંદરે હવે ફેરલ સરકાર હેઠળ જશે, બંદર ઉપર આયાત નિકાશ થતા માલ અંગેની જકાત નીતિ ફેરલ કાયદા પ્રમાણે રહેશે, ફેરલ સરકારનું ચલણ સર્વત્ર પ્રચલીત થશે, અને ફેરલ રૂપીએ કચ્છમાં લોગલ ટેન્ડર ગણાશે. એવી માન્યતાઓ પ્રજામાં ધણે હાજે પ્રચાર પામી છે. અલખત દેશની રાજકીય પરિસ્થિતિ નજરે આ માન્યતાઓ બિલકુલ વલુદ વગરની છે એમ આમે માની શકતા નથી. આવી માન્યતાઓ સંબંધમાં રાજ્ય તરફથી કરી જાહેરાત કે ઈન્કારીયત કરવામાં આવી નથી. રાજ્યે પ્રજાને આ સંબંધમાં અંધકારમાં રાખવાનો સમય તો નથી જ. આવી માન્યતા પુરજોશમાં ચાલે છે અને તે કારણે સંયુક્ત સભાને તે સંબંધમાં પણ પ્રજાની દોરવણી માટે તે રાજ્યનું લક્ષ જેવવા માટે તે સંબંધી કરાવેા પસાર કરવાની જરૂર જણાઈ છે. અને તે પરિસ્થિતિ તરફ સંપૂર્ણ ખ્યાન આપી રાજ્ય હિતની દૃષ્ટિએ પણ પ્રજાને વિશ્વાસમાં લેવા અમારી નમ્ર અરજ છે.

૨૮. આ સંબંધમાં કરાવતો ચોથો મુદ્દો સ્પષ્ટ જણાવે છે કે ફેરેશન સાથે હુંડીઆમણના પ્રશ્નને સંબંધ હોઈ તે બાબતમાં પ્રજાને વાકેફગાર રાખવાની જરૂર છે. આ સંબંધી ઉપરના પેરામાં સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવ્યું છે તે ઉપરાંત પાંચમા તથા છઠ્ઠા મુદ્દા બાબતનાં મંતવ્યો સંબંધી જણાવવાનું કે મંદેશાઓને અંતે હજી નિર્ણયો ન થયાયા હોય તો એમ જાહેર થવાની જરૂર છે. વિશેષમાં અત્ર સ્થળેથી એ પણ જણાવવાની જરૂર જોઈ છે કે ચલણ બદલતો પ્રમ રાજકીય સંયોગોને કારણે નજીકમાં કે ભવિષ્યમાં કદાચ ઉપસ્થિત થાય તો પણ તે વખતે આ મુદ્દામાં જણાવેલા ડબ્લ ના લાભે કારીઓ જેવી લેવાના કરાવ સંબંધી રાજ્યે લક્ષ આપવાનું રહેશે એવું આમે નમ્રપણે માનીએ છીએ.

૨૯. મુદ્દા સાતમા સંબંધીનો સવાલ કસ્ટમ્સ યુનિયનમાં જોડાવા સંબંધીનો છે. આ બાબતની પણ હુંડીઆમણને અસર થાય છે. આ બાબતમાં વેપારી મંડળના પ્રતિનિધિ મંડળ સાથેની મુલાકાત દરમ્યાન આપ નામદારનો અભિપ્રાય કસ્ટમ્સ યુનિયનમાં— જોડાવાની તરફથી હોવાનું અમને જણાયું ન હતું. પરંતુ તે છતાં પણ સંયોગો તેમાં જોડાઈ જવા જેવા ઉપસ્થિત થયા હોય તો તે સંયોગોના લાભ પ્રગ્લીતની દૃષ્ટિએ લેવા આપ નામદાર ચુકશેા નહીં એવી અમારી ખાત્રી છે. અલખત તેમ થાય તો હુંડીઆમણ પર અંકુશ મુકવા માટે આયાત નિકાશ નિયમનમાં રાખનારો ઉપાય બીજા ઉપાયો સાથે બતાવ્યો તે ઉપાય અદૃષ્ય થશે, તેની અસર ચલણ ઉપર થું થાય છે તે જોવા તરફ આપ નામદારનું ખાસ લક્ષ જેવીએ છીએ અને તે સમયે પણ આપ નામદાર પ્રજાના આર્થિકહિત દૃષ્ટિએ નજર રાખી હુંડીઆમણની સ્થિરતા ટકાવી નાખનારી નીતિ ગ્રહણ કરશે એવી અમારી નમ્ર વિનંતી છે.

ઉપર જણાવેલા તમામ મુદ્દાઓ તથા તેની ચર્ચા ઉપરથી આપ નામદારને સ્પષ્ટ જણાયું હશે કે કચ્છની પ્રજા ચોક્કસપણે માને છે કે :

૧. રાજ્યની હાલ સુધીની હુંડીઆમણ તથા નાણાં વિધયક નીતિ દેશનાં આર્થિક તંત્રને જોખમમાં નાંખનારી નીવડી છે.

૨. તે નીતિમાં સત્વર દુરઅદેશી સુધારાઓ થઈ ઉપર જણાવેલા ઉપાયોને અનુસરી હુંડીઆમણને સ્થિર કરવાની નીતિ અખત્યાર થવાની જરૂર છે.

૩. હુંડીઆમણ સ્થિર કરવા માટે રાજ્યનાં સમગ્ર ક્ષેત્રમાં નાંણાં વિધયક નીતિ શાસ્ત્રીય અને વેપારી દૃષ્ટિએ અખત્યાર કરવી જોઈએ અને રાજ્યની આર્થિક નીતિ દેશના હુન્નર ઉદ્યોગો અને ખેતીવાડીને આબાદ કરવાના ક્ષેત્રમાં વાળવી જોઈએ.

૪. ઉપર પ્રમાણે તારકાલિક કરવામાં નહીં આવે તો પ્રજાને નુકશાનીમાં ઉતરવું પડશે.

૫. અને વિદેશમાં કચ્છની આર્થિક અને રાજ-કીય સ્થિતિને નજરે કચ્છી પ્રજાનાં આર્થિક હિતની ખાતર તે હિતની દૃષ્ટિએ ચલણ સંબંધમાં શું કરવા જેવું છે અને એવી પદ્ધતિ ગ્રહણ કરવી એ ખાખતની નિષ્ણાત તથા પ્રજાના અનુભવી પ્રતિનિધીઓની સલાહ લેવાની જાણીએ,

૩૦. ઉપર પ્રમાણેના મંતવ્યો તેના સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં મુકવા માટે આપ નામદારે અમેને જે તક આપી છે તેનો ફરી અમે ઉપકાર માનીએ છીએ અને હુડીઆમણના પ્રશ્ન પરત્વે અને દેશનાં ચલણની આંટ અને પવિત્રતા પરત્વે ઉદાસીન ન રહી પ્રજાના હિતમાં સમજપુર્વકના અમે જણાવેલા ઉપાયો લેવા આપ નામદાર તત્પર રહો એવી આપ નામદાર પ્રત્યે માનપુર્વક ફરીથી વિનંતી કરીએ છીએ. એજ અરજ.

ગુજરાતનાં કરારનામા

(રૈવાકાંઠા એજન્સિ)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૨, પુસ્તક ૧૦)

અંગ્રેજ સરકાર તથા મહારાજ પૃથ્વીરાજ ખારીયાના રાજા તેના વારસ ને હિતરાધિકારીઓ વચ્ચે સને ૧૮૨૪ ના માર્ચ મહીનામાં, અંગ્રેજ સરકારના તરફથી કેપ્ટન એ. મેકડોનલ તથા રાજાના તરફથી રાવલ જીજીભાઈ વચ્ચેનો થયેલો કરાર.

કલમ ૧

રાજા પૃથ્વીરાજે અંગ્રેજ સરકારને રક્ષણ પેઠે વર્ષો વર્ષ ખંડણી આપવાની કબૂલ કરી છે તે કબૂલાત પૂરી કરવામાં લીધે કરશે નહીં અથવા ઉડાવશે નહીં.

કલમ ૨

ખારીયાના રાજ્યનું કરણ ધણું છે. એ ઉપર અંગ્રેજ સરકાર નજર રાખી, વર્ષો વર્ષ ખંડણીના, સંવત ૧૮૮૦ (ઈ. સ. ૧૮૨૩-૧૮૨૪) થી તે સંવત ૧૮૮૬ (ઈ. સ. ૧૮૨૯-૧૮૩૦) સુધી એટલે ૬ વર્ષ સુધી વર્ષના રૂ. ૧૨૦૦૦ સાલમસાઈ લેશે.

કલમ ૩

એ ખંડણી આપવાના હમા નીચે પ્રમાણે છે:- સંવત ૧૮૮૦ (ઈ. સ. ૧૮૨૩-૨૪) ના સાલમસાઈ રૂ. ૧૨૦૦૦.

પહેલો હપ્તો સાલમસાઈ રૂ. ૬૦૦૦ નો આપાડ સુદમાં સંવત ૧૮૮૧ એટલે જુલાઈ ૧૮૨૪માં ભરવો.

બીજો હપ્તો સાલમસાઈ રૂ. ૬૦૦૦નો કારતક સુદમાં સંવત ૧૮૮૧ એટલે નવેમ્બર ૧૮૨૪માં ભરવો.

સંવત ૧૮૮૧ (ઈ. સ. ૧૮૨૪-૨૫) ના સાલમસાઈ રૂ. ૧૨૦૦૦.

પહેલો હપ્તો સાલમસાઈ રૂ. ૬૦૦૦ નો આપાડ સંવત ૧૮૮૨માં એટલે જુલાઈ ૧૮૨૫માં ભરવો.

બીજો હપ્તો સાલમસાઈ રૂ. ૬૦૦૦નો કારતક સુદમાં સંવત ૧૮૮૨માં એટલે નવેમ્બર ૧૮૨૫માં ભરવો.

સંવત ૧૮૮૨ (ઈ. સ. ૧૮૨૫-૨૬) ના સાલમસાઈ રૂ. ૧૨૦૦૦.

પહેલો હપ્તો સાલમસાઈ રૂ. ૬૦૦૦નો આપાડ
સુદમાં સંવત ૧૮૮૨, એટલે જુલાઈ ૧૮૨૬માં ભરવો.
બીજો હપ્તો સાલમસાઈ રૂ. ૬૦૦૦નો કારતક
સુદમાં સંવત ૧૮૮૬ એટલે નવેમ્બર ૧૮૨૬માં ભરવો.
સંવત ૧૮૮૩ (ઈ. સ. ૧૮૨૬-૨૭)ના સાલમસાઈ
રૂ. ૧૨૦૦૦.

પહેલો હપ્તો સાલમસાઈ રૂ. ૬૦૦૦નો આપાડ
સુદમાં સંવત ૧૮૮૪ એટલે જુલાઈ ૧૮૨૭માં ભરવો.
બીજો હપ્તો સાલમસાઈ રૂ. ૬૦૦૦નો કારતક
સુદમાં સંવત ૧૮૮૪ એટલે નવેમ્બર ૧૮૨૭માં ભરવો.
સંવત ૧૮૮૪ (ઈ. સ. ૧૮૨૭-૨૮)ના સાલમસાઈ
રૂ. ૧૨૦૦૦.

પહેલો હપ્તો સાલમસાઈ રૂ. ૬૦૦૦નો આપાડ
સુદમાં સંવત ૧૮૮૫ એટલે જુલાઈ ૧૮૨૮માં ભરવો.
બીજો હપ્તો સાલમસાઈ રૂ. ૬૦૦૦નો કારતક
સુદમાં સંવત ૧૮૮૪ એટલે નવેમ્બર ૧૮૨૮માં ભરવો.
સંવત ૧૮૮૫ (ઈ. સ. ૧૮૨૮-૨૯)ના સાલમસાઈ
રૂ. ૧૨૦૦૦.

પહેલો હપ્તો સાલમસાઈ રૂ. ૬૦૦૦નો આપાડ
સુદમાં સંવત ૧૮૮૫ એટલે જુલાઈ ૧૮૨૯માં ભરવો.
બીજો હપ્તો સાલમસાઈ રૂ. ૬૦૦૦નો કારતક
સુદમાં સંવત ૧૮૮૫ એટલે નવેમ્બર ૧૮૨૯માં ભરવો.

કલમ ૪.

ઉપર લખેલી મુદત પુરી થયા પછી ખંડણી,
ઉપજ પ્રમાણે વધારવામાં આવશે.

મહારાજ પૃથ્વીરાયજી ગંગાદાસજી
હાલ રાવળ જીજીભાઈ ઉપર લખેલું
કલુલ.

સને ૧૮૨૪ના એપ્રિલ મહિનાની ૨૪મી તારીખે
ગવર્નર જનરલ ઈન કૌન્સિલે મંજૂર કર્યો.

જીજીભાઈ કામદારની સહી.

બારીઆના રાજ પૃથ્વીસીંગજી તથા કામદાર
રાવળ જીજીભાઈ અને નામદાર કંપની તરફના
કેપ્ટન આલેક્ઝાન્ડર મેકડોનાલ સાથે થએલો કરાર.

મારી રાજપુતોથી નામદાર કંપનીને ટાંકાં
સિવાય મહિને રૂ. ૫૦૦ અથવા વર્ષના રૂ. ૬૦૦૦
મારા રાજ્યમાં બંધોળસ્ત માટે પાયાના અને લશ્કર
રાખેલું છે તેના ખર્ચ પેટે આપવાને કલુલ કર્યું છે,
તેમાં ચુક પડશે નહીં. એ રકમ સિવાય ટાંકાના
હક્કતા બરોળર ભરવામાં આવશે. પાવલ અને
ઘોડાનો પગાર મહિને રૂ. ૫૦૦નો તા. ૧લી જાનેવારી
સને ૧૮૨૪ સંવત ૧૮૮૦ થી શરૂ થવાનો.

તા. ૨૪ મી જાનેવારી સન ૧૮૨૪.

કારતક સુદ ૭ નવેમ્બર તા. ૨૧ સને ૧૮૨૨ને
રોજ છાટાઉદેપુરના રાજાએ લખી આપેલું
તહનામું.

ઉદેપુરના રાજા કલુલ કરે છે કે અંગ્રેજ સરકારના
આશરથી ગાયકવાડ સરકારને વર્ષોવર્ષ ધાસદાણા
આપવાના ઠરાવ્યા છે, અને હવે પછીના વહિવટ
બાબત નીચે લખેલી કલમો ફરી છે—

કલમ ૧.

સદરહુ તાલુકાના બીજ અથવા કોળીઓ ગાયક-
વાડના તાખાના સંખેડા અથવા તિલકવાડા અથવા
બીજા કોઈ પ્રગણામાં અથવા અંગ્રેજ સરકારના
આશરના તાલુકા અથવા ગામમાં કંઈ ધન કરશે
નહીં, એ ઠરાવ ધણો મજબુતાઈથી પાળવો છે. અને
કંઈ ચોરી ચએલી સાબીત થાય તો તેનો જવાબ
ઉદેપુરના રાજા આપે.

કલમ ૨.

મહેવાસીઓ, શીતરખોર, બહારવટીઓ અને
બીજા એવા ધાંધલીઆ લોકોને ઉદેપુર પ્રગણામાં
આશરો આપવામાં અથવા રાખવામાં આવશે નહીં
અથવા તેઓને કોઈ પણ તરફની મદદ કરીશું નહીં.

કલમ ૩.

ખાતગી કલ્યાણી ફરિયાદ સાંભળવી નહીં. પણ
કોઈ તાલુકદાર અને જમીનદાર જોડે વાંધો હોય,
તો તે નામદાર કંપનીના રાજ્યને ઈન્સાફ કરવાને
સોંપવો. અને તેનો ઠરાવ હેવટનો ગણાયો.

કલમ ૪.

ઉદ્દેપુર તાલુકામાંના ધોરી રસ્તા મરામત કરી સારા રાખવામાં આવશે. જેથી વેપારને અડચણ તથા લોકોને હાનિ થાય નહીં.

કલમ ૫.

આ તાલુકાને માટે વિશેષ ઠરાવ એ છે કે, સરકારના હુકમ પ્રમાણે નામદાર કંપનીના પરવાના અને મ્હોર સિવાય ચોરીથી કોઈ પણ રાહદારી વેપારીઓની ગાંસડીમાં અશીયુ લઈ જવામાં આવશે નહીં. પણ ચોરીથી લઈ જતાં પકડાશે તો તે જામ કરી સરકારમાં રિપોર્ટ કરવામાં આવશે, અને તેમાં જે હુકમ આવશે તે પ્રમાણે તેની વિગત થશે. આ પાંચ કલમ પ્રમાણે હવે પછી રાજ્યકારભાર બધો ચાલશે અને તેમાં કંઈ કરાર તોડવા જેવું થશે તો તેનો જવાબદાર ઉદ્દેપુરનો રાણો છે.

ઉદ્દેપુરના રાજા શવળ પૃથ્વીરાજે આસો સુદ ૧૦ સંવત ૧૮૭૮ તા. ૨૮મી જુન સન ૧૮૨૨ એ સરકારમાં લખેલો પત્ર.

મારી રાજ્યપ્રતિષ્ઠા અંગ્રેજ સરકારના મધ્યસ્થે વર્ષોવર્ષ ગાયકવાડ સરકારને ધાસદાણાના રૂ. ૧૦૫૦૦ વડોદરામાં ભરતા હતા તે અમે ભરીએ. એ લખત-માંથી હમે ફરીથી નહીં. અને સદરહુ તાલુકાનું સાફ માફ કામ અંગ્રેજ સરકારની માર્ફતે કરવામાં આવશે. અને હું અંગ્રેજ સરકારનો નોકર રહીશ. એથી ઉલટું થશે નહીં. એ હાલ અમારી સહી મારી છે.

સયાજીરાવ ગાયકવાડ સેના ખાસખેલ સમશે-ર બહાદુર એમણે રાજા મહારાવળ પૃથ્વીરાજને આપેલો પરવાનો, આસો વદ ૨ તા. ૧૫ મી સફર (અક્ટોબર તા. ૩૧ સન ૧૮૨૨.)

વડોદરાના સરકારને તમારી પાસેથી ધાસદાણા લેવાનો છે. અને વડોદરાના રેસીડેન્ટ મિસ્તર વિલીયમ્સની માર્ફત અને અંગ્રેજ સરકારની મધ્યસ્થે એ બાબતના રૂ. ૧૦૫૦૦ વર્ષના દંપતા બાંધી આગળ માફક આપવા. અને આસમાની સુલતાનીથી કાઢ

વખત તુકસાન લાગશે તો કાઢિયાવાડ અને મહી. કાંઠામાં જે પ્રમાણે આશરો આપવાનું કબુલ થયું છે તે પ્રમાણે વડોદરા સરકારને કબુલ છે.

તે માટે તમારા મનમાં નિરાંત રાખવી કે તમારા ઉપર કંઈ જોરજુલમ થશે નહીં. અને તમારો તાલુકા સુધારવામાં મહેનત લેવી અને તમારા કારભારી ગોકુલ બક્ષી, સર્દુરામ ડબ્બા, આખા માતર, પરજુલાસ વંદરાવન પારેખ, વિગેરે સરકાર સંબંધી કામકાજ કરવાને આવશે જશે તો તેમને કંઈપણ હરકત હીકો થશે નહીં. આ આશરો વર્ષોવર્ષનો છે. અને તેની જામીનગીરી અંગ્રેજ સરકારની છે.

ગાયકવાડ સરકારની બન્ને મ્હોરોની સહી છે.

રેસીડેન્ટની કૃપા આસિસ્ટન્ટ ઇન ચાર્જ જે. પી. વિલેબી તરફથી રાજા મહારાવળ પૃથ્વીરાજને તા. ૧૬મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૨૨ને રાજા લખેલો પત્ર.

સલામખાદ મિ. વિલીયમ રેસીડેન્ટને બાદરવા સુદ ૧૩ નો લખેલો કાગળ તમારા કારભારી મોરિ-પતે આપ્યો, તે સમાચાર જાણ્યા છે. સદરહુ કારકુને સંવત ૧૮૭૮ના વર્ષના ધાસદાણાના રૂ. ૧૦૫૦૦ અંકે દસ હજાર પાંચસો ભર્યા છે. અને તેની વરાતની પાવતીઓ લીધી છે તે તમને આપશે. એ રૂ. ૧૦૫૦૦ની રકમ બાબત તમે કબુલ કર્યું છે કે આજસુધી જે પ્રમાણે આપતા આવ્યા છો તે પ્રમાણે તમારો કારભારી વડોદરામાં આવવાને અંગ્રેજ સરકારની મારફતે ભરી જશે. અને સારી ચાલના કોલો પણ તમે આપ્યા છે. તેટલા માટે ગાયકવાડ સરકાર અંગ્રેજ સરકારની હમેશની બાંહેધરીના પરવાનો આપ્યો છે, તે માટે તમારે ખાત્રીથી બાબતું કે એ જ કબુલત પ્રમાણે ચાલશે ત્યાં સુધી આ આશ્રયનાં વચનોમાં ફેરફાર થવાનો નથી.

(સહી) જે. પી. વિલેબી.

વડોદરા મુકામે તા. ૨૭ સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૦૩ને રાજા મેજર આલેક્ઝાન્ડર વોલ્ફે અંગ્રેજ

સરકાર તરફથી લુણાવાડાના રાજાને અભય વચનનો પરવાનો આપ્યો છે તે.

સિટીફિકટ લખી આપવામાં આવે છે, કે લુણાવાડાના રાજા રાણા પ્રતાપસિંગે નામદાર કંપનીની ઓથ માગી. તે ઉપરથી તથા મિનાચારીના કાગળ પત્રોથી એમ ઈચ્છા બતાવી કે કાનુજનો નાશ કરવામાં પોતાથી બનશે તેટલી મદદ કરવાને તૈયાર છે. તેથી તેમની અરજ ઉપરથી અને ઉપલી વાતો બ્યાનમાં રાખી આ લેખ લખી આપવામાં આવ્યો છે. તેથી કરીને અંગ્રેજ સરકારની તથા તેમના મિત્ર આનંદરાવ ગાયકવાડ સરકારની દોસ્તીને હાથકના થાય છે. કાનુજ ઉપરની લડાઈ કરતાં, અંગ્રેજ પક્ષટણને લુણાવાડાના રાજ્યમાં પેસવું પડે તો તેઓ લોકોને કંઈ પણ હરકત અથવા હલ્લો કરશે નહીં, એથી ઉલટું તેઓએ મદદની ખાત્રી રાખવી કેમકે રાજ્ય પોતાના તરફથી ખોરાક વગેરે જે કંઈ તેમને જોઈએ તે રૈયત તરફથી મળવાનો બંદોબસ્ત રાખવો. અને તેના પૈસા અંગ્રેજ લોકોના રિવાજ અને નામ પ્રમાણે આપવામાં આવશે.

આ લેખની સામેની બાજુએ મરાઠીમાં તરજુમો કરેલો છે કે ગાયકવાડ સરકારના અમલદારે પણ રાણા પ્રતાપસિંગને દોસ્તીદાવો બતાવે.

મુકામ બરોડા (સાહી) એ. વોકર.

તા. ૨૭ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૦૩ રેસીડેન્ટ બરોડા.

મુખર્મીના ગવર્નર ઈન કૌન્સિલ સન ૧૮૦૩ના ઓક્ટોબર મહિનાની ૫ મી તારીખે મંજૂર કર્યું છે.

લુણાવાડાના રાજા બેડેનું તહુનામું, સન ૧૮૦૩

ગુજરાતના કુલિસી તથા દોલતરાય સિંધીઆ પાસેથી જન્મ મુલકમાં અંગ્રેજ લશ્કરના ઉપરી કર્નલ જોહન મરેને દોસ્તીના આધારે તહનામું કરી મંજૂર રાખવાની સત્તા મળી છે, તેની રૂએ અને જે વખતે તે સાહેબ લુણાવાડા પ્રગણામાં હતા ત્યારે મારી તરફથી આમનસામન દોસ્તી અને ફાયદો થાય એવી રીતે સીક્કરસ કરેલી તેથી, તથા નામદાર

કંપની બહાદુરે કૃપા કરી જે મિનાઇનો આશરો દીધો છે તેનો ફાયદો મેળવવાની વિનંતિથી આગળની કબુલ થએલી શરતો પ્રમાણે મારી રાજબુશીથી આ લેખથી નીચે લખેલા કરારો કરી તેને મંજૂર કરે છે.

કલમ ૧

પ્રથમ નામદાર કંપની બહાદુરના ખંડીઆ માફક મ્હારી તરફથી તેઓએ મહેરબાની કરી દોલતરાવ સિંધીઆના રાજ્યને મારે જે ખંડી આપની પડતી હતી તે માફ કરી તેથી મ્હારે ખર્ચ નાખનાર કંપની બહાદુરની સરકારમાંથી એક પૈસા સિવાય મારા રાજ્ય બચાવ માટે લશ્કરની પત્રટણ રાખું, તે તેમના હુકમમાં રહી મારા રાજ્યમાંથી ગુજરાત ઉપર હુમલો તેઓના વિરુદ્ધ કરવાનો યત્ન થાય તો અટકાવે; વળી હું લખી આપું છું કે સાધનરણ શત્રુના ઉપર આવા ઉપાયો કરવાથી મને પોતાને અથવા મારી રૈયતને જનમાલની નુકશાની પહોંચે તો તેના બદલાનો દાવો મારે કરવો નહિ. અને સંઘના પ્રમંત્રે અંગ્રેજોના શત્રુ તે મારા શત્રુ ગણીશ, અને તેઓ પ્રત્યે મારો મુલક બચાવવામાં છેલ્લે સુધી પ્રયત્ન કરીશ; અને વળી દબૂલ કરું છું કે ગવર્નર જનરલ સાહેબ જે કંઈ રાજ્ય લક્ષિતાનાં ચિહ્ન માગે તે આપવાને તૈયાર છું.

કલમ ૨.

જ્યારે જ્યારે અંગ્રેજ સરકારનાં માણસોને હાલમાં અથવા હવે પછી મારા રાજ્યમાં આવવું પડે, ત્યારે તેમના જન માલના સુખ માટે મારે જવાબ દેવો, અને સરકારમાંથી તેમની ચાકરી બદલ કંઈ બદલો માગવો નહિ, પણ તેઓની રૈયત બચાવ અસત્ત રીવાજ પ્રમાણે માલ ઉપર દાણ અને જકાત લેવાનો મારો હક્ક છે કેમકે વેપારીઓને તેટલા માટે મારે આશ્રય આપવો પડે છે.

(સાહી) જે. મરે. કર્નલ

મુકામ લુણાવાડા તા. ૧૪ નવેમ્બર સન ૧૮૦૩.

વાડાસીનારના બાળીએ ખેડાના કલેક્ટરને તા.

૩૦મી ઓગસ્ટ સન ૧૮૨૦ ને રેજી કરી

આપેલો લેખ

સરકારે મહેરબાની કરી અશીર્વા આપતના કાયદા એટલે કે સન ૧૮૧૮નો કાયદો પલો તથા સન ૧૮૨૦નો કાયદો બીજાની નકલો આપી છે. એ કાયદા પ્રમાણે અમારા ગામમાં અકીબનો બંદોબસ્ત ચાલશે. નામદાર કંપનીના કાયદા તોડીને કોઈ માણસ અકીબ લઈ આવશે તો મારી કબજાલ છે કે નામદાર કંપની તરફનું હરકોઈ માણસ તેને મારા તાલુકામાંથી પકડી જાય.

નામદાર કંપનીના કાયદાઓ મારી રૈયતમાં પ્રસિદ્ધ કરીશ અને તે માન્ય રહેશે એવી તબવીજ રાખીશ.

અમારા રાજ્યના લોકોના અપને માટે જેટલું અકીબ જોઈશે તે અમારા તાલુકાના લોકો સરકાર જે જે કેસો વધારે કરાવશે ત્યાંથી લેશે. ને નામદાર કંપનીના રાજ્યમાં એ બાબત જે ધારાઓ હશે તે પ્રમાણે તેઓ છુટક વેચશે.

વજણ મજમુદાર સહી

બાબી આબદખાન સલાબતખાનની તરફથી

માગબારા પ્રગણાના કુવેસવસાવાએ રાજપીપ-
ખાના રાજ મહારાણા વેરીસાસેજને લખી
આપેલું ફેસલખીન ખત, મહા સુદ ૯ સંવત
૧૮૭૮ તા. ૩૧ જાન્યુઆરી સન ૧૮૨૨.

કલમ ૧.

હું મારા બાબાતો અને જે લોકો મારા પ્રગ-
ણામાં રહે છે તેઓ ત્યાંજ રહે અને સરકારનો
હુકમ રૈયત પ્રમાણે માન્યું.

કલમ ૨.

મારા સંખેડા પ્રગણામાંથી અસલથી વરાત
આપવાની માફી મળી છે. પણ અસલ વેરા, દંડ
ફરોજ અને બીજા ન્હાના મોટા જે કરે આગળ
સરકારને આપતા હતા તે હું હાલ આપીશ. સંખેડા
પ્રગણાની ખુશકી જકાત સરકારની છે. તે યાણાદાર
ઉધરાવી લેશે.

કલમ ૩.

સરકારે હાલ જે યાણાં કરાવેલાં છે તે હું માન્ય

કરીશ, અને બીજા હવે પછી યાણાં મોકલવામાં
આવશે અથવા રહેશે તે જે જે હુકમ આપશે તેને હું
માથે ચડાવીશ.

કલમ ૪.

જો કોઈ ગામ અથવા જમીન, જોરજીલમથી
અથવા જોરવાજમી રીતે મારા કબજામાં આવી હોય
તો સરકારના હુકમથી મ્હારે પાછી આપવી. હવે
પછી કોઈ ગામ અથવા જમીન જોર જીલમથી મારે
લેવી નહિ; અને કોઈને પોતાની જમીન આપવાની
ખુશી હશે તો તે વાત સરકારને પ્રથમ જાણ કરી
હું હુકમ મેળવી લઈશ.

કલમ ૫.

મારે જે વાજમી દેવું હોય અથવા મારે
વાજમી લેણું નીકળવું હોય, અથવા મારા જે વાજમી
હક હોય, કોઈ સોમાડાની તકરારની અથવા નામદાર
કંપનીના મુલકમાં ગાયકવાડ સરકારના દેશમાં અથવા
રાજપીપલા કે કોઈ બીજા પ્રગણામાં જ્યાં કોઈ મારા
હક, અથવા દાવા હશે તે હું સરકારને જાહેર કરીશ;
ને સરકાર જે બંદોબસ્ત કરશે તે હું કબજા રાખી તે
પ્રમાણે ચાલોશ. પટેલ અથવા રૈયત લોકોને આરો-
ખાર હું હેરાન કરીશ નહિ, અને સરકાર જે દર
કરાવશે તેથી વિશેષ લઈશ નહિ; અને સરકારે દરેક
ગામમાં જેટલો ખરચ કરાવેલો છે તેટલા ઉપરાંત
વધારીશ નહિ.

કલમ ૬.

આજ પછી કોઈ ગામમાં ચોરી થશે અથવા
રૈયત, વેપારી કે મુસાફરોને કોઈ નુકશાન થશે તો,
અને એમ સાબીત થાય કે તેમાં હું સામેલ છું,
અથવા તેમાં મારી તકસીર છે તો મ્હારે સરકારને
સંતોષ આપવો.

કલમ ૭.

તોફાની લોકો, ચોરા, ખહારવડીઆ જેઓ લૂંટ-
ફાટ વગેરે ધોરી રસ્તા ઉપર ફરવાને, જાસા કરવાને
મારા મુલકમાં આવી ચઢશે તેઓને હું પકડીશ; જો
તેઓ ધણા જખરા હશે અને મારાથી ન પકડાય તો

હું તેની એકદમ ખબર સરકારને કરીશ; અને સરકારની મદદ લઈ તેઓને પકડીશ. હું કાઈ બહારવટીયા અથવા ચોરા બેઠે સામેલ થઈશ નહિ; તેમ તેઓને હોઠા પાણી પણ આપીશ નહિ. અને કોઈને આપવા પણ દઈશ નહિ. હું તેમને ઉતારો અથવા ખાવાનું આપીશ નહિ, અને કોઈને આપવા દઈશ નહિ.

કલમ ૮.

જો કોઈ નવાં માણસ, સગાં સંબંધી અથવા પરદેશી મારા ગામમાં રહેવા આવશે તો તેમના જમીન લઈ તેમને રહેવા દઈશ, અને તેના ઉપર કોઈ ગુન્હો સાબીત થશે તો સરકાર આગળ તેમને રજુ કરીશ; હું જાના કોઈ માણસને રહેવા દઉં છું એવું સાબીત થાય તો તેનો જવાબ મારે સરકારને દેવો.

કલમ ૯.

મારી આકરીમાં હું કોઈ ઘોડેસ્વાર, કે પાયદળ ખાતા માં પરદેશી સીરબંધી રાખીશ નહિ, અને એવું માલમ પડી આવશે તો હું તેનો જવાબ દઉં અને સરકાર તેની જે સજા કરાવે તે મારે કબુલ છે.

ઉપર લખેલી ૯ કલમો પ્રમાણે મારે ચાલ્યા કરવું અને કોઈ વાતે ફેર પડે તો રોજ મોસલોના ખરચ સાથે મારે જવાબ દેવો, અને સરકાર જે સજા કરે તે મારે કબુલ છે. એ સિવાય પણ સરકાર જે જે

હુકમો મોકલશે તે પ્રમાણે હું ચાલું અને તેના ફમાલ પુર ગામના વસાવા મેલો, અને સુમકારીના કાતરીયા વસાવા મારા હંમેશના ફેલજમીન થયેલા છે તેઓ પોતાની મેળે આ પ્રમાણે ચાલશે, અને મને પણ તેઓ ચલાવશે. ભર્ય પ્રગણાનું વરાદવળ ગામ વસાવા કહાના ફકીરા અને સાગઆરા પ્રગણાના દરેપટ્ટી ગામનો મંગલો વસાવો. મારા આડજમીન છે.

જે લોકો આડજમીન થયા છે તેઓને લખી આપેલો કોલ.

અમે અમારી રાજ ખુશીથી આડજમીન થઈએ છીએ, કે ઉપર લખવા પ્રમાણે અમે જવાબ દઈએ અથવા જ્યાં સુધી ના. કંપનીનું અને ગાયકવાડ સરકારનું અને રાજ સરકારનું રાજ્ય રહે ત્યાં સુધી વરસો વરસ અમે ન્યાય અપાવીએ.

(સહી) વસાવા કુરેજ ઉમદનું + નીશાની

,, વસાવા માયલો પુંગતનું + નીશાની

,, વસાવા કાતરી હુદુઆનું + નીશાની

,, વસાવા કાનો ફકીરાનું + નીશાની

,, વસાવા મંગલો દીવાલીઓનું + નીશાની

આડજમીન.

(અપૂર્ણ)

ઝાંઝમેરની હકીકત

પ્રસ્તાવ

જ્યાં પ્રવેશ કરતાં જ કાળજી સામે ટકી રહેલો કોઠો, અણનમ દરવાનશો ડેલાની દોડી પાસે જ ઉભો છે.

જે કોઠાની બંને બાલુએ-ગામની અંદર અને બહાર-ચોરબંધી પરાક્રમોના ઇતિહાસ સંઘરી, ચોર-ગાથા ગાતા; વીરક્ષત્રીઓના પાળીઆની હારો, અને પતિવ્રતપણું ને સતિત્વની પ્રતિતિ કરાવતી કોઈ સતિ માતાની દહેરી, અને એક બાલુ અખંડ અલ્પચર્યવ્રતની મહત્તાથી પુન્યભાવ ઉત્પન્ન કરતી વીર બજરગની મૂર્તિ, આવનારને આદર, આશિષ અને શીર્ષોચિત પ્રેરણા આપી રહ્યાં છે.

જ્યાંથી ગામ વટાવી આગળ જતાં પથરની લાંબી જિંદી ધાર, કોઈ કુદરતી-અનેરી વસ્તુની ઝોળખ આપી રહી છે. જેના ઉપર ઇતિહાસની ગાથા ગાતા, દિલ્લા અને કોઠા, કાળને આધીન થઈ જાંગી તૂટી સ્થિતિમાં પણ ઐતિહાસિક અચૂત પાઈ રહ્યાં છે.

જ્યાંથી નજીકમાં શુભ્ર અને બારીક રેતીના નાના મોટા ટેકરા, પોતાના પ્રજ્ઞાએ, જતજતના નાની વનસ્પતિથી સામાન સજ્જશ હસ્તીવૃદ્ધ માફક દેખાતા આનંદ આપી રહ્યા છે.

જ્યાંથી થન થન કરતા રત્નાકરને કિનારે, પગ મૂકતાં તેના પરનાં ભવ્ય ભાઠોડાં, ધડીભર મનને આશ્ચર્ય મુગ્ધ કરતાં સમુદ્રની સ્તુતિ કરતાં હોય, એવું ચિત્ર ખંડુ થાય છે. અને એ સ્તુતિના પ્રસાદ તરીકે, સમુદ્ર પશુ અદરનિશ પોતાના પુનિત જળનું નમણુ એ ભાઠોડાને આપતો અનેરાગાનથી ભાઠોડાંના પોલાણને ગજવી રહ્યો છે.

એ ભાઠોડાં અને સમુદ્ર વચ્ચેના, વિશાળ અને એક સરખા સપાટ આંગણામાં, વધુ ભાગે ધોળી, અને એણે ભાગે વિવિધ રંગી રેતી, સુંદર ગાલી-યાની માફક પથરાયેલી હોઈ, એ આંગણાને વિશેષ સવિશેષ શોભા આપી રહ્યો છે. અદરનિશ સમુદ્ર પશુ બે વખત પોતાનું એ સુંદર આંગણું પવિત્ર જળથી સ્વચ્છ કરી રહ્યો છે.

એવા સૌંદર્ય શોભિત સમુદ્ર કિનારે અને ઈતિ-સ જુના ઉપરકોટને એકે આવેલા ઝાંઝમેરે ગામની નીકત મળી છે. તે પ્રમાણે શુદ્ધ કે કલ્પનાના આર વિના સાંભળવા મુજબજ આ નીચે આવેખી છે. હકીકતને માટે કોઈ પણ પ્રમાણભૂત હકીકત સાધન ઉપલબ્ધ નથી, માત્ર બારેટ અને વૃદ્ધોને ખેંચી પરંપરા ઉતરી આવેલી હકીકત ઉતારી છે. હકી તો કોઈ કવિના શબ્દો પ્રમાણે:—

“પૂછું કાળને પ્રશ્ન કર્યાં આ કામો કાણે” એટલે કાળનેજ પ્રશ્ન પૂછવાનો રહે છે.

સ્થળ અને સીમાની હકીકત

ઝાંઝમેર ગામ ઉપર જણાવ્યું તેમ સમુદ્રને કિનારે આવેલું છે. આ ગામ તળાગ મહાલના જિંચડી તપાના તાબાનું છે. ગામની દક્ષિણે સમુદ્ર છે. આ સમુદ્ર તે પૂર્વ તરફ શરૂ થતો ખંભાતનો અખાત અને પશ્ચિમ તરફ જતો અરબી સમુદ્ર છે. એટલે અદિથી શરૂ થતો વાંક ગોપનાથજીથી તદ્દન વાંક વળી ખંભાતનો અખાત શરૂ થતો હોવાનું સ્પષ્ટ દેખાય છે, એટલે અમુક અંશે આ ગામ પૂરા થતા અરબી સમુદ્ર અને શરૂ થતા ખંભાતના અખાતને કિનારે ખૂણા પડતું આવેલું માની શકાય.

પૂર્વ તરફ ચાર માઈલ દૂર સુપ્રસિદ્ધ શ્રી મોદા ગોપનાથજીનું ધામ, અને નજીક એટલે ઠોઢેક માઈલ દૂર પડે રાજપુરા નામે નાનું ગામ છે.

ઉત્તર તરફ પણ આ ગામનું પડે પીયલપુર નામે મોટું ગામ છે.

અને પશ્ચિમ દિશાએ પણ ત્રતાપુરા (પરતાપરા) બે માઈલ દૂર છે. અને તે પછી છ માઈલ દૂર એજન્સીનું મોટું ગામ દાઠા છે. અને એ જ દિશાએ સમુદ્ર કિનારે અનુક્રમે માઇલ અને બે માઇલ દૂર મધુવન અને મેથળા નામે નાનાં ગામો છે.

ગામની સીમનો ઉત્તર અને પશ્ચિમ તરફનો પ્રદેશ સપાટ છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફનો દરિયા કિનારાને લગતો ભાગ ટેકરીઓ-ધારાવાળો છે. એ ધારોને “મામાની ધાર” “માંડવગઢની ધાર” “યુના ધાર” “બરડાની ધાર” એવાં નામો આપેલાં છે. એ બધી ધારોમાંથી પત્થરો નીકળે છે. આ ગામનો પ્રદેશ પત્થરવાળો જ ગણાય, પણ કિનારા સિવાયના પ્રદેશની જમીન ઉપર માટીનો ચર હોષ તેમાં ખેતી થાય છે. અને દરિયા કિનારા નજીકનો ભાગ જે ટેકરીઓ રૂપે છે તે પત્થરવાળોજ છે.

એ પત્થરને ‘શુકરા’ પત્થરની જાત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેની ખાણ છે, એ ખાણો-માંથી પત્થરો કાપે છે. તે મકાનો ચણવાના, અને વાય, કુત્રા બાંધવાના કામમાં વપરાય છે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે પડવાળો, અને કોઈ ઠેકાણે પડ વિનાનો પત્થર નીકળે છે. આ પત્થરની જાત પોતી ગણાય છે, એનો યુનો પણ બને છે.

દરિયા કિનારા તરફની જમીનમાં રેતી ભળવાથી ખેતીને માટે એ જમીન નબળી ગણાય છે. તોપણ આ પ્રદેશની બાજરી અને કઠોળ, તેમાં ખાસકરીને વાલ ખાવામાં વધારે સ્વાદિષ્ટ છે. કિનારા ઉપરની રેતીમાં થેંગી થાય છે, જે થેંગીના મૂળમાં જ પડવાળો દાણો હોય છે, ને ઉપર તો નાનો ઘાસનો છોડ જ દેખાય છે. એ છોડને મૂળ એટલે દાણા સહોત બહાર કાઢી તેને શેકે છે. એટલે દાણા ઉપરનું કાળું પડ નીકળી જતાં સફેદ દાણો દેખાય છે. આ થેંગી ફળાહારમાં વપરાય છે. અહીંના મુખ્ય પાક બાજરી,

જુવાર, તલ ડોળ, તથા ભોંવશીંગનો છે.

સપાટ પ્રદેશમાં અને ધારો ઉપર બહુ વનસ્પતિ નથી, જે છૂટાં છવાયાં ઝાડો છે, તેમાં વડનાં ઝાડો મુખ્ય છે. આ ગામે આંખાના ઝાડ નથી પણ આસપાસ મધુવન અને રાજપુરા ગામે આંખા માય છે.

ગામમાં અને સીમમાં પાણી બહુ ઉડાં છે. ઉત્તર અને પશ્ચિમ દિશાએ વાડીઓ છે. કારણ કે તે તરફ પાણી બહુ ઉડાં નથી. પૂર્વ તરફની જમીન સારી છે, પણ પાણી બહુજ ઉડાં હોવાને કારણે એ દિશાએ તાડીઓ નથી.

ગામની અડોઅડ ને ધાર છે, તેના ઉપર કિલ્લા હોઈ, તેને ઉપરકાટ નામ આપેલું છે. એ ઉપરકાટ ઉપર ઉભા રહેતાં, દૂર દૂરનો પ્રદેશ દેખાય છે. સમુદ્રમાં દેખાતાં પંખીની માફક તરતાં વહાણો, અને સ્ટીમરો, મનને આનંદદાયક લાગે છે. ભાવનગર અને તલાજી બંદરે જતાં આવતાં વહાણો તથા સ્ટીમરો બહુ નજીકમાંજ દેખાય છે.

નજીક સમુદ્રની અંદર ભેંસલો નામે બેટ છે, અને એથી નજીક દરિયા કિનારે જમીનની થોડી અણી સમુદ્રમાં હોઈ, ભૂચિર જેવો ભાગ દેખાય છે. આ ભાગનો આકાર ઉટ જેવો હોઈ તેને ઉટમાર કહે છે.

ગામની નજીક કે દૂર નદી નથી. કોઈ કોઈ જ જગ્યાએ કાળજીના તળાવના દેખાવો જુની પાળો ઉપરથી જણી શકાય છે.

ગામ

ઝાંઝર ગામ ઉપર લખ્યા મુજબ અત્યારે જે સ્થળે છે તે ખીજ વખત બંધાએલ હોવાનું મૌખિક હકીકત અને દોરના હવાડા જેવા અવશેષોથી જણાય છે.

પહેલાં જે ઠેકાણુ ગામ હોવાની માણસો વાત કરે છે, તે જગ્યાએ કશું નિશાન નથી. તેમજ હાલ જે ગામ છે તેનો સંબંધ ઉપરકાટ સાથે એવી રીતે જોડી દીધો છે કે, અહીં જ્યારે રાત્નધાની હશે, ત્યારે

આજ ગામ અસ્તિત્વમાં હશે એમ માની શકાય છે.

ગામની ત્રણ બાજુ, એટલે ઉત્તર અને પૂર્વ પશ્ચિમ તરફ ગઢ બાંધેલો છે. અને દક્ષિણ તરફ ઉમર-કોટની અંદર ગામ પેટીની માફક સુરક્ષીત દેખાય છે. એ દરવાજા પાસે એક કોઠો છે, જે અત્યારે ઠીક સ્થિતિમાં હોઈ બહારથી આવનારનું, ગામની પ્રાચીનતા માટે પ્રથમ જ ધ્યાન ખેંચે છે.

ગામ તરફ ફરતા ગઢમાં એવા બીજા ચાર કોઠો હતા. જે પડી ગયા છે. આ કોઠાઓની બાંધણી દુશ્મનનું લશ્કર આવે ત્યારે અંદર ઉભા રહી તે મોકિના ગોખલા અને બાકારાં વાટે ગાળીઓ કે તીર ફેંકી શકાય એવી ગોઠવણુ વાળી છે.

ગામ ફરતા ગઢના દક્ષિણ તરફના બન્ને છેડા ઉપરકાટને લાગેલા છે. એટલે એ છેડાના જોડાણથી ઉપરકાટ અને ગામનો સંબંધ એક થઈ જાય છે.

ઉત્તર તરફને દરવાજેથી એટલે દક્ષિણદે મોઢે ગામમાં પેસતાં, ધર્મશાળા, ઠાકોરજીનું મંદીર, નિશાનું મકાન, વાવ, ચંકરનું દેવાલય, જૈનનું દેરાસર તથા વસ્તીનાં મકાનો નજરે પડે છે.

ગામ તળીયાના ભાગમાં જુનો 'ખારો' નામે કુવો છે. તેનું પાણી મીઠું હોવા છતાં ખારો કુવો નામ શા ઉપરથી પડ્યું હશે તે જણાયું નથી. હાલનો એ કુવો અવાવર છે, પણ અગાઉ જ્યારે ગામ બીજે સ્થળે હતું, તે વખતનો ભાગોળના હવાડાનો આ કુવો હતો એમ કહેવાય છે.

આ ગામ ઝાંઝરથી વાળાએ વસાવ્યું હોવાનું કહેવાય છે. અને ઝાંઝરથી ઉપરથી ઝાંઝર નામ પડ્યું છે.

ગામ કંઈ સાલમાં બંધાયું તે હકીકત મળતી નથી. હાલતો અહીં ઔદીચ્ય તલાજીયા બાલજી, વાજવટકી સુનીઓ, પરમાર ને ડોડીયા રજપુતો, કોળી, વસવાળા, જોગી (રાવળીયા) ભરવાડ, સંધી, સિપાઈ, મેમણ અને અમારની વસતી છે. જ્યારે અગાઉના વખતમાં નાગર, રાયકવાળ, શ્રીમાળી, અને ઔદીચ્ય તલાજીયા બાલજી; કોળા અને દસા તથા વીસા

શ્રીમાળી વાણીયા, ભાટ, રજપુત, ક્ષત્રી, મંધી, સિપાઈ, મેમણ, ચમાર, ભરવાડ, જોગી (રાવળીયા) અને ચમાર તથા વસવાયા વિગેરેની ધણી જ વસ્તી હતી. ગામ તળીયું આશરે ચાળીસ વીધામાં છે. ગામની વસ્તી અત્યારે તો ૬૯૮ની છે.

વાવ

ઉપરની હકીકતમાં ગામમાં જે વાવ હોવાનું જણાવ્યું છે, તે વાવ ગામની અંદર જીર્ણ થઈ ગયેલી હતી. ને તે ઠેકાણે ઝાડો ઉગી ગયાં હતાં. તે વાવ દુરસ્ત થવા માટે, ગામ લોકોએ એ વખતના રાજ્ય કર્તા ધર્માવતાર મહંમ મહારાજ સાહેબ શ્રી. તખ્ત-સિંહજી મહારાજને અરજ કરવાથી, એ દયાળુ નરેશે સને ૧૮૭૫માં પાકા ચણતરથી દુરસ્ત કરાવી છે.

આ વાવ ઉત્તર દક્ષિણ લાંબી છે. દક્ષિણ દિશાને શરૂ થતે પગથીયેથી અંદર જવાય છે. બાર બાર પગથીયાના ચાર ચોક વટાવી, વાવના કુવાના કંઠે પહોંચાય છે. અને એ કંઠે પાસે ઉભા રહેતાં, અંદર વીશ હાથની ઉંડાઈએ પાણી દેખાય છે. જેથી અંદર ગયા પછી પણ એટલું ઉંડું પાણી જોવાનું પડે છે. ઉપરની જમીનની સપાટીથી એ વાવનો ભાગ લગભગ સાઠ-પાંસઠ હાથ ઉંડો છે, અને તે બધો પત્થરથી પાકા બાંધેલો છે. કંઠે પાસે ઉભા રહેતાં નિચે પાણી તરફ અને ઉપર મથાળા તરફ જોતાં, તેની ઉંડાઈ અને વિશાળતા, જોનારના મનને અદ્ભુત અને આનંદદાયક લાગે છે. આ વાવ ને કુવા ઉપર તાક વાજેલો છે. બીજા તાક કે મતવાલા નથી. વાવનું પાણી હાલ માણસો વાપરતા નથી; કારણ કે ગામ પીવાવાનો જે કુવો ગામ બહાર છે, તે પાણી સાફ હોવાના કારણે, તેમજ વાવની વધુ પડતી ઉંડાઈ અને પગથીયાંની ચડવા ઉતરવાની મુશ્કેલીને લઈ, લોકો વાવનું પાણી વાપરતા નથી.

વાવમાં શિલાલેખ નથી. વાવની ઝોડાઝડ નિશાનનું યાકી બાંધણીનું સકાન છે. તે પણ વાવ દુરસ્ત કર્યા પછીના બીજા વર્ષે જ એ જ મહારાજ સાહેબે બંધાવેલું છે.

એક ખાડો ગામની પૂર્વ દિશાએ, સમુદ્ર તરફ જવાના રસ્તા ઉપર, અને ઉપરકોટની નજીક છે. ત્યાં અસલ વાવ હતી. એમ માણસો કહે છે. પણ તેની હાલ કોઈ જાતની નિશાની નથી.

એક ખીજ વાવ, ગામથી દૂર પૂર્વ દિશાએ બે માઈલ દૂર રત્નાવાળી નામે છે. તે ઘણા જ જુના વખતની છે. હાલ તે પડી ગયેલી સ્થિતિમાં છે, છતાં અંદરની ઝોરડી મોજુદ છે અને એ ઝોરડી વાવની નવીનતા છે. શિલાલેખ નથી.

ઉપરકોટ

હવે ગામથી દક્ષિણ દિશાએ, ગામની ઝોડાઝડ જે ઉપરકોટ છે, તે પત્થરની પૂર્વ પશ્ચિમ લાંબી ધાર ઉપર છે. આ ઉપરકોટ કોણે બંધાવ્યો, તેની હકીકત મળતી નથી. કોઈ વાળાઓએ બંધાવ્યો હોવાનું કહે છે, તો કોઈ વાજાઓએ, ને કોઈ શીરંગીઓએ બંધાવ્યાનું કહે છે, એમાં કઈ હકીકત ખરી છે તે જણાવું નથી.

ધારની ઉપર ચોગર ઉપર નિચે એમ બે કિલ્લા છે. ને કિલ્લામાં પણ વચ્ચે વચ્ચે કાકાઓ છે, જે પડી ગયેલ સ્થિતિમાં માલુમ પડે છે.

ઉપરના બે કિલ્લા, અને ગામ દૂરતો એક કિલ્લો, એમ ત્રણ કિલ્લાથી આ ઉપરકોટને 'ત્રગડો' ઉપરકોટ કહેવાનું પ્રચલિત છે.

ઉપર એક કિલ્લામાંથી, બીજા કિલ્લામાં જવાના દરવાજા છે. તે પડી ગયેલા છે. ઉપરનો થોડો ભાગ સપાટ છે. અને કેટલોક ભાગ પત્થર કાપી લીધા હોય તેવી સ્થિતિમાં છે. એ કોટની પૂર્વ દિશા તરફ કહેવાતાં ખોડીયાર માતાના મંદિરનો દેખાવ છે, તે પડી ગયેલ છે. એ દેખાવ બે કિલ્લાની વચ્ચેના ભાગમાં છે. ત્યાં પત્થરની માથાં કપાએલ છ મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે. તે છ બહેનોની છે એમ કહેવાય છે. એ મંદિરનાં થાંભલા વિગેરે પડી ગયેલ છે. આ મંદિર યવન લોકોએ તોડી નાંખી મૂર્તિઓનાં માથાં કાપી નાંખ્યાનું કહેવાય છે. જે યવન (કહેવાય છે તે મુજબ અલાઉદ્દીન કે તેનો સરદાર) મૂર્તિઓ ખંડીત કરીને

પોતે ચાલી નીકળ્યો, ત્યારે સાત બહેનો પૈકી એક બહેન તેની પછવાડે પડી, અને એ યવન સૈન્યને ત્રાસ પોકરાવ્યો, અને એ રીતે એક માઈલ દૂર જતાં એ યવન સરદાર મુરફેલીમાં આવી પડ્યો. દેવીના ચમત્કારથી તેને પુન્યભાવ ઉત્પન્ન થયો, જેથી તેના મુખમાંથી 'મુખકાયા' એવો શબ્દ નીકળી પડ્યો. તેથી એ દેવીનું નામ "મૂખદેવી" (મૂખની ખોડીયાર) રાખ્યું, ને ત્યાં એ યવન સરદારે દહેરી ચણાવી ને અત્યારે મોજુદ છે, તેમાં શિલાલેખ નથી. દહેરી મુસલમાની આકારની છે. ઉપરકોટ ઉપર ઉત્તર દિશાએ, બે ગઠની વચ્ચે એક ઉંડો કુવો છે. જોને ભમરીયો કુવો કહે છે. તેની ઉંડાઈ ૭૦-૮૦ હાથ હશે, હાથ તેમાં પાણી નથી. ઉપરના મધાળેથી છેક નિચેના તળીઆ સુધી એક સરખો પથર જ કાપેલો છે.

ઉપરકોટ ઉપરના સપાટ ભાગમાં પડી ગયેલા મકાનોના કોઈ પણ ભાગો જોવામાં આવતા નથી, એકાદ બે ટેકાણે પાયાના થોડા ભાગ જોવામાં આવે છે.

વસ્તુસ્થિતિ જોતાં, ઉપરકોટ ઉપર કરવા ધારેલું કામ પૂરું થયું હોય એમ પણ લાગતું નથી. જે કિલ્લા ને કોડા કરેલા છે, તે આ ધારમાંથી કાપેલા પથરોના, તેમજ કુવામાંથી નિકળેલા પથરોના જ હોવા જોઈએ.

ઉપરકોટની નિચે એટલે જમીનને તળીએ, ચારે તરફ ખાખોના દેખાવ છે. દૂર સમુદ્ર કિનારે, પથરના બાધેલા ધોરીયા વાટે, સમુદ્રનું પાણી આ ખાખમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હશે એવું અનુમાન થાય છે. એ ધોરીયા હાલ રેતીમાં પૂરાઈ ગયેલ છે. તેમજ સમુદ્ર કિનારે, અને ઉપરકોટ વચ્ચે રેતીના મોટા ઢગ પથરાઈ ગયા છે.

આ ઉપરકોટ અને ગામ ફરતા કિલ્લાના જન્ને છેડા ઉપરકોટને લાગેલા છે. જેથી ગામમાં પેસવાનો દરવાજો બંધ થાય, એટલે કોઈ પણ માણસ ગામમાં કે ઉપરકોટ ઉપર આવી શકે નહિ. કારણ કે ગામ

ફરતા કિલ્લો, ને ઉપરકોટ ફરતી ખાઈ, આવનારને અવરોધી શકે. દુરમનનું લશ્કર ગામ બહાર હોય, કે ગામની કે ઉપરકોટની નજીક હોય, તો પણ ગામ ફરતા કિલ્લાના કોડાઓમાંથી અંદરનાં માણસો બંદુકની ગોળીઓ, કે તીર વગેરે ફેંકી શકે, જ્યારે દુરમન તરફની ગોળી કે તીર, અંદર પ્રવેશી શકે નહિ.

એ રીતે, વસ્તીની પૂરેપૂરી સલામતી માટેની અનુકુળ બાંધણી, ઉપરકોટ અને ગામ ફરતા ગઠની છે. અને રાજ્યત્વકાળે, એટલું કામ તો પૂરેપૂરું હોવાનું ચોક્કસ અનુમાન થાય છે.

આ તરફના સમુદ્ર કિનારામાં ખરાબો હોવાથી, કે ગમે તે કારણથી હાલમાં બે વરસથી ઉપરકોટ ઉપર દીવાંડી કરી છે, જે દીવાનો પ્રકાશ હાલ રંગનો દેખાય છે.

લે'સલો.

ઉપરકોટ ઉપર ઉભા રહેતાં પશ્ચિમ તરફ એક માઈલ દૂર સમુદ્રમાં 'લે'સલો' નામે ખેટ છે. જ્યારે સમુદ્રમાં ભરતી હોય છે, ત્યારે તેની ચારે તરફ પાણી ફરી વળે છે. ઝોટ હોય ત્યારે, ઉપર જઈ શકાય છે. પણ ચડવામાં થોડી મુશ્કેલી પડે છે. તેની ઉંચાઈ લગભગ ૭૫ હાથ જેટલી હશે. ખેટના ઉપરના ભાગમાં પાણી ભરવાનાં ટાંકાં, અને મકાનોની પડી ગયેલી દિવાલોના દેખાવ માત્ર છે. આ ખેટ, આશરે છ વીધાના વિસ્તારમાં લંચબોરસ જેવો છે. પાળીઆ.

ગામ બહાર ને અંદર પાળીઆ છે. તેમાં સંવત પંદરસો, સતરસો, ને અઠારસોની સાલો લખેલી છે. લેખો પૂરા વંચાતા નથી.

એ પાળીઆઓમાં જગુભાઈનો પાળીઓ છે, તેની દંતકથા એવી છે કે: એ જગુભાઈ વાઝનાં બહેન અદિથી છ ગાઉ દૂર એજન્સી તાબાના પસવી ગામે આપેલાં. એ બહેને પોતાના ભાઈની શરવીરતાનાં પોતાના દિયર પાસે વખાણ કર્યાં, જેથી દિયરે આ ગામનું ધણુ વાળ્યું. તે ધણુને પાછું લાવવા એ વીર ક્ષત્રીએ ધિગાળું કર્યું, ને ધણુ પાછુ વાળ્યું, પણ

પોતે અહિંથી એક ગાઉ દૂર પીયલપુરની સીમમાં મરાયા. ત્યાં તેની રજુખાંભી છે. અને અહીં તેના પાળીઓ છે. તેના ઉપર સંવત ૧૮૦૦ની સાલ છે.

એક પાળીઓ પુંગ્ગ સુધારનો છે. તે સુધાર મંત્ર તંત્ર વિદ્યાનો જાણકાર હતો, એ વિદ્યાનો ઉપયોગ તેણે ખરાય રીતે કરેલો, જેથી અહીંના તે વખતના ક્ષત્રીઓ, અને રજપુતોએ મળી તેને મારી નાખ્યો. તેના પાળીઓ દહેરામાં છે. શિલાલેખ નથી.

એક સતી માતાની દહેરીમાં પાળીઓ છે, શિલાલેખ વંચાતો નથી, તેમ તેના નામની હડીકત પણ નથી.

સસેલો અને કુતરો, એ બેના નાના પાળીયા, ગામ વચ્ચે ચોરા પાસે છે. બન્ને પ્રાણી લડતાં લડતાં, વાવમાં પડી મરી ગયેલા, તેના એ પાળીઆ હોવાનું કહેવાય છે. શિલાલેખ નથી.

ગામથી પૂર્વ દિશા લાણી એક માર્ગલ દૂર પરમાર તથા ડોડીયા અટકના રજપુતોના બે પાળીઆ છે. એ રજપુતો લશ્કરની સામે લડાઇ કરતાં માર્યા ગયેલા, તેના એ પાળીઆ છે. તેના ઉપર સાલ કે નામ નથી.

સમાધી સ્થાનો.

ગામમાં ઠાકોરજીના મંદિરમાં એક સમાધીસ્થાન છે. એ મંદિરના અગાઉના મહંત કહાનડાસે જીવતાં સમાધી લીધી હોવાનું હાલના મહંત કહે છે.

ગામમાં શ્રી મોટાગોપનાથજીના મહંતના તાબાનાં એક મઠ છે. તેમાં પણ અગાઉ કોઈ વાવાજીએ સમાધી લીધી હોવાનું કહેવાય છે. મઠમાં મકાન સિવાય બીજું કંઈ નથી, તેમ તે વાવતની દંતકથા પણ કોઈ કહેતું નથી.

દરિયા કિનારે કોળી આલા આતાનો ચોતરો છે. તે આલા આતાએ રોગથી કંટાળીને જીવતાં સમાધી લીધી હોવાનું તેના વંશજો કહે છે.

આમઠીની દહેરી

ગામથી નજીક પશ્ચિમ દિશાએ 'આમઠી'ની કહેવાતી દહેરી હતી. તે પડી ગઈ છે. જેના માત્ર થોડા જ પત્થરો પડ્યા છે તેમાં સંવત સોળસોનો શિલાલેખ હતો એમ કહેવાય છે. દહેરીની દંતકથા કહેવાતી નથી.

ગોરજીનો ચોતરો.

ગામની નજીક પશ્ચિમ દિશાએ ગોરજીનો ચોતરો છે. તે જોન ગોરજીનો છે. અગાઉ કોઈ મંત્ર તંત્ર વિશારદ ગોરજી થઈ ગયેલ, તે ગુજરી ગયા પછી, તેના મૃત શરીરને ત્યાં દાટી, તેના ઉપર ચોતરો કરેલો છે: તેના ઉપર શિલાલેખ નથી. હાલ તો એ ચોતરો ઉપર જોન લોકો ચૈત્ય વંદન કરે છે.

[અપૂર્ણ]

અમરજી આણંદજી કચ્છી

(રા. રા. ઉદરંગરાય કેશવરાય ઓઝા બી. એ.)

સંવત ૧૯૧૮ થી સંવત ૧૯૭૯ના જીવનકાલમાં એક ઓકિયું.

સ્વ. રા. અમરજી આણંદજી કચ્છી જૂનાગઢના વડનગરા નાગર કચ્છી કુટુંબમાં સંવત ૧૮૯૩માં જન્મ્યા હતા. લગભગ સંવત ૧૯૧૦ સુધીમાં ગામડી કેળવણી તથા અંગ્રેજી બે ચોપડીનું જ્ઞાન, એટલું સંપાદન કર્યું. સંવત ૧૯૦૮માં કોરી દસતા માસિક દરમાયાથી તેણે નોકરી શરૂ કરી, અને સંવત ૧૯૧૭માં તે રાજ્યના અમીર તરીકેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી ત્રણ જુ નવાખના વિશ્વાસુ ખાનગી કારભારી તરીકે રહી, જવણીખાતું, રાજ્યખર્ચખાતું, રાજ્યની નગીરોનો ખાનગી વહીવટ વગેરેને વ્યવસ્થિત કરી, ચકાવી નેરત થયા. સંવત ૧૯૬૭ પછી સંવત ૧૯૭૯ સુધી તેણે દૂધ ઉપર રહી, કેવળ ધર્મ કર્મ-પરાયણ નિવૃત્ત જીવન ગાળ્યું. આ મહાપુરુષનું જીવનચરિત લખવાનું સુભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું છે. એ જીવન-ચરિતનાં પહેલી વાર લખાઈ રહેલાં પ્રકરણોમાંનું એક પ્રકરણ (પેલો ખરડો) નીચે આપેલું છે.

અમરજીભાઈ પોતાના જીવનક્રમનું વખતોવખત ઉકું નિરીક્ષણ કરતા અને એ નિરીક્ષણની લેખિત નોંધ લેતા. આ નોંધોની અસલ પ્રતો તેના કુટુંબી જનો તરફથી કાર્યપૂરતી મને સુપ્રત કરવામાં આવી છે. આ પ્રકરણ ઉપરથી વાંચનાર બોઈ શકશે કે હિંદીવાનો પોતાના ચારિત્ર્યનું કેટલું સદ્ગત નિરીક્ષણ કરતા, અને કંઈ રીતે કામ કરતા. હું એ મૂળ પ્રકરણ જ અહીં આપું છું:—

ફરી પાછું આત્મનિરીક્ષણ !

નામદાર ખુદાવિન્દ નવાખ સાહેબ મોહાબત-ખાનજી ૧૮૮૨ના સપ્ટેમ્બર માસમાં, એટલે ૧૯૩૮ ના શાદરવામાં બેહસ્તનશીન થયા. અમે જૂનાગઢ

રાજ્યનો ઇતિહાસ લખતા હોત તો જરૂર તે નામદારની ઉજળી કારકીર્દીનું વધારે ખ્યાન કરત. પણ આ પુસ્તકમાં અમારે અમરજીભાઈ સાથે જ સંબંધ છે અને જૂનાગઢ રાજ્ય તેની સાથે જેટલે દરજ્જે સંબંધ ધરાવે છે તેટલે દરજ્જે જ અમારે જૂનાગઢ રાજ્ય સાથે સંબંધ છે. દેરી રાજ્યોમાં રાજ્યની મહે-રઆની ઘણી રીતે મેળવાય છે. અને રાજ્યો તર-ફથી ધનામો અને સુલાકાતો આજે એટલી બધી સાધારણ થઈ પડી છે કે ખ્રીસ્તીશ હિન્દુસ્તાનમાં ફિઝલ રિપબ્લીક અથવા જવાબદાર સંસ્થાન જેવી સરકારના અમારા જેવા હિમાયતીને જૂનાગઢના મુત્સદ્દીઓ અને તેમના ઉપર નવાબો તરફથી વરસા-વવામાં આવતાં ધનામ-અકરામો વિશે લખતાં બેઈ ઘણાને નવાઈ લાગે. પરંતુ જૂનાગઢ રાજ્ય અને આપણા ચરિત-નાયક અને સામાન્ય ખ્યાલોવાળાં રાજ્ય અને ધન્સાન નથી. જૂનાગઢ પહેલેથી એક બંધારણસરનું રાજ્ય હતું. એ બંધારણ લોકસત્તાક ન હોતું, પણ તે બંધારણ તો હતું જ. એ એક 'ઓલિ-ગાર્કી' હતું, પણ એ ઓલિગાર્કીનું કેન્દ્ર રાજ અને આદરો લોકહિત હતાં. રાજહક્ક અને રાજસત્તા નિભાવી રાખવામાં આ 'ઓલિગાર્કી'નું શુદ્ધિ અને બળની મિત્રાચારી પર રચાયેલું આ મંડળ તનેતોડ મહેનત કરતું. રાજહક્ક બહુ થોડા હતા. રાજસત્તાનો હેતુ પ્રજાને ધન્સાદ આપવાનો અને સુખી રાખ-વાનો હતો.

આજ કાલિયાવાડમાં આ 'ઓલિગાર્કી' નથી, આ રાજસત્તાની લાવના નથી, લોકસમાજ રાજ્યને પોતાના શિરમણિ તરીકે ઓળખતો નથી; રાજ્યો લોકોને પોતાના અંગ તરીકે સ્વીકારતા નથી. અમે લખીએ છીએ તે વખત તેવી સ્થિતિ ન હોતી. તે વખતે

હજી રાજા એ ખરે રાજા હતો, મુત્સદ્દીઓ એ ખરા મુત્સદ્દીઓ હતા. તેથી એ મુત્સદ્દીઓનાં કામ અને રાજાએ કરેલી તેની કદરસનાશી અમને આનંદ આપે છે. એ કદરસનાશીનું મૂળ ખુશામત નહોતું; રાજા સાથેના ખાનગી સંબંધો ન હોતા; એ કદરસનાશી પ્રજા અને રાજાના હિતમાં નિરૂપણે અને શ્રદ્ધાથી કરેલાં કામો હતાં. રાજાઓ કદર જુઝતા તે લોકોના પ્રતિનિધિ તરીકે. આજે તે કદર જુઝે છે તે લોકોના શિરમણિ તરીકે નથી જુઝતા.

અમરજીભાઈએ પોતે હાલની ઈંગ્લિશ કેળવણી-વાળા નહિ છતાં છત્વીસ વર્ષ કામ કરી પોતાની સહજ કુશાલ શુદ્ધિથી જૂનાગઢનું કેળવણીખાતું ચલાવ્યું. બહારવટીયાનાં ધોંગાણું, નવો જમાનો, નવું જ કામ, તે છતાં પોલીસખાતાની વ્યવસ્થા કરી, રાજ્યમંડળ અને રાજાની ગેરહાજરીમાં રાજ્યભાર માથે ઉઠાવ્યો. એક યુવાન, સલ્તનતના અધિષ્ઠાતા, રાજ્યવારસ મુસલમાન કુમારના જીવનને પોતાનો ધર્મ ગૌરવ અને પ્રતાપ સાચવી પહેલેથી જ રસ્તો બતાવ્યો. એ અમરજીભાઈનો અને નાં બહાદુર-ખાનજીનો સંબંધ અમને કેમ આનંદ ન આપે ?

અમરજીભાઈને દર વખત ઈન્દ્રા મળ્યા હતા. તેની કદર જુઝવામાં આવી હતી, તેના પુત્રની શાદી વખતે ખુદ નવાબ સાહેબ મોહાબતખાનજી તેને ત્યાં પધાર્યા હતા. જૂનાગઢના ઇતિહાસમાં હજી સુધી બનવા પામ્યું નથી તે મુજબ સાહેબજી બહાદુર-ખાનજીએ પુત્રના વરઘોડિયાના સરઘસમાં સાથે ફરવા આવ્યા હતા અને નવાબ સાહેબ ખુદાવિંદ મોહાબતખાનજીની આગળથી પરવાનગી લઈ તે શાદિના ખર્ચે કુલ કોરી ૧૫૦૦૦) રાજ્ય તરફથી હકાગ્રહ પકડી, અમરજીભાઈને અપાવ્યા હતા. આ સર્વે વાંચી કોઈપણ સામાન્ય વાંચનાર મુખ મચકાડે તો અમને નવાઈ ન લાગે ! મુત્સદ્દીગીરી એટલે શું ? જગતની આંખમાં ધૂળ નાંખીને ઘર ભરવાં તે ! આ પ્રમાણે માનનાર કોઈ પણ મુત્સદ્દીવર્ગની પ્રામાણિકતામાં માને એ જ મુશ્કેલ છે !

અમે અમરજીભાઈને વિષે કાંઈ પણ અભિપ્રાય આપતા નથી. અમે તેની ખાનગીમાં ખાનગી કાયરી અને કાગળો જ વાંચનાર સમક્ષ મૂક્યા છે. અને તેને જ બોલવા દેયું. અત્યાર આગમય મંવત ૧૯૨૬ સુધીનું અમરજીભાઈનું કરેલું આત્મનિરીક્ષણ અમે વાંચનાર સમક્ષ મૂકી ગયા છીએ.

તે પછી તેની સ્થિતિમાં ઘણો જ વધારો થયો હતો. તેના હાથમાંથી કુંવર માણા વગેરેની મોટી રકમો પસાર થતી હતી. લાખો કોરીની વિધોટીઓ કરવાનો તેને પ્રસંગ મળ્યો હતો. રાજ્યમાં તેના હોદ્દો ઘણો જ ઉંચો અને જવાબદાર હતો. તે ખટખટ કરવા ધારત તો પાર ઉતારી શકત; તે પોતાનું ઘર ભરવા માગત તો સોનાનાં નળિયાં કરાવી શકત. તેમ કરવાને બદલે ૧૯૪૦માં તેણે પોતાની પ્રગતિ અટકાવી. પોતે જે શિખર પર ચઢી સ્થાન લીધું હતું ત્યાં તેણે સ્થિરતા સાધી. ગંભીર, શાંત, ગડ્ડ જેવી તીવ્ર દષ્ટિ આસપાસ અને અંતરમાં નાંખી. એ શિખર ઉપર પોતે જે રસ્તે સરકયું હતું તે રસ્તો તપાસ્યો. એ તપાસના પરિણામમાં નીચેના મુદ્દાઓ તેને મળી આવ્યા.

“મંવત ૧૯૪૦ની નોટ.

૧. રાજકોટમાં રૂપિયા આપતા હતા તે લીધા નથી.
૨. શાપુરમાં કોરી આપતા હતા તે લીધી નથી
૩. વખતોવખત કોઈ એ દેવા ઇચ્છા કરી હશે તો લલચાઈ ન જતાં, ન આપે તો ઠીક એમ મનમાં ધારેલ છે.

૪. કોઈ કોઈવાર પોશાગ આપેલ હશે તો તે પોતાના દિલથી છે. તેમાં પણ ના પાડી છે. છેવટ સોગંદ દઈને આપેલ તે વાત મદાફલ મહામ (વજીર સાહેબ)ને તરત જાહેર કરી છે.

૫. એક વખત પોશાગ દાઉદ આપી જતાં ન રાખી જસરાજને પાછો આપી દીધો.

૬. આકરા સોગંદ ખાઈને ગામ દેવાનું ચાર વખત કહ્યું છે. રાજકોટ, શાપુર, અને ગાદીએ બેઠા

પછી બે વખત જૂનાગઢમાં-એ છતાં આજ લગી માગણી તે આપત કરી નથી.

૭. મીકાઈ માટે રોકડી કેરી પચીસ, પંદર વીસ, એમ આપી હશે, તે દક્ષતરના પરચુરણ કામમાં વાપરી છે, પણ ખાનગી મીકાઈ લઈને ખાધી નથી.

૮. ધણો ખાર વધી ન જાય તેની વખતો વખત શીકર રાખવામાં આવી છે.

૯. જેમાં ખોટું ગણાય તેવા હુકમો માટે તેમને રાજ કરવા હાથ હાપણું ન કરતાં તજવીજથી ગેર-વાજબીપણું થવા દીધું નથી.

૧૦. સવારીમાં સાથે ખાસી ગાડીમાં બેસવા ફર-માન છતાં તે પ્રમાણે લલચાવેલ નથી.

૧૧. હજુરિયા સાથે ચોખ્ખી રીતભાત રાખી છે. જેમાં વાજબી ન કહેવાય તેવી આપત, તેમને રાજ રાખવાની હિલચાલો, એ ખોટું ગણી ખરી રીતથી મજબૂતપણે વરતેલ છું, તેમાં કોઈની ધિતરાજીનો ડર રાખેલ નથી.

૧૨. નાણાં સંગંધી હજુરના પધુ પડતા ઉપાડ માટે વખતોવખત સૂચના તથા મદદફલમહામની રૂપ તરફ નજર રહી છે. તેમાં હજુર ધણીવાર નારાજ પણુ થયા છે.

૧૩. કોઈની પણ પરખારી વાતચિત અગર હીલચાલ અથવા મદદફલ મહામની મરજી વિના મુલાકાત આદિ કંઈ પગલું ભરેલ નથી.

૧૪. પોતાના ખાતરની રચાયે સારૂ કોઈ ચીજની અગર પૈસાની કે પગારની અરજ કરી નથી. તેમ કંઈ મારફતે હિલચાલ પણ કરી નથી. પગાર વધારી વા કોઈ માણસ સાથે મદદફલ મહામને કેવો હુકમ આપ્યો હશે તેને મેં ખુદે ના પાડી હશે.

૧૫. તેમના હિત ખાતર બની શકે તે પ્રમાણે તજવીજ અરજ કરી છે. તે તેઓ તથા મદદફલ મહામ જાણે છે.

૧૬. અદાપી લગે સારા ધરાદારી, ચોખ્ખી નિતથી વરતેલ છું. કોઈ સાથે સલાહ મસલત કે મીલવા ગિયરી કે ખટપટી પગલું ભરેલ નથી. તેની

તપાસ હજુરિયાઓ તથા લાગતા વળગતાથી ખૂબ કરવી.

૧૭. લાંચ રૂશવત કે હરામ પૈસો અગર ચીજ લીધાં નથી, તેનો ખૂબ તપાસ કરવો જોઈએ.

૧૮. તાબાનાં માણસને પણ ધિમાનદારીથી વર્તવા સૂચના તથા સખત તાકીદ જારી છે.

૧૯. મારી કામગીરી, ખાતાના બીજા માણસો કરે છે, તેની પણ દરગુજર રાખી છે. એ વિશે અરજ કરી તરદી આપી નથી.

૨૦. ધણાં કામો સોંપવા તથા મોભો સંધારવા માહરા તરફથી કોઈ રોજ કારીશ પોતાથી અગર બીજા મારફત કરી નથી, પણ મ. મ. ખુદે ધ્યાનમાં લઈને વખતો વખત પ્રસંગ લીધો છે.

૨૧. નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થવા સારૂ પેનશન આપવા બાબત એક કરતાં વધુ વખત ચર્ચા મેં પોતાથી કરી હતી.

૨૨. માહરા બાબત કોઈ વાતે કડવી ફરિયાદ અગર વાત દરખાસ્તમાં આવી નથી.

૨૩. કોઈ પણ જાતનું ગેરવાજબી પગલું ભર્યાનો એક પણ દાખલો બનેલ નથી.

૨૪. લોકોમાં બદસુવાસ નથી, પણ સારી સુવાસ છે,

૨૫. ધણો રંજ ઉત્પન્ન થાય તથા તાણખેંચ પડી જતાં વાર ન લાગે એવી વખતો વખત તકે આપી હશે; તે મ. મ. સાહેબની રૂપ જાળવવાનો સખત તથા ગેરવાજબી ન થાય તથા ન કહેવાય તેવાં કારણોથીજ, એવા બનાવમાં પણ પોતાના બાપ-દાદાની આજ્ઞા તથા પોતા ઉપરના અહેશાન યાદ રાખી ભલમનસાઈથી સહન કરવામાં આવ્યું છે.

૨૬. નાગરનો છોકરો રાખી દેવા બહુ વાર ફરમાન છતાં પણ મદદફલ મહામના હુકમ વિના અમલ કીધો નથી.

૨૭. x x x x ને વખતો વખત ટોકણી તથા રોક કરેલ છે.

૨૮. દરેક રીતે દરેક કામમાં ચૂક ન થવાની ધણી ફીકર તથા કાળજી રાખવામાં આવે છે.

૨૯. મહાકલ મહામની એહેશાની યાદ રાખવા ફરમામાં તથા લિખિત અરજીથી ફરજ બજાવી છે.

૩૦. “ગાદીએ ખેડા વખતમાં ખરી ફરજ બજાવેલ છે”.

આ ત્રીસ કલમની નોટ પોતાના અક્ષરે લખી પોતાના ખાનગી ખાસ દફતરમાં છેવટ સુધી ચરિત નાથકે સાચવી રાખી છે. બહાદુરખાનજી ૧૯૩૮માં ગાદીએ ખેડા, એટલે સને ૧૮૮૩-૮૪માં તે ખેડા. અને તરતજ તેણે જે જગ્યા પર મુંદરજી વલ્લભજી ઝાલા ખુ. મહામતખાનજીના વખતમાં હતા તે જગ્યા ઉપર એટલે પોતાના ખાનગી કારભારી તરીકે અમર-ભાઈને નીમ્યા. પરંતુ ન્યાં સુધી તે પાટવી કુમાર હતા ત્યાં સુધી તેની બધી જવાબદારી અમરજીભાઈને માથે લાદવામાં આવતી, પણ તેઓ નવાખ થતાં તેની જવાબ-દારી અમરજીભાઈને રાખી તેની મહેરબાનીમાં ભાગ પડાવનાર નવાં તરવો ઉભાં થયાં. અમરજીભાઈના કામમાં દખલગીરી થવા લાગી અને આ સીધે માર્ગે જનારને કનડગત થવા લાગી. ઉપરની નોટ જે વખતે કરી તે વખતેજ તા. ૩-૮-૮૫ને સોમવારને રોજ અમરજીભાઈએ ખુદાવિદ નવાખ સાહેબ બહા-દુરખાનજી માટે એક યાદી તૈયાર કરી. એ યાદી

ખરેખર તો એક અટ્ટીમેટમ, અંતિમ સંદેશ જેવી જ હતી. તેણે તેમાં લખ્યું હતું :—

“તમારા રાજ્યમાં ૩૦ વરસ થયાં તેમાં નીતિ. લંગ થયા નથી. એકથી ૩ કરોડ લગે. અન્યાયી રીતે પૈસો મેળવ્યો નથી, કે લાલચ રવખે પણ કરી નથી કરનાર નથી.

અન્યાયની રીત પકડી નથી, પકડનાર નથી. માન અપમાન સામું ન જોતાં નરમાશથી વર્તવામાં આવેલ છે.

સમાધાનીથી કામ લેવામાં આવે છે, પણ ખટ-પટ નહિ.

ચોકખો વહેવાર છતાં લોભ લાલચ કરી નથી. જે જે કામોની ફરમાશ થતી ગઈ તે ખુશીથી કરવામાં આવેલ છે.

કેટલાક પૈસાવાળા અમીર બની ગયા; ગરાશિયા થઈ ગયા કે ઘેર ખેડે પણ ફિકર નહિ.

જે નિર્લોબી અને અબોલ, ચોકખો તે તો પૈસે ખાલી; તેને બ્યારે નાહક ઘર ખેસવું પડે ત્યારે ધક્કરની કૃપા ન હોય તો બહુ સોસવું પડે, પણ ભાવિ.”

વાંચનાર, હિંદુસ્તાનને આ સિદ્ધાંતો અને આ મક્કમતા યુનિવર્સિટીઓ નથી આપી શકી, વધારે કહેવાની જરૂર છે ?

૭૫૫

દેશીરાજ્યોના પ્રશ્નો.

ખેડુતોની સ્થિતિ સુધારણા સંબંધી મહુમ સર પ્રભાશંકરના વિચારો.

[મહુમ સર પ્રભાશંકરે વસુલાતી કામને અંગે રાજ્યના મહાલોમાં ને મુસાફરી કરી હતી તે વખતે દરેક સ્થળે ખેડુતોનાં ટોળાં એકત્ર થતાં અને તે સર્વ આગળ ગ્રામ્ય પંચાયત વગેરે બાબતો સંબંધી તેઓ પોતાના વિચારો જણાવતા. આ વિચારોની ખેડુતો ઉપર ખૂબ અસર થતી હતી. તા. ૩૦મી જાન્યુઆરીએ ગઢવાથી લાલનગર આવતાં રસ્તામાં નિંજાળા રોડને નીંજાળા તપાના ને ખેડુતો એકત્ર થયા હતા તેઓ આગળ મહુમ ને વિવેચન કર્યું હતું તે અમે આ નીચે આપીએ છીએ. ખેડુતોની સ્થિતિ સુધારણાના પ્રશ્નમાં રસ લેનાર સર્વ કાઈને આ વિચારોમાંથી બોમ મળી શકે એમ છે આપણાં ગામડાં સુધારવાનો એક જ રસ્તો છે. અને તે ગ્રામ્ય પંચાયતોની સ્થાપના. મહુમ સર પ્રભાશંકરે એ સંબંધી વિવેચન કરતા લોકોને ગ્રામ્ય પંચાયતોની સ્થાપના કરવાનો ખૂબ આગ્રહ કર્યો છે. અત્યારે દેશી રાજ્યોના સંયોગે જેતાં લોકોને આ દીરામાં શિક્ષણ આપવામાં આવે એ ઇચ્છવા જેવું છે. મહુમ આ સંબંધી વિવેચન કરતાં કહ્યું હતું કે :]

“આજ હું તમારી સાથે વાત કરવા અને તમારું સાંભળવા આવ્યો છું. મહારાજ સાહેબને થયું કે આખા રોડમાં ખેડુતોને અઠી ત્રણ લાખનું કરજ થઇ ગયું છે. એમ થયું હોય તો ધૂળ ઉપર લોપણ જેવું થયું છે. અને અમે ખેવકુદાર્થ ભરેલું કામ કર્યું છે. દરબારના ૬૦ લાખ રૂપિયા છોડી દીધા અને લગભગ ૧૬ કરોડથી વધારેનું કરજ માફ થયા છતાં લોકો પાછા એના એ ગારામાં પડ્યા માંડ્યા છે, એનો અંત ક્યારે આવશે તેની મહારાજને ચિંતા થાય છે. હરે હરો! કાંઈ ઉપાય છે કે ફરી લોકો કરજમાં પડે નહીં. એ ઉપાય શોધવાનો દરબાર પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. એવા બે ચાર ઉપાયો છે. માણસ શું ખાઈને માંદું પડે છે તેની ખબર પડે તો તેનો ઉપાય થાય. અને ને ખાઈને માંદું પડતું હોય તે ન ખાય એટલે માંદું ન પડે. દરબાર આટલા વખત સુધી ચાણુદાર, વહીવટદાર અને વસુલાતી અધિકારી માર્ફત તમારાં કામો અને ગામની સ્થિતિની સંભાળ રાખે છે, પણ હવે એમને એમ થયું છે કે જેમ જેમ માણસ મોટો થાય તેમ તેમ પોતાના પગ ઉપર ઉભો રહી શકે એમ થવું જોઈએ. એથી

દરબારે ગામપંચાયતનું ધોરણ નક્કી કર્યું છે. જેના ગામોમાં ગામ પંચાયત હશે તેમને ખબર હશે કે ગામપંચાયત એ શું છે ? બાર ગામના નીંજાળા તપામાં સાત ગામે ગામપંચાયત છે. એમને પુછવું. કે ચાણુદાર આવીને કામ કરતા, ત્યારે વધારે સુખી હતા કે અત્યારે તમે તમારું કરો છો તેથી વધારે સુખી છો ? ન્યાં ન્યાં હું ગયો છું ત્યાં ત્યાં મેં સાંભળ્યું છે કે “અમે ગામપંચાયતથી સુખી છીએ. અમારો કલેશ ઓછો થાય છે અને અમારું ધરમેલું સમાધાન કરી શકીએ છીએ.” આ વાત સાચી છે કે મારો ભ્રમ છે કે હું બધું જોતું સમજ્યો છું ? તમે તમારું કરી લ્યો તેમાં વધારે આનંદ છે કે હું અને મારા અધિકારીઓ તમને કરી દઈએ તેમાં વધારે આનંદ છે ? ધરમાં બાવડી છોકરાં રહેતાં હોય અને કાંઈવાર કળયો થતો હોય તે પાડોશી ચૂકવે તેમાં મન કે પોતે પોતાનો કળયો પતાવે તેમાં મન છે તેનો વિચાર કરજો. અમે તમને ગમે તેટલા રાખીએ પણ તમારા ધરના કહેવાઈએ તો નહીં. એટલે હું કહું છું કે ગામ પંચાયત હોય તો તમે વધારે સુખી રહો. તમારા આખા ગામનો વહીવટ ને

રીતે તમારે ચલાવવો હોય તે રીતે તમને ચલાવવાની છૂટ છે. તમને નોંધતો હોય તે બધી સત્તા આપવા દરબાર ખુશી છે. કોઈ ગામમાંથી કોઈને કાઢી મૂકવો હોય તો તે ગામ તેને કાઢી શકે. આ કાઢી મૂકવાની સત્તા તો માત્ર મહારાજાને જ છે તે તમને આપી છે. હવે રાજાની પોતાની સત્તા તમને આપી દીધી છતાં તમે સુખી ન થાઓ તો અમારા કરતાં તમારી કમનસીબી વધારે છે. તમને ચોકીદારો આપ્યા છે તે ને તમારું રક્ષણ ન કરે તો તમે તેને કાઢી શકો છો, પણ જે નવા રાખો તેનામાં કામ કરવાની શક્તિ હોવી નોંધ્યે. માટે નવા રાખવામાં તમારે પોલીસ ઉપરીને પુછવું નોંધ્યે. હવે આટલી બધી સત્તા આપ્યા પછી ગામમાં કયું કામ કરવાનું રહે છે ? કોઈએ દોરથી ચરાવી દીધું છે એમ તમને લાગે તો તેને નુકસાન આપવાનું પણ ગામપંચાયતને સોંપ્યું છે. હવે ચાલુદાર આવીને ૩૫ ૩૫ કરે છે ? પહેલાં વીધોટી ઉધરાવવા ચાલુદાર આવતા. પણ હવે તો તમે વીધોટી ઉધરાવી આપી દ્યો છો. આટલું કર્યા છતાં તમે કરજમાં પડો એ કેવું ? પણ એનાં પણ કારણો છે, (૧) તમારી સ્થિતિ છે તે કરતાં સારી ન થાય-તમારી સ્થિતિ સુધરવી જ નોંધ્યે-તો કરજનો ખુલાસો થયા પછી પણ તમે કરજમાંથી ન છૂટી શકો. વરસાદ વખતે તમારે ખીયારણના પૈસા નોંધ્યે માટે તમારે પાછું કરજ કરવું પડે છે. મહારાજા સાહેબની ઇચ્છા છે કે તમારે ખીયારણ માટે તથાવું ન પડે, માટે જે પેટ્રોલને ખીયારણ નોંધવું હોય તેને ગામપંચાયત ચિઠ્ઠી કરી આપે એટલા પૈસા વહીવટદાર આપે. ચાલુદાર પૈસા આપે પણ તે એક માણસ ગામપંચાયતના જેટલી ગામની સ્થિતિ સમજે નહીં. બ્યારે ગામપંચાયતનો જેને જેટલાં પૈસા નોંધ્યે તેટલાની જ ચિઠ્ઠી કરી આપે. ચાલુદાર-એક માણસ છેતરાય પણ, અંદર અંદર એક બીજા છેતરી શકે નહીં. અને તેથી ચોચ હોય તેને જ પૈસા અપાય. માટે જેટલી તગાવીની ખાસ જરૂર હોય તેટલી જેને નોંધતો હોય તેને મળે.

વળી ગામપંચાયત હોય તો તગાવી પણ જલદી મળે. ચાલુદાર પાસે તમારે ધક્કા પણ ન ખાવા પડે, દક્ષિણા પણ ન આપવી પડે. આ રીતે તમને વગર બ્યાળે તગાવી મળે તો પછી તમારે વાણીઆ પાસે જવું ન પડે. છતાં પણ (૨) મરણના પ્રસંગે તમારે પૈસાની જરૂર પડે છે. બાયડીયું પરણવા જાઓ છો ત્યારે તમે ગાંડા થઈ પાંચસે, હજાર ખરચી નાખો છો. વિવાહના વખતે અને દારૂ પીવાના વખતે માણસ ગાંડું થઈ જાય છે, પણ એ ખર્ચ છે કે વિવાહ વખતે અને કોઈ સુક્રાનું મરણ થયું હોય ત્યારે રૂપીઆ નોંધ્યે એ કયાંથી કાઢો ? તેનો ઉપાય પણ ગામપંચાયત છે. ગામ પંચાયત હોય ત્યાં સહકારી મંડળ હોય જ. ગામમાં પરમેશ્વરે જેને બે પૈસા આપ્યા હોય તે સહકારી મંડળમાં પોતાના પૈસા બ્યાળે આપે અને દરબાર એટલા સામા આપે છે. એમાંથી તમે પૈસા લઈ શકો છો. તગાવીની બાબતમાં તો તમે કોઈને ના પણ પાડી શકો છો. પણ આમાં ના પાડી શકાય નહીં કારણ કે લેનાર તમને બ્યાળ આપે છે. માત્ર તમે એને સલાહ આપી શકો. પછી એ સલાહ એ ન માને તો તેનાં નસીબ ! કરજમાં પડવાનાં આ બે કારણો છે એ મટી જાય છતાં ગમે તે કારણે જે માણસ કરજ કરતો હોય એવા ગાંડાનો મારી પાસે ઈલાજ નથી. ”

“ કરજમાં ન પડવાના જેટલા ઉપાય તમે કહો તે કરવા દરબાર તૈયાર છે. પણ તમારે ખેડ સારી કરવી નોંધ્યે. તે ન કરો તો તમે કરજ સુક્રા ન રહી શકો. માટે દરબારની ઇચ્છા છે કે દરેક ખેડુતને એક કુવો હોવો નોંધ્યે. અને કોઈ ખેડુત વાડી વિનાનો ન હોવો નોંધ્યે. એથી ખેડ સારી થાય. પણ અત્યારે કયાં સારી ખેડ થાય છે ? હું નાનો હતો ત્યારે મેં જોયું છે કે ખેડ કેમ થતો. બાળ હું ઝોરીસર છું પણ પહેલાં નહતો. હું પણ ગરીબ માબાપનો દીકરો હતો. ત્યારે મેં જોયું છે કે સવા-રમાં ચાર વાગે ખેડુતો ખેતરે કામ કરવા જતા. અત્યારે મહેનત ઓછી થઈ છે એટલે ઓછો મહેન-

તેવાળા ખેતરમાં બરાબર પાક થાય નહીં, હું તમારી પાસેથી માગી લઈ હું કે દરબાર આટલું બધું કરે છે તો પછી તમારે મહેનત તો બરાબર કરવી નેહજી.”

“દરબારની ઈચ્છા છે કે ખેતર ખેડવામાં ટ્રેક્ટરનો ઉપયોગ કરવો. પણ તેના વીધે ત્રણ રૂપિયા તમે સહન ન કરી શકો. મહારાજાની ઈચ્છા છે કે જે ગામ મહાલમાં તમે પસંદ કરો તે આખું ગામ એક વખત મફત ટ્રેક્ટરથી ખેડી દેવું. પણ ટ્રેક્ટર એ તો હાથી છે. તે હાલવા માંડ્યો તે એક છેડેથી શરૂ કરી બીજે છેડે પૂરું કરે, શેઠા પણ રહે નહીં. ખેડાઈ રહ્યું એટલે ગોડલમાં પહેાળા પાટલાનું વાવેતર થાય છે તે પ્રમાણે કરો તો ખાતર આપું નેહજી. નીંદામણ પણ આપું થાય. બીજે વખતે પાટલો ગદલાવો એટલે બીજા ચારમાં ખાતર પૂરાય અને આછો વરસાદ થાય તો પણ પાક સારો થાય. પણ આટલાથી કાંઈ બને એવું નથી. તમારે બીજાઓ કરતાં કમાવામાં પણ ઘણી મહેનત કરવી પડે છે એ તમારી કમનસીબી છે.”

“તમારે ત્યાં ઢોર ઉછેર સારો ન થાય ત્યાં સુધી તમે સુખી ન થાઓ. એ ઉછેર એવાં ઢોરનો હોય કે જેમાંથી છાસ, દૂધ, માખણ અને બળદીઆ પણ મળે. જે લોકો ગાય પાળે એને જ આ બધું મળી શકે. મહારાજા સાહેબ દરેક ગામને ખૂટ આપે છે. પણ જે ગામ તેને સારી રીતે રાખી શકે તેને જ આપે છે. એનાથી જે વાછડા વાછડી થાય તે પહેલી પેઢીએ જ સારાં થાય છે. મહારાજા સાહેબને ગાયોની શોખ છે. માટે મને કહ્યું છે કે બધાને જે ગાયો રાખતાં કરી દે તો હું ઘણો ખુશી થાઉં. ભેંસોના પાકા થાય તે તમને કામ ન લાગે એટલે એની શું દશા થાય છે તે હું જાણું છું ! આપણે એમ માનીએ છીએ કે પાકાઓ તો જીવે જ નહીં. શા માટે ? તમે એને ખાવા આપતા નથી. આ એક મહાપાપ પ્રત્ય કરે છે. માટે મહેરબાની કરી ગાય ઉપર પ્રેમ

રાખો. અને ભેંસો ઉપર બરાબર ઓછી પ્રીતિ રાખો એટલે પાપ થતું આટલું. કૃષ્ણ ભગવાન ગાયો રાખી ગોપાલ કહેવાયા એ કાંઈ મૂરખ નહતા. તે સમજતા હતા કે દેશનું આમાં હિત છે.”

“તમને એક નવી વાત કહું. તમને લાગશે કે આતે ઘરડા થયા છે તે ગાંડા ચઢી ગયા છે કે શું ? પણ તમે સાંભળશો એટલે લાગશે કે એ જરૂરની બાબત છે. માણસને બે વસ્તુની જીવનમાં જરૂર છે. ખાવાનું અને કપડાં. આ બે વસ્તુઓ તમે તમારા ગામમાં જ પેદા કરી શકો તો કેવું સારું. જીણીયા બંગોળામાં દરેક ઘર પોતાને નેહતી ચીજો પેદા કરી લે છે. પણ હું આજસુ માટે વાત નથી કરતો. ખેડુત વર્ગ આજસુ નથી. તમારે તેજ નેહજી તે માટે તમે તંલ પેદા કરી શકો છો અને અનાજ તો ઉત્પન્ન કરો છો. આમ તમે દરેક વસ્તુ તમારા ગામમાં પેદા કરી શકો છો. એમ કરશો એટલે ધાંચી પણ તમારે ત્યાં આવીને રહેશે. અને તે પ્રમાણે હજમ, કુંભાર, સુતાર વગેરે આવીને રહેશે. તમારું ગામ શહેર બલે ન થાય પણ શહેરમાં મળતી દરેક ચીજ તમને તમારા ગામમાં મળે એવું બે તમે ધારો તો કરી શકો એમ છો. નેટલું તમે બહારથી લાવો છો એટલા રૂપિયા તમારા બહાર ચાલ્યા જાય છે. પણ જે એટલું તમે તમારા ગામમાંથી લ્યો તો એટલા રૂપિયા તમારા ગામમાં રહે છે. જ્યાં જે ચીજ વધારે પડતી થતી હોય તો તે ખુશીથી બીજે વેચવા જવું. પણ ગામના ઉપયોગ પૂરતી રાખીને.”

(ત્યાર પછી દરેક ગામમાં લાડકુવા મુખારવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું. અને તે એ કે જે કે ભાડકુવા માટે ટસા અને ગડડાને પહેલાં લેવામાં આવ્યા છે. પણ દશજાતની ઈચ્છા છે કે જ્યાંથી માગણી થાય ત્યાં લાડકુવા કાઢી દેવા.)

“કેટલીક ગામખંચાયતમાં કુળોએ ચલાવું મારા જાણવામાં આવ્યું છે પણ તેનું કારણ એ છે કે ગામમાં કેટલાંક માણસો એવાં હોય છે કે આખા ગામનો મેળ થઈ જાય તેથી ગામખંચાયત ચલાવે ન દે,

અને થાય તો ભાંગી નાંખે. માટે જે ગામમાં કંઈયે હોય ત્યાં ગામપંચાયત ચાલી શકે નહીં. મારી મરજી એવી છે કે જે ગામમાં ગામપંચાયત ન હોય ત્યાં એકઆખો ચાણુદાર નીમી દેવો. એટલે લોકોમાં એમ થશે કે આતો એકીસર આવ્યો ! માટે જેને ચાણુદાર નોંધતા હોય તેણે ગામપંચાયત ન લેવી. અથવા હોય તો ભાંગી નાખવી. રાજ્ય બે રીતે ચાલી શકે છે. કંતો લોકો પોતે ચલાવે અથવા દરબાર ચલાવે. એટલે ત્યાં ગામપંચાયત ન હોય ત્યાં દરબારે રાજ્ય ચલાવવું નોંધ્યે. હવે હું તમને પૂછું છું કે તમારે ગામપંચાયત નોંધ્યે છીએ કે ચાણુદાર નોંધ્યે છીએ ? હું તમને કહું છું કે જ્યાં મતભેદ હોય ત્યાં પણ ગામપંચાયત ચાલી શકે છે. જ્યાં મોટા ભાગ ગામપંચાયત લેવા ઈચ્છીતો હોય અને નાનો ભાગ વિરુદ્ધમાં હોય ત્યાં નાના ભાગમાંથી એક બેને ગામપંચાયતમાં લેવા, એટલે તેને ખાત્રી થઈ જાય. અને તે આપણા જેવા થઈ જાય. તથા બહારનાને કહે કે આ તો સાફ છે.”

(આટલું કહ્યા પછી સર પ્રભાશકરે ખેડુતોને કેટલીક બાબતોમાં થી અભિપ્રાય છે તેની પૃષ્ઠા કરી હતી. તેમાં ખાસ કરીને હોલ્ડીંગ અને જમીનના સહભાગીદારપણા સંબંધે, ચવ વાસેના ખોરડાના વેચાણહક સંબંધી વિધિ-વાચ્યોને જમીનના વેચાણહક આપવા સંબંધી, અને માલની રવાનગી જગત સંબંધીની બાબતો હતી. ત્યાર પછી વેપારી અને ખેડુતો સાથેના સંબંધનું વિવેચન કરતાં કહ્યું કે)

“વેપારીઓને ચોપડે તો ખેડુતોના ઘણા રૂપીઆ હતા પણ તેઓને આવતા ઝોાછા. હવે એ કરજ કાઢી નાખવું છે પણ એક બીજાની માન્યતા એવી બધાઈ ગઈ છે કે ખેડુત અને વેપારી વચ્ચે દરબાર સપ રહેવા દેવા ઈચ્છીતા નથી. વેપારી અને ખેડુત દરબારની એક સરખી રૈયત છે. હું ખેડુતોને કહેવા ઈચ્છું છું કે તમારો વેપારી સાથે સંબંધ સારો થશે તો તેમાં તમને લાભ છે. દરબારને પણ લાભ છે. પણ તમને ગામપંચાયતમાંથી ઝોાછા વ્યાજે રૂપીઆ

મળતા હોય તો તમે વેપારી પાસે નજ બન્યો, તેમાં કોનો વાંક ? પણ જે વેપારી ગામપંચાયતમાં બને તો એને પોતાના રૂપીઆનું વ્યાજ મળે. અને તેના રૂપીઆ ખોટા થાય નહીં. એમ કરતાં કરતાં વેપારીઓનાં મન પણ સુધરી જાય. હુંગરમાં મેં કહ્યું હતું કે આ બન્ને વર્ગ ભાઈચારાથી રહે તો હું પણ ઘણો ખુશી થાઉં. વેપારીઓ એ એવો વર્ગ છે કે એની રાજ્યમાં જરૂર છે. વેપારી નહીં હોય તો ગામડાંમાં હાટ કાણુ માંડશે ? માટે તમારે તેની સાથે સારો સંબંધ રાખવો. તેમ વાણીઆએ પણ વિશ્વાસ રાખવો કે ખેડુતો દરબારની આવડી મોટી તિજોરી ભરી દે છે તો વાણીઆનો એક નાનો હડફે નહીં ભરે ? વાણીઆએ પણ સમજવું નોંધ્યે કે જે હું ઝોાછું વ્યાજ લઈશ તો ખેડુતો રૂપીઆ આપશે. આટલું બે વાણીઆઓ સમજી જાય તો આ બન્નેનો હું એવો સંબંધ કરાવવા માગું છું કે બીજે ક્યાઈ હોયજ નહીં. હવે ૨૦-૨૫ ટકા વ્યાજ લેવાનાં તો સ્વખાજ સમજવાનાં છે છતાં જે વેપારી વર્ગ નહીં સુધરે તો દરબાર એમ પણ ઠરાવશે કે વહીવટદારે અમુક ટકે રૂપીઆ ધીરવા. માટે મારી તમને બેય પક્ષને વિનંતિ છે કે એકસપ થઈ જાઓ. તમે જ્યાં સુધી ખોટું બોલશો ત્યાં સુધી બેમાંથી એકેય પક્ષનું લહું થવાનું નથી તે ખચીત માનજો”

વંશપરંપરાની સરદેશમુખીનો પ્રશ્ન

એક દેશી રાજકર્તાએ કોઈને વંશપરંપરાની સરદેશમુખીની બક્ષિસ આપી હોય તે બક્ષિસમાં ફરફર કરવાનો અથવા ન્યૂનતા કરવાનો સરકારનો હક કેટલે અંશે છે તેવી એક મહત્વની બાબતને લગતો નિર્ણય કેટલાક વખત પહેલાં પ્રીવી કૅંસીલની ન્યુડીસ્કલ કમિટિએ આપ્યો હતો. આ સંબંધમાં મુંબઈની હાઈકોર્ટે આપેલા નિર્ણયની સામે હાઈદી પ્રધાને કૅંસીલની ન્યુડીસ્કલ કમિટિને અપીલ કરી હતી. પરંતુ ન્યુડીસ્કલ કમિટિએ હાઈકોર્ટના નિર્ણયને માન્ય રાખ્યો અને હાઈદીપ્રધાનનો દાવો ખર્ચ સાથે

કાઠી નાંખ્યો હતો. પ્રથમ દાવો પરશુરામ માધવરામ નામના ગૃહસ્થે માંડ્યો હતો. જેનો ચુકાદો રત્નાગિરિના ડીરેક્ટર જરૂરે તેની વિરૂદ્ધમાં આપવાથી તેણે મુંબઈની હાઈકોર્ટને અપીલ કરી હતી, હાઈકોર્ટે ડીરેક્ટર જરૂરેનો ચુકાદો રદ કરી વાદી પરશુરામને દાવો માન્ય રાખ્યો હતો. આ ઉપરથી હોદ્દી પ્રધાને તે સામે છેવટની અપીલ પ્રીવી કૌન્સિલની ન્યુડીસ્થલ કમિટી પાસે કરી હતી: સદરૂં કેસની તપાસ લોર્ડ ટામ્સન, લોર્ડ રસલ અને સર લેન્સલેટ સેડરસન સમક્ષ ચાલી હતી. આ વખતે હોદ્દી પ્રધાન તરફથી હોદ્દી પ્રધાનની ઓશીસના સોલીસીટર તરફથી મિ. એમ. ડી. ગુરૂધર કે. શી. અને મિ. વોલેસ હતા. ન્યારે મૂળ વાદી પરશુરામ તરફથી વીલ્સન કંપની સોલીસીટરો તરફથી સર ટી. સ્કેંગમેન હતા.

આ કેસ મુંબઈ પોતાનો નિર્ણય આપતાં લોર્ડ ટામ્સને એવી મતલબનું જણાવ્યું હતું કેઈ. સ. ૧૭૦૪ અર્થાત્ આજથી આશરે ૨૩૦ વરસ પહેલાં સતારાના મહારાજાએ પરશુરામના પૂર્વજોને રત્નાગીરી જીલ્લાના દેવગઢ તાલુકામાં ખરેખર વિભાગમાં અને એજ જીલ્લાનાં માલવણ તાલુકામાં સાલ્સી વિભાગમાં આવેલાં મંખ્યાબંધ ગામોની મહેસુલ ઉધરાવવાની વંશપરંપરાની સનંદ બક્ષિસ આપી હતી. અને તેના બદલામાં ખરેખરના મુંબઈમાં સેક્ટરે બે ટકા વળતર આપવાનું સનંદમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું. ન્યારે સાલ્સીના મુંબઈમાં બે કે વળતરનો આંકડો નક્કી કરવામાં આવ્યો ન હતો છતાં તેના હકે ખરેખરના જેવાજ બક્ષવામાં આવ્યા હતા.

હવે બ્રિટિશ સરકારે સતારાના મુલકનો કબજો ૧૮૧૭માં લીધો હતો. પરંતુ ત્યાર પછી ધણાં વરસ સુધી પરશુરામના પૂર્વજો વગર હરકતે મહેસુલની રકમ ઉધરાવતા રહ્યા હતા. અને તે માટે નીમવામાં આવેલા મહેસુલ અમલદારોને પહેલાંની માફક વળતરની રકમ મળ્યા કરતી હતી. આ પ્રમાણે ધણાં વરસ આપ્યા. પછી સરકારે એ વંશપરંપરાના અધિ-

કારીઓને દૂર કરવાની ઇચ્છા. થઈ. સને ૧૮૬૫માં રત્નાગિરિ-જીલ્લામાં મહેસુલી અધિકારીનો હોદ્દો ધરાવનારા આ અમલદારોને મહેસુલ ઉધરાવવાના મુંબઈમાં ફેરફાર કરવાની માગણી કરી. કેટલીક વાદા-વાદ આવ્યા પછી સરકારે આ લોકોનું લવાજમ રૂપીએ અગ્રુક કરાવ્યું એટલે ત્યાર પછી પરશુરામના પૂર્વજો મહેસુલની ઉધરાવ કરતા બંધ થયા. અને તેમને સરકાર તરફથી દર વરસે રૂ. ૬૪૨ની રકમ મળવા લાગી. આ રકમ નક્કી કરેલા ધોરણે પણ દર વરસે વધતી જતી મહેસુલના પ્રમાણમાં તેમને વધારે મળતી નોંધ એ. એટલે હાલની સનંદ ધરાવનાર પરશુરામે સરકારને આખરે ઈ. સ. ૧૯૦૦ માં આ બાબતમાં અરજ કરી. અને જણાવ્યું કે સરકારે કરેલી પા આનાની ગોઠવણ કરતાં પણ તેને ઘણી ઓછી રકમ મળતી હતી. વળી તેણે એવી પણ અરજ કરી કે ૧૮૮૨-૮૩ અને ૧૮૯૨-૯૩માં સર્વે સેટલમેંટ કરવામાં આવ્યું અને મુંબઈ ધરાવતા બે જીલ્લાની મહેસુલમાં વધારો થતો હતો એટલે તેના પ્રમાણમાં તેને પણ વધારે રકમ મળતી નોંધ એ. બે કે વાત માનવામાં આવે એવી નથી છતાં ખરી છે કે આ અરજનો જવાબ તેને તેર વરસે ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં મળ્યો અને તા. ૧૬ મી ડીસેમ્બર ૧૯૧૩ ને રોજ સરકારે એક ઠરાવ પ્રસિદ્ધ કરી માલવણના મુંબઈમાં વધેલી મહેસુલ પ્રમાણે અરજદારને રકમ આપવાનું કહ્યું. ન્યારે દેવગઢના મુંબઈમાં એની માગણી સ્વીકારવામાં ન આવી. આથી ૧૯૧૬માં પરશુરામે હોદ્દીપ્રધાનની સામે દાવો માંડ્યો અને દેવગઢની બાબતમાં વધેલી મહેસુલ પ્રમાણે રકમ મળવાની એણે માગણી કરી. પણ ૧૯૭૧ ના પેન-શન્સ એક્ટ પ્રમાણે તેણે તે માટે સર્ટિફિકેટ રજુ કર્યું નહીં હોવાથી એનો દાવો કાઠી નાંખવામાં આવ્યો. હવે સને ૧૯૧૪-૧૫ માં કરેલા સર્વે સેટલમેંટના પરિણામે માલવણની મહેસુલ વધેલી માલુમ પડી. તે બાબતમાં પણ પોતાને વધારે રકમ મળતી નોંધ એ એવી પરશુરામે અરજ કરી હતી તે મંજૂર રાખવામાં

આવી હતી. સને ૧૯૧૬ની આખરમાં તેને બોર્ડનું સર્ટિફિકેટ દેવગઢની બાબતમાં મળી ગયું. એને આધારે તેણે ૧૯૨૩ માં હોદી પ્રધાનની સામે ડીરટ્રી કટ જાડવાની કોર્ટમાં દાવો માંડ્યો. અને પોતાને મહેસુલની સરકારી આંકણી પ્રમાણેજ ટકાની રકમ મળવાની માંગણી કરી. ડીરટ્રી કટ જાડે તેનો દાવો કાઢી નાંખ્યો. તેથી તેણે હાઇકોર્ટને અપીલ કરી. હાઇકોર્ટ તેની તરફેણમાં ચુકાદો આપ્યો. તથા ખર્ચ સુધાં સઘળી રકમ દાવો માંડવાની તારીખથી તે ઠેક સુધી સેંકડે છ ટકાને વ્યાજે પરશુરામને આપવાનો હુકમ કર્યો. હાઇકોર્ટના હુકમ સામે હોદીપ્રધાને પ્રીવી કૌન્સિલમાં અપીલ કરી.

હોદીપ્રધાનનું કહેવું એવું છે કે ૧૮૬૩ ના ૭ મા કાયદાની કલમો અને તેના પેટાકાનુનો છતાં પણ સરકારને વંશપરંપરાના અમલદારોને રૂબરૂ આપી દેવાનો હક છે, અને ત્યાર પછી સરકાર કાંઈ પણ રકમ આપવા બંધાયેલી નથી, અને જે કાંઈ આપે કે આપવામાં આવે તે ફક્ત મહેરબાની તરીકેજ છે. એટલા માટે વાદી પરશુરામને આ દાવો લાવવાનો કશો આધાર નથી, પણ અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે હોદીપ્રધાનને આ ધડીએ આવો બચાવ કરવા દઇ શકાય નહિ. આવો બચાવ એણે આગળની બંને અદાલતમાં કર્યો નથી. તેમ લેખિત બચાવમાં પણ આ દલીલ રજૂ કરી નહીં. એટલે આ નવા બચાવનાં ગમે તે શુભ હોય હોય પણ છેક છેલ્લી ધડીએ એ બચાવ અમે માન્ય રાખી શકતા નથી. હાઇકોર્ટ એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે કે વાદીને સનંદમાં જણાવેલા ટકા પ્રમાણેજ બદલો મેળવવાનો હક છે. તેની સાથે અમે પણ સંમત છીએ. અને અમારો એવો પણ અભિપ્રાય છે કે જેમ દર વરસે મહેસુલ વધતું જાય તેના પ્રમાણમાં વાદીને વિશેષ બદલો મળવો જોઈએ, વળી સનંદમાં જે ટકા ઠરાવ્યા છે તેને બદલે અમુક ઉચ્ચ રકમ ઠરાવવાની પણ સરકારને સત્તા નથી. એટલે હાઇકોર્ટ જે હુકમ

નામું કર્યું છે તેમાં સુધારો કરવાનું અમે ફરમાવીએ છીએ. જે સુધારો એવી રીતનો કરવો કે વાદીના હકો ખુલ્લી રીતે જાહેર કરવા, જે મુજબ વાદી પણ કરી શકશે. પરિણામમાં સરકારની અપીલ નિષ્ફળ ગય છે. અમે વાદીને સેંકડે બે ટકાને હિસાબે નહિ, પણ સેંકડે ૩. ૧-૫-૦ ને હિસાબે સઘળી રકમ આપવામાં આવે એવો ફરકાર કરવાનું હાઇકોર્ટને ફરમાવીએ છીએ. વળી આ અપીલ કરનારે જવાબ દારનો આ કોર્ટનો સઘળો ખર્ચ આપવો એવો અમે વિશેષ હુકમ કરીએ છીએ. અમારા આ હુકમને મંજૂરી આપવાનું અમે નાં ૧૦ શહેનશાહે જાહેર કર્યું.

દેશી રાજ્યો અને ગાંધીજી

(ગયા ભુલાઈ માસમાં ગાંધીજીએ “દેશી રાજ્યો” એ શિર્ષક હેઠળ એક લેખ લખ્યો હતો. અમે તે નીચે આપીએ છીએ.)

“દેશી રાજ્યોના કારભારમાં વચ્ચે નહોં પડવાના મહાસત્તાના ઠરાવમાં ડહાપણ રહેલું હતું એમ હમણું હમણું બનેલા બનાવોએ પુરવાર કરી આપ્યું લાગે છે. રાજ્ય બંધારણ ગમે તેટલું અન્યાયી આપણુંદ અને તર્કહીન હોય તોપણ એવું છે કે કાયદા તેમજ રાજકાજની દૃષ્ટિએ દરેક નાનું કે મોટું દેશીરાજ્ય બીજા રાજ્યોના જોડેના અંબધમાં તેમજ હિંદુસ્તાનને જે લાગ દેશી રાજ્યોથી ભૂદો આગળાવવાને બ્રિટિશ હિંદ કહેવાય છે તેની સાથેના સંબંધમાં એક એક સ્વતંત્ર અખંડ ધટક છે. સૌમાં જો કોઈ એક વસ્તુ સર્વસામાન્ય હોય તો તે એ છે કે તેઓ બ્રિટિશ અમલના પોલાદી સંકળમાં સપડાયેલાં છે. પણ ભૂગોળની દૃષ્ટિએ તેમજ લોહીની દૃષ્ટિએ દેશી રાજ્યોના અને હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોના લોકો એક અને અવિલાન્ય છે. આપણે તેનીસ ક્રાંતિ સ્ત્રી પુરુષો એકબીજાનાં સગાં છીએ, ને કોઈ પણ બંધારણની કે લશ્કરી યુક્તિ આપણને વિખૂટાં પાડી શકે એમ નથી. આ નૈસર્ગિક સગાઈ કશા અંતરાય વિના ચાલી રહી છે. એવું કારણ એ છે કે રાજ્ય

અધારણીની આ જે ફકીકત છે તે જ્યાં સુધી કાયમ છે ત્યાં સુધી આપણે તેની હસ્તીને સ્વીકાર કરેલો છે. એ સત્યાગ્રહનો રસ્તો છે, અથવા પાપના અપ્રતિ-કારનો રસ્તો છે. ડાકટર વૈદ જેમ શરીરમાંની બધી કુદરતી શક્તિઓને ચાલન આપીને તે તેમને પોતાનું બધું જોર અજમાવવા દ્યોને ઝેરને નીકળી જવા દે છે, તેમ આપણે આ બાબતમાં કરેલું છે.

પણ દેશી રાજ્યોના કારભારમાં વચ્ચે નહોં પડવાનો ઠરાવ કરીને મહાસભાએ દેશી રાજ્યોની પ્રગતને પાનો ચાડ્યો છે, બીજા રાષ્ટ્રોમાં કહીએ તો કુદરતી શક્તિઓને-એટલે કે એ પ્રગતમાં પોતામાં જ સુખદશામાં પડેલી શક્તિઓને ચાલન આપ્યું છે, તાજેતરમાં બનેલી થોડીક ઘટનાઓમાં એમ દેખાઈ આવ્યું છે કે એ પ્રગતને પોતાની શક્તિનો સાક્ષાત્કાર થયો છે, અને તેણે બહારની કશી મદદ વિના એ શક્તિ વાપરીને સંપૂર્ણ વિજય મેળવ્યો છે. બીજું એક પરિણામ એ પણ આવ્યું છે કે રાજ્યના સત્તા-ધીશોએ પોતાની અને પ્રગતની વચ્ચેના કલહનું સમાધાન કરવાને મહાસભાવાદીઓની મદદ માગી છે. મનુષ્યે અજમાવેલી દરેક કાર્યપદ્ધતિની જેમ આને પણ એની મર્યાદાઓ છે એમાં રોકા નથી. મહાસભા ગેરવ્યાજબી માગણીઓ ન કરી શકે. પ્રગતને ખરેખરી ફરિયાદનું કારણ હોવું જોઈએ, અને તેમણે ચોકખે હાથે કામ લેવું જોઈએ. કેમકે સત્યાગ્રહનું સાધન અહિંસા—એટલે કે જે વસ્તુમાં સંપૂર્ણ ન્યાય હોય તે સિદ્ધ કરવાને સારુ વિરોધીને કષ્ટ પહોંચાડ્યા વિના પોતે કષ્ટ સહન કરવું—એ છે.

દેશી રાજ્યોની પ્રગત માત્ર સત્યાગ્રહનાં એટલે કે અહિંસાનાં પૂર્ણ રહસ્ય અને શક્તિ ઓળખે તો સમગ્ર હિંદુસ્તાન સ્વરાજ મેળવે તે પહેલાં દેશી રાજ્યોની પ્રગત પોતાની મર્યાદિત સ્વતંત્રતા લઈને બેસી જશે. અને હિંદુસ્તાનને પૂર્ણ સ્વરાજ મળે તે પહેલાં તેમણે-દેશી રાજ્યોની પ્રગત-પોતાની સ્વતંત્રતા મેળવવી જ પડશે. દાખલા તરીકે તેમને અટપટા બ્રિટિશ તંત્રને કામ લેવું નહોં પડે ને છતાં તેઓ અહિંસક

વાણી, લેખન અને વર્તનની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા મેળવી શકે. દેશી રાજ્યોમાં પેલા થતી સંપત્તિની સમાન નહોં તો અત્યારના કરતાં વધારે ન્યાયપૂર્વક વહેંચણી તેઓ, પ્રમાણમાં વધારે સહેલાઈથી કરાવી શકે. તેઓ ઝાઝા પ્રયત્ન વિના તેમના રાજ્યોની ખાનગી સંપત્તિ પર અંકુશ રાખી શકે, અને સસ્તો ને શુદ્ધ ન્યાય મળે એવી પાટી વ્યવસ્થા કરી શકે. અતિશય વિદ્યાળ અને નોકરશાહીના સર્કળમાં સપડાયેલા બ્રિટિશ હિંદ કરતાં તેઓ દારિદ્રતા અને ગ્રામનવરચનાના પ્રશ્નોનો નિઃશલ ઘણી જ વધારે સહેલાઈથી આણી શકે. તેઓ માગતાંવેત સાચી રાષ્ટ્રીય કેળવણી મેળવી શકે.

આ એમનું સ્વરાજ હશે; ખેશક મહાસભાને જે પૂર્ણ સ્વરાજ જોઈએ છે તેના કરતાં તો એ ઘણું જ ઓછું હશે. પણ જો મોટાં રાજ્યોની પ્રગતો મોટા ભાગ પોતા પૂરતું સ્વરાજ મેળવી લે તો પૂર્ણ સ્વરાજની પ્રાપ્તિનો દિવસ કોઈએ સ્વપ્ને પણ ન કહ્યો હોય એટલો જલદી આવે. એટલે દેશી રાજ્યોમાંના સુધારકો અધટીત અધીરાઈ ન કરે; તેઓ પોતાની મર્યાદાઓ, અને એ બધા ઉપરાંત વિજયની જે શરત-સત્ય અને અહિંસાનું કડકમાં કડક પાલન-જે તે-ન ભૂલે. તેમણે પાછી પાની કર્યા વિના પણ સાથે સાથે આત્મરક્ષણને નામે આંગળી સરખી જાતી કર્યા વિના, ગોળાનો વરસાદ સામી છાતીએ ઝીલવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ. સત્યાગ્રહી આત્મરક્ષણનો હક સ્વેચ્છાએ જતો કરે છે. વળી એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે સત્યાગ્રહીની ઓછામાં ઓછી માગણી એ જ એની વધારેમાં વધારે માગણી પણ છે.

ગણેતાત્ત્વીય અને તાલુકદારો

[ન્યારથી ગણેતાત્ત્વીય ધારાસભામાં દાખલ થયું છે ત્યારથી શુજરાતના તાલુકદારો એ સામે અવિ-શ્વાસની નજરથી જુએ છે. આમોદના કાકોર સાહેબની આગેવાની નીચે શુજરાતના તાલુકદારોનું એક સંમેલન અમદાવાદ ખાતે મળ્યું હતું, તેમાં જે ઠરાવો થયા હતા તે અને ત્યારપછી અમદાવાદ જીલ્લાના તાલુક-

દારોએ એકત્ર મળી જે કરાવે કરેલા તે કરાવે અને આ નીચે (૧) અને (૨) અનુક્રમે આપીએ છીએ. જેમ તાલુકદારોના આ બીલ સામે અસંતોષ છે તેમ હાસરા વગેરે તાલુકાઓમાં ખેડુતોના પણ અસંતોષ છે. સદર્દુ બીલની કલમ ૬ ખેડુતોના કાયમી હકને હાનિ કરનારી છે એમ ખેડુતો માને છે. આમ જે પક્ષને માટે આ બીલ તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે તે બંને પક્ષનો બીલ સામે અસંતોષ છે. સીલેક્ટ કમિટી આગળ સદર્દુ બીલ આવે ત્યારે આ બીલ સાથે સંબંધ ધરાવતા બધા પક્ષોની સાથે રૂબરૂ ચર્ચા કરવામાં આવે તો અમને લાગે છે કે એમાંથી સમાધાની ભર્યો માર્ગ નીકળી શકે. નહીં તો અમને લાય છે, કે કોર્ટો અને દાવાદુવીનો કામ વધી પડશે.

તંત્રી]

૧.

(૧) ગુજરાતના તાલુકદારો અને તેમના ગણેતીઆ વચ્ચેના સંબંધ આજ સુધી સારી રીતે સંચાલ્યો છે.

(૨) ગણેતીઆમાં ગરીબાઈનું કોઈપણ જાતનું પ્રમાણ અસ્તિત્વ ધરાવતું હોય તો તે તાલુકદારોની ગણેત પદ્ધતિ કરતાં સરકારની સેટલમેંટ નીતિને કારણે છે. કારણ કે ગણેતીઆ માટે નવા ધારા ધોરણ ધડવા કરતાં જમીનદારોને અટકાવી શકાય તેમ છે.

(૩) સેટલમેંટની નીતિથી મોટા ભાગના જમીનદારોની અને તેમાં ખાસ કરીને તાલુકદારોની સ્થિતિ ગણેતીઆ કરતાં રહેજ પણ સારી નથી અને તેથી તાલુકદારો વિસ્તારના ગણેતીઆની સ્થિતિ રૈયતવારીના હક્ક કરતાં વધુ ખરાબ નથી. તેથી ગણેતીઆની ગરીબાઈ તાલુકદારોને આભારી છે. એમ કહેવું ખરાબ નથી.

(૪) હિંદના બીજા પ્રાંતોના જમીનદારો માફક ગુજરાતના તાલુકદારો સરકારના કબજેદારો કરતા નથી; કારણ કે તેમની મિલકતો મોટા રાજ્યોના (રેટના) ભાગે હોય છે, અને તેથી તેના ઉપર તેઓ

સત્તા ધરાવે છે. આ વર્ગના માલિકો હકકો છે, અને તેમાં આવતી ખાણો અને ધાતુઓનો સમાવેશ પણ તેમાં થાય છે.

(૫) ગુજરાત પ્રાંત માટે ખેતી વિષયક નીતિ સંતોષકારક પુરવાર ન થાય ત્યાં સુધી જુદા જુદા ગણેત ધારાનું પરિણામ ભુતકાળમાં અગાઉના ઉદાહરણો રૂપ બનશે. એટલુંજ નહિ પણ આજની જે કટોકટી ભરી સ્થિતિ છે તેના કરતાં પણ વધુ ખરાબ સ્થિતિ બનશે.

૨.

(૧) ગણેત બીલનાં કારણો અને આશયોના નીવેદનની વિગતો અને ભાષા ધ્યાનમાં લેતાં આ કમિટી એમ માને છે કે સદરદુ બીલ વેર લેવાની પ્રતિષ્ઠા તૈયાર થયું છે અને ભાગલાઓ પાડવાના અને ગેરરસ્તે દોરવાના આક્ષેપો પર રચાયેલું છે તેમજ જમીનદારોના પરાપુર્વથી આદ્ય આવતા માન્ય રાખવામાં આવેલા હકકોની ઈન્કાર કરવા સમાન છે.

(૨) બીલમાંની ભેગવાઈઓનો આશય જમીનદારો કે જેમણે ભુતકાળમાં અશાંતિ, ખંડ અને યુદ્ધ દરમ્યાન સુલેહશાંતી જાળવી રાખવામાં તેમજ ગ્રામ્ય પ્રદેશમાં અરક્ષિતોને રક્ષણ આપવામાં દેશની ધણી જ કીમતી સેવાઓ બજાવી છે તેમની ભાગવગતો તાત્કાળીક નાશ કરવાનો છે:

(૩) જે બીલને કાયદાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવશે તો હકકો અને હિતોનો ગોટાળો ઉભો થશે. ઝઘડાનાં નવાં કારણો ઉત્પન્ન થશે. સામટા દાવા દુવી થશે અને હાલમાં ગુજરાતમાં ખેડુતોમાં જે કડવાશ અને અચકામણ નથી તે ઉભી થશે તેમજ અધેર, અવ્યવસ્થા અને વર્ગ વિગ્રહના બીજા વાવશે.

(૪) બીલની પાંચમી અને ૧૧ મી કલમો જે અમલમાં મુકાવામાં આવશે તો જેઓ દાવા દુવી કરાવવા પર નબે છે તેમના તરફથી ખેડુતોનું શોષણ થશે અને એવી પરિસ્થિતિ ઉભી થશે કે જેમાં ખેડુતો પોતે કબજે કરેલી જમીનો કરતાં કાયદાની અદાલતોમાં વધુ શોષાઈ રહેશે.

(૧૫) ખીલની નેગવાઈઓ કાયદાના તમામ સ્થાપીત સીદ્ધાંતોના સીધા ઇન્કાર કરવા સમાન છે.

(૧૬) આ બધી બાબતોનો વિચાર કરતાં સદરજી ખીલ દાખલ થવું જોઈએ નહીં કારણ કે તેનાં ગંભીર પરિણામો આવવાની ચોક્કસ વધી છે, એ પરિણામો કેટલાં ગંભીર નીવડશે તે હાલને તબક્કે માપવું મુશ્કેલ છે,

(૭) આ કરાવોની નકલો ના. વાઈસરોય મુંબઈના ના. ગવર્નર અને ખીમ જરૂરી સત્તાવાળાઓને મોકલી આપવા પ્રમુખને વિનંતી કરવામાં આવે છે.

એમ જણાય છે કે ગુજરાતના જમીનદારોના પ્રતિનિધીઓ રાષ્ટ્રમંચની આખરમાં સર તેજબહાદુર સમુની સલાહ લેવા જશે. આ દરમ્યાન ધંધુકા તાલુકાના તાલુકદારોની એક પરિષદ પણ મળનાર છે.

કાઠીઆવાડના તાલુકદારો અને ફેરેશન

(કાઠીઆવાડના તાલુકદારો ફેરેશનના પ્રશ્ને અંગે ધણી જનગૃત થયા છે, અને પોતાના ભવિષ્યના સ્વાર્થનો વિચાર કરવા લાગ્યા છે. ગયા જુલાઈ માસમાં તાલુકદારોની એક સભા રાજકોટ ખાતે મળી હતી, તેમાં તેઓ વાટાઘાટના પરિણામે એક પણ નિશ્ચય ઉપર આવી શક્યા ન હતા. અને દરેક વ્યક્તિગત પોતાપોતાનો નિર્ણય કરી લેવો એવો નિશ્ચય થયો હોય એમ આ નીચેના એસોસીએશનના પ્રેસીડેન્ટ અને સેક્રેટરીના પરિપત્રો ઉપરથી જણાય છે. આ વિષય ખરેખર તાલુકદારો માટે ગંભીર છે. પણ એમણે આ બાબતની ચર્ચાઓ છૂટથી જ કરવી જોઈએ કે જેથી એમાંથી તેઓ સત્ય હકીકત તારવી શકે. ભવિષ્યનાં લોક, લાલચ, કે પ્રલોભનની આશા રાખ્યા સિવાય વર્તમાન પરિસ્થિતિ અને સંયોગોનાં એમણે પુખ્તપણે વિચાર કરવો જોઈએ. ઉપર્યુક્ત પરિપત્રો આ નીચે આપ્યાં છે. તેમની)

તા. ૮ માહે જુલાઈ ૧૯૩૮ મુ. રાજકોટ. આજરોજ સર્વે લાઈઓ જે જે હાજર હતા તે

મળ્યા તે આ બાબત જે જે લાઈઓ હાજર છે તેઓએ સર્વે ચર્ચા કરી. આ સવાલ એટલો મહત્વનો છે ને જેણે તેણે પોતે પોતાની બાબતમાં નિર્ણય કરી લેવો. આ બાબતમાં એસોસીએશનથી નફો થઈ શકે તેમ નથી,

VIJAYSENHIJI VITHALRAO

સેક્રટરી, તાલુ. એસો.

કાઠીઆવાડ.

VIJSARWALLA

પ્રેસીડેન્ટ તાલુ. એસોસીએશન.

કાઠીઆવાડ.

રનેહી લાઈથી,

આવો મહત્વનો સવાલ ન્યાં એકન વિચારે થવો જોઈએ તેના બદલે જુદા જુદા વિચારે કરવાનું સહુ લાઈઓને ગમ્યું તે બરાબર થતું નથી તેમ આપ સાહેબને લાગશે. આપણી સ્થિતિ થું છે તે નિશ્ચય થવા હવે લાંબો સમય નથી તે પહેલાં હજુ તક સાચવી આપણે વિચાર કરીએ તો વધારે સાઈ એમ મને હજુ પણ લાગે છે. તેમજ આપને મારી બ્યારે જરૂર પડે ત્યારે આપ મને લખશો અગર આપ મને મળશો તો મારાથી બનતી મદદ કરીશ. મારા લામક કામકાજ લખવા મે. કરજો.

તા. ૯ માહે જુલાઈ ૧૯૩૮
લી. આપનો

VIJAYSENHIJI VITHALRAO

ના રામરામ સ્વીકારશોહ.

મહીકાંઠા-રજપુતાના ભૌગોલિક તપાસ.

મુંબઈ ઈલાકાનાં મહીકાંઠા અને રજપુતાના રાજ્યોની ભૌગોલિક તપાસ પુરી થઈ હોવાનું જણાય છે. પાલણપુર, દાંતા અને રજપુતાના તથા ગુજરાતની સરહદ પર આવેલા ઇશર રાજ્યના ઉત્તર વિભાગના મુખ્ય મુખ્ય ભાગોના નકશા દોરવાનું છેલ્લું કાર્ય પૂરું થયું હોવાનું જણાય છે. છેલ્લાં ૩૦

વરસથી આ ભૌગોલિક તપાસ ચાલતી હતી. જે કે મહાયુદ્ધના ચાર વરસના ગાળા દરમિયાન આ તપાસ મોકુફ રહી હતી. અગાઉ આ વિસ્તારોના ઉત્તર પૂર્વ અને અગ્નિકાશ્વના નકશા દોરવામાં આવ્યા હતા. જે ઉપલાં રાજ્યોના તાજેતરમાં દોરાયેલા નકશા સાથે જોડી દેવામાં આવ્યા છે. જે પ્રદેશનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે એ પ્રદેશ પહાડી છે. ધણોખરે ભાગ સમુદ્રની સપાટીથી ૩૦૦૦ ફુટની ઊંચાઈએ આવેલો છે. જ્યાં ઘણાં જંગલો અને પુષ્કળ પાણી છે. પણ ધણોખરે પ્રદેશ ધણો સુંદર છે.

આ પ્રદેશમાં ત્રાંખાનાં જુનાં કારખાનાઓ અને હોંદુ અને જૈન મંદિરો નજીક ધાતુના કાટના ઢગલાઓ નજરે છે.

માઉન્ટ આલુના દેલવાડાના જૈન મંદિરોમાંના આરંધક આરસપહાણ અંખામાતાજીથી બે માઈલ દુર આવેલા જરીયા ખાતેથી લાવવામાં આવ્યા હોવાનું જણાય છે. આ પ્રદેશ રજપુતાનાના અરવલ્લીની પર્વતમાળાનો દક્ષિણનો પ્રદેશ છે. જ્યાંથી પર્વતોની હાર હથેળીમાંથી છુટા પડતાં આગળાંઓની માફક જુદી જુદી દીશામાં પથરાયેલો છે. આ હાર ગુજરાતના મેદાનમાં પડે છે અને દરીઆમાંના ટાપુઓની માફક જુદે જુદે સ્થળે બહાર પડેલી જણાય છે. આ ખડકોમાં કળી ચુનો છે.

દેવાસ (જુનીયર) સંબંધે પ્રશ્ન

(દેવાસ (જુનીયર)ના રાજના અવસાન પછી એમની ગાદી માટે ઝઘડો ઉપસ્થિત થયો હતો અને સ્વ. મહારાજના ભાઈને ગાદી સુપ્રત કરવામાં આવી હતી. આ સંબંધી સ્વ. નરેશનાં મહારાણીએ પોતાના સગીર પુત્ર વતી વાંધો ઉઠાવ્યો હતો પરંતુ તે નિરર્થક ગયો હતો. અમે જે નીચે છાપા ખખર આપ્યા છે એ ઉપરથી જણાય છે—જે તે દક્ષિણ ખરી હોય તો—એ ઝઘડો પુનઃ ઉપસ્થિત થયો હોય એમ લાગે છે. વારસાના પ્રશ્નને નિર્ણય કરવા એ દેશી રાજ્યોમાં

વિકટ સલાહ છે, અને સરકારના રાજદારી ખાતાને પણ એ કામ કપર્ડ લાગે એવું છે. અમે જે ખખરનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે તે છાપાખખર આ નીચે ઉપ્પૃત કરી છે. તંત્રી)

“દેવાસ જુનીયરના મહારાજ ખાસેસાહેબના તાજેતરના પરદેશના પ્રવાસ વિષે કાંઈક બેદ સમાયેલો હોય એમ લાગે છે. આ સંબંધમાં છેલ્લામાં છેલ્લી માહિતી એવી મળે છે કે દેવાસ જુનીયરની ગાદીનો હક કાદેમર સ્થાપિત કરવાના દેવાસ જુનીયરના સ્વ. મહારાજના ગાદી વારસ રાજકુમાર પ્રયાસ કરે છે એવું કહેવાય છે.

દેવાસ જુનીયરના સ્વ. મહારાજના અવસાન પછી તરત જ કહેવાતાં મહારાણી અને એ વખતના દીવાને સ્વ. મહારાજના રાજકુમારને ગાદી વારસ તરીકે જાહેર કરવાના પ્રયાસો કર્યા હતા પણ સ્વ. મહારાજના સંબંધીઓ અને લશ્કર ખાતાના વડા અધીકારીએ તલવારની ધારે તેમને તેમ કરતાં અટકાવ્યાં હતાં એમ કહેવાય છે. વધુમાં એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે તેઓએ એમ જણાવ્યું હતું કે કહેવાતાં મહારાણી એ મહારાજની પરિણીત રાણી નહોતી. આથી આ અધી બાબત પોલીટીકલ એજન્ટની કચેરીએ હાલના મહારાજ જેઓ ગ્વાલીયર રાજ્યમાં અભ્યાસ કરતા હતા તેઓ આવે ત્યાં સુધી મુલતવી રાખી હતી. આ કહેવાતાં મહારાણીનો દાવો પોલીટીકલ એજન્ટની કચેરીએ સ્વીકાર્યો નહોતો અને સ્વ. મહારાજના ભાઈને હાલના મહારાજને દેવાસ જુનીયરના મહારાજ તરીકે જાહેર કર્યા હતા.

ગાદીએ આવ્યા પછી એમ જણાવાય છે કે હાલના મહારાજએ સુવરાજ અને કહેવાતાં મહારાણીને દેવાસ જુનીયરમાં રહેવાનું અને રાજકુટુંબીઓના અધીકારો ભોગવવાનું કહ્યું હતું. પણ સુવરાજ અને તેની માતા તેનો વીરોધ કરીને દેવાસ જુનીયર છોડી ગયાં હતાં.

આ પછી છેલ્લા ચાર વરસથી તેઓ ગાદીવારસ

તરીકેનો સાર્વભૌમસત્તા અને હોદ્દીવશર સમક્ષ દાવો રજુ કરી રહ્યાં હતાં. ચાર વરસને અંતે, એમ જણાવવામાં આવે છે કે યુવરાજ અને તેની માતાએ તેમનો હક સ્થાપિત કર્યો છે અને એ સાખીત કર્યું છે કે તે સ્વ. મહારાજનાં પરિણીત રાણી છે, એટલું જ નહીં પણ હવે કાયદેસરનું છે એ સાખીત કરવા માટે એક્સ દાખલાઓ રજુ કરવામાં

આવ્યા હતા.

હાલના મહારાજ પોતે એકલા જ ગાદી વારસ છે તેવો તેઓ દાવો કરે છે; અને મહારાણી અને યુવરાજના દાવા સંબંધમાં કહે છે કે તે કંઈ સ્વ. મહારાજનાં કાયદેસરનાં પરિણીત રાણી નથી. આ કષ્ટાના પરિણામ વિષે દેવાસળુનીયરની પ્રજા ખુબ આતુરતા સેવી રહી છે.”

નોંધ અને ચર્ચા

ઇડર રાજ્યમાં પ્રજાપ્રતિનિધિ સભા

ઇડરના નામદાર મહારાજશ્રીએ “કરાવેલા નિયમો અનુસાર રાજ્યતંત્રમાં પૂરતી રીતે સલાહકાર અને સહકારી થઈ શકે એ હેતુથી” પોતાના રાજ્યમાં પ્રજાપ્રતિનિધિ સભા ચુકર કરવાનું જાહેર કર્યું છે. આ સભામાં ૨૫ સભ્યો પૈકી ૧૨ સભ્યો પ્રજાએ ચૂંટેલા અને ૧૨ સભ્યો રાજ્ય તરફના નિયુક્ત કરેલા, અને હોદ્દાની રૂએ રાજ્યના દીવાન એ સભાના પ્રમુખ એ પ્રમાણે ચોજના છે. જે કે આ સભાની કાર્ય મર્યાદા અત્યારે તો રાજ્યને માત્ર સલાહકાર તરીકે છે. પરંતુ એથી પણ પ્રગમત જાણવાની રાજ્યની મંજૂર ૫૨૩૨. લેક્ટર કેપ્ટનશ્રી અને પ્રજાને એમ લાગશે કે આપણી હકીકત યોગ્ય રીતે જાહેર કરવાનું પ્રજાપ્રતિનિધિ સભા એક સાંધન છે. યુવરાજનાં રાજસ્થાનોમાં ઇડર રાજ્યે પ્રજાપ્રતિનિધિ સભા સ્થાપવાની પહેલ કરી તે માટે અમે રાજ્યને અભિનંદન આપીએ છીએ, અને હવેથી છીએ કે સભાના સભ્યો પોતાની અને રાજ્યની જવાબદારી સમજી “હો હા” થઈ વિના એનો સદ્વ્યયોગ કરે. તથા રાજ્યને પોતાની યોગ્યતાની ખાતરી કરી આપે. જેથી રાજ્યખંધારણને યોગ્ય રીતે વિકાસ પામવાનો માર્ગ રહે. ૧૯૩૧ થી ઇડર

રાજ્યમાં આમ પંચાયતો અને લોકલબોર્ડોનું ધોરણ અપત્ત્યાર કરવામાં આવ્યું છે એટલે અમને આશા છે કે પ્રતિનિધિ સભાને સફળતા મળશે. જે તોફાની ટાળાં તોફાન નહીં કરે તો.

ત્રાવણકોરમાં સત્યાગ્રહ

ત્રાવણકોર રાજ્યે બ્રિટિશ હિંદના ૧૯૦૮ તથા ૧૯૨૨ ના ફેબ્રુઆરી કાયદાને ધોરણે કાયદો. ઘડી ત્યાંની રાજદ્વારી મંસ્થાઓને ગેરકાયદેસર જાહેર કરી છે. આ રાજ્યમાં સ્થાનિક મહાસભા સમિતિએ જાહેર કરેલા સત્યાગ્રહના પરિણામે રાજ્યને આ પગલું ભરતું પડ્યું છે, અને ગોળીબાર પણ કરવામાં આવ્યો છે. સ્થાનિક મહાસભા સમિતિના કાર્યકર્તાને જલ્દ અને દંડની સજા કરવામાં આવી છે.

પણ એમ કહેવાય છે કે ત્રાવણકોરના સત્યાગ્રહમાં હોસક પ્રવૃત્તિને અંગે ભેદમાં તેનું સાક્ષ્ય મળ્યું નથી. મહાત્મા ગાંધીજીએ આ સંબંધમાં એક કરતાં વિશેષ નિવેદનો પ્રકટ કર્યા છે અને તેના પ્રત્યુત્તર ત્રાવણકોરના દિવાન સર રામસ્વામી આયરે આપ્યા છે. ગાંધીજીએ ભદ્રેસુરની માફક એક કમિટી નીમવાની સૂચના કરી છે. પણ આ આખા પ્રકરણમાં ત્રાવણકોર રાજ્યે વાટાઘાટના ધોરણે નહીં પણ કેવળ કાયદાના ધોરણે કામ લીધું છે. અને

એટલે અંશે ત્રાવણકોરની લડતે કાંઈ વિચિત્ર રૂપ ધર્યું છે. જેમાં વાટાઘાટે કે કોંગ્રેસની પ્રતિજ્ઞાને કશું સ્થાન જણાતું નથી, એમ ત્યાના દિવાન સાહેબના નિવેદન ઉપરથી જણાય છે.

કેટલાકને લાગશે કે હમણાં હમણાં બ્રિટિશ હોદ્દામાંથી દેશી રાજ્યો ભણી સત્યાગ્રહાદિ પદ્ધતિએ પ્રયાણ કર્યું છે. અને કાંઈકે અંશે ખરું છે, કે બ્રિટિશ હોદ્દાના પ્રાંતોમાં-આખા બ્રિટિશ હોદ્દામાં Provincial Autonomyનું પરિણામ જણ્યા વગર કોંગ્રેસની પાર્લામેન્ટરી પ્રવૃત્તિ સિવાય અન્યથા રાજદ્વારી કાર્યક્રમ કોંગ્રેસથી તત્કાલ હાથ ધરી શકાય એવો સંભવ ઓછો છે. એટલે સત્યાગ્રહ આદિ પ્રવૃત્તિએ દેશી રાજ્યો પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું છે. અને મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિ સમક્ષ પણ દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નોએ મહત્ત્વ મેળવ્યું છે. આ ફેરફારનું ભવિષ્ય કદાચી શકાય એવું નથી. એમાંથી કાંઈ અણધાર્યા સવાલો ન નીકળી પડે તો સારું.

રાજકોટ

છેલ્લા થોડા દિવસોમાં રાજકોટ ખાતે જે બનાવો બન્યા તેની અસર સર્વત્ર ઠીક ઠીક થવા પામી છે. રાજકોટમાં, બીજાં કેટલાંક રાજ્યોમાં છે તેમ મેળાઓમાં જુગાર રમાય છે. અને રાજ્ય તરફથી તેનો ધ્વનરો આપવામાં આવે છે. જુગાર તથા ધ્વનરા પદ્ધતિ સામે રાજકોટના કેટલાક લોકકારભારીઓએ વિરોધ ઉઠાવ્યો તથા આ પ્રથા નાબૂદ કરવા સભાઓ ભરી. પત્રિકાઓ પ્રસિદ્ધ કરી અને અન્યથા સતત પ્રયત્ન આરંભ્યો. આ પ્રયત્નમાં વિકાસ થતે થતે ત્યાંના દિવાન દરબારશ્રી વીરાવાળા અને એમના પુત્ર બોજવાળા ઉપર અંગત આક્ષેપો થયા. તેમ ત્યાંના ઠાકોરસાહેબ ધર્મેન્દ્રસિંહજીની નીતિ રીતિ પરત્વે પણ આક્ષેપો થયા. આમ જુગાર વગેરે અનિષ્ટો સામેની બંધારણીય પ્રવૃત્તિએ ગૌણ રૂપ લીધું અને અંગત આક્ષેપો તથા હેસાતુસીએ પ્રધાન રૂપ લીધું. રાજ્યે આ બધું જોયા કર્યું, પછી રાજકોટ એજન્ડિસની હદમાં અને રાજ્યની હદમાં “લાડી આર્જ”

થયો. થોડાકને રાજ્યની જેલમાં પૂરવામાં આવ્યા. બધાને પાછા જે ચાર દિવસમાં “જન્માષ્ટમી નિમિત્તે” મુક્ત કર્યા. પછી તો “સરદાર” વલ્લભભાઈ આવ્યા. એમણે અને બીજાઓએ ભાષણો કર્યા અને આ બધા ઉત્સાહના પરિણામે રાજ્યને અમુક કામો કરવાની મુદત આપવામાં આવી. આ “એસ્ટીમેટ”નો અમલ હવે તો નવા દિવાન સર પેટ્રોકે કેડને કરવાનો રહ્યો.

ઉપર પ્રમાણે હકીકત છે. કાંઈપણ રાજ્યમાં અમુક પ્રથા અનિષ્ટ છે એમ રાજ્યના સચિવ મંડળની ખાત્રી હોય તો તે સામે લોકોનો વિરોધ જનગૃત થાય ત્યાં સુધી તેને નાબૂદ કરવાની રાહ ન જોવી જોઈએ કારણકે એમાં આગળ જતાં મિથ્યા દુરાગ્રહ બંધાઈ જવાનો સંભવ છે. અને લોકોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ જવાની ક્ષણિક વૃત્તિવાળા વર્ગની સાથે વિતંડાવાદમાં ઉતરવું પડે છે. પરિણામે રાજ્ય, રાજ્ય મંત્રી પક્ષકાર થઈ જાય છે. અને આથી ઉલટું મિથ્યા આક્ષેપો સામે-તે ગમે તેટલા અનિષ્ટ-વૃત્તિથી ભરેલા પણ જે નાપાયાદાર હોય-તો દુર્લક્ષ રાખવું જોઈએ. એમ કહેવાય છે કે “સરદાર” પાસે રાજકોટ રાજ્યે પોતાનાં દક્ષતરો રજુ કર્યા હતાં. આ વાત તો કદી માની શકાય એવી નથી. રાજ્યોનો વહીવટ લોકતંત્રને માર્ગે ગતિ કરે એવો અર્થ એ કે તંત્રના વહીવટથી લોકોને સુખ મળે. એમને પોતાની મુશ્કેલીઓ દૂર કરાવવામાં ઓછામાં ઓછી તકલીફ પડે અને એમને યોગ્ય ન્યાય મળે. એમ કહેવામાં આવે છે કે રાજકોટના ના. ઠાકોરસાહેબનો અંગત ખર્ચ સર્વિશેષ છે. નરેન્દ્રમંડળના કરાવ અનુસાર કોઈ રાજકર્તા ઉપજના ૧૦ ટકા ખર્ચ એ બચાડા છે એવી સામાન્ય માન્યતા છે. એ કરાવને રાજકોટ રાજ્ય પણ અનુસરે એ ઇચ્છનીય છે. પરિણામે એમાં રાજ્ય પ્રગ્ન ઉભયને લાભ છે.

એક સ્તુત્ય વ્યક્તિ

વાંસદાના શ્રીમંત ના. મહારાઉલશ્રી સર ધર્મેન્દ્ર સિંહજી બહાદુરે, બિહાર કૌંસીલના ભૂતપૂર્વ સભ્ય

મિ. વાસ્તવને, એમણે હિંદી અને અંગ્રેજીમાં લખેલાં ઐતિહાસિક પુસ્તકો માટે તથા ચાલુક્યચંદ્રિકા, લાટખંડ અને વસુદેવપુરનો ઇતિહાસ લખવા માટે રૂ. ૫૫૧ અને રૂ. ૧૦૦૧ ની બક્સિસ આપી છે. ગ્રંથકારો કે શિષ્ટ લેખકોને એમની યાચનાથી કે વિનંતિથી ઉદાર નરેશો મદદ આપે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ નરેશો સ્વયં સ્ફૂરણાથી એ વર્ગની કદર કરે એ આ લક્ષ્મી લોલુપ જમાનામાં વિરલ છે. અને એટલા માટે ઇન્દ્રસિંહજી મહારાજે મિ. વાસ્તવને જે એમના લેખનશ્રમ બદલ જે બક્સિસ આપી છે તે ખરેખર અભિનંદનને પાત્ર છે. મહારાજ સિદ્ધરાજે હેમચંદ્રસરિ પાસે સિદ્ધ-હેમ આકરણ રચાવી એ બૃહદ્ ગ્રંથનો જે સત્કાર કર્યો હતો તેવું આ પ્રમંચ સ્મરણ કરાવે છે. આપણા રાજસાહેબો પોતાના અંગત ખર્ચમાં અસાધારણ રકમ ખર્ચે છે, તે પૈકી અલ્પ રકમ પણ આવાં સત્કાર્યોમાં ખર્ચે તો કેવું સાફ ? તેઓ દેશની કેવી સરસ સેવા કરી શકે ?

રાજકુમાર કોલેજની પુનર્ઘટના

રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજની, કોલેજની સમિતિએ પુનર્ઘટના કરી ઇંગ્લેન્ડની ઇટન અને હેરોનો શાળાઓના ધોરણે તેને સાર્વજનિક સ્વરૂપ આપ્યું છે. અને તેની વાર્ષિક ફીની રકમ રૂ. ૧૫૦૦ ઠરાવવામાં આવી છે. ફીની રકમ આપવાની શક્તિવાળા કેઈ પણ ગૃહસ્થ પોતાનાં બાળકોને રાજવંશી બાળકો સાથે લાવવા મોકલી શકશે. જે માટે અત્યાર સુધી પ્રતિબંધ હતો. કેળવણીની આ સંસ્થાને આમ સાર્વજનિક સ્વરૂપ મળ્યું તે ના. જામસાહેબને આભારી છે. મહુમ સી. આર. દાસના બંધુ એસ. આર. દાસે આવા ધોરણ ઉપર એક સાર્વજનિક સ્કૂલ કાઢવાની યોજના તૈયાર કરી હતી. અને તેમાં મહુમ જામસાહેબ સર રણછોડસિંહની તાર્ત્વિક સંમતિ અને સાહાય હતાં. એ સ્કૂલ ઉત્તર હાઈમાં હોરશુન કે એવા કેઈ સીત સ્થળે સ્થાપવાની હતી, પરંતુ તે યોજના સફળ થવા પામી ન હતી. મહુમ

જામસાહેબે આ યોજનાને આર્થિક સહાય આપવાની પણ સદાનુચ્છિત દર્શાવી હતી. અર્થાત્ કે મહુમ જામસાહેબની એવી એક ઉચ્ચ કક્ષાની સાર્વજનિક સ્કૂલ કાઢાવવાની મહેન્ટ હતી. અને હાલના જામ મહારાજને હસ્તે એ ચનાયાસે સફળ થાય છે, એ જાણીને અમને આનંદ થાય છે. જેઓ શ્રીમંત હોય તેઓ જ આ સ્કૂલનો લાભ લઈ શકે એવું છે. ફીનો દર પણ એવા શ્રીમંતો માટે તો માફકસર છે. શ્રીમંતોના નબીરાઓ કુમારો પાસેથી અને કુમારો શ્રીમંતોના નબીરાઓ પાસેથી શિખવા જેવા બોધપાઠો લેશે, પરસ્પર અભિમાન છોડી સાથે રહેતાં શિખશે અને એક બીજાના ન્યૂનતાપૂરક જેવા થઈ રહેશે તો તેઓ આ દેશની સેવામાં ભવિષ્યમાં અમૂલ્ય ફાળો આપવા શક્તિમાન થશે એમ લાગે છે.

ભાવનગરસ્ટેટ રેલ્વેની એક આવકારપ્રદ યોજના.

ભાવનગર સ્ટેટ રેલ્વેએ “ Travel as you please ” એવી સસ્તા દરની સીઝન ટીકીટ કાઢી છે. તા. ૩૦ મી સપ્ટેમ્બરથી તા. ૨૫ મી ઓક્ટોબર સુધીમાં રૂ. ૫ માં આ ટીકીટ ભાવનગર સ્ટેટ રેલ્વેના કોઈપણ સ્ટેશનેથી મળવાનું અને તે ટીકીટ લીધા તારીખથી ૧૫ દિવસ સુધી આ રેલ્વેના ૩૭૦ માઈલમાં ગમે તેટલી વખત ગમે તે સ્ટેશને ફરી ઉતરી શકાશે એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું છે. ભાવનગર સ્ટેટ રેલ્વે ઉપર પાલીતાણા, ગઢડા, ભીગનાથ, ગોપનાથ, ઘેઝા-સોમનાથ, પોર્ટવીક્ટર પાસેનું પોપાવાવ, તળાજ (તાલ ખજગિરિ) વગેરે જેવા યોગ્ય ધાર્મિક સ્થળો છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે એમ આશા રાખી શકાય કે આટલા સસ્તા દરથી મળતી ટીકીટનો લોકો અવધ લાભ લેશે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં અને હાઈમાં પણ કંપનીની વ્યવસ્થાથી આલતી રેલ્વેના સંચાલકો અવારનવાર આવા પ્રયોગોદ્વારા લોકોની અનુકુળતા, અને સગવડ સાચવવા પ્રયત્નો કરે છે. આ ધોરણે ભાવનગર સ્ટેટ રેલ્વેએ સ્વીકાર્યું છે, એ રેલ્વેના

સત્તાવાળાઓની લોકોને મુસાફરીમાં સુખ-સગવડ કરી આપવાની તત્પરતા સૂચવે છે.

આ રેલ્વેના મેનેજર મી. બી. પા અને આ રેલ્વેના ટ્રાફિક સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ જેઓ આ “Travel as you please” ટીકીટના ઉત્પાદકો અને તેની સફળતા માટે સારો શ્રમ સેવે છે, તેમને અમે એક નવ્ર સૂચના કરીએ છીએ કે સમગ્ર કાઠીઆવાડની બધી રેલ્વેમાં રાસ્તા દરની ટીકીટથી મુસાફરી કરી શકાય એવી એક યોજના પરસ્પરના સહકારથી જો તેઓ કરે તો મુસાફરી કરનારાઓને મુસાફરીનો અને રેલ્વેઓને આર્થિક લાભ થાય. કાઠીઆવાડની રેલ્વેના અધિકારીઓની જે મીટીંગો અવાર નવાર મળે છે. તેમાં એકાદ વખત આવા પ્રશ્નની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પણ માંહેમાંહેના સહકારના અભાવે કે ગમે તે કારણે તેનું કશું વ્યવહારૂં પરિણામ આવ્યું નથી. આખા કાઠીઆવાડમાં હળવર ઉપરાન્ત માર્ગલમાં રેલ્વે છે. આ બધી મુસાફરી માટે કાઠીઆવાડની રેલ્વેના કારોગારોએ સહકાર કરી સરતા દરની ટીકીટ (બની શકે તો બી. બી. એન્ડ. સી. આર્થ. કંપનીની નાના માપની રેલ્વેમાં પણ સહકાર મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીને) અવાર નવાર કાઢે તો એમ લાગે છે કે લોકોમાં એ એક આવકારપ્રદ પગલું લેખાય. રેલ્વેની સુખ્ય દ્રજા જે લોકોની અનુકૂળતા સાચવવાની છે તે જોતાં કાઠીઆવાડની રેલ્વેનો અધિકારી વર્ગ આ સંબંધમાં ઘટતું કશું આપશે.

ગણોત બીલ.

મુંબઈ ઈલાકાના ગણોતદારોના હિતની દૃષ્ટિથી મુંબઈ સરકારે ગણોત બીલનો ખરડો પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આ ખરડો ૧૮ કલમોમાં સમાપ્ત થઈ ગય છે અને તેનો હેતુ ગણોતથી જમીન ખેડનારાઓને રક્ષણ આપવાનો છે. ખરડાની એક કલમમાં (ચેપ્ટર ૨ નું કલમ ૩, આઈ-) જણાવ્યા પ્રમાણે જે ખેડૂત લાગ-લાગત છ વરસ સુધી કોઈ જમીનદાર, તાલુકદારની જમીન ખેડતો હોય તેને ખાસ કારણ સિવાય એ જમીનદાર જમીન ખેડતો બંધ કરી શકે નહીં એમ

જણાવ્યું છે, અર્થાત્ કે જ્યાંસુધી ગણોતદાર જમીનનું લાંબું અરાખર રીતે લેરે ત્યાં સુધી તે જમીનનો પરાક્ષ રીતે માલિક થઈ ગય છે. આ બીલ સામે વિરોધ દર્શાવતા થોડા દિવસ પહેલાં સાણંદના કાકિર સાહેબની આગેવાની નીચે તાલુકદારોની એક સભા મળી હતી અને એ સભાએ ગણોત બીલ સામે પોતાનો વિરોધ દર્શાવ્યો હતો. તેમ અમદાવાદ ખાતે યુજરાતના જમીનદાર વર્ગની જે સભા મળી હતી તે સભાએ પણ ઠરાવો પસાર કરી ગણોત બીલ સામે પોતાનો વિરોધ દર્શાવ્યો હતો. આ અંકમાં અન્યત્ર અમે મહુર્મ સર પ્રભાશંકરનું નાસિક ખાતેનું ભાષણ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. તેઓની એવી માન્યતા હતી કે હાલની મુંબઈ સરકાર તાલુકદાર વર્ગનું હિત પણ અવશ્ય સાચવશે કારણ કે હાલનું પ્રધાનમંડળ ઈલાકાના બધા વર્ગનું હિત સાચવશે એવી એના ઉપર નૈતિક જવાબદારી છે.

મહાત્મા ગાંધીજીની રાજ્યોને સૂચના.

મહાત્મા ગાંધીજીએ ત્રાવણકોર, હૈદરાબાદ (નીઝામ) રાજકોટ વગેરે રાજ્યોમાં જે રાજદારી વાતાવરણ ઉપસ્થિત થયું છે એ સંબંધમાં સમગ્ર રીતે વિચારો પ્રકટ કર્યા છે. અને તેમાં નરેશ મંડળને ચેતવણી આપતાં સમયાનુકૂળ વર્તવાનું સૂચન કર્યું છે. આ સૂચન માન્ય રાખવું યા નહિ એ વ્યક્તિગત રીતે નરેશો ઉપર અવલંબે છે. પરંતુ એ વિચારો પ્રત્યે તત્કાલ ઉદાસીનતા દર્શાવાય એવું નથી. તેઓ કહે છે, કે:—

“નરેશો જો પોતાનો દુરાગ્રહ પકડી રાખશે અને સમગ્રહીંદમાં વ્યાપી રહેલી લોકજન-ગૃતિ પરત્વેના પોતાના અત્યાચારને વળગી રહેશે તો તેઓ ચોક્કસ વિનાશને આમંત્રણ નરેશોના મિત્ર હોવાને મારો દાવો છે. એમની સેવા ચાકરી એ અમારા કુટુંબમાં વધુ નહિ તો ત્રણ પેઢીનો વારસો છે. હું કોઈ જુની સંસ્કૃતિનો અંધ ભક્ત નથી. પણ આ વારસાની મને શરમ પણ નથી, બધાંજ દેશીરાજ્યો કદાચ હયાત ન પણ

રહે. મોટાં રાજ્યો ને પોતાની મર્યાદાઓ સમજે, પોતાની પ્રજાનાં સેવકો અને, એના હિતનાં કસ્ટીઓ અને અને પોતાની હયાતી માટે પોતાનાં કે બ્રિટિશ સરકારનાં સાધનો પર નહિ પણ પોતાની પ્રજાની શુભેચ્છા પર આધાર રાખે તો તેઓ હયાત રહી શકે.”

મહાત્માજી જાણે દહતા પૂર્વકે જણાવે છે કે ને રાજ્યોને એની પ્રજાની સાથે વિપરીત સંબંધ આપવામાં આવશે તો અને ને તેઓ દિસા ઉપર નિર્ભર રહેશે તો તેમનું રક્ષણ થઈ શકશે નહિ. આ વિચારો મનનીય છે. પણ તેની ઉપયુક્તતા તો સૌ કરતાં વિશેષ રીતે નરેશો સમજી શકે. જેઓનો સ્વાર્થ છે, અને ને તેઓના હૃદયમાં એમ લાગે કે આ વિચારો ગ્રાહ્ય છે, તો તેઓની સ્પષ્ટ ફરજ છે કે વિના વિલંબે તેનો સ્વીકાર કરી લેવો એ એમનો ધર્મ છે. અને મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરી, જે સત્ય છે એને આચરણમાં મૂકવું.

રાજકોટ-જસદણ રેલ્વે

જામનગર રાજ્ય, જસદણથી રાજકોટ સુધી રેલવે સાંધનાર છે એવા વર્તમાન પ્રસિદ્ધ થયા છે. જોટાટથી જસદણ સુધી જાવનગર રાજ્યે જસદણ રાજ્ય સાથેની ગોઠવણથી રેલવે બાંધી છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે એ રેલવે રાજકોટ સુધી લંબાય એ ઈચ્છવા બેગ ગણાય. અને એમ જણાય છે કે રાજકોટ રાજ્ય સાથે ગોઠવણ કરી જામનગર રાજ્યે જસદણથી રાજકોટ સુધી રેલવે બાંધવાનું ધાર્યું છે. રાજકોટ અને જસદણ વચ્ચેનો ગાળો લગભગ ૪૦ માઈલ છે. પરંતુ એ પ્રદેશ એવા છે કે જેમાં ખેતીની પેદાશ, વેપાર રોજગાર, લોકોની ધંધાદારી પ્રવૃત્તિ, લોકોનો અવર જવર એ વગેરે એટલાં બધાં આકર્ષક નથી કે જેથી માલ અને ઉતારઓના દ્રષ્ટિકોણા રેલવેને નફો મળી શકે. એટલે આર્થિક લાભ કરતાં લોકોનાં મુખ સંવડને પ્રાધાન્ય આપી આ રેલવે બંધાય એ હિતાવહ છે. અને કાઠીઆવાડની મંથમાં રહેનારાઓને આથી મુસાફરીની રાહત મળી શકે એવું છે.

પણ કાઠીઆવાડ જેવા પ્રદેશમાં-જ્યાં ધણાં રાજ્યોની હદોનું બેડાણ થતું હોય અથવા તો બીજાં રાજ્યોની રેલ્વેનાં દિતો આડે આવતાં હોય ત્યાં રેલ્વેની કોષપણ ચોંજના સહજ પાર-પડી શકતી નથી. અને પહેલાં ન્યારે આ રેલ્વે બાંધવાનો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયો ત્યારે ૧૯૧૩માં સરકારે કરાવેલું હતું કે ૨૦ વરસ સુધી આ રેલ્વે બાંધવાના પ્રશ્નનો વિચાર ન કરવો. અત્યારે પાછો એવાજ હિતનો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયો લાગે છે. પણ અમને લાગે છે કે પરસ્પરનાં દિન ધરાવનાર પક્ષો બાંધેલ અને સહકારથી આ બાગતની વિચારણા કરે તો વધારે યોગ્ય છે. હિતકારક છુદ્ધિનું લક્ષણ અનાગ્રહ છે. એ રાજ્યોએ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. જે પોતાનાજ સ્વાર્થ માત્રનો વિચાર કરતાં બીજાના સ્વાર્થ સામે નથી નેતા તે પરિણામે બીજા કરતાં પોતાને વિશેષ નુકશાન કરે છે. અને એટલા માટે અમને લાગે છે કે રેલ્વે જેવી બાબતમાં તો આ દૃષ્ટિએ અવશ્ય વિચાર કરવો જોઈએ.

અત્યારે રાજકોટથી અમદાવાદ વઢવાણ રસ્તે ૧૫૬ માઈલ થાય છે. ન્યારે રાજકોટ-જસદણ રેલ્વે થાય તો રાજકોટથી અમદાવાદ સુધીનો રસ્તો ૧૮૧ માઈલ થાય છે. અર્થાત્ કે નવા માર્ગે ૨૬ માઈલનો ગાળો વધે છે. અને તે આ પ્રમાણે.

વીરમગામ રસ્તો	ધંધુકા રસ્તો
અમદા.-વીરમગામ ૪૧ મા.	અમદા.-ધંધુકા ૭૭ મા.
વીરમ.-વઢ. ૪૦ „	ધંધુકા-જોટાદ ૩૧ „
વઢ-રાજ. ૭૫ „	જોટાદ-જસ. ૩૩ „
	જસ.-રાજ. ૪૦ „
૧૫૬	

૧૮૧

આ આંકડાઓ ઉપરથી જણાય છે કે રાજકોટ અને તેની પેટી મેરના ઉતારોએ અમદાવાદ બંધાવો જુનો માર્ગ જ વધારે અનુકૂળ પડે. સિવાય કે નવા માર્ગે સમય બચતો હોય, સગવડતા વધતી હોય અને નુરમાં લાભ થતો હોય.

વડાગામ

વડાગામના યુવાન ઠાકોરસાહેબને રાજ્યસત્તા સુપ્રત કરવાની ક્રિયા ઓગસ્ટ મોસમી તા. ૨૬મીએ થઈ હતી. ૧૬૨૮ માં વડાગામ તાલુકામાં સગીર વહીવટ શરૂ થયો હતો. અને ઠાકોરસાહેબે પોતાના બાપણમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે સગીર વહીવટના એક દસકામાં આ નાના તાલુકામાં પણ પ્રમાણમાં સારી જેવી સિલક એકત્ર થવા પામી હતી. આ સિલકનો ઉપયોગ, ખીર્ન સારા ગણતાં રાજ્યોમાં પણ કમ-નસીએ ઉકાઢીરીથી કરી નાંખવામાં આવે છે, તેમ નહીં કરતાં બહુ મંભાજ પૂર્વક કરવામાં આવશે, એવી અમે આશા રાખીએ છીએ. ઠાકોરસાહેબે પોતાના બાપણમાં પો. એ. સાહેબનો 'ડે. પો. એ. મિ. ઝેનસિદ્ધ' અને વડાગામ તાલુકાના મેનેજર શ્રી. શાહનો યોગ્ય રીતે ઉપકાર માન્યો છે તે યોગ્ય છે. અને ઈચ્છીએ છીએ કે ઠાકોરસાહેબે પ્રજાની ફરિયાદો સાંભળી જનતા ત્વરાએ એને ન્યાયપૂર્વક દૂર કરવાની જે આનીલરી શુભેચ્છા પ્રકટ કરી છે તેને એમના અમલમાં અમલી સ્વરૂપ મળે. કોઈ પણ રાજ્યની પ્રજાને રાજ્ય નથી નોંધતું પરંતુ સારો રાજ્ય કારભાર જોઈએ છીએ.

નાઠ જામસાહેબનું મંતવ્ય

ના. જામસાહેબે થોડા દિવસો પહેલાં "ડેમેક્રસી" અને દૈનિકી પદ્ધતિ પરત્વે પોતાના વિચારો પ્રકટ કરતાં, પ્રજાને એક પ્રજા પૂછ્યો હતો કે "whether they were satisfied with his services to the state or whether they wanted a change and many "Fathers" instead of one who was devo-

ted to the interest of his people." કોઈ પણ તંત્ર કરતાં નરેશતંત્ર જગતમાં અત્યાર સુધી દીર્ઘાયુષ ભોગવી શક્યું છે. તેમ "ડેમેક્રસી"ના યુગમાં પણ એનો મોહ જગતને છૂટતો નથી. કારણ એ તંત્રમાં ના. જામસાહેબ કહે છે તે પ્રમાણે એક વ્યક્તિ (પિતા) સ્વાર્થ ત્યાગ કરી લોકના હિતમાં લત્પર રહે છે. અને એટલા માટે આપણાં શાસ્ત્રોમાં પણ લોક માટે "પ્રજા" શબ્દ છે. ન્યારે પાશ્ચાત્ય તંત્રોમાં તાબે રાખવાની ભાવનાવાળો "subject" શબ્દ છે અને જો આપણામાં પણ પ્રજા એ તાબે રાખવાની વસ્તુ છે એવી ડેમેક્રસીની ભાવના સ્થિર થશે તો આ ધાંધલીયા યુગમાં નરેશતંત્રની ગુભનિષ્ઠા હુસાર્ધ જવાનો ભય છે.

લાહી, વિદ્વન્સંમેલન

લાહીના ના. ઠાકોરસાહેબે નવરાત્ર નિમિત્તે યુજરાતના જુદા જુદા વિદ્વાનોને આમંત્રી વિદ્વાન મંડળીને એકત્ર કરી એમના સુવિચારોનો પરિચય પોતાની પ્રજાને કરાવ્યો હતો. મહુમ રાજકવિવર કલાપીના પગલે ચાલી દાલના ઠાકોરસાહેબ શ્રી. પ્રદલાદસિંહજી વિદ્યાપૂજનનો ઉત્સવ કરે, એ અત્યારે ન્યારે સાચી વિદ્યાનાં મૂલ્ય મનરવી રીતે અંકાય છે, ત્યારે આનંદપ્રદ છે. સ્વ. મણિભાઈ નલુભાઈ અને સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ જેવા સ્વતઃ વિદ્વાનોને સ્વ. કલાપી પોતાને ત્યાં આગ્રહપૂર્વક આમંત્રી એમની સાથે વિદ્યા વ્યાસંગ સેવતા. ઠાકોરસાહેબ પ્રદલાદસિંહજી પણ પોતાના એ પુરોધાથી રાજકવિની પ્રથાને સતત આદુ રાખે એવી આશા છે.

વહીવટી અહેવાલો વગેરે.

લુણાવાડાનો વહીવટી રીપોર્ટ ૧૯૩૭

લુણાવાડા સંસ્થાન રેવાકાંઠા એજન્સિમાં આવેલું છે. અહીંનો રાજવંશ પ્રાચીન અણ્ણદિલ્લાહ-પાટણના સોલંકી વંશમાંથી ઉતરી આવેલ છે. આ રાજ્યની વર્તમાન આવક લગભગ પંદ્રે-લાખ રૂપિયાની છે. અને ખર્ચ લગભગ ૪૬ લાખ રૂપિયાનો છે એટલે નાનું રાજ્ય છતાં દર વરસે ટાંકણા રૂપિયા જેટલી રકમ બચાવવામાં આવે છે. એવા રાજ્યવહીવટનું ધોરણ, આ ખરમાળ જગાનામાં અભિનંદનને પાત્ર છે. અને એ ધોરણને સતત ચાલુ રહેવા દેવામાં આવશે તો થોડાં વરસમાં લુણાવાડા રાજ્ય પોતાની તીજેરીમાં ખાસતી રકમ એકત્ર કરી શકશે અને વહેલાં મોડું પરજામ એ આવશે કે એ નાણાં ખેડૂતોનાં હિતમાં કે એવી કોઈ પ્રગતીય ઉપયોગિતામાં ખર્ચવામાં આવશે.

આ રાજ્ય કેળવણી પાછળ હીક લક્ષ આપે છે. પ્રાથમિક અને સેકન્ડરી કેળવણી રાજ્યમાં મફત આપવામાં આવે છે. અને કેળવણી પાછળ અને વૈદકીય ખાતા પાછળ સાઈ લક્ષ આપવામાં આવે છે. નાનાં ગામડાઓની શાળાઓ માર્ફત લાયબ્રેરીની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. તેમ ગામડાઓમાં લોકોને વૈદકીય સારવાર મળે એવી પણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

રેવાકાંઠા એજન્સિનાં લગભગ બધાં રાજ્યોમાં લોકો અને રાજ્ય વચ્ચે સહકાર છે. કાકીઆવાડની માર્ફત બહુ ધંધાધમી નથી. વખતસર રીપોર્ટ પ્રસિદ્ધ કરવા બદલ રાજ્યના દિવાન મિ. વર્માને ધન્યવાદ થો છે.

છોટાઉદેપુરનો વહીવટી રીપોર્ટ ૧૯૩૬-૩૭

છોટાઉદેપુરના દિવાન સાહેબ રાવબહાદુર ધીર-જલાલ દેસાઈ તરફથી ના ૧૯૩૬-૩૭નો રાજ્યનો વહીવટી રીપોર્ટ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. આ રાજ્ય રેવાકાંઠા એજન્સિમાં આવેલું છે. રાજકર્તા મહારાજવંશી રાજાજી નેટરસિદ્ધજી, પ્રસિદ્ધ ચૌહાણ

વંશના હોઈ એમનો રાજવંશ ઇતિહાસમાં ઐતિહાસિક મહત્વ ધરાવે છે.

આ રાજ્યની ઉત્તરમાં પંચવાલિક સરાસરી ઉપજ એકે ૧૧૬ લાખ રૂપિયા છે. પણ આ અહેવાલ વાળા વર્ષમાં લગભગ ૧૩ લાખ જેટલી થવા પામી છે. અને તે કેટલક તથા જમીન મહેસુલની રકમ વધારે આત્રી છે તેને આભારી છે. આ રાજ્યની નાણાં પ્રકરણી સ્થિતિ સારી છે અને પ્રતિવર્ષ તેમાં ઉત્તરોત્તર વધારો થતાં અહેવાલના વર્ષ આખરે ૨૦ લાખ જેટલી રકમ સિલકમાં રહે છે, એ વહીવટી નિયમિતતા પ્રશંસા પાત્ર છે. હોદ્દા સરકારની મંજુરીથી બોડેલી છોટાઉદેપુર રેલ્વે આગળ વધારવાનું નક્કી થયું છે. અને વડોદરાસ્ટેટ રેલ્વેએ છોટા ઉદેપુરથી કુસરી સુધી સર્વે પણ કરી છે એટલે લવિષમાં ભયારે રેલ્વેમાં વધારો થશે ત્યારે લોકોની સગવડસાથે રાજ્યને પણ સાઈ જેવું બ્યાજ ઉપજ શકશે.

નાં રાજ્ય સાહેબ ભયારે પાટનગરમાં હોય છે ત્યારે નિયમિત રીતે હબુર એપીસમાં હાજરી આપી અરજદારોને રૂબરૂ માંભળે છે. આ સમયમાં નરેશો પોતાની પ્રમ્તની સાથે સીધા સંપર્કમાં આવે અને એમની ફરીઆદોનું તત્કાલ નિવારણ કરે એ ઇચ્છના બેગ છે. નરેશતંત્રતા પાવાનું પ્રમ્ત પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ એ આવશ્યક અંગ છે.

સુવાસ

આ માસિક વડોદરા ખાતેથી પ્રસિદ્ધ થાય છે. અને તેમાં નિર્મળ સૌહત્વની દષ્ટિથી લેખોનો ઉત્તમ રીતે સંચય કરવામાં આવે છે. એટલું જ નહોં પણ લેખોની પસંદગી કરવામાં વિવિધતા પણ અંગવવામાં આવે છે. પુરાતત્વ અને સંશોધનના લેખોને વિવેકપૂર્વક પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે "સુવાસ"નો આ સુવામ સતત આકર્ષ રહે એવું અને ઇચ્છીએ છીએ.

ગિરારતદાર

રાજકર્તાઓની આ સાપ્તાહિક પ્રસિદ્ધ થયું શરૂ થયું છે અને તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તાલુકદારોને લગતા

ફરેશનના પ્રશ્નો અર્થવાનો છે. આ સવાલ એવો છે બ્રાહ્મકેને
કે જેમાં તાલુકદારોનો અંગત સ્વાર્થ છે. અને વળી આ પત્રના બ્રાહ્મકેને નામ પ્રાપ્તિના છે
એ સ્વાર્થનો વિચાર કરવાનું એમના ઉપર છેડવામાં તેઓ જેમ અને તેમ પોતાનું લવાજમ તોડી મોકલ
આવ્યું છે. "ગિરાસદાર" આ વર્ગને સાચું માર્ગ આપવાની અને તે માટે વારંવાર વિનંતિ કર
દેશક થાય છે, એ હેતુથી પ્રસિદ્ધ થાય છે. અને અગ્રે એમને તકલીફ ન આપવી પણ એમને કરવાનું
પ્રયત્ન એ છીએ કે આ પત્રજીવોનો એ હેતુ સફળ થાય. કૃપા કરે.

‘દેશી રાજ્ય’ સંબંધી અભિપ્રાયો

I need hardly say that any magazine which deals with the topics and interests of the Indian States in a reasonable and temperate manner will always command my sympathy.

I have no suggestions to make but have altered 2 words to make the facts correct.

Late Hon. Sir C. C. Watson.

Such a magazine, so long as the tone is irreproachable should contribute to a long felt want—I hope your paper is prospering.

Major D. M. Fraser, P. A. E. K. Agency.

The style he has adopted appears appropriate for rendering the magazine useful and interesting. The undersigned has, this day issued circular to all Jurisdictional Chiefs and Talukdars in this Agency, drawing their attention to the magazine.

Major L. Gordon P. A. Mahikantha Agency.

Hoping your journal is popular and paying concern. W. T. Owen

.....you are doing really good service to the whole order of Indian Princes, and your magazine has always dealt with the most important questions pertaining to the Indian States in a really responsible manner. His Highness regularly reads Your paper and cherishes a very high opinion of your work.....

T. J. Raja

"The book is interesting and worth having in a Thana."

Deputy Political Agent, E. K. Agency

I think the magazine will be appreciated by those connected with the Indian States.

Major L. E. Lang

I have found a very favourable impression of the general tone and get-up of the Magazine.

J. E. C. Jukes

I should at once say that the scheme is based absolutely on right lines & deserves encouragement from the rulers and ruled.

Rao Bahadur H. B. Kotak

"તમારા જેવા સાવધાન અને દેશની દાહ જોણનારા વિચારશીલ તંત્રીના અધિકાર નીચે "દેશી રાજ્ય" ફતેહમંદ નીવડશે એવી હું આશા રાખું છું."

મહાત્મ દી. બા. દેશવસ્ત્રાલ ધ્રુવ

"દેશી રાજ્યમાં જે લેખો આવે છે તે ઉચી કોટિના હોય છે અને તેના ધણા અભ્યાસીઓને તે ઉપયોગી હોય છે."

મો. ન. અમીન

"...વિવેકભરી અને સારા સહભાવનાથી સમાલોચનાથી આપનું માસિક દેશી રાજ્યોની ઉપયોગી સેવા કરતું રહ્યું છે; તેથી તે યોગ્ય રીતે દેશી રાજ્યોમાં સંભાનિત છે."

નંદવરસાલ મા. સુરતી

યતો ધર્મસ્તતો જયઃ

દેશી રાજ્ય

(ત્રૈમાસિક)

વર્ષ ૧૧ સુ]

આક્ટોબર ડિસેમ્બર : ૧૯૩૮

[અંક ૩

રાજકર્તાઓના હક્કો અને હરજીતો.

(પ્રવેશનામામાં ઉમેરવા યોગ્ય વ્યાખ્યાનો.)

સરકારોના રાજકર્તાઓમાં એક સામાન્ય અભિપ્રાય અત્યારે એવો છે કે તેઓ ફરેશનમાં દાખલ થાય તે પહેલાં પોતાના હક્કો, સવામતીઓ અને એમને મળતી છૂટછાટોના સંબંધમાં ભવિષ્યમાં કોઈ વિશેષ નહીં આવે એવી ખાતરી મેળવી લેવી આ બાબતો એમને મૂળ વધારે અગત્યની છે અને એ બધી બાબતોના સમઘર્ષા એમને સંતોષ થવો એવો પ્રથમથી બંદોબસ્ત કરી લેવો, એવું એમનું એકસંધી વલણ છે “ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશન”ના પરિશિષ્ટમાં જો કે આવી જેવી બાબતો પરત્વે ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે છતાં રાજ્યોના કેટલાક હક્કો એવા છે કે જેનો એ પરિશિષ્ટમાં સમાવેશ થતો નથી, આવો એક પ્રમ નરેન્દ્ર મડળના એક સભ્ય નરેન્દ્ર કેટલાક મમય પહેલાં ઉપરિચિત કર્યો હતો અને એ સંબંધી નરેન્દ્ર મડળના કાયદાના સલાહકારનો અભિપ્રાય પણ મેળવવામાં આવ્યો હતો, એમ જણાય છે.

ગયા વર્ષ (૧૯૩૮)માં તો નરેન્દ્ર મડળની એક કાયદાની અમાવે મળી ન હતી, એટલે આવી બાબતોનો જોડાપોહ થયો હોય તો મડળની

અને પ્રધાનોની રેન્ડીંગ કમિટીમાં થયો હોય હૈદરી કમિટીના નામે જે કમિટી વારંવાર ઝાળખાય છે તે પ્રધાનોની રેન્ડીંગ કમિટી છે આ કમિટીમાં “ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશન”ની કલમો સંબંધી વારંવાર ચર્ચા થઈ છે અને કેટલાક ફરકારો થઈ સરકાર પાસે તેનો નવો ડ્રાફ્ટ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે સામાન્યતઃ દેશી રાજ્યોના હક્કો બે પ્રકારના છે.

(૧) વશપરપગના હક્કો અર્થાત્ રાજકર્તાના સાર્વભૌમ સત્તાની સાથે ચાલ્યા આવ્યા હોય, જેમાં અંગત હક્કોનો પણ સમાવેશ થાય છે અને જે હક્કો રાજ્યની બહારના પ્રદેશોમાં પણ મોન્ય રાખવામાં આવ્યા છે

(૨) નાનું શહેનશાહ અથવા તાજની સાથેના અથવા હીંદી સરકાર સાથેના હક્કો-તહનામા, કરારો કે પ્રધાનોથી ઉત્પન્ન થયા હોય તેવા હક્કો.

એક વાત સ્પષ્ટ છે કે આખા હિંદુસ્તાન ઉપરનું સાર્વભૌમપણ દીલ્હીની શહેનશાહત પાસેથી ચિટનના તાજને પ્રાપ્ત થયું છે. અને સને ૧૯૦૯, ૧૯૧૯ અને ૧૯૩૫ના કાયદાથી એ સાર્વભૌમપણ (એનો

કેટલોક ભાગ) અને તેના અંગના અધિકાર પાલા-
મેંટના કાયદાદ્વારા નાં શહેનશાહ તરફથી કમચઃ
બ્રિટિશ હોંદના પ્રતિને મળ્યા છે. ત્યારે દેશી રાજ્યોમાં
એ અધિકાર તાજ તરફથી સીધા કરારોદ્વારા પ્રાપ્ત
થયેલા છે. એટલે અત્યારના ફીડરેશનનું અને
દેશી રાજ્યોને મળેલા હકોનું પ્રાપ્તિસ્થાન એક જ છે.
માત્ર તેની વિધિમાં ફેર છે. એક પાલામેંટદાર
અને બીજું તાજદાર સીધું. હવે ત્યારે નાં શહે-
નશાહ, પોતે ભોગવતા હકો ફીડરેશનને સુપ્રત કરે
છે ત્યારે દેશી રાજ્યોના અત્યાર સુધીના હયાતી ધરા-
વતા હકોની સલામતી માટે કાયદાદ્વારા “ધન્સ્પેટ
આફ એક્સેશન”માં ખાસ ગોઠવણ કરવામાં આવી,
તે દ્વારા આ હકો સલામત રાખવામાં આવ્યા છે.
“ધન્સ્પેટ આફ એક્સેશન”નો પ્રથમ ખરડો
પ્રસિદ્ધ થયા પછી દેશી રાજ્યોમાં પ્રધાનો અને
નરેશોની કમિટીએ તેમાં ફેરફારો સૂચવ્યા છે.
૧૯૩૬ની આખરમાં મુખ્ય ખાતે મહુમ સંર પ્રલા-
શંકર પટ્ટણીના પ્રમુખ પંચા નીચે પ્રધાનોની સંમિતિએ
આ ખંરડા પરત્વે પુખ્ત વિચાર કરી ફેરફારો સૂચવ્યા
હતા. ત્યારે પછી ધોલપુર નરેશ-જેએ નરેશ-
એડર્જના એન્સલર હતા તેમની આગેવાની નીચે
નરેશોએ અને હૈદરી કમિટીએ તે ફેરફારોમાં
ફેરફારો કર્યા હતાં અને તેમાં નરેશોનો દરબજો
ભળવવા પરત્વે ખાસ કાળજી રાખવામાં આવી
હતી. પ્રવેશનામોના આ ખંરડા (draft)ના
સંબંધી હજી કંઈ નિર્ણય થયો નથી. સાને (નાં
શહેનશાહે) પોતાના હાથમાં રાજ્ય વંહીવંટના-
અંગના જે કાયદેસર અધિકારો હતા તે આ રીતે
વિભક્ત કરી નાંખ્યા છે એટલા માટે હોંદની ધારા-
સલામતોને જે અધિકારો પ્રાપ્ત થયા છે તેનો ઉપ-
યોગ એવી રીતે ન થયો ઘટે કે જેથી દેશી રાજ્યોના
હકોને નુકસાન થાય. કારણ કે અત્યારે ફીડરેશનને
જે સત્તા આપવામાં આવી છે તે જો ન આપવામાં
આવી હોત તો રાજ્યોના ચાલુ હકોનું સંરક્ષણ
કરવાની જરૂરીઆત અત્યારે ન ઉભી થઈ હોત એ

દેખીતું છે. કારણ કે વિભક્ત કરવામાં આવેલી સત્તાનું
જન્મસ્થાન એક હતું. વળી બીજું પણ કારણ
છે અને તે એ કે દેશી રાજ્યોએ જે તહનામા
અને કરારો કર્યા છે તે કંઈ ફીડરેશનની સરકાર
કે પ્રાંતિક સરકારો સાથેનાં નથી પરંતુ એની પહે-
લાંની સરકારો સાથેનાં છે. જે સરકાર પાસેથી
હાલની સરકારો લગામથી નહીં પણ મૈત્રી ભાવે
બધી જવાબદારીઓ વધા કરવાનું સ્વીકારી લઈ
આ નવું બંધારણ માન્ય રાખ્યું છે.

ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે અત્યારનું બ્રિટિશ હોંદ
જે રાજદારી હકો અને સત્તા ધરાવે છે તે એને
શહેનશાહ દ્વારા બંધારણીય રીતે મળ્યાં છે. બેઈન્ટ
પાલામેંટરી કમિટીએ પોતાના રિપોર્ટમાં એવી મત-
લખનું કહ્યું છે કે “તાજદાર ફીડરેશનને મળેલા
અધિકારો ફીડરેશને પ્રાંતિક સરકારોને વહેંચી આપ્યા
છે એ સ્પષ્ટ હકીકત છે”,* અને ૧૯૩૫ના કાયદામાં
પણ આ સિદ્ધાંત સ્વીકારાયો છે. આ કાયદા અન્વયે
અત્યાર સુધી નાં શહેનશાહ જે હકો, સત્તા અને
અખત્યાર ભોગવતા આવ્યા છે તેમજ જે સત્તા
અખત્યાર અને હકો કરારનામા કે ચાલી આવેલી
સમ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના કોષ્ટ પણ દેશી રાજ્યોના
સંબંધમાં ભોગવે છે. અને ગવર્નર, ગવર્નર જનરલ કે
હોંદી પ્રધાનના હસ્તક જે સત્તા મૂકવામાં આવી છે તે
ના. શહેનશાહ હસ્તકની સત્તાનો એક ભાગ જ છે.
અર્થાત પ્રતિને અને ફીડરેશનને આ કાયદાથી,
કાયદા કરવાની અને તેની અમલ બળવણી કરવાની
સત્તા જે ધોરણે છે, એજ ધોરણે દેશી રાજ્યોને
(પ્રાંતિક સરકારોની જેમ) હકો મળ્યા છે. તેમના
આ હકો જુના વખતના છે. પરંપરાના છે. પાલા-
મેંટનો કોષ્ટ કાયદો એ હકોની અવગણના કરી શકે
એમ નથી. અને એટલા જ માટે રાજ્યબંધારણના
સુધારાનો ૧૯૩૫નો કાયદો થયા છતાં દેશી રાજ્યોના
હકોને ક્ષતિ ન પહોંચે માટે પ્રવેશનામાની વિશિષ્ટ
પ્રકારે ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. ઉપરાંત રાજ્યોને

* બેઈન્ટ પાલા. કમિટીનો અહેવાલ કંચ પહેલા, ભાગ પહેલા પૃષ્ઠ ૧૫૩ અને ૧૮૬ (કાયદાની કલમ ૨(૧-૨))

વારંવાર ખાત્રી આપવામાં આવી છે કે તેઓ ફ્રીડ-રેશનમાં જોડાયેલા નહીં પણ તેઓના જે હયાત હકો છે તે જેમના તેમ રહેશે. આ હકીકત ખરી છતાં બંધારણના કાયદાની કલમ ૧૨(૨) પ્રમાણે ફ્રીડરેશનને દેશી રાજ્યો સંબંધી કાયદા ધરાવતી સત્તા મળે છે. અને આ કાયદાના સાતમાં પરિશિષ્ટમાં જેટલા વિષયો નિર્દિષ્ટ કર્યા છે તે વિષયો સંબંધી ફ્રીડરક્ષ ધારામંડળો કાયદાઓ કરી શકે છે, જે કે ફ્રીડરક્ષ ધારામંડળોની આ સત્તા સંબંધી મતભેદ છે. એક મત એવો છે કે એ કલમ અન્વયે જે કાયદો ધરાવવામાં આવે તે દેશી રાજ્યોને બંધન કરતો હોય, ત્યારે કેટલાકની માન્યતા એવી છે કે એવા કાયદાની અમુક અંશે માત્ર મર્યાદિત અસરજ થઈ શકે. સુધારના કાયદાના સાતમા પરિશિષ્ટમાં બધા મળીને પદ્ધતિ વિષયો છે. એમાં ઘણા વિષયો જેવા કે જમીન, દરિયા ઉપરનું સૈન્ય, મોટાં બંદરો, પોર્ટસ ક્વોરન્ટાઈન, મ્યુનિસિપલ, મ્યુનિસિપીટી, એક્સ્પ્રોપ્રિયેશન, કરંસી, સીક્રાઓ, જહોર કરજ, પોર્ટ, તાર-ટેલીફોન-વાયરલેસ, ફ્રીડરક્ષ પબ્લીક સર્વિસ કમીશન, ફ્રીડરક્ષ રેલ્વેઓ, મેરીટાઇમશીપીંગ, ફીશીંગ, ફીસરીઝ, એર નેવીગેશન, દવાદારીઓ, કોપીરાઈટ, ટ્રાન્સપોરેશન, પ્રોપ્રીસરીનોટ, એક્સચેન્જ, ટ્રેડમાર્ક, હિંદની બહારનાં યાત્રાળુઓ અને લાયસેન્સીઓ, વગેરે બાબતો એવી છે કે જેની સાથે દેશી રાજ્યોનો હિત સંબંધ હોઈ શકે. જે કે એટલું માન્ય રાખવું જોઈએ કે અત્યારે પણ ઉપરની કેટલોકો બાબતોના સંબંધમાં હોદ્દા સરકાર જે કાયદાઓ કરે છે તેની દેશી રાજ્યો ઉપર અસર થાય છે, પણ તેની સાથે એટલું પણ ખરું છે કે તેમાં દેશી રાજ્યોની સંમતિની આશા રાખવામાં આવે છે. અને પોર્ટ, તાર વગેરે બાબતો પરત્વે તો અત્યારે પણ રાજ્યોની સંમતિ સહજ પ્રાપ્ત છે.

ફ્રીડરક્ષ ધારામંડળોના પરિધમાં આવતી બાબતો સિવાય, રાજ્યોને જે સ્વાતંત્ર્ય, હકો અને છૂટછોટો મળ્યાં છે તેનો ઉદ્દેશ્ય બંધારણના કાયદાના પહેલાં પરિશિષ્ટમાં રાજ્યના તેમજ રાજ્યોના હકોના નામે

છે. જેથી ફ્રીડરેશન તેમજ પ્રાથમિક સરકારો કાયદાદારો કે ખીજી કોઈ રીતે એવું કોઈ ન કરી બેસે કે જે રાજ્યોના હિતને હાનિકર્તા થઈ પડે. છતાં પણ એવા પગલાં ભરવાની ફ્રીડરેશન કે પ્રાથમિક સરકારોને ફરજ ઉભી થાય તો તે ફરજના અંગના કોઈ પણ કાયદાની અસર રાજ્યોને લાગુ ન પડે એવી સ્પષ્ટ ગોઠવણ "ઇન્ડુમેન્ટ ઓફ એક્સેશન"માં થવી જોઈએ એવું નરેશી સ્વાભાવિક રીતે ધ્યેય છે. રાજ્યોનું આ માનસ સમજ શકાય એવું છે. કારણકે રાજ્યો ફ્રીડરેશનમાં જોડાયેલા તેનો અર્થ એવો તો ન જ થયો જોઈએ કે રાજ્યોના ગાદી વારસાને લગતાં, રાજ્યકુટુંબને લગતાં, આંતર ગેરબંધનતાને લગતાં, તેમજ બહારના સંબંધોથી રાજ્યોને સહિસલામત રાખવાના જે હકો અત્યારે તાજે છે તેને લગતી જવાબદારી-માંથી તાજ મુક્ત થાય છે.

રાજ્યોના જે હકો છે અને જે હકોના સંરક્ષણ માટે તેઓ ઇતેમદ છે તે હકો પૈકી બ્રિટિશ હોદ્દામાં રાજ્યો જે હકો ભોગવે છે તે હકો વિશિષ્ટ પ્રકારના "ટેરીટોરીયલ" હકોના નામે જાણખાય છે. આ હકોનો વિસ્તાર એટલો છે કે સ્વાભાવિક રીતે તેની બાબત સંબંધી મતભેદ થાય એવું છે, અને મતભેદ છે. જેઓ આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાના જાણકાર છે તેઓ કહે છે કે પહેલાંમાં રાજ્યો અને રાજ્યોના સંબંધોના જે વિશિષ્ટ હકો ભોગવે છે, તેની ગણના પણ આ પ્રકારના હકોમાં થાય છે. ૧૯૮૦ ના "ડીપ્લોમેટીક પ્રીવીલેજ્સ એક્ટ" પ્રમાણે "સોવરીન" પણના હકો માન્ય રાખવામાં આવ્યા હતા. આવા હકો રાષ્ટ્રના કાળથી યુરોપમાં ચાલ્યા આવે છે. પરંતુ પહેલાં તે હકો બંધિત પરત્વે મળતા હતા. આગળ જતાં તેમાં ફેરફાર થયો અને કેટલોકો વખત એક રાજ્યની પ્રજા બીજા રાજ્યમાં જઈ રહે અને ત્યાં કોઈ યુદ્ધ કરે તો તેને શિક્ષા કરવાની સત્તા તે પ્રજા જે રાજ્યની હોય તે રાજ્યને હોવી જોઈએ તથા એક રાજ્યની પ્રજાનાં માણસો ગમે ત્યાં રહેતાં હોય છતાં તેને તે તે રાજ્યના કાયદાઓ લાગુ કરવા

નેઈએ તથા બીજા દેશોની હદમાં પોતાની હકુમત સ્થાપવી અને તેનો ઉપભોગ પોતાની હકુમતમાં એ બીજા દેશોનાં માણસો ઉપર પણ કરવો એવી જાતના હકોનો સમાવેશ બણીવાર “ટેરીટોરીઅલ” હકોમાં કરવામાં આવે છે. એક દેશમાં બીજા દેશના કાયદાઓ, સ્થાનિક કોર્ટમાં એ બીજા દેશના લોકોને લાગુ પાડવા તેની ગણના પણ ટેરીટોરીઅલ હકોમાં કરવામાં આવે છે. પોર્ટુગીઝો, વલંદા અને અંગ્રેજો આ દેશમાં પહેલ વહેલાં આવ્યા ત્યારે તેઓ પોતાની કાઠીઓની હદમાં ઘણે અંશે આવી જાતના હકો ભોગવતા હતા. તેઓ પોતાનો ન્યાય વિભાગ જુદા રાખતા અને ભોગલો કે મરાઠાઓની કોર્ટમાં એમનાં માણસોના ગુન્હાઓની સુનાવણી થતી નહતી. હાંદુસ્તાનની બહારના દેશોમાં કેટલીક વખત હાંદના રાજ્યોએ કાયદા ભંગ કર્યાના દાખલાઓ નોંધાયા છે. પણ તેઓ આવા પ્રકારના વિશિષ્ટ હકોના પ્રતાપે કાયદાની વિરૂધ્ધતામાંથી મુક્ત રહેવા પામ્યા છે. રાજ્યો બ્રિટિશ હાંદમાં પણ જે જે થોડી બણી છૂટ મેળવે છે તેનો સમાવેશ પણ આવી જાતના હકોમાં થઈ શકે.

હાંદુસ્તાનના દેશી રાજ્યો પણ કાંઈક આવાજ પ્રકારના વિશેષ છુટાપણાના-હકોના પોતે અધિકારી છે એમ માને છે. અને સાથે સાથે તેઓ માને છે કે આવા હકોના પાલન સાથે રાજ્યોની પદવી, દરજ્જો અને એમના રાજપણાને સંબંધ છે. જે કે અત્યારે સંયોગો અને સમયવશાત, રાજ્યો અને રાજ્યોનો દરજ્જો તેઓ ચીતરે છે તેવો રહી શક્યો નથી. રાજ્યોને માટે જે સલામતીઓ નોંધવામાં આવી છે તે સલામતીઓને આ પ્રકારના હકો ન કહી શકાય તેમ તે સલામતીઓને કાયદાનું બંધન પણ ન કહેવાય, નરેશો જે હકો પરત્વે ઇતેજાર છે તે, ફોરલ પરિધમાં ન આવતા હોય એવા “કાઉન રાઇટ્સ” જેને કહેવામાં આવે છે એવા હકો માટે ઇતેજાર છે. આ હકો-કરારો, સનદો અને બ્રિટિશ સરકાર સાથેનાં તહનામાઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે.

આ હકો પરત્વે કાંઈ મતભેદ ઉપસ્થિત થાય તો તેનો નિકાલ માત્ર શહેનશાહ (તાજ)ના પ્રતિનિધિ જે હોય તેજ કરી શકે એવી નરેશમંડળની દૃઢ માન્યતા છે. અને એટલા માટે ફોરલેશન સ્થપાયા પછી પણ આ હકો પરત્વે તાજની જવાબદારી લેશ પણ ન્યૂન થતી નથી એમ રાજ સાહેબો માનતા હોવાથી આ હકોને સામાન્યતઃ “કાઉન રાઇટ્સ”થી સંબોધવામાં આવે છે. સિવાય કાયદાની કલમ ૫ મી પ્રમાણે, ફોરલ લેજિસ્લેચરના અંકુશ તળે જે સામાન્ય વિષયોની ગણના કરવામાં આવી છે એ વિષયોના સંબંધી જે કાયદા પસાર થાય તે દેશીરાજ્યોને પણ લાગુ પડે. તેનો અર્થ એવો થાય કે દેશીરાજ્યો-રાજ્યો-ફોરલ લેજિસ્લેચરની સત્તાનો સ્વીકાર કરે છે. આ હકીકત છે. અને એટલા માટે રાજ્યો ફોરલ લેજિસ્લેચરની સામે પોતાના દરજ્જાનું અને હકોનું સંરક્ષણ થાય તથા આવી આવી બાજતોની મર્યાદા મૂકાય કે રાજ્યો પરત્વે અપવાદ મૂકાય એમ ઈચ્છે છે. ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશનના પહેલા પરિશિષ્ટમાં રાજ્યોની વહીવટી મર્યાદામાં પ્રવેશ ન કરી શકે એવા અપવાદ રૂપ વિષયોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, એ ખરું પરંતુ તે ઉપરાંત બીજી પણ એવી બાજતો છે કે જેને માટે પણ અપવાદ રાખવાનો રાજ્યોનો આગ્રહ છે. કરટમ્સ, કરટમ્સ કોર્ડન, પોસ્ટ ઓફીસો અને તેને લગતી બાજતો, તાર ઓફીસ, મોટર સ્પીરીટ અને દીવાસળી ઉપર એક-સાઈફ્ટ ડ્યુટીમાં ભાગ, આર્મ ફોર્સીસ, રાજ્ય અને રાજ્ય માટે હથિયારોની આયાત કરવી, હથિયારોને લગતા કાયદામાંથી અપવાદ, દેશના બીજા ફોરલ વિભાગોમાં મુસાફરી વખતે હથિયારો લઈ જવાનો પરવાનો, મીઠું, રૂબે અને ઓર નેચીગેશન એ વગેરે બાજતો એવી છે, કે જેના વહીવટનો સંબંધ દેશી રાજ્યોના વહીવટી તંત્રની સાથે અંકગણિતો છે અને તેટલા માટે દેશી નરેશો એ બાજતો પરત્વે અમુક પ્રકારનું પોતા પ્રરંતુ રક્ષણ માગે છે. ૧૯૩૫ના કાયદાની ૧૨ (૧) ટ પ્રમાણે (the protection of

the rights of any Indian State) ઇન્ડિમેન્ટ ઓફ એક્સેશનમાંની બાબતો ઉપરાંત બીજી બાબતો પરત્વે પણ રાજ્યોને ગવર્નર જનરલથી સંરક્ષણ મળે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી છે, પરંતુ સંરક્ષણની એ ગોઠવણ કાયદેસર સ્વરૂપની હોવી જોઈએ. રાજ્યોની અને એમના નિષ્ણાત પ્રધાનોની એવી માન્યતા છે કે આવી બાબતોમાં એકલા ગવર્નર જનરલ ઉપર વિશ્વાસ રાખવો તેના કરતાં આ બાબતને ફીડરલ કોર્ટની હકુમતમાં લઈ જવામાં આવે તો તે વધારે યોગ્ય છે. ફીડરલ કોર્ટની સત્તા અત્યારે કાયદા પ્રમાણે માત્ર એટલીજ છે કે સુધારાના કાયદાની કોઈ કલમ સંબંધી કે કે તેના અર્થ સંબંધી કે એ કાયદા અન્યથે કરેલા ઓર્ડર ઇન કૉન્સીલ સંબંધી કે એ કાયદાદ્વારા ફીડરેશનને મળેલી સત્તા સંગ્રહી કાંઈ મતભેદ ઉપરિચત થાય ત્યારે તેની બાબતો કોર્ટ સમક્ષ લઈ જવી. તેને બદલે ફીડરલ લેજિસ્લેચરે પસાર કરેલા અમુક કાયદાની દેશીરાજ્યો ઉપર ચતી અસર બાબતે જ્યારે મતભેદ ઉપરિચત થાય ત્યારે તેનો નિકાલ ગવર્નર જનરલ કરતાં ફીડરલ કોર્ટ કરે એવી રાજ્યોની માગણી મંજૂર રહે તો તેમાં વધારે જોખમ છે એમ લાગે છે. કારણ કે એક વખત “ન્યુટ્રીશયલ” રાહે ફીડરલ કોર્ટનો નિર્ણય ગ્રહ ગયો તે શહેનશાહની કૌસીલ પણ લાગે જ ફેરવે. આ કરતાં ગવર્નર જનરલના હસ્તક નિકાલની જે સત્તા છે એ વધારે યોગ્ય છે. માટે આ બાબતમાં રાજ્યો, જે આગ્રહ રાખે છે તે કરતાં “ઇન્ડિમેન્ટ ઓફ એક્સેશન”માં એ બાબતોનો ઉમેરો કરવો એ વધારે અવલાક છે.

રાજ્યોનો દરજ્જો, એઓના રાજ્યની અંદર બહારના અધિકારો અને ફીડરલ વિધાનોની અસરમાંથી એમને મળતું નોઈનું રક્ષણ એ સંબંધી ઇન્ડિમેન્ટ ઓફ એક્સેશનમાં ઉમેરો કરવો એજ વધારે યોગ્ય છે. કારણ કે બંધારણનો કાયદો ગમે ત્યારે ફેરવી શકાય પરંતુ ઇન્ડિમેન્ટ ઓફ એક્સેશન એ રાજ્યો

સાથેનું તાજનું સ્થાયી કરાર પત્ર છે, અને જ્યારે જ્યારે હોંદના રાજ્યબંધારણનો પ્રથમ ભવિષ્યમાં ઉપરિચત થાય અને હોંદી સરકારની જોખમદારીઓમાં ગમે તે પ્રકારનો ફેરફાર થાય ત્યારે પણ આ ઇન્ડિમેન્ટ દ્વારા રાજ્યોને જે વચન આપવામાં આવ્યાં હોય તે સ્થાયી રહી શકે. કારણકે એક સરકારની જવાબદારી ત્યારપછીની બીજી સરકાર માન્ય રાખે એવી તેના ઉપર જવાબદારી છે. અને તેમાંજ એનું સ્થાયીત્વ તથા હિત છે. અને જે તે પ્રમાણે સંભવિત ન હોય તો ફીડરેશનમાંથી તે વખતે રાજ્યો છૂટાં થઈ શકે છે એવી ગોઠવણ જે અત્યારથીજ કરી નાંખવામાં આવે તો તે વધારે ડહાપણ ભરેલો માર્ગ છે. બાકી એક વખત જે કાયદાની આંદીધુટીનો અને ફીડરલ કોર્ટમાં શબ્દોના અર્થ કરવાનો આશ્રય લેવામાં આવશે તો એ જાળમાંથી રાજ્યો કદી મુક્ત નહિ થઈ શકે.

એક વાતનો ઉદ્દેશ્ય અત્ર આવશ્યક છે, કે રાજ્યોનો દરજ્જો, એમના રાજ્યની સત્તા કે અંગત સત્તા એ બંધાનો આધાર હોંદના કે ભાગની સહાનુભુતિ ઉપર છે. અત્યારે હોંદુસ્તાનની અતુર્દિશાએ આવેલાં દેશી રાજ્યોમાં આંતર કલહ જેવું જોવામાં આવે છે. અને બ્રિટિશ હોંદની પ્રજાની તો નરેશ મેડળે જાણે સહાનુભુતિ જ ગ્રામાવી હોય એવું લાગે છે. એમના મોજશોખો, રહેણીકરણી, પોતાની પ્રાજ તરફની એમની અસહિષ્ણુતા અને કાષ્ટક ક્રોધકે જગ્યાએ પોતાપણના થયેલા ભમને લીધે એવું અંકહસ્થાન ઉભું કરવામાં આવે છે કે જેથી સમગ્ર નરેશતંત્ર (જે તંત્ર યોગ્ય રીતે ચાલે તો બધાં તંત્રોમાં સ્થાયી રહેવા યોગ્ય છે) સામે એક પ્રકારની ધૂણી ઉત્પન્ન કરી છે નરેશમેડળે પોતાનો દરજ્જો સ્થિર કરવો માટે આ બંધાના ઉપાયો કરવા એ જરૂરનું છે. હોંદુસ્તાનમાં નરેશવર્ગે એ એક એવો વર્ગ છે કે જેમને પ્રથમથીજ વહીવટી કામોના સંસ્કારો મળેલા હોય છે. તેઓ પોતાનામાં રહેલા દોષોને નિવારી શકે તો હોંદના રાજ્યનીતિસ પુરૂષોમાં અમરચાન મેળવી શકે એવા છે.

એક અભ્યારી,

અમનગર સંસ્થાન કોને સોંપવું એ વિષયને લગતા કાંગળો

ઈ. સ. ૧૮૪૭ થી ૧૮૪૯

(આન. મી. વીલોખીની મીનીટ)

(પૃ. ૧૧ પૃષ્ઠ ૪૬ થી ચાલુ)

૪૦ આ વસ્તુસ્થિતિ સાથે મેળ ન ખાય એવી વિલક્ષણતા કર્નલ સધર્લેન્ડના ધ્યાન બહાર રહી નથી, પણ એ વિલક્ષણતાએ આ નામાંકિત અમલદારને ગંભીર અસંગતતામાં અને પરસ્પર વિરોધી ઉદ્દેશો કરવાની ગુંચવણમાં ઉતારી દીધો છે. તખ્ત-સોંગની ચુંટણી થઈ ગયા પછી જે ચર્ચા ચાલી તે દરમિયાન માનસોંગની વિધવા એવીશ વર્ષના પુખ્ત ઉમ્મરના માણસને દત્તક લે અથવા કર્નલ સધર્લેન્ડના પોતાના જ શબ્દો વાપરીએ તો, પોતાના બાહુમાં લે (બોળ બેસારે) એ કેરી બેહુદી ભરેલી અને શુદ્ધિ સાથે કે ચોગાતાના ખ્યાલ સાથે મેળ ન ખાય એવી વાત છે એ તે અમલદારના (કર્નલ સધર્લેન્ડના) લક્ષમાં આવ્યું અને એ મુશ્કેલીમાંથી છૂટવા માટે, તખ્તસોંગ અને તેના પુત્રને “કાયદેસર ચુંટવામાં અને દત્તક લેવામાં આવ્યા હતા” એવા સરકારી દફતરે નોંધાયેલા પોતાના અગાઉના લેખીત અભિપ્રાયો લક્ષ બહાર રાખી, તેણે, (કર્નલ સધર્લેન્ડે) ત્યાર પછીથી એમ કહેવાનું અને પ્રતિપાદન કરવાનું ચાલુ કર્યું અને ચાલુ રાખ્યું છે કે તખ્તસોંગ માત્ર

ચુંટાયો હતો અને દત્તક લેવાયો ન હતો. એ ખરેખર આમ જ થયું હોય તો પછી મારે કહેવાની જરૂર રહેતી નથી કે કર્નલ ટોડના કહેવા પ્રમાણે તેમજ કર્નલ સધર્લેન્ડે પોતે પણ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે મારવાડની ગાદી ઉપર તખ્તસોંગની ચુંટણી એ કાયદેસરના કેાઠ પણ અર્થ વિનાની તદ્દન રદ બાતલ બની જાય છે. તખ્તસોંગને દત્તક લીધેલો હોવા બાબતનો આ ધ્યાન ખેંચે એવો વિગિચ ઈન્કાર, કર્નલ સધર્લેન્ડના બાબુમાં* ટાંકેલા કાગળમાં નોંધ શકારો. એ કાગળમાં એજણાવે છે કે “તખ્તસોંગ વારસ તરીકે મારવાડની ગાદી ઉપર આવ્યો એ બનાવ મેં રજૂપુતાના છોડ્યું તે પહેલાંના યોગજ વખતમાં જાણ્યો હતો. એ વખતે મારો ખ્યાલ એવો હતો કે (માનસોંગનો પુત્ર) જસવતસોંગ તેની સાથે હતો, તે મહારાજા માનસોંગની વિધવા તેને દત્તક લે તેટલા માટે સાથે હતો કારણ કે માનસોંગ પોતે તો એ વિધિ થવા માટે વધારે પડતી મોટી ઉમ્મરનો હતો.” અને ત્યાર પછીના એક કાગળમાં

* ગવર્મેન્ટ ઓફ ઈન્ડિયા તરફ, તા. ૨૭ મે ૧૮૪૬. એ વાત ખાસ ધ્યાન આપવા જેવી છે કે તખ્તસોંગને બેશક ખ્યાલ છે કે તેની પોતાની ચુંટણી કાયદેસર કરવાનો આધાર તે પોતે દત્તક પણ લેવાયો હોય તેના ઉપર રહે છે અને એ ખ્યાલ હોવાથી તે પોતે પોતાનું દત્તક વિધાન થયું હોવાનો ઈન્કાર કરતો નથી. જે દલીલ પદ્ધતિ તેણે અખત્યાર કરી છે અને જે મુદ્દાના આધાર ઉપર તે અમનગર પોતાના કળખમાં રાખવાના પોતાના હકની સ્થાપના કરે છે તે એ છે કે દત્તક લેવાયેલા પુત્રનો, પોતાના મૂળ જન્મદાતા પિતાની મિલકત ઉપરનો વારસા હક જતો રહેતો નથી. મારે લાગ્યે જ જણાવાની જરૂર રહે છે કે આ વાત દત્તક વિધાન બાબતના હિન્દુ ધારાથી સીધે સીધી રીતે વિરુદ્ધ છે.

એજ વાત ફરીવાર જણાવવામાં આવી છે x
“ પિતા (તખ્તસીંગ) એટલો વધારે પડતી મોટી
ઉમ્મરનો હતો કે તેને દત્તક લઈ શકાય નહિ.”

૪૧. ધણીજ મોગ્ય રીતે એવું અનુમાન કરી
શકાય કે જે માણસ પુષ્પ ઉમ્મરનો હોવાથી દત્તક
વિધાનને માટે અયોગ્ય હતો તેની ન્યાયે ચુંટણી
માટે પસંદગી કરવામાં આવી ત્યારે એવી પસંદગી
કરવામાં પોતાના દેશના અને રાજ્યના રૂઢી રીવા-
જોની તથા દત્તક વિધાનના હિન્દુ ધારાના નિયમોની
સંદર્ભે અવગણના થાય છે અને તેથી એમ કરવામાં
પોતે અખાત્યાર કરેલી કાર્ય પદ્ધતિ શિરસ્તા વિરુદ્ધ
હતી, એ વાતનો તખ્તસીંગની ચુંટણી કરતારા
લોકોને પૂરે પૂરો ખ્યાલ હતો; અને એ ધણું જ
ખતવા નેમ છે કે આવી ચુંટણી કરવાને અંગે
જે મુશ્વેલમાં તેઓ ઉતરી ગયા હતા તે
મુશ્વેલને અમુક અંશે ઓછી દરવાના હેતુથી
તખ્તસીંગના પુત્રને જોધપુરની ગાદીના ઉત્તરાધિ-
કારી હુવરાજ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો.
પરંતુ આ બાબત જેમ હો તેમ ભલે હો; હું હવે

પછી એ ખતાવવા પ્રયત્ન કરીશ કે એ થયેલી
વ્યવસ્થાના એક ભાગથી તખ્તસીંગને લાભ મળે
અને એ વ્યવસ્થાનો બીજો ભાગ તખ્તસીંગને
અત્યારે પોતાનાં કુટુંબનાં વર્તમાન હિતથી વિરુદ્ધ
લાગે છે તેથી તેને રદ ખાતલ અને અમુકનકારક
મણવાની તખ્તસીંગને છૂટ આપવી, એ પ્રમાણે જો
થવા દેવામાં આવે તો એ એક મોટો અન્યાય થાય;
ધણી જ અનિયમિત અને ધારાધોરણ વિરુદ્ધની રીતે
તેને વધારે મોટો લાભ મળ્યો છે અને પોતાનાં
ગોઝા ભાગ્યશાળી પ્રતિસ્પર્ધાને આ પ્રમાણમાં નાનો
લાભ મળે તે માટે તેણે તેના ઉપરથી પોતાનો દાવો
રાજપુત્રીથી આગંધપૂર્વક ઉઠારી લેવો જોઈએ.

૪૨. મારા વિષયના પ્રવેશદ્વારમાંજ પ્રારંભમાંજ
આ પ્રમાણે લાખો સમય લેવા માટે મારે યોગ્ય
કારણ જણાવવું એ જરૂરનું લાગે, પણ જે કેસ
અહીં ચર્ચાનો છે તેવું મહત્ત્વ * એજ એ લંચાણ
માટે બાજબી કારણ છે એમ મારી અરજ છે.
હવે હું અહમદનગરની રાજ્યમાદી અને તેના તાબાના

x કર્નલ સધર્લેન્ડનો ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઈન્ડીઆ ઉપરનો તા. ૧૬મી મે ૧૮૪૬ નો કાગળ.

તખ્તસીંગનાં ‘ચુંટણી તથા દત્તક વિધાન’ ધર્ષ ગયા હોવાનો રીપોર્ટ આ ઓફીસર તરફથી
કરવામાં આવ્યો ત્યાર પછી તુરતમાં જ તેને નાદુરસ્ત તબીબતને અંગે કેરિપ ઓફ ગુડહોપ જવાની
જરૂર પડી હતી. જે કાગળોમાંથી અહીં મેં અવતરણ આપ્યાં છે તે દત્તક વિધાન થયું હોવાનો ઈન્કાર
કરનારા કાગળો, તે (કર્નલ સધર્લેન્ડ) પાછો રજપુતાનામાં આવ્યો ત્યાર પછી તુરતમાંજ લખાણ હતું.
અને એને માત્ર ન્યાય આપવા ખાતર પણ એટલું તો કેહેવું જોઈએ કે ન્યારે આ એ કાગળ પેટ્રીનો
પહેલો કાગળ લખાયો ત્યારે એ વિષય ઉપર જે પત્ર બ્યવહાર ચાલેલો હતો તે બધો કર્નલ સધર્લેન્ડની
પાસે ન હતો; પણ ન્યારે બીજો કાગળ લખાયો ત્યારે આ કેસને લગતાં બધાં લખાણો તેની પાસે
હતાં એમ જણાય છે, અને તેથી (કર્નલ સધર્લેન્ડના જૂનાં અને નવાં લખાણોમાં થયેલા) પરસ્પર
વિરોધી ઉલ્લેખો વધારે ન સમજી શકાય એવા બની જાય છે.

+ આ (કેસનું મહત્ત્વ) બધા પક્ષો એ કબૂલ કરેલું છે. કર્નલ સધર્લેન્ડ (પોતાના ગવર્નમેન્ટ
ઓફ ઈન્ડીઆ ઉપરના, તા. ૨૭ મે ૧૮૪૬ના કાગળમાં) લખે છે કે, “આપણા આદિપત્ય નીચે
(આવા પ્રશ્નના નિકાલ સંબંધે) આથી પ્રથમ દાખલો બંધાવાનો છે અને તેથી એ દૃષ્ટિએ આ બાબત
પ્રથમ પંક્તિના મહત્ત્વની છે; અને કોર્ટન લેંગ (પોતાના તા. ૨૦ જૂન ૧૮૪૫ના કાગળમાં) ઉલ્લેખ
કરે છે કે, “મહીકાંદાની વ્યવસ્થા આપણા હાથમાં આવી ત્યાર પછીથી જે પ્રશ્નો નિર્ણય માટે આપવી
પાસે આવ્યા છે તે બધા પ્રશ્નોમાં આ સહુથી વધારે મહત્ત્વનો છે.”

પ્રદેશો કેને સુપ્રત કરવાં એ આ ચર્ચાના વિષય-
ભૂત સુદાના ખરા પ્રશ્નની વિચારણા શરૂ
કરીશ. આ પ્રશ્નની વિચારણાનો આરંભ કરવામાં
પ્રથમ તો મારે જણાવી દેવું-એઈ એ કે અહમદનગરના
વારસાનો નિર્ણય કરવામાં “ગુજરાતની માન્યતાઓ
અને રૂઢી રીવાજોને મૂળ આધારભૂત પ્રમાણ તરીકે
સ્વીકારીને તે અનુસાર નિર્ણય બંધાવો એઈએ”
એવો જે, ધ ઓનરેબલ કોર્ટ ઓફ ડાઈરેક્ટર્સનો
અભિપ્રાય છે, * અને જે અભિપ્રાયનો અર્થ
હું એમ સમજું છું કે-જે નિયમો અનુસાર સામાન્ય
રીતે ગુજરાતમાં વારસા હકનો નિર્ણય કરવાનો ક્રમ
હોય તે નિયમો અનુસાર આ પ્રશ્નનો નિર્ણય થવો
એઈએ, તે ધ ઓનરેબલ કોર્ટ ઓફ ડાઈરેક્ટર્સના
અભિપ્રાય સાથે હું સંપૂર્ણપણે મળતો થાઉં છું. જે
સંસ્થાનની ગાદી સંબંધે આ તકરાર છે, તે ગુજરાતમાં
માવેલું છે, અને જે એ પ્રાંતનાં રૂઢીવાજો અનુસાર
ડિરેક્ટો રાજ્યકર્તા વારસ તરીકે અહમદનગરની ગાદી
ઉપર આવવા માટે હકદાર ઠરતો હોય તો તેને તેનો
ખાતો સોંપવો. જો કે આ પહેલાંના ફકરામાં
મતાવવામાં આવ્યું છે, તે પ્રમાણે, ધરને તારવી
નાંખી અહમદનગરના રાજ્યકર્તાને મારવાડની ગાદી
આપવામાં આવી તેમાં મારવાડનાં રૂઢીવાજોને
અનુસરવામાં નથી આવ્યું તોપણ મારવાડના કહેવાતા
રૂઢીવાજોને નામે ધરના રાજ્યકર્તાને મારવાડની
ગાદીથી રહિત રાખવામાં આવ્યો છે કે જે ગાદી
ઉપર ગુજરાતમાં તો (ગુજરાતના રૂઢીવાજો
પ્રમાણે) તેનો નિઃસક અને નિર્વિવાદ જન્મસિદ્ધ હક
ગણાય. આમ એક વખત મારવાડના રૂઢીવાજોને

નામે ધરના રાજ્યને, મારવાડની ગાદીથી વંચિત
રાજ્યા પછી જે ગુજરાત સિવાયના બીજા કોઈ
પ્રદેશના રૂઢીવાજોને આધારે તેને અહમદનગરની
ગાદીથી પણ વંચિત રાખવામાં આવે તો એ
રાજ્યકર્તા તરફ એ ઘણું કઠોર વર્તન થાય. ઓનરે-
બલ કોર્ટ (આ બાબતમાં અનુસંવા માટે) જે
નિયમ ફરમાવે છે તે સ્પષ્ટ રીતે એવો અપેક્ષાતી
અને બાજબી છે કે તેની વિરુદ્ધ તખ્તસોંગ અને
થોડે અંશે મારવાડના પોલીટીકલ અધિકારીઓએ
જે વાંધાઓ દર્શાવ્યા છે તેનો વિગતથી ઉલ્લેખ
કરવાનું હું આવશ્યક ધારતો નથી. તોપણ આ
પ્રશ્ન સંબંધે છેવટનો ચુકાદો જેમણે આપવાનો છે
તેમને એ વાંધાઓ એઈ જવાની ઈચ્છા થાય તો
ખાણમાં દસ્તાવેજ કાગળોમાંથી તે મળી શકશે.

મી. ગ્રીથિડ એમ ધારતા લાગે છે કે આ
બતના કેસમાં તે બન્ને પ્રાંતોના રૂઢીવાજો
એકજ હોવા એઈએ, પણ કેપ્ટન લેન્ગે ચોખ્ખું
બતાવી આપ્યું છે* કે કેટલીક બાબતમાં તેઓ
વચ્ચે અગત્યનો મૌલિક તફાવત છે, અને તેથી,
ગુજરાતની માન્યતાઓનો અને રૂઢી રીવાજોનો
આધાર લેવો એ મી. ગ્રીથિડ જેમ ધારે છે તેમ
રજપુતાનાની માન્યતાઓ તથા રૂઢી રીવાજોનો
આધાર લેવા ખરાબ નથી.

જડ. તખ્તસોંગની ચુંટણી થઈ છે અને તેનો
દીકરો યુવરાજ પદે સ્થાપિત થયો છે એમ જ્યારે
કેપ્ટન લેન્ગના જાણવામાં આવ્યું ત્યારે, એમ
ચવાથી અહમદનગરની ગાદી ખાલી પડી છે અને
વારસા હકની પરંપરા તૂટી જવાને અંગે એ ગાદી

* આ (અભિપ્રાય) ગવર્મેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા તરફ મોકલેલા ડીસપેચમાં છે, જેની તારીખ,
હું માનું છું કે, ૧૯ માર્ચ ૧૮૪૪, છે. અહીંના ગવર્મેન્ટના રેકર્ડ ઉપર એ નથી, પણ મી. સેક્રેટરી
કરીના તા. ૨૭-૧-૧૮૪૫ના કાગળ સાથેના, ગવર્મેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા અને મારવાડના પોલીટીકલ
અધિકારી વચ્ચે ચાલેલા પત્રવ્યવહારમાંથી એ હકીકત મને જાણવામાં આવી છે.

* જેઠપુરાના પોલીટીકલ એજન્ટ મી. ગ્રીથિડનો તા. ૨૪ ઓક્ટોબર ૧૮૪૫ નો કાગળ,
અને તેની સાથે બીડેલો તખ્તસોંગ તરફથી આવેલો તા. ૬ ઓક્ટોબરનો ખરીતો.

+ તા. ૨૫ એપ્રિલ ૧૮૪૬ નો કાગળ.

અમનગર સંસ્થાન કોને સોંપવું એ વિષયને લગતા કાગળો

પાછી ઇડરમાં મળી જવી જોઈએ એમ માનીને તેણે એ (અહમદનગર) સંસ્થાનનો કબજો સંભાળવા માટે તથા ત્યાં જે તોફાન ગરબાચવાનો બાય રહેતો હતો તે ચંતાં અટકાવવા માટે બરોસાપાત્ર માણસોને ત્યાં મોકલ્યા, અને એવી સૂચના કરી કે જ્યાં સુધી અહમદનગર * કોને સોંપવું એ પ્રશ્નનો સરકાર તરફથી નિર્ણય ન થઈ જાય ત્યાં સુધી તખ્તસીંગ મારવાડના રાજ્યકર્તા તરીકે ચુંટાયો છે, એવો વિધિ-પુરઃસરનો સ્વીકાર સરકારે ન કરવો. આ (કબજો સંભાળવા માટે સરકારી માણસો મોકલવાનો) માર્ગ, જે હિન્દના આ તરફના પ્રદેશમાં, જ્યાં ગાદીવારસા સંબંધે તકરાર હોય ત્યાં અમલમાં મૂકવામાં આવતી સામાન્ય ચાલુ પદ્ધતિષ્પ ન છે, તે અપત્યાર કરવામાં પોલીટીકલ એજન્ટે તદ્દન વ્યાજબીજ કર્યું હતું. અને મને લાગે છે કે એ જાતીના કામમાં વચ્ચે આડો પ્રતિબંધ કરવામાં આવ્યો એ કીક ન થયું. ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડીઆને પાછળથી એમ લાગ્યું કે એ જાતીના કામમાં વચ્ચે આડો દખલગીરી કર-

વામાં ન આવી હોત તો સાફ હતું (ઈ. સ. ૧૮૪૩માં) ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડીઆએ એવી આજ્ઞા કરી કે કેપ્ટન લેંગે મોકલેલા લોકોને પાછા બોલાવી લેવો. સિવાય કે ઈડર તરફથી કરવામાં આવતી કોઈ દુશ્મનાવટ બરી હોલચાલ સાથે તે (અહમદનગર) સંસ્થાનનું રક્ષણ કરવા માટે તેમની ત્યાં જરૂર હોય; અને તે સાથે એમ પણ ફરમાવ્યું કે ઈડર અને અહમદનગર એ બન્નેને એતવણી આપવી કે એ જે કુટુંબો વચ્ચેના મતભેદોનો નિવેડો શસ્ત્ર (યુદ્ધ) દ્વારા લાવવાની કોઈપણ પ્રવૃત્તિને ઓટીશ સરકાર ચાલવા દેશે નહિ. x

૪૪. મુંબઈ સરકારે, માનસીંગના અવસાન પછી તેના વારસ તરીકે જોધપુરની ગાદી ઉપર આવવાનાં ઇડરના રાજ્યકર્તાના દાવાને સહાનુમ્તિ અને સમ્મતિની દૃષ્ટિથી જ હમેશાં જોયો હતો, અને ન્યારે તે સ્થાન માટેના તેના અગ્રહને છૂપાવી બીજાને તે સ્થાને નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો ત્યારે, પછી અહમદનગર ઇડરમાં પાછું બળી જવું જોઈએ એવો

* તા. ૨૦ ઓક્ટોબર ૧૮૪૩નો કાગળ.

+ રાજસ્થાનમાં પણ એ પ્રમાણેજ હોવાનું (સાથેનાં અવતરણ ઉપરથી) જણાયો. “ એટલો માટે એમ જાહેર કરવું કે જે રાજ્યગાદી એનાયત કરવામાં આવે છે તે એ ગાદી ધરાવનારના જીવનકાળ પર્યન્તને માટે એનાયત કરવામાં આવે છે અને તેની સાથે તેના વંશની સીધી પરંપરામાં ઉતરી આવતાં સંતાનોનો વારસા હક પણ રહેલો છે, અથવા રાજ્યકર્તાની મંજુરીથી દત્તક વિધાન કરવાનો હક પણ રહેલો છે. (અને ગાદીપતિમાં કે વંશજ તરીકે અથવા દત્તક પુત્ર તરીકે એ ગાદી ઉપર વારસા હક ધરાવનારમાં) જે ચુન્નેગારી બધાં દુશ્વરિતો કે (રાજ્યાધિકાર બોગલવા માટેની) નાલાયકાત હોય તો એ રાજ્યાધિકાર (મૂળ જણનાર ઉપરી સત્તા તરફથી) પાછો (પોતાના સ્વાધીનમાં) લઈ લેવાવાને પાત્ર છે; (આવી રીતે સોંપેલાં) રાજ્ય-સંસ્થાનમાં મૂળ રાજ્યમાં પાછાં બળી જવાની જે પાત્રતા છે, અને એવાં સંસ્થાનને પાછું પોતાની સ્વાધીનતામાં લઈ લેવાનો મૂળ રાજ્યને જે અધિકાર રહેલો છે, તેનાં ચિન્હ તરીકે, જેને સંસ્થાન એનાયત કરવામાં આવ્યું હોય તેની ગાદી ન્યારે ખાલી પડે ત્યારે, (ઉપરી રાજ્યસત્તા તરફથી સંસ્થાનનો કબજો સંભાળી લેવા માટેની) જાતી, (નવા વારસ પાસેથી લેવામાં આવતું) નજરાણું, (નવા વારસે કરવાની ઉપરી રાજ્યસત્તા તરફથી પોતાની) વંશદારીની જાહેરાત અને (નવા વારસને ઉપરી રાજ્યસત્તા તરફથી) રાજ્યાધિકાર સોંપવાની ક્રિયા, એ પ્રમાણે વિધિઓ, સામાન્ય ચાલુ પ્રથા અનુસાર કરવાં ” એનક્સ ઓફ રાજસ્થાન, વો. ૧. પા. ૧૬૭

x મી. સેક્રેટરી કરી તરફથી આવેલો તા. ૧૩ નવેમ્બર ૧૮૪૩નો કાગળ.

ઇડરનો દાવો મંજૂર * રાખવા માટેનું તેનું વંચણ એથી પણ વધારે પ્રબળ હતું. (છેવટે) ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા તરફથી એક કાગળ આવ્યો જેમાં સ્પષ્ટ દર્શાવેલ છે કે આ વિષય સંબંધી પત્રવ્યવહાર, કે જે ચાલુ રહેવાથી ઇડર અને અહમદનગરનાં રાજ્યોમાં ઉદ્ભવેલા ચાલુ રહ્યા કરે એ એકજ પરિણામ આવવાનો સંભવ છે, તે બંધ કરવાના હુકમો કાઢવા. આની સાથે એવો પણ ઉદ્દેશ્ય હતો કે “ આ પ્રજા આખા હિન્દ સાથે સંબંધ ધરાવતી વિશાળ સર્વગ્રાહી રાજનીતિનો છે, જેનો નિર્ણય કરવાનું કામ વરોધ સરકારનું (હિન્દી સરકારનું) છે.” આ હુકમ, આ વિષય સંબંધે ચર્ચા ચાલુ રાખવા સામે સ્પષ્ટ મનાઇ હુકમની ખરાબર છે, અને એ હુકમને તાબે થઈ તે અનુસાર અમલ કરવા પોતે બંધાયેલ છે, એમ માનીને મુખ્ય સરકારે ગુજરાતના પોલીટીકલ અધિકારીઓને એ હુકમ અનુસાર લખી જણાવ્યું. તો પણ પોતાના તરફથી (મુખ્ય સરકાર તરફથી) રક્ષણ મેળવવા માટે ખાસ વિશિષ્ટ હક ધરાવનાર

એક રાજ્યકર્તાનો દાવો કે જે દાવાને પોતે (મુખ્ય સરકાર) વ્યાજબી ગણતી હતી, તે દાવાને જતો કરવામાં, પડતો મૂકવામાં, મુખ્ય સરકારને જે પરાણે પોતાની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ કરવું પડ્યું છે તે મુખ્ય સરકારની આનાકાની અને અણગમતો લાવ, ખોડીની તા. ૨૪મીની મીનીટ અને તે મીનીટને આધારે ધી ઓનરેન્સ કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર્સ ઉપર લખેલા તા. ૩૦ ડીસેમ્બર ૧૮૪૩ના કાગળમાંથી ખાલુમાં (નીચે કુટનોટમાં) આપેલાં અવતરણ-માંથી પુરતા પ્રમાણમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

૪૫. ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયાના તા. ૧૪ ડીસેમ્બર ૧૮૪૩ના હુકમનો જે અર્થ પોતે ક્યો હતો તે ખરો અર્થ હતો, એવો ખ્યાલ આ (મુખ્ય) સરકારના મનમાં છેક ઇ. સ. ૧૮૪૫ના માર્ચ સુધી રહ્યો હતો કે જ્યારે છેવટે નીચે પ્રમાણેના સંજોગોમાં એ ચર્ચા ફરી શરૂ થઈ. તા. ૧૮ જુન્યુઆરી ૧૮૪૫ના રોજ ઇડરના રાજ્યકર્તાએ સરકારને એવી અરજ કરી કે “ અરજ કરનાર (ઇડરના રાજ્યકર્તા) ના અપહરકનું ખુલ્લે ખુલ્લું અતિક્રમણ કરીને તખ્તસીંગે ભેધપુરની

* ઇ. સ. ૧૮૪૫ના ઑગસ્ટ માસમાં ઓર્ડર, “ રાજનીતિના, નિષ્પક્ષપાત નૈતિક વ્યાજબીપણાના અને ન્યાય તથા કાયદાના ” સિદ્ધાન્તોને આધારે ઇડરની તરફેણમાં આવેલા પોતાના અભિપ્રાયનો ઉદ્દેશ્ય રેકર્ડ ઉપર મૂક્યો છે, જ્યોત્સના ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા ઉપરનો તા. ૨૬ સપ્ટેમ્બર ૧૮૪૫નો કાગળ.

x આ હુકમનો અર્થ ખરોડાના રેસીડેન્ટે પણ એ પ્રમાણે જ ક્યો હતો. (આ હુકમથી) આ પ્રજા હવે છેવટે માટે બંધ થઈ ગયો છે એમ માનીને, તેણે કેપ્ટન લેંગનું, અહમદનગરના પ્રજા ઉપરનું, તા. ૧૮ સપ્ટેમ્બર ૧૮૪૩નું, ઘણુંજ અગત્યનું લેખી નિવેદન, છેક તા. ૬ ફેબ્રુઆરી ૧૮૪૫ સુધી (મુખ્ય) સરકાર તરફ ન મોકલતાં, રોકી રાખ્યું, અને જે નિવેદન, તેથી કરીને, તા. ૨૧ ફેબ્રુઆરી ૧૮૪૫ સુધી ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા તરફ રવાના ન થવા પામ્યું.

+ ઇડર અને અહમદનગર બન્ને આ ગવર્નમેન્ટના અખાતાર નીચે હોવાથી તેમજ ઇડરના રાજ્યકર્તાના હિતાધિકારો, તથા જે પ્રદેશની વ્યવસ્થા ગળાવવાનું કામ મૂળથી જ વ્યાજબી હશેનાં ઘણુંજ મુશ્કેલી ભર્યું રહ્યું છે તે પ્રદેશની સુખ સંપત્તિ તથા સુવેદ શાન્તિ, (એ બન્ને બાબતો), અહમદનગર ઇડર સાથે પાણું ભળી જવું જોઈએ કે ભેધપુરની (રાજ્ય કુટુંબની અવગ) એક પેટા ગગીરૂપ બની જવું જોઈએ. એ પ્રશ્ન સાથે વસ્તુતઃ ગાઢ સંકળાગેલ હોવાથી, ન્યાં સુધી (એ વિષય સંબંધ) અમારા મનમાં જે લાગતું હોય તે અમારે ગવર્નર જનરલની વિચારણા માટે સંપૂર્ણપણે રજુ કરવું એ અમને અમારી ફરજ રૂપ લાગતું હતું; પણ જ્યારે તેઓ નામવરનો (એ બાબતનો) છેવટનો નિર્ણય અમને મળ્યો ત્યારે તે નિર્ણયને તકાલ અમલમાં મૂકવા માટે અમે હુકમો આપી દીધા.”

ગાદીનો કબજો લીધેલા હોવાથી હવે અહમદનગર તેને (ઇડરના રાજ્યકર્તાને) પાછું સોંપવું જોઈએ.” આ અપીલ, અને તેની સાથે, અહમદનગરનું જોષપુર માથે જોડાણ થયા પછી ત્યાં (અહમદનગરમાં) જે અમતોપકારક સ્થિતિ વર્તતી હતી તે સંબંધેના કેપ્ટન લેગનો રીપોર્ટ, એ બન્ને નિવેદનો ગવર્નમેન્ટ ઑફ ઇન્ડીઆ તરફ રવાના કરવામાં આવ્યાં; અને આ નિવેદનના જવાબમાં (ગવર્નમેન્ટ ઑફ ઇન્ડીઆ તરફથી આવેલો તા. ૭ માર્ચ ૧૮૪૫નો કાગળ) આ સરકારને (મુંબઈ સરકારને) એમ લખી જણાવવામાં આવ્યું કે તેમના તરફથી (હિન્દી સરકાર તરફથી) આ (મુંબઈ) સરકારને જે રીસેમ્બર ૧૮૪૩નો હુકમ મોકલવામાં આવ્યો હતો તે હુકમદારા, ઇડરના દાવા સંબંધે કોઈ ઉત્પત્તેનો નિર્ણય જણાવવાનો તેમનો (હિન્દી સરકારનો) આશય ન હતો, પણ, મહારાજા તખ્તસીંગ, એ પોતે અહમદનગરનો ગાદીપતિ ન હતો પણ માત્ર તેનો દીકરો જસવંતસીંગ કે જે નાનો બાળક હતો તેના વતી રાજ્ય વહિવટ ચલાવનાર રીજન્ટ હતો, એમ બ્યારે જોવામાં આવ્યું ત્યારે એ વિષયને પડતો મુકાબામાં આવ્યો હતો.”

૪૬. મારવાડના પોલીટીકલ અધિકારીઓનો પત્રચત્રકાર કે જેના ઉપરથી તખ્તસીંગ અહમદનગરનો ગાદીપતિ નથી પણ રીજન્ટ છે, એવા નિર્ણય ઉપર હિન્દી સરકાર આવી હતી, તે પત્રચત્રકાર પણ હવે આ (મુંબઈ) સરકારને પૂરો માગવામાં આવ્યો અને સાથે એની આજ્ઞા કરવામાં આવી કે—“તખ્તસીંગ (બ્યારે તે મારવાડના રાજ્યકર્તા તરીકે ચુંટાયો તે વખતે) અહમદનગરનો ખરેખરો કાયદેસરનો ગાદીપતિ હતો, કે તેના દીકરાના દત્તક વારસ તરીકેના અધિકારની રૂઝિ તેના વતી તેના રીજન્ટ તરીકે ગાદી સંભાળનાર અને રાજ્ય ચલાવનાર માત્ર વ્યવહાર પુરતો જ રાજકર્તા હતો” તેનો તપાસ કરીને આ સરકારે રીપોર્ટ કરવો. આ કામ પૂર્વે થતાં “સેન્ટ્રલ ઇન્ડીઆના રાજ્યકર્તાઓના અભિપ્રાયોને તથા મુંબઈ પ્રાંતનાં રજપુત સંસ્થાનોના

ફરી રીવાજોને લક્ષમાં લઈને, આ કેપ્ટન સંબંધી બંધી-પરિસ્થિતિનો પૂરેપૂરો વિચાર કરી નેતાં એ બંને દાવા કરનાર પક્ષકારોમાંના પ્રત્યેકના હક સંબંધે આ (મુંબઈ) સરકારને એ અભિપ્રાય મેલો હોય તે લખી જણાવવાનું” આ સરકારને કહેવામાં આવ્યું હતું; જે પ્રથમ સંબંધે નિર્ણય કરવાનું કામ, ઇડર અને અહમદનગર એ બન્ને જે પ્રાંતના અધિકાર નીચેનાં સંસ્થાનો છે તે પ્રાંતમાં, મુંબઈમાં જ સારામાં સારી રીતે થઈ શકે, એવો ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો હતો.

૪૭. તખ્તસીંગ બ્યારે મારવાડના રાજ્યકર્તા તરીકે ચુંટાયો ત્યારે અહમદનગરમાં તેનું ખરેખરું સ્થાન શું હતું, (અહમદનગરની ગાદી પરત્વે તેનો અધિકાર વસ્તુતઃ કેમ પ્રકારનો હતો) એ જાણતો તખ્તસીંગે વસ્તુસ્થિતિને જે અત્યંત ખોટા રૂપમાં રજૂ કરી હતી તેની, આ (મુંબઈ) સરકારને આ પહેલ વહેંચી જ બખર મળી હતી. તખ્તસીંગના ભાઈ પૃથ્વીસીંગની વિધવાએ તખ્તસીંગના એકના એક દીકરા જશવંતસીંગને, નવેમ્બર ૧૮૪૨માં દત્તક લીધેલા હોવાનું જે કહેવામાં આવે છે, તે કહેવાતાં દત્તકવિધાન સાથે આ વિષય ઝોટલો ગાઢ રીતે જોડાયેલો છે કે એ બન્ને બાબતોનો એક સાથે ઉલ્લેખ કરવો એ સગવડતા ભણે થશે; અને તખ્તસીંગ, અહમદનગર પોતાના કબજામાં રાખવાના પોતાના હકનું મમથન, મુખ્યત્વે દત્તકવિધાનના પાયા ઉપરજ કરે છે તેથી એની બ્યાનપૂર્વક વિચારણા કરવી એ જરૂરનું છે. ત્રધારમાં મને જણાવતાં દિવગીરી ચાલે છે કે બની શકે તેટલી સંભાળપૂર્વક આ સંબંધે વિચાર કર્યા પછી હું જે નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું તે એ દત્તકવિધાનની આખી ધીના કબાઈ ભરેલી અને બનાવટી ઉભી કરેલી છે, અને, તખ્તસીંગની પોતાની જ કશ્ચક્ષાત પ્રમાણે તે પોતે મારવાડના રાજ્યકર્તા તરીકે ચુંટાવાને લીધે અહમદનગરની ગાદી ઉપરનો હક તેની પોતાની જાત માટે રદ થતો હોવાને લીધે, એ ગાદી પોતાના વંશમાં

રાખવા માટે તખ્તસીંગે એ વાત ઉપસ્થિત કરી છે.

૪૮ નીચે પ્રમાણેનો દસ્તાવેજ એ કહેવાતાં દત્તકવિધાનના પુરાવામાં, તખ્તસીંગ તરફથી રજુ કરવામાં આવેલ છે:—

પૃથ્વીસીંગની વિધવા (Jheesodunjee) તરફથી પોતાના ભત્રીજા જસવંતસીંગને આપવામાં આવેલો દત્તકવિધાનનો લેખ.

“તમને (મારા) પુત્ર (તુલ્ય) ગણીને મેં તમને દત્તક લીધા છે, તમને ખોળે લીધા છે. એટલા માટે તમે તમારી માલેફાની મિલકત-ઘોડાઓ, રજપૂતોના પદ્મો, દેશ, નોકરો, અહમદનગર, મોડાસા, મેગરજ, ખાપર, એ બધું સંભાળી લ્યો અને એની દેખરેખ રાખો. દેશની સંભાળ રાખો અને તેનો ભોગવટો કરો. મેં તમને, મારા પુત્ર બલવંતસીંગના અવસાન પછી દત્તક લીધા છે. આશંકિત રહેજો અને મારા અધિકારને દરેક રીતે માન આપજો. ત્રણ વર્ષ છવો અને તમારું રાજ્ય ભોગવો. મેં, મારી પોતાની સ્વતંત્ર ઇચ્છા અને સંમતિથી, પૂરેપૂરી અક્ષય હુશીયારીપૂર્વક, આ તમને લખી આપ્યું છે અને તેના ઉપર મારા પોતાના દસ્તાવેજ સહી કરી છે. મેં આ કામ, મારા મહર્મ પતિના કહેવા પ્રમાણે અને લાગતા વળગતા સર્વની સલાહ લઈને કર્યું છે. મહર્મની આવી ઇચ્છા હતી એ વાતની વીરપૂરા સાખ પૂરે છે. રાખ રેવાળ પણ એજ પ્રમાણે કહે છે.

સંવત ૧૮૯૭, આશ્વ વદ ૧૩ (ખાલી) ઇ. સ. ૧૮૪૧ની તા. ૧૧ મી નવેમ્બર.

“ સાક્ષી ઠાકોર રાજસીંગ શ્રીમંગળ

” કેસરીસીંગ માનસીંગળ

” કુશનસીંગ શીવસીંગળ

” માધોજી દાગવાલા

” મહાદેવસીંગ નીકારા

” ઉમાજીભાઈ

” ગંભીરસીંગ

” બારોટ કાનજી ઉમેદસીંગળ,
દા. ગુલામસીંગ

” દિવાન કાશી વીજપુરના

” ઠાકોર રાજસીંગળ બલમસીંગળ
મોહનપુરના.

“ઉપર પ્રમાણે જે થયું છે તે પૃથ્વીસીંગજીના સહી કરેલા હુકમો અનુસાર થયું છે. Jussjee Lal Bhacee જસજીલાલભાઈ માળ (Phutche) કુચ કુવર કબુલત કરે છે કે તે (ખાધ)ની સલાહ લેવામાં આવી છે અને ઉપર પ્રમાણે જે થયું છે તે તેની ઇચ્છા અને સંમતિથી તેમજ ગુજરી જનાર રાજાની ઇચ્છાઓને અનુસાર થયું છે.”

૪૯. એટલે તખ્તસીંગના કહેવા પ્રમાણે, જસવંતસીંગનું દત્તકવિધાન ઇ. સ. ૧૮૪૧ના નવેમ્બરમાં, એટલે કે પૃથ્વીસીંગના મરણ પછી જન્મેલો તેનો પુત્ર બલવંતસીંગ જે તા. ૨૩મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૪૧ના રોજ મરણ પામ્યો, તેના મરણ પછી તુરંતમાંજ થયું. પરંતુ કેપ્ટન લેંગ ખાત્રીપૂર્વક જણાવે છે, અને મારા મત પ્રમાણે તો એ સંપૂર્ણ સંતાપકારક રીતે સિદ્ધ છે કે તા. ૧૯મી ઓક્ટોબર ૧૮૪૩ની પહેલાં એટલે કે તખ્તસીંગ બેધપુર જવા માટે રવાના થયો તેના આગલા દિવસની પહેલાં એવું કાંઈ પણ દત્તકવિધાન થયું ન હતું. આ પ્રશ્ન, એટલા માટે, ખારીક તપાસ માગે છે.

x કેપ્ટન લેંગે, પોતાના તા. ૨૮ ડીસેમ્બર ૧૮૪૪ના કાગળ સાથે ગવર્નમેન્ટને મોકલેલી એજ મતલબની, માત્ર ઘોડા ધણા નજીવા જેવા શબ્દના ફેરફાર વાળી એક બીજી નકલ તખ્તસીંગે ગ્રીથેડને આપી હતી. લુઓ, એ ગૃહસ્થના તા. ૨૪ ઓક્ટોબર ૧૮૪૫ના રીપોર્ટ સાથે સામેલ રાખી ખીડવામાં આવેલ કાગળો પૈકી એન્ડેસોઝર નં. ૨.

અમનગર સંસ્થાન કેને સોંપવું એ વિષયને લગતા કાગળો

૫૦ નંબરે તખ્તસીંગે પોતાના જોધપુર તરફના પ્રયાણ દરમ્યાન પોતાની સાથે આવવા માટે રક્ષક સવારોની માગણી કરી ત્યારે અહમદનગરનો રાજ્ય વહિવટ ચલાવવાનું કામ પોતાના પુત્ર જસવંતસીંગને સોંપી જવાનો પોતાનો ઇરાદો હોવાનું તેણે કેપ્ટન લેંગને જણાવ્યું હતું. જુઓ આ મીનીટનો પારા ૧૪મો. પણ આ કાગળમાં તે દત્તકવિધાન સંબંધે કંઈ પણ ઇસારો ન હતો, અને આવે પ્રસંગે (એ બાબતમાં) એનું મૌન એ, વધારે નહોતો. છેવટ ઘણું જ વિચિત્ર (ખાસ ધ્યાન મેળે એનું) તો છે જ. આ દત્તકવિધાન સંબંધીની પહેલી ખબર એ પોલીટીકલ એજન્ટને તેના કારકુન વિનાયકરાવના તા. ૨૧મી ઓક્ટોબરના કાગળમાંથી મળી. એ વિનાયકરાવ કારકુનને મહારાજની સાથે (જોધપુર) જવા માટે પોલીટીકલ એજન્ટ તરફથી મોકલવામાં આવ્યો હતો તખ્તસીંગ, તા. ૨૦મીના રોજ સવારમાં, વિનાયકરાવ પોતે ત્યાં અહમદનગર પહોંચ્યો તે પહેલાં અહમદનગરથી રવાના થઈ ગયો હતો; એ હકીકત નિવેદન કર્યા પછી તેણે એવો ઉલ્લેખ કર્યો હતો કે; “મહારાજ, પોતાની રાણીઓને તથા કુટુંબને તેમજ પોતાના મોટાપુત્રને અહીં (અહમદનગર) રાખીને એકલા જ (જોધપુર તરફ) રવાના થયેલ છે. તા. ૧૯મીની રાત્રે મહારાજ એ પોતાના મોટા દીકરાને, પોતાના ભાઈ મહારાજ પૃથ્વીસીંગની વિધવાને બોલે બેસાર્યો અને અહીંની (અહમદનગરની) ગાદી તેને સોંપી, અને તે સાથે (આ બાબતના) લેખી દસ્તાવેજને કરવામાં આવ્યા અને સરદારો તથા પટાવતોએ તેના ઉપર સહીઓ કરી; એ કારકુન આ પ્રમાણે રીપોર્ટ કરીને ત્યાંથી તખ્તસીંગની પાછળ રવાના થયો અને સીન્દરપુર (Sindurpoor) મુકામે તેની સાથે રહ્યો ગયો. ત્યાંથી સીન્દરપુરથી તેણે ખીન બે કાગળો કેપ્ટન

લેંગ ઉપર લખ્યા, જેમાંના એક, તા. ૨૩મી ઓક્ટોબરના કાગળમાં એ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે: “એ મહારાજએ કહ્યું કે, ‘જોધપુરની ગાદીનો કબજો લેવા માટે મેં, જ્યારે અહમદનગર છોડ્યું ત્યારે તેની સાથે એ (અહમદનગર) સંસ્થાન ઉપરનો મારો હાથ છોડી દેવામાં આવ્યો; પણ એમ કરવાની સાથે સાથે મેં મારા દીકરા જસવંતસીંગને મારા ભાઈ મહારાજ પૃથ્વીસીંગની વિધવાને બોલે બેસાર્યો જે બાઈ પોતે રાજ્યનો વહિવટ ચલાવશે અને જેણે અહમદનગર સંસ્થાન મહારાજ જસવંતસીંગને આપી દીધું છે; અને એ સંસ્થાન છડીને આપવાનો સરકારનો કાઈ ઇરાદો હોય તો મારે જોધપુર જોઈતું નથી, હું અહમદનગર પાછો જઈશ. પોતાના ખીન કાગળ સાથે, તે કારકુને તખ્તસીંગ કેપ્ટન લેંગ ઉપર લખેલો એક કાગળ (પાલનપુર તા. ૨૪ ઓક્ટોબર ૧૮૪૩.) ખીડ્યો હતો તે કાગળમાં તે મહારાજએ લખ્યું હતું કે “તમારી મહેરબાનીથી મને જોધપુરની ગાદી આપવામાં આવી છે અને મારો પુત્ર જસવંતસીંગ અહમદનગર અને મોડાસાનો કબજો ધરાવે છે; તે અહમદનગર રહ્યો છે.” આ કાગળમાં એ દત્તક વિધાન સંબંધે કાઈ સીધું સૂચન નથી પણ આ કાગળમાંના એકમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે—“મહારાજ જસવંતસીંગ આ પરગણાનો પ્રથમથીજ કબજો ધરાવે છે.” આ ઉલ્લેખમાં કદાચ એ દત્તક વિધાનની વાતનું આડકતરું સૂચન કરવામાં આવ્યું હોય એમ લાગે છે. લગભગ આજ અરસામાં કેપ્ટન લેંગને તખ્તસીંગના દીકરા તરફથી એક કાગળ મળ્યો હતો. જેમાં રાણીઓ પૈકીની એક રાણીએ સહી કરેલી હતી. એમાં માત્ર એટલાજ ખબર આપવામાં આવ્યા હતા કે તેનો (જસવંતસીંગનો) બાપ (તખ્તસીંગ) તે (અહમદનગર) સંસ્થાન તેની સંભાળમાં સોંપતો ગયો છે, પણ દત્તકવિધાન સંબંધે એમાં લેશ પણ ઇસારો કરવામાં આવ્યો નહોતો.

હું જોધપુરના ઓફીસીઅર્ટમાં પોલીટીકલ એજન્ટ કેપ્ટન ફ્રેન્ચ ઉપરના પોતાના ઓક્ટોબર ૧૮૪૪ના કાગળમાં કેપ્ટન લેંગ આ વહેમ ઉપજાવે એવાં મૌન મેળધે દીકા કરે છે.

(ગતીક પૃષ્ઠ ૧૪૮થી)

મંદિરો

ગામમાં કાકારજીનું મંદિર ધણા જુના વખતનું એટલે સંવત ૧૬૦૦ની સાલનું છે, એમ કહેવાય છે. શિલાલેખ નથી.

શંકરનું દેવાલય પણ જુના વખતનું છે. શંકર બીડલજન નામે ઓળખાય છે. આ શિવલિંગ અહીંથી માઈલ દૂર 'ખૂળની ખોડીયાર' નામના સ્થળે તળાવમાંથી નીકળેલું હતું. એ સ્થાન પાસે પીથલપુર ગામનો સીમાડો લગતો હોય, પીથલપુર અને ઝાંઝમેરના માથુસો વચ્ચે એ ખાણ લઈ જ્યાં માટે તકરાર થઈ, જેમાં ઝાંઝમેરના માથુસો જીત કરીને એ ખાણ લાખ્યા ને તેની સ્થાપના કરી સાદું ધુમટવાળું દેવાલય બંધાવ્યું.

સ્વામીનારાયણનું મંદિર જુના વખતનું નથી, પણ શ્રીજીમહારાજ શ્રી મહાનંદ સ્વામી સૌરાષ્ટ્રમાં પંચતિથે નીકળેલા ત્યારે ગોપનાથજીથી પોતે આ ગામે પધારેલા, અને અહીં એક બ્રાહ્મણને ત્યાં ઉતરેલા; એટલે તેની પ્રચાદી તરીકે, તેની પછીના એ સંપ્રદાયના ભાષ્યોએ મંદિર ચણાવ્યું છે.

જૈનનું શિખરબંધી દેરાસર ચારી કારીગરીનું છે. ને તે હમણાંનું એટલે પચીસ વર્ષ અગાઉનું બંધાયેલું છે.

દંતકથા

એ વખતના રાજ્યો કે હકુમતદારો કેટલા અજ્ઞાન અને ભોળા હતા, તે નિચેની-આર કોહળાં ને તેર ઇસ અને માસીયાનું રાજ્ય 'નામની રસુજી દંતકથા ઉપરથી જણાય છે.

એક વખત એક માથુસ આર કોહળાં ઘોડા ઉપર બાંધી આ ગામે વેચવા આવ્યો તે વખતે ગામમાં તેર જણના જુદા જુદા લાગા (કર-ઇચ)

લેવાતા હતા. એકેક જણ વારા ફરતી પોતાના લાગા બદલ એકેક કોહળું લઈ ગયો, ને પછી તેરમો જણ પોતાના લાગાનું કોહળું લેવા આવ્યો પણ કોહળું તો હતું નહિ, એટલે તેણે કોહળાવાળોનો ઘોડો કરના બદલામાં લઈ લીધો. આ ખાખત કોહળાવાળાએ રાજદરબારમાં કાલાવાલાં કર્યા, પણ કામ્યે તેને દાદ દીધી નહો. આ સ્થિતિ અને કેટલીક હકીકતથી કોહળાવાળાને જણાયું કે લાગો લેવામાં અહીં પોલ આવે તેવું છે. કોહળાવાળો આવ્યો ને ઘોડા વખત પછી રજવાડી કાઠમાઠથી એક સ્ત્રીને સાથે લઈ ગામને પાદરે આવ્યો. બહાર પડાવ નાખી, અહીંના રાજદરબારમાં કહેવરાવ્યું કે 'માસીયા' આવ્યાં છે. હવે કેનાં માસીયા હતાં, તે જાણવાની રાજદરબાર કે રાણીવાસમાં કામ્યે દરકાર કરી નહિ. રાજના મનમાં જાણે રાણીનાં માસીયા છે, જ્યારે રાણીના મનમાં રાજનાં માસીયા છે, કામ્યે એ વાતની ઓખવટ કરી નહિ.

પછી માસીયાનું સામૈયું કરી વાજતે શાજતે ગામમાં લાખ્યા ને તેને સારો ઉતારો આપ્યો. માસીયા સ્થિર થયાં, ગામમાં જે કામ મરણ પામે, ને તેના શબને બહાર લઈ જાય, તે શબ ઉપર માસીયા ખોટી રકમનો કર લેવા માંડ્યાં. આ બાખતની મળુ કામ્યે દરકાર કરી નહિ. ને કર લેવાવા માંડ્યો. એક વખત એક ગરીબ બ્રાહ્મણને ત્યાં મરણ થયું ને તેનું શબ બહાર લઈ જતાં, માસીયાએ પોતાનો કર માગ્યો. બ્રાહ્મણ ગરીબ હોવાથી, કર આપી શક્યો નહિ. જેથી માસીયા તરફથી મુઝડું અટકાવાયું. બ્રાહ્મણ ધા પોકારતો, રાજદરબારમાં ગયો ને કહ્યું કે મુઝડા ઉપર માસીયા બારે રકમનો કર

માગે છે. આથી રાજને દુઃખ લાગ્યું ને તેણે રાણીને કહેવરાવ્યું કે, તમારા માસીયા આ બુધમ કરે છે, તો તમે તેને સમજાવો. રાણીએ કહ્યું કે, કોણ માસીયા ને કેવી વાત? અમારા માસીયા નથી. આ દહીકતથી રાજ અને પ્રજા કોથે ભરાયાં. અને તે માસીયા તમા પેલા કોઢળાવાળાને કાર કરવા તેના પછવાડે પડ્યાં. આ ખજર જાણી કોઢળાવાળો નહોતો તેની પછવાડે રાજ ને તેના માણસો પડ્યાં. તે ગોપનાથ પહોંચ્યો ત્યાં તેને કાર મારવામાં આવ્યો. ને તે મરદીયો ક્ષેત્રપાળ થયો, જેની માનતા ચાલે છે. માસીયા નહાં, ને તેની પછવાડે પણ રાજ્યનાં માણસો પડ્યાં તે અહીંથી ઉત્તર દિશાએ ત્રણેક માઇલ દૂર મરાયાં. ને તે રાંદલ થયાં. ને હાલ તેની માનતા ચાલે છે ને તેનું દહેરું છે.

આ પ્રમાણે આ દત્તકથા સાંભળી છે. ને તેથી આ ગામને માટે “માસીયાનું” અને “ખાર કોળોનાં” ને તેર ઈચ “નો રમુજ આદેષ અથાપિ પર્વત છે. સત્તાધારીઓ અને ઐતિહાસિક હકીકત.

આ ગામ ઝાંઝરીશીવાળાએ બંધાવેલું, એ ઉપરથી જણાય છે કે, આ ગામે પ્રથમ વાળા ક્ષત્રિયોની હકુમત હતી.

“કરણધેસો” નામના પુરતકમાં પાને ૧૧૨મે લખ્યું છે કે “અને એક દહાડો કરણની માનીતી સી ઝાંઝરી તલામની કુવારાણી ધણા ભેસથી ધુણવા લાગી” આ દહીકતના આધારે એમ માની શકાય છે કે, કરણધેસાના રાજ્યતલામમાં એટલે ઈ. સ. ૧૩૦૦ની શરૂઆતમાં અહીંનું રાજ્ય જહોજલાલીવાળું હોતું નેહએ, કારણ કે દૂર ગુજરાતના રાજને અહીંની કન્યા મેળવવાનું આકર્ષણ થાય, એ રાજ્યની મહત્તા, અને કન્યાની લાયકાતના કારણે હોતું નેહએ.

વાળા પછી વાળ ક્ષત્રિયોનો અગ્રસ આ ગામે અને આસપાસના પ્રદેશ ઉપર હોવાનું જણાય છે. વાળ ક્ષત્રિયોનો ઇતિહાસ સાંભળવા મુજબ તો એમ છે કે:—

ગેવાડમાંથી એ રહોડક્ષત્રિયલાઈઓ વીજડજી અને વેરાવળજી દારકાની યાત્રાએ આવેલા, સંવત ૧૩૬૦ એટલે ઈ. સ. ૧૩૦૪માં એ વ્રણતે દારકામાં આવડા રજપુતનું રાજ્ય હતું. એ ચાંડો યાત્રાળુઓ પાસેથી ભારે રકમનો કર લેતો તેથી કે, રાજ્ય લોભથી પ્રેરાઈને, એ રહોડભાઈઓએ, આવડા રાજ્ય સાથે લડાઈ કરી. તેમાં યાવડાની હાર થઈ. ને એ પ્રદેશ રહોડ ભાઈઓના કબજામાં આવ્યો. ત્યાં વેરાવળજીએ રાજ્ય સ્થાપ્યું તેના વાદેસ કહેવાયા.

વીજડજી ત્યાંથી ઇ. ૧૩૬૨માં એટલે ઈ. સ. ૧૩૦૬માં પ્રવાસપાટણ આવ્યા, ને ત્યાંના જયવંત આવડા સાથે લડાઈ કરી, તેને હરાવી ધણાં ગામ જીતી લીધાં. એ વીજડજીના વેજલજી અને પાળજી એમ બે પુત્રો હતા. તે પૈકી પાળજીએ પોતાના પિતા વીજડજીએ જીતેલા મુલક સંભાળ્યો. વેજલજીએ સોમનાથ મહાદેવનું તપ કર્યું. સોમનાથ મહાદેવ પ્રસન્ન થયા. ને તે તપસ્વી વીરક્ષત્રિયને એક ધોડા આપી મહાદેવે કહ્યું કે, સવારથી સાંજ સુધીમાં આ ધોડા જેટલા પ્રદેશમાં ફરશે, તેટલો પ્રદેશ તમારા તાળામાં આવશે. એ વખતે આકાશમાં કે ધરતી ઉપર વાગ્ન વાગ્યાં, જેથી અટક ‘વાગ્ન’ પડી. તે વેજલજીએ એ દેવો ધોડા ઉપર સ્વારો કરી, સોમનાથથી દરિયા કિનારે ધોડા ચલાવ્યો. ને રસ્તામાં આવતા રાજગો સાથે લડાઈ કરી વિજય મેળવતાં અને ચાલતાં, સ્થસ્ત થતામાં તો ધોડા તલામ પાસે મણારગામ નજીક, મણુરીનદી પાસે આવી ઉભો રહ્યો. સ્થસ્ત થઈ ગયેલો હોવાથી નદી ને સામે તીર, એ વીર ક્ષત્રિયે પોતાનો લાલો ફેંક્યો. એ પ્રમાણે સોમનાથથી, ઠેક મણુર પાસે મણુરીનદી સુધીનો, દરિયા કિનારાનો પ્રદેશ, એ વેજલજીના તાળામાં આવ્યો.

એ વેજલજીને પછી ઉના પ્રદેશના એ વખતના હકુમતદાર ઉનેવાળ બાહાણ, ચંદ્રાવળ ઝોઝા સાથે લડાઈ થઈ. જેમાં ધણાં ઉનેવાળ બાહાણો સાથે, ચંદ્રાવળ ઝોઝો મરાયો. વેજલજીની જીત થઈ. બાહાણો

મરાઠાથી પાછળથી વેળલજીને કે તેના વંશજને પસ્તાવો થતાં એ ઉત્તેવાળ સાક્ષિઓ પૈકી જીવતા રહેલ, તેમાંથી એકને ગોર તરીકે સ્થાપ્યા. જેના વંશજને હાલ વાગના ગોર છે.

એ વેળલજીએ ઉના નજીક કે દૂર, એ પ્રદેશમાં એક વેળલ કોઠો બાંધ્યો છે. ઉપર લખ્યા મુજબ, ચંદ્રાવળ એકા સાથેની લડાઈનો બનાવ સં. ૧૪૦૦ એટલે ઇ. સ. ૧૩૪૪માં બન્યો હોવાનું કહેવાય છે.

વેળલજીના ભાઈ પાળજીએ પ્રતાપપાટણનો પ્રદેશ સંભાળ્યો, તેના વંશજને પણ વાગ કહેવાયા. તેના વંશમાં વીધડજી વાળે થયા, તેમનાં ફાઈ, જુના-ગદના રા. માંડલીકને આપેલાં હતા. એ માંડલીક બહુ પ્રતાપી હતા. વીધડ વાગને કાઢતો રોગ હતો, તેને કોઈએ કહેલું કે, તમે જો રા. માંડલીકને પુન્ય-ભાવે ભેટી સ્પર્શ કરો તો તમારો કોઠ બચ: જોયો વીધડજી રા. માંડલીકને પુન્યભાવે ભેટ્યા. રા. માંડલીકે તેના શરીરનો સ્પર્શ કર્યો. ને વીધડજીનો કોઠ નાશુદ થયો. એ વીધડજીનો નીચે મુજબનો હુલો સાંપડ્યો છે.

“વેલો વાડ પખે વીધો કે વાધું નહિ

પહટયો બહુ પાને મંડળીક મળીયા પછી;”

એ વીધડજી વાગના વંશજને, હાલ જુનાગઢ પ્રદેશ, અને નાથેર પ્રદેશનાં મોરારા, ડારી, આદરી, સુત્રાપાડા, વડોદરા, ધનેશ, ખાંભા, રોઈસા, કણક-બરડા, ગરાળ, સીમર, સનખડા, રાજપરા, કુલકા, માલસરમ, સરખડીચારા, વિગેરે ગામોમાં છે. તે તે હજુ પણ ગરાસદારો છે. ત્યાં વાગજોના બૂતપૂર્વ શરવીરોના પરાક્રમેની હકીકતો પણ છે. પરંતુ તે આ લખનારના સાંભળવામાં આવી નથી.

વેળલજી પછી તેના વંશજ સગરામજીએ કોટડા, કે જે અહીંથી દરિયા કિનારાને રસ્તે ત્રણ ગાઉ દૂર સમુદ્રના કિનારા ઉપર છે. ત્યાં રાજધાની કરી સંવત ૧૫૫૦ એટલે ઇ. સ. ૧૪૯૪ એ વખતે કોટડામાં ભોજરાજજીનું રાજ્ય હતું સંવત ૧૬૩૦માં એટલે ઇ. સ. ૧૫૭૪માં ગજસિંહજીનું રાજ્ય હતું. એ ગજસિંહજી સં. ૧૬૬૫માં એટલે ઇ. સ. ૧૬૦૯માં

ઝાંઝમેરમાં પણ હતા. એમ બારોટના ચોપડાની નોંધના આધારે જણાય છે.

ગજસિંહજીએ ઝાંઝમેરમાં રાજ્યધાની શા માટે સ્થાપી તેનું કારણ જણાતું નથી. પણ ઐતિહાસિક હકીકત એમ સાંભળી છે કે ભાદરેડાના રાજ્યકર્તા વાળા ક્ષત્રિયે, પોતાની કન્યા કોટડાના વાગને આપેલી, તે વખતે ઝાંઝમેર ગામ તેને કરિયાવરમાં આપ્યું, આ કન્યા કયા રાગને આપી તે કઈ સાક્ષમાં આપી તે જણાતું નથી.

તો પણ સંવત ૧૬૩૦માં એટલે ઇ. સ. ૧૫૭૪માં ગજસિંહજીનું રાજ્ય કોટડામાં, ને તે પછી તેનું જ રાજ્ય સવત ૧૬૬૫માં એટલે ઇ. સ. ૧૬૦૯માં ઝાંઝમેરમાં, એમ બારોટના ચોપડા ઉપરથી જણાય છે.

એ ગજસિંહજી પછી લખધીરજી થયા. અને લખધીરજીના પ્રતાપી અને શુરવીર, તેમજ દેવીભક્ત પ્રખ્યાત ખીમાજી વાગ થયા. એ ખીમાજીએ ધણી લડાઈઓ કરેલી. પોતે દેવીભક્ત હોવાથી, તેના નિશાન તરીકે હાથમાં ચુડી પહેરતા, તેને એક લડાઈ મહમદ-શાહ નામના મુસલમાન સાથે થયેલી. આ મહમદ-શાહ કોણ તે જણાતું નથી, પણ ગુજરાતનો કોઈ મોગલ બાદશાહનો સુખો હોવો જોઈએ. કારણ કે ખીમાજીનો રાજ્યત્વ કાળ સંવત ૧૭૦૦ એટલે ઇ. સ. ૧૬૪૪નો છે. એ વખતે ગુજરાત મોગલ બાદશાહના તાબામાં હતો.

એ મહમદશાહ નામના મુસલમાન સુબેદારને ખીમાજી સાથે લડાઈ થઈ, તેમાં ખીમાજી હાર્યા ને તેને કેદ કરી એ મુસલમાન સુબેદાર તેને સામે કાંઠે દમણ લઈ ગયો. ત્યાં તેને બળાતકારે એક મુસલમાન કન્યા પરણાવી. તે પછી દમણ નજીક દેવળાના હકુમતદાર સાથે એ મહમદશાહને લડાઈ થઈ, તેમાં ખીમાજીએ તેને મદદ કરી. દેવળાનો રાજા હાર્યો, પણ એ મહમદશાહ, ખીમાજીના શૌર્યથી સંતોષ પામ્યો ને પોતે જીતેલું દેવળાનું રાજ્ય ખીમાજીને આપ્યું. યવન કન્યાથી ખીમાજીને જે પરીવાર થયો તે વોરા વાગ કહેવાયા, તેના વંશજને હજુ દેવળા

ગામે છે. એ પછી ખીમાજી કોટડે કે ઝાંઝમેર આવ્યા કે ત્યાં રહ્યા, તે હકીકત મળતી નથી.

એ ખીમાજીના નીચે મુજબના દુહા ગીતો મળ્યાં છે.

ગીત

(૧)

ગડે દોલ સામાન તું જીતરા ગઢપતિ

તડે ઝો માંડીયો કલ્પ ત્રાંબો.

ખેલ ભાલાં તણી મચાવે ખીમડો;

ચઢે કોણ ચીચરે ટુજ સાગો.

ધુરે અસુરાણુને રાણ ધણ દોકડે

રોકણે રાહ શાહ્યાશ દહીયો.

મુન લખધીર તુરકાણ દળ સાંભવે,

અહીં કોટડે કોટ મનમોટ કાપો.

(૨)

ગજર માસતે અભંગભડ ગળજો,

ખાગરો રસીયલ ત્રગઢ ગઢ બેજો.

ખરજતે અમરશંગ ભાંગીયો આગરો,

ભાવશંગ આરો ખાન બેજો.

ભડ મમદશા ભાંજીયો ખેમડે

આઘ વાગ તણો ખીરદ એતો.

મજરીયલ દહીરો સકંને મરડીયો

સિહોરાં લાઠીયાં જીદાં સેતો.

પ્રતાપદરા અસંખ દળ હુકળે

વાત મુરધરા તણી રહી વેરે.

ફુજડકર દોકડે માર ગોળદીવા,

જ્યં મરદ કહી હાંકીયા ઝાંઝમેર.

ઉલ્લો

(૧)

“જળપર તાહરા કુંડ એવો થળ પર તારો કાઠ વાગ બે બે વાર, ખીમા તે કુંધી ખતીવટ.”

(૨)

જેમાં મહમદશાહ કહે છે.

“ખીમા મ કર ખલવલાં કર મામદશું મેળ, જલદાની જડ કાઠતાં કાળ વળુંબો કળ.”

જેનો જવાબ ખીમાજી આપે છે;

“કાળ વળુંબો કયા કઈ ને બાહે બળ હોય, તું ખુરસાણી હું ખીમડો જુદ કઈ છું નોઈ.”

આ પ્રમાણે એ ખીમાજીનું રાજ્ય, કોટડા અને ઝાંઝમેરમાં હતું એમ સાબીત થાય છે.

એ ખીમાજીના પ્રધીરાજી થયા, તેણે પીયલપુર વસાવ્યાનું કહેવાય છે. તેના પ્રતાપસિંહજી થયા, તેણે પરતાપરા ગાંધ્યું હોવાનું કહેવાય છે, એ પ્રતાપસિંહજીના પાતળજી, ને તેના ગજસિંહજી ખીમ થયા. વચ્ચે કરણસિંહજી થઈ ગએલા તેણે શ્રીમોટાગોપનાથજીને ગદુલા ગામ અને કેટલીક જમીન આપ્યાનું કહેવાય છે. ગજસિંહજી ખીમ બહુ ધર્મીય રાજા થયા છે. એ ગજસિંહજીને સંતાન નહિ હોવાથી, પોતે યાત્રા કરવા ગએલા, તેમાં નાસિક ગોદાવરી ગયા. ત્યાં તે વખતના ગોર ઔદિચ્ય તલાજીયાં બ્રાહ્મણ નારણ ભટ્ટ પાસે જોય જોવાડાંબો. એ નારણ ભટ્ટની વચન સિદ્ધિ લઈ ગજસિંહજી ઝાંઝમેર આવ્યા. ને તેને સંતાન પ્રાપ્તિ થઈ. એથી એ ગોર નારણ ભટ્ટને નાસિકથી બોલાવી ધણી જમીન આપી અને ગામમાં મકાન આપ્યાં. એ આપેલી જમીન હાલ તેના વંશજો, એટલે અત્યારના અહીંના ભટ્ટ કુટુંબના બ્રાહ્મણો ખાય છે. વળી કેટલી જમીન શ્રીમોટાગોપનાથજીની જગ્યોને તેમજ અહીં કાકિરજીના મંદિર અને સદાજતને માટે તથા પારંવાની જુવાર માટે તેમજ હવાડાને ઝાંઝે પણ કેટલીક જમીન આપી.

આ પ્રતાપી રાજા ગજસિંહજીએ, એ વખતના પ્રતાપી અને દિગ્વીજયી ગોહીલ રાજા પહેલા ભાવસિંહજી સાથે સંબંધમાં જોડાવા માટે, પોતાની કન્યા, એ શરવીર પ્રતાપી ગોહીલ નરેશ, શ્રીભાવસિંહજી વેરે પરણાવી. આ ગામે પાણી ઉડાં હોવાથી; એ લગ્ન અહીંથી નજીક તાપાના ગામ ઉચડી ગામે થએલાં. એ લગ્ન પ્રસંગે પણ એ ધર્મીય ને ઉદાર રાજા ગજસિંહજીએ ભાટ ચારણોને ગામ અને પીયલપુરના બ્રાહ્મણોને કેટલીક જમીન આપી હતી.

પ્રતિષ્ઠિતમાં ગિર્જાસિદ્ધિનું શાસ્ત્ર દિહીમાં તેમજ સ્ત્રી
દિહીમાંથી. ધર્મીય ૮૮ મુદ્દાઓ લગભગ એવી
રૂસની ગાળીમાં કોટડામાં કેન્દ્રીકરમેરમાં કોઈ વિચલન
સ્ત્રીની હકીકત. ઉપનિષદના પાંચાસ પ્રકારના પદો
તેમજ કોઈ કોઈની સાથાં અમુક મર્મીય અથવા અરે
ઉપર રહી હોય તો તે પછી અસંભવિત છે. ૧૭૫૫ ના
આધી હોય તો તે પછી અસંભવિત છે. ૧૭૫૫ ના

ઉપર મુજબની ઐતિહાસિક હકીકત નેતાં
વાળા, પ્રાચીન, કોરોની અને કોરોનીયા, અિષ્માણે
મરિયાતના સત્તાધારીઓની ગણતારી વારાફરતી આ
અમુક અને આસપાસના પ્રદેશ ઉપર રહી હોય એમ
જણાય છે. ૧૭૫૫ ના પાંચ પ્રકારના

કયા કયા સત્તાધારીઓની સત્તા કઈ સાલથી
કઈ સાલ સુધી રહી તે પ્રમાણ પુક્ત હકીકતના
અભાવે લખવું મુશ્કેલ છે. અનુમાને તો ઇ. સ. ૧૩૦૦
લગભગ વાળા, તે પછી ઇ. સ. ૧૪૦૦ ની છે, તેમાં
લગભગ વાળ, તે પછી અમુક વરસો સુધી, તે
પછી ઇ. સ. ૧૫૬૬-૭૦ થી ઇ. ૧૭૮૧ સુધી
વાળ, તે હવે થોડાજ વખત અમુક વરસો સુધી
હોવાનું અનુમાન થાય છે.

આ સઘળી રાજકીયોની વેવસાય મુજબ
કરીને રહ્યા હિનારે નજવાની રૂપની પ્રતેને પ્રતિષ્ઠિ
રીતે સત્તામાં બતાવેલે, સ્થાપિત હોય તે એટલે
અધીવા પછાતો કરી નહીં. કેન્દ્રીય એ ઝાંઝમેરની
રાજકીયની એસવા, ઉપરના મુકાનને પાણીના ઝાંઝ
ઝાંઝમેરનો ઉપરકાટ, અને અહીંથી પૂર્વદિશો તરફ
એક માઈલ રાજપરા ગામે આવેલા નક્કર કોટો,
એ જ્યાં સાધનો આવીવા પછાના અસંભવિત
ઉપરથી કોટાનું અમુક માન, થાય છે. ૧૭૫૫ ના

એ અધીવાઓને ત્રણ સ્થાનાંશદ હકીકત પ્રતેજ
પ્રકારે સ્થાપિત મુરેશામાંથી વસતિ સિદ્ધિએ માત્ર
પ્રદેશ સુધી વધીને વેપારી પ્રજાનું હુખ હુકર
કરવાનું તે એથીનો સ્વભાવ ઉદેશ હોય તે પ્રતિષ્ઠિ
અમુક પ્રકારે છે. ૧૭૫૫ ના પ્રકારે
આ ગામ ન્યારે એ વખતના રાજકીયોની

અનુભવો નિર્મે મહાજેલાસીમાં મિલવતું હિતુ, ત્યાર એ
અહોજલાસીની એક એક મરીકે અહીંનું અંદર હું
વહાણ મિરસિયાદી મિલકતો આના ના અને કોટા
સંસ્કૃતને પરદેશથી ઉપયોગિત માલ વહાણમાં આવતો
ઉકરે હમણાં સુધી એટલે લગભગ ૧૭૫૫ ના વરસ
અગાઉ અહીંની અંજરી, કોટા, મીગેરે વહાણ થોડાં
હોવાનું હાલના સુદ મિલકતોના પરદેશ નિર્મલો
હકીકતે કહે છે. ૧૭૫૫ ના પ્રકારે

ઝાંઝમેરના આંધનને સ્થાપિતો વેપાર પછી સારો
હોય, વસતીની વીપુલતા હકીકત સર અિષ્માણની
ગામનાનાં ગામનાં હોવાથી વહાણ ગામમાં આવ્યા
ગામ હતા હું. ૧૭૫૫ ના પ્રકારે
વર્તમાન ચિત્ર.

ઉપર મુજબ ઝાંઝમેરની ઐતિહાસિક હકીકત
વપા પછી અધીવાની સ્થિતિએ નેતાં ગામ
પડતી સ્થિતિમાં છે. વસ્તી ૬૯૮ ની છે, તેમાં
અરધી અરધ કાળીની વસ્તી છે, ને અરધી વસ્તીમાં
ઓદીય તથા અહીં વસવાયા, સંધીસિપાઇ
રાજકીય, જુજમેથા ને અમરક તથા ચમારની
વસ્તી છે.

વસ્તીની આયિક હાલત અમુક નયણી છે
અમીન નયણી, તેમજ ઉમ પાણીની વાળી
વાડીઓ હોય પીતાના મોરની ઉપર નહીં, જેને લાઈ
ખેડતોની હાલત પછી નયણી છે. આગતી માં
હમરે વીધા અમીન છે તેમાં એ હમરે વીધા સુધી
ગરસીયાની એક હમરે વીધા ધમદાની અને આધીની
દરમીર પ્રતંબીની છે.

ઝાંઝમેરના આંધનને સ્થાપિતો વેપાર પછી સારો
હોય, વસતીની વીપુલતા હકીકત સર અિષ્માણની
ગામનાનાં ગામનાં હોવાથી વહાણ ગામમાં આવ્યા
ગામ હતા હું. ૧૭૫૫ ના પ્રકારે
વર્તમાન ચિત્ર.

કોઈ જતા નથી. ગામમાં ભાઈચારે ને શરમ છે. એક ખીજના સુખદુઃખમાં સૌ ભાગ લે છે.

જે રાજ્યો રાજ્યના વૈભવો ને સુખચેન ભોગવતા હતા તેના વંશજો કાળખળને આધીન થઈ, અત્યારે તે ગરાસના નાના ટૂંકકામાં વહેંચાઈ ગયા છે. કંઈક આળસે, કંઈક અજ્ઞાને, કંઈક ખરચે અને વ્યસને તેમજ ઓછા ગરાસની ટુંકી આવકે અત્યંત ગરીબી સ્થિતિમાં આવી ગયા છે.

આ ગામ ઇતિહાસ જીવું હોઈ શ્રીમોટા-ગોપનાથજી જે કે અહીંથી ચાર માર્ગલ દૂર છે, ત્યાં આવનારા ઘણાખરા ઇતિહાસ ને સૌંદર્યપ્રિય ભાષાઓ અહીં જોવા માટે જરૂર આવે છે. અત્યારની સ્થિતિએ

તો, અહીં માત્ર ઉપરકોટ અને વાવ એ બે જોવાની વસ્તુ છે. છતાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં અને કલ્પનાને ભૂતકાળમાં લઈ જતાં આ ગામ ને ઉપરકોટનું વરસો જીવું ચિત્ર મનને મુગ્ધ કરે છે. એટલું જ નહિ પણ નજીક જ દરિયા કિનારાનો રમ્યભાગ જોવાથી પરમકૃપાળુ પરમાત્માની અગાધ શક્તિનું ભાન થતાં મન પ્રફુલ્લ ને ભક્તિભીનું થાય છે.

ગામની આર્થિકસ્થિતિ ઠીક નહિ હોવા છતાં આવનારને હૃદયના સાચા ભાવથી અહીંના માણસો આદર આપે છે ને એ રીતે આ ગામનો જીવો આદર્શ જાળવી રાખે છે. અસ્તુ.

ખેડહકના કાયદાના મુત્સદ્દા ઉપર સવિસ્તર સમજણ અને ટીકા

લેખક : સરદારશ્રી જયવંતસિંહજી રણમલસિંહજી

કાકરસાહેબ સાથુંદ અને કોઠ, વાઈસ પ્રેસીડેન્ટ ગુજરાત લેડ હોલ્ડર્સ એસોસીએશન

તા. ૨૬મી ઑગષ્ટ ૧૯૩૮ શુક્રવારના રોજના મુંબઈ સરકારના ગેઝેટમાં ખેડહકના કાયદાનો જે મુત્સદ્દો બહાર પડ્યો છે તે કાંઈ પણ હિતને સંતોષી શકે તેમ નથી. જે તેવો કાયદો પસાર કરવામાં આવે તો તે દેખીતી રીતે જમીન માલિકાના માલિકા-હક છીનવી લેશે અને જમીનદાર જમીનનો માલિક મટી ફક્ત સાંચ ઉધરાવનાર રહેશે. આ સંબંધી કારણો અને હેતુઓનું જે નીરૂપણ કાયદાના મુત્સદ્દાને અંતે કરવામાં આવ્યું છે તે જોતાં લાગે છે કે કાયદો તદ્દન બીનજરૂરી છે. જમીનદારો ઉપર ખોટા દોષનું આરોપણ કરવા ઉપરાંત જે રીતે ખેડુતોને હક આપવા બાબતનાં કારણોને પુષ્ટી આપવામાં આવી છે તે પણ તદ્દન ગેરબાજબી અને અસંતોષકારક છે. પરંતુ કારણો અને હેતુઓના નીરૂપણ ઉપર વિચાર

કરીએ તે પહેલાં મુત્સદ્દાની કલમોનો એક પછી એક વિચાર કરવામાં આવે તો દેખીતી રીતે કેટલાક માણસોને નુકસાનકારક નહિ જણાતો કાયદો કેટલો હાનિકારક છે તેનો તુરંતજ ખ્યાલ આવ્યા સિવાય રહેશે નહિ.

પ્રીએમ્બલ

કાયદાની શરૂઆત Preambleથી હંમેશાં થાય છે અને તે રીતે આ મુત્સદ્દામાં પણ 'Preamble' મુકવામાં આવેલ છે. 'Preamble'માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે "ખેતીવિપવક જમીનના ખેડુતોને સરક્ષણ આપવાની જરૂર હોવાથી તેમજ બીજા કેટલાક ચોક્કસ હેતુઓ માટે નીચે પ્રમાણે કાયદો કરવામાં આવે છે."

ચોક્કસ હેતુઓ કયા છે તે 'Preamble'માં લખવામાં આવ્યું નથી. અને ખેડુતોને રક્ષણની જે વાત કરવામાં આવી છે તે ઉપેક્ષા રસ્તે દોરવાનારી છે. ખોમ્બે લેન્ડરેવન્યુ કોડની ૮૮થી ૯૪ કલમો ૨૬ કરવામાં બે સંરક્ષણ મનાવું હોય તો તેટલા પુરતું સંરક્ષણ ગણવામાં આવે. પણ તેવું સંરક્ષણ લેન્ડરેવન્યુ કોડ નીચે પણ પુરતું જ હતું. તેમાં વિસાગીય કમીશરને પુરી સ્વતંત્રતા આપવામાં આવેલી અને કોને તે કલમો પ્રમાણે સત્તા આપવી અને કોને ન આપવી તે તેઓની ઇચ્છાને આધીન હતું અને તે સત્તાનો દુરુપયોગ તે અટકાવી શકતા. આ સિવાય આ મુત્સદ્દાની કલમ ૧૩ને બે 'ખેડુતોના સંરક્ષણ' તરીકે ઓળખવામાં આવતી હોય તો તે કલમને તે રીતે ઓળખાવી શકાય. પરંતુ આ સંબંધી લેન્ડરેવન્યુ કોડમાં પણ ૮૪ જ કલમ દાખલ કરવામાં આવેલી છે અને તે કલમના આધારે ખેડુતોને સંરક્ષણ મળતું હતું. એટલે આ કલમ ખેડુતોને કંઈ નવું સંરક્ષણ આપતી નથી અને તેટલે દરજ્જે Preambleમાં જણાવ્યા પ્રમાણે 'સંરક્ષણ'ની કલમોમાં તેનો સમાવેશ થઈ શકે કે નહિ તે સંકાર્ષદ છે.

આ સિવાય કાયદાના મુત્સદ્દાની બીજી કલમો સંરક્ષણની નથી પરંતુ તે જમીનદારો પાસેથી અચૂક હકો છીનવી લઈ ખેડુતોને આપે છે. આને શી રીતે 'સંરક્ષણ' કહેવું તે ન સમજી શકાય તેવી વસ્તુ છે. "ચોક્કસ હેતુઓમાં" Preamble માં જણાવ્યા પ્રમાણે, તેનો સમાવેશ કરી શકાય કે થઈ શકે નહિ. આ રીતે આખો Preamble બધી વસ્તુરિયતિને ખોટી રીતે સમજાવે છે.

ચેપ્ટર ૧

કલમ ૧ લી

કાયદાના મુત્સદ્દાનો કલમવાર વિચાર કરતાં કલમ ૧ લી બીજા કાયદાઓમાં હોય છે તેવી સાધારણ કલમ છે અને તેમાં કંઈ વાંધારૂપ દેખાતું નથી.

તે પછી કલમ બીજી વ્યાખ્યાઓની કલમ છે અને તેમાં ઘણી વ્યાખ્યાઓ એવી છે કે ઘણીજ વાંધારૂપ કહી શકાય.

કલમ ૨ છ

કલમ બીજીની પેટા કલમ (૧) માં ખેતી, 'Agriculture'ની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. પણ તેમાંથી 'ધાસ તથા લાકડાં કાપવાં' તે ખાકાત રાખવામાં આવેલ છે. તે કોઈ રીતે વ્યાજબી નથી. આજુબુધી જમીનદારો ધાસ કપાવી તેનો સંગ્રહ કરી રાખતા અને તે પોતાના ઉપયોગ સિવાય ખેડુતોને પણ દુષ્કાળ અગર ધાસની તંગી જેવા વખતમાં તેનો ઉપયોગ કરવા દેતા. આ વ્યાખ્યાથી બે જમીનદારને તેના ઉપયોગ માટે જમીન રાખવી હોય તો તે રાખી શકતો નથી અને ફક્ત પોતાના જાત ઉપયોગ માટેજ તે તેમ કરી શકે છે. વળી ખેડુતોને બળતણની જરૂર હોય અને તેને જમીન જુદી રાખવી હોય તો તે રાખી શકતો નથી. આવી વ્યાખ્યાથી તો ખેડુતોને પણ નુકશાન છે. અને છાણું ખાતર બળતણમાં વપરાશે તો ખેતી પણ સહન કરવાની. વળી જમીનદાર પોતાની જમીનની સારામાં સારી કિંમત ઉપજાવી શકશે નહિ.

પેટા કલમ ૪

આ પછી પેટા કલમ ૪ આવે છે કે જે અચોક્કસતા ઉભી કરે છે. મામલતદારની વ્યાખ્યા સંપૂર્ણપણે સ્પષ્ટ થવી જોઈએ અને તેમાં પ્રાંતિક સરકારને કોઈપણ ઓશીસરને મામલતદારનું કામ સોંપવાની સત્તા રહેવી જોઈએ નહિ.

પેટા કલમ ૫

પેટા કલમ ૫ માં 'સખ્શ'ની જે વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે તે કલમ ૩માં તથા બીજા ન્યાં ન્યાં 'સખ્શ' શબ્દનો ઉપયોગ થયો હોય ત્યાં જોતાં કાયદાને ઘણુંજ વિસ્તૃતરૂપે આપે છે અને અવિભક્ત દિનું કુટુંબના દરેક સભ્યને સંરક્ષિત ગણીતોઓ બનાવે છે. આનું પરિણામ જમીનના

[illegible][illegible]

થઈ જાય છે. જ્યારે કોઈ ખેડૂત અસાધારણ પ્રતિકુળ સંજોગોને લઈને થોડા વખત માટે જમીન ધારણ કરતો બંધ થયો હોય તો તેના હકો નાશ પામે છે, સાધારણ રીતે 'adverse possession' ના સિદ્ધાંત નીચે પણ હક પ્રાપ્તિ ૧૨ વર્ષ પછીજ થાય છે તો આ કેસમાં adverse possession જેવું કંઈ નહિ હોવા છતાં ફક્ત ૭ વર્ષ વાળાને કાયમી હકો આપવા તે ધણુંજ ગેરવ્યાજબી છે. ગવર્નમેન્ટ સામે તો adverse possession ૬૦ વર્ષ પછી થાય છે તો ૭ વર્ષનો જે દાવિ નક્કી કરવામાં આવ્યો છે તે ઘણુંજ arbitrary છે.

૭ વર્ષ માત્ર કમ્પનના ખેડુતોને, Compensation સિવાય કંઈ હકો જમીનમાં આપવા તે ગેર-વ્યાજબી અને અન્યાયી છે અને દેખીતુંજ expropriation છે. એવા ઘણા દાખલા ખતાવી શકાય તેમ છે કે ફક્ત મરજના ખેડુતો તરીકે જમીન ખેડવા રાખતાં પણ સારી રકમ ખેડુતો તરફથી જમીન-દારોને અને તાલુકદારોને આપવામાં આવતી હોય. વળી એવા પણ દાખલા છે કે મરજના ખેડુતોને કાયમના ખેડક આપવામાં આવતાં જમીનદારે સારી Occupancy price મેળવી હોય. ના. સરકાર પણ જ્યારે નવા કરારની જમીન જીતના કરારમાં ફેરવી આપે છે ત્યારે ઘણુંજ આકરી રકમ Occupancy price તરીકે લે છે અને તેવા ઘણા દાખલાઓ ખતાવી શકાય તેમ છે. તો તાલુકદાર અગર જમીનદારોનો 'ખેડકની કિંમત', Occupancy price લેવાનો હક, વગર Compensation એ શા માટે છીનવી લેવાનો જોઈએ ?

આ ઉપરાંત ખેડુતો પણ Occupancy price આપી હક મેળવવો પસંદ કરશે કારણ કે આ મુત્સદ્દામાંની ઘણી કલમો તેઓ પસંદ નહિ કરે અને જો ફક્ત એમજ ઠરાવવામાં આવે કે આકારના અમુક પટ લઈ ખેડક આપવામાં આવે તો તેઓને ઘણુંજ અનુકૂળ પડશે. જો ખેડુતજ આ કાયદા નીચે સંરક્ષિત ખેડુત તરીકે રહેવું પસંદ ન કરે તો કઈ રીતિ

પ્રાપ્ત થશે ? માટે ખેડુતોનો પણ પસંદગી કરવાનો હક છીનવી લેવાનો જોઈએ નહિ.

કલમ ૪ થી

કલમ ૪ થી એક એવો Pernicious Principle દાખલ કરે છે કે તે વખોડી કાઢવા લાયક છે. આજ પ્રધાનમંડળે અને આજ ધારાસભાએ કરેલા 'નાના ખાતેદારોને રાહત આપતો કાયદો' પ્રમાણે કોઈ જમીનદારે કોઈ ખેડુતને સાંચ ન આપવા બદલ કાયદેસર દુર કર્યો હોય તો તેને પણ જમીન પાછી મેળવવાનો આ કાયદાથી હક પ્રાપ્ત થાય છે. એક વખત કાયદેસર પૂર્ણ થયેથી બાબતને આ કાયદો ફરીથી ઉખેળે છે. આનો અર્થ એટલોજ થાય કે ખરાબ માણસોને આનાથી લાભ મળશે. કારણ કે એક તો જમીન પાછી પ્રાપ્ત થશે અને બીજા સારા ખેડુતોએ જમીન મ્હેસુલ ગમે તેમ કરીને એક હપ્તે આપ્યું તે તેને ચાર હપ્તે આપવું પડશે. વળી આ કલમનો તથા પેટા કલમ (૨) અને એટલોજ અર્થ થશે કે ભવિષ્યમાં પણ જમીન મ્હેસુલ ન ભરવાના કારણે કોઈની જમીન લઈ લેવામાં આવે તો તે જમીન માટે બીજો કોઈ ખેડુત મળી શકશે નહિ. કારણ કે ભવિષ્યમાં પણ આવો કાયદો નહિ થાય તેની શી ખાતરી ? અને જાણીજીતને બદલાવતી નાણાં નહિ ભરનારને આ કલમથી ચોકપું ઉત્તેજન મળશે. કલમ ૫

કલમ ૫ (૧) ઘણીજ હાનિકારક અને કજીઆને ઉત્તેજન આપનારી નીવડશે. સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ પણ તે ગેરવ્યાજબી છે. કારણકે તેનો અર્થ એટલોજ થશે કે એક માણસ ગમે તેવો પોતાની ઇચ્છાથી અને કોઈના દબાણ સિવાય સાંચ મંચી કરાર કરે અને પાછળથી આ કલમના આધારે તેને ફરી ખેસવાનો અને 'વ્યાજબી સાંચ' ઠરાવવાનો હક પ્રાપ્ત થશે. આ કલમ અનુસાર કરાર પ્રમાણે અગર તો આજીવન બાબતની ફરી પ્રમાણે સાંચ લેવામાં આવશે પરંતુ જો આવો કરાર અગર રૂઢી નહિ હોય અગર તેના વ્યાજબીપણા વિષે તકરાર ઉઠશે તો તેવા સંજોગમાં

પાંચમી ગણત લેવામાં આવશે. આનો અર્થ એટલો છે કે માણસ વિચાર કર્યા સિવાય ગમે તેવો તાર કરી શકે અને પાછળથી ફેરવાવી શકે. આનું પરિણામ કોર્ટમાં કચ્છાઓનો વધારો થશે અને બંને પક્ષોની પાયામાલી થશે. વળી બંને પક્ષો વચ્ચેનો સંબંધ ઘણો જ દુર્લભ અને અનિચ્છનીય થઈ જશે.

લેન્ડ રેવન્યુ કોડની ૮૩ મી કલમ જે હેતુથી મુકદ્દમાં આવી છે તે આ માટે પુરતી અને સંતોષકારક છે. ધણી લાંબા સમયથી તે કલમ કાયદામાં છે અને તેણે તેની ઉપયોગીતા સાબીત કરી છે તે સુધારવા માટે કોષ્ટકપૂર્ણ વખતે કોષ્ટકપૂર્ણ જતનની માગણી થઈ નથી. વળી સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ વ્યાજબી અને ન્યાયી તેવીજ કલમ હોય શકે. માટે આ કલમ (૫) (૧) આ કાયદામાંથી દૂર થવી જોઈએ.

છતાં પણ સરકારનો ઇરાદો ચોક્કસતા લાવવાનો હોય તો આવી રીતે લોકોને કોર્ટમાં જવાનું પ્રોત્સાહન આપ્યા સિવાય તે તેમ કરી શકે છે. આ પ્રોવીઝન 'rack renting' અતિશય ભારે ગણત લેવાય નહિ તેવા હેતુથી કરવામાં આવ્યું હોય તેમ લાગે છે. તે હેતુ સરકાર સાંધ, આકારના વધારેમાં વધારે પટ કેટલા સુધી લઈ શકાય તે કરાવી બર લાવી શકે છે. આનાથી તે Maximum ની અંદર ખેડૂત અને જમીનદાર અંદર અંદર સમજી શકશે અને તે ઉપરાંતનો સવાલ રહેશે તો કોર્ટમાં જઈ શકશે. આનાથી બંને પક્ષોનો સંબંધ અને શુભ લાગણી જળવાઈ રહેશે. અને નાહક ખોટાં કોર્ટનાં ખર્ચો અને સમયની બરબાદી બચાવી શકાશે.

આ સંબંધમાં એમ બચાવ કરવામાં આવે કે આખા પ્રાંત માટે આનું ધોરણ નક્કી કરવું અશક્ય છે પણ સરકાર પાસે આ સંબંધમાં જુદા અને તાલુકાવાર માહિતીઓ છે અને જે જુદાવાર અથવા તાલુકાવાર સરકાર ધારે તો પરીશિષ્ટ દર્શાવી શકે છે અને તે રીતે જમીનદાર અને ખેડૂત બંનેનાં હિતો જળવાઈ રહેશે.

પેટા કલમ ૩ (બ)

પેટા કલમ (૩) (બ) માં ગેરસમજાઈ બની થવાનો સંભવ છે. ખેડૂતો માનશે કે ૧૫ મી મે સુધીમાંજ તેમણે તેમનું ગણત આપવાનું રહેશે અને ઘણા કેસોમાં ૧૫ મી મે સુધી ખેડૂતો ગણત બરશે નહિ. માટે કાયદામાં ચોક્કસ કરવું જોઈએ કે ગણત બરવાની તારીખ ઠરાવેલી તારીખ અથવા હમોની તારીખ રહેશે જેથી ખેડૂતોમાં ગેરસમજ થાય નહિ. કલમ ૬

કલમ ૬ અરુપ છે તેમાં એટલું સ્પષ્ટ થવું જોઈએ કે બીન-ખેતી વિષય માટે જમીનદાર જમીન લઈ શકે અને તે માટે બે તે કરાર કરી જમીન પટે આપે તો તે તેમ કરી શકે છે. હાલ કલમ છે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે બીન-ખેતી વિષયક ઉપયોગ માટે જમીનદાર પોતાના જ ઉપયોગ સિવાય જમીન લઈ શકે નહિ. આ ધણું જ ગેરવ્યાજબી છે. અમદાવાદની પાસેની જ જમીનનો દાખલો લો. બીનખેતી મકાન કરવા આ કાયદાની ચૂંટાણમાં આવેલો જમીનદાર ખેડૂત પાસેથી જમીન છોડાવી બાડે અગર વેચાણ આપી શકશે નહિ. આ રીતે આવી જતના ધણી જ દાખલાઓ આપી શકાય તેમ છે. કલમ ૭

કલમ ૭ [૧] માં દરેક રીતીની પરિસ્થિતિ બાનમાં લેવામાં આવી હોય તેમ લાગતું નથી. જમીનદારો અને ખાસ કરીને તાલુકદારી ગામોમાં તાલુકદારોએ પોતાના ગામની જમીન ખેડૂતોને પોતાની જમીન ખેડતા કરવા ઘર બાંધવા મક્કત આપી હોય તેને માટે ભાડું લેવાની જોગવાઈ આ પેટા કલમથી રહેતી નથી. આજ સુધી તો ખેડૂતો મરજીના-ખેડૂતો હતા અને જમીન અગર ઘરમાંથી તેમને કાઢી મૂકી શકાતા એટલે જમીનદારો ધરયાળની જમીનનું ભાડું લેતા નહોતા. પરંતુ હવે નવારે ખેડૂતોને કાયમના કરવામાં આવે છે અને જમીનદારોના બધા હક્કો લઈ લેવામાં આવે છે ત્યારે તેમને ભાડું લેતાં અટકાવવા જોઈએ નહિ.

કલમ ૮

કલમ ૮ [૧] ના બીજા પેરામાં ખેડુતોએ જમીન સુધારી હોય તો Compensation મેળવવા તેઓએ અંગાઉથી જમીનદારને નોટીસ આપી હોવી જોઈએ. આ કલમમાં નોટીસની જોગવાઈ રાખી છે, પરંતુ જમીનદારની સમમતિ માટે જોગવાઈ રાખવામાં આવી નથી. આનો અર્થ એટલો જ થશે કે ખેડુત જમીનદારની રજા અગર ઈચ્છા સિવાય ફક્ત નોટીસ આપી જમીનમાં સુધારા કરી શકશે અને વખત આવે Compensation માગી શકશે.

કલમ ૯

ખેડહક વારસોને મળવાનો જે પ્રબંધ આ કલમમાં કરવામાં આવ્યો છે તે વ્યાજબી નથી. ખેડહક ખેડુતોના વારસોને મળે તેનો અર્થ જમીનદારોના હક કાયમને માટે લઈ ખેડુતોને વંશપરંપરાના હક આપવા એવો થાય છે. ખેડુતોને પહેલાં કંઈ હક હતો નહિ તે તેને વંશપરંપરા માટે આપવામાં આવે છે. ખેડુતોના દીકરા પણ સારી ખેતીજ કરશે એવી કંઈ ખાતરી નથી અને આ કલમ તો 'expropriation' જે કરવામાં આવ્યું છે. તેને વધારે હાનિકારક બનાવે છે.

પેટા કલમ ૩

વળી વિધવાને જે ખેડહક વારસામાં આપવાનું કરાવવામાં આવ્યું છે તે વ્યાજબી નથી. વિધવા પુનર્લગ્ન કરે તો પણ તે હક તેને કાયમ જ રહેશે ને ? અને વિધવાની ખેતી કેવી હોય તેનો ખ્યાલ લાવવા ઝાઝા વિચારની બિલકુલ જરૂર નથી. તો વિધવાને ખેડહકના વારસમાંથી ખાતલ રાખવી જોઈએ. નહિ-તર જમીનને ઘણુંજ નુકશાન પહોંચશે અને નુકશાની પહોંચ્યા પછી જમીન લઈ લેવામાં આવે તો પણ નુકશાન તો કાયમ જ રહેવાનું.

આ કાયદામાં જમીનદારની જમીન બગડે તો તે ખેડુત પાસેથી પાછી લઈ શકે છે તેવી ગોઠવણ કરવામાં આવી છે પરંતુ જમીનના થયેલા નુકશાન માટે જમીનદારને બદલાની કંઈ જોગવાઈ કરવામાં

આવી નથી તે ઘણું જ અન્યાયી છે. માટે તેવી જોગવાઈ તેમાં કરવી જોઈએ.

કલમ ૧૧

જો આ કાયદામાં વધારેમાં વધારે નુકશાનકારક કલમ હોય તો તે આ કલમ છે. 'વ્યાજબી ગણોત'નું પ્રાવીઝન આ કાયદામાં રાખવાથી કેટલું નુકશાન થશે તે આગળ કલમ ૫ ઉપરની નોંધમાં સમજાવવામાં આવ્યું છે માટે આ આખી કલમ રદ થવી જોઈએ. વળી મામલતદાર એ દિવાની કોર્ટના ન્યાયાધિશોની માફક ફક્ત ન્યાયનું જ કામ કરતો ન હોવાથી તે નિષ્પક્ષપાત રીતે ન્યાય આપી શકે નહિ તેજી એકઝીક્યુટીવના હુકમોને માન્ય રાખવાના હોય છે. વળી ખેડુત, મામલતદાર જેવા નાના તાલુકા અધિકારી પાસે મોટા જમીનદાર વિરૂદ્ધ ન્યાયની આશા રાખી શકશે નહિ, માટે મામલતદારને સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ પણ 'વ્યાજબી ગણોત' કરાવવાની સત્તા અપાવી જોઈએ નહિ.

ફર્ટ કલાસ સર્જોર્ડનેટ સમજાવતો ચુકાદો છેવટનો કરાવી હાઇકોર્ટનો પવિત્ર ન્યાય લેતાં પક્ષકારોને અટકાવવા તે કોર્ટ રીતે વ્યાજબી નથી. હાઇકોર્ટ એ જ એક એવી સંસ્થા છે કે જ્યાં શુદ્ધ ન્યાયની આશા રાખી શકાય. માટે હાઇકોર્ટમાં અપીલ કરવાની છુટ આ કલમ રદ ન કરવામાં આવે તો રખાવી જોઈએ.

પેટા કલમ ૫

પેટા કલમ (૫) (દ) માં જે પાછગથી બાબતો નક્કી કરવાની પ્રાંતિક સરકારને સત્તા આપવામાં આવી છે તેને બદલે તે બાબતો અંગાઉથી નક્કી થવી જોઈએ.

પેટા કલમ ૬

પેટા કલમ ૬ માં એક વખત ચુકાદો અપાઈ જાય પછી પણ વ્યાજબી ગણોત સંબંધમાં પાંચ વર્ષની અંદર ફેરફાર માટે ખેડુતને ઘણી જ છુટ આપવામાં આવી છે અને તે ગમે તે બદલાની નીચે ફરીથી કોર્ટમાં જઈ પહેલાના હકમાં ફેરફાર કરાવી

શકે છે. પરંતુ તેવા હક જમીનદારને આપવામાં આવ્યા નથી. તે તો ફક્ત પોતે જો જમીન સુધારી હોય તો જ ગણોતના વધારા માટે અરજી કરી શકે છે. બીજા કોઈ કારણસર તે ગણોત વધારવા પાંચ વર્ષની અંદર અરજી કરી શકશે નહિ જ્યારે ખેડુતને બધી જાતની છુટ આપવામાં આવી છે. આ ચોક્કસો અન્યાય છે.

કલમ ૧૨

કલમ ૧૨ એક એવી કલમ છે કે જે એક જ માથે સેસ, રેટ, ટેક્સ, અગર કોઈપણ જાતની અગર પ્રકારની સરતીમ ગમે તો તે કરારથી લેવાતાં હોય અગર ફોથી લેવાતાં હોય અગર તો કાયદા અનુસાર લેવાતાં હોય તે બધાં, ખેડુતો પાસેથી તે જો જમીન ખેડતો હોય તે સંગ્રંધી લેવા તે ગેરકાયદેસર જાહેર કરે છે અને તેને માટે રૂ. ૧૦૦૦) દંડ તરીકે જો તેનું કંઈ લેવામાં આવે તો નશ્વત તરીકે ફરમાવે છે.

આ કલમ પુરેપુરી અને દેખીતી રીતે રપ્ટ expropriatory છે. આ કલમથી જમીનદારના જમીનના અણોત સિવાયના બધા હકો, કરાર, રીત-રીવાજ અગર હવે કાયદાથી પ્રાપ્ત થયા હોય તે કંઈપણ Compensation સિવાય લઈ લેવાય છે અને જો કોઈ જૂલું કરી તે લે તો તેના માટે સખતમાં સખત નશ્વત ફરમાવે છે.

આ કલમ પ્રમાણે આકરીયાત અને પસાયતા જમીનોના ધારણ કરનાર પાસેથી નોકરી લઈ શકાશે નહિ. આ કલમના આધારે ખેડુતોના લાભ માટે ઉધરાવાનું લોકલફંડ જે તાલુકદારો અને ધનામદારો ખેડુતો પાસેથી ઉધરાવી સરકારને આપતા તે ઉધરાવી શકાશે નહિ અને તે જમીનદારોએ પોતાના ખીસા-માંથી આપવું પડશે. ભવિષ્યમાં જો જમીન ઉપર કોઈપણ નવા કરો નાખવામાં આવે અથવા હાલનું લોકલફંડ વધારવામાં આવે તે પણ જમીનદારે જ આપવું પડશે. અને ખેડુતો પાસેથી લઈ શકાશે નહિ. આ સિવાય ફળ, જાડ નિગરેના કંઈ દર લેવામાં આવતા હશે તે પણ લઈ શકાશે નહિ. પરાપૂર્વથી

પ્રાપ્ત થયેલા બધા જ કાયદેસરના હકો ઉપર આ કલમથી ત્રાપ પડે છે, અને એથી સાથે તે બધા હકો છીનવી લેવામાં આવ્યા છે. તે માટે કોઈપણ જાતનું Compensation આપવામાં આવતું નથી. વળી બૂલેચુકે જે કંઈ Personal service જમીનદાર લે અગર તો તેના નોકર, લલે પછી તેના દુકમ સિવાય, તેની સર્વિસ લે તો જમીનદાર ૧૦૦૦ રૂપીઆ જેવા ભારે દંડને પાત્ર પાપ છે. તોફાની અને સ્વાર્થી લોકોને ખેડુતોને ચઢાવી જમીનદારને પાયમાલ કરવાનો આ સારામાં સારો રસ્તો છે કારણ કે જમીનદારનો ભાગ ગાડામાં ખેડુત ઘર સુધી મફત નાખી જાય તો જમીનદારનો તે ગુન્હો છે અને તે દંડને પાત્ર કરી શકે છે.

કલમ ૧૩

આ કલમ લેન્ડ રેવન્યુ કોડની કલમ ૮૪ જ માં સુધારો છે. આ કલમથી કલેક્ટરનું ડીસ્કેશન લઈ લેવામાં આવ્યું છે અને સરકાર જે પ્રમાણે જે પ્રમાણમાં છૂટ અથવા મુલતવી રાખે તે પ્રમાણે જમીનદાર પાસે રખાવી શકે તેનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે આનાથી જમીનદારને ઘણું જ નુકશાન થશે અને જમીનની આવક ઉપરજ નહતો જમીનદારને માટે ખરાબ વખતમાં નહતું મુશ્કેલ પડશે. કારણ કે પહેલાના કાયદા પ્રમાણે જો આકાર ૨ રૂપીઆ હોય અને જમીનદાર પાંચ રૂપીઆ લેતા હોય તો આખી છૂટમાં અગર આખી મુલતવીમાં તે એક રૂપીઆ લઈ શકેતો. આ કાયદા પ્રમાણે તેને પાંચે રૂપીઆની છૂટ અગર મૂલતવી આપવી પડશે અને નોકરીના તથા પોતાના અર્થ માટે બીજી કોઈ જોગવાઈ કરેલી પડશે.

વળી ભાગવરી વહીવટવાળાનો પણ આ કલમ હાલ જે પ્રમાણે છે તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. આનો અર્થ એટલો જ થશે કે આખી છૂટ અગર મુલતવીમાં જો દાખલા તરીકે ૧/૩ ભાગ તેઓ લેતા હોય તો કંઈજ લેશે નહિ અને અડધી છૂટ કે મુલતવીમાં તેઓ ફક્ત ૧/૬ ભાગ લઈ શકશે. એક

તો વર્ષ ખરાબ હોય ત્યારે ભાગ પણ એછો આવે અને તેમાં વળી આ કલમ. આવા જમીનદારોની સ્થિતિ રહેજે કદાચ શકાય તેમ છે.

કલમ ૧૫

આ કલમથી ખેડુતોના કાયદા અગર રૂઢીથી પ્રાપ્ત થયેલા હકો કાયમ રાખવામાં આવ્યા છે. આનો અર્થ એ થશે કે જમીનદારોના હકો પડાવી લેવામાં આવ્યા છે અને ખેડુતોના હકો કાયમ રાખવામાં આવ્યા છે આ દેખીતો અન્યાય છે. વળી ખેડુતો આ કલમનો આધાર લઈ જમીનદારોના eviction વિગેરેના દાવાઓ ધણા જ લંબાવી શકાશે અને તે રીતે આ કાયદો ખનાવનારના હેતુ નિષ્ફળ કરી શકશે.

કલમ ૧૬

કલમ ૧૬ માં રૂઢસ ખનાવવાની સત્તા ગવર્નમેન્ટ સાથે રહેવી જોઈએ નહિ અને કાયદા સાથે રૂઢસ પણ તૈયાર થવા જોઈએ.

(૨) જ પાકના ભાગ સંબંધી જે નિયમો લડવાના હોય અને જટિલો ભાગ લેવાનો હોય તે નક્કી થવું જોઈએ આ રીતની સત્તા પ્રાન્તિક સરકાર પોતાની પાસે રાખે તો પાછળથી તેના દુરુપયોગ ચર્ચ થકે છે અને જમીનદારોને પાયમાલ કરી શકે છે.

(ક) આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે વ્યાજબી સાંચ કરાવવાની બીજી હકીકતો પણ અગાઉથી નક્કી કાયદામાં જ થવી જોઈએ.

(જ) પહોંચ કેવી રીતે અને ક્યા ફોર્મમાં આપવી તે પણ કાયદામાં જ મુકાવું જોઈએ. જ્યાં ઉપરની બાબતો ઉપર ટીકા કરવાનું અને પ્રોટેસ્ટ વિગેરે કરી સત્ય હકીકત લેણરલેયરોના ખ્યાનમાં લાવવાની તક દરેક પક્ષને રહી શકે.

કલમ ૧૭

કલમ ૧૭ (૨) જે લેન્ડરેવન્યુ કોડની ૮૮ થી ૯૪ કલમો રદ કરે છે તેથી જમીનદારો તથા ખેડુતો બન્નેને ઘણું જ નુકશાન થશે. કારણ કે ખેડુત પાસેથી વેપારી પોતાના માગણા પેટે બધો માલ લઈ જતો

હશે તો તેને અટકાવી શકાશે નહિ અગર તો ખેડુતને તેનો માલ વેડફી નાખતો અટકાવી શકાશે નહિ. પરિણામ એ આવશે કે ૧૫ મી મે સુધીમાં તે તેના પૈસા ભરી શકશે નહિ અને તે જમીનમાંથી દૂર કરાવવાને પાત્ર થશે. જમીનમાંથી દૂર થતાં ખેડુત પાયમાલ ચર્ચ જશે અને જમીનદારનું માગણું નિષ્ફળમાંથી કંઈ બાકી નહિ રહ્યું હોવાથી વસૂલ થશે નહિ અને જમીનદાર પણ પાયમાલ થશે.

વળી જમીનદાર eviction અગર કબ્જે મેળવવાનો દાવો લાવે તે પછી પણ બે ત્રણ વર્ષો કબજે લેતાં પસાર થઈ જશે. આવા સંમેગોમાં ખેડુત પોતાની નિપજ ખર્ચો નાખશે અને જમીનદારને કંઈ મળી શકશે નહિ. આ સંબંધી પણ ગોઠવણ થવી જાઈએ.

દરેક રીતે વિચાર કરતાં જણાશે કે ૮૮ થી ૯૪ મી કલમો લેન્ડ રેવન્યુકોડમાં છે તે વ્યાજબી રીતે જ મુકવામાં આવી છે અને તે રદ થવી જોઈએ નહિ. આ કલમો નીચે અપાયેલી સત્તાને દુરુપયોગ થયાના કોઈ દાખલા નથી અને દુરુપયોગ થાય તો તે અટકાવવાને તેમાં પુરતી સત્તા છે. આ કલમો ધણા લાંબા વખતથી છે અને તેના સિદ્ધાંતની ઉપયોગીતા ચોક્કસ સાબીત ચર્ચ થુકી છે ખેડુતોના તેમના જ હિતમાં આને રાખવાની જરૂર છે. કારણ કે જમીનદારને જે પોતાના માગણા માટે ખેડુતને કોર્ટમાં લઈ જવો પડશે તો એક તો ખર્ચાનું ખર્ચ તેના ઉપર ચડશે તે સિવાય તેની હેરાનગતિ પણ વધશે. વળી તે એટલો બધો દહેણદાર વાણીઆઓથી કચરાયેલો છે કે તેનો માલ લઈ જતો રાફી શકાશે નહિ અને તેની પાસે જમીનદારનું ગણાત આપવાને કંઈ રહેશે નહિ. પરિણામ એ આવશે કે તેને જમીન ખાલી પડશે અને જમીનદાર પણ પાયમાલ થશે. સરકારને જે એમ લાગતું હોય કે આ કલમો નીચેની સત્તાને દુરુપયોગ થાય છે તો એક નશ્વતની કલમ ઉમેરી શકે છે પરંતુ કલમો જ રદ કરવી તો કોઈ રીતે સલાહ ભરેલું નથી.

ભાવનગર સ્ટેટ રેલવેનું પહેલું ટાર્મિન્ટેબલ

સૌથી પહેલાં કાઠિયાવાડમાં ભાવનગર રેલવેનો વ્યવહાર શરૂ થયો છે. એ વખતે આ રેલવે ભાવનગર ગોંડલ રેલવે નામથી ઓળખાતી. અને શરૂઆતમાં માત્ર એક જ વખત ગાડીઓની આવ જાયતી હતી. એ વખતનાં રેલવેને આવવા જાનાં વખત, ભાડાના દરો વગેરે જાણવા જ્યાં હોઈ અમે આ નીચે આપ્યાં છે. અને રેલવેના વિગતમાં રસ લેતાં માણસોને કાંઈ નહીં તો તે આનંદ જનક તો થઈ પડશે. "દેશી રાજ્ય"માં પહેલાં આ રેલવેનો આદ્યન દિવસ પ્રસિદ્ધ થયો છે એ નગરે પણ, આ સકીલત ઉપયોગી સાબ એવી છે.

ભાવનગર ગોંડલ રેલવેના વખત વગેરેનો કોડો.

સને ૧૮૮૧ ની ૧૯ મી જાનેવારીથી તે ધીમે ધીમે હુકમ થાય ત્યાં મુધી. *

કોડો. ૧

દુરપસો (માઇલ)	સ્ટેશનો	કાઉન્ટ મીલરડ	ભાવનગર રાજકોટ ભાડું		
			૧ કલામ	૨ કલામ	૩ કલામ
	ભાવનગર છોડે છે.	સવાર ૬ મી.	૩૦	૩૦	૩૦
...		૪-૦			
૨	મોન્ની	૪-૭	૦-૨-૦	૦-૧-૬	૦-૦-૬
૬૧	વરતેજ	૪-૩૦	૦-૭-૦	૦-૪-૬	૦-૧-૩
૧૩	શોફોર	૪-૫૬	૦-૧૩-૦	૦-૮-૬	૦-૨-૩
૧૭૧	સોનગઢ	૫-૨૫	૧-૨-૦	૦-૧૨-૦	૦-૩-૦
...	મણોસરા
૩૧	મોળા જંકશન	૬-૨૭	૧-૧૫-૦	૧-૪-૬	૦-૫-૩
...	ઉજ્જવલ
૪૬	નોંઝાગા	૭-૩૪	૨-૧૪-૦	૧-૧૪-૬	૦-૭-૬
...	બાંદામણ
૫૭૧	બોટાદ	૮-૨૬	૩-૧૦-૦	૨-૬-૬	૦-૮-૬
૭૧	રાણપુર	૯-૨૭	૪-૭-૦	૩-૧૫-૬	૦-૧૨-૦
...	કુંડલી
૮૧	સુડા	૧૦-૧૩	૫-૧-૦	૩-૬-૦	૦-૧૩-૬
૮૫૧	લોંઝી	૧૦-૪૪	૫-૮-૦	૩-૧૦-૬	૦-૧૪-૬
...	ખારવા
૧૦૦	વડનાણ રોડેર	૧૧-૩૮	૬-૪-૦	૪-૨-૪	૧-૦-૬
૧૦૪	વડનાણ જંકશન કોપ આગળ	૧૧-૫૦	૬-૮-૦	૪-૫-૬	૧-૧-૬

* દરેક સ્ટેશને મદ્રાસ ટાર્મિન્ટેબલમાં આપેલ છે. જે આપણાથી અર્ધો કલાક આગળ છે.

દુરપક્ષો (માઈલ)	સ્ટેશનો	અપ મીકરડ	વઢવાણ જંકશનથી ભાડું		
			૧ કલાસ	૨ કલાસ	૩ કલાસ
...	વઢવાણ કાંપ છોડે છે.	અયોરના			
૩૧૧	વઢવાણ શહેર	૧૨-૧૫	૩૦	૩૦	૩૦
...	ખારવા	૧૨-૩૨	૦-૪-૦	૦-૨-૬	૦-૦-૬
૧૬૧	લીંબડી
૨૨૧	સુડા	૧-૧૮	૧-૧-૦	૦-૧૧-૬	૦-૩-૦
...	કુંડલી	૧-૫૪	૧-૭-૦	૦-૧૫-૬	૦-૪-૦
૩૩	રાણપુર
૪૬૧	ખોટાદ	૨-૩૫	૨-૧-૦	૧-૬-૦	૦-૫-૬
...	ખાંહાંમણ	૩-૪૧	૨-૧૫-૦	૧-૧૫-૬	૦-૮-૦
૫૮	નીગાળા
...	હિજળવાવ	૪-૩૮	૩-૧૦-૦	૨-૬-૬	૦-૬-૬
૭૩	ધોળા જંકશન
...	સણોસરા	૫-૫૨	૪-૬-૦	૩-૦-૬	૦-૧૨-૩
૮૬૧	સોનગઢ
૯૧	શીહોર	૬-૫૨	૫-૭-૦	૩-૧૦-૦	૦-૧૪-૬
૯૭૧	વરતેજ	૭-૧૩	૫-૧૧-૦	૩-૧૨-૬	૦-૧૫-૩
૧૦૨	ધરેચી	૭-૪૨	૬-૨-૦	૪-૧-૬	૧-૦-૬
૧૦૪	ભાવનગર	૮-૫	૬-૬-૦	૪-૪-૦	૧-૧-૦
		૮-૬	૬-૮-૦	૪-૫-૬	૧-૧-૬

શાખા—ભાવનગરથી ધોળા જંકશન ચઢતે ધોરાજી સુધી.

દુરપક્ષો (માઈલ)	સ્ટેશનો	ડાઉન મીકરડ	ભાવનગરથી ભાડું		
			૧ કલાસ	૨ કલાસ	૩ કલાસ
૩૧	ધોળા જંકશન છોડશે.	સવારના			
...	મળીયા	૬-૩૦	૧-૧૫-૦	૧-૪-૬	૦-૫-૩
૪૫૧	ઢસા
૫૫	લાડી	૭-૩૧	૨-૧૪-૦	૧-૧૪-૬	૦-૭-૬
...	અડતાલા	૮-૧૭	૩-૭-૦	૨-૪-૬	૦-૬-૩
૬૬	ચીતલ
...	લુનીધર	૯-૪૦	૪-૨-૦	૨-૧૨-૦	૦-૧૧-૦
૮૩૧	કુંકાવાવ
૯૦૧	ખાખરીઆ	૧૦-૨૬	૫-૪-૦	૩-૮-૦	૦-૧૪-૦
...	વાવડી	૧૦-૫૭	૫-૧૧-૦	૩-૧૨-૦	૦-૧૫-૩
૧૦૬૧	જેતપુર
...	જેતલસર	૧૨-૧૦	૬-૧૧-૦	૪-૭-૬	૧-૨-૦
૧૧૬૧	ધોરાજી આવી પુગશે.
		૧-૨	૭-૮-૦	૫-૦-૦	૧-૪-૦

ભાવનગર સ્ટેટ રેલવેનું પહેલું ટાઇમટેબલ

કોડો ૪.

ક્રમક્રમ (માઇલ)	સ્ટેશનો	અંપ મીકરડ	ધારાજીયા ભાડું		
			૧ કલાસ	૨ કલાસ	૩ કલાસ
		સવારના			
...	ધારાજી છાંડશે.	૧૧-૧૫	૩૦	૩૦	૩૦
...	જેતલસર
૧૩	જેતપુર	૧૨-૫	૦ ૧૩-૦	૦-૮-૬	૦-૨-૩
...	વાવડી
૨૬	ખાખરીઆ	૧-૧૨	૧-૧૩-૦	૧-૩-૬	૦-૫-૦
૩૬	કુંકાવાવ	૧-૫૦	૨-૪-૦	૧-૮-૦	૦-૬-૦
...	લુણીધર
૫૩	ચીતળ	૩-૫	૩-૬-૦	૨-૪-૦	૦-૬-૦
...	અડતાલા
૬૪	લાડી	૩-૫૭	૪-૧-૦	૨-૧૧-૬	૦-૧૧-૦
૭૪	હસા	૪-૩૮	૪-૧૦-૦	૩-૧-૬	૦-૧૨-૬
...	ખાખરીઆ
૮૮	ધોળા જંકશન આવી પુગશે	૫-૩૬	૫-૬-૦	૩-૧૧-૬	૦-૧૫-૦

ઈડરના માણ નાયબ દીવાન ડાહ્યાભાઈ નાથાભાઈનું

ટુંક જીવનચરિત્ર

(લે. જીનો નોકર)

તેઓનો જન્મ એક ગરીબ, પણ ધાર્મિક માતા પિતાને ત્યાં થયો હતો. ત્રણ ભાઈઓમાં તે વચેટ હતો. મોટા પબ્લીકવર્ક્સ ખાતામાં સરકારી અમલદાર હતા. નાનો ભાઈ ઈડરમાં જ મહારાજા કેસરી-સિંહજીનો અંગત કામદાર હતો. આ ડાહ્યાભાઈનું લાડ નામ ઘાભાઈ હતું. ગામડી શાળાથી માંડી ગુજરાતી પુરૂ થતાં, એમ જણાયું કે તેમનું મગજ ગણિતમાં તીવ્ર હતું. તેઓના સહાધ્યાયીઓ ગણિત શીખવાને તેમની પાસે આવતા, તેમને પ્રેમપૂર્વક ધીરજથી તે શીખવતા. સ્વભાવે શાન્ત અને આત્મા-લક્ષ તેથી કુટુંબમાં તેમજ શાળામાં તે ધણુ ૧૫ થયા. મેટરિકો તેમની માને કહેતા કે તમે ના ડાહ્યાનું નામ પાડતાં ભુલ્યાં નથી. તેનામાં ૧૫ મને શોભાવે એવા ગુણ છે. ભાઉસાહેબ દેસા-ના કુટુંબમાં પણ તે વડાલા થઈ પડ્યા હતા. ૧૧ઉસાહેબે તેમના પિતા નાથાભાઈ કશીયાભાઈને ૧૬૬ આપી કે ડાહ્યાને ઇંગ્લેજ ભણાવે. નાથા-જાઈએ કહ્યું પૈસાની તાણ, અને ઇંગ્લેજ ભણાવવાનું કેમ અને? ભાઉસાહેબે આગ્રહ પૂર્વક કહ્યું કે, તેને અનતી મદદ અને ઉત્તેજન મળશે, વળી છોકરો હોંશીયાર છે, તેથી રોકાવરશીપ પણ મેળવશે. માટે હિંમત રાખવી. ખરેખર તે પ્રમાણે જ થયું. પ્રથમ તેમને દર માસે આઠ આના પ્રમાણે રોકાવરશીપ બંધાઈ. તે સમય એવો હતો કે એક પૈસાની કમા-ણીની પણ કીંમત ગણાતી. તેમની માતા એટલાં રાજ થયાં કે પડોસીઓને તે કહેવા લાગ્યાં, “ભુઓ મારા ડાહ્યો દર મહીને ૧૫૦૦ પૈસા કમાતો થયો!” તે વખતમાં તેટલી કમાણીની પણ બહીષ્કારી હતી.

ડાહ્યાભાઈએ ઇંગ્લેજ ઍગ્રીકો શાળામાં પાંચમા ધોરણની કાર્પનલ પરીક્ષા પસાર કરી, એટલે તેમનાં તે બહુ વખાણ થવા લાગ્યાં. ગણિત એવું સાંદે હતું કે, આગળ ઉપર ટ્રેન્ડુએટ થવાની ઉમેદવારી ધરા-વનારા પણ તેમની પાસે ગણિતનો વિશય શીખવા આવવા લાગ્યા.

હવે આગળ ઉપર ડાહ્યાભાઈએ શું કરવું એ સવાલ ઉભો થયો. તેમના મોટાભાઈ કાશોભાઈ ને પુના કોલેજમાં ઓવરશિયર ક્લાસમાં પસાર થઈ આવ્યા હતા, તેમણે ડાહ્યાભાઈને પણ પુને મોકલ્યા. તેઓના પુના કોલેજના સાધ્યામી મિત્ર વીરસદના અમીન ઝવેરભાઈ નાથાભાઈ હતા. આ બન્ને સમ-સ્ત્રભાવી હોવાથી એક બીજાને અભ્યાસમાં મદદ કરતા. ઓવરશિયર ક્લાસની ટર્મો પૂરી થતાં પરીક્ષા થવાની તૈયારીનું વાંચન આ બન્ને કરતા હતા. તેવામાં મહીકાંડા પો. એ. કર્નલ લીજટ સાહેબને એક સર્વે-યરની જગો પુરવાને લાયક ઉમેદવારની જરૂર હોવાથી એન્જનિયરીંગ કોલેજના તે વખતના પ્રીન્સીપાલ કુક સાહેબને તાકીદનો પત્ર લખ્યો. પરીક્ષા થવાને બે માસની દેર હતી, તેથી કુક સાહેબે પરીક્ષા બાદ મોકલવાને ઉત્તર લખ્યો. કર્નલ લીજટ સાહેબને વીલાયત રજા ઉપર જવાનું હતું. તે અવલ સર્વેયરને નીમી એક જીના સીમાડાની તકરારી જમીનનો નકશો કરાવવાનો હોવાથી ફરી કુકને આગ્રહ પૂર્વક લખ્યું. તેથી ઓવરશિયર ક્લાસમાં પુજાર્તા ડાહ્યાભાઈ ઉભા થયા. કુક સાહેબે ડાહ્યાભાઈને દરેક વિષયમાં તપાસી છેવટની પરીક્ષા પાસ કર્યાનું સર્ટીફિકેટ લખી આપ્યું, અને તેમને સાદરે લીજટ સાહેબ પાસે મોકલ્યા.

ડાહ્યાભાઈએ લીજટને સાહેબને પણ મુલાકાતમાં બહુ સંતોષ આપ્યો. પુરવાની જગો રૂ. ૭૫)ની ખાલી હતી તે રૂ. ૬૦ ઠેરવી તેમને આપી અને આજળ ઉપર વધારે આપવાની આશા આપી. ડાહ્યાભાઈએ ખુશી થઈ તે સ્વીકારી, પોતાનું કામ શરૂ કર્યું તેમાં સાહેબને સંતોષ આપ્યો તેથી પહેલું વરસ પુરૂ થતાં રૂ. ૫ નો વધારો આપ્યો.

આ વખતે ધડર મહારાજ કેસરીસિંહજીની સગીર ઉમર હોવાથી રાજ્ય જગતીમાં હતું તેનો આજ્ઞા રાવ બહાદુર ઝોત્તજીવરામ મીકારામ સુરતના કાવરથ ગૃહસ્થ પાસે હતો. રાજકાર્ય પ્રસંગે તેઓ સાદરે કર્ન. લીજટની મુલાકાતે આવ્યા. ત્યાં ડાહ્યાભાઈને સાહેબ બહાદુરે તેમને ઝોળાખાવ્યા, અને કહ્યું કે આ નવો સર્વેચર નડિયાદનો વતની છે. ઝોત્તજીવરામે ડાહ્યાભાઈ સાથે વાતચીત કરતાં, કાશીભાઈના તે ભાઈ છે એમ જણાતાં જ સાહેબ બહાદુરને કહ્યું કે સારો માણસ હોય આવ્યો છે. તે કુટુંબથી હું વાકેફ છું. ડાહ્યાભાઈને તેમણે કહ્યું કે સીમાડાના કામ પ્રસંગે ધડર નજીક આવો ત્યારે મળજો. તેથી ધડર આવવું જવું થયું.

વળી જોગ એવો બન્યો કે ધડરમાં બાંધકામ તેમજ સર્વે કરવાનું કામ એક જણ કરતો હતો, તે જગો ખાલી પડવાથી ડાહ્યાભાઈની આ જગો માટે ધડર તરફથી માંગણી થઈ. ડાહ્યાભાઈની યાત્રી થાય છે એમ જણી સાહેબે પણ જવા રજા આપી. આ પ્રમાણે ધડરની નોકરી શરૂ થઈ. મહારાજ કેસરીસિંહજીને તેમનાં માતા ડાહીજીએ ધડરમાં અંગ્રેજ કેળવણી આપવા સાથે કુશળ શિક્ષક રાખ્યો હતો. કારણ તે ધાર્મિક વૃત્તિનાં હોવાથી રાજકુમાર કોલેજના શિક્ષણથી સંસ્કાર બગડે. છે એવી તેમની માન્યતા હતી. મુઆઈના એક ગવર્નર તાકેડે સાદરાની મુલાકાતે આવ્યા. ત્યાં મહીમંડાના રાજા-મદારાજને મેળાવડો ચલે. મદારાજ કેસરીસિંહને પણ તેમના આસી. પો. એ. ઝોત્તજીવરામભાઈ સાથે જવાનું થયું, ત્યાં ગવર્નરની જનાખમાં સર્વ પોત પોતાના ધોડા ઉપર બેસી ગયા હતા. મહારાજ કેસરીસિંહ પણ ધોડા

ઉપર બેસી પાછળ બે સાઈસ સાથે રાખી ગએલા હતા. મુલાકાત થતાં મહારાજ કેસરીસિંહનો વીરો આવ્યો. ત્યાં તો મહારાજને ડાહ્યાભાઈની જરીવાણી મોશાક અને હીરામણેક પહેરણો, થોડાં પાછળ બે સાંધરો બંને જાળુની દેશી સોડવની ડળીની અણીયો પકડેલ જોતાં, કંઈક ભુદી જ અસર થઈ, અને ઝોત્તજીવરામને ખાનગીમાં બોલાવી કહ્યું કે, તમારો મહારાજને હજુ થોડે બેસતાં પણ આવડતું નથી એમ જણાય છે, માટે રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજમાં શિક્ષણ માટે મોકલી દેવા. આ તો ગવર્નરનું ફરમાન. તેમનાં માતાને થયું માફ લાગ્યું, પણ છેવટે તેમના ખાનગી શિક્ષક મી. ગુંદેરીયા સાથે રાજકોટ મોકલ્યા. તે વખતે કોલેજના પ્રિન્સીપાલ મી. મેકનોટન હતા. મહારાજનું સુંદર વદન અને સુકામળતા જોઈ મિ. મેકનોટન અને તેમના ખાનું બહુ ખુશ થયાં. પોતાની માતાથી ધડર છોડી આવવું પડ્યું તેથી પ્રથમ તો થોડા દિવસ ઉદાસી જણાયા મિ. મેકનોટને તેમને લાયક સ્વભાવના કોલેજમાં બજુતા બે સારા સાથીઓ આવ્યા. તેમાં વાંસદાના મહારાજ પ્રતાપસિંહ અને બીજા એક, કાઠિયાવાડ પેટ્રીના હતા. મહારાજ કેસરીસિંહનું સ્થુળ શરીર તેથી ઘોડાની સ્વારી કરતાં ઘોડાગાડીની સ્વારી તેમને પસંદ હતી. મેકનોટને પણ ક્રીકેટ વગેરે સખત કસરતોની માણી આપી, સવાર રાજ ઘોડાગાડીમાં બેસી ફરવા જવાની તેમજ સાથે સાથે પગે ચાલી સરકસ રોડ ઉપર ફરવા જવાની છૂટ આપી મિ. ગુંદેરીયાના શિક્ષણથી તેઓ અંગ્રેજી નિબંધો વગેરે બહુ સારા લખતા. જો કે અંગ્રેજી વાતચીતમાં જરા લજ્જગ્રસ્ત થતા. મિ. ગુંદેરીયા સરકારી નોકરીમાં હોવાથી મુદત પુરી થતાં, રીવર્ટ થયા. તેમની જગાએ ઝોત્તજીવરામે પોતાના સ્ટાફમાં અંગ્રેજ કલાર્ક મિ. ગીરધરલાલ હીરાલાલ અમદાવાદના વતની જૈન હતા. તેમને ડાહીજીની સમૃતિ મેળવી મોકલ્યા. તેઓ પણ થોડો મુદત રહી સમીનમાં કારભારીની જગાએ ગયા. પાછી જગો પુરવાની આવી. હવે થોડો મુદત કોલેજમાં રહેવાનું હોવાથી

મહારાજાએ ડાહ્યાભાઈને સુસામન તરીકે એકલવા સાર ત્રાગણી કરી. તેથી ડાહ્યાભાઈ રાજકોટ ગયા. એકનેતેને ડાહ્યાભાઈને સ્થિતિના નિષ્ણ ઉપર આસ નવાત આપવા સુચયું. એટલે મહારાજાને ડાહ્યાભાઈએ દિસામ રણવાની ખાસ હુકી રીતીઓ સીખવી. તેમ યુક્તીકામાં સરસ કુસીઓ ખતાવી, તેથી મહારાજા પણ ડાહ્યાભાઈથી રાજ્ય થયા. બીજા કોલે જમાં બહુતા રાજકુમારો ડાહ્યાભાઈની સ્થિતિના વિષયની કુશળતાનો લાભ લેવા લાગ્યા. તેમાં મોરશી કુમારશી હરભમજ અને મહારાજાકુવર પણ હતા. તેમની સાથે તેમના મારતર મિ. મધુરાદાસ હતા. તેઓ અવકાશમાં વધીલાતનાં પુરતકા ગાંચતા. મહારાજા કેસરીસિંહે ડાહ્યાભાઈને પણ મધુરાદાસ સાથે વધીલાતનાં પુરતકા વાંચવા સુચયું. તે પ્રમાણે તેમણે વાંચવા માંડ્યું.

સને ૧૮૮૦ ના વરસમાં ડાહ્યાભાઈનો નાનો ભાઈ છાંભાઈ મેટ્રોક પાસ થયો. પ્રથમ તેને રાજકોટમાં નાઈસની બલામણથી વાંસદા રાજ્યમાં ફર્ગીશ ટિચર તરીકે દાખલ થવાનો નેમ બન્યો. તે વખતે છાંભાઈની ઉંમર વીસ વરગની હતી. વાંસદામાં સુમારે દોઢ વરસ નોકરી કરી એ ઈડરની નોકરીમાં નેમગયો. આ પ્રમાણે બન્ને ભાઈ ઈડરની નોકરીમાં સાથે રહ્યા.

મહારાજા કેસરીસિંહજીને રાજ્યનો ચાર્જ મળતાં રાજસાહેબ હરિદાસ દીવાન તરીકે આવ્યા. પો. એ. ફર્નલ પુલકાલિસતા હાથે ખરીતો આપવાનો કર્યો. ફર્નલ પુલકાલિસે, ડાહ્યાભાઈને હાથમની નહી ઉપરતો 'લો સેવલ ઓજ'નું કામ ત્વરાથી પુર કરવા સુચવવામાં આવ્યું, અને એમ કહેવામાં આવ્યું કે મહારાજાને ખરીતો આપવા ઇડર આવું ત્યારે મારી મારી તે પુલ ઉપર નમાર થવી બેઠએ, હુકા વખત મારે કેટલીક પ્રતિકુળતાઓ છતાં પુલનું કામ પુર કર્યું. ડાહ્યાભાઈને શાખાસી આપી. આથી મહારાજા કેસરીસિંહજીને પણ સંતોષ થયો. ડાહ્યાભાઈને કાવદાના સ્વૂલભમાં સુધવાનું બને તે મારે મહારાજાએ તેઓના સેન્ટિનિયર તરીકેના કામ સાથે સેકન્ડ ક્લાસ મેજ.

રેટ્ટનો પાસર આપ્યો. આગળ ઉપર સ્થમતકર તાલુકાના મામલતદાર, ખટ્ટી રેવન્યુ ઓફીસર, જળી કોઈ અધિકારી રજા ઉપર ગય ત્યારે તેનો ચાર્જ એમ બધાં ખાતાનો અનુભવ મળ્યો. એક પ્રસંગ ઉપર તેમની પાસે ત્રણ ચાર અધિકારીનો ચાર્જ હતો, ત્યારે મહારાજાએ વિનોદમાં કહ્યું, —“ડાહ્યાભાઈ તમે તો હાલમાં બહુ બોજદાર અને ભારેખમ થયા લાગો છો.” ડાહ્યાભાઈએ પણ તેને જાજતો જવાબ આપ્યો કે “આપ માનિકના આ ‘મકળીયા’ માડામાં બોજતો વધારે થયો છે, પણ તેની ‘હડી’ રણબંકા રોડાડ ના લુણથી બંધાઈ છે, તે હક કરી ખાશે ત્યાં સુધી ભય રો!.” ડાહ્યાભાઈના ઉપર આ પ્રમાણે ‘ચારે હાથ’ પણ તેઓ પોતે તેનાથી કુત્રાઈ જતા નહોં કારણ તેમને ભાત હતું કે “યોગી, રાજા, સ્વરાજ, જળ તેનો નહોં વિશ્વાસ.” આ ઉપાણે ખ્યાતમાં રાખી વર્તન કરતા. દેશી રાજ્યોમાં રાજાની કૃપામાં મહાલતા ઘણા જણોને ઉઘાડે પગે ચોલીસ કલાકમાં ફર હોડી જવું, એટલાં ખડસડીયાં મળ્યાના બેઠએ તેટલા દાખલા મળી આવે! ડાહ્યાભાઈને દીવાન સ્વતીલાઈના વખતમાં ત્રણે પ્રતિકુળ થતા જણાયા. બાંધકામનો વધારો થયો છે તેથી એક બીજે ખજાનેર મહારાજાની ભરવાનગી મેળવી જોડાવ્યો. ખટ ખટી સ્વભાવ હોવાથી ડાહ્યાભાઈને હાથે સૈયાર થયેલાં બાંધકામમાં છીદ્રો બોળવાનું શરૂ થયું. હીસાબ ક્લેવાયા, પણ કષ્ટ વળ્યું નહોં. છતાં રાજાઓ અને દીવાનોના સરજદાન હાથે તેઓ વારંવાર કાનભભેરે, તેમ ડાહ્યાભાઈના કેમમાં પણ થવા લાગ્યું એટલે ડાહ્યાભાઈ ચેતી ગયા. તેમણે રાધનપુર રાજ્યમાં સેશન જજની જગોનો ઓડર મેળવ્યો. તે લાન મહારાજા પાસે ઇડરની નોકરીથી છુટા થવા અરજ કરી. મહારાજા પ્રથમ તો ડાહ્યાભાઈ ઉપર તપી ગયા પણ ડાહ્યાભાઈનો સ્વભાવ જાણે ‘પોષ મહીનાતું પાણી!’ બધી હકોક્ત ધીમેથી કહી મહારાજાને શાન્ત કર્યા. મહારાજાએ કહ્યું—“તમે શા માટે ગભરાવા? સ્વતીભાઈ પણ મારા નોકર છે! તમને

“ખશ” કહેનાર કાણુ છે? પગારમાં વધારો! નેપછે તો હું આપવા તૈયાર છું; ખશ તમેને જવા દેનાર નથી.” ઉપર પ્રમાણે ડાહ્યાભાઈનું મન શાન્તવન કરી રાધનપુરની નોકરીનું માંડી વળાવ્યું.

થોડી સુસ્ત પછી સુમીભાઈને ભુજા બંધાવું થયું; અને ખીચ દીવાન આવ્યા. ખીચ પાછું મંડાઈ; ખાંજમાં જેમ ‘રાગ’ અને ‘વંદન’નાં મહેરો સીધાં જેમ આંશ અંધળાં ચાલે તેમ રાગતત્રયો; પશુ ખીચનો જેવ છે. તેમની દારણ કાંઈવાહી યોની કુશળતા ઉપર છે. ઈડરમાં મહારાગ કેમરીસિંહજીના અંગલગી સાત દીવાન બંધાયા. પુરાણમાં ગવાતાં મનવનરો જેવાં વિચિત્ર ચિત્ર! તેમ આ દીવાનોનાં કારભાર સમયે પણ જુદાં જુદાં રૂપ ધારણ કરે, છતાં મહારાગ કેમરીસિંહજી તો તેનાં તેજ દયામા ભંધાર અને ધર્મનું પુતળું! સ્ફટીક જેમ રાતાની સાથે રાતો અને કાળાની સાથે કાળો દેખાય તેમ કારકીડી પણ તીસલીય આતીસીયને પામે જરી. કાઈ વખત “કુંગે કાંઈક ઘંટા”ની માફક થાય! કાઈ વખત એજન્સી તરફથી તેમ ચતાં રક્ષણ થાય; અને કંતો ‘ભક્ષણ’! હજુ સુધી રાગજો બીમદરમિયાનગીરીની સરકારની રોજનીતિની ખુંડા નીચે “આંખપુદ” સત્તાની સંભામતી ધ્રુવે છે! પણ ઉતારણી (હોળી)ની મજા કંઈ તરફ દબે છે તે તો ભાવીને હાય! પ્રાર્થના છે કે તેમને હોળીનાં “નાર્જીયર” ચતાં પ્રજુ! ખચાવે!

ડાહ્યાભાઈને ઈડરની આવી ચિત્ર વિચિત્ર દશામાં પમાર થયું કંઈક હલનું. પણ પ્રજુ રૂપાથી જેજે વિધો આવે તે સદન કરી લેતા. તેમાં હુણ દરામી ન થવાય એ તરફ મુખ્ય લક્ષ રાખતા. ઈડરની ગાદી ખાલી પડી ત્યારથી તે સર પ્રતાપની નીમણક ચતાં સુધીનો તો ખચે વખત કસોડીને હલો. ગાદી માટે જુદા જુદા દાવેદારોની ધમાલ, એડમીનીસ્ટ્રેટરોનાં મંતવ્યો, રાણીરાજ્યોકનાં રજવાસમાં રાગદેવ આદી અનેક પ્રકારનાં રંગદંબ ભગ્યા. કેમરીસિંહજીનો સંગવ અને સરપ્રતાપનો સમય સરખાવતાં ઉત્તર-દક્ષિણ જેવો

સમન્વયે! એકેતો ખાંતુ ખાંચ લરેલું લરે! એકો અને બીજોનો કેવળ “લરકરી કડાખાંચો” તેમ! પણ ગુણ અને દોષ બંને બંધાયે છીતો નેતાર અમે વાત ડાહ્યા હોય તે ગમે તેવી સ્તુતિ નહિ કરી તેઓ તો કહે છે કે એકેતી આંરતીની ઘંટડીનો પાર ન ચીંપે! અને આ બીજોના ઘંટા નાદે તો રોજે વાળ્યો! અંધ ખરે! પશુ જેને રોજ ચંદ્રાવોનું માથે આવે છે; તેના વીકટ માર્ગોમાં આલેખોને ચીપે એક અંગ્રેજ કવિએ કહ્યું છે કે “Uncasy lies the Head that wears the Crown” માટે ટીકા કરવી ચર્ચને સહેલી લાગે છે.

સર પ્રતાપ મોટી મારવાડમાંથી નક્કી ઈડરની મારવાડમાં રોજ્ય કરવા આવ્યા! સાથે તેમનાં સર દારો મુરમદીઓ અને મરજીદોનાં પણ આલેખો; જુનાં તંત્ર ઉપર વિશ્વાસ ચોટ નહિ એ સ્વાર્થોવિરુદ્ધ છે. તેથી પોતાની સાથેનાઓને ગાંધવા માંડ્યાં. અંધ ખાનાં ખજાજી ઉઘાં, ઘણાંએને રજા અંધી માંત્ર થોડા જ ગણ્યા ગાંધ્યા દક્ષતરના તેમજ રાજ્યવહીવટના વકિફાર રજા. તેમાં ડાહ્યાભાઈ પણ ટક્યા. કંપાણુરાવ જેડા અડો દીવાન, જેને રૂ. ૮૦૦ પમાર મળતો હતો તે સાલવા લાગ્યો. ક્યા જાત હત્યા ભારી તનખા! દોહન, (દત્તમહારાજ કુમાર), દીવાન નકો દક્ષતર હાય કરો ઔર ધનક રક્ષત હો! હુકમનો અંમલ તુરત થયો. કંપાણુરાવ ગયા, પણ મહારાજ કુમાર ને દીવાનનું કામ કેવી રીતે કરેલું, સવાલ ઉભો થયો. “ડાહ્યાભાઈ! તમે દીવાન કામ કી દોહનકુ તારીમ હો.” આમ ડાહ્યાભાઈને ભાંતે તો વધ્યો, પણ “સરો વચ્ચે સોપોરી” જેવી દશા! દક્ષતર તેમજ તુમોશી શુન્દરોતી ભાંધામી ફક્ત એજન્સી સાથેનાં લંબોલોમાં કેટલોકે ભાગે અંગ્રેજોમાં; સર પ્રતાપ પોસે બંધાવો વખત નહીં થયો; મહારાજ કુમાર દોહનસિંહ પણ હાજર રહે. ડાહ્યાભાઈ એ પ્રથમ તો થોડાં તુમોશી લેઈ બંધાવો માંડ્યા “દોહન ખાન રખા. ડાહ્યાભાઈ કંઈક આજુ સાલેના દક્ષતર લખાઈ

મણી - માટે કંટીજન-કાગળો-સાઈ-પેન્સીલ વગેરે સાહિત્ય નોંધ્યો. સ્ટેટમાં દર સાલ રૂપીઆ ૧૨૦૦૦) નું ખર્ચ ચાલ્યું છે. તે સંબંધી તુમાર છે. ડાહ્યાભાઈ પાસેથી તુમાર પોતાના હાથમાં લઈ સર પ્રતાપે જોયો. તુમારના કાગળમાં કોઈ મારજન નોંધ ડાહ્યાભાઈને કહ્યું. લખે લખે કાગળ ઝોર ચોથા ભાગ કોરા! સખ ખરચ નીકામા હે! છોટે છોટે કુરજે પર; થોડી ખાત, લીખના!" દોહત, દેખ કેસરીસિંહ ભાઈ કે વખતમે એ સખ મેહેતે લોકને ઈસી માફક ખરચ બદા દીધા ગયા હે! મે ઉનકા રૂણી? મશ રૂકે ગહેલે પર ધોરનેકા સમય નહો! સખ ઠીક ઠીક હોના ચાહીએ!" ડાહ્યાભાઈ તો આ બધું સાંભળી ચૂપ થઈ ગયા. સર પ્રતાપે ધડોળાળ તરફ જોઈ કહ્યું "વખત ખલાસ! ડાહ્યાભાઈ, અખ ચલે જાઓ" ડાહ્યાભાઈ મુકામ પર ગયા, ત્યાં વિચારમાં પડ્યા! આ ગાડું ફી રીતે નહશે! યેર! બધી રાત આપણી છે! પ્રભુ કોઈ રસ્તો સુઝાશે!"

રાત્રીનાં વિચાર મુજબ આગ્યો- "શું જીવાળ્ય તેમજ હુકમ મળ્યો તેની હુંક નોંધ માઈનમાં લખાય છે, તેથી તેની ઉપયોગિતા છે." બીજે દિવસે સુતાવણી વખતે મહારાજ સર પ્રતાપને ડાહ્યાભાઈએ તે વાત નીવેદન કરી કહ્યું કે શું જીવાળ્ય અગર હુકમ લખવાનું ફરમાન થયું, તે જો મારજનમાં નોંધી લેવામાં ન આવે તો વિસ્મૃત અગર બીજી રીતે શીરસ્તેદાર લખી નાંખે, અને સહી કરાવી લે. દાખલા તરીકે, ડાહ્યાભાઈએ એક ફાઈલ બતાવી હજુરનું બાન બેઠું. તેમાં નોંધ કરેલી એટલું જ નહોતું પણ મંજુરી વગેરે મહત્વના કાગળોના હાંસીયામાં હરતાકેરે સહી કરેલી નોંધો જોઈ એટલે ખાત્રી થઈ અને કહેવા લાગ્યા;— "દોહત! ખાત ખરાખર હે! મેહેતા લોકકે વિશ્વાસ રખના નહો. કેસીખી સહી કરા લેવે. લેકીન એ નોંધસે પકડા જાવે. સખ ખ્યાલ રખના." આ પ્રમાણે કહી ડાહ્યાભાઈની વાત મંજુર રહી, છતાં ફરકસર કરવાની જરૂર જણાવી.

એક વખત મહારાજ સર પ્રતાપ ઇંડરના ગઢ ઉપર ગયા સાથે મહારાજ કુંવર, ડાહ્યાભાઈ વગેરે હતા. ઠેઠ 'રેહીરાણી'ના માળીયા ઉપર અઢયા ત્યાંથી ઇંડર અને આજુબાજુનાં ગામોનું સીંહાવલોકન કર્યું, તેમાં ડાહ્યાભાઈથી વાકેફ થતાં લગભગ ઘણાં ગામો ધરમાદા, સેંસાણ, મંદિર સેવામાં અર્પણ થયેલાં જણાયાં તેથી પોતે બોલ્યા, "સખ દેદીયા હે! દોહત! અપને લીયે તો એ ભાખર! લેકીન 'દેખુલા' (નોંધ લેઈશ!)" તેજ રોજ આઈશિ જીટયા, અને એકી કલમે સ્ટેટનાં તમામ ધરમાદા, સેંસાણ વગેરે ગામો જાપ્તીમાં લીધાં. પોલીટીકલ એજન્ટ અને મુંગઈ સરકારમાં, જીલમ! જીલમ! એવા તારના સંદેશાનો વરસાદ વરસ્યો. આ ઉપરથી મુંગઈ સરકાર વિચારમાં પડી, પણ આતો સર પ્રતાપ! ઠેઠ વિલાયત સરકાર સુધી માનીતા! બીજા રાજને ત્યાંતો જાપ્તીજ! મુંગઈ સરકારે વિચાર કરી મહી-કાંકા કોન્ફીડેન્સીયલ તજવીજ કરવા લખ્યું. પો. એ. ફીટ્ઝરોલ્ડ હતા. તેમણે તુરત આવી અમનગર મુકામ કર્યો અને મહારાજ સર પ્રતાપને બોલાવી હકોકત પુછી, મહારાજએ કહ્યું;— "સરકારને મેરે પર ખોત મહરખાની કરકે ઇંડર દીધા! લેકીન કયા કામકા? મેરી મરજ માફક કરને દે! અગર પી જ લે લો!" સાહેબ બહાદુર સમજી ગયા કે, "સર પ્રતાપકા મગજ તપ ગયા હે" એટલે એ વાત ખડતી મુકી. "સોડા-વીરકી થયાં! મહારાજ ઈંડા પડ્યા; અને પોતાના મુકામે પધારી ગયા. અરસપરસ એકબીજાને ત્યાં ખાણાં પીણાં ચાહ્યાં. તેમાં મહારાજ તો પોતાની એક જ વાતને વળગી રહ્યા. ફીટ્ઝરોલ્ડના હાથ હેડા પડ્યા જેવું થયું. છેવટે તેમણે ડાહ્યાભાઈને બોલાવી પુછ્યું, ડાહ્યાભાઈએ કહ્યું; એકજ રસ્તો છે! મહારાજએ કરેલા હુકમો માટે બહુ સુસ્ત છે! પણ જો કહેવામાં આવે કે, બધાં ગામો એકી કલમે જાપ્ત થવાનો હુકમ મોકુફ રાખી, દરેક જીલ્લા જીલ્લા ગામની કેસવાર તજવીજ કરી ચુક્યું દોષ નોંધ ફેસલો કરવો. તેમ ચવાધી મહારાજ સામે સરકારમાં ઉઠેલો

ખોખાટ સંગી જશે. આ વાત સાહેબ બહાદુરને ઠીક લાગી. મહારાજને અનુકૂળ વખતે ખોલાવી તે પ્રમાણે સમજાવી દીધું. મહારાજ અને સાહેબ બંન્ન દુર એકમત થયા. સરકારમાં જીનાયત કર્યો. એટલે બધું શાંત થયું. સાહેબ બહાદુર તેમજ પ્રતાપને શાખાશી મળી.

એક વખત ડાહ્યાભાઈ સુનાવણી માટે હજુરમાં ગયા ત્યાં ડાહ્યાભાઈના ધોતીયાનો છેડો ક્યાંક લાચાથી ખચકાયા, સર પ્રતાપે તે જોઈ ધોતીયાની ટીકા કરી. “ગુજરાતીઓ બારીક ધોતીને આધે નંગે! દેખા દોલત અપને દરબારમે” એ ઠીક નહિ! દક્ષતરમે હુકમ કરો કે સજલોક ખાખીરેસમે દરબારમે આવે, એર કસુરવાનકુ રૂ. ૫) દંડ!” આ પ્રમાણે ધોતીયાં પાંચડી બંધ થઈ ખાખી રૂંસ શરૂ થયો. ડાહ્યાભાઈને સુનાવણી માટે બપોરને વખતે બે માર્ગલ દુર આવવું પડતું હોવાથી એક રોજ સર પ્રતાપે તેમને બહુ પસીનામાં હાંફતા દીધા “ડાહ્યાભાઈ તુમ થક ગયો હો! ગુજરાતી ‘દાળભાત ખાઉ’! દોલત કેસરીસિદ્ધજીભાઈક સમયમે” એ ઓઢીસર લોક સજ ધોડાગાડી એર ગાદી તકાયે પર બેગનેવાલે! મેં મહેમાન તરીકે જળ મુકાકાતકુ આચાયા, તજ એ ઠાક દેખા હો! ગાદી-તકાયા નીકાલો! સજ ધોડે પર બેઠે એર ખુરસી પર દક્ષતરમે કામ કરો!” બધા અમલદારને ધોડાં રાખવાં પડ્યાં. દક્ષતરમાં અમલદાર માટે ટેબલ ખુરસી અને કારકુન માટે રટલ બાંકડા થયા. ડાહ્યાભાઈ જેવા ઉગરે પહેલેજા અને ધોડાની સવારીના બીન શીખડને તે બહુ આકરૂં યર્ધ પડ્યું. છતાં ધોડે બેસતાં જીખવા સાર એક મેદાન નક્કી થયું. અમુક વખતે રોજ સવારમાં બધા પોતપોતાના ધોડા ઉપર ત્યાં જળ. સર પ્રતાપ પોતે જ તાલીમ આપવા લાગ્યા. “સજ હારબંધ હો જાઓ, “First lesson in Riding is how to hold your Bridle” વગેરે સુચનાઓથી કામ શરૂ થયું. ડાહ્યાભાઈને નવીન રાખેલ ધોડો જરા તેજ હોવાથી તે નીચે પડ્યા. બીજા કેટલાક

બીનશીખાઉ પણ પડ્યા-આખડ્યા. છતાં બધાને ધોડે બેસતા કરી દીધા!

વખત જતાં સર પ્રતાપની મુંબાઈ, બેબપુર, વગેરે મુલાકાતો શરૂ થઈ. તેઓની ગેરદાજરીમાં મહારાજકુંવર દોલતસિદ્ધજી સધણું હામકાજ કરવા લાગ્યા. સરદારો વગેરેના કલાકશહી-દાણુ આદી હોકા સંબંધી તજવીજ આવી. વળી વીધોટી-જકાતમાં વધારો થયો. શીખ ગરાસીઆઓને જમણની છુટ મળતી તેમાં ફેરફાર થયો. વગેરે કારણોને લીધે ફરી રૈયતમાં ખોખાટ થયો. ઇડરમાં લોકો ભેગા થઈ દરબારગઢ આગળ રૂસળાં મંડાયા. તેમાં ભાટ ચાર-જોએ ત્રામાં કરવા જેવું આચરણ હતું. અને હો! હો! થયું. ત્યાં તો પછી દંટડી વપરાયા અને કેટલાક આગેવાનોને પકડી વગર તજવીજ કેદ કર્યા. આ પ્રમાણે થયું તેથી એજન્સીમાં અને મુંબાઈ સરકારમાં પાછી ફરિયાદો થઈ, પણ પહેલા વર્ગનું રાજ્ય અને સર પ્રતાપ તેના ધણી! કોણ વચમાં પડે? છેવટે કેટલાક સરદારો જતે બેબપુર જઈ સર પ્રતાપને મળ્યા! મહારાજાએ પોતાના ગ્રન્થને ઇડર મોકલી રૈયત અને સરદારો સાથે સમાધાની કરવા મુજબ્યું. તે પ્રમાણે થવા સરદારો અને રૈયત પૈકી આગેવાનોનું બોલાવણું થયું. પણ મહારાજના કુંવરનો વિશ્વાસ તેમને પડ્યો નહોતો. છેવટે ડાહ્યાભાઈ વગેરે અમલદારોને મોકલી મનમનામણું થવા કેશિય ચાલી. પણ સરદારો તેમજ લોકો હડીકા થયા, અને હજુરમાં હાજર થવાને ના પાડી, તેથી કેવી રીતે સમાધાન મોંઝે છે તે પુછવામાં આવતાં, તેઓએ કહેવરાવ્યું કે, બે તણ આપણુદ અધીકારીઓને પ્રથમ રત્ન આપો, ત્યારબાદ વાદાવાદ થાય. મહારાજ કુંવર આગળ આ વાત મુકી. તેમણે તેઓના મરજદાનો સાથે મંજૂર કરી તેમાં તેપેશ થઈ નહોતો. ડાહ્યાભાઈને અમનગરની શરદ હવાથી મેલેરીયા લાગ્યું થયો હતો. શરીર નરમ રહેતું હતું, વળી આ ચીન્ટા અને અધઝમણીથી પ્રધારો થયો. દાકતરની દવા તો આણુ જ હતી. હજુરમાં ગેરદાજરી પડવાથી મહારાજ કુંવર

તળવીજ કરી. છેવટે ત્રણ માસની રજા મેંજુર થઈ
ડાહ્યાભાઈ પોતાને વતન નડીઆદ ગયા.

સરદાર-રૈયત-વગેરેના બોલાટ વધતો ગયો. સર
પ્રતાપ જોધપુર છોડી ઈડર આવી શક્યા નહીં.
મુંબાઈ-સરકાર અને જોજન્સીના કોન્ફેડેન્સીઅલના
જુવામી શું કરવા તે સંબંધી સલાહ લેવા પાછા
કલ્યાણુરાય-જેઠા બક્ષીને બોલાવ્યા. કલ્યાણુરાય-
ડાહ્યાભાઈને પણ બોલાવવા જરૂર જણાવી-મુસદ્દો
તૈયાર થયો. યો. એને રૂબરૂ મળી, જુવામો બતાવી
લખાણ સરકારમાં આગળ મોકલ્યું. સરકારે ફરીયાદો-
વાળાઓને ઈડરની કોર્ટમાં દાદ માગવા સુચન્યું, બધા
લોકો વીખરાઈ ગયા, અને વાત વીસારે પડી.

કલ્યાણુરાયને શાખાશી મળી. ડાહ્યાભાઈને પણ મેળીજી!
સર પ્રતાપ જોધપુરથી ઈડર આવ્યા સમાધાન
થયાનું બહુ ખુશી થયા. “દોલતે ! કલ્યાણુરાય જોર
ડાહ્યાભાઈકા પેન્શન બાધો !” પેન્શનના હુકમો-
લેઈ બંને પોતપોતાને ઘેર ગયા. ડાહ્યાભાઈએ હયાતી
ભુધી ઈડરનું પેન્શન બાધું તે દરમીયાન તે ધર્મ-
પરાયણ રહ્યા.

તેઓની પ્રયત્નથી જ દયાળુ, વિનયી, અમે-
ધાર્મિક વૃત્તિ હતી. તેમણે પોતાની કમાણીનો સદ-
ઉપયોગ કરી જાહેર તેમજ ખાનગી કારકીર્દી
ઉજ્જવળ કરી રવધામ ગયા.

મહુમ સર પ્રભાશંકરનું ઝાંઝમેર ગ્રામ્ય પંચાયત

સમક્ષ-ભાષણ

ઝાંઝમેરની આસપાસનાં ગામોની ગામ પંચાય-
તોના આગેવાનો ગયા વરસના જાનેવારી માસની
તા. ૧૬ મીએ ઝાંઝમેર સર પ્રભાશંકરને મળવા
આવ્યા હતા. ગામ પંચાયતોના વડીવડ સંબંધી
વિવેચન કરતાં સર પ્રભાશંકરે આ આગેવાન
ગૃહસ્થોને કહ્યું હતું, કે “તમને તમારા ગામમાં
મુશ્કેલી પડતી હોય તો ઉપાય કરવો. કારણ
કે એક વખત મકાન બાંધ્યા પછી મુશ્કેલી પડે ત્યારે
જે તેનો ઉપાય ન કરીએ તો એ મકાન તુટી પડે
છે. તમે માગો-એટલું દરબાર આપે પણ જે તો
ન ચાલી શકે એમ હોય તો એ તકામત છે. દરબારે
ફટ-રાખી છે કે તમે માગો-એવી જ પંચાયત આપવી,
એટલે તમને જે કાંઈ વધારે પડતું હોય તો તે
ઓછું કરી શકાય છે. અને જે ઓછું પડતું હોય તો
તેમાં વધારો કરી શકાય એમ છે. મારે આ ખુલાસો
છે. મારે તમને જે પંચાયતના કામમાં કાંઈ મુશ્કેલી

પડતી હોય તો તે કહેવું કે જેથી એનો ઉપાય થઈ
શકે. પંચાયતો નહીં ચાલવાનું બીજું કારણ ગામમાં
મતભેદ હોય, ધર્મ હોય તો તે ન ચાલી શકે. રોજ
પેટમાં દુઃખતું હોય તો જેમ ખેતર ન જઈ શકાય
તેમ મતભેદ થતા હોય તો પંચાયતો ન ચાલી શકે.
પણ તેના તમારા જ હાથમાં બધા ઉપાયો છે. ગામમાં
એકાદ રેઢીઆર માણસ હોય તો તેને ગામ પંચાયત
કાઠો મૂકી શકે છે. કાઠો મૂકવાની સત્તા તો મને”
પણ નથી. એ સત્તા તો એક મહારાજને જ છે.
અને બીજી તમને છે. અધિકારી અને આવ્યા છે
માટે કાંઈ ન કહેવું એમ ન થયું ને બુદ્ધિ. કારણ કે
આખી રીયલિટી જાણવામાં આવ્યાથી તેના ઉપાયો
થઈ શકે છે અને મુશ્કેલી દૂર કરી શકાય છે.

તમારે કરજ મટાડ્યું એટલે તમારા ઉપરથી ભાર
ઉતર્યો છે. એ ભાર પેટલાઈ હતો તે તમે જાણો છો.

નણુ વરસમાં બમણા રૂપીઆ ચર્ધ જતા હતા. અને એટલા ભારે કરજમાં તમે પડી ગયા હતા કે તેથી દરબારને-ઉપજ પણ આવી શકતી નહતી. હું ગામડાંમાં ફરવા ગયો ત્યારે ખબર પડી કે ખેડુનો ઉપર કરજ કેટલું છે? મહારાજ બાળક હતા ત્યારે એડગીની-સ્ટ્રેશન-યથું ત્યારે આ ખાતું સાહેબ લોકોએ માગી લીધું હતું. પણ ત્યારે હું ગામડાંમાં ફરવા ગયો ત્યારે વહીવટદારને પૂછતાં ખબર પડી કે ૬૦ લાખની માછલી બાકી છે. અને ખેડુનોની દાનત સારી નથી, માટે તેઓ આપતા નથી. બીજે દિવસે બીજા ગામડાંમાં જઈ ગયો તે માણસના ઘરમાં ગયો. અને ત્યાં નજર કરે ત્યાં તૂટલ ખાટલા અને ફાટલ-ગોદાં જ નજરે પડે. એકેય કોડી તો નજરે નજર પડે. ત્યારે મેં વહીવટદારને પૂછ્યું કે “આ માણસ આપતો નથી એટલે તમે તેને દાનત બ્રષ્ટ કહો છો પણ આના ઘરમાં તો શૂણ સિવાય કંઈ નથી.” ત્યારે વહીવટદાર સાહેબે કહ્યું કે “એ વેપારીઓ પાસેથી પૈસા લઇ શકે છે.” પછી મેં વાણીયાને બોલાવ્યા અને તપાસ કરતાં જણાયું કે ખેડુને હજારનું કરજ હોય તેના અહીંસે રૂપીઆ બાજના આપવા પડે છે. સોનું કરજ હોય અને તે ન આપી શકે એટલે સવાયા થાય અને નણુ વરસે બમણા થાય છે. ખેડુને પૂછ્યો કે તે વીઘોટી કેટલી આપે છે? તે કહેવો કે પચાસ કે સો હવે તમે વિચાર કરો કે જે દરબારની આટલી વીઘોટી ભરી શકે એમ નથી એ માણસ વાણીયાને લેણી રકમ ક્યાંથી ભરે?

પછી ભાવનગર આવી મેં કૌંસીજ બેગી કરી કહ્યું કે “આપણે મહારાજને ગાદીએ બેસાડ્યું ત્યારે એકેય ખેડુ ભાવનગર રાજ્યમાં નહીં હોય! અને મહારાજ ગાદીએ બેઠા પછી આપણને કહેશે કે મોટા મોટા પગારો ખાધા પણ કૌંસીજે કાંઈ ખેડુ-તોનું સાચું બોલ્યું નથી.” કૌંસીજરોએ કહ્યું કે તમારી શું ઈચ્છા છે?” મેં કહ્યું કે “ખેડુનો ઉપરના દર-બારના કરજના ૬૦ લાખ માફ કરવા. એમણે કહ્યું કે “૩૦ લાખ માફ કરો અને એક વરસની વીઘોટી

એટલા ૨૭ લાખ રાખો.” મેં કહ્યું કે “એકઠું દર-બારનું કરજ માફ કરવાથી ખેડુનોની સ્થિતિ સુધરશે નહીં. વેપારીઓના કરજનો પણ નિકાલ કરવો બેઠાએ” મારી સાથે કામ કરનારા તે વખતે મને ગાંઠા કહેતા. છતાં મારા આશ્રયથી કમિટી નીમવામાં આવી. પહેલી કમિટી નીમવામાં આવી ત્યારે ૫૦ લાખનું કરજ નીકળ્યું. પણ ત્યાર પછી નણુ વરસ કામ પડ્યું રહ્યું. એ કમિટીનો રિપોર્ટ બ્યારે હું વિલાયત જતો હતો ત્યારે મારી સાથે લીધો હતો. મારા દીકરા પણ તે વખતે મારી સાથે હતા. તેણે કમિટીનો રિપોર્ટ વાંચી મને કહ્યું કે “જાણુ ઘરનાં છોકરાં શૂણ મરે છે અને તમે હાંદુસ્તાનને રતત્રતા અપાવા નીકળ્યા છો.” મને પણ લાગ્યું કે આ કામ જલદી ચર્ધ જવું બેઠાએ એટલે મેં વિલાયતથી આવ્યા પછી ફરી કમિટી નીમી. કમિટીની તપાસના આંક મહોના તો ગઢડા મહાલે લીધા. ગઢડા કહેવાય ગોપીનાથજીનું ધામ પણ વેપારીઓ તો ગોપીનાથજીને પણ છેતરી ગયા એવા. ત્યાર પછી લીસીઆ મહાલ લીધો તેમાં એક વરસ થયું. આ વખતે પણ હું વિલાયત હતો ત્યાં મને ખબર આપવામાં આવ્યા કે લીસીઆ મહાલ પૂરા થઈ ગયો છે. મેં ત્યાંથી લખ્યું કે “એક મહાલને એક વરસ થયું તો અગીયાર મહા-લને અગીયાર વરસ થાય. પણ મારે તો મારા મરી ગયા પહેલાં આ બેઠું છે.” હવે તમે જુઓ છો કે આખા ભાવનગર રાજ્યનો ખેડુ દરબાર અને વાણી-આના કરજમાંથી મુક્ત થઈ ગયો છે.

મહારાજ સાહેબ વિલાયતથી પધાર્યા પછી એ વરસ વહીવટી અનુભવ લેતા હતા તેમાં મારી પાસેથી દરેક ખાતા સંબંધી માહોતી મેળવતા હતા. ખેડુનોના કરજ સંબંધી પ્રાન નીકળતાં મેં કહ્યું કે “૩૦ લાખ દરબારે માફ કર્યા છે અને બાકીના ૨૭ લાખ બાકી છે. ત્યારે પોને પૂછ્યું કે “૩૦ લાખ માફ કર્યાં તે માટે તમને મુસારેક્યાદી પણ બાકીના ૨૭ લાખ તો મારે ઉધરાવવાના ને? એ ઉધરાવતાં મારી શું દશ થશે?” આ સાંભળી મારી આંખમાં પાણી આવી ગયાં. મેં જાણ્યું કે એમના મનમાં એમ છે

કે આ બધા મારા ઉપર ભાર મૂકીને જાય છે, એટલે પૂછ્યું કે “આપની શું ઇચ્છા છે.” એટલે પોતે કહ્યું કે “જેમ મારા ખભા ઉપર ભાર નથી તેમ તેમ મારા ખેડુનો ઉપર, પણ ભાર ન રહે એવા એ થવા જોઈએ.” મેં કહ્યું કે “તો આપ હુકમ કરો.” પોતે કહ્યું કે “હું કાંઈ હુકમ કરી શકું નહીં પણ મારી એટલો ઇચ્છા છે કે એ ભાર ખેડુનો ઉપર ન રહે એમ થવું જોઈએ” તમે જાણો છો કે આ ૨૭ લાખ તમને આમ્ય સુધારણા ફંડમાં આપી દીધા છે. તમારા એ રૂપિયા છે, અને તમે ભેગા કરી આમ્ય સુધારણા માટે વાપરો છો. દરજારને એમાંથી એક પાંચ પણ જોઈતી નથી હવે કેટલેક ઠેકાણે એમ કહેવામાં આવે છે કે આ રૂપિયા ઉધરાવવા પડના હોવાથી અમારા માથે એ ભાર પડે છે, પણ હું તમને કહું છું કે એ રૂપિયા તમારા હાથમાં હશે તો તમે આમ્ય સુધારણા કરી શકશો, નિશાળો સુધારી શકશો, રસ્તાઓ સુધારી શકશો. અત્યારે ઘણી જગ્યાએ એવું છે કે એક ગામથી બીજી ગામ નજીક હોય તોપણ એ માઇલના ફેરમાં જવું પડે છે. આવો અનુભવ મને ઉમરાળા મહાલમાં થયો છે. આવા વાંકાચૂકા રસ્તાઓ સમરાત્રી તમે સીધા કરી શકશો. માટે હું તમને કહું છું કે ૨૭ લાખ છોડી દેવા એ ઠીક છે, કે રહેવા દેવા એ ઠીક છે, તેનો વિચાર કરજો. અને શરમાવા વિના તમે મને તમારા અભિપ્રાય આપજો.

ગઇ કાલની વાત પૂરી થઇ હવે આવતી કાલની વાત કરીએ. કરજ ન ચાપ તેની સંજાળ તો ખેડુન પાતે રાખી શકે તેના કરતા આમ્ય પંચાયત વધારે રાખી શકે. પરંતુ બીજું કરજ ન ચાપ તેની સંજાળ રાખવાની છે. એટલે આમ્ય પંચાયત દરેક ખેડુતને કેટલા રૂપિયા જોઈએ છીએ તે સમજી શકે માટે જો તે તગાવી જોઈતી હોય તેને માટે જો આમ્ય પંચાયત લક્ષમણ કરે તોજ તેને પૈસા મળે એમાં એ લાભ છે. એક તો એક લાકડા ખોટી રીતે પૈસા ન લે એટલે તેમના ઉપર તગાવીનો ભાર ન પડે. કારણ કે તમે દરેક જગ્યા જાણી શકો અને તમને ખબર હોય કે ખેડુતને ખરેખર કેટલા રૂપિયા જોઈએ છીએ. માટે તમારી લક્ષમણ પ્રમાણે જ

તગાવી મળી શકે. જો તે પ્રમાણે બંધર્યા આપતા ચાલુદારને બદલે આમ્ય પંચાયત તગાવીની ચીકી લખી આપે. મને લાગે છે કે આ વાત કરવા જેવી છે. એથી તમારા ગામમાં સુધરે, તમારી સત્તા વધે અને તમારું ભાન વધે. બીજો લાભ એ કે સહકારી મંડળી, મારી એવી ઇચ્છા છે કે વેપારી અને કચુખી વચ્ચે સંપ જોઈએ. કારણ કે દરેક પાંદું જેમ ઓસડ છે તેમ દરેક માણસની પણ જરૂરીયાત છે, વાણીઆઓ વેપાર કરીને જીવનારા છે તમે ખેડ કરીને જીવનારા છો. જો વાણીઆને વેપાર ન ચાલે, તો તેનું પોપણ પણ દરજારે કરવું જોઈએ. હું વાણીઆઓને અહીં કેહેવા માગું છું કે તમે પણ તમારા રૂપિયા સહાયકારી મંડળમાં રાખો. જેથી મંડળનો હોસાત ખરાબર રહી શકે અને તમને વ્યાજ મળે. કારણ કે માણસોને કાંઈ વેપાર જ ન રહે અને રૂપિયા છતાં એ ધીરીજ ન શકે એ બની શકે એવી વાત નથી. માટે વાણીઆની પણ જરૂરીયાત છે. આખા રાજ્યમાં હુકાળ પડે ત્યારે દરજાર ધારો કે કાંઈ ન લે, પણ આખા રાજ્યને માટે ખોરાકનો બંદોબસ્ત તેથી રીતે કરી શકે અને જો દરજારને આખું વરસ નભાવવું હોય તો એ કરોડ રૂપિયા જોઈએ તે ક્યાંથી લાવે? દરજાર શું આખા હીંદુસ્તાનની બાદશાહી પણ ન આપી શકે, તે આ વાણીઆ હાથ તો ધઈ શકે. માટે એ તમને અને દરજારને મદદરૂપ છે, હું માન એટલું જ ઇચ્છું કે વાણીઆએ જોગાની માફક ચૂસવાની નીતિ ન રાખવી પણ તેણે એવો વ્યાજ ખેડુતને પૈસા આપવા કે જેથી કરીવાર એની પાસે લેવા જાય” ત્યાર પછી મહુમ સર પ્રભાસંકરે ખેતીનાં સાધનો પરત્વે વિચારો દર્શાવતાં જો કાંઈ ગામ તૈયાર હોય તો ટ્રેક્ટરથી દરજાર તરફથી આખું ગામ એક વખતને માટે ખેડારી દેવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી હતી. પોતે જણાવ્યું હતું કે “કાંઈપણે રીતે ખેતી સુધારવાની જરૂર છે, કારણ કે પૈસાની મદદ મને તેટલી આપવામાં આવે તેથી ખેડુતની સ્થિતિ સુધરતી નથી. પણ જ્યારે તેની ખેતી સુધરે છે ત્યારે જ ખેડુતની સ્થિતિ સુધરે છે.”

જ્યાં ગામમાં એકમત ન હોય ત્યાં ગામ પંચા-
તજ રહે. પંચાયત ન થાય. પણ મારે હમણાં તો
ખેડુત અને વેપારીના સંબંધમાં વાત કહેવાની છે.
ખેડુતો ઉપરનું કરજ મટાડયું ત્યારે વેપારીઓને થયું
કે આમાં આપણને મારી નાખવાની વાત છે. પણ
એમ નથી. દરબારની ધ્વજા તો આ બન્નેને સાથે
રાખવાની છે. અને તે એ રીતે કે વેપારીઓ
ખેડુતોને રૂપિયા ધીરે અને તે એટલા ધીરે કે તે
પાકમાંથી આપી શકે. આ પ્રમાણે ગામમાં વેપારીઓ
અને ખેડુત મળી જાય તો આખું ગામ વેપારીઓનો
હસ્તે ભરી દે. જે ખેડુત દરબારશીના ૨૭ લાખ
રૂપિયા ભરી દે છે તે વેપારીઓની નાની પેઠી નહીં
ભરે એવી ધાસ્તી રાખવાનું કારણ નથી. આમ થાય
તો દર વરસે વેપાર વધે કારણ કે ખેડુતો ખર્ચ કરી
શકે એવા થાય એટલે વેપારીઓ પાસેથી તે સારી
ખરીદી કરે. માટે હું ખેડુતોને પણ કહું છું કે દર
વરસે ભરી શકાય એટલું કરજ કરવું, ખેડુતો પહેલાં
દર વરસે ૨૦ લાખ વ્યાજના ભરતાં એ સ્થિતિ
હવે નથી રહી. પણ વેપારીઓ તમારી પાસેથી વધારે
વ્યાજ લે છે તેનું કારણ એ છે કે તમે દર વરસે
એમને પૈસા ભરતા નથી. પણ જો દરવરસે તમે
રૂપિયા આપો તો તેઓ તમારી પાસેથી વધારે
વ્યાજ ન લે. છતાં જો વધારે વ્યાજ લે તો તમે
બીજેથી તમારો શાખ ઉપર લઈ શકો છો. વળી
તમારે જહુ પૈસા જોઈએ પણ નહીં. કેમકે બીજા-
રણની તગાવી તો દરબાર તમને વગર વ્યાજ આપે
છે. બાકી તો તમારે વિવાદ વાળનામાં રૂપિયા
જોઈએ તે કંતિ વેપારી પાસેથી અને કંતિ સહકારી
મંડળી પાસેથી લઈ શકે છો. મારે મત એવો છે કે
વેપારીઓએ પણ સહકારી મંડળીમાં ભળવું જોઈએ.
અત્યારે વેપારીઓ ઉપરથી આખા હીંદુસ્તાનનો
વિશ્વાસ ઉઠી ગયો છે પણ તમારે એ વિશ્વાસ ફરી
ખેસાડવો જોઈએ. વેપારીઓની કોમત હું સમજું છું,
મોટી પાંદ્યાહી પણ વેપારીઓ વગર ખેડુતોને ન
ટકાવી શકે. (લાવનગરનો દાખલો) કાંઈ રાજ્ય

પુછળ વખત ખેડુતોનું લેણું માફ કરી શકે પણ
ખેડુતોને પોપણ તો નજ આપી શકે. એવો વેપા-
રીઓજ કરી શકે.

એક વખત કરજ કાઢયું એટલે ખસ નથી, હું
નિરાંતે સૂતો નથી. મેં તપાસ કરી છે કે ફરી અઢી
લાખનું કરજ થયું છે, પણ દરબાર તમને વારંવાર
મદદ ન કરી શકે. માખાપ છોકરાંને એક વખત
આંગળી ઝાલીને મદદ કરી શકે પણ પછી તો
છોકરાએ પોતાની શક્તિ ઉપર ઉભા રહેવું જોઈએ
તેમ. આટલા માટે વેપારીઓ અને ખેડુતોના સંબંધ
જરૂરનો છે. દુષ્કાળ પડે તો બચવાનો રસ્તો વેપા-
રીઓ જ છે. ખેડુતોના સંબંધથી વેપારીઓની પેટી
કદી ખાલી નહીં રહે એવી હું એમને ખાત્રી આપું
છું. પણ રૂપિયા લેવા ખેડુત આવે ત્યારે વેપારીએ
કહેવું કે “શા માટે જોઈએ છીએ. પચાસ નહીં ત્રીશ
લઈ જા.” આમ પૂછવામાં વેપારીઓના સ્વાર્થની
વાત છે. માટે વેપારીઓને કહું છું કે તમારે સરખી
રોતે ચાલવું અને ખેડુતોને કહું છું કે તમારે વેપા-
રીઓ પાસેથી જોઈએ તે કરતાં વધારે રૂપિયા
લેવા નહીં.

ત્યારબાદ ગ્રામ્ય પંચાયતના પ્રમુખ સંબંધી ચર્ચા
યતાં એમણે કહ્યું કે “ગ્રામ્ય પંચાયતનો જે પ્રમુખ
થાય તેણે પ્રથમ વિચાર એ કરવો કે પ્રમુખ તરીકે
પોતાની યોગ્યતા છે કે નહીં ?” ત્યારપછી ફરી
કરજ નહીં કરવા સંબંધે કહ્યું કે—

મદારાજે મને મોકલ્યો છે પણ તમારી મદદ
વગર હું કાંઈ કરી શકું એમ નથી. રાજ્ય પણ
કાંઈ કરી શકે નહીં તો, તમે ગ્રામ્યપંચાયત ક્ષીધી
એટલે બધું ઘર્ષ થયું છે એમ સમજવાનું નથી.
કરજ નીકળી ગયું હોય તો પાછું ન થાય તેના
ઉપાયો કરવા જોઈએ. ગ્રામ્યપંચાયતમાં તો ભક્ષામણ
થાય તે પ્રમાણે તગાવી આપવી જ જોઈએ. પણ
તમારા ઘરનાં પૈસા ચૂંતે એટલે તમારે પછી ક્યાંઈ
નહીં માગવું પડે. તમે રાજ્યએને પૈસા આપવાનાળા
બીજા માગવા શા માટે જાઓ છો? આવા દીલ્લવાળા

ખેડુતોને તો તગાવી પણ ન લેવી પડે એવી મહા-
રાજની ઇચ્છા છે. જો કે અત્યારે તમારે તગાવોની
જરૂર છે પણ તમે જેટલી તગાવી લીધી હોય
તે વરસ આખરે પાછી વસુલ કરાવી દેવી જોઈએ.

સહાયકારી મંડળીમાંથી રૂપીઆ તમે લઈ શકો છો.
આ મંડળીમાં તમારે એવું ઠરાવવું કે અમુક વ્યાજથી
વધારે વ્યાજ લેવું નહીં. દરેક પ્રાન્નપંચાયત મંડ-
ળીનું એક સરખું ધોરણ રાખી શકે નહીં કારણ કે
દરેક પંચાયતની સ્થિતિ-નાણાં સંબંધી સ્થિતિ એક
સરખી હોઈ શકે નહીં. ત્યારપછી દોર ઉછેર વગેરે
ખેતીને લગતા અન્ય પ્રશ્નોનો ઉલ્લેખ કરતાં મહુર્મ
સર પ્રલાશંકરે કહ્યું કે “દોર ઉછેરની વાત ધણી
અગત્યની છે. ગામડે ગામડે સારા મફત પૂંટ રાખ-
વાનો દરખાસ પ્રબંધ કર્યો છે. અને એટલા માટે કે
તમે ગાયોનો સારો ઉછેર કરો શકો. બેંસ દૂધ તો
આપે છે પણ ગાય તો દૂધ અને બળદ બંને આપે
છે. બાવનગર રાજ્યના ખેડુનો દર વરસે ત્રણ લાખના

બળદો બહારથી ખરીદ કરે છે એ જો ગાયોનો
ઉછેર થાય તો ધીમે ધીમે ઝોઝા થાય અને
હવિષ્યમાં આટલા રૂપીઆ બહાર જતા બચી જાય.
માટે બળદીઆને ખાતર પણ ગાયો પાળવાની જરૂર
છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં મેં જે જગ્યાઓ ગાયોના
ઉછેરની જોઈ છે. દીલ્હીમાં સરકારી છે. તેમાં સાત
લાખ રૂપીઆ ખરચાયા છે એટલે તેનો મોહ નથી
કારણ કે તે ખેડુત ન કરે તો નકામું છે. અને બીજી
નાસીકમાં. આ સંસ્થા નેવા જેવી છે. તમે બેંસો
રાખો છો પણ પાડાઓને તો ઉછરવા દેવામાંજ આવતા
નથી. શા માટે એ હું જાણું છું. પાડાઓ લૂખે
મરે છે એ મહાપાપ થાય છે માટે ગાયો રાખવી કે
જેથી એવો પ્રસંગ ન આવે.” ત્યાર પછી મહુર્મ
સર પ્રલાશંકરે દરેક ખેડુતને એક કુવો હોવો જોઈએ
અને દરેક ગામે પોતાની જરૂરીઆતની ઝીંજો પોતે
મેળવી લેવી જોઈએ એ વિચારો દર્શાવતાં કહ્યું હતું
કે “આ બધા વિચારો મહારાજના છે અને કાંઈનો
મગદૂર નથી કે તેની ના પાડી શકે.”

ફેડરેશન અંગે એક વિચારણા

(લે. રા. રા. મોહનલાલ એધવણ પરીખ)

અદારમાં સૈકાના મધ્ય ભાગ પહેલાં કાઠીયા-
વાડમાં મોગલ સલ્તનતની સાર્વભૌમ સત્તા સ્થાપિત
હતી. સને ૧૭૫૧ માં શ્રીમંત ગાયકવાડ અને પેશ્વા
સરકારે પોતાનો અમલ કાઠીયાવાડમાં બેસાડી મુગલ
સરકારનું રાજધાનીનું શહેર અમદાવાદ ઉપર ચઢાઈ
કરી તે મર ક્યું અને ત્યારથી મુગલ સત્તાનો અંત
આવી કાઠીયાવાડમાં શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર અને
પેશ્વા સરકારનો રાજકારભાર શરૂ થયો. મુગલ
સરકાર અને તે પહેલાના રાજાઓના વખતમાં રાજ્ય
સત્તા મોગલવાની બે પ્રકારની રીત હતી. એક

સરકારના ખાલસા મહાલોનો કારોબાર મધ્યવર્તી
સરકાર તરફથી ચલાવવામાં આવતો હતો તે અને
બીજી રીત, પેશકશી લઈને મુગલ ધારણ કરનારાઓ
તરફ તેઓના ગામોનો વહીવટ વીગેરે કરવા દેવાની.
આ બીજી રીતમાં કાઠીયાવાડના થોડા મહત્વના
જમીનદારો અને બીજા મહત્વના એક અગર વધારે
ગામો ધારણ કરનારાઓનો સમાવેશ થાય છે. તે
વખતની માન પ્રતિષ્ઠાનો પ્રચીત માન્યતાઓને
અનુસરી આ જમીનદારો પોતાની પેશકશી, મુલક-
ગીરોનું લશ્કરી બળ તેમની સામે આવ્યા શિવાય

નહિ ભરવામાં માન સમજતા. પેશકશીની રકમો વસુલ કરવા સારૂ લશ્કરને તેમના મુલકોમાં લઇ જવાની જરૂરીઆત ઉપરિચિત થતી. આવી લશ્કરી હાલચાલ મુલકગીરીના નામથી ઓળખાતી અને આવી રીતે વસુલ કરવામાં આવતી ખંડણી છતથી મેળવેલા કાયમના સ્વરૂપની ગણાઈ. સંસ્થાનીકા પશુ ખંડણી વસુલ કરનારાઓને સાર્વભૌમ સત્તાધીશ માની દેશમાં શાંતી જળવવાનો તેમનો ધર્મ સમજતા. શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર અને પેશ્વા સરકારે પોતાના પુર્વગામી સરકારોએ અખત્યાર કરેલી રાજ્ય વહીવટની પ્રણાલિકા કાઠીયાવાડના સંસ્થાનીકા તરફ ચાલુ રાખી.

ભોગલ પાદશાહીના અંત પછી, પેશ્વા અને શ્રી. ગાયકવાડ સરકારે, જીતેલા ખાલસા મહાલ અને ખંડણીના મુલકના સામાર્થિક રાજ્ય વહીવટની વહેંચણી કરી લઈ, પોતપોતાની સ્વતંત્ર સત્તા પોતાના તાબામાં આવેલા મુલક ઉપર ભોગવવા લાગ્યા. ઉત્પન્નની સરખી વહેંચણી કરી લેવા માટે કેટલાક મહત્વના સંસ્થાનોની ખંડણીમાં ખન્ને સરકારોનો ભાગ રાખવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે વહેંચણીની વ્યવસ્થા પૂર્ણ થયા પછી કેટલોક વખત સુધી કાઠીયાવાડના જમીનદારો પાસેથી પેશ્વા સરકારના અમલદારો ખંડણી વસુલ કરતા હતા પરંતુ પાછળથી પોતાના ભાગની ખંડણી વસુલ કરવા પેશ્વા સરકાર અસમર્થ થવાથી, પોતાની ખંડણી વસુલ કરવાની સંપૂર્ણ સત્તા શ્રી. ગાયકવાડ સરકારને સોંપી આપી. આથી પૂર્ણ ખંડણી સંબંધી કાઠીયાવાડમાં વસુલ કરવાની સત્તા શ્રી. ગાયકવાડ સરકારને પ્રાપ્ત થઈ. શ્રી. ગાયકવાડ સરકારનો સ્વામીત્વ સંબંધ કાઠીયાવાડમાં સ્થાપીત થયો.

ઓગણીસમા સૈકાની શરૂઆતમાં વડોદરા રાજ્ય-વહીવટમાં મદતા આવવાથી, કાઠીયાવાડનાં સંસ્થાનો મોઢે મોઢે આંતર વિગ્રહ જમાવવા લાગ્યાં અને પરિણામે કાઠીયાવાડમાં અંધાધુંધીનો પ્રસાર થઈ મોઢાની સલામતી અને આખાદી જોખમમાં આવી

પડી. આવી પરિસ્થિતિ ચાલુ રહે એ અંગ્રેજ રાજ્ય-વહીવટને ઈચ્છવાનું નહિ જણાવાથી, દેશમાં સુલેહશાંતી તથા આખાદી જળવવા કાઠીયાવાડનાં ખંડણી ભરનારાં રાજ્યો અને શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર વચ્ચે કરારો કરાવી લેવામાં આવ્યા. આ કરારથી દેશમાં શાંતી જળવવાની મુખ્ય અને મહત્વની જવાબદારી શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર ઉપર રાખવામાં આવી.

આ કરારની અમલ જાગવણી સારૂ શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર તરફથી વીસેરાવ દેવાજીની કાઠીયાવાડના સરસુખા તરીકે નિમણુંક કરવામાં આવી અને તેમને નીચે પ્રમાણેની ફરજો સુપ્રત કરવામાં આવી.

૧ કર્નલ વોકર તરફથી ફરાવવામાં આવેલી ખંડણીની રકમ વસુલ કરવી.

૨ રાજ્યગાદીના વારસાઈની તકરારનો નિકાલ કરવો.

૩ સંસ્થાનોમાં પકડાયેલા રૈયત શિવાયના ઇસમોને ગુન્હાની શિક્ષા કરવી.

૪ છુટારુઓને પકડવા.

૫ જે સંસ્થાનીકા દેશની શાંતીમાં વિક્ષેપ નાંખતા હોય તેમને શિક્ષા કરવી, અને

૬ જે સત્તાધીશો તરફથી સત્તાનો દુરુપયોગ કરવામાં આવે અથવા પોતાની સ્થાનિક હકુમતમાં મહત્વની અંધાધુંધી પ્રસરવા દે તેવા કામોમાં હાથ ધાલવો.

ઉપર પ્રમાણે સંપૂર્ણ સત્તાથી રાજ્યવહીવટ શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારથી ચલાવવામાં આવતો હતો.

સને ૧૮૨૦ માં દેશની આખાદી-શાંતી અને સુરક્ષિતતા જળવવા સારૂ ખંડણી ભરનારાં રાજ્યો સાથે શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે સંધિ સંબંધ નહિ રાખતાં, ગાયકવાડ સરકારની મદદની જરૂર પડે ત્યાં સુધી શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારની ખંડણી વસુલ કરી આપવાનું કામ કંપની સરકારે પોતાના હાથમાં લેવાનું ફરાવી સ્પષ્ટ રીતે ઉલ્લેખ કર્યો કે શ્રીમંત

ગાયકવાડ સરકારનું સ્વામીત્વ અને એમના હક્કો હવે બાંધે છે એવી વાત ખ્યાનમાં રાખી કાળજીપૂર્વક ખંડેણી બરનાર સંસ્થાનીકા સાથેના દરેક બંધનકાર કરવામાં આવશે. આવી રીતે કાયમ માટે નહિ પરંતુ અચોક્કસ મુદત માટે શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારનો વહીવટ કંપની સરકારે પોતાના હાથમાં લઈ તે વહીવટ અંદાંપિ પોલીટીકલ એજન્સી દ્વારા ચાલુ રહેલો છે.

ઉપર જણાવેલી રાજ્યકારોચારીની પ્રણાલિકા નેતી શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારનું, કાઠોવાવાડના ખંડેણી બરનારા તાલુકદારો કે સંસ્થાનીકા ઉપરનું સ્વામીત્વ જે કે સીધી રીતે નહિ પણ અંગ્રેજ સરકારની માર્ગે આજમુધી ચાલુ રહેલું છે એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે.

હવે હિંદુસ્તાન સરકારના બંધારણમાં મુધારા ૧૧માં આવી પોલીટીકલ એજન્સીઓ કાઠી નાખવાનું વવામાં આવ્યું છે. હાલની હિંદુસ્તાન સરકારને લે ફરજ સરકાર સ્થાપન કરવામાં આવનાર છે. યોજનામાં દેશી સંસ્થાનીકાનો પણ સમાવેશ વામાં આવનાર છે.

ફરજ સરકારની યોજના દાખલ થવા સાથે યોવાવાડનાં ખંડેણી બરનારાં રાજ્યો-તાલુકદારો કે નીચે પ્રમાણેના માર્ગો છે.

૧ પોતે સમવાય રાજતંત્રના એક ઘટક Unit કે સામેલ થવું.

૨ પોતાનો એક સમુહ (Confederation) સ્થાપન કરી ફરજ સરકારના એક ઘટક તરીકે દાખલ થવું, અને

૩ પોતાની આસપાસનાં મોટાં રાજ્યો સાથે બંધી જઈ ફરજ સરકારના ઘટક તરીકે દાખલ થવું.

ફરજ સરકારના ઘટક માટે જે લાયકાતો હાવેલી છે તે ખંડેણી બરનારા રાજ્યો-તાલુકદારો પોતે મેળવી શકે તેમ નથી એટલે પહેલો માર્ગ તેમને માટે બંધ રહેલો છે.

બીજો માર્ગ પોતાનો સમુહ (Confederation) સ્થાપન કરી દાખલ થવાનો છે. આવી રીતે કરવામાં

આવે તો ફરજ સરકારમાં સ્થાનાંપન થવાં સાથે આવા સમુહના સભાસદો પૈકી એકને પોતાનો પ્રમુખ નીમવાની જરૂર રહેશે, કાયદા પ્રમાણે આવી રીતે એક વખત ચૂંટાયેલા પ્રમુખ કાયમનો પ્રમુખ રહેશે અને સમુહ (Confederation) માં જોડાયેલા સંસ્થાનીકા ઉપર પોતાનું સ્વામીત્વ તે ધારણ કરશે. આ વસ્તુસ્થિતિ, એક બીજા સંસ્થાનીકો તરફની બીન્ન બીન્ન લાગણીઓના કારણે આવા નાના સંસ્થાનીકાએ પસંદ કરવા જેવી છે કે કેમ એ એક વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. અને કદાચ આવો સમુહ (Confederation) શક્ય થાય તોપણ એક બીજા સંસ્થાનીકાનાં જુદાં જુદાં હોતાની દ્રષ્ટિએ યોજનામાં અવ્યવસ્થા રહેવાનો સંભવ રહે છે તેમજ આવી રીતે ફરજ સરકાર સાથે જોડાવાથી સમવાય રાજતંત્રની ખર્ચનો ફાળો પણ આવા સંસ્થાનીકાને તાલુકદારોને આપવો પડે. હાલની નાણા વિષયક સ્થિતિનો વિચાર કરતાં હાલનું ઉત્પન્ન એ સંસ્થાનીકા-તાલુકદારો માટે લાગ્યેજ પુરતું છે. એટલે તેમને રાજકીય ખર્ચનો ફાળો આપવા સવડ રહેશે નહીં—આને માટે ઉત્પન્નના નવા નવા માર્ગો શોધવાની તેમને જરૂર રહેશે. ઉપરાંત સ્થાનીક બંદોષસ્ત-સુલેહશાંતી બળવો માટે પોલીસ વગેરેના ખર્ચ ઉપાડી લેવાની તેમના ઉપર ફરજ પડશે. હાલમાં આ ખર્ચ ખંડેણી બરના તાલુકદારો માટે શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર તરફથી સોસવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થતી ખર્ચની જવાબદારીઓ પુરી પાડ્યા પછી પોતાની હકુમત તજેના લોકોની સામાન્ય મુખરવાસ્થ, સમવાડતા માટે જોગવાઈ કરવા અવકાશ રહેશે કે કેમ એ એક શંકાજ રહે છે. આ કારણો વિચારમાં લેતાં ખંડેણી બરનાં સંસ્થાનીકા-તાલુકદારો માટે સમુહતંત્રની યોજના બંધાઈ નથી એમ જણાય છે.

હવે ત્રીજો માર્ગ આસપાસનાં મોટાં રાજ્યો સાથે જોડાઈ જવાનો છે. મોટાં રાજ્યોમાં જોડાવા સાથે કોતો તેમણે શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર સાથે

નેડાનું નેષ્ટએ અથવા એવાજ બીજા રાજ્ય સાથે નેડાનું નેષ્ટએ. કાઠીયાવાડનાં મોટાં રાજ્યોનો વિચાર કરતાં શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર સાથે નેડાવામાં જ બધી દ્રષ્ટીએ સરળતા થશે એમ લાગે છે. શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના રાજ્યનો મુલક કાઠીયાવાડમાં હોઈ તે ખંડણી ભરનારાં રાજ્યો તાલુકદારોના પ્રદેશ સાથે સંકળાયેલો કે નજીક આવેલો છે, શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના રાજ્યનો કાઠીયાવાડમાં આવેલ મુલકનો રાજ્ય કારોબાર સરળતાથી થતો હોઈ એ પ્રદેશના લોકો સુખશાંતિ અને આખાદી ભોગવે છે, શ્રીમંત સરકાર ગાયકવાડ સરકારનો રાજ્ય કારોબાર અંગ્રેજ સરકારના મુલક પ્રમાણે દરેક દિશામાં ચાલે છે. શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના કાઠીયાવાડના મુલકના પ્રગતિનાં પ્રશ્નો અને ખંડણી ભરનારા તાલુકદારોના પ્રદેશના પ્રશ્નોમાં ઘણી જ સામ્યતા છે અલક એકજ પ્રકારના છે એટલે ખંડણી ભરનારા તાલુકદારોના પ્રદેશના પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવો તથા સુવ્યવસ્થિત રાજ્ય કારોબાર ચલાવવો શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારને અનુકુળ છે.

રાજકીય દ્રષ્ટિથી વિચાર કરતાં ખંડણી ભરનારા તાલુકદારોને પોતાની સાથે ભેળવી લેવાનો કમપ્રાપ્ત હક્ક શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારને મળે છે. મુગલ સત્તાના અંત પછી તમામ બાદશાહી અધિકારો પૂર્ણપણે શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર તરફથી ખંડણી ભરનારાઓના સંબંધમાં સન ૧૮૨૦ સુધી સીધી રીતે ભોગવવામાં આવ્યા. અને સને ૧૮૨૦ની સાલથી આ અધિકારો શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે નામદાર ધોડીશ સરકારને પોતાના વતી અચોડસ મુદત માટે આપેલા છે. એટલે ન્યારે ના. ધોડીશ સરકાર એ અધિકારો પોતાની પાસે વધુ મુદત માટે ચાલુ રાખવાનું પસંદ નહીં કરે તો તે શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારને પરત સુપ્રત કરી દેવા નેષ્ટએ. હાલની એજન્સી પદ્ધતિ શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર વતી છે એટલે તે બંધ થતાં તે ટેકાણે શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર રચનાપત્ત ચાલે છે.

શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર અને ખંડણી ભરનારાઓ વચ્ચેનો સીધો સંબંધ રવા માટે વડોદરામાંના રાજ્ય કારોબારની શીથીલતા જવાબદાર હતી. હવે શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના રાજ્યનો દરેક ખાતાનો કારોબાર મુધરેલા પશ્ચિમના દેશોને અનુમતી ધોડીશ કિદમી ધોરણે ચલાવવામાં આવે છે, વડોદરા રાજ્ય કિદમી સ્તાનના દેશી સંસ્થાનોમાં આદર્શ સંસ્થાન તરીકે અનુપમ સ્થાન ભોગવે છે. એ રાજ્યની ન્યાયની પદ્ધતીમાં સંગીત મુધારો થયેલો છે. જહોર સલામતી માટે બહોળા ખર્ચે પોલીસ ખાતાની ગોઠવણ કરવામાં આવેલી છે. રૈયતની માનસિક ઉન્નતિ માટે કેળવણી ખાતું મોટા પાયા પર આધુનિક પદ્ધતિથી ચલાવવામાં આવે છે. જહોર આરોગ્યતા માટે વૈદકખાતું મોટા ખર્ચેથી નિભાવવામાં આવે છે. લોકોની સામાન્ય સુખસોઈ માટે ઠેરઠેર રેલ્વે તથા પાકા રસ્તા મોટા ખર્ચેથી તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને વિચાર સ્વાતંત્ર્યના અગાધિત હક્કો લોકો ભોગવી રહ્યા છે. પ્રજાને શુદ્ધ ન્યાય મળે તે માટે ન્યાયખાતું અને કારોબારી ખાતું તદ્દન એક બીજાથી સ્વતંત્ર રાખવામાં આવ્યું છે-રાજ્યનાં જુદા જુદા ખાતાઓમાંથી આવતા મહત્વના પ્રશ્નોની વિચારણા કરવા માટે સ્વતંત્ર કારોબારી મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું છે; તેમજ ધારાસભા પણ સ્થાપવામાં આવી છે,

શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના અમરેલી પ્રાંતની ભુરચના નેતાં આ પ્રાંતનો મુલક ખંડણી ભરનારાઓના પ્રદેશને લાગીને આવેલો છે એટલે આ સંસ્થાનિકોના વડોદરા રાજ્યના નેડાલુથી તેમને એ વ્યવસ્થિત બંધારણ પુર્વેકની રાજ્ય પદ્ધતિના લાભો મળશે ઉપરાંત ફેડરલ સંસ્કારની સાથે નેડાવાધી આપવાનો થનાર ખર્ચના ફાળાનો ભોગને પણ તેમને સંહન કરવાનો પ્રસંગ આવશે નહિ અને એવી રીતે પોતાનું સંસ્થાનિક તરીકેનું અસ્તીત્વ જળવી પોતાની તથા પોતાના લોકોની પ્રગતિ સાધી શકશે.

એક સૂચના.

[તાલુકાદારોની એસોસીએશનના સભ્યોને, તેઓએ કયાં જોડાવું તે સંબંધી વિચારો દર્શાવનારો એક ખાતગી પરિપત્ર અમને પ્રસિદ્ધિ અર્થે મળ્યો છે તે અંગે આ નીચે આપીએ છીએ. લેખક પોતાનું નામ આપ્યું નથી. ત'ની]

કોનક્રીટનશીઅલ,

રાજકોટ સીવીલ સ્ટેશન,
તા. ૮, નવેમ્બર ૧૯૩૮.

ભાઈઓ,

આપણે આજે એક બહુજન મહત્વનો સવાલ કે જેના નિર્ણય ઉપર આપણા સંવેદના ભવિષ્યનો આધાર રહેશે તેવા પ્રશ્નને બહુજન છુટથી ચર્ચા કરવા બેગા થયા છીએ. આપના સરવેના ખ્યાલ બહાર નથી ને મારે કહેવાની પણ જરૂર નથી કે આવા જ્યારે જ્યારે મહત્વના પ્રશ્નો આવે છે ત્યારે તેને પહોંચી વળવા માટે સમુદાય બેગા થવું જોઈએ. ને તેની ધણીજ છુટથી ચર્ચા થવી જોઈએ. આપને માટે જણાવવું જોઈએ કે આજની વાતો આપણી અંદર અંદરની છે. ને તદ્દન ખાતગી છે જેથી આપે તે છુટથી કરવા માટે વિનંતિ છે.

મને આ પહેલાં કેટલાક પ્રશ્નો આવેલ ને આ ખાખતમાં મેં મારા વિચારો એસોસીએશનની મીટીંગમાં રાજકોટ મુકામે જણાવેલા ને તે સિવાય હું જ્યારે આ પ્રશ્ન સમજાવવા માટે નીકળ્યો ત્યારે ખરા મુદ્દા ઉપર આવી અમુક સાચા રથાન ઉપર આવવા મેં આપને વિનંતિ પણ કરેલી હતી.

આપણે હવે સારી રીતે જાણી શક્યા છીએ કે આપણને આ કાર્યમાં ધણીજ મુશીબતો છે ને તે શું શું છે તે હાલ જાણવી અશક્ય છે અને તે ગંભીર સ્વરૂપની કેટલી પણે તેની અટકળ કરી શકાતી નથી. આપણે જ્યાં સુધી એક બીજાના માહે-માહેના વિચારો જાણી કોઈ નિર્ણય ઉપર આવી અમુક લાઘન ઝાળખીએ કે જેનાથી તે આપણને

પોતાનેજ તેમજ આપણા ભાઈઓને પણ તે ઉપ-યોગી ને હિતકારી થાય ને જે હાલ વિચાર થાય છે કે “ખમણું ને જોવું” તે તત્ત્વ ભયંકર વાવાઝોડું બહુજન તિવ્ર વેગથી દોડવું આવતું હોય તેને માટે નકામું છે. આપને એટલું તો ચોક્કસ કહી શકું પડશે કે આ વાવાઝોડું એકલું નથી પણ તેની સાથે ધણીજ ગુંથવણ ભરેલા વાવાઝોડા ઝડપથી બહુજન હુંકે સમયમાં આપણા પર આવી પડશે.

હવે હું મુખ્ય સવાલ ઉપર આવું છું.

૧. આ છેલ્લા દશકામાં આપણે આપણી ઉપજ નરમ બનરને અંગે ધણુંજ નુકશાન થયું છે. એકલ રાજ્યનો ખરો આધાર ને ઉપજ દેનાર અધિષ્ઠાતા છે તેમજ આપણા માન મરતબાને ટકાવનાર પુરુષ છે. ઉપજના અંગે આ દશકામાં આપણી ઉપજ ૫૦% ખાતીથી ઘટી ગઈ છે ને આપણે જ્યાં આ ખાખત સુધારવાની શીકર હતી તે દરમિયાન આ બીજી ફીકરો આવી પડે છે.

૨. આપણને એક કરતાં વધારે વખત કહેવામાં આવેલું છે કે એજન્સી અથવા ગવર્મેન્ટની પોલીટીકલ મશીનરી ભવિષ્યમાં હવે રહેવી અશક્ય છે ને કદાચ આપણે આપણા ખર્ચે તેની સ્થિતિની મશીનરીની હરતી કાયમ રાખવા નવીન રચના કરી તૈયાર કરીએ ને તેનું ખર્ચ ઉઠાવીએ તેમજ તેને લગતા તમામ ખર્ચો કરીએ તો કેટલા ટકા આવશે, તેનો જો વિચાર કરીએ તો આશરે ૩૫% થી ૪૦%

ટકા. જોડેલો ખર્ચ આવવા સંભવ છે તે આ ખર્ચ થોડાજ કાળમાં પુરેપુરા ૧૦૦ એ ૧૦૦ ટકા સુધી પહોંચશે તે રાજ્યની ઉપજ ખર્ચ નર્મ આપણા નભાવ માટે કાંઈ રહેશે નહિ તે જેથી આપણી છાંદગી કે વૈભવનો અંત આવ્યો જ સમજવાનો છે.

૩. આપણે ધડીક વિચાર કરીએ તે કોનફીડરેન્સ સ્કીમ ઇલેક્ટ્રીક, એકઝીક્યુટીવ સલાસદો નીચી નવીન ઉત્પન્ન કરીએ તો પણ ઉપર જણાવેલું પરિણામ આવવાનું છે. આનું ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડીયા એકટ પ્રમાણે ધર્મ શકશે નહિ કારણ કે તેમાં વંશ-પરંપરાના માટે આપણે માટે રાજ તરીકેની પસંદગી કરવાની છે ને તેમ થવા પહેલાં તેને, એડમીનીસ્ટ્રેશન તેમજ સંરક્ષણ માટે તેમજ ઈતર તેવા પ્રકારનાં સાધનો માટે તેમજ ઈતર સર્વ માટે પુરતી રીતે પુરા પાડવાના છે અને તેમ કરવા માટે આપણને બહુજ મોટી રકમ એકઠી કરી પ્રથમ સીલક ફીડરેશનમાં જોડવા પહેલા રાખવી પડશે. ઘણા દરખાસો તેમજ નોનજુરીશરીફકેશનલ દરખાસો તરફથી જુદી જુદી રીતની કોનફીડરેન્સ સ્કીમો એજન્સીમાં રજુ થઈ છે તેનો એકેનો જવાબ તેવી સ્કીમ મંજુર થયા બાબત મળ્યો હોય તેમ કોઈના જણવામાં નથી અગર તેવી સ્કીમ માટે ઉત્તેજન અપાયું હોય તેમ પણ લાગતું નથી. જેથી આપણે હવે તેવી સ્કીમો ઉપર બહુજ થોડા ભરોસો ને આશા રાખવી જોઈએ ને આર્થિક સ્થિતિનો વિચાર કરતાં તે આપણને ઘણીજ ભારે પડતી ને ચલાવવી ઘણીજ મુશ્કેલીવાળી ધર્મ પડશે. આપણે જેમ વધારે ક્ષેત્રકળથી કે સમુદાયી જોડાઈએ તેમ આપણને તે ફાયદાકારક છે ને તેવી રીતનું આપણું કોનફીડરેન્સ કરી સમુદાયી એક વિશાળ ક્ષેત્રકળ સાથે જોડાઈએ તો તે મજાનું ને તમામ પ્રકારે હિતકારક છે.

૪. મારે અહીંયા કહેવાની જરૂર નથી કે પિટ રાજ્યમાં જોડાણ કરવા ફરજ પડશે તો આપની શી વલે થશે તે કલ્પના કરી શકાતી નથી ને તેવી રીતે જોડાણની દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના રેટોમાં પોલીસી

અબત્તાર ધર્મ છે. કેટલાંક પિટરાજ્યો તેવા પ્રકારની જોડાણની ને તેમનું સાવંભોમત્વ આપણા ઉપર ફરી સજીવન કરવાની ને તેમની નીચે લેવાની આતુરતાથી તક જોઈ રહ્યા છે.

૫. કોંગ્રેસની ચળવળ આપણા ખેડુતોને બહુજ વિચિત્ર સ્પીરીટ ચઢાવે છે ને તેમની આંખોમાં જોરનું અંજન કરે છે ને આપણને કરવેરાં ન ભરવા પ્રેરે છે. ને તેમનાથી પણ આપણી ઉપજને ઘણું ટકાનું નુકશાન થયું છે, તેટલુંજ નહીં પણ આ ચેપી રોગ હવે વધારે પ્રમાણમાં કેટલેક ટકાણે કેન્હેલોપ થએલ છે. જેમ દર્દી મોટા ઝોપરેશન સિવાય સુધરે તેમ ન રહે તો હાલના સ્થેજમાં પકડાતા તે રોગ નાશ કરવા સિવાય બીજો ઉપાય રહેતો નથી તેમ તે નાશ કરવા આપણી સ્થિતિનો પણ તેની સાથે અંત આવશે તેમ થવા લાગ્યું છે.

૬. લોકોની મનસ્થિતિ બહુજ પ્રમાણમાં કમળ બહાર ગઈ છે. અને કોંગ્રેસવાળા તેમને ખોટી રસ્તે મદદ કરે છે. આવા હુમલાઓ હવે ઘણા રેટોમાં થયા છે અને તેનાથી ઉપજને નુકશાન કરતાં તેમજ આપણી સત્તાને અપમાનકારક ઉઘાડી રીતે વર્તન કરે છે. આ સ્થિતિથી આપણે પ્રથમ ચેતવાનું છે. આ માટે વર્તમાનપત્રોનું પ્રમાણપત્ર બસ છે. આપણે પ્રથમ કોનસીટ્યુશનલ સુધારાઓ કરી બહુજ બળવાન સંરક્ષણ કરી એક જ જોડાઈને સલામત થવું જોઈએ અને આપણું હિત મંભાળવું જોઈએ. જો તેમ કરવામાં નહીં આવે તો આપણી સ્થિતિ પળવારમાં જતી રહેશે.

૭. મારે આપના પ્યાન ઉપર મુકવું જોઈએ કે ત્રીજા વર્ગના અને ચોથા વર્ગના રામજોએ કોમવાર તત્વની સ્કીમો રજુ કરી છે પણ તેનો હજુ જવાબ કોઈ ને મળ્યો નથી. આવી કોમવાર સ્કીમો મને જરૂર ખાસ કરી લાગે છે કે લાંબા કાળે આપણને તદ્દન હાનીકારક છે ને આપણા હિતને અકબંધ બળવાવા માટે ઉપયોગી થશે નહીં ને આનું સર્વાનુમતે પણ સ્વીકારાશે નહીં.

૮. મારે કહેવાની જરૂર નથી કે હિંદુસ્તાનના બે ભાગો બહુ જ થોડા વખતમાં થશે. એક બ્રીટીશ ઇન્ડિયા અને બીજો ઇન્ડિયન ઇન્ડિયા. બ્રીટીશ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ પક્ષની દોરવણી નીચે રહેશે જ્યારે કોનસીટુશનલ રાજસત્તા ઇન્ડિયન ઇન્ડિયામાં રહેશે.

૯. પહેલો ભાગ બ્રીટીશ ઇન્ડિયાનો આપણા માટે નકામો છે તે સ્વરાજ્યની લાઈન પર ડેન્ડેલપ થશે. બીજો ભાગ ઇન્ડિયન ઇન્ડિયાનો કે ઇન્ડિયન સ્ટેટસના રાજ્યની સત્તા નીચે રહેશે. હવે અહીંયાં આપણે બૂલવું જોઈએ નહીં કે જ્યાં બ્રીટીશ ઇન્ડિયાનો એપ ઇન્ડિયન સ્ટેટમાં ફેલાયો છે ત્યાં હવે બીજો આ ભાગ ઇન્ડિયન ઇન્ડિયાનો કે જેને બહુ જ બળવાન રક્ષણથી અચાવે પડશે, અને જે આપણે મોટા સ્ટેટને જોડાવું નહીં તો આપણી સ્થિતિનું સંરક્ષણ પણ આવા હુમલાઓથી કરી શકીશું નહીં.

ઉપરના આ સર્વ મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં લેતાં હું ખાતીપૂર્વક હીમ્મત ધરી કહું છું કે મારો સ્વતંત્ર પોતાનો મત છે કે વહેલા મોડા પણ આપણને આ રસ્તો સ્વીકારવા ફરજ પડશે. હમણું ફીડરેશનનો રસ કુલડીમાં ગરમ ચર્ષ પાતળો ચર્ષ ગયો છે, અને તેનો ઢાળો પડવાની તૈયારી છે. વાસ્તાવ્ય નામદાર વાઈસરૉય સાહેબની કાઠિઆવાડની મુસાફરી તુરતમાં થશે ને તે વખતે આ સર્વ પ્રશ્ન નિર્ણય ઉપર આવશે. પણ જે આપણે અંદરોઅંદર એકમીગળ વિચાર કરી આપણી લાઈન કાંઈક આલેખી તૈયાર રાખીએ તો જ્યારે નિર્ણય ઉપર વાત આવે ત્યારે આપણે તૈયાર રાખેલી લાઈનનો ઢાળો આગળ ધરી તેમાં ગરમ રસ ઢાળવા કહી શકાય, અને તેમ થતાં ફીડરેશન આપણી પસંદગી પ્રમાણે થશે પણ પછી જે ગવર્નમેન્ટની સ્કીમ નક્કી કરી નાખશે તે પ્રોક્સ લાઈન લેવાશે તો આપણને તક તેમજ વખત વિચાર કરવા પણ રહેશે નહિ. જેથી આપને વિનંતિ કરવાની કે આપ છુટથી પ્રશ્નો વિચાર કરો ને એક પ્રોક્સ લાઈન આલેખી નિર્ણય ઉપર આવો.

મને ખાતી છે કે જે આપણે આજના પરીશ્રમથી એક લાઈન નક્કી કરી શકીએ તો તે પ્રમાણે આપણે જવાબો એજન્સીમાં જાય તો તેની ઘણી જ સુંદર અસર થઈ આપણે સર્વેને હિતકારક થશે.

ફીડરેશનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે ધણાં નાનાં નાનાં રાજ્યો એકત્ર કરી બેડી એકસત્તા કરવી. ને હવે તે બાબત શંકા નથી. આપણે મોટા ક્ષેત્રફળને મોટી વસ્તીના રાજ્યને જોડાઈએ તો તેના કાયદા વધારે છે તે આપ બહુ જ ગંભીર વિચારથી વિચારીને જોશો તો જણાઈ આવશે. હું ભાર ને ખાતીપૂર્વક કહું છું કે તે એક મોટા સ્ટેટ સાથે જોડાવું તે પેરેડ કે પિતૃરાજ્યમાં જોડાવા કરતાં ઘણું જ ઉત્તમ છે આનાથી આપણા ભવિષ્યના પ્રયત્નો ભાર બચશે ને જ્યારે જ્યારે પ્રસંગો આવશે ત્યારે ત્યારે રક્ષણ મળશે. ને જે આપણે આ વિચાર ઉપર આવીએ તો પછી આપણને આપણું હિત સંપાદવા માટે ભવિષ્યના માટે શું શું હિતકારક રસ્તાઓ તેમાં છે તે વિચાર કરવા પડશે તેનો વિચાર કરીએ.

૧ આપણા હક્કોનું કોઈ પણ પ્રકારે ક્યાંય ઉલ્લંઘન થવું ન જોઈએ.

૨ હાલના ખરચા કરતાં બીજો વધારો બીજા ભવિષ્યમાં પડવો ન જોઈએ.

૩ બ્રીટીશ સરકારની ગેરંટી કે બાંહેધરી જોઈએ.

૪ ભવિષ્યમાં જરૂર પ્રસંગોમાં પૂરતું સંરક્ષણ જોઈએ ને આપણા હિતનું સંરક્ષણ થવું જોઈએ.

આમ થાય તો હાલનો ઝેરી ગ્યાસ જે આપણી સત્તા ને રાજ્ય નાશ કરવાની ભીતીમાં છે તેનાથી આપણી છંદગી બચાવી શકીશું. ઘણી સ્કીમો આપણી સમક્ષમાં મુકાઈ છે પણ આપણે થોડી જાણી તેમજ જોઈ છે પણ જે આપણે આ લાઈન ઉપર આવીએ તો આ બાબત ફરી બેગા ચર્ષ વિશેષ છુટથી ને આપણા હિતના તમામ સવાલોની વિશેષ સ્પષ્ટીકરણથી ચર્ચા કરી શકીશું.

આપ સર્વ આજે શ્રમ લઈ અહીં મધ્યાહન ને છુટથી ચર્ચા કરી તે માટે આપ સર્વનો હું આભારી છું.

દેશીરાજ્યો અને ફેડરેશન

અને

કોચીન રાજ્યનું નવું બંધારણ

[ગયા એપ્રિલના મહીનામાં લંડનની ઈસ્ટઇન્ડીયા એસોસિએશન આગળ કોચીન રાજ્યના દીવાન સર રાધકૃષ્ણમ ચેટ્ટી કે. સી. આઈ. ઈ. એ 'Indian States and Federation: The new Cochin Constitution' એ નામનો નિબંધ વાંચ્યો હતો. આ વખતે જેઓ હાજર હતા તે પૈકી કોચીનના ભૂતપૂર્વ દીવાન સર આલ્બીયન બેનરજી, સર વીલીયમ બાર્ટન, મી. અનંતરાય પી. પટ્ટણી, સર હેન્રી ગીડની, મિ. રાધાકૃષ્ણ વીલીયમ્સ, સર રામસ્વામી મુદલીયાર, વગેરે ગૃહસ્થોએ આ વિષય પરત્વે પોતપોતાના વિચારો પ્રકટ કર્યા હતા. અત્યારે દેશીરાજ્યોના બંધારણ પરત્વે સમગ્ર હિંદમાં ચર્ચાચર્ચો ચાલી રહી છે એવા સંક્રાન્તિકાળમાં ઉપર્યુક્ત બાબતના વિચારો કંઈક અંશે ઉપયોગી થશે એમ ધારી અમે આ નીચે આપીએ છીએ. લેખના અંતે જે નોંધ છે તે નિબંધવક્તાની નથી, પણ અમારી છે. તંત્રી]

દેશીરાજ્યોની પ્રજા તેમજ દેશીરાજ્યોની બહારની પ્રજા હમણાં હમણાં રાજ્યોના આંતરિક વહીવટની બાબતમાં ખૂબ રસ લેવા માંડી છે. આનું એક કારણ એ છે કે બ્રિટિશ હિંદના પ્રાંતોમાં પ્રાંતિક સ્વાતંત્ર્યની સ્થાપના થઈ છે, અને તેની અસર દેશીરાજ્યોમાં પણ થઈ છે. અને બીજું સમગ્ર હિંદનું શ્રીફલ બંધારણ. પરંતુ આ બંને કારણો વિશેષ રીતે અને ચોક્કસ કારણ તો એ લાગે છે કે સમગ્ર હિંદની એકતા અર્થે દેશમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના ઉત્તરોત્તર ઉગ્ર સ્વરૂપ લેતી જાય છે એ છે. આ બધાં કારણોથી દેશીરાજ્યોની પ્રજામાં તેના વહીવટી તંત્ર પરત્વે માત્ર રસ ઉત્પન્ન કર્યો છે એટલું બસ નથી પરંતુ રાજ્યોના વહીવટમાં પોતાનો અવાજ જોઈએ એવા પ્રકારની માગણી પ્રજા કરતી થઈ છે. અર્થાત્ આ માગણી દેશીરાજ્યોમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થાપવાની છે. કેટલાકની એવી માન્યતા છે, કે દેશીરાજ્યોમાં ગેરકારોબાર ચાલે છે એટલા માટે પ્રજા આવી માગણી કરે છે પરંતુ એટલું ન બસનું જોઈએ કે દરેક દેશી રાજ્યમાં ખરાબ કારોબાર ચાલે છે એવું નથી. જોકે સર્વ પ્રકારની સત્તા રાજ-

કર્તાઓના હાથમાં હોય છે છતાં પણ ઘણાં રાજ્યોમાં અર્ધરાજ્યીય યુગના ધોરણે વહીવટી તંત્ર ચાલે છે. માઈસોર, ત્રાવણકોર, કોચીન, હૈદરાબાદ, વડોદરા, કાશ્મીર અને બીજાં ઘણાં રાજ્યોમાં એવો કારોબાર ચાલે છે કે જેની સરખામણી બ્રિટિશ હિંદના પ્રાંતોની સાથે થઈ શકે.

અર્થાત્ જવાબદાર તંત્ર માટે દેશીરાજ્યોની પ્રજા માગણી કરે છે તે, નરેશોના કહેવાતા જીલમના પરિણામનું કારણ નથી. પરંતુ હિંદની પ્રજામાં જે રાષ્ટ્રીય અસ્થિતા જન્મી રહી છે, તેને અંગે છે. કોચીન રાજ્યની પ્રજાએ આજથી પંદર વર્ષ પહેલાં આવા પ્રકારની માગણી કરી હતી અને કોચીન રાજ્યે થોડે ઘણે અંશે જવાબદાર એવા તંત્રની સ્થાપના કરી હતી, અને આ રીતે દેશીરાજ્યોમાં સૌથી પ્રથમ કોચીન રાજ્યે જવાબદાર તંત્રનો પ્રયોગ આરંભ્યો હતો.

કોચીન રાજ્ય હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારે લગભગ ૧૫૦૦ ચોરસ માઇલના વિસ્તારમાં છે. જોકે આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ઓછું છે પરંતુ તેની વસ્તી લગભગ ૧૨-૧૪ લાખ માણસની છે. અને દર ચોરસ માઇલે

લગભગ ૧૪૦૦ જનસંખ્યાનો અંદાજ આવે છે. રાજ્યની વાર્ષિક આવક લગભગ ૧ કરોડ રૂપિયાની છે. તે પૈકી ૬ ભાગ કૌશીન બંદરે જે જગત આવે છે તેમાં રાજ્યનો જે ભાગ છે તેમાંથી આવે છે. કૌશીન બંદરનું ખાંધકામ હવે લગભગ પૂરું થવા આવ્યું છે, અને બંદરના અંગનાં બધાં નિશ્ચિત કામો ત્યારે પૂરાં થશે ત્યારે આ બંદર પૂર્વમાં એક સારામાં સાફ બંદર ગણાશે. આ રાજ્યની ખાસ વિશિષ્ટતા એ છે કે બધાં રાજ્યો (ત્રાવણકોર સિવાય)ની સરખામણીમાં આ રાજ્યે કેળવણીની દીશામાં ખૂબ પ્રગતિ સાધી છે. રાજ્યમાં શુમારે ૮૦ ટકા મરદો અને ૭૦ ટકા સ્ત્રીઓ બોણલાં છે, અને અત્યારે રાજ્ય કેળવણીની દીશામાં જે પ્રગતિ સાધી રહ્યું છે તે જોતાં હવે પછીનાં દસ વર્ષમાં રાજ્યમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ અશિક્ષિત નહીં રહે.

આ રાજ્યમાં ૧૯મી સદીની શરૂઆતથી વ્યવસ્થિત તંત્ર છે. રાજ્યમાં મુખ્ય કારોબારી અધિકારી વડાપ્રધાન એટલે દીવાન છે. રાજ્યના નરેશો, ધણાં વર્ષોથી દીવાનની સલાહને અનુસરતા આવ્યા છે. અને રાજ્ય બચરથામાં કોઈ પણ પ્રકારની દરમિયાનગીરી કરી નથી. પંદર વરસ પહેલાં કૌશીનમાં લેજરલેટીવ કૌન્સિલની સ્થાપના થઈ હતી, અને એની સ્થાપના પછી એને ધણા પ્રકારની સત્તાઓ આપવામાં આવી છે. બજેટની અમુક non-Votable બાબતો સિવાયની બધી બાબતો ઉપર કૌન્સિલને મત આપવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો. સભ્યોને પ્રશ્નો પૂછવાનો અને જીલ્લો લાવવાનો અધિકાર આપ્યો હતો. અને રાજ્યના લગભગ બધા કાયદાઓ આ કૌન્સિલદ્વારા જ અમલમાં મૂકાતા. માત્ર અપવાદરૂપે અમુક બાબતો પરત્વે જ રાજકર્તાએ કાયદાઓ પસાર કરવાનો પોતાનો હક ભોગવ્યો હશે. અર્થાત્ જવાબદાર રાજ્યતંત્રના ધોરણ ઉપર આ ઉપરથી સહજ જર્મ શકાય એવું હતું. કૌશીનના મહારાજાએ પોતાના ૭૬મા જન્મદિન પ્રસંગે જાહેર કર્યું કે રાજ્યતંત્રમાં પ્રખ્યાત વિશેષતઃ ભાગ લેતી યાવ એમ કરવાનું તથા

ધારાસભાએ સુટેલા પ્રધાનને અમુક ખાતાંઓ ઉપરનો વહીવટ સોંપવાનું એમણે નક્કી કર્યું છે. વિશેષમાં એમ પણ જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું કે પ્રધાન, પોતાનાં બધાં કામો માટે કૌન્સિલને જવાબદાર રહેશે. પ્રધાનને સોંપવાનાં ખાતાં આ પ્રમાણે છે.

- (૧) ખેતી.
- (૨) સહકાર.
- (૩) ગૃહઉદ્યોગ.
- (૪) જાહેર તંદુરસ્તી.
- (૫) પંચાયતો.
- (૬) અંત્યજનોદ્વાર.

ઉપર પ્રમાણે તા. ૧૭મી જુને નવું બંધારણ જાહેર કરવામાં આવ્યું. આ બંધારણ ધડવામાં મહારાજાની ઇચ્છાનો બરાબર રીતે અમલ થાય અને બંધારણ જેમ અને તેમ સાદું અને તેની ખાંસ કાળજી રાખવામાં આવી છે. અને તે "ગવર્નમેંટ ઓફ કૌશીન એક્ટ ૧૯૩૮"માં વિગતેસર આપવામાં આવ્યું છે.

નવા બંધારણ નીચે બધી સત્તા મહારાજાને સુપ્રત થયેલી છે. અને સ્વાયત્ત ખાતાંઓના સંબંધમાં પોતાની કારોબારી સત્તાનો ઉપયોગ તે દીવાન માર્ફત તથા સુપ્રત થયેલાં ખાતાંઓ પરત્વે પ્રધાન માર્ફત કરે છે. રાજ્યમાં કાયદા કરવાની સત્તા મહારાજા અને કૌશીનની લેજરલેટીવ કૌન્સિલ ભોગવે છે. આ કૌન્સિલમાં ૫૮ સભ્યો છે. રાજ્યના વિભાગવાર ૩૮ સભ્યોને લોકો સુટે છે. લઘુમતિ કોમોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા આઠ સભ્યોની નિયુક્તિ રાજ્ય કરે છે. ત્યારે બાકીના ૧૨ સભ્યો રાજ્યના મુખ્ય અધિકારીઓ અને ખાતાના ઉપરીઓ હોય છે. કૌન્સિલનો પ્રમુખ એ રેટ્ટનો છે. આખી કૌન્સિલમાં પ્રત્યક્ષ સભ્યોની બહુમતિ છે. અને એ સભ્યો વિશાળ મતાધિકારના ધોરણે સુટેવામાં આવે છે. જે માણસ રાજ્યને અથવા કોઈ સ્થાનિક સત્તાને કર આપતો હોય અથવા જોણે રકુલ ક્ષાંતિલ પરીક્ષા અથવા એવી બીજી કોઈ પરીક્ષા પાસ કરી હોય તેને મત આપવાનો અધિકાર છે. રાજ્યના વિભાગોવાર ભાગ પાડી નાખવામાં

દેશીરાજ્યો અને ફેડરેશન અને કોર્પોરેશન રાજ્યનું નવું ધંધારણું

આખ્યા છે. માત્ર ન્યુઝ અને લેડીન પ્રીસ્ટીઓની વિનિતિથી તેમને માટે કોમી મતદાર સંઘો આપવામાં આખ્યા છે. જે ધોરણે પુરુષોને મત આપવાનો અધિકાર છે તેજ ધોરણે સ્ત્રીઓને પણ મતાધિકાર છે. અને કોઈ પણ મતદાર સંઘમાંથી સ્ત્રીઓ ઉમેદવારી કરી શકે છે. ઉપરાંત પૂરતી સંખ્યામાં સ્ત્રીઓનું પ્રતિનિધિત્વ જળવાઈ રહે તે માટે તેમને માટે બે બેકેટો અનામત રાખવામાં આવી છે.

ધારાસભાની મુદત ત્રણ વરસની છે. સિવાય કે રાજકર્તા પોતે આ મુદત દરમિયાન તેને ખલાસ થયેલી જાહેર કરે. એકસ ઓશીસો પ્રેસીડેન્ટની ગેર-હાજરીમાં ડેપુટી પ્રેસીડેન્ટ તેની જગ્યા લે છે. ડેપુટી પ્રેસીડેન્ટ સભ્યોએ ચૂંટેલા હોય છે. કાયદા પ્રમાણે ધારાસભાના સભ્યોને વાણીસ્વાતંત્ર્ય હોય છે. અને એ નિયમ ખાસ કરવામાં આવ્યો છે કે ધારાસભાના જે સભ્યને કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાનો હક છે એ સભ્યે ધારાસભામાં અગર કોઈ કમિટીમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અભિપ્રાય આપેલો હોય અથવા ભાષણ કર્યું હોય તો તે સંખંધમાં તેના ઉપર કામ ચલાવવામાં આવશે નહીં. નીચે દર્શાવેલી અમુક ખાખતો સિવાય રાજ્યવહીવટની અંગની બધી ખાખતો ધારાસભાને સોંપાયેલી છે.

૧. બીજા રાજકર્તાઓ અથવા રાજ્યો સાથેના તથા સાર્વભૌમસત્તા સાથેના રાજકર્તાના સંબંધો.

૨. તાજ સાથે કરેલા કરારની ખાખતો.

૩. રાજ્યનું લશ્કર.

૪. હાઇકોર્ટના જજો અને એમની ફરજો પરવે.

૫. રાજકર્તાના અંકુશ તળે આવેલાં દેવળોના વહીવટ સંબંધી ખાખતો તેમજ બીજી એવી ગૌણ ખાખતો.

ઉપરની ખાખતો સિવાયની બધી ખાખતો પરત્વે ધારાસભાને ચર્ચા કરવાની છૂટ છે. ઉપરાંત એમ પણ ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે રાજ્યની નાણાં પ્રકરણી ખાખતો વિષેનો કોઈ પણ ધારો, પ્રજ્ઞાના ધર્મ કે

ધાર્મિક હકને અસર કરતો, ધારો અથવા તો રાજ્ય કર્તાઓ પોતે પોતાના અધિકારની રૂએ જે હુકમ કે જાહેરાત કર્યા હોય તેને લગતો કોઈપણ ધારો જે ધારાસભાએ કરવો હોય તો તે માટે ખહેલેલી રાજકર્તાની મંજૂરી લેવી જોઈએ.

ધારાસભાને ઠરાવો પસાર કરવાનો અને બીજો લાવવાનો અધિકાર છે. (માત્ર ઉપર કહેલી ખાખતો વિષે તે ઠરાવ કરી શકે નહીં.) ધારાસભાએ પસાર કરેલા કોઈપણ બીજાને જ્યારે રાજકર્તા સંમતિ આપે છે ત્યારે તે બીજ કાયદો બને છે. પણ અમુક ખાખતોમાં બીજમાં સુધારો કરવા માટે, દીવાન તરફથી જે બીજ ધારાસભાને પાછું મોકલવામાં ન આવે તોજ તે રાજકર્તાની સંમતિ મેળવી કાયદો બને છે. રાજકર્તાને બીજાને સંમતિ ન આપવાનો હક છે. કાયદા પસાર કરવાની સામાન્ય રીત એવી છે કે એકવાર ધારાસભામાં બીજ પાસ કરવામાં આવે છે અને પછી તે માટે રાજ્યની સંમતિ લેવામાં આવે છે. જે કે રાજકર્તાને પોતાને કાયદા કરવાની સત્તા છે પણ તે સત્તા તો તે જવલજેજ વાપરે છે.

સંપૂર્ણ વિગતો વાળું બજેટ ધારાસભા આગળ રજુ કરવામાં આવે છે. અને અમુક “નોન વોટબલ” ખાખતો સિવાયની બધી ખાખતો ઉપર ધારાસભાને મત આપવાનો અધિકાર છે. “નોન વોટબલ” ખાખતોમાં ખાસ કરીને પેન્સન અને ગ્રેન્યુએટી, લોન અને સીકોંગ ફંડ ઉપરનું બાજ વગેરે ખાખતોનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત રાજકર્તાએ કરેલા અધિકારીઓના પગારો અને ધર્મોદા-અક્ષિસ, તથા બીજાં એવાં કામો માટે રાજકર્તા નાણાં વાપરે તે ઉપર કૌંસીલને મત આપવાનો અધિકાર નથી. આ ઉપરથી જણાશે કે રાજ્યના બજેટ ઉપર ધારાસભાને ઘણી સત્તા છે. જે કે ધારાસભાના મત વિરુદ્ધ, રાજકર્તાને પોતાને જરૂરનું લાગે તેવું અમુક પ્રકારનું ખર્ચ મંજૂર કરી શકે એવો કાયદામાં ખાસ હક છે. પણ આવા ખાસ હકનો ઉપયોગ બહુ ઓછીવાર કરવાની જરૂર પડે છે.

ધારાસભાનાં ચુંટાયેલા સભ્યો પૈકી મહારાજાએ નીમેલા પ્રધાન પોતાને સોંપાયેલાં ખાતાંઓના વહીવટ કરે છે. પ્રધાનનો યગાર તથા ભત્ત્યાં વગેરેનો ખર્ચે ધારાસભાના અંકુશ તળે છે. પ્રધાનનાં હાથ નીચેનાં ખાતાંઓ પરત્વે તેનો દરજ્જો લંગભાગ દીવાનના જેટલો છે. પ્રધાનને અને દીવાનને કાંઈપણ બાબતમાં મંતવેદ પડે-ચાપ તો રાજકર્તા એવી બાબતોમાં પોતાનો હેવટનો નિર્ણય આપે છે. પ્રધાનને સોંપાયેલાં ખાતાની બાબતમાં મહારાજા પ્રધાનની સલાહ પ્રમાણે ચાલે છે. સિવાય કે કાંઈ એવી બાબત હોય કે જેમાં કારણ વશાત પ્રધાનના અભિપ્રાયથી પોતાનો અભિપ્રાય ભુલે પડતો હોય અને જેને લીધે પ્રધાનના અભિપ્રાય વિરૂદ્ધ મહારાજાને નિર્ણય કરવો પડે.

કાચીન રાજ્યમાં જે નવું બંધારણ દાખલ કરવામાં આવ્યું છે તેની ઉપર મેં રૂપરેખા આપી છે. જેઓ ૧૯૧૯ ના ગવર્નમેંટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટથી જાણીતા હશે તેને કાચીન રાજ્યના આ બંધારણમાં દિરાજ્ય પદ્ધતિ (Diarchy)ની પદ્ધતિ જાણીશે. આ પ્રકારના રાજ્ય ધોરણની ધણી ટીકા થઈ છે અને દરેક એને ધીકારતા હતા. અને કાચીન રાજ્ય માટે આ નવા બંધારણની રૂપરેખા ન્યારે નાહરે કરવામાં આવી ત્યારે ધણાઓએ, બ્રિટિશ પ્રાંતોમાં જે રાજ્યવ્યવસ્થા (Diarchy)નું ધોરણ નિષ્ફળ નીવડ્યું છે તે ધોરણ કાચીનમાં દાખલ કરવામાં આવે છે એમ કહીને તેનો વિરોધ કર્યો હતો. બ્રિટિશ પ્રાંતોમાં “ડાયરી” સફળ નીવડી છે કે નહીં તે ઉપર વિસ્તૃત વિવેચન કરવાની મને જરૂર જણાતી નથી. પણ બ્રિટિશ પ્રાંતોમાં ન્યારે આ રાજ્યપદ્ધતિની સ્થાપના કરવામાં આવી ત્યારે તેમાં હું હતો અને મારા અનુભવ ઉપરથી હું કહું છું કે Diarchy બિલકુલ નિષ્ફળ નીવડી નથી. પરંતુ એવારે જે સરકારથી પ્રાંતિક વહીવટ (Provincial autonomy) ચાલી રહી છે તેનો માર્ગ તેણે ઉલટો સરળ બનાવ્યો છે. કાચીન રાજ્યના નવા બંધારણના શુભોનો અભ્યાસ કરવા માટે જૂતકાળમાં

પ્રાંતોમાં કેવી રીતે Diarchy તંત્ર ચાલ્યું તે ઉપર વિસ્તૃત વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા નથી. છતાં ધારો કે એ તંત્રને ત્યાં નિષ્ફળતા મળી એમ માની લઈએ તો પણ એમ તો નજ કહી શકાય કે એક દેશીરાજ્યમાં એ તંત્ર નિષ્ફળ થશે. દેશી રાજ્યોમાં બ્રિટિશ પ્રાંતો કરતાં સંયોગો અને સ્થિતિ ભુદી જાતનાં હોય છે. દેશી રાજ્યમાં એક રાજકર્તા ઉપર પ્રજાની પ્રીતિ હોય છે. એટલે કે અધિકારી વર્ગથી ચાલતી પ્રાંતિક સરકાર કરતાં દેશી રાજ્યોનું તંત્ર આત્મીય (personal) તથા પરસ્પરના ગાઢ સંબંધ વાળું હોય છે. આ ઉપરાંત એક બીજો પણ તફાવત છે, અને તે એ કે હાંદુસ્તાનના રાજદારી પુરોષોને “ડાયરી” તરફ ધ્રુણા થવાનું એક કારણ એ હતું કે ત્યાં રાજ્યવ્યવસ્થાનું તંત્ર પરદેશી અધિકારી વર્ગના હાથ નીચે હતું.

એટલે હાંદના રાજદારી આગેવાનોમાં એવી લાગણી ફેલાવા પામી હતી કે જ્યાં સુધી વિદેશી અધિકારી વર્ગના હાથમાં રાજ્યસત્તા રહેલી છે ત્યાં સુધી પ્રજાથી ચુંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ અને પ્રધાનો માટે પ્રાંતની વહીવટી બાબતો ઉપર કાળ રાખવાનું અશક્ય બનશે. પરંતુ આવા પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિ સામાન્ય રીતે દેશી રાજ્યોમાં હોતી નથી. ધણું દેશી રાજ્યોમાં સનદી અમલદારો, ત્યાંના જ સ્થાનિક માણસો હોય છે. જેઓ રાજ્યના હિતમાં બીજા કાંઈ રાજદારી માણસ કરતાં ધણો ઉડો રસ ધરાવતા હોય છે. રાજ્યના આ નોકરો પાછળથી ઉડી જનારા પક્ષી જેવા નથી હોતા. પણ તેઓ નિવૃત્તિ લીધા પછી પણ એ પ્રજાની સાથે રહેવાના છે, કે જે પ્રજાની તેઓએ અસુક કાળ સુધી સેવા કરી છે. એટલે કે પ્રજા અને રાજ્યના નોકરો વચ્ચે દેશી રાજ્યમાં એક જાતની એકતાની ગ્રંથી બંધાયેલી હોય છે. આવા પ્રકારની એકતા પ્રાંતોમાં ન હતી. અર્થાત ખાસ કરીને બે બાબતોએ (૧) રાજકર્તા તરફની અંગત પ્રીતિ, અને (૨) રાજ્યના નોકરો અને પ્રજા બન્નેનાં હિતોની સમાનતા-એ દેશી રાજ્યોમાં ધણું અનુકૂળ વાતાવરણ પેદા કર્યું છે. આ પ્રકારનું

અંતુદ્ધન વાતાવરણ બ્યારે ૧૯૧૯નો કાયદો પ્રાંતોમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો ત્યારે ન હતું. એટલે મારો અભિપ્રાય પ્રમાણે બ્રિટિશ પ્રાંતોમાં Diarchyનું તંત્ર નિષ્ફળ નીવડ્યું છે માટે તે ધોરણે કૌચીનમાં જે નવું રાજ્ય બંધારણ દાખલ કરવામાં આવ્યું છે છે તે નિષ્ફળ જશે એમ ધારી લઈ તેને તુરંત ગણવું એ યોગ્ય નથી.

આ બંધારણની વિસ્તૃત યોજના સંબંધી મહા-રાજ્યને સલાહ આપ્યા પહેલાં મેં 'ડાયર્કી' સિવાયની બીજી કાર્પષણ બંધારણીય યોજના ઉપર ધણો ગંભીર પણે વિચાર કરી જોયા હતાં. પણ મારે સ્પષ્ટ રીતે કબૂલ કરવું જોઈએ કે જવાબદારી વાળી રાજ્ય વ્યવસ્થાના ક્ષેત્રમાં ડાયર્કી સિવાયની બીજી કાર્પષણ બંધારણીય યોજના મને હાથ લાગી ન હતી. બ્યારે માત્ર અમુક કારણો વશાત પ્રજાને બધી જવાબદારી સોંપી દેવી તે પણ શક્ય ન હતું. કેટલેક ઠેકાણે ડાયર્કીને વખોડવામાં આવે છે એટલું જ નહીં પણ જવાબદાર સરકારને પણ વખોડવામાં આવે છે. યુરોપમાં જવાબદાર સરકારને બદલે "ડીક્ટેટર શીપ" તો બીજી માર્ગ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે. જો કાર્પષણ બંધારણ, પ્રજાતંત્ર વાળું રાજ્ય વ્યવસ્થાનું ધોરણું સ્વયંસે કે જે પ્રજાતંત્રના દોષોથી તેમજ "ડીક્ટેટર શીપ"ના દોષોથી મુક્ત હોય તો તે ખરેખર સંતોષી સેવા બંધનશે. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે એને આવી કાર્પષણ બંધારણ ચોક્કસ જરૂરી નથી.

કૌચીન રાજ્યના બંધારણનો વિસ્તૃત અભ્યાસ કરવાથી જણાશે કે ધારાસભા અને પ્રધાનની સત્તાઓ કેટલીક રીતે મર્યાદિત બનાવવામાં આવી છે. પણ એ રાજ્ય બંધારણનું ખરું રહસ્ય સમજવું હોય તો તેના કાયદાની કલમો અને મહારાજાએ જે જાહેરાત કરી છે તે વાંચવાં જોઈએ. જવાબદારી વાળું બંધારણ પ્રજાને આપવાથી પોતાને જે સત્તા પ્રમાણે પડશે તે સંબંધમાં બોલતાં મહારાજાએ એ જાહેરાતમાં બ્રિટિશ રાજકર્તાની દાખલો આપ્યો હતો, કે જેમણે રાજ્ય પરીવર્તન અમુક સત્તાઓ જેવી કર્યા હતાં

પ્રજાની હકિત અને વફાદારી મેળવ્યાં છે. ખરેખર આ અસરકારક તુલના છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે મહારાજાએ પોતાને બંધારણીય રાજકર્તા થવા માટે ઇચ્છેલા રાજ્યના દાખલો લેવાનું ધાર્યું હતું. મહારાજાના આવા ઉચ્ચ હેતુ ઉપરથી જ જણાય છે કે તેમણે પ્રજાના હાથમાં જે સત્તા સુપ્રત કરી છે તે સાચી સત્તા છે.

મને કહેતાં આવેલ થાય છે આ નવા બંધારણને સહકાર અને સાચા દીક્ષી ભાવનાથી રાજ્યની સર્વ પ્રજા અને બધા રાજદ્વારી પક્ષોએ સત્કાર્ય છે. આ બંધારણને તોડી પાડના અથવા તેના અમલમાં વિધો ઉભાં કરવા કાર્પષણ પ્રયત્ન કર્યો નથી. નવા બંધારણ નીચેની ચુંટણી મંજૂર કરેલી રીતે કરવામાં આવી હતી. અને કૌચીનના કોંગ્રેસ પક્ષ કે જે ધારાસભામાં એક જ બહુવચ્ચ પક્ષ છે તે પક્ષે પોતાના પ્રધાન માર્કેટ સોંપાયેલા ખાતાના પરીવર્તન જવાબદારી સ્વીકારી લીધી હતી. નવા બંધારણ હેઠળ પાર્લામેન્ટરી ધોરણે ધારાસભાની પહેલી બેઠક બોલાવવામાં આવી હતી અને પ્રજાના બધા વર્ગોની સાચી ભાવનાથી પ્રધાને પોતાની જવાબદારીઓ ઉપાડી લીધી હતી.

મહારાજાને મેં નવાં બંધારણ માટે સર્વોદ્ધ આપી તે પહેલાં રાજ્યના આંતરિક પરીવર્તનમાં એકાએક આવેલો મોટો ફેરફાર થાય છે તે સંબંધમાં સાર્વ-ભાષિતતાનો અભિપ્રાય કેવો થશે તે વિષે મારો મનમાં ધણી શંકાઓ હતી. હોદ્દાની બીજા રાજદ્વારી પુરોષોએ પણ આ શંકા દર્શાવી હતી. અને તેઓ તો એટલે સુધી કહેતા હતા કે પોતાની પ્રજાને જવાબદારી વાળું તંત્ર આપવાથી તાજ પ્રત્યેની રાજકર્તાની ફરજ અદા કરવામાં સુસ્કેલી ઉભી થાય છે. પરંતુ સંજોગોએ શહેનશાહની સરકાર નરકથી આમની સંભામાં જે જાહેરાત કરવામાં આવી હતી તે ઉપરથી વસ્તુસ્થિતિની ચોખવટ થઈ ગય છે અને બધી શંકાઓ નિરર્થક થઈ ગય છે.

કેમીન રાજ્યમાં જે આ અંધારણીય ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે તેથી કેટલાક એમ માને છે કે સમગ્ર હોદ્દા ફેરફારનમાં રાજ્ય બેડાવાનું છે એટલા માટે આ ફેરફાર પૂર્વ તૈયારી રૂપે છે. હોદ્દાસ્તાનમાં ફેરફાર અંધારણુ દાખલ કરવા સંબંધી સત્તાધીશોનો શું ધરાઈ છે તેનું મને જ્ઞાન છે, એવો દેખાવ હું કરવા ઇચ્છતો નથી. અર્થાત્ તેઓને એ અંધારણુ દાખલ કરવું છે કે નહીં તે હું જાણતો નથી. પરંતુ કેમીનમાં જે ફેરફાર થયો છે તેથી બે હોદ્દામાં શીડરેશનની સ્થાપનાને અનુકૂળતા થતી હોય તો, ફેરફારનના અંગે એટલા પૂરતી પ્રગતિ કરવાનું મારે ભાગ આવ્યું છે તે મને એક પ્રકારનું ગૌરવ મળ્યું છે એમ હું માનીશ. હું દહતાપૂર્વક માનું છું કે હોદ્દાસ્તાનમાં સ્વરાજ્યની સ્થાપના માટે બે કાષ્ઠ પણ પ્રાથમિક ભૂમિકા હોય તો તે ફેરફાર જ છે. કે જેમાં બ્રિટિશ પ્રાંતો અને દેશી રાજ્યો એકત્ર થશે. કેટલાંક માણસો દેશી રાજ્યોનો વિચાર કર્યા વગર બ્રિટિશ હોદ્દાને સ્વરાજ્ય આપવાની વાતો કરે છે. હોદ્દાસ્તાનનો ભૌગોલિક, રાજકીય કે આર્થિક રીતે અથવા બીજી ગમે તે રીતે વિચાર કરીએ તો પણ આપણને લાગ્યા વિના નહીં રહે કે જે સ્વરાજ્યમાં દેશી રાજ્યોનો વિચાર થતો નથી તે સ્વરાજ્ય હોદ્દા માટે અશક્ય છે. મારે મન તો એમ જ છે કે હોદ્દાસ્તાન માટેના સ્વરાજ્યની કાષ્ઠપણુ યોજનામાં દેશી રાજ્યોની ગણના થવી જ જોઈએ. ધણી સમય પહેલાં સમગ્ર હોદ્દા ફેરફારન એ હોદ્દાસ્તાન માટે સ્વમ લાગવું પણ ૧૯૩૫ના હોદ્દા સરકારના કાયદાએ એ સ્વમને મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું છે. ૧૯૩૫ ના આ કાયદામાં દેખીતી રીતે ગમે તેટલી ત્રુટીઓ હોય છતાં પણ હોદ્દા માટે સ્વરાજ્યની યોજનાના સિદ્ધાંતને સત્તર અમલમાં લાવવા આ કાયદાને એક ઉપયોગી સાધન તરીકે ગણી શકાય એમ છે.

દરેક જણને ખબર હશે કે આ ૧૯૩૫ના કાયદા પ્રમાણે સ્થપાતા ફેરફારનનો વિરોધ બધી દીશામાંથી ધર્ષ રહ્યો છે. આ વિરોધનું કારણ ફેરફાર અંધારણુમાં

દેશી રાજ્યોને જે સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે એ છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે ફેરફાર ધારામંડળોમાં રાજ્યો તરફથી નીમાનાર રાજ્યો સમગ્ર હોદ્દા રાજકીય પ્રગતિમાં નડતર રૂપ થશે. અને હોદ્દા સરકારના રાજદારી ખાતાના હુકમોનો અમલ કરાવવામાં આ પક્ષના સભ્યો સહાયભુત થશે. મારે સ્પષ્ટ કહેવું જોઈએ કે આવી કોઈ પણ પ્રકારની બ્લોક રાખવી તે અરથાને અને અકારણ છે, જેઓ આવી બ્લોક ધરાવે છે તેઓ એમ માને છે કે ફેરફાર ધારામંડળોમાં રાજ્યો તરફના આ સભ્યો એક પક્ષ (Block) તરીકે વર્તન રાખશે. એ વાત તો દરેક માન્ય રાખે એમ છે કે બ્રિટિશ હોદ્દા અને દેશી રાજ્યોનાં હિત ખાસ કરીને આર્થિક બાબતો ઉપર અવલંબી રહેલાં છે. એટલે જ્યાં આર્થિક હિતો એકબીજાનો વિરુદ્ધ જતાં હશે ત્યાં દેશ વિભાગને અનુસરી ધારામંડળોમાં પક્ષો રચાશે. એટલે ફેરફાર ધારામંડળોમાં એમ થવું શક્ય છે કે જ્યારે આવાં આર્થિક હિતોને અંગે સંઘર્ષણુ ઉભું થશે ત્યારે બ્રિટિશ હોદ્દા અને દેશી રાજ્યોનાં ઔદ્યોગિક સ્થળોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતો પક્ષ એક તરફ હશે. જ્યારે બીજી તરફ કૃષિપ્રધાન પ્રદેશના પ્રતિનિધિઓ હશે. એટલે એમ માની બેસવું કે દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ મોઝમ પક્ષ (Block) તરીકે જ વર્તશે એ ખરાબર નથી. દેશી રાજ્યોની બાબતોથી જેઓ પરિચિત હશે તેને જણાશે કે દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ રાજદારી ખાતાના હુકમો પ્રમાણે ચાલશે એવો ભય રાખશે અકારણ છે. ખરી હકીકત તો એ છે કે રાઉન્ડટેબલ કોન્ફરન્સમાં દેશી રાજકર્તાઓએ બ્રિટિશ હોદ્દા સાથે બેડાવાની એટલા માટે ઇચ્છા દર્શાવી હતી કે જેથી તેઓ રાજદારી ખાતાના અંકુશ અને અસરમાંથી મુક્ત રહે.

ફેરફારનના વિરોધનું એક બીજું કારણ એ છે કે રાજ્યના પ્રતિનિધિઓ રાજકર્તાની યોતાની તરફ નીમાઈને આવવાના છે. પરંતુ કાયદામાં આ પ્રતિનિધિઓને રાજકર્તા કેવી રીતે મુદ્દશે તેનું કં

ધોરણું નક્કી કરવામાં આવ્યું નથી. તેમ કાયદામાં એવું પણ કાંઈ નથી કે આવા પ્રતિનિધિઓ દેશી રાજ્યમાંથી ફેડરલ ધારામંડળમાં ચુંટાઈને જાય, એવી કોઈ યોજના રાજ્યમાં દાખલ કરતાં અટકાવે. છતાં પણ રાજ્યો ઉપર આવા પ્રકારનું કાર્ય દબાણ લાવવું એ હકાપણ ભરેલું નથી. તેમ ફેડરેશનમાં જોડાવાની આ એક શરત રાખવી એ પણ યોગ્ય નથી. એ વાત ન જૂલવી જોઈએ કે ફેડરેશનની યોજના કબૂલ રાખવામાં રાજકર્તાઓએ એક તત્કાલ એવું પગલું ભરવું પડશે કે જેનાં પરિણામો વિશે અત્યારથી કોઈ વિચાર કરી શકાય નહીં. આવું કોઈ જાતનું નિશ્ચયાત્મક પગલું ભરવું એ રાજ્યોના અંતઃકરણમાં ભયની લાગણી ઉત્પન્ન કરે તે સ્વાભાવિક છે. એટલે આ બાબતમાં હકાપણ ભરેલું તો એ છે કે ભાવિ નિશ્ચિત કરવાનું કાર્ય સમય ઉપર છોડી દેવું. કદાચ રાજકર્તાઓને, ફેડરેશનની શરૂઆતના સમયમાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ નીમીને પોતાની સ્થિતિ સહીસલામત રાખવાનું ગમશે પણ વખત જતાં તેઓ પોતાની મેળે જ એવું કરશે કે જેથી પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ ચુંટાઈને ફેડરલ મંડળોમાં જાય. મને તો લાગે છે કે રાજ્યો ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનું દબાણ લાવ્યા વિના તેઓને જો સ્વતંત્ર રહેવા દઈએ તો જ કદાચ આપણે ધારેલું પરિણામ વહેલું લાવી શકીએ. છતાં આવી જાતનો વિરોધ ઉભો કરે તેવો કોઈ પ્રયત્ન કરવામાં આવશે તો તે ફેડરેશનની સ્થાપનામાં વિઘ્ન રૂપ થઈ પડશે. છેવટે એ પણ ન જુલાવું જોઈએ કે દેશી રાજકર્તાઓ પણ આપણા જેટલા જ સ્વદેશાભિમાની છે. અને તેઓ ફેડરેશનમાં જોડાશે એવી જાહેરાતને પરિણામે અત્યારે મધ્યસ્થ સરકારમાં જવાબદારીવાળા તંત્રની સ્થાપના કરવાનું શક્ય બન્યું છે.

પોતાના દેશની સેવા કરવા માટે હંમેશાં જેઓ તત્પર છે એવા દેશી નરેશોમાં જો વિશ્વાસ મુકવામાં આવશે તો જરૂર આપણે આપણી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરી શકશું.

નોંધ:-

હાલ જે સ્થિતિ અને સંયોગોમાં દેશી રાજ્યો વ્યક્તિગત શાસનના પ્રતિક તરીકે હયાતી ધરાવે છે, તેનું આયુષ્ય યદુ દીર્ઘજીવી કદી શકાતું નથી. વ્યક્તિગત શાસનના લાભ અને ગેરલાભ બંને છે, અને ગેરલાભ કરતાં લાભ વધારે હશે. પરંતુ અત્યારે જગતમાં રાજ્યતંત્રની ફેરફારીનું જે વાવાઝોડું વાઈ રહ્યું છે તેમાંથી દેશી રાજ્યોની હાલની રાજ્ય પ્રથા (પછી ભલે તે ગમે તેટલી ઈષ્ટ પ્રજાસિકાથી ચાલતી હોય તો પણ) બચી શકે એમ નથી. દુનિયાના રાજદારી ઇતિહાસમાં રાજ્યસંસ્થાની પદ્ધતિ એ એક જ એવી પદ્ધતિ છે કે જે હજારો વર્ષથી ટકી રહી છે. આ વાત ખરી છતાં તેનાં હાલનાં આભુ-પણો બદલવાની અગત્ય ઉભી થઈ છે.

રાજ્યોના વહીવટી તંત્રમાં એવો ફેરફાર થવો જોઈએ કે જે રાજ્યોને રાજ્યોરૂપે રાખ્યા છતાં તેમાં લોકોને સંતોષ મળે. લોકોને પણ એમ લાગે કે અમે પણ રાજ્યનું અંગ છીએ. આ માટે જો તત્કાલ કોઈ ગ્રાહ્ય રાજ્યપદ્ધતિ હોય તો તે ઉપર કહી તે દિશાસન પદ્ધતિ (Dirachy) છે. આ પદ્ધતિમાં શાસન વિભક્ત થાય છે. લોકો કે જેમાંના મોટા ભાગને “જવાબદાર રાજ્ય તંત્ર”નો વ્યાપોહ છે તેને માટેની ભૂમિકા તૈયાર થાય છે. રાજ્યશાસનનાં તત્ત્વો ટકી રહે છે. રાજ્ય તરફની લક્ષિત અને વફાદારી પ્રજામાં અખંડિત રીતે જળવાઈ રહે એવો માર્ગ રહે છે અને જો એ તંત્રને આપ-લેના ધોરણે ચલાવવામાં આવે તો તેમાં રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચેનો સુમેળ રહે છે, તથા ચાલુ તંત્રમાં કશો આકસ્મિક ફેરફાર થતો નથી. લોકોના પ્રતિનિધિઓ જો પોતાની જવાબદારી બરાબર અદા કરશે તો તેઓ કાઠમે કશું તુકથાન કર્યા વગર વિશેષ સત્તા મેળવી શકશે, અને તે છતાં રાજકર્તાઓના દરજ્જાને, તેમના રાજ્યત્વને કે તેમના ખર્ચે ખુટણને કશી અડચણ આવશે નહીં. ઉલટું રાજકર્તા જે એના ધર્મો બરાબર સમજશે તો તે પ્રજાના હૃદયમાં લક્ષિતભૂત સ્થાન મેળવશે.

સારા દેશી રાજ્યોમાં વ્યવહારમાં તેો જુના કાળથી આ પદ્ધતિ પ્રમાણે તંત્ર ચાલ્યું ચાલ્યું છે. મહાજનની સત્તા, રાજકર્તાઓ જેટલી જ બલકે તે કરતાં વિશેષ બલવત્તર હતી. કાયદો રચી તે પ્રમાણે રચવાનાં ધારા. મંડળો એ ગાત્ર મહાજનોની પ્રધાને નવું સ્વરૂપ આપ્યા જેવું છે. કોષ્ટ પશુ રાજ્ય પદ્ધતિના અમલ સિવાય તેનું ચોખ્ખું સ્વરૂપ નક્કી કરી શકાય નહીં. એટલા માટે અમને લાગે છે કે મોટાં દેશી રાજ્યો (નાનાં રાજ્યો માટે તે કદાચ વિશેષ ખરચાણ પદ્ધતિ નીવડે) એ આ પદ્ધતિ અંગીકાર કરી એનો પ્રયોગ કરી જોવો ધટે છે. બેશક સ્થિતિ, સંયોગ, લોકલા-વના અને ભવિષ્યમાં રાજતંત્રની સમગ્ર સલામતીને સક્ષમાં રાખીને.

અત્યારે રાજ્ય શાસનમાં ભાગ લેવા લોકો બહુ તત્પર બની રહ્યા છે અને તેથી જ હાલની આર્થિક બંધી મુન્નવણીનો અંત આવશે એમ મનાયું છે. એમાંના મોટા ભાગની પ્રવૃત્તિની દીશા બદલાઈ છે. એની તુલના કરવી એ અત્યારે અચ્ચત છે. પણ એની સાથે અમને લાગે છે કે દેશમાં અત્યારે જે જુદાં જુદાં બળો અને દિશા કામ કરી રહ્યાં છે તે બે અભ્યવસ્થિત રીતે વિકસતાં જશે તો આંતર-વિગ્રહમાં તે પરિણમશે, અને દેશની શાસન સત્તાઓ ઉપર પણ તેની અનિષ્ટ અસર થશે. લોકો કાંઈ પોતાનું શ્રેય કે પ્રેય સમજી શકે એવા અને તે પ્રમાણે પોતાના વિચારો આચરણમાં મૂકી શકે એટલા તૈયાર નથી હોઈ શકતા. તેઓનું માનસ અને વિચારનું વલણ ઘડનારા થોડાંએ જ હોય છે. એવો જે નાનો અને કેટલીક વખત રાજ્યતંત્રના અસંતોષમાંથી ઉભા થયેલો જે વર્ગ છે તેમની ફરજ છે કે પોતાના વિચારોની લોકોના નીતિબળ ઉપર કેવા પ્રકારની અસર થશે તે તેમણે વિચારવું. કારણ કે આખરે તો લોકો એજ રાજ્ય છે, અને જે રાજ્યમાં એમને કે એમાંના કોષ્ટને કાળ જતાં પણ એક વખત તંત્રની જવાબદારી લેવી પડશે તે વખતે જેવું નૈતિક વાતાવરણ એમણે જૂતકાળમાં ઘડ્યું હશે, લોક સમૂહમાં

જે વિવેક, સભ્યતા, આદાપાલન અને શીસ્ત કેળવ્યા હશે તે પ્રમાણમાં એમને સફળતા મળશે. જેઓને માટે કામ કરવું છે તેઓ અને કામ કરનાર તત્કાલ દિશાદિશનો વિચાર કરી પોતાની સર્વ પ્રવૃત્તિઓનો આરંભ કરે છે. ઇતિહાસના પાઠો કહે છે કે દાર્શનિકો દર્શિતાનો ઉપયોગ કર્યા સિવાય અને ભવિષ્યમાંથી ચાલ્યા આવતા અગાધ કાળબળનો વિચાર કર્યા સિવાય જેઓ આ રીતે સહસ્રા કાર્યારંભ કરે છે તે દેશનો શુભચિંતક નથી.

રાજદ્વારી સુધારાનો વિકાસ બે ક્રમિક ધોરણે ચાલે તો તેમાં પ્રગતિ સર્વોચ્ચ લાભ છે એમ જેઓ બંધારણીય ક્ષેત્રમાં અનુભવી છે તેઓની માન્યતા છે. એટલે દેશી રાજ્યોમાં જે રાજકીય સુધારાને સફળ બનાવવાની શુભેચ્છા હોય તો નરેશ તંત્રની હયાતીને ટકાવી રાખી તેના દોષોથી તે મુક્ત રહે એવી કોષ્ટ રાજદ્વારી યોજના હોય તો તે ઓછામાં ઓછા વિરોધવાળી બની રહે અને એવી કોષ્ટ યોજના હોય તો તે દિશાસન પદ્ધતિની યોજના છે. આ યોજનામાં બજેટના આંકડાઓ ઉપર લોકોને અંકુશ મળે છે અને તે જતાં રાજકર્તા કે જે સમગ્ર તંત્રમાં કંટરૂપ છે તેની પ્રતિષ્ઠા જળવાઈ રહે છે. જે દેશી રાજ્યોના નરેશ કે વરિષ્ઠ અધિકારી એવો મત ધરાવતા હોય કે રાજ્યોની પ્રગતિ રાજ્ય વહીવટની તાલીમ લેતી કરવાની આવશ્યકતા છે તેઓ જે આવા કોષ્ટ ધોરણનો વિચારપૂર્વક અંગિકાર કરશે તો એમનાં તંત્ર સુખરૂપ નીવડશે.

લોકોમાંના અમુક માણસોમાં ગમે તે કારણે રાજ્યવહીવટ ચલાવવાની ઇચ્છા પ્રદિષ્ટ થઈ છે. અધિકારી વર્ગનો, લોકોમાંના શુદ્ધિશાળી વર્ગ સહન ન કરી શકે એવી વધારે પડતી સત્તા, તેઓનો દોરદમામ તેઓ ધણીવાર દર્શાવતા જ્ઞાનનું મિથ્યાત્વ અને આ વર્ગ તરફ તેઓ વારંવાર દર્શાવતા ઉપેક્ષા-આ વગેરે કારણોથી એ ઇચ્છાને પોષણ મળતું રહ્યું છે. આ આખા સવાલને આ સામાન્ય નજરે જોવામાં આવે તો દેશી રાજ્યોના બંધારણનો સંવાદ એવો કહીને

નથી કે જેનો ઉકેલ ન થઈ શકે. બ્રિટિશ હોદ્દની સરખામણીમાં દેશી રાજ્યોમાં નરેશો તરફ હજી લોકોની અસખિત ભક્તિ છે, રાજ્યોની પ્રજાને નરેશો પ્રતિ શેષ નથી અને જ્યાં શેષ છે ત્યાં તેમની અભ્યવ-સ્થામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. એટલે આવી આવી આવતો ઉપર રાજ્યોમાં ખાન આપવામાં આવે તે ઉપયુક્ત લેખાય. દેશી રાજ્યો પરત્વે હજી લોકોમાં એકતંત્રી રામરાજ્યની ભાવના છે, એ ભાવનાને યોગ્ય, નરેશોએ અને અધિકારી વગેરે બની રહેવું સદજ છે. એમાં માત્ર થોડા સ્વાર્થ ત્યાગની જરૂર છે, અહંપણની લાગણી દૂર કરવી પડે એમ છે, અને

પોતે લોકોમાંના એક છે એવી ખરી સમજણ ખીલ-વવાની જરૂર છે, પણ તેના પ્રતિકારરૂપે જે લાભ છે એ પ્રમાણમાં ધણો અસાધારણ છે. કોઈ પ્રકારનું ઉતાવળીયું પગલું ભરી પાછળથી પશ્ચાતાપના પ્રવા-હમાં તણાવાનો પ્રસંગ આવે તે પહેલાં રાજ્યોએ આ ધોરણે-જે પણ એક પ્રકારનું બંધારણ છે-વિચાર કરી લેવાની જરૂર છે. લોક સ્વભાવ જેવો નિરંકુશ અને ઉદ્ડ છે તેવો જ સરળ છે. એને માત્ર કેળવવાની જરૂર છે અને આ યુગમાં જે નરપુંગવ તે પ્રમાણે વર્તન રાખશે તે લોકોમાં પૂનર્ગ.

તંત્રી

રાજકોટ પ્રકરણ પરત્વે વિચાર

રાજકોટ રાજ્યે આખા હોંદુસ્તાનનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું છે. અને દેશના સમગ્ર વર્ગને દેશીરાજ્યોના પ્રશ્નમાં રસ લેતો કર્યો છે. જે કે હવે આ રાજ્યને અંગે જે પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ હતી, તેના અંત આગ્યો હોય એમ જણાય છે. પણ તે સાથે બધાં દેશી રાજ્યો પરત્વે એક બંધારણીય પ્રશ્ન એ ઉપરિચિત થયો છે કે રાજકોટના પ્રકરણમાં જે જે પક્ષોએ સીધી કે આડકતરી રીતે દરમિયાનગીરી કરી છે અને રાજ્યે જેને તત્કાલ રીતે માન્ય રાખી છે તે કેટલે અંશે યુક્તાયુક્ત છે? આ મહત્વના પ્રશ્નની વિચારણા કરતા પહેલાં રાજકોટ રાજ્યનો પાછળનો ઇતિહાસ તપાસીએ.

મહુમ મનસુખલાલ મહેતાનું નામ ધણાને યાદ દશે. કાઠીઆત્રાડ રાજકીય પરિપદ્ધતી પહેલી બેઠક આજથી આશરે વીશક વર્ષ પહેલાં રાજકોટમાં મળી હતી. એ બેઠક રાજકોટમાં શરતી રીતે ભરવા દેવામાં આવી હતી. અને તેમાં રા. મનસુખલાલે અગ્રગણ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો. એઓ

આ અરસામાં દેશીરાજ્યોના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરનારે “રાજસ્થાની પત્રિકા” નામનું પત્ર પ્રસિદ્ધ કરતા હતા. રાજકીય પરિપદ્ધતી પહેલી બેઠકના પ્રમુખ-સ્થાને મહુમ વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ ખીરાજી હતા. આ પ્રમંડે એક પ્રદર્શન યોજવામાં આવ્યું હતું, તેની ઉદ્ઘાટનક્રિયા રાજકોટના મહુમ કાકાર સાહેબ સર લાખાજીરાજને હસ્તે થઈ હતી. તેઓ પરિપદ્ધતી પ્રદર્શનને લગતું બાપણુ કરી ચાલ્યા ગયા હતા. કાકાર સાહેબનું બાપણુ દેશાભિમાનની લાગણી-વાળું હુંકું હતું. બાપણુનો ખરડો સ્વ. મનસુખલાલ ભાઈએ આ લખનારને વંચાવ્યો હતો અને તેમાં શબ્દ રચનાની કાળજી રાખવામાં આવી હતી. પરિપદ્ધતી આ બેઠકમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ પણ હાજર હતા. આ અરસામાં સરદાર વલ્લભભાઈ પોતાનો વજીલાતનો સારી રીતે ચાલતો ધંધો છોડી દેવાની અણી ઉપર હતા. રાજકોટથી તેઓ યુજરાત વીઘાપીઠ સંગંધી ચર્ચા કરવા ગોંડલના મહારાજ સર ભગવત-સિંહજીને મળવા ગયા હતા. એમનો રાંઘઓ પ્રત્યેનો

દેશ એ વખતથી જાણ્યો હતો અને તે વખતે પોતાના એક ભાણેડાંમાં રાજ્યો માટે “તરગારા” જેવો શબ્દ વાપર્યો હતો એવું સ્મરણ છે. આથી જાણીને પોણું લાગ્યું હતું.

૨૬. મનસુખભાઈ આ વખતમાં મુંબઈનાં દૈનિક છાપાઓમાં “કાઠીઆવાડના પત્રો” લખી કાઠીઆવાડની સ્થિતિ તથા એના રાજદારી દરમિયાન વગેરે જાણતોની ચર્ચા કરતા હતા. આ પત્રોએ વાંચનારાઓમાં સારો રસ પેદા કર્યો હતો. ત્યાર પછી મુંબઈનાં પત્રોમાં કાઠીઆવાડને લખતાં લખાણો થર થયાં છે. પણ મનસુખભાઈ જેવી અબ્યાસજ્ઞતિથી અને ધીરજપૂર્વક તે લખાતાં હોય એમ જોવામાં આવતું નથી.

રાજકોટના મહુમ હાકોર સર લાખાજીરાજે મનસુખભાઈની સલાહથી રાજકોટમાં પ્રતિનિધિ સભાની સ્થાપના કરી. સર લાખાજીરાજ એમના સ્વભાવને અંગે હોમતાવાળા રાજા હતા. અને એન્જિનિસ સાથેના અમલદારોના રાતદિવસના પાડોસીપણાને લીધે એ અમલદારોના બધા એમની પ્રકૃતિને બહુ અસર કરી શકતો ન હતો. સરકારના સાર્વભૌમપણાને જાણી અવરોધ કરવાના હેતુથી કાઠીઆવાડના નરેશોનું એક મંડળ સ્થાપવા પણ એમણે પ્રયત્ન કર્યો હતો. અને કાઠીઆવાડના દરેક રાજા ઉપર એમણે આ સંબંધમાં એક ખાનગી પત્ર લખ્યો હતો, પણ એમાં રાજાઓ તરફથી સહકાર મળ્યો ન હતો. મહુમ સર લાખાજીરાજની આવી આવી પ્રવૃત્તિનું સદજ પરિણામ ત્યાંનાં કોટકોને રાજ્યવહીવટમાં સીધો ભાગ લેવાની જ્ઞતિમાં પરિણામ પામ્યું હતું.

દેશી રાજ્યોત્તો વહીવટ સારો ચાલે એની સંભાળ રાખવાની જવાબદારી, સાર્વભૌમસત્તાએ માથે લેવી જોઈએ. અને કોઈ મોટા દેશમાં જ્યાં રાજસત્તા નાના નાના ઘટકોમાં વહેંચાયેલી હોય ત્યાં આવા પ્રકારની વ્યવસ્થા હોવી આવશ્યક છે. રાજકોટના રાજ્યવહીવટ પરત્વે સાર્વભૌમસત્તાને રાજ્યના આંગણમાં જ દરમિયાતગીરી કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત ન થાય એટલા માટે રાજ્યના કારભારીઓ રાજાના પક્ષે

રહી હંમેશાં સચેત રહ્યા છે. હાલના હાકોર સાહેબના પિતામહ મહુમ જાવાજીરાજના રાજ્યકાળમાં કેટલોક વખત ગાંધીજીના પિતા કૃષ્ણ ગાંધીનું કારભારું હતું. જાવાજીરાજ સ્વચ્છંદે વર્તતાં કૃષ્ણ ગાંધીથી ડરતા હતા, એવો એમનો કરપ હતો, અને પોતાની કાંઈ ગેરરીતીની ખજૂર પોતાના કારભારીને ન પડે તે માટે સાવચેતી રાખતા હતા. કૃષ્ણ ગાંધીના કારભારામાં પોલીસખાતાના અમલદાર એમનો ભાણેજ હતા. કૃષ્ણ ગાંધીની રાજ્ય-ભક્તિ ઉપર પ્રકારની હતી. અને હાકોર સાહેબ એમનું માન ધણું ગળીવતા એમ કહેવાય છે. ત્યાર પછી મોતીચંદ તળશીનું કારભારું થયું. આ અરસામાં દેશી રાજ્યોના કારભારામાં નાગરો અને વાણીઓએ વચ્ચે સ્પર્ધા જેવું હતું. અને એન્જિનિસમાં જે દક્ષતરદાર હોય તેના મરજદાનો મોટે ભાગે કારભારા ઉપર આવતા હતા.

મહુમ લાખાજીરાજના સમયમાં ઘણો વખત રાજકોટના વતની અને હાલ જંજીરાના દીવાન રા. બા. કોટકે કારભારી તરીકે રહ્યા. લાખાજીરાજ મહારાજમાં કોઈ ગતનું દુષણ ન હતું પણ પોતે બહુ ગરમ સ્વભાવના હતા. રા. બા. કોટકે લોકોનું હિત જળવાય અને રાજ્યમંત્ર સારી રીતે ચાલે એવી રીતે રાજકોટમાં કામ કર્યું. તેઓ જુના વખતના પણ નવી કેળવણી પામેલા અને છુટા વિચારના હોવાથી એમણે પ્રગતમાં રાજ્યકારોપારને લગતી કેળવણીનું ખીતરોપણ કર્યું. મહુમ સર લાખાજીરાજના અવસાન પછી હાલના હાકોર સાહેબ ગાદીનશોન થયા. પોતાના અંગત અર્થમાં, રાજ્યની આવકના પ્રમાણમાં વિશેષ રકમ જ્યાં લાગી અને હાકોર સાહેબના પોતાના દીવાન દરબારથી વીરાવાળામાં ઘણાજ વિશ્વાસ જનાં અંગતઅર્થની પ્રથા ઉપર દરબાર વીરાવાળા અંકુશ રાખી શક્યા નહોં, અને તેના પરિણામે આંધ્રુ અર્થને પહેંચી વળવા દીવાન સાહેબને આવકનાં કેટલાંક એવાં સાધનો યોજવાં પડ્યાં કે જેના સામે લોકોનો ધણો વિરોધ થયો. આ વિરોધ શાંત થઈ જ્યે એમ રાજ્યના કારોપારીઓને લાગ્યું તથા તે માટે એવા ઉપાયોના આરંભ કર્યો કે ઉલ્ટો વિરોધ વધતો ગયો.

રાજકોટ રાજ્યની રાજ્યપદ્ધતિ, રાજ્યની નબળી આર્થિક સ્થિતિ, આવક વધારવાના ઉપાયો, ના. કોર્પોરેશનું પોતાની રૈયતથી વધારે પડતું અલગપણું, દરબારથી વીરાવાળા જ કર્તાહતો છે, એવી લોકોની માન્યતા, એન્જિનિયરી ચાલુ રહેલી ઉદ્યોગમંતા, છુટાપણાને લગતા હુકા મેળવવાની લોકોમાં જાણી આકાંક્ષા, એને સફળતા મળવાના રાજકોટના સંયોગો, હરિપુરા કોંગ્રેસનો હરાવ, સરદાર વલ્લભભાઈનાં રાજદશરથી લોકોને મળેલું પ્રેતસાહન, આ બધાં કારણોથી રાજકોટની રાજદારી સ્થિતિ સુધરવાને બદલે જોર ખંચી. કાઠીઆવાડમાં ચાલી આવેલી સમંજસવટની રીતનો રાજકોટમાં ઉપયોગ થયો હતો; પરંતુ રાજ્યની આંતર નિર્ભયતા લોકોનાં ધ્વાનમાં બરાબર આવી ગઈ હતી, એટલે વીરાવાળાને બદલે કેડલ આપ્યા તો પણ સ્થિતિમાં કશો ફેરફાર ન થયો.

દુર્લક્ષ રાખવામાં આવે તો મનુષ્યોના દોષો જેમ મનુષ્યોના ધાત કરે છે તેમ રાજ્યના દોષો રાજ્યનો નાશ કરે છે. રાજકોટમાં આર્થિક કારણોને અંગે એવા દોષો બાપી ગયા હતા કે દરબારી મંડળની બધી છતાં તેનો તત્કાળ ઉપાય થયો શક્ય ન હતો. નરેશોર ધર્મ, રાજ્યવ્યવસ્થા મુખરૂપ ચાલે એ મંદિનીયા રાખવાનો છે અને કારભારીઓ એ નીતિને અનુસરતાં રહે એની તકદારી રાખવાની છે. રાજકોટમાં છેલ્લાં દસકામાં એ તરફ દુર્લક્ષ રહ્યું. દરબારથી વીરાવાળાએ એ વ્યવસ્થાનો સંમેળ કરવો પ્રયત્નો કર્યા પરંતુ એમની સતત ચાલુ રહેલી માંદગીને અંગે કે પછી ગમે તે કારણથી બેઠાએ તેની સફળતા તેમને ન મળી. અને ઉલટી મુશ્કેલી વધી. લોકોમાંના કેટલાકે વિરોધ કરી જે માગણીઓ કરી તે તરફ સહજ રાહનુભૂતિ દર્શાવવામાં આવી હોત તો દેશીરાજ્યોના ઇતિહાસમાં કોઈ વખત નહીં થયેલું એવું આ વિચિત્ર અને મનસ્વી તોફાન ઉભું ન થાત એમ લાગે છે. લોકોની યોગ્ય અને શક્ય ધ્વજાઓને પોષી એ રાજ્યનો ધર્મ છે. અને તેમાં રાજ્યની સ્થિતિતાના પાયા છે. પોતાની પ્રતિષ્ઠાના ખ્યાલમાં કે કોઈ

બીજી લાગણીથી રાજકોટનો કારભારી મંડળનું કોઈ તરફ દુર્લક્ષ રહ્યું અને રાજ્ય અને પ્રજા, એ, બંને એકબીજાથી જુદાં વસ્તુ છે, અને પ્રજા તો તાબે રહેવાની વસ્તુ છે એવા મનોમંથથી કાંઈ લેવામાં આવ્યું. આ બધાં પરિણામ એ આવ્યું કે રાજકોટના કષ્ટકાંઠે દેશી રાજ્યોની સંગ્રામ સંસ્થા ઉપર કુદારાધાત કર્યો. અને કોંગ્રેસને સીધી રીતે દેશી રાજ્યોના સવાલમાં દરમિયાનગીરી કરવાની તક સાંપડી. દેશી રાજ્યો પરત્વે એકાદ રાજ્યમાં કોંગ્રેસને પ્રયોગ કરવો હતો. એ પ્રયોગ માટે દરેક રીતે યોગ્ય સ્થાને રાજકોટ મળી ગયું. નજીકમાં જે એન્જિનિયરી હકુમત એ રાજદારી રીતે લાભપ્રદ વસ્તુ હતી. બ્રિટિશકોઈમાં તત્કાલ કોંગ્રેસ સમક્ષ મહત્વનો પ્રશ્ન ન હતો, અને રાજકોટમાં સર્વ સંયોગો અનુકૂળ હતા.

દરબાર વીરાવાળાના ગયા પછી સર પેટ્રીક કેડલ દીવાન પદે આવ્યા. પરંતુ એમની કારકીર્દિમાં તો ઉત્કૃષ્ટ તોફાન વધ્યું. સરદાર વલ્લભભાઈની સરસંધાન કરનારી રાજદશરથી આખા સુન્દરાતનું લક્ષ રાજકોટ તરફ દોરાયું. અને દુકડીઓ એક પછી એક રાજકોટ આવવા લાગી. જાપામાં જે ખખરો પ્રકટ થઈ છે એ ઉપરથી જણાય છે કે બાવનગરનાં દીવાન થી. અનાંતરાય પટ્ટણીએ અને શ્રીયુત નાનાભાઈ બટ્ટ વગેરેએ રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે સમાધાની કરાવવા ઘણો શ્રમ લીધો. તેઓ રાજકોટના કોર્પોરેશનને અને દીવાન સર પેટ્રીક કેડલને મળ્યાં. તેમ મુખ્યમાં સર સુનીલાક મહેતાને ત્યાં શ્રીયુત પટ્ટણીજીને હાજરીમાં સરદાર વલ્લભભાઈ, અને સર પેટ્રીક કેડલ એક બીબને મળ્યાં. તેઓ બેઠાએ બેઠાએ દોષોની વાતો કરી એમ કહેવાય છે પરંતુ પરસ્પરના આગ્રહને પરિણામે બે ગૃહસ્થો બીબ સમાધાનીથી છુટા પડ્યા. ત્યાર પછી રાજકોટમાં બે પક્ષે ઉત્કૃષ્ટ આક્રમણ વધ્યું. સર પેટ્રીક પરદેશી છે. અને એ પોતે સમાધાનમાં નાંડતરૂંપ છે એવા એવા વિચારોએ લોકોનાં મોટા ભાગ ઉપર અસર કરી. એક “દેશી રાજ્ય”નો દીવાન તરીકે પેટ્રીક જે નજરથી જોવું જોઈએ એ નજરથી જોયું. પણ એ નજર મૂંઝવણથી હતી એટલું

એના લક્ષ બહાર રહ્યું. તેમ સામા પક્ષથી નેતાં, જેકે રણભૂમિ રાજકોટમાં હતી પરંતુ એની વ્યૂહરચના સરદાર વડલભાઈના હસ્તક હતી. તેઓ કહે તેમજ બીજાઓએ કરવાનું હતું. આવાં કામોમાં એક જણના હસ્તક જવાબદારી રહે એ ઇચ્છ્યા લાયક છે પરંતુ તે જો બીજાના વિચારો પ્રત્યે સહાનુભૂત રહે તો. એથી તેનું કાર્ય વિશેષ સરળ અને ઝોછા ભારવાળું થાય.

દેશી રાજ્યો ઉપર કોંગ્રેસ સાર્વભૌમ સત્તા મેળવવા ઇચ્છા ધરાવે છે એવું આ અરસામાં સરદાર તરફથી વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે. ગાંધીજીએ પણ આ મતને ટેકા આપ્યો છે અને કહ્યું છે કે અહિં સાર્વભૌમત્વ પ્રગમમાં છે. આ સૈદ્ધાંતિક નજરે અહિં છે પણ હંમેશને માટે દેશી રાજ્યમાં વ્યવહાર નીવડી શકતું નથી. મુંબઈમાં સરદાર અને સર પેટ્રીક વચ્ચેની વાટાઘાટ તૂટી ગઈ અને સરદારે સમાધાનનો જ મુસદ્દો* રજૂ કર્યો તે સર પેટ્રીકે અમાન્ય રાખ્યો. આથી કેડલ સાહેબ સાથેના લોકોના વિરોધમાં વૃદ્ધિ થઈ. અને આખી લડતનું ખોય રાજ્યહીનતામાં સુધારો કરવાનું હતું તે ક્રમેક્રમે વ્યક્તિગત બનતું ગયું અને લડતના પ્રશ્નને અંગે તેમાં પડેલા આગેવાનોને વ્યક્તિગત પ્રતિષ્ઠા બંધાતી ગઈ. દરેક લાંબા મતભેદો કે લડાઈને અંગે જેમ મનુષ્યમાં વ્યક્તિગત દુરાગ્રહ બંધાઈ જાય છે તેમ આ પ્રકરણમાં પણ વ્યક્તિગત દુરાગ્રહ બંધાતો ગયો. અને જાણે સાર્વભૌમસત્તા અને કોંગ્રેસના આગેવાનો વચ્ચે હંદ યુદ્ધ થતું હોય એવાં દર્શનો થવા લાગ્યાં.

દરબાર વીરાવાળા તો જો કે રાજકોટ બહાર હતો પરંતુ એમની છાયાની અસર પણ કોઠાર સાહેબ ઉપર આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી હતી. પાછળથી દરબાર

વીરાવાળા અને સર પેટ્રીકને પણ વિરોધ થયો. અને રાજકોટ નરેશ તથા રાજ્યનું હિત સાધવાના બંનેના ઉપાયો જુદા જુદા બનતા ગયા. અને એક જ ખોયને અંગે બંનેનો જુદો જુદો આગ્રહ બંધાયો. કોઠાર સાહેબને તો દ્વંદ્વ વિશ્વાસ બંધાઈ ગયો હતો કે આ આખા પ્રકરણમાં એમનાં કોઈ હિતસ્વી હોય તો તે દરબાર વીરાવાળા છે. સરદારે લડત દરમિયાન અને લડત પછી કોઠાર સાહેબ માટે જે શબ્દો કહેલા તે એક બીજાથી વિપરિત અર્થવાળા હોવાથી તેઓ કહે કે “હું જોઉં છું કે રાજકોટ કોઠારને કાણુ ગાંધીજીથી ઉઠાડી મુકે છે” છતાં પણ એમના ઉપર સ્વાભાવિક રીતે વિશ્વાસ ખેસે નહીં. અને સંયોગોને પરિણામે તેવો વિશ્વાસ થૂંકે તો તે ચિરસ્થાયી રહી શકે નહીં. રાજકોટના કોઠાર સાહેબના કામકાજનું ધોરણ— એમની અનિયમિત પ્રવૃત્તિ, એમની નમણી તબીયત અને રાજ્ય વહીવટમાં બીનદરમિયાન રહેવાની એમની ટેવને લીધે—નિયમિત રીતે જળવાઈ શકતું નહીં પરંતુ તેઓ સ્વભાવે સરળ અને ભોળા દીલના રાજકર્તા છે. ચોતરફ વાવાઝોડાં થઈ રહ્યાં હોય ત્યારે સરળ માણસો કરતાં અસરળ માણસોનું મૃત્યુ ઘણીવાર વધારે ઉપજે છે. એવાં માણસોમાં કેટલાંક નિષ્ણાત પણ ગણાય છે. રાજકોટ પ્રકરણમાં જો આમ બનવા પામ્યું હોય તો નવાઈ નહીં. અને જો તેનો શાંતિ-પૂર્વક ઉકેલ ન આવી શક્યો હોય તો તેનાં ધણાં કારણો પૈકી આ પણ એક કારણ હોય એ સંભવિત છે.

જો તેમ પણ કોઠાર સાહેબ અને એમના સલાહકારોને એમ લાગ્યું કે આ તોફાન હવે શમી જવું જોઈએ. અને તેમને એમ પણ લાગ્યું કે તેનો ઉપાય

* એમ કહેવામાં આવે છે કે આ મુસદ્દો લાવનગરના દીવાન શ્રી પટ્ટણીજી ન્યારે ગાંધીજીને મળવા ગયા ત્યારે ખુદ ગાંધીજીએ સમાધાનની શરતો માટે આ મુસદ્દો ધડી આપ્યો હતો અને સર પેટ્રીકે તે કબૂલ પણ રાખ્યો હતો પરંતુ પાછળથી મુંબઈમાં વાત રસ્તે ચડી નહી. આ મુસદ્દામાં જવાબદાર રાજ્યનંત્રના તત્વને રાજ્યબંધારણમાં દાખલ કરવાની સૂચના કરવામાં આવી હતી. આ એક એવો શબ્દ છે કે એની રૂપરૂ બાબત થઈ શકવી મુશ્કેલ છે.

એકલા સરદારના જ હાથમાં છે. એટલે એક દિવસે સર પેટ્રીકના અને એન્જિનિસના અમલખપણામાં સરદાર પટેલ રાજકોટમાં એરોપ્લેનમાં આવ્યા અને પરભારા કાકિર સાહેબને એમના મંત્રી મંડળ (રા. સા. માણે-કલાલ પટેલ, મિ. જ્ઞેનપુત્રા અને સર પેટ્રીક જેમને પછીથી બોલાવવામાં આવ્યા હતા તેમની હાજરીમાં) સાથે મળ્યા. મધરાત વીતી ગયા સુધી આઠ કલાક ચર્ચા કરી અને સમાધાન કર્યું. અને રાજકોટની લડત બંધ રહી. ત્યાર પછી સર પેટ્રીક કેડલ વિદાય થયા. એમની દીવાનગીરીનો અંત આવ્યો અને પુનઃ દરબાર વીરાવાળા આવ્યા. આ સમાધાનની પ્રતિષ્ઠા દરબાર વીરાવાળાએ આરંભી હતી. અને મધ્યસ્થ બંનેલા પોતાના મિત્રગણો દ્વારા સરદારને બોલાવવામાં આવ્યા હતા એમ જણાય છે. આટલી ઘટનાનો આથી વિશેષ ઉલ્લેખ કરવો અનિચ્છનીય છે.

રાજકોટની લડતે સમગ્ર દેશી રાજ્યોના બંધારણ ઉપર અસર કરી છે. અત્યારના સંપોગોમાં કોંગ્રેસે દેશી રાજ્યોમાં હસ્તક્ષેપ કરી સાર્વભૌમ સત્તાના સ્થાને આવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેની યોગ્યયોગ્યતાનો પ્રશ્ન વિવાદાળો છે. પણ એટલું ખરું છે કે બ્રિટિશ હોદ્દાના નવા બંધારણની અસર દેશી રાજ્યો ઉપર શું થાય છે તે જોવા સુધી થોડો સમય જો કોંગ્રેસે ધીરજ રાખી હોત તો કદાચ ઘણી શુભેચ્છા પૂર્વક દેશી રાજ્યોના બંધારણ પરત્વેના મતભેદોનો નિકાલ આવત. હાલના બનાવોથી દેશી રાજ્યોમાં કોંગ્રેસ સંબંધી અવિશ્વાસની લાગણી ઉત્પન્ન થવા પામી છે. અને દેશી રાજ્યોને એમ લાગ્યું છે કે બ્રિટિશ સાર્વભૌમપણાનો સંબંધ જ એમની અખંડિતતા જાળવી શકે એમ છે. દેશી રાજ્યો પરત્વે અત્યાર સુધીની કોંગ્રેસની ચાલી આવેલી બીનદરમિયાન નીતિ હાલપણુ ભરેલી હતી. દેશી રાજ્યો છુટાં છવાયાં છે. અને બ્રિટિશ સરકાર સાથે એમના કેટલાક કરારી સંબંધો છે. પછી ભલે તે અમાન્ય રહેવાને પાત્ર હોય છતાં પણ. એટલે જો થોડાં વર્ષ આ રાજ્યદારી ધોરણ આધુ રાખવામાં આવ્યું હોત તો રાજકોટના જેવા

કોઇ આવા પ્રકારના મંથર્ણણ વગર દેશી રાજ્યોનો કારોબાર સુધરી જત. જો કે અત્યારે ક્યાંક સુધારાનાં ચિહ્નો દેખાય છે પણ તે બધાનાં છે, ઇચ્છાનાં નહીં.

રાજકોટમાં જે સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે તે જાણે રાજ્યપરત્વે નહોં પણ વ્યક્તિ પરત્વે હોય એમ જણાયા વગર રહેતું નથી. દેશી રાજ્યોના સમગ્ર સંવાલોને નજર આગળ રાખી એ સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન થયો નથી, પણ વ્યક્તિગત પ્રતિષ્ઠાને જાળવી રાખવાની અસર એમાં વધારે જણાઇ આવે છે. અને એટલા માટે એ સમાધાનને અસ્વીકાર્ય ગણવામાં આવે તો આશ્ચર્ય નહીં. જેટલા ગૃહસ્થો અને અધિકારી કે અનધિકારી આમાં ભળ્યા તે દરેકે પોતાનો, પોતાની અસ્મિતાનો, પોતાની પ્રતિષ્ઠા સુરક્ષિત રાખવાનો અને સમાજના જે વર્ગમાં તેઓ હોય તેમાં પોતાનું સ્થાન સ્થાપી જાળવી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, અને એટલે અંશે આ સમાધાન નિઃસ્વ બન્યું લાગે છે. જો કે એમ કહેવાયું છે કે રાજકોટના સવાલની આગેવાની સરદારે વ્યક્તિગત રીતે લીધી છે પણ અત્યારે કોંગ્રેસ, કોંગ્રેસ સરકાર અને સરદાર પરસ્પર ઝોતપોત છે. અને એ રીતે દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન અપકવકાળમાં હાથમાં લેવાયો છે. અને દેશી રાજ્યોના બંધારણનો બચાવ કરવાનો હેતુ નથી. તેમ દેશી રાજ્યોનાં બધાં બંધારણો ઇચ્છનીય છે એમ કહેવાનો પણ હેતુ નથી. પણ એ બંધારણો નવેમરથી રચવાનો કાળ હજી આવ્યો નથી એટલું જ માત્ર કહેવાનો હેતુ છે. બ્રિટિશ હોદ્દાની પ્રજામાં છેડકાં ત્રીશ વર્ષમાં બંધારણ પરત્વે જે રાજદ્વારી વિકાસ થયો છે અને અનુભવ મેળવાયો છે એવી તક હજી બે ચાર ગણ્યા શાંક્યાં રાજ્યો સિવાય બીજાં રાજ્યોની પ્રજાને મળી નથી. તેમ લાગે જ કોઇ થોડાક એવા કમનસીબ રાજકર્તાઓ હશે કે જે બીન જવાબદારીથી વહીવટ ચલાવતા હશે. આમ છતાં રાજ્યકર્તાઓમાં રાજ્ય વિશે દૃઢભૂત થયેલી અમારાપણાની લાગણી, રાજ્યને વળગી રહેલું મમત્વ, ભૂતકાળમાં એમના પૂર્વજોએ કરેલો સ્વાર્થ ત્યાગ, એ વગેરે બાબતો સંબંધી એવી વિચારસરણી છે કે જ્યાં સુધી એમાં નરમાશ ન

આવે અને રાજ્યોની પ્રજામાં જવાબદારીનો સાચો અને સેવાવૃત્તિવાળો ખ્યાલ ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાંસુધી દેશી રાજ્યોનાં બંધારણોમાં તત્કાલ અંકનિર્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે તો તે પ્રત્યાઘાત ઉત્પન્ન કરશે એમ શુદ્ધભાવે લાગી જાય છે. નરેશ તંત્રના દોષો છે તેમ જુલો છે. અને લોકતંત્રના જુલો છે તેવા દોષો પણ છે. આ બંને તંત્રોનો સમન્વય જ દેશી રાજ્યોનું હિત સાધવામાં ઉપયુક્ત નીવડશે એવો અભિપ્રાય વાચકો ને આ મત કરતાં જુદો મત ધરાવતા હોય તો તેમની માફી માગી એમે જણાવીએ છીએ.

હિંદની પ્રજાનું માનસ, અને સંસ્કૃતિ અને ધર્મ મુળમાંથી એને મળતી કેળવણી એ એવાં છે કે તે રાજ્યતંત્ર ભોગવવા કરતાં સુખદાયક રાજ્યતંત્રમાં રહેવા વિશેષ ઇચ્છે છે. કેવળ લોકતંત્ર, સુંદરની ધમાલો, વારંવાર બદલાતું કારાખારી મંડળ, સતત ચાલુ રહેતા ઔદ્યોગિક અને ધાર્મિક અગ્રડાઓ, રાજ્યતંત્રમાંથી નિષ્પન્ન થતી વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા, સતત ચાલુ રાખવા પડતા છુદ્દિના વિવાદો અને નૈતિક જીવનની અસ્થિરતા એ વગેરે બાબતોથી જન્મ પામતા જીવન કલહમાંથી હિંદની પ્રજા મુક્ત રહેવા ઇચ્છે એવું એનું માનસ ધરાવેલું છે. દેશી રાજ્યોના હાલના તંત્રોમાં કે હવે પછીના તંત્રોમાં ને આવા દોષો અનાયાસે પણ પ્રવેશ પામશે તો તેથી પ્રજા જીવનને હાની થશે. અમુક તંત્ર જ સાઈ એના નિશ્ચય કરતાં લોક સમુહને સુખ આપે એવું તત્ર સાઈ એ દૃષ્ટિએ નજર આગળ રાખી દેશી રાજ્યોના બંધારણોને પ્રશ્ન ઉકેલવામાં આવે તો તે વધારે વ્યવહારુ લાગે છે.

રાજકોટ પ્રકરણમાં લોકસમુદાયને સુખ આપનારા તંત્રનો ન્યુનાધિકપણે પણ વિચાર કરવામાં નથી આવ્યો. અને કેવળ અ, બ, ક, ડ, ના નામોના આગ્રહ જેની નિર્ણય બાબતોને મહત્વ આપી બંને પક્ષે એક બીજાને મુરકેલી ઉભી કરી છે. આવી બાબતોમાં તો જે પક્ષ વિચારભોગ આપે છે તે

પક્ષ ઉદારચિત્ત અને મહત્તાવાળો છે. મોટા કરતાં નાનો એકો ભોગ આપી શકે એ સ્વાભાવિક છે. નાનાનું મન ભોજની સુખ પરિણામો જોવા ટેવાયલું નથી હોતું, અને તેથી તે ઘણી વખત ઈષ્ટ બાબતોને પણ હાનિકારક દેખે છે. એટલે ને મોટા ગણાતા પક્ષે ગમે તે એક પક્ષ-વિચારભોગ આપેો હોત તો વિશેષ પ્રતિષ્ઠાપાત્ર અને ઉદારચિત્ત ગણાત. તેમ તેના તરફ જનસમુહની સ્વાભાવિક સહાનુભૂતિ દોરતી કારણ કે નાનાનો ભોગ લોકોમાં નબળાઈરૂપે દેખાય છે, અને મોટાનો સમજણપૂર્વકનો ભોગ એ ભોગરૂપે લેખવામાં આવે છે. બંને પક્ષે ને આ દૃષ્ટિએ વિચાર કર્યો હોત તો તેથી ને સમાધાન થાત એ માન્યત સમાધાન થાત. અને એમાંથી આંટીધુટી ઉત્પન્ન ન થાત.

રાજકોટના પ્રકરણથી એમ માનવામાં આવે છે કે દેશી રાજ્યોની પ્રજામાં રાજદારી જગતિની જૂથ જન્મ પામી છે. આ હકીકત યથાર્થ છે કે કેમ તેનો અંગેવાન ગૃહસ્થોએ અને સંચાલકોએ નિર્ભણસુહૃદ્ધી અને પક્ષના મોહનો આગ્રહ રાખ્યા વગર ચિચરતા-પૂર્વક વિચાર કરવો જોઈએ. લોકોમાં ને ખરખરી દુઃખની લાગણી હોય, તેઓ કર્વેરાના ભારતળે હોય, રાજ્યતંત્રથી તેઓ અસંતુષ્ટ હોય તો તેનો અસરકારક ઉપાય શું છે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. રાજ્યતંત્રના ફેરફારથી લોકો વસ્તુતઃ સુખી થાય છે કે કેમ? જગતના બીજા દેશોમાં શું થયું છે? અને એ દાખલાઓ ઉપરથી શું થવા જોગ્ય છે એ જોવું પણ આવશ્યક છે. દીર્ઘકાળથી ચાલુ આવેલું નરેશતંત્ર, એમાં ઘણો ફેરફાર કરવાથી લોકોને સુખરૂપ અર્થ શકે એમ છે કે નહીં, ને નથી તો “જવાબદાર રાજ્યતંત્ર” એ શબ્દમાં ને તંત્રનો સમાવેશ થાય છે તે તંત્ર હિંદની-દેશી રાજ્યોની પ્રજાની અને એ પ્રજાના વિચાર-બળોનો સાથે અનુરૂપ કરી શકાય કે નહીં, આ બધા પ્રશ્નોનો વિચાર ચલો જોઈએ. કોઈ પણ રાજદારી ચળવળમાં વર્ષવિગ્રહને ઘણીવાર તક મળે છે. રાજકોટના પ્રકરણે ગરાશીઆઓને અને મુસલમાનોને

લઘુમતિના રક્ષણ નિમિત્તે પોતાના હક્કોને આગળ ધરવા દોર્યા છે. વળી બાળાઓમાંથી તો સ્વયંસેવકો પણ ઉભા થવા લાગ્યા છે. આઘાત સામે આ રીતે પ્રત્યાઘાત ઉભો થયો છે. રાજદ્વારી વિચારકાએ લઘુમતિનાં બળો—બલે તે લઘુમતિનાં હોય તો પણ—તે સામે ખરેખર સાવચેત રહેવું જોઈએ.

કોઈ પણ રાજદ્વારી અર્થાં કે અળવળમાં મત-ભેદને અવકાશ રહે છે. પણ સુરોનો મતભેદ અને આગ્રહ શોભે છે, તે સમાધાનને માર્ગે નાથ છે. જ્યારે સુરોનો આગ્રહ વર્ગ વિગ્રહ ઉભા કરે છે. લોકોમાં તોફાની વલણ જાગૃત કરે છે. અને અસત્ય અને દાંભિકતાને માર્ગે દોરી નાથ છે. રાજકોટના પ્રકરણમાં અને એના અંગતી વાટાઘાટમાં એક પક્ષે વારંવાર ફરતી જતી વિચારણાનો આશ્રય લીધો અને બીજા પક્ષે પોતાપણની અસ્મિતાની મિથ્યા કલ્પના કરી પોતાની સત્તાની—જે ખરેખર સત્તા જ ન હતી તેની

મિથ્યા આંકણી કરી. એક પક્ષે પૈસાં વેચ્યાં અને બીજા પક્ષે વેરવા માટે ઉધરગાળા અને ખર્ચ જોતાં પરિણામ તો કેવળ અસત્ય વાણી, વિચાર અને વર્તનમાં જ પરિણમ્યું. લોકોમાં ખરી નિર્ભયતા આવવાને બદલે ઉપરથી નિર્ભયતાના સ્વાંગ રૂપ દેખાતી સિફત આવી. કેટલીક વખત સિદ્ધાંત સાચો હોય છે પણ તેનું ઘડતર બે બીજા કેળવાયેલના હાથે થાય છે તો અંતે ગમે તેવા ઉત્તમ આદર્શ પણ રાખવત થાય છે. અને પછી આગ્રહ અને મિથ્યા ભ્રમમાં પડેલાં માણસો એ શય શરીરના આશ્રયે ધૂમ્પા કરે છે અને જો વિષે વક્તા તદ્દાં કલ્પનાઓ કરે છે. જેમ લોકોએ, તેમ લોકોમાં રહી કામ કરનારા અધિકારીઓએ અને લોકોના સંબંધમાં આવવા તાબે તાબે પ્રયત્ન કરતા ગૃહસ્થોએ આ બાબતનો પુખ્ત વિચાર કરવો જોઈએ. અને તે કયાં પછી જ રાજકીય વર્તન અમલમાં મુકવાં જોઈએ

તદરથ.

મોરબી સ્ટેટ : છેલ્લાં સોળ વર્ષ.

(મોરબી રાજ્યમાં છેલ્લાં સોળ વરસમાં કેવા પ્રકારનો વહીવટી વિકાસ થયો છે, તે અમે આ નીચે આપ્યો છે. તંત્રી.)

ખેતી.

ખેતીનો વિકાસ સાથે અને રાજ્યના આધારરૂપ ખેતુનોની સ્થિતિ સુધારે તેવાં સાધનોનું સંરક્ષણ કરવું અને ખીલવટ કરવી તે માટે નામદાર મદારાજ સાહેબને ખાસ ફોકર રહે તે સ્વાભાવિક છે. એ ફોકરને પરિણામે આદિના ખેતુનો સુખી અને સંતોષી થયા છે.

ખેતુનો મહેસુલ રાકડામાં ભરે એવી પદ્ધતિ સને ૧૮૮૫માં અમલમાં આવી અને તે અત્યાર સુધી ચાલુ છે.

૧૮૮૦ થી ૧૮૮૪ એ ચાર સાલની સરાસરીએ

મહેસુલ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે, દર વીધે રૂ. ૧-૬-૦ અથવા તો દર એકરે રૂ. ૩-૪-૦ મહેસુલ આવે છે.

જમીન ખેડનાર ખેતુનોને કમળના સંપૂર્ણ હક આપવામાં આવ્યા છે, તેઓ પોતાની જમીન પોતાની ઈચ્છા મુજબ વેચી શકે અને ગીરો મૂકી શકે તેવો કાયમી માલીફીનો હક બોગવે છે.

જો છેલ્લા માલિકની વિધવા હોય તો તેના મરણ પછી, પુરુષ વારસના અભાવે તેના સૌથી નિષ્ઠના સગાને વારસાનો હક મળી શકે છે.

ખાસ કરીને કૃષિની સુધારણા માટે અને નવી

અણખેડાયેલ જમીનનાં ખેડાણ માટે આખાની ખાતું સ્થાપવામાં આવ્યું છે.

નવા કુવા ખોદાવવા અને લુના કુવાને ઉંડા કરાવવા માટે સને ૧૯૨૫ની સાલથી ખોરીંગ અને બ્લાસ્ટીંગ ખાતું ખોદવામાં આવ્યું છે. ખેડુનો તે ખોરીંગ અને બ્લાસ્ટીંગ ઓછા ભાવે કરી દેવામાં આવે છે.

દરેક ગામમાં રાજ્યના ખર્ચે પાકા કુવાની અને ઢોર માટે અવાડાની સગવડ કરી આપવામાં આવી છે, તેમજ દરેક ગામના ઢોરને ચરીયાણુ માટે પૂરેના પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો છે.

ઢોરની ઓલાદ નળવવા અને તેમાં મુકારો કરવા માટે, દરેક ગામે સ્ટેટ વેટરનરી સર્જનને પસંદ પડે તેવા સાંઠ રાખવો પડે છે. શુદ્ધ ગીર જાતના ઢોરનું ઉછેર-સ્થાન રાજ્ય નિભાવે છે, તેમાંથી ગામડાંને વિના ખર્ચે સાંઠ આપવામાં આવે છે.

એક એગ્રીકલ્ચરલ ટ્રેસ્ટ બેંક સ્થાપવામાં આવી છે; તેમાં દરેક ખાતાદાર પોતાની વાર્ષિક વીધેડીનાં દર રૂપીએ એક આનો મૂકે છે, તે દુધાળામાં વિમાની ગરજ સારે છે. આવી રીતે ખેડુતોના ૧૬ લાખ રૂપીઆ જમે થયા છે, ખેડુતો પોતાને જરૂર પડે ત્યારે પોતાની જમે થયેલ રકમનો ઉપયોગ કરી શકે છે.

સને ૧૯૨૪ની સાલથી દુધાળા નિવારણ ફંડ યોજના શરૂ કરી અને આજ સુધી તેમાં ૨૫ લાખ રૂપીઆ લુદા રાખવામાં આવ્યા છે. તે રકમના વ્યાજ મંદીન અત્યારે રૂ. ૪૦ લાખ થયેલ છે. આ ફંડમાંથી દુધાળાના વર્ષોમાં, કુવા ગાળવા માટે; કૃષિના વિદ્યાસ અર્થે, પોતાના અને ઢોરના નિજાત માટે અને બીજાં તેમજ ઢોર ખરીદ કરવા માટે ખેડુતોને વગર વ્યાજે નાણાં ધીરવામાં આવે છે.

ખેડુતોની રાહત અર્થે ખાસ કાયદો અમલમાં મુકેલ છે. અને તેની રાહત સારૂ એક ખાસ અદાલત ખોલવામાં આવી છે.

ઓછા વરસાદ અને હાવની મંદીના સમયમાં ખેડુત પોતાની આર્થિક સ્થિતિ જળવી શકે એ હેતુથી

નામદાર મહારાજ સાહેબે તેમનું મહેસુલ ઘટાડવો અથવા જરૂર જણાય તો સંતર માફ કરવા પોતાથીજ ફોર રાખી ઉદારતા દર્શાવતા આવ્યા છે; ઉદાહરણ તરીકે દરમિયાન આવેલ નળનાં વરસને લઈને આવી રીતે માફ થયેલ કુલ રકમનો આંકડો રૂ. ૨૦ લાખ ઉપર થવા જાય છે. આ ઉપરાંત આવાં વરસોમાં, ખેડુતો અને તેમના ઢોરના નિર્વાહ અર્થે અને બી, બીઆણુ વગેરેની ખરીદી માટે આપેલ મદદની રકમ રૂ. ૧૨ લાખ થાય છે.

આ ખાત્રી રાહતનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે ખેડુતો એકંદર રીતે આખાની જરૂરી સ્થિતિમાં રહેલ છે. આમ છતાં કોઈ કોઈ ખેડુતો એવા છે કે ભિલ ભિલ કારણે દેવામાંથી મુક્ત નથી. તેથી સમસ્ત ખેડુતોને ઋણમાંથી મુક્ત કરવા અને ખેડુત તરીકે તેમનું જીવન નવેસર શરૂ કરાવવાના ઉદ્દેશ હેતુથી નામદાર મહારાજ સાહેબે ધણી રહેમ કરી, રાજ્યનું તેમનું સર્વ ઋણ માફ કર્યું છે; અને સાહુકાર નેગનું તેમનું દેવું પતાવવા એક લવાદ કમીટી નીમવામાં આવી છે. તે કમીટી દરેક વિભાગમાં બે ખેડુતોને સાથે રાખી ખેડુતોનાં દેવાની તપાસ કરી, વ્યાજખી રાહે પતાવટ કરે છે. આવી રીતે નક્કી થયેલ દેવું ખેડુતોની વતી સુકવવા દરખાસ્તીએ માથે લીધું છે અને તે રકમનું વ્યાજ ખેડુએ દેવું પડતું નથી.

આ વર્ગમાં કેળવણીને ઉત્તેજન આપવા સારૂ મોરબીમાં કણખી બોર્ડિંગને એક લાખ રૂપીઆની રકમ આપવામાં આવી છે. તે બોર્ડિંગના તે વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચ કેળવણી લીએ છે. તેના ઉપયોગમાં તે રકમનું વ્યાજ વપરાય છે.

વ્યવહાર, સાધનો અને વ્યાપાર.

કૃષિ સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવનાર વ્યવહારના સાધનો અને વણજ વ્યાપાર છે.

પ્રાતઃસ્મરણીય મહુમ મહારાજ સાહેબ સં વાઘજી ગદાદુર પોતાની પ્રજાનાં કલ્યાણ માટેન દરેક સાધનમાં મોખરે રહેતા; તેઓથીએ વર્ષો થય

રાજ્યમાં ઠેક ઠેકાણે દ્રામ્બે કરી હતી. રૂ. ૬૦ લાખના ખર્ચે રાજકોટ અને ગોરખીને હોદ્દની રેલવે સાથે જોડ્યાં હતાં. આથી રાજકોટ અને ગોરખીના રજા-પુતાના અને ઉત્તર હોદ સાથે સીધો સંબંધ સંધાયો હતો. એથી આ દિશામાં તો બહુ કરવાનું ન હતું. પરંતુ જ્યાં-જ્યાં અવકાશ જણાયો ત્યાં આ સવડનાં સાધનોમાં વધારો તથા સુધારો કરવામાં નામદાર મહારાજ સાહેબે પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો. વાંકાનેરથી ગોરખી સુધીની શાખા નેરોગેજ હતી તેને બદલે મીટરગેજ કરી, ચાન-ચોડીલા લાર્બન નવી ચાલુ કરી, સનાળાથી આમરણ સુધી દ્રામ્બે કરી, જેતપર ઘાંટીલા દ્રામ્બે કરી, અને ગોરખીથી નવલખી સુધીમાં નેરોગેજ દ્રામ્બે હતી તેને બદલી મીટરગેજ રેલવે બનાવી. નવા વધારાનાં સ્ટેશનો અને તેને લગતાં મકાનો, રેલ્વે સ્ટેશન અને એન્જીનોમાં વધારો અને રેલવે સડકમાં સુધારો એ બધું તે ઉપરાંત. એ સર્વ નામદાર મહારાજ સાહેબનાં આ દિશામાં સિદ્ધ કરેલ કાર્યના નમુના છે. ૮૫ માર્ચલમાં નવા વધારા અને ફેરફારો કરવામાં આવ્યા છે; અને રેલવેમાં થયેલ મુળ ખર્ચ ૫૦ લાખ હતું તે અત્યારે ૧૨૦ લાખ થયું છે. આ પ્રમાણે માલ મોકલવાનાં સાધનોની સગવડતાનો ખ્યાલ એટલા ઉપરથી આવી શકશે કે સ્ટેટની દ્રામ્બે તથા રેલવેના કુલ માર્ચલ ૧૯૫ (૬૨ + ૧૩૩) થયા છે. રેલવે તથા દ્રામ્બે સ્ટેશનથી ૬ માર્ચલથી વધુ દુર હોય તેવું લાગ્યે જ કોઈ ગામ સ્ટેટનું હશે. વળી મહાસોમાં આ ઉપરાંત મોટર ચાલી શકે તેવી ૪૦૦ માર્ચલની સડકો છે.

બંદર વિકાસ.

વણજ વેપારની સગવડતા ખાતર નવલખી બંદરની ખીલવણી કરવામાં આવી છે. તાજેતરમાં મેહેરબાન રેસીડેન્ટ સાહેબને નવલખી બંદર હુંક સમય માટે જોવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો, તેથી બંદરની કુદરતી અવકુળતાનો જે લાભ છે તે તેઓએ જોયું હશે. વળી માલને સ્ટીમરમાં ચડાવવા ઉતારવા તથા ગોડાઉનોમાં જળવવા સંબંધમાં કેવી સગવડોનો પ્રબંધ કરવામાં

આવ્યો છે, તે પણ તેઓ સાહેબની નજરમાં આવ્યું હશે. નામદાર મહારાજ સાહેબ તખ્તનશીન થયા પછી તરત બંદરને ખીલવવાનું કાર્ય પ્રથમ હાથ કરવામાં આવ્યું. સને ૧૯૨૪ સુધી તો આ બંદરે એક પણ સ્ટીમર આવતી ન હતી; અત્યારે તો બોમ્બે સ્ટીમ નેવિગેશન કંપનીની સ્ટીમરો દર અડવાડીએ નિયમિત આવી ઉભી રહે છે, એટલું જ નહિ પણ બ્રિટિશ ઈન્ડિયા સ્ટીમર શીપ કું. ની હંસા લાર્બન, ક્લેન લાર્બન, સીટી લાર્બન, એંકર લાર્બન તથા હોલેન્ડ ઈન્ડિયા લાર્બન અને મોગલ લાર્બન તેમજ સિન્ધીઆ આદિ લાર્બનની દરિયાપારના દેશ વિદેશ જતી સ્ટીમરો પણ બંદરે આવે છે.

હુન્નર ઉદ્યોગ.

વરસાદ નિયમિત ન થતો હોવાથી, તેમજ વેપારમાં વિશ્વવ્યાપી મંદી હોવાથી, રાજ્ય અને પ્રજાની આબાદી જળવવા માટે ખીજાં સાધનો હાથ કરવાની ખાસ અગત્ય છે, તેથી નામદાર મહારાજ સાહેબે પોતાનું ખ્યાત હુન્નર ઉદ્યોગના વિકાસ તરફ આપ્યું છે.

પરંતુ હુન્નર ઉદ્યોગો અને વેપારની આબાદી મૂડી વિના ન થઈ શકે, તેથી રાજ્યની મદદથી ખાનગી એજન્સી દ્વારા એક બેંકની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. રાજ્ય બેંકને ઝોજા વ્યાજે નાણાં ધીરે છે, અને બેંક વેપારીઓને ૬ ટકાના વ્યાજે આપે છે. જ્યારે મોસમ નિષ્ફળ થઈ હોય અથવા બજારમાં અસાધારણ મંદી હોય તેવા નાણાં બીડના સમયમાં રાજ્ય માત્ર ૧૩ ટોલ ટકો વ્યાજ લે છે અને બેંક માત્ર ત્રણ ટકો લે છે. મૂડીની આ સગવડ સાહસિક પણ ગરીબ વેપારીઓને અને ઉદ્યોગ ખીલવનારાને મોટા આશીર્વાદ રૂપ થઈ છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ સેંકડો માણસોને એથી રાજી મળી છે. થોડાં વરસોમાં તો હુન્નર ઉદ્યોગોએ બહુ પ્રગતિ કરી છે. જે અનેક હુન્નર ઉદ્યોગો ઉભા થયા છે, તેમાં શ્રી પરશુરામ પોટરી વર્ક્સ લિમિટેડ, શ્રી મહેન્દ્ર બ્રાસવર્ક્સ, હવણપુર સોલ્ટવર્ક્સ, સર્વજ્ઞ ચાલતી-તેલ તથા લોટની મિલો, જોન ક્રસિંગ મિલ, ઘાસ વર્ક્સ,

અનેક સ્થળે જિર્નિંગ ફેક્ટરીઓ, ગાંસડી દાખવાનો પ્રેસ વગેરે ગણાવી શકાય તે બધાની સ્થિતિ બહુ સારી છે. કાટન સ્પિન્નિંગ એન્ડ વિવિંગ મિલ તૈયાર છે, અને થોડા સમયમાં કામ કરતી થશે.

લાયાત અને મૂળ ગીરાસીઆ.

જ્યારે નામદાર મહારાજ સાહેબ ગાદીનશીન થયા તે સમયે આ જમીનદાર વર્ગ અમુક વ્યસનો અને સામાજિક ખર્ચોને લીધે રોટ અને સાહુકારનાં દેણામાં દબાઈ ગયો હતો. અને તેમના ગરાસની માલિકી તેમના હાથમાંથી લગભગ ચાલી ગઈ હતી. નામદાર મહારાજ સાહેબનું પહેલું કૃત્ય એ હતું કે તેમની સ્થિતિ સુધારવા ઉપાય યોજવા, તેથી તેમના રોટ અને સાહુકાર પ્રતિ દેણાની તપાસ કરવા અને વ્યાજબી રાહે પતાવટ કરવા એક કમિટી નીમવામાં આવી. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે તેમને રૂ. ૨૬,૩૬,૦૦૦ રૂપિયાની રકમ જેટલી રાહત મળી અને જમીનની માલિકી વિનાની સ્થિતિમાંથી નિકળી તેઓ જમીનના માલિક થયા. પછીના વરસોમાં પણ વખતો વખત તેમને રાહત આપવામાં આવી છે; સને ૧૯૨૮થી ૧૯૩૬ સુધી તેમને આપેલ રાહતની રકમ વ્યાજ સાથે રૂ. ૪ લાખ કરતાં વધારે થયેલ છે.

તેમની સ્થિતિમાં વિશેષ સુધારો કરવા અને જમીનદાર તરીકે નવેસર જીવન શરૂઆત કરાવવા નામદાર મહારાજ સાહેબે સને ૧૯૩૬ ડીસેમ્બરની ૨૨મી તારીખે એક ફરમાન કાઢવા કૃપા કરી તેથી:-

(૧) રોટ પ્રતિ લાયાત કે મૂળ ગીરાસીઆનું દેણું જો રૂ. ૧૦૦૦ થી વધારે ન હોય તો તે સદતર માંડી વાળવામાં આવ્યું.

(૨) રૂ. ૧૦૦૦ થી વધારે પણ રૂ. ૫૦૦૦ થી અધિક ન હોય તેવું દેણું ભવિષ્યના વ્યાજમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યું.

(૩) રૂ. ૫૦૦૦ થી અધિક દેણું હોય તેવા કિસ્સામાં ત્રણ વર્ષનું વ્યાજ માફ કરવામાં આવ્યું.

ઉપર પ્રમાણે કરવાથી જે રાહત મળી તેનો કુલ આંકડો રૂ. ૧૬,૦૦,૦૦૦) સોળ લાખ થાય છે.

આવું ઉદાર ફરમાન કરતી વખતે નામદાર મહારાજ સાહેબે એવી મુરાદ દર્શાવી હતી કે તેઓ કરકસર કરતાં શીખે અને ફરીથી દેણાના બોજ તળે ન આવે.

તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટે લેવામાં આવેલ ખીનું પગલું એ છે કે તેમના પુત્રોની કેળવણી અર્થે ગીરાસીઆ ખોર્ડિંગ ખોલવામાં આવી છે, અને તેના નિભાવ અર્થે બે લાખ રૂપિયા આપવામાં આવ્યા છે. છેલ્લું અને તેટલું જ અગત્યનું નામદાર મહારાજ સાહેબનું પગલું એ છે કે લાયાત અને મૂળ ગીરાસીઆની કેટલીક વિધવાઓ અતિ દયાપાત્ર અને નિરાધાર સ્થિતિમાં હોઈ તેમના માટે રાહત યોજના કરી તેમના નિર્વાહ અર્થે એક લાખ રૂપિયા આપવામાં આવ્યા છે.

કેળવણી.

નિરક્ષરતાના સદંતર નાશ માટે સર્વ પ્રજા વર્ગમાં કેળવણીનો પ્રચાર કરવાનો નામદાર મહારાજ સાહેબનો ખરા દીક્ષ્ણનો પ્રયત્ન પ્રથમથી જ છે તેમ પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક કેળવણી મફત આપવા આવે છે એ ઉપરાંત આર્ટ્સ, મેડીકલ, એન્જિનિયરિંગ (સિવિલ, મિકેનિકલ અને ઇલેક્ટ્રીકલ) કોમર્સ એગ્રિકલ્ચર, વાયરલેસ, ટેકનોલોજી ડીઝિન ઇત્યાદિ વિષયોમાં પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારવા ઇચ્છા વિદ્યાર્થીઓને એકંદર રૂ. ૭૫૦૦)ની શિષ્યવૃત્તિ આપવામાં આવે છે.

સને ૧૯૨૨ ની સાલમાં ૩૦ શાળા અને ૧૭૫૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા અને અત્યારે ૧૦૬ શાળા અને આશરે ૮૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ છે એ ખીના લક્ષમાં લેતાં કેળવણીએ કેટલી પ્રગતી કરી છે, તેનો કાંઈક ખ્યાલ આવી શકશે. સને ૧૯૨૨માં કેળવણી પાછળ જેટલું વાર્ષિક ખર્ચ થતું તેનાથી અત્યારે પાંચ ગણું કરવામાં આવે છે. આ રાજ્યમાં ૧૫૭ ગામ છે, તેમાંથી ૯૬ ગામમાં તો નિશાળનો પ્રબંધ થઈ ચુક્યો છે, એટલે કે દર ત્રણ ગામે બે નિશાળ છે. નામદાર મહારાજ સાહેબની એવી ઇચ્છા છે કે દરેક ગામને એક નિશાળ આપવી. દર વરસે પાંચ નવી શાળાની

પ્રમળે સગવડ આપવામાં આવે છે.

કન્યા કેળવણી ઉપર નામદાર મહારાજા સાહેબ ખાસ લક્ષ આપી રહ્યા છે. રાજ્યમાં છ કન્યાશાળા છે, અને ૧૫૦૦ બાળાઓ શિક્ષણ લઈ રહી છે. મોરળીની કન્યાશાળામાં અંગ્રેજી ચોથા ધોરણ સુધી શિક્ષણ અપાય છે, સિવજી, ગુરુજી, સંગીત અને ડ્રીલ પણ અભ્યાસક્રમમાં છે.

૩ થી ૬ વરસ વચ્ચેનાં બાળકોને મોન્ટિસોરી પદ્ધતિએ કેળવણી આપવા સારૂ રૂ. ૨૦,૦૦૦ના અર્થે એક બાલમંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે. તાજે-તરમાં જ ખોલવામાં આવેલ એ નવા મકાનમાં બાળકો કેટલી હોંરા અને ઉમંગથી કેળવણી લઈ રહ્યાં છે અને કેટલી સરળતા અને ચંચળાટીથી પોતાના જીવનના પ્રારંભની પગલી પાડી રહ્યાં છે, એ જોવાથી આનંદ આવે છે.

નિશાળના અભ્યાસના વિષયોમાં છુક ક્રીપિંગ

અને એકાઉન્ટન્સી, ટાઈપ રાઈટિંગ, સંગીત અને ડ્રોઈંગનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

ધાર્મિક તેમજ શારીરિક શિક્ષણ બાબત પણ ખાસ લક્ષ આપવામાં આવે છે. ક્રિકેટ, હોકી અને સ્કાઉટિંગમાં છોકરાઓ સારો રસ લઈ રહ્યા છે.

દરિજન વિદ્યાર્થીઓને છૂટકા નિશાળોમાં દાખલ કરવામાં આવે છે; વળી તેમને માટે ખાસ જ નિશાળો ખોલવામાં આવી છે.

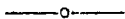
આ ઉપરાંત, કેળવણીને પોષતી નીચે જણાવેલી સંસ્થાઓના નિભાવ અર્થે રૂ. ૨,૫૦,૦૦૦) જુદા રાખવામાં આવ્યા છે.

રૂ. ૧,૦૦,૦૦૦) ઉચ્ચ ટેકનીકલ શિક્ષણ મેળવવા શિષ્યવૃત્તિ માટે.

૧,૦૦,૦૦૦) ખાલ મંદિર માટે.

૫૦,૦૦૦) પુસ્તકાલય માટે.

[અપૂર્ણ]

વિજ્ઞાપિ:—

જે ગ્રાહકોએ અત્યાર સુધી પોતાનું લવાજમ ન મોકલ્યું હોય તેઓ મહેરબાની કરીને તાકાતે પોતાનું લવાજમ મોકલી આપશે એવી આશા છે. ફરીવાદીપત્ર ન લખવું પણ એટલી વિનંતિ છે.

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો

વડોદરા રાજ્યના ખેડુતોને રાહત.

(રાજ્યના સરકારી ગેઝેટમાં દીવાનની સહીથી નીચે પ્રમાણે હુકમ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે.)

૧. ખેતીની પેદાશના ભાવમાં થતા ઘટાડાને લીધે ચાલતી મંદીમાં રાજ્યના ખેડુત ખાતેદારોને કર્મ રીતે રાહત આપવી એ પ્રત્ન શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ કેટલાક સમયથી બહુ વિચારી રહ્યા હતા, અને તેઓશ્રીએ યુરોપથી દિવાન તરફ લખેલા પત્રમાં જણાવ્યું હતું કે, આવી રાહત સંબંધમાં સ્પષ્ટ લક્ષ-મણી તૈયાર કરવી.

૨. ગયા વર્ષના છેવટના ભાગમાં પ્રાથમિક કાર્ય શરૂ થઈ ગયું હતું. રાજ્યમાં થતા પાકના જે તે સમયના બજારભાવ સંબંધી વિગતવાર આંકડા તૈયાર કરવામાં આવ્યા, અને આ સંબંધમાં હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં લેવાયેલા ઈલાકા સંબંધી વિગતવાર માહિતી ભેગી કરવામાં આવી હતી. પ્રત્યેક મહાલના નક્કી થયેલા આકાર સંબંધી પણ પૂર્ણ વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર પછી આ પ્રશ્નને સર્વાંશે વિચારી લક્ષમણો કરવા માટે એક સમિતિ પણ નિમવામાં આવી હતી.

૩. રજુ થયેલી લક્ષમણોના વિચાર ક્યાં બાદ શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે કૃપાવંત થઈને નીચે જણાવેલી રાહતની યોજના પસંદ કરી છે.

૪. બજારભાવના ધોરણ ઉપર નક્કી થયેલા હાલ અમલમાં છે એ આકાર (જેમાં જુદા જુદા તપાસ કે ફેર તપાસના આકાર નિર્ણયનો સમાવેશ થાય છે) તેના ત્રણ સ્પષ્ટ વિભાગો પાડી શકાય:-

(૧) સને ૧૯૦૮-૦૯ સુધી લાગુ કરેલા આકાર;

(૨) સને ૧૯૦૯-૧૦ થી સન ૧૯૧૯-૨૦ સુધી લાગુ કરેલા આકાર;

(૩) સને ૧૯૨૦-૨૧ થી સને ૧૯૩૦-૩૧ સુધી લાગુ કરેલા આકાર.

જે સાલમાં આકાર લાગુ કરવાનો હોય તેની અગાઉના ૧૫ થી ૩૦ વર્ષ સુધીના બજારભાવોની સરાસરીની ગણતરી ઉપર દરેક નિર્ણિત સમયનો આકાર નક્કી કરવામાં આવે છે.

સામાન્ય : આ ત્રણ સમય વિભાગો બજાર ભાવોના ત્રણ સ્પષ્ટ વિભાગો બતાવે છે. જે બજાર ભાવ ઉપર ખીજ વિભાગમાં નક્કી કરેલો આકાર લીનો આધાર લેવામાં આવ્યો હતો તે પહેલા વિભાગના બજારભાવ કરતાં ચઢતું પ્રમાણ બતાવે છે. તેજ પ્રમાણે ત્રીજા વિભાગના આધારભૂત બજારભાવ ખીજ વિભાગ કરતાં પણ સામાન્યતઃ ચઢતા પ્રમાણમાં આવે છે.

૫. બજારભાવોના ઘટાડાના લીધે, શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ એમણે મંદીના સમયમાં, નીચે જણાવેલા પ્રમાણમાં જમીન મહેસુલમાં રાહત આપવા કૃપાભર્યો હુકમ કર્યો છે.

રૂપિયામાં ૨ આના-પહેલા વિભાગમાં દાખલ કરેલા આકારની બાબતમાં.

ટીપ્પ:-આ વિભાગના આકાર નિર્ણય માટે જે ભાવ આધારભૂત ગણવામાં આવ્યા હતા તેમની સરખામણીમાં ખરેખર બજારભાવમાં કાંઈ ઘટાડો થયો નથી. છતાં આ વિભાગમાં આવતા મહાલોની બાબતમાં આ રાહત આપવા શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે ખાસ કૃપા કરેલી છે.

રૂપિયામાં ત્રણ આના-ખીજ વિભાગમાં દાખલ કરેલા આકારની બાબતમાં.

રૂપિયામાં ચાર આના-ત્રીજા વિભાગમાં દાખલ કરેલા આકારની બાબતમાં.

૬. શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે વધુમાં એમ પણ ફરમાવ્યું છે કે બજારભાવોમાં ફેરફારી થાય તો પણ આ રાહત ચાલુ સાલથી પાંચ વર્ષ સુધી ચાલુ રહેશે. પાંચ વર્ષ પછી તે વખતના બજારભાવો તેમજ ખીજ સંબંધ કરતી બાબતો ધ્યાનમાં લેવાઈ આ પ્રશ્ન ફરી તપાસવામાં આવશે.

૭. આ હુકમથી દરેક મહાલવાર આપેલી રાહત આ સાથે રાખેલા પત્રકમાં બતાવેલી છે. કુલ રાહત આશરે રૂપિયા વીસ લાખ જેટલી થાય છે.

૮. સદરહુ રાહતનો અમલ ચાલુ સાલથી થશે. પાક નિષ્કળતાના અગર એવા બીજા કારણોને લીધે નિયમાનુસાર આપેલી અગર આપવાને પાત્ર થતી રાહતને બાધ આવશે નહીં, એ રાહતો હાલ અપાય છે તેમ અપાયે જશે.

૯. આ રાહતની યોજના જે જે ઇનામો ગામોને માપણી આકાર લાગુ કરવામાં આવ્યા હોય તેમને પણ લાગુ પડશે.

૧૦. આ હુકમાનુસાર ઘટાડેલા જમીન મહેસુલ ઉપર જ સ્થાનિક વેરા આકારી લેવામાં આવશે. એટલે આથી સ્થાનિક વેરાના હાલના માગણીમાં રૂ. ૧,૨૫,૦૦૦ (સવા લાખનો) ઘટાડો થશે.

૧૧. જમીન મહેસુલ સંબંધી નિયંધની કલમ ૬૨ (બ) (૧) માં જણાવ્યા પ્રમાણે કનિષ્ઠ ધારણ કરનાર પણ હાલ જાહેર કેદેલી રાહતના પ્રમાણની રાહત મેળવવાને પાત્ર થશે. કનિષ્ઠ ધારણ કરનારાઓને પણ સદરહુ રાહતનો લાભ ખરેખર મળે એ જોવાની ફરજ મુલકી અમલદારોની છે.

૧૨. ઉપરની જાહેરાત સર્વની જાણ માટે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

તારીખ ૨૬ માઈ ડિસેમ્બર સને ૧૯૩૮.

V. T. Krishnamachari,
ધિવાન.

કચ્છ મહારાવશ્રીતું વકતૃત્વ

[ચોડા દિવસ પહેલાં કચ્છના ના. મહારાવશ્રીએ પ્રજા સમક્ષ રાજ્યવહીવટનું સિંહાવલોકન કરતાં જે વિચારો પ્રદર્શિત કર્યા હતા તે અગત્યના હોઈ અમે આ નીચે આપીએ છીએ. કચ્છના ના. મહારાવશ્રી પ્રાચીનતાના પ્રશંસક છે અને સમગ્ર નરેશ મંડળમાં જે ગણ્યા ગાંક્યા રાજકારણના અનુભવી નરેશો છે, તે પૈકી તેઓશ્રી એક વૃદ્ધ અને અનુભવી નરેશ છે. જમાનાને અને યુગબળને તેના ચાર્ય રૂપમાં ઓળખનારા છે. તેમ લોકોનું હિતાહિત શામાં છે, તે પોતાની અનુભવી આંખે જોઈ શકનારા છે. ધાંધલથી જેમ લગાર પણ સ્વૈર્ય શુભાવી નાખે એવા નથી તેમ હમેશાં પ્રિય વચ્ચેના સાંભળી પોતાનામાં મિથ્યા ભ્રમ ઉત્પન્ન થવા દે એવા નથી. પોતે ભલે રાજા છે પણ કપા કાળમાં પોતે રાજ્ય કરે છે એ એમના લક્ષ બહાર રાખવું નથી, એટલે અમને ધણી દૃષ્ટિએ એમનું વકતૃત્વ ઉપયોગી લાગે છે. તંત્રી]

અહરુથો અને બાઈઓ.

આજે અહીંયા અમારી પ્રજાને એકઠી થયેલી જોઈ અમને આનંદ થાય છે.

આજની સભા શા માટે બોલાવવામાં આવી છે તે પ્રથમ જણાવવા માગીએ છીએ.

હમણાના વખતમાં જુદા જુદા દેશી રાજ્યોમાં રાજકીય હીલચાલ પ્રજાના નામથી કરવામાં આવે છે, અને તે રીતે એ હીલચાલે આપણા કચ્છ રાજ્યમાં પણ પ્રવેશ કર્યો. આવી હીલચાલ કાયદેસર રાજ્ય પ્રજા વચ્ચેના મીઠા સંબંધ ભંગવી રાખી કરવામાં આવે તેમાં કોઈ ને વાંધો લેવા કારણ નથી. પ્રજાને પડતી અગવડો કે અડચણો તેમણે પોતાના રાજા પાસે રજુ કરવી અને રાજાએ તે સાંભળી જે જે ફરિયાદો વાસ્તવિક જણાય તેનો યોગ્ય નીકાલ કરવો એ સર્વના હિતની વાત છે. પણ જો એવી હીલચાલ હાલે જે ધોરણે ચલાવવામાં આવે છે તેવી રીતે વધારે વખત ચલાવવામાં આવે તો તેથી રાજ્ય અને અમારી જ્ઞાતી પ્રજા વચ્ચે વિશેષ

ઉત્પન્ન થવા પામે તો આખા દેશને હાની થાય એમાં શક નથી.

એમ બેવામાં આવે છે કે, કેટલાક બહારના લોકો જેને કચ્છ અથવા કચ્છના વતનીઓ સાથે બહુ લેવા દેવા નથી, તેઓ રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે અનેક પ્રકારે ગેરસમજૂતી ઉત્પન્ન કરે છે. આવી ગેરસમજૂતી ઉત્પન્ન કરવા કેટલીક વખત સત્વથી લેગેલે રહી અને અતિશયોક્તિભરી હકીકતો રજૂ કરે છે, આથી બહાર પ્રજાના મન ઉપર ખોટી અસર થાય છે. આવી ગેરસમજૂતી અટકાવવા માટે, અને ખરી હકીકત સમજવામાં આવે એ માટે આજની સભા બોલાવવામાં આવી છે.

અમારા અર્ધા સૈકાથી ઉપરાંતના રાજ્ય અમલ દરમ્યાન અમે પ્રજાનું ભણું કરવાને તન મનથી બનતું કર્યું છે. રાજ્યની ઉપજ વધારવા માટે કોઇ પણ જાતના નવા કરો નાખેલા નથી, બીજી રીતે જ્યારે જ્યારે પ્રજાને અમે સંકટમાં જોઇ છે, ત્યારે પારે તે દુઃખ દુર કરવા અને તેમને બનતી રાહત આપવા અમારાથી બનતી કશોય કરી છે. જપનના દુકાળમાં એક કરોડથી વધારે ફોરીઓ ખરચી પ્રજાને રાહત આપી છે. ઈ. સ. ૧૯૧૪ ના મહાન યુદ્ધ વખતે અમારી પ્રજાનું સંપૂર્ણ રક્ષણ યર્થ, તેમના ઉપર કાંઈ અસાધારણ બોલો ન પડવા દેવા સંભાળ રાખવામાં આવી હતી. પ્રજાની સુખસગવડોમાં વધારો કરવા લગભગ ૭૫ માઈલની રેલવે બાંધી છે. એવાજ આશયથી કેડલા બંદર ન્યાં કુડા પાસે ખોટી સ્ટીમરો આવી શકે છે, તેવી સગવડવાળું બંદર ખોટ ખર્ચે બાંધેલું છે. ઝોઝા પરસાદને લીધે પડતી વીટબજાઓ ટાળવા ધરીગેશન તળાવો બંધાવ્યાં છે અને હવે બીજાં વધારે તળાવો બંધાવવાની યોજનાઓને મંજૂરી અપાતી રહે છે. ગયા વરસમાં કસ્ટમને લગતા જે ફેરફારો કરવામાં આવ્યા છે તે પણ રાજ્યની ઉપજ વધારવાના ધરાદાયી નહી, પણ બંદરની ટેકડેકણેથી જાણતી પડતી મુશ્કેલીઓ ટાળવાના ધરાદાયી, એ ફેરફારો કરવામાં આવ્યા છે.

આ ફેરફારો કરતી વખતે ગરીબ પ્રજાઓના બજારના વપરાશની ચીજો ઉપરની જકાત જે હતી તેજ રાખવામાં આવી છે. આ ફેરફારો થવા છતાં પણ હોટ્ટરથાનમાં બીજા બંદરોએ લેવાતી જકાત કરતાં આપણા બંદરોએ લેવાતી જકાત ઘણી ઓછી છે. આ ઉપરાંત બીજા અનેક દાખલાઓ આપી શકાય તેમ છે, અને આ બધી સ્થિતિ બેતાં અમારી પ્રજા અને અમારી વચ્ચે જે છોડ માનીત્રનો સંબંધ જળવાઇ રહ્યો છે, તેજોજ જળવાઇ રહેવા માટે અમે આતુર છીએ. અમારી પ્રજાને સુખી અને સંતોષી બેવામાં અમને આનંદ થાય એ કહેવાની પણ જરૂર નથી. પ્રજાની સુખસગવડો વધારવા માટે હજી પણ વિશેષ પ્રયાસો અમારા તરફથી થતા રહેશે તેની અમારી વહાલી પ્રજાએ ખાતરી રાખવી. અમારી પ્રજાને તાત્કાલિક રાહત આપવાના ધરાદાયી હાલે આ પ્રમાણે પગલાં લેવામાં આવશે, એ જાહેર કરીએ છીએ.

૧. ચારે શહેરો ભુજ, માંડવી, અંમર, અને મુંદ્રાની મ્યુનિસિપાલિટીઓના વહીવટ ત્યાંના શહેરીઓના હાથમાં સોંપવામાં આવશે.

૨. જનમાલની સંભાળતી માટે સુવર અને ચીતાને મારવાની હાલ એક વરસ માટે છૂટ આપવામાં આવે છે, એક વરસને અંતે શું કરવું એ બાબત ફરી વિચાર કરવામાં આવશે.

૩. ખેડૂત કમિટીના રીપોર્ટમાં થયેલી ભલામણો બાબતમાં યોગ્ય હુકમો તરતમાં બહાર પાડવામાં આવશે.

૪. લેક બેગરની બાબતમાં ખુલાસો કરવામાં આવે છે કે, દરબારને જોઇતાં વાહનો કાલેલા દરને ભાડે ન લેતાં ચાલુ ભાડાના ભાવે લેવાનું ધોરણ દાખલ કરવામાં આવશે.

૫. હુડીયામજીની અસ્થિરતાથી કચ્છને નુકશાન છે એ વાત અમારા પુરતા ખ્યાલમાં છે અને એ સ્થિતિ સુધારવા માટે અને હુડીયામજીને સ્થિર કરવા માટે, રાજ્ય તરફથી બનતું કરવા યોગ્ય ઉપાયો

તંત્ર લેવા માટે અને તત્પર છીએ. આ બાબતમાં જેને જેને જે જે મુશ્કેલીઓ કરવી હોય તેણે એક માસની અંદર હજુર આદિશે કરવી.

૬. તળોટની બાબતમાં કેટલીક ગેરસમજ ફેલાયેલી છે એ દુર કરવા માટે અહીં જણાવવામાં આવે છે કે, ખાલસા ગામોમાં તળોટ લેવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ લાયાતી, ધર્માદા અને ઈનામી ગામોની તળોટ બંધ કરવામાં આવેલ નથી. પરંતુ એવા ગામોની બાબતમાં હવે શું કરવું, તેનો નિર્ણય કરવા સાડે તે ગામોના ગામધણીઓ અને વસ્તીના માથુસોની એક સભા તાર્કિક બોલાવવા નીચે લખ્યા ચાર દરબારી અધિકારીઓની કમિટી નીમવામાં આવે છે.

(૧) દીવાન.

(૨) નાયબ દીવાન.

(૩) એકાઉન્ટન્ટ જનરલ અને

(૪) રેવન્યુ કમિશ્નર.

૭. દારૂની બાબતમાં શું પગલાં લેવા જેવું છે, એ નક્કી કરવા માટે બે રાજ્યના અધિકારીઓ અને પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની એક કમિટી નીમવામાં આવે છે. અને આ કમિટીએ એક મહીનાની અંદર પોતાનો રીપોર્ટ રજૂ કરવો.

૮. હાલે દુકાળ જેવી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે, અને તેને લીધે પ્રજાના ગરીબ વર્ગોને શોષણ પડે છે. આ બાબતમાં પ્રજાને સારી રીતે મદદ કરવા માટે અમારા તરફથી બાજરો, જીર, ચોખા અને મગ-એ ચાર ધાન પરદેશથી કચ્છમાં આયાત થાય તેવું દાણ હાલે સદંતર માફ કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરાંત જુજમાં સરખું ધાન મળે તેને માટે અમારા તરફથી નુકસાની ખમી બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો છે.

આ બધું થવા ઉપરાંત, હજી વધારે રાહત પ્રજાને મળે એવા આશયથી એક દુકાળ સંકટ નિવારણ ફંડ બોલાવવામાં આવે છે. આ ફંડ એકઠું કરવા માટે, અને દરબારી પરવાનગીથી, દુકાળ

પીડિત લોકોને યોગ્ય મદદ કરવા માટે નીચે લખ્યા શખસોની કમિટી નીમવામાં આવે છે.

માંડવીના:-શેક પરશોતમ ધનજી તથા પ્રેમચંદ સાકરચંદ

જુજના-શા. સાકરચંદ પાનાચંદ નગરશેક અને ડૉ. ખીહારીલાલ નારણજી અંતાણી.

અંબરના-શેક રણુભાઈદાસ ત્રીકગજી અને ડૉ. લતીફ.

મુંદ્રાના-શેક જમનાદાસ ઈબજી અને જોગલ શાહજીદીન લઘુભાઈ

આ ફંડમાં દરબાર તરફથી કારી બે લાખ લાવવામાં આવે છે.

૯. આ ઉપરાંત બીજા પ્રશ્નોનો સંતોષકારક ઉકેલ કરવા માટે આખા કચ્છમાંથી એક મીટિંગ દરબારથી બરશે, અને એ મીટિંગમાં આ પ્રશ્નોની પણ ચર્ચા કરી, તેનો યોગ્ય નિર્ણય કરશે.

અમે વિશેષમાં આશા રાખીએ છીએ કે, અમોએ જે જે શખ્સો કહ્યા છે અને જે જે રાહતો આપી છે, તેનાથી અમારી પ્રજાને સંતોષ થશે, અને હાલે જે ચળવળ ઉપાડી છે, તે બંધ થશે; અને એવી ચળવળમાં અમારી વફાદાર પ્રજા ભાગ લેશે નહિ. આટલી અમારા તરફની ખાતરી મળ્યા છતાં પણ બે આ ચળવળ ચાલુ રહેશે તો અમારી પ્રજા અને દેશને થતી હાની અટકાવવાની અમને ફરજ બળવવા માટે બે કંઈ સખત પગલાં લેવાં પડે તો તેમ કરવામાં અમારા દીલને ઘણી કષ્ટવાણું થશે. છતાં પણ જરૂર પડે તો પગલાં લેવા વગર ચાલશે નહીં, એ આ પ્રશ્ને સ્પષ્ટ કહેવું પડે છે. છેલ્લે એ પણ ફરીથી કહીએ છીએ કે પ્રજાને જે દુઃખ હશે તે ટાળવા અમે અમારાથી બનતું કર્યું. અમારી પ્રજા સુખી હોય, સંતુષ્ટ હોય, અને રાજ ભક્ત હોય, એમ બેવાધો અમને નેટલો હર્ષ થશે તેટલો ખીજી કોઈ પણ રીતે થશે નહીં.

ફીડરેશન પરત્વે વાઇસરોયના વિચાર

[થોડા દિવસો પહેલાં ના. વાઇસરોયે એક વ્યાપારી સંસ્થા સમક્ષ વ્યાપારને લગતી આખતોખી ચર્ચા કરતાં ફીડરેશન પરત્વે સરકારનું દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કર્યું હતું. એનો સારભાગ મહત્વનો હોવાથી આ નીચે આપ્યો છે. હોદી સરકાર રાજ્ય બંધારણના આ સવાલને કઈ રીતે નીહાળે છે તેનું તાત્પર્ય વાઇસરોયના શબ્દોમાંથી વાંચકને સહજ પ્રાપ્ત થઈ રહે એમ છે. તેની]

સદ્દુર્ અંસ્થાના પ્રમુખને ઉદ્દેશી તે નામદારે કહ્યું કે “તમે તમારાં લાપણમાં સમવાયતંત્રનો ખાસ ભારપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે તેની સાથે તેમજ ખાસ કરીને હાલ સમવાયતંત્રનો મામલો જે તખ્ત પર આવી પુગ્યો છે તેની અગત્યતા સાથે હું તમારા સાથે સંવાદો મળતો થાઉં છું. એટલે આજે હું પણ મુખ્યત્વે કરીને તેનો જ ઉદ્દેશ્ય કરીશ. મેં ૧૯૩૭ ના ડીસેમ્બરમાં તમને જણાવ્યું હતું કે હાલની બંધારણીય યોજનાની મંત્રણાઓમાં છોટીશ અને દેશી રાજ્યોના જે આગેવાનોએ ભાગ લીધો હતો તેના આપણે આભારી છીએ અને ફેરવલ યોજનાના વિકાસમાં અને તે માટેની જોડવણીમાં અનિવાર્ય નહોં હોય તેવો વીક્ષંપ નહોં થાય તેવી મેં ખાતરી પણ આપી હતી.

વળી આ માટેની તૈયારી પાછળ જે સમય વ્યતીત થયો તેનો મને જરા પણ ખેદ નથી થતો. કેમકે તે વિલંબે આપણને ઉક્ત યોજનાના પ્રત્યેક તરત્વોની છજાવટ કરવાની અને તેની કીંમત સમજવાની તક આપી હતી. તેને આજે એક વરસ થઈ ગયું છે. ત્યાર પછી ઘણું મહત્વનું કાર્ય પણ થઈ ગયું છે. મદદ કરનારાઓના હું અને હોદી વચ્ચે આભારી છીએ.

આપણે હાલ સમવાયતંત્રના જે તખ્તકાપર પુગ્યા છીએ તે સંબંધી સામાન્ય પરિસ્થિતિની હુંક સમાલોચના હોતાવહ થઈ પડશે એમ હું ધારું છું.

ગયા ઉનાળામાં મેં આ સંબંધે હોદી વચ્ચે બેઠે અંગત સંસર્ગ તાબે કર્યો હતો અને પોલાંમેન્ટની બંને સભાઓના સભ્યો અને ના. સમ્રાટના પ્રધાનો બેઠે પણ

સમવાયતંત્રના પ્રશ્ન પરત્વે અંગત સંસર્ગ તાબે કરવાને હું શક્તિમાન થયો હતો. તેમાં કદીએ મનભેદ કે વિચાર-ભેદ પડ્યો જ ન હતો. અમારા હેતુઓમાં સર્વાંગે એકતા હતી. હોદમાંથી હું બહાર ગયો અને પાછો ફર્યો તે દરમ્યાન સમવાયતંત્રની સ્થાપનાનો મારગ સ્પષ્ટ કરતો એક અતી મહત્વનો અને આગેકદમ કરતો તખ્તો પ્રાપ્ત થયો છે.

અને મને જણાવતાં હર્ષ થાય છે કે દેશી રાજ્યો પુનરાવલોકન પામેલા પ્રવેશપત્રનો હુંક વખતમાં સ્વીકાર કરશે અને આ સંબંધે ચોક્કસ સમયમાં તેમના નિર્ણયો જણાવી દેવાનું તેમને જણાવી દેવામાં આવશે.

સમવાયતંત્રની યોજના પર ચોમેરથી દીક્રાઓની ઝડી વરસી છે તે હું સારી પેઠે જાણું છું. અને એ દીક્રાઓનો અને તેના લાગણીભર્યા હેતુઓનો પુર્ણ સ્વીકાર કરીને મેં સંભાળભર્યો અભ્યાસ કર્યો છે. અને તે વિષે હું ફરીથી એમજ કહું છું કે સમવાયતંત્રની યોજના પર થયેલી સવળી દીક્રાઓમાં એક પણ એવી દીક્રા નથી કે જે પર ઉક્ત યોજનાના ઘડનારાઓનું તે વખતે લક્ષ ન હતું.

કઈ દીક્રામાં હુમલા માટેનો માર્ગ ખુલ્લો છે તે અમે પુરેપુરું જાણતા હતા. માનવશુદ્ધિમાંથી ગમે તે યોજના ઘડાય તે દીક્રાથી સદંતર પર નજર હોય. તો પછી ઇતિહાસમાં અપૂર્વ અને મુશ્કેલી તથા મુંઝવણ ભર્યાં તત્ત્વોવાળી પરિસ્થિતિમાં છુલ્લભાલ રહી ગય એ પણ સ્વભાવિક છે.

પણ આ બધા સંબંધે અમારે નિર્ણય એ હતો અને આજે પણ મારો એ જ અભિપ્રાય છે કે તે વખતે ધડાગેલી યોજના હોદના મહાન બંધારણીય પ્રશ્નના વ્યવહાર નિરાકરણ માટે સર્વોત્તમ છે.

સમવાયતંત્ર ઘડતી વેળા હોદની એકતા પર અમે મહત્વ આપ્યું હતું અને એ નિર્ણયાત્મક તત્ત્વ આજે પણ દલીલથી પર છે. અને આ તત્ત્વની એકતાની સિદ્ધિ અર્થે નિયત યોજના કરતાં બીજા કોઈ પણ યોજના હું બેતો નથી. અગાઉના કરતાં એકતાનો પ્રશ્ન આજે વધુ મહત્વનો છે.

દેશી શાળ્યોનાં પ્રશ્નો

પછી પ્રાંતિય સ્વરાજ્યની યોજનાનો સુદર અમલ નોતાં આ યોજના પણ તેવીજ મહત્વની થઈ પડશે.

સમવાયતંત્રના પ્રશ્ન પરત્વે જે મતભેદ ઉભો થયો છે તે સંબંધે હું એમ કહીશ કે જે આ બાબત નિષ્પક્ષપાતપણે તપાસવામાં આવે તો માલમ પડશે કે સમવાયતંત્રના આવશ્યક યુક્તિઓ તો સર્વાનુમતે સ્વીકાર થયો છે. એકતાના આદર્શનો ભોગ આપ્યા વગર સંપૂર્ણ રાજકીય જીવન પ્રાપ્ત કરવાની અગત્ય જોડી છે, એકતા પર દુનિયામાં હોદ્દની પ્રતિજ્ઞાનો આધાર છે. જીતકાળમાં હોદિ ધણું સઢન કર્યું છે અને ઘણું યુગાન્યું છે.

એ તો ચોક્કસ છે કે આવો મામલો એક યા બીજા સ્વરૂપે પ્રજાની કસોટી કરે છે. હોદ આજે આંતરરાષ્ટ્રીય જનાવોની સમીક્ષા અને આંતર-રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોની અભ્યાસપુર્ણ જણાવટ કરતું થઈ ગયું છે. પ્રજા માનસમાં આવેલી આ જાગૃતિ એકતા હોય તોજ સફળ નીવડે.

સમવાયતંત્રની આર્થિક અગત્યતા પરત્વે તો કશી પણ શંકા કે મતભેદ ન હોઈ શકે તેમ હું ધારું છું અને મને ખાતી છે કે હોદભરનાં વેપારી અને નાણાકીય મંડળો પણ આ અગત્યતા સંપૂર્ણતઃ સમજે છે.

આથી હું આશા રાખું છું કે એ દેશી કે યુરોપીયન મંડળો સમવાયતંત્રના આ મહત્વના દ્રષ્ટિ-બિંદુ પરત્વે પ્રજામત કેળવવામાં પોતપોતાનો સોધો ફાળો આપશે.

એકતાનાં ફળ કંઈ તરતમાં જ પાકી ન જાય. પણ હું માનું છું કે એકતાના પ્રતાપે ધરખમ લાભો તો તરત જ મળી જશે. જે કે સમવાયતંત્રની યોજનાના અમલ પછી પણ વ્યાપારી અને આર્થિક ક્ષેત્રમાં મતભેદો અને અપવાદો તો રહ્યાજ કરશે અને તેમ સ્વાભાવિક રીતે બન્યાજ કરે, પણ ઉક્ત યોજનાના અમલથી સઘળા પક્ષો વચ્ચે કોઈને પણ નુકસાન થયા વગર સુમેળ સ્થપાઈ જશે. લીટીશહાઈ અને હોદી હોદ વચ્ચેનાં આર્થિક અને નાણાકીય દ્રષ્ટિ-

બિંદુઓનું એકાકરણ થશે, તે બે વચ્ચે ઐક્ય થશે; કે જેના અભાવે હોદનાં કુદરતી સાધનોના, વેપારના અને ઉદ્યોગોના વિકાસમાં હાલ અંતરાયો નડ્યા કરે છે.

પ્રાંતીય સ્વરાજ્યના અમલ પછીના અનુભવોએ તેની સદ્ધરતા પુરવાર કરી આપી છે. પછી તેની આંતરિક વિગતો પરત્વે ટીકાઓ ગમે તે થતી હોય પણ તેનો પાપો સાચો છે અને પ્રાંતીય સ્વરાજ્યની યોજના સર્વોચ્ચ વ્યવહાર નીવડી છે.

પ્રાંતીય સરકારો ગમે તે પક્ષની હોય છતાં તેમને ગવર્નરો, અધિકારીઓ અને વાઇસરોય તરફથી મિત્રતા અને સહકાર ભર્યો વર્તાવ મળ્યા કરે છે અને તેનો ખુદ પ્રધાનોએ પણ સ્વમુખે સ્વીકાર કર્યો છે.

ખાસ જવાબદારીઓનાં પરિપાલન પરત્વે મેં ગયા જીન માસમાં જે આગાહી કરી હતી તે પુરેપુરી સાચી પડી છે અને પ્રાંતીય સ્વરાજ્યનો મહાન અખતરો ભારે સફળ નીવડ્યો છે તથા આખી તે આવી ભઠ્ઠી લાગણી અને સમજુતી ભરી ભાવના ચાલુ રહેશે તો સમવાયતંત્રની યોજના પણ પ્રાંતીય સ્વરાજ્યની માફક મહાન અને મહત્વની સફળતા પ્રાપ્ત કરશે તેમાં મને જરા પણ શંકા કે લાય નથી.

સમવાયતંત્રની યોજનાનું ક્ષેત્ર અતી મર્યાદિત છે તેવી ટીકા મેં સાંભળી છે પણ પુખ્ત વિચારણાની અંતે તે ટીકા વળુદ વગરની પુરવાર થઈ છે. ગવર્નરો જે રીતે પ્રાંતીય સ્વરાજ્યના રાજરોજના કારભારમાં જે બીનદખલગીરી ભર્યો વર્તાવ રાખી રહ્યા છે તેવી જ સુમેળ સાથની પરિસ્થિતિ સમવાયતંત્રની યોજનાના અમલમાં પણ પ્રાપ્ત થશે એમ આપણે આશા રાખીએ.

જે કે સમવાયતંત્ર અને પ્રાંતિક યોજના વચ્ચે સમાંતર લીટી દોરાય તો તે ગેરસમજણ ઉભી કરે પણ ફેરલ યોજનાની વ્યવસ્થિત પદ્ધતિની મહત્વતાની હું ભારે કીમત આંકું છું. આમ કહીને ટીકાકારોની શુલ લાગણીનું સુધ્ધાંકન હું જરાયે

ધટાડવા માગતો નથી પણ હું તેમને સમવાયતંત્રને એક અજમાયશ આપવાનું જણાવું છું. અને તેમ થયે મને ખાતરી છે કે તે વખતે ગમે તે ગવર્નર જનરલ હોય તો પણ તે ઉક્ત અજમાયશમાં પ્રાંતીય ગવર્નરોની જેમ હંમેશાં મદદરૂપ રહ્યા કરશે. અને મદદરૂપ રહેવાને હંમેશા આતુર રહેશે.

દેશી રાજ્યો પરત્વે તમે કરેલી ટીકા મેં સાંભળી છે અને સમવાયતંત્ર સાથે દેશી રાજ્યોના સંબંધ વિષે જે બોલ કહેવાની મને મળેલી તકને હું આવકારું છું.

સમવાયતંત્રમાં ક્ષીટીશ હોંદના પ્રાંતો જેટલાં જ દેશી રાજ્યો મહત્વનાં અંગો છે. દેશી રાજ્યોને પણ હોંદની એકતા ક્ષીટીશ હોંદના જેટલી જ વહાલી છે. વળી સમવાયતંત્રનું ફાલનું સ્વરૂપ પણ દેશી રાજ્યોના જળીતા આજેવાનો દારાજ ઘડાયું છે. ફેરલ આદર્શની પરિપૂર્ણતામાં તેમનો ફાળો પણ નોંધપાત્ર છે.

તેથી વધુ ફાળો આપવો કે કેમ તેનો નિર્ણય તેમજે જ કરી લેવાનો છે. ચોક્કસ દીશામાં જ નિર્ણય કરી લેવાનું તેમના પર મારા તરફથી કે ના. સમ્રાટની સરકાર તરફથી કંઈ દબાવુ થશે નહીં. વ્યક્તિગત રાજ્યોએ પ્રવેશપત્ર સંબંધે ઉભા કરેલા મુદ્દાઓનું નિરાકરણ કરવા માટે અમે અમારાથી ખનતું સઘળું કહ્યું છે. અને તે વખતે પણ અમે હોંદની એકતાનો આદર્શ દ્રષ્ટિ સમીપ રાખ્યો હતો.

હોંદના સમવાયતંત્રમાં દાખલ થવું કે નહીં, તેનો નિર્ણય કરવામાં રાજ્યોને નડતી મુશ્કેલીઓ હું સમજું છું. તેમાં રાજ્યોને સાર્વભૌમસત્તાની મદદ અને સલાહ તો હંમેશાં મળ્યા જ કરશે પણ પોતા-પોતાના રાજ્યમાં રાજ્યતંત્રનું સ્વરૂપ કેવું રાખવું તે તો રાજ્યોએ પોતે જ પોતાના રાજ્યની વ્યક્તિગત પરિસ્થિતિ અને પોતાની જવાબદારી મુજબ નક્કી કરવાનું છે. અને થોડા દહાડા પર હોંદી વજરે ફરી-

વાર સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે રાજ્યો પોતાના રાજ્યતંત્રમાં જે કંઈ બંધારણીય સુધારાઓ કરે તેમાં સાર્વભૌમ સત્તા કરી વાંધો ઉઠાવશે નહીં. તેમ સુધારાઓ દાખલ કરવા માટે તેમના પર દબાવુ પણ ચલાવવાનો ના. સમ્રાટની સરકારનો ઇરાદો નથી.

આ સુધારાના પ્રશ્નમાં ધણી રાજ્યો કેટલો બધો રસ લઈ રહ્યા છે તેની વાદ આપવાની જરૂર નથી. પણ ઐતિહાસિક તેમજ બીજાં કારણે દેશી રાજ્યોની આંતરિક પરિસ્થિતિ એટલી બધી ભિન્ન ભિન્ન છે કે સઘળાં દેશી રાજ્યોમાં સમાન ધોરણે સુધારાઓ નક્કી કરવામાં આવે તે ભયંકર અને ઉંધે રસ્તે દોરવાનાં ધર્ષ પડે. એટલે જેમના પર સીધી જવાબદારી છે તેઓએ આ સઘળાં સંગત તત્વોને પૂર્ણ વજન આપવું નોંધવું. સાથેસાથે એ વાત પણ યાદી લેવી એટલી જ જરૂરી છે કે સમવાયતંત્ર હેઠળનો એકતાનો ઉચ્ચ આદર્શ જે બરાબર પરિપૂર્ણ કરવો હોય અને જે તેને સાચું જ અખલ હોંદ સમવાયતંત્ર બનાવવું હોય તો પછી તેમાં દેશી રાજ્યોની સામેલગીરી અને તેમની ચાલતી આવેલી પ્રથાઓ પણ આવશ્યક છે.

આગળ બોલતાં ના. વાઈસરોયે જણાવ્યું હતું કે સમવાયતંત્રના આદર્શમાં મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે અને તે આદર્શની વહેલી પરિપૂર્ણતા મારી દ્રષ્ટિએ ઘણી મહત્વની છે. પ્રાંતીય સ્વરાજ્યની યોજનાનાં અમલમાં પણ સહકારી બનવાનો અમને હક્ક છે એવો હું દાવો કરું છું.

સરમુખત્યારવાદના પ્રચલિત આદર્શોથી પણ હોંદી બંધારણીય વિકાસ પરત્વે ના. સમ્રાટની સરકારના વલણમાં ફેરફાર પડ્યો નથી. તેની રાજ્યનીતિ પણ ફેરફાર વગરની રહી છે અને તે ક્ષીટીશ હોંદ તેમજ દેશી રાજ્યોના પ્રત્યેક વ્યક્તિગત વિકાસો પ્રત્યે સમાન દષ્ટિ ધરાવે છે.

હિંદી રાજસ્થાનોના પ્રશ્ન

“હિંદી રાજસ્થાનોના પ્રશ્ને તાજેતરમાં નવો પક્ષો ખાધો છે અને તેને પરિણામે હિંદના મહા-સભાવાદીઓ અને ‘ઇંગ્લેન્ડના મુત્સદ્દીઓને એની તરફ ખૂબ ધ્યાન આપવાની જરૂરિયાત ઉભી થઈ છે.

જેના ઉપર હિંદુસ્તાનનું ભાવિ અવલંબે છે તે સમવાયી યોજનાને અનિવાર્ય રીતે દેશી રજવાડાંને આગળ આપ્યાં છે. હિંદુશાસન કાયદાની રચના કરનારાઓનો ઇરાદો દેશી રાજ્યો અને તેણે નીમેલી વ્યક્તિઓનેજ રંગભૂમિ પર રજુ કરવાનો હતો પણ રાજસ્થાની પ્રજાએ માથું ઉંચું કર્યું છે અને વંશપરંપરાથી અડ્ડો જમાવી બેઠેલા તેમના માલિકોનું રચન હચમચાવી મુક્યું છે. મધ્ય ધારા-સભામાં પોતાને પ્રતિનિધિત્વ આપવાનો રાજસ્થાની પ્રજાનો દાવો લોર્ડ લોધીયન અને લોર્ડ સેમ્યુઅલે માન્ય રાખ્યો છે. એ બંને વ્યક્તિઓએ હિંદી રાજ-કરણના બિન સરકારી અભ્યાસીઓ તરીકે હિંદનો પ્રવાસ કર્યો હતો પણ ખરી રીતે તેઓ બીટીશ સરકારના એલચી હતા. એશક સત્તાવાર રીતે મુખ્યત્વારીવાળા તો નહિ જ પણ સરકાર પાસેથી યોગ્ય સત્તા અને સૂચના મેળવી આવેલા તો હતા જ. એ બંને જણ એમ કહી શકતા ગયા છે કે જ્યાં-સુધી રાજસ્થાની પ્રજાને મધ્યસ્થ ધારાસભામાં પુરતા પ્રમાણમાં અને સીધું પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી હિંદુસ્થાનમાં કોઈપણ પ્રકારનું સમવાય-તંત્ર, લાંબે માળે એના સ્વીકારની આશાને કોરાણે મૂકતાં દાખલ થઈ શકવાની આશા નથી. પણ, આવા મંતવ્યમાં ખુદ રાજસ્થાની પ્રજાની ચોક્કસ રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ અને તેમના મુખ્ય હક્કો અને પ્રતિ-નિધિત્વના અધિકારો અને એ સર્વથી પણ વિશેષ તો હિંદુસ્થાનની વરિષ્ઠ અદાલતમાં પોતાના હક્કોના પ્રતિપાદનની વારંવાર વ્યક્ત કરવામાં આવેલી માગણીની કહી શકાય તેટલી છે. આ ત્રણ પ્રાથમિક માગણીઓ રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ રાજસ્થાનની પ્રજા-વતી લખનૌ અધિવેશનમાં પેશ કરી હતી. પણ એ માગણી સમયસર પેશ કરવી નોંધાઈ છે. સને ૧૯૩૬ ના એપ્રિલ મહિનામાં જેને અદાલત કહેવામાં

આવતું હતું તે હવે ૧૯૩૮ ના એપ્રિલ મહિનામાં સમયસરનું છે. એટલું જ નહિ પણ અનિવાર્ય પણ છે એમ માન્ય રખાયું છે.

રાજસ્થાની પ્રજાની આવી રાષ્ટ્રીય જાગૃતિની સાબીતી જોઈતી હોય તો આપણી આસપાસ નજર નાખીને તેની માગણીઓ સત્વર અને યોગ્ય રીતે મંજૂર રખાવવા માટેના તેના પ્રયાસો અને ‘એ માટેની તેની કુરબાની અને ઉત્સાહનું પ્રમાણ અને પૂર-તાર તરફથી નોંધ શકાશે.

આજે તો કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધી રાજસ્થાન કાર્યક્રમને પરિપૂર્ણ કરવાની જ વાત ચાલે છે. એ કાર્યક્રમનો આરંભ ૧૮૫૭ ના સશસ્ત્ર યજ્ઞવાથી કે ૧૮૮૫ ની ઔદિક દલીલોના જમાનાથી નહિ પણ ૧૯૧૯ થી કે એથી આગળ વધીને કહી શકાયે તો ૧૯૩૦ ની સત્યાગ્રહની લડતથી જેમાં હિંદની રાજસ્થાન પ્રજાએ સાચી રીતે પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે ત્યારથી ચાલે છે. કાશ્મીરથી કલસીયા (પંજાબ) અને પતીયાલા, નભા, કપુરથલા, અલ્વર, બનારસ, ઇન્દોર અને ગ્વાલીયર, નેધપુર, જયપુર અને ઉદયપુર, ભોપાલ અને સોલાવત્ર, માણસા અને વળા, રાજકોટ, ભાવનગર અને વડોદરા, કોલ્હાપુર, મીરજ, જમ-ખંડી અને રામદુર્ગથી હૈદરાબાદ, ત્રાવણકોર અને મહેસુર, સુધીનાં તમામ રજવાડાંમાંની રાજસ્થાન પ્રજાએ લીધેલા વિશાળ પલટાનો ખ્યાલ કરેા. ઉત્તર, પશ્ચિમ અને દક્ષિણ હિન્દમાં જ્યારે આમ થઈ રહ્યું છે ત્યારે પૂર્વના રજવાડાંમાં પણ નોંધપાત્ર જાગૃતિ આવી ગઈ છે અને તે તેણે ખાસ કરીને ધનકેનાલ, તાલચેર અને નિલગિરિ વગેરે રાજ્યોમાં જે જોરથી પ્રગતિ સાધી છે અને જે ઝડપથી તે થઈ રહ્યું છે તેથી તો અપૂર્વ ખબરો ગઈ છે. કાર્ય-ક્રમની પ્રેરણા આપતી અહિંસાની ભાવના અને પ્રાંતિક પ્રજાને અનુસરીને રાજસ્થાની પ્રજા જે વડે પોતાનું બાવી ધડી રહી છે તે સત્તાની જોગવાઈ કરનાર કુરબાની તમારી નજરે પડે છે. હરિપુરા મહાસભાની પણ આજ નેમ હતી. ત્યાં આગળ જેઓ રજવાડાંમાં મહાસભા સમિતિઓની હસ્તી

નોતા માગતા અને જેઓ અનેક પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંપૂર્ણ સ્વરૂપની મહાસભા સમિતિઓની હસ્તી ત્યાં કાયમ રાખવા માગતા હતા તેમની વચ્ચે ગળગાહ થયો હતો. જેને પરિણામે સંભાધાની યદ્દ હતી જે અનુસાર રાજસ્થાનોમાં મહાસભા સમિતિઓ કાયમ રાખવા દેવામાં આવી હતી પણ તેમના કાર્યમાંથી સીધા પ્રતિકાર અને પાલામેન્ટરી પ્રવૃત્તિઓને બાદ કરવામાં આવી હતી. જ્યારથી મહાસભાવાદી નેતાઓ અને રાજસ્થાની અગ્રણીઓ વચ્ચેની અથગમણનો અંત આવ્યો છે ત્યારથી બનેલી દ્રષ્ટિ એક થઈ છે, એમાં તો સંદેહ નથી. જે વસ્તુને સિદ્ધાન્તમાંથી બાકાત રાખવામાં આવી હતી અને કરાવમાં જેનો ઈન્કાર કરવામાં આવ્યો હતો તે વસ્તુ વહેવારમાં પરિપૂર્ણ થઈ છે. રાજસ્થાની પ્રગતિએ પોતાની જવાબદારી પર આરંભેલી લડતની પ્રગતિમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાના સુકાનીઓએ કેમો અસરકારક રસ લોધ્યો છે એ આપણને રાજગરજ માલુમ પડ્યું છે. તેથી હવે આપણને સમજશે કે હરિપુરા મહાસભાનો ઈરાવ રાજસ્થાની પ્રગતિમાં કાર્યરત અને જવાબદારીની ભાવના, જે એકલીજ સ્વાવલંબિત રાજકીય પ્રવૃત્તિઓને જન્માવી શકે છે અને સ્વાવલંબના આવરણ સિદ્ધાંતોને ગતિમાન કરી શકે છે તે જન્યૂત કરવામાં સફળ થયો છે. રાજસ્થાનોમાં શરૂ થયેલી પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાની મહાસભાવાદીઓને વ્યક્તિગત રીતે આપવામાં આવેલી છૂટે રાજસ્થાની પ્રગતિના બળમાં ઉમેરો કર્યો છે અને સને ૧૯૩૦-૩૪ ની મહાન લડતમાં પોતાની મદદે દોડી આવેલા પોતાના પડોશીઓ પ્રત્યેની-પોતાની ફરજ પોતે અદા કરવી જ એકાએક એમ જેમને લાગતું હતું તેમને સંતોષ થયો છે. જેઓએ પોતાને અણીને સમયે મદદ કરી હતી અને પોતાને પાછે ઉભા હતા તેમને અણીને સમયે મદદ નહિ કરવામાં પોતે ગુન્હેગાર છે એમ તેમને લાગતું હતું.

આને પ્રથમ દરજ્જાનું કે બીજા દરજ્જાનું કે ત્રીજા દરજ્જાનું એવું એક પણ રજવાડું નથી કે જેનું ગઈ કાંઈનું રાજકારણ, એ આજેનો ઈતિહાસ

અને આવતીકાલના સંગ્રામની પ્રેરણા અને તેમ છે; એમ દર્શાવતી નવી ભાવનાની અસર નીચે ન આવ્યું હોય. ઐતિહાસિક પ્રગતિ ગણિત શાસ્ત્રની ગતિએ થતી નથી પણ ભૌગોલિક ગતિએ થાય છે. હવે પછીથી ભાવિ પ્રગતિએ અત્યારની પ્રગતિ જેમાંથી પસાર થઈ રહી છે તે આત્મદમનની ક્રિયામાંથી પસાર થવાની જરૂર નથી પણ શિસ્ત તો બને માટે સરખીજ છે.

મુદ્દના જુદા જુદા ભાગોમાં રાજસ્થાની પ્રગતિએ કરેલી માગણીઓ વિધિવિધ પ્રકારની છે.

આ જગરદસ્ત ઉછાળામાં કેટલાકે ખેતીને લગતા, કેટલાકે આર્થિક અને કેટલાકે રાજકીય અને મુખ્ય હક્કો માગ્યા છે અને કેટલાકે તેમના રાજ્યોએ વર્તાવેલા અકથ્ય જુદમ સામે વિરોધ નોંધાવ્યો હતો. મોટાં ભાગનાં રજવાડાંમાં હજીય કોઈને કોઈ સ્વરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવતી વેક સામે તો લગભગ તમામ રજવાડાંની પ્રગતિએ પોકાર કર્યો હતો. રાજ્યોએ સ્વાધીન રાખેલા દીવાસળી, ખાંડ, પાન, તંબાકુ, અને વહેવારની એવી બીજી વસ્તુઓના ઈન્ટાર સામે પણ કોઈ થોડો પોકાર ઉઠ્યો નથી. લગભગ તમામ અગ્રગણ્ય રાજ્યોની પ્રગતિએ તેમના રાજ્યની જીવ નીચે જવાબદાર રાજતંત્રની માગણી કરી છે. માગણી ગમે તે હોય પણ તમામના કાર્યની યોજના, સત્યાગ્રહ તો એકજ છે. જે સંસ્થાઓ સામે પ્રતિજ્ઞ મૂકવામાં આવે, સ્ત્રીપુરોને જાહેરમાં એકાં થવાની મનાઈ કરવામાં આવે, તંત્રીઓને તેમનાં અખબારો અગ્રાવતાં રોકવામાં આવે, જે કરવેરાનો જોજ ઉચકાય નહિ તેટલો અસહ્ય હોય અને પ્રગતિ કચરતો હોય, માલના ભાવોમાં નક્કી વધારો કરવામાં આવ્યો હોય, લોકો ભૂખે મરતા હોય અને રાજ્યીઓ અમન્યમતમાં મસ્ત બન્યા હોય તો તેનો અત્યાર સુધીમાં શોધાયેલો અને જેનો નતો સિદ્ધાંતથી વિરોધ થઈ શકે કે નતો જે નિષ્ફળ નિવડે તેનો એક માત્ર ઉપાય કાયદાના સવિનય ભંગનો છે. અને તેમાં ભંગના વિચાર કરતાં 'સવિનય' શબ્દ ઉપર ખૂબ ભાર મૂકવાનો છે. આપણે ગાંધીજીના ઉપદેશને સ્વીકાર્યો છે પણ વિશેષ્યના સ્વીકારમાં વારંવાર આપણે વિશેષણની અવગણના કરી છે અને મુખ્ય વાક્યો પર

આધાર રાખીને સાંકેતિક વાક્યોને અવગણ્યાં છે; બીજા શબ્દોમાં કહું તો આપણે વચનો પર મદાર આપ્યો છે પણ તેની સાથેની શરતો પ્રત્યે લક્ષ આપ્યું નથી. જ્યાં સુધી દરદી દવા ન લે, ચરી ન પાળે અને ખોરાકનું પ્રમાણ ન જાળવે ત્યાં સુધી કાઈ પણ વૈદ્ય તેનો રોગ મટાડવાનું માથે ન લે. પૂરતા પ્રમાણમાં પૈસા આપવા છતાં પણ તમામ જાતની સારવારના અંગ જેવી આ શરતોની આવશ્યકતા નાબૂદ થઈ શકે નહિ. આમ સવિનય લંગમાં પણ 'સવિનય' શબ્દ ખરેખર ખુબ જ મદત્તરનો છે. એ સિવાયનો લંગ ગુન્હાહિત અને છે.

આ જગૃતિનો, પુરતો કાળજીભર્યો અભ્યાસ એ, એક નવોજ તબક્કો નજરે પાડશે. કદાચ એ નવા જ સ્વરૂપમાં રજુ થયેલો જુનો તબક્કો પણ હોય, જે આ પ્રવૃત્તિઓને લગતા બનાવોની પ્રગતિમાં નવી ગુચ્છ હોય એમ લાગે છે. અમે એમ પણ કહેવાનું સાંભળ્યું છે કે મોટાં રજવાડાંમાંથી કેટલાકમાં શરૂ કરવામાં આવેલી હાલતો ખરેખર જવાબદાર રાજતંત્ર માટેની નહિ પણ સભારથાને જેઠેલી બક્તિઓ, કે તેઓ જે જાતિ કે કામના હોય તે જાતિ કે કામ સામે દોરવામાં આવેલી હાલતો છે.

હૈદરાબાદ રાજ્ય મહાસભાને એ રાજ્યની કારોબારી સમિતિના પ્રમુખે રાષ્ટ્રીય નહિ પણ કામી પ્રકારની હોવાનું જણાવ્યું છે.

ઉત્તરને છેડે કાશ્મિર રાજ્યમાં જે લોકહાલતને પરિણામે લગભગ એક હજાર માનવીઓ જેઠા ભેગા થયા છે તેનો ઉદ્ધાવ અને સ્વરૂપ કામી હોવાનું જણાવવામાં આવે છે. દક્ષિણને છેડે ત્રાવણકોરમાં ચાલતી હાલતને દીવાન સામેની અને સ્વરૂપ અને ઉદ્ધાવમાં આવશ્યક રીતે કામી હોવાનું જણાવવામાં આવે છે. હૈદરાબાદમાં એવો વાંધો લેવામાં આવ્યો હતો કે, રાજ્યમહાસભા બંધારણે દિંદુ છે, કાશ્મીરમાં મુસ્લીમ છે અને ત્રાવણકોરમાં ખ્રીસ્તી છે. રાજ્યની વસ્તીનું બંધારણ કામીરાદ પર રચાયેલા જૂદા જૂદા અર્થનું કારણ બને, પણ જ્યાં વસ્તીમાં

એક કામની વધુમતિ હોય ત્યાં કદાચ એ થોડેધણે અંશે ખરું મનાય. પણ એની પાછળ રહેલી રાષ્ટ્રવાદની વિશાળ લાવનાની અવહેલના થઈ શકે નહિ. જેઓની સામે લોકપ્રવૃત્તિ ચાલતી હોય તે સત્તાવાળાઓ તેનો ગમે તે અર્થ કરે પણ જ્યાંસુધી કાઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં અહિંસાના મુખ્ય સિદ્ધાંતનું પાલન કરવામાં આવે ત્યાંસુધી તેને છુંદી શકાય નહિ એ હકીકત તો કાયમ જ રહે છે. તાજેતરમાં એની પ્રવૃત્તિમાં જે નવી કાર્યપદ્ધતિ આવી છે તે પોતાની સફળતા સાબીત કરી ચૂકી છે. અહિંસક સામનાને જેમનામાં એનું પરિણામ જેવાની ધીરજ નથી તેવા નવા નિશાળીયા ઘણીવાર વગોવે છે. તમામ નવી શોધો પોતાની ખોટી રજુઆત, બદનામી અને દોષા-રોપણની અસરકારકતા અનુસાર જ કામ કરે છે. નેમના અવગુણો અતિશયોક્તિને લાયક અને તેમના ગુણો ઓછા મુલ્યાંકનને યોગ્ય હોય છે. આપણે જેઓ અહિંસક સામનાની પ્રવૃત્તિને આગળ વધારીએ છીએ તેઓ તેના ગુણનું અતિ મુલ્યાંકન ન કરીએ અને જે આપણા કાર્યક્રમના અમલ માટે તેથી વધુ કાળજીભર્યું પગલું લેવાની આપણને ફરજ પડતી હોય તો તેમાં રહેલાં જેખમેને આપણે મોટું રૂપ આપીએ તે સાચું બને. નવાયુગો પોતાની સાથે નવાં શસ્ત્રો લાવે છે. પાપાણનું સ્થાન લોખંડે લીધું છે અને લોખંડને સ્થાને પોલાદ આવ્યું છે. અનુક્રમે આવેલા દરેક યુગમાં પોતાના વડવાઓનાં શસ્ત્રોને વળગી રહેવા માટે તેવાઓની ખોટ નહોતી. એજ પ્રમાણે રાષ્ટ્રીય હાલત માટે જ્યારે રાષ્ટ્રીય મહાસભા શારીરિકથી ઔદિક અને ઔદિકથી નૈતિક ધોરણે પહોંચી ત્યારે પણ આપણા હક્કો પર ચતા સાર્વત્રિક આક્રમણના નિરાકરણ માટે પ્રાચીન યુગની હિંસા તરફ એકજ સાધન તરીકે નજર નાખનારાઓની ખોટ નથી.

રાજરોજ એ તો વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ જ થતું જાય છે કે રાષ્ટ્રીય મહાસભામાંનાં ભુદાં ભુદાં રાજકીય મંડળો વચ્ચેની હદબંધી એ અહિંસાના સિદ્ધાંત

માંની શ્રદ્ધા કે ઉણપનું માપ છે. આ પ્રશ્ન સંબંધમાં તો રાજસ્થાની અને પ્રાન્તિક પ્રગ્નની સમસ્યા એક સરખી જ છે, જ્યાંસુધી કાર્યપદ્ધતિ એક સમાન હશે ત્યાંસુધી ફરજ પશુ એક સરખી જ રહેશે. બે રાજસ્થાનોમાં આ ફરજ ન હોત તો, આ પહેલાં, અહિંસાવાદને હલકા પાડીને તેને નામદાર્ઢની હરોલમાં મૂકનાર બળનું અરતીત્વ આવી ગયું હોત.

આપણે જેઓ અહિંસાના સત્યને અને સત્યની અહિંસાને (અલખત જેઓ ખરેખર સત્ય અને અહિંસાને માન આપીએ છીએ તેજ) આંતર પરિવર્તનિય લાવનારો તરીકે વળગી રહીએ છીએ, તેઓ આ નવા પલટાની પાછળ રહેલા સિદ્ધાંતોને હલકા પાડનાર વલણમાં હમેશાં થતી જતી વૃદ્ધિ સામે આપણું સંરક્ષણ કરવા કરતાં વધુ સાદું બીજું કંઈ કરી શકીએ તેમ નથી. રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ જેનો અનિવાર્ય ગણીને સ્વીકાર કર્યો છે તે ધોરણ, કારણ કે પ્રેમ અને સેવાના સિદ્ધાંતો સાથે સુસંગત એવું તે એક માત્ર ધોરણ છે. રાજસ્થાનોમાંની લડત વિકસે અને આગાહ થાય એમ હું ઇચ્છું છું.

ડો. પટ્ટાભી.

* *

ફેડરલ યોજનાની પ્રશ્નોત્તરી—થોડા વખત પહેલાં આમની સભામાં મી. સોરેન્સને નાયબ હોદી વજીરને પુછ્યું હતું કે:—

(૧) હોદી કાયદામાં વર્ણવેલી ફેડરેશનની યોજનાની વર્તમાન સ્થિતિ સંબંધે તમે નિવેદન કરશો ?

(૨) તેમાં કંઈ સુધારો વધારો થવાની વકા છે ?

(૩) ફેડરેશનનો અમલ થતાં પહેલાં હોદી રાજ્યોને લોકશાસનવાદી બનાવવામાં ઉત્તેજન આપવા માટે તમે કંઈ પગલાં ભરનાર છો ?

આ ત્રણે પ્રશ્નોનો, નાયબ હોદી પ્રધાને નીચે પ્રમાણે જવાબ વાળ્યો હતો.

(૧) હોદી નરેશો, ફેડરેશનમાં પ્રવેશ કરવા માટે પોતે જે મર્યાદા ધરે છે તે સંબંધમાં તેમણે મોકલેલા જવાબો પર હવે પુર્ણ વિચારણા કરવામાં આવી છે. આ વિચારણાને ધ્યાનમાં રાખીને તાજના પ્રતિનિધિ બહુ ટુંકમાં જ રાજ્યોને હોદી સરકારના કાયદામાં વર્ણવેલા ફેડરેશનમાં તેમના પ્રવેશ માટેની શરતો સંબંધી વિગતવાર માહિતી મોકલી આપશે.

(૨) કાયદામાં વર્ણવેલી ફેડરેશનની યોજનામાં કાંઈ સુધારા વધારા કરવાનો વિચાર રાજવામાં આવ્યો નથી.

(૩) આનરેબલ મેમ્બરને, તા. ૧૬ મી ડીસેમ્બરે મેં વાળેલા જવાબ વાંચવા જણાવું છું.

મી. સોરેન્સન—મારે એમ સમજવું કે લોકશાસનવાદ પ્રત્યેની કેટલીક સુચનાઓનો તેમાં સમાવેશ થાય છે ?

નાયબ હોદીપ્રધાન—ના. અમે એ ધોરણ પર રાજ્યોને કંઈ પણ આગ્રહ કરતા નથી, પણ અલખત રાજ્યો પોતે તેમને યોગ્ય લાગે તે પગલાં ભરે તો તેમાં અમે તેમને શકનાર નથી.

મી. સોરેન્સન—તમે જાણો છો કે મહાસભા પક્ષ અને મહાસભા પ્રત્યે સહાનુભુતિ ધરાવતા પક્ષો, રાજ્યોને લોકશાસનવાદી બનાવવાની બહુજ તરફેણ કરે છે ?

નાયબ હોદીપ્રધાન—મને ખરોખર માહોતી છે કે કાંઈ પણ રીતે મહાસભાના કેટલાક સભ્યો આ બાબતે માટે દબાણ કરે છે, પણ દાખલા તરીકે મિ. ગાંધીએ જ્યારે તેઓ અત્રે ગોળમેજી પરિષદમાં હતા ત્યારે ભારપુર્વક એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો કે રાજ્યોએ શું કરવું અને શું ન કરવું તે તેમને જણાવવાનો આપણને કંઈ હક નથી. સરકાર એજ ધોરણ આ બાબતમાં લઇ રહી છે.

નોંધ અને ચર્ચા.

રાજ્યોમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર

અત્યારે એક સાથે લગભગ બધાં દેશી રાજ્યોમાં જવાબદાર તંત્રની માગણી થાય છે, લોકોમાં રાજ્ય કારોબાર ચલાવવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય અને તેઓ રાજ્ય કારોબાર ચલાવે એ નરેશો માટે સતીષપ્રદ બોના ગણાવી નોંધે એ. પરંતુ સામાન્ય મત અત્યારે એવો પ્રચલિત થઈ ગયો છે કે જેઓ જવાબદાર રાજ્યતંત્રની માગણી કરે છે તેઓ આખી નરેશ સંસ્થાની વિરૂદ્ધ છે. અને તેથી રાજ્ય અને રાજ્યની પ્રગ્ન વચ્ચે જ્યાં ત્યાં વિરોધ થતો જોવામાં આવે છે. આ સંબંધમાં જેઓ વિશિષ્ટ રીતે જવાબદાર હોય (અત્યારે મહાસભા છે.) તે જો આ ચેરસમલુતી દૂર કરે તો અમને લાગે છે કે દેશી રાજ્યોમાં અત્યારે જે ઉચ્ચ વાતાવરણ ઉપસ્થિત થયું છે તે દૂર થાય. થોડા વખતમાં મહાસભાની બેઠક બરાવાની છે તેમાં આ સંબંધી કાંઈ ઘટ્ટ વિચારણા થાય તો તેથી માત્ર દેશી રાજ્યોનું જ નહીં પણ સમગ્ર હોંદની પ્રગ્ન માટે તેથી હિતકારક પરિણામ આવશે.

અસમાધી નરેન્દ્ર મંડળ

મારું મહીનાના બીજા સપ્તાહમાં નરેન્દ્ર મંડળની બેઠક ન્યુ દોહ્લી ખાતે બરાશી. આ વખતે નરેન્દ્ર મંડળ આગળ બે મહત્વના પ્રશ્ન છે: (૧) પ્રવેશનામા સંબંધી અને (૨) દેશી રાજ્યોના બંધન રહુની વિચારણા. પ્રવેશનામાનો ખરડો તેમાં સુધારા સાથે રાજ્યોને મળી ગયો છે એટલે હવે તો રાજ્યોએ તેના સ્વીકાર કે અસ્વીકારનો નિર્ણય કરવાનું જ રહે છે. બ્યારે બીજો મહત્વનો સવાલ દેશી રાજ્યોમાં પ્રબળીય બંધારણ દાખલ કરવા સંબંધી છે. આ સંબંધી નરેશો એક ધોરણ સ્વીકારે અને તે માટે મંડળની ખુલ્લી બેઠકમાં જો શક્ય ન હોય તો

ખાનગી બેઠક (informal meetings) માં પણ એની ચર્ચા કરી દેશી રાજ્યોના બંધારણમાં કેવા ધોરણે ફેરફાર કરવો એવો એક ખરડો તૈયાર કરે એ ઇચ્છવા બેગ છે: નરેશોની ઇચ્છાનુસાર અને તેઓ જે ધોરણ નક્કી કરે તે ધોરણે જ આ જમાનામાં પ્રગ્ન સહકાર કરવા તૈયાર થાય એ શંકાસ્પદ છે. એટલા માટે નરેશ મંડળે કાંઈ એવી મધ્યસ્થ યોજનાની રૂપરેખા તૈયાર કરવી નોંધે એ કે જેથી રાજ્યોની પ્રગ્નને વધતે જાય અંશે પણ સંતોષ થાય. દરેક રાજ્યનાં સ્થિતિ અને સંયોગો એક સરખાં બેકે નથી, પરંતુ દરેક રાજ્ય ચોક્કસ સિદ્ધાંતોને તો માન્ય રાખી શકે છે.

પ્રાચીન સંગીત કળાનું સંશોધન.

થોડાં વખત પહેલાં પોરબંદરના મહારાજ સાહેબ સર નટવરસિંહજીએ મુંબઈમાં “ઈન્ડિયન મ્યુઝીક સ્કૂલ” જેળાવડાના અધ્યક્ષપદેથી પ્રાચીન સંગીત કળાના વિકાસની અગત્ય ઉપર બાર મુક્તાં કહ્યું હતું કે “પ્રાચીન અને મૌલિક સંગીતની શોધ-જોળ થવી જોઈએ અને એનો પ્રચાર થવો જોઈએ.” એ ખરું છે કે પશ્ચિમની કલાઓની આયાત થવાથી પ્રાચીન સંગીત તરફ દુર્લક્ષ રહ્યું છે. કાઠીઆવાડના આદિત્યરામ બ્યાસ અને વડોદરામાં મૌલાબક્ષ જેવા સંગીત કલા પ્રવીણ ગવૈયાઓ અને કલાકારો અત્યારે ભાગ્યે જ મળશે. અત્યારે કેટલીક સંગીત શાળાઓ જો કે આપણી સંસ્કૃતિને પોષક સ્થપાય છે, પરંતુ યોગ્ય પ્રોત્સાહનના અભાવે અને હાલના રેડીઓ વચેરેના કાળમાં તેને સફળતા મળી શકતી નથી. આપણા શ્રીમંત વર્ગે આ કલાને ધર્મશુદ્ધિથી પોષવી જોઈએ.

સમાલોચના અને સ્વીકાર.

દેશરેશનમાં દેશી રાજ્યોનું સ્થાન:-પ્રકટકર્તા:
જી. એલ. હાથી અને કે. એલ. હાથી, રાજકોટ,
ભેમી ૮ પૃષ્ઠ ૨૦૦ : કિંમત રૂ. ૨-૮-૦

દેશીરાજ્યોને સંગતિ અત્યારે સર્વ દીશામાં જ્યારે
અશી. ચર્ચાઈ રહ્યા છે ત્યારે પ્રકાશકોએ આ
પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરી શીરેશન અને દેશીરાજ્યોના
વિષયમાં રસ લેનાર વર્ગ માટે એક ઉપયોગી અને
આધારભૂત સાહિત્ય પુસ્તક પ્રાપ્યું છે. પ્રયોજકો પોતે
કાંઈદાસોની છે એટલે દરેક હકીકત સંક્ષિપ્તમાં પણ
સંભળાથી મૂકી શક્યા છે. નાનાં માનાં યાજ્ઞોને
સંગતિ સંબંધની અર્થો કરવાની સંધિ તે સંબંધી
તેમજ ધર્મદુષ્ટોએ એક એકસેશન (પ્રવેશપત્ર)
સંબંધી સંદર્ભ પુસ્તકમાં મર્મદર્શક સૂચનાઓ પણ
કરવામાં આવી છે. દેશી રાજ્યોના રાજકરણમાં રસ
લેનાર બંને યોગ્ય રીતે એ પ્રશ્ન સમજવાની ધૃત્તિ
રાખનાર દેશીઓ પુસ્તક વાંચવા બેઠું છે.

સર 'હોરમસજી' કાંઈસી 'દીનશા' (જીવન
અરિમ) :-આવૃત્તિ બીજી, લેખક અંબાલાલ નારણજી
નેશી, બી. એ., એલએલ. બી. મુંબઈ, સુપર રોયલ
પૃષ્ઠ ૨૧૬, કિંમત રૂ. ૫-૦-૦

આપણા સાહિત્યમાં જીવન ચરિત્રો ઓછાં છે
બધે જ જવલેજ લખાય છે, એટલે સર હોરમસજી
દીનશાના જીવન ચરિત્રથી સાહિત્યમાં એક શિષ્ટ
અંશનો ઉમેશ થયો છે, જે જીવન ચરિત્રો તટસ્થ
બુદ્ધિ અને લોકહિતની દૃષ્ટિથી લખવામાં આવે
તો તે લોકોમાં આદર પામે છે એ આ અંશની પાંચ
મહોનામાં બીજી આવૃત્તિ થવા પામી છે-એ ઉપરથી
જણાય છે. આ જીવન ચરિત્ર વાંચતા એમ જણાઈ
આવે છે કે આપણા દેશના સાહસિક વેપારીઓ

પોતાની શક્તિ અને તેમાંય ખાસ કરીને સ્વ
ઉપરની પ્રીતિ સથા અમાણિકતાથી જેવી સરસ રીતે
આંટ જમાવી શકે છે. સર હોરમસજીની સાદાઈ,
દાનશીલતા, નિરભિમાની વૃત્તિ અને પવિત્ર જીવન
ખરેખર આપણા શ્રીમંત વર્ગે અનુકરણ કરવા યોગ્ય
છે. પ્રભુ ધન અને સુખી જીવન અર્થે છે-એ
પોતાને માટે નહિ પણ પારકાઓનું હિત કરવાને
માટે-આમે છે એ જો સર હોરમસજીની માર્ગિક
આપણો ધનાઢ્ય વર્ગ સમજે તો દેશમાં વારંવાર
ઉભાં થતાં ધણાં મમદુષ્ટો ઓછાં થાય. આ
પુસ્તકનો આમુખ ડો. સર ચીમનલાલ-સેતલવાડે અને
ઉપોદ્ધાત શ્રી. જી. આર. બી. જીજીભાઈ એ લખી
પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં અંશિવૃદ્ધિ કરી છે. કાળજી
અને છપાઈ ધણાં સારાં છે. અને ઉપયુક્ત કિંમતે
કર્ણાટક ગ્રેસ મુખ્યમાંથી પુસ્તક મળે છે.

શ્રી હિમાંશુ વિજયજીના લેખો:-સંપાદક
'મુનિ વિદ્યાવિજયજી, કોંઉન સોળ પેજ પૃષ્ઠ ૫૭૦
કો. ૧-૮-૦ સ્વર્ગસ્થ મુનિ હિમાંશુવિજયજીના
લેખોનો આ સંગ્રહ ઐતિહાસિક બાબતોમાં રસ
લેનારાઓને ઉપયોગી છે. સદ્ગત મુનિરાજે જુદાં
જુદાં વર્તમાનપત્રોમાં આપેલા લેખોનો આ અંશમાં
સંગ્રહ છે, પરંતુ લગભગ બધા લેખો અન્વેષણ
દૃષ્ટિથી લખાયેલા છે. અને લેખક પોતે સ્વાદાદ
વિચારક છતાં આ એમના લેખોમાં એમણે કેવળ
અતિહાસની દૃષ્ટિ નજર આગળ રાખી છે. મુજરાતના
અતિહાસ પરત્વે તો જૈન સાહિત્યનો અથાગ ઉપકાર
છે. કમનસીબે આ મુનિરાજી યુવાવસ્થામાં સ્વર્ગમંત
કરી ગયા નહોં તો જૈન સાહિત્યમાંથી, આચાર્ય મુનિ
જોખ્ય રહેલાં ધણાં ઐતિહાસિક સત્યો તેઓ પ્રસિદ્ધ

કરત, અને જૈન મુનિઓને વિનમિત કરીએ છીએ કે તેઓ મુનિશ્રી ક્ષિપ્રાશુવિજયપુત્ર અનુકરણ કરી શુભરાત્રી સાંદિલ્યમાં પ્રોતાનો દિવસો નોંધાવે. પુસ્તકના કદના પ્રમાણમાં કિંમત બહુ નથી. પ્રણ અમને લાગે છે કે આવા ગ્રંથો હજી પણ સરતા. પ્રસિદ્ધ થવા નોંધએ. આ ગ્રંથ અંગ્રી: શ્રી વિજયધર્મસુરિ જૈન ગ્રંથમાળા, ઉચ્છૈન (માલવા) થી મળે છે.

ધરકામ, શરીર અને તંદુરસ્તી માટે ઉપ-
યોગી મુચનાઓ-લેખક હોરાબાર્થ અ. તાતા.
મુંબઇ. રોયલ ૧૬ પૃષ્ઠ-૧૩૨.

આ પુસ્તકના નામને સાર્થ કરતી તેમાં ધર-
કામની ઉપયોગી મુચનાઓ છે. અને ખાસ કરીને સ્ત્રીવર્ગને તો આ પુસ્તક ઉપયોગી થઈ પડે તેવું છે. પુસ્તક જે કે નાનું છે પણ તેમાં ઘણી આખરોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. અત્યારના જમાનામાં જ્યારે સ્ત્રીઓ ઘણી ગણીને સોશિયલ થાય છે પણ તેમને ધરકામના અંગત કાર્ય બચકાર મામ હોતું નથી, ત્યારે આવા પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થાય એ ઈચ્છવા જોગ છે.

રાષ્ટ્ર શક્તિ:—(સાપ્તાહિક) વલ્લભાણ કેમ્પથી રાણાશ્રી જોરાવરસિંહજીના તંત્રીપદ નીચે પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ સાપ્તાહિકના ત્રણ ચાર અંકો નીકળ્યા છે એ ઉપરથી પ્રતિત થાય છે કે લેખિયમાં રાષ્ટ્ર-શક્તિનો વિકાસ કરવામાં તે સહાયશ્રુત થશે. વળી તેના તત્તરથાને રાણાશ્રી જોરાવરસિંહજી જેવા અનુભવી, કૌશલ વિચારના અને દેશી રાજકારણના અભ્યાસો મૃદુર્ય હોવાથી આ સાપ્તાહિક નિસંશય વાચકોને યોગ્ય દોરવણી કરી શકશે. દેશીરાજ્યોના ભાષાત વર્ગને માટે અને તાજાકદાર વર્ગને માટેના વિષયોનો ચર્ચો કરવાનું જે કે “ રાષ્ટ્ર શક્તિ ” નું પ્રયોજન છે છતાં તે મીઠાશથી સિદ્ધિ દિલના

રાજદ્વારી અશ્વોને પાંચ સ્પર્શે છે. જે વર્ગને માટે આ પત્ર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે એ વર્ગ તેને આવશ્યકિતે જ નોંધએ.

પોરબંદર રાજ્યનો પહીવટી રિપોર્ટ
૧૯૩૬-૩૭-પોરબંદર રાજ્ય એ કાઠીયાવાડમાં આવેલ અતિહાસિક સંસ્કૃતિ ધરાવનારું રાજ્ય છે. મુરાણીમાં અને ઇ. સ. પૂર્વે અધિમતા જે પ્રિદ્વિનો હિંદુસ્થાનમાં આવેલા તેઓ પણ આ રાજ્યના ઐતિહાસિક રચનાથી પરિચિત હતા. અંગ્રેજ સત્તામાં પ્રવેશ મહેલાં આ રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણો હતો પરંતુ અત્યારે ૬૪૨ ચો. મા. નો રાજ્યનો વિસ્તાર છે અને ૧૦૫ ગામ છે. રાજ્યના મહાલો પૈકી અક-
માણા મહાલ મોટો છે. પરંતુ પોરબંદરની વિશિ-
ષ્ટતા, એના દરીઆઇ વેપાર, એના શાહ સોદાગરોનો પરદેશી સાથેનો વ્યાપારી સંબંધ અને એની આકર્ષક નગર ન્યયાને લીધે સવિશેષ છે. હાલના રાજકર્તા ના. રાણાસાહેબશ્રી સર મટવરસિંહજીએ પ્રોતાતા સ્વભાવની શીતળતાથી, ઉદારતાથી, રાજ્ય છતાં સ્વાભાવિક નમ્રતાથી, નિરબિમાની વૃત્તિથી અને સમભાવથી આ વિશિષ્ટતામાં અસાધારણ ઉમેરો કર્યો છે.

આ અહેવાલમાં આવક ખર્ચના જે આંકડાઓ આપ્યા છે એ ઉપરથી જણાય છે કે આવક-લગભગ ૨૬ લાખ અને ખર્ચ લગભગ ૩૨ લાખ થવા પામ્યું છે અર્થાત્ આવક કરતાં ખર્ચ ૬ લાખ જેટલો વધારે છે, અને વાર્ષિક બજેટમાં ખાસ આવવાનું કારણ રાજ્યની કસ્ટમ્સમાં થયેલો ઘટાડો હોય એમ જણાય છે. અને એ ખર્ચ છે કે કાઠીયાવાડનાં રાજ્યોનાં બંદરો પરત્વે હોંદી સરકારની હાલની નીતિમાં જ્યાં સુધી ફેરફાર નહીં થાય ત્યાં સુધી રાજ્યોના બજેટમાં કસ્ટમ્સની આવક અનિશ્ચિત ધોરણ ઉપર જ રહેવાની. આમ છતાં રાજ્યના નાણાં પ્રક-
રણની સ્થિતિ સંતોષપ્રદ છે એમ અહેવાલ ઉપરથી જણાય છે. રાજ્યની, એકંદરે ૪૧૬ માઇલમાં રેલ્વે

છે અને ૧૯૩૬ના સપ્ટેમ્બર મહીનાથી તેનો વહીવટ કરવાનું કામ ગોંડલ રેલ્વેને સોંપવામાં આવ્યું છે. છેલ્લાં કેટલાક વખતથી આ રાજ્યમાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ થતો જાય છે. દીવાસળીનો ઉદ્યોગ, સીમેન્ટ, સોલ્ટ વર્ક્સ, તેલનો ઉદ્યોગ, કાપડનો ઉદ્યોગ અને ખીન્ના ઘરગથું ઉદ્યોગો ઉપર રાજ્ય તરફથી ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. અત્યારના યુગખળને ઝાળખી દેશી રાજ્યોએ કેવળ જમીનની આવક ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેવું સુનાસખ નથી. રાજ્યોમાં ઉદ્યોગો દ્વારા પણ આવકનાં સાધનો વધારવાં જોઈએ કે જેથી જોડત વર્ગ ઉપર જોળે ઝાછો પડે. પણ આવા બધા ઉદ્યોગો શરૂ કરતા પહેલાં અને ખીન્નઓને રાયલ્ટી આપતા પહેલાં પૂરતી તપાસ કરવાની જરૂર છે. નહીં તો પરિણામે રાજ્યને આર્થિક નુકસાન જાય છે. જો કે કોઈ રાજ્ય પોતે ઉદ્યોગ ધંધામાં પડે એ યોગ્ય નથી પરંતુ અમને લાગે છે કે ઉદ્યોગોના શરૂઆતના જીવનમાં તો રાજ્યની સાવચેતી ભરી દેખરેખ જોઈએ.

સ્વીકાર

૧. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનાં પ્રકાશનો-૧૯૩૭ના વાર્ષિક રિપોર્ટ સાથે. પ્રકાશક: રસિકલાલ હોટાલાલ પરીખ આસિ. સેક્રેટરી શુ. વ. સો. અમદાવાદ.

(૧) પ્લેટોનું આદર્શનગર, પુ. ૨ જી, કર્તા:

પ્રાણજીવન વિ. પાઠક, (૨) મનોમુકુર (અંધ હથેલી) કર્તા: સ્વ. નરસિંહરાવ ભો. દીવેલીઆ, કીમત રૂ. ૧-૦-૦, (૩) ઝાખાહુરણ (પ્રેમાનંદ, નાકર અને વિષ્ણુદાસનાં) કીમત રૂ. ૧-૦-૦ સંપાદક ગજેન્દ્રશેકર લાલસંકર પંડ્યા એમ. એ. (૪) જનુશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા લેખક ડૉ. બાળકૃષ્ણ અમરજી પાઠક કીમત રૂ. ૧-૦-૦ (૫) માનવ ધર્મ મૂળ લેખક રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, અનુવાદક રા. જયંતીલાલ આચાર્ય કીમત ૦-૬-૦, (૬) ભૌગોલિક કોશ (પ્રાચીન અને મધ્ય-કાલીન) દ્વિતીય ખંડ થી વ લેખક સ્વ. કાલાભાઈ પીતાંગરદાસ દેરાસરી કીમત રૂ. ૧-૦-૦ (૭) દાર્શનિક કોશ (દ્વિતીય ખંડ) સંપાદક સ્વ. શ્રી. હોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ કીમત રૂ. ૧-૦-૦ (૮) પ્રશ્નોપનિષદ અનુવાદક મણિલાલ જામારામ ભટ્ટ કીમત ૦-૮-૦ (૯) દાંત અને તેની સંભાળ લેખકો રણછોડભાઈ મોહનલાલ પટેલ અને ડૉ. કેપશર દોરાજી જીલા કીમત ૦-૬-૦.

૨. વડોદરા રાજ્યનો વહીવટી અહેવાલ સને ૧૯૩૭-૩૮.

૩. શ્રીવિક્રમ કન્યા કેળવણી મંડળનું સને ૧૯૩૭-૩૮નું નિવેદન.

૪. શ્રી કૃષ્ણ લોહાણા કેળવણી જનરલ ફંડનાં ટ્રસ્ટી મંડળ તથા વ્યવસ્થાપક મંડળનો અહેવાલ (ચોથો) સંવત ૧૯૬૨-૬૩.

ક્ષમા યાચના

અમદાવાદની પ્રેસ હડતાલને લીધે આ અંકની પ્રસિદ્ધિમાં વિલંબ થયો છે તે માટે વાચકો દરમુજબ કરશો.

દેશી રાજ્ય

(ત્રૈમાસિક)

વર્ષ-૧૧ મું

જાન્યુઆરી-માર્ચ : ૧૯૩૯

[અંક-૪

રાજકોટ પ્રકરણ પરત્વે વિચાર

૨

દેશી રાજ્યના ગયા અંકમાં રાજકોટ પ્રકરણ સંબંધે અમે કેટલાક વિચારો દર્શાવ્યા હતા. ત્યારપછી આ પ્રકરણ પરત્વે અણુધાર્યા વિશેષ ખેદકારક પ્રસંગો ઉપસ્થિત થયા છે. અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે રાજકોટને અંગે એક નિવેદન પ્રકટ કરી તેને લગતો કેટલોક પત્રવ્યવહાર અને રેસીડેન્ટ સાથે રાજકોટ નરેશ વગેરે મંડળીને થયેલી વાતચીતમાંથી એ પત્રવ્યવહારના અંગતો કેટલોક જાગ પ્રકટ કરી દીધો છે. x

સર પેટ્રીક કેડલનાં ગયા પછી પુનઃ દરબારશ્રી ત્રીશવાળા રાજ્યતંત્રના સંચાલક પદે આવ્યા. અને સરદાર વલ્લભભાઈ સાથેની વાતચીત પછી રાજકોટ રાજ્યે જે સુધારા કમિટી નીમવાની હતી તેમાં ગરાશીઆ, મુસલમાન, બાવાતો વગેરે લઘુમતિ પ્રક્ષેની માગણીથી રાજ્યે કમિટીનાં નામેમાં ફરકાર સ્વચ્છો. પરિણામે આખું સમાધાન જેને સમાધાન કહેવામાં આવતું હતું તે-મલોખાંના માંડવાની જેમ તૂટી પડ્યું. રાજ્યોમાં કહ્યું છે કે શુદ્ધિશાળી માણુ-સોનું વક્ષણ એમણે આગ્રહ ન કરવો એ છે. રાજકોટ પ્રકરણમાં શુદ્ધિશાળી માણુસો જ આગ્રહની સાથે

આતપ્રોત થઈ ગયા. બન્ને પક્ષનાં શુદ્ધિશાળી માણુસો પ્રગળા હિતની ચર્ચા કરે છે. અને એ રીતે બંનેનાં હેતુ એક છે, છતાં આશ્ચર્ય તો એ છે કે ઉભય વચ્ચે મેળ થઈ શક્યો નથી. અને તેનું એક કારણ તો એ છે કે બંનેની વિચારસરણીમાં પારાપર તકાવિત છે. તથા બંને પક્ષે કોઈ ત્રીજા પક્ષને દરમિયાન રાખ્યા વિના ખાનગી જેવું સમાધાન કર્યું. રેસીડેન્ટને પ્રશ્ન પાછળથી ખબર પડી છતાં બધાને એમ લાગતું હતું કે “કેડલના ગયા પછી રાજકોટનું હવે શાંત ચર્ચાજરો” પરન્તુ કાઠીઆવાડના રાજકોટણમાં જે કેટલીક વખત વૈચિત્ર્યનાં દર્શન થયા કરે છે એવા વિચિત્ર પ્રણાતા પ્રતાપે ગાંધીજીને રાજકોટ આવવું પડ્યું, અને સતત ત્રણ દિવસના પ્રયત્ન પછી તથા મ્તીય અનુચય પછી એમને અનશન વ્રતની પ્રતિજ્ઞા લેવી પડી. આ પહેલાં પોતે રાજકોટના ના. કાકિરસાહેબને એક પત્ર લખી સમાધાનની શરતો જણાવી હતી. પરન્તુ ના. કાકિરસાહેબે તેનો જે પ્રત્યુત્તર આપ્યો તે એમને “બળતામાં ઘી હોમ્યા જેવો” થયો.

ગાંધીજી જેવા રાષ્ટ્રપુરુષ સામે કાકિરસાહેબે પોતાના પત્રમાં જે નીતિ અંગિકાર કરી તે પહેલાં

એમણે કાઠીઆવાડના પોતાના મિત્રનરેશોની અને એન્જિનિસના વરિષ્ઠ અધિકારીઓની સલાહ ન લીધી હોય એ સંભવિત નથી. ગાંધીજીની રાજકોટની હાજરીથી રાજકોટનો પ્રશ્ન સ્થાનિક મંત્રી રાષ્ટ્રીય જોવા બની ગયો. અને તેમાં એમના ઉપવાસે તો લોકોમાં હાહાકાર જેવી સ્થિતિ ઉભી કરી. રાજકોટ રાજ્ય અને એના કારોબારીઓની નીતિ તરફ મહાત્માજીનું અનુશન એટલે આસુરી સંપત્તિ સામેનું આક્રમણ એવી પ્રચલિત વાતોના પરિણામે બહારપત્રો અને લોકોમાં અતીશય ધ્રુણ પ્રકટ થઈ. માત્ર આ ઇલાકામાં જ નહીં પણ સમગ્ર હિંદમાં મહાત્માજીના અસાધારણ વ્યક્તિત્વની અસર થઈ. અને પ્રાંતિક પ્રધાનમંડળો પણ રાજકોટના પ્રશ્ન ઉપર રાજીનામું દેવા તૈયાર થયાં. નાની લાગતી વાતને ક્રમે ક્રમે કેવું મોટું સ્વરૂપ મળતું ગયું અને તેમાં પોતાને લાભ હાનિ કેટલાં છે તેનો જે રાજકોટના નરેશને કે એમના કાર્યભારી મંડળને ખ્યાલ રહ્યો હોત તો અમને લાગે છે કે આટલી હદે વાત જત નહીં. પણ એક વાત અહિં યાદ રાખવા જેવી છે, કે રાજકોટનો સંવાલ એ રાજકોટનો જ નહિ પણ સમગ્ર દેશી રાજ્યોની સંસ્થાનો સવાલ છે એમ રાજકોટના કાર્યભારી મંડળને પણ લાગ્યું છે. અને આ માન્યતા કેટલેક અંશે યથાર્થ છે. રાજકોટ રાજ્ય આ માન્યતાને વશ બની-પોતે કાંઈ પણ રીતે હવે નિમિત્ત ન થવું એવી મનોવૃત્તિથી કરેલા નિશ્ચયને વળગી રહ્યું. અને એ નિશ્ચયને પાર પાડવા રાજ્ય કારોબારીઓને વારંવાર વિચારબેદોનો માર્ગ સ્વીકારવો પડ્યો, અર્થાત્ મહાત્માજીએ જ્યારે પોતાની હાજરીના બે ત્રણ દિવસ રાજ્યના અધિકારીઓ સાથે વાટાઘાટમાં ગાળ્યા ત્યારે તેમને શાંતિ અને સહાનુભૂતિને બદલે ખટપટનાં જળાં દેખાયાં. પોતે રાજકોટના વતની છતાં, ત્યાં ભણ્યા ગણ્યા છતાં અને પોતાના ઘણાં સ્નેહી સંબંધી રાજકોટવાસી હોવા છતાં જ્યારે રાજકોટના પ્રકરણમાં સર્વત્ર પોતાને ખટપટનો ભાસ થયો ત્યારે એમને મન બહુ દુઃખ થયું અને એ ખટપટને નિર્મૂળ કરવી

હોય તો અનુશન માર્ગનો સ્વીકાર કરી તેમાં પોતાનું બલીદાન આપી કાઠીઆવાડના રાજકરણમાં ચિરસ્થાયી શુદ્ધ વાતાવરણ કરવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો. જગતને જે માર્ગે જવું હોય તે માર્ગે જવા દેનાર સુખમાં રહી શકે છે, એવો એક વ્યવહાર મત છે. જગતમાં તો દુઃખના દુનરા છે. એ દુનરાઓ પરપરાથી છે. એનો નાશ અશક્ય છે. આ ખરું છે પણ જ્યારે કાંઈ મહાપુરુષ એ દુઃખ કાંઈ પણ સ્વરૂપમાં જુએ છે ત્યારે તેને કાં તો એ દુઃખ દૂર કરવાની અને તેમ ન બને તો એ દુઃખમાં પોતાનો ભોગ આપવાની મનિષા થાય છે. ગાંધીજીના સંબંધમાં રાજકોટના પ્રકરણમાં આવું જ કાંઈ બનવા પામ્યું છે. અમારા આ મતની અને એમના આ પગલાની યોગ્યતાયતા કાંઈ ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર એના પરિણામ ઉપરથી નક્કી કરશે.

દેશી રાજ્યો એ ખટપટનાં સંગ્રહસ્થાનો જેવાં છે એવો પ્રચલિત અભિપ્રાય ખ્રીષ્ટીય હિંદના મોટા ભાગમાં છે. હિંદમાં દેશી રાજ્યો સાથે ખ્રીષ્ટીય હિંદનો ભૌગોલિક અને સામાજિક સંબંધ છતાં માત્ર દેશી રાજ્યોની ઉપર જ આવો આરોપ રહે એ એક કમનસીબી છે. કાઠીઆવાડનાં દેશી રાજ્યોની, રાજપુતાનાનાં રાજ્યોની, મધ્ય હિંદનાં રાજ્યોની ઘણી પ્રજા ખ્રીષ્ટીય હિંદનાં શહેરોમાં વસે છે. એ પ્રજા વારંવાર પોતાના રાજ્યમાં પણ જાય-આવે છે. મુલ્યર્થ જેવા મોટા શહેરની હવાતી દેશી રાજ્યની પ્રજાને અંગે છે. એટલે જે એકજ પ્રાંતમાં સ્થળાંતરને લીધે સ્વભાવમાં ફેર પડતો હોય તો તેનું ખરું કારણ રાજ્ય-તંત્રની અમરનું હોવું નેહીં એ. દેશી રાજ્યોમાં નરેશ તંત્રનું ધોરણ કે એનો અધિકારી વર્ગ કે નરેશ પોતે, આ ત્રણમાંથી આ મોટે કેણુ વિશેષ જવાબદાર છે એ સમજવું મુશ્કેલ છે. અમને લાગે છે કે જે વસ્તુને ખટપટના નામે ઓળખવામાં આવે છે તે લાંચ રૂચ-તની માફક જગતના રાજકરણમાં સંવ્યાપક છે. છતાં માત્ર જે દેશી રાજ્યોનો વડીલ જે ખટપટને નામે ઓળખાતો હોય તો તેનું કારણ એ તંત્રને ચલાવનાર

અધિકારી વર્ગ છે. એક નરેશ રાજ્યની પ્રજાના હિતને માટે જે શુભ નજરથી જુએ છે, તે નજર જેને માત્ર યોગક્ષેમ પૂરતો જ સંબંધ હોય છે એવો અધિકારી વર્ગ રાખી શકતો નથી. અને એમાંતો મોટો ભાગ કેવળ સ્વાર્થપરાયણ કે મિથ્યાભિમાની હોઈ રાજ્યવહીવટમાં શુભતા તથા બુધ્ધિશ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે. નરેશતંત્રમાં આ દોષ સહજ પ્રવેશ કરી શકે છે અને તેથી અગત્યના એવા નરેશતંત્રનું સત્વ ક્રમે ક્રમે શિથિલ થવાના પરિણામે દેશી રાજ્યોના વહીવટમાં બુધ્ધિ સાંચક્યના પ્રયોગો થતા જાય છે. આથી જ્યાં જ્યાં, જેને અત્યારે ખટખટ કહેવામાં આવે છે, એનાં જ્યાં બાંહેધારો જણાય છે. નરેશ તંત્રના આદિકાળમાં નરેશો સત્સંગતી, સંદિગ્ધ અને સદવર્તનને આલુપણ રૂપ માનતા, એ કાળ જતાં અને અધિકારી વર્ગ નીતિ નિપુણ ન હોવાના પરિણામે, રાજ્યોના તંત્રમાં બુધ્ધિ સાંચક્યે પ્રવેશ કર્યો અને તેમાંથી અત્યારે આપણે જોઈએ છીએ તેવા કમનસીબ સંયોગો જ્યાં જ્યાં જણાવા લાગ્યા.

કેટલાંક કાળ અકાર્ય હોય છે. એટલે મહાત્માજીની જગપ્રતિષ્ઠા, એમના ચારિત્ર્યનો પ્રભાવ, એમની શુદ્ધ નિષ્ઠા અને પ્રાંતોમાં કાંઠોસના પરિબળનો વિચાર કરી રાજકોટ રાજ્યે કેવળ બુદ્ધિ માત્રુર્વને બદલે એમના હૃદયને સ્પર્શ કરે એ ધોરણે વાટાઘાટ કરી હોત તો થઈ એવી કહંગી પરિસ્થિતિ ઉભી ન થાત. અને ધાત તો પણ રાજ્યની વર્તણૂક ઉપર. આક્ષેપ ન આવત તથા સમગ્ર પ્રકરણમાં કડવાશને બદલે મીઠાશ રહેત એમ લાગે છે. ગમે તેવી અલિષ્ટ સાર્વભૌમસત્તા પણ અંતે તો લોકમતને અનુકૂળ રહે છે, એ હકીકત જે રાજ્યના લક્ષમાં રહી હોત તો એનું પરિણામ હજી જ આવત. સમગ્ર હોદ્દામાં રાજકોટ રાજ્યનાં સ્થિતિ અને સંયોગો કેવાં છે એનો વિચાર ન કરતાં કેવળ કાલ્પનિક પીડાળા ઉપર આધાર રાખી સમગ્ર નરેશ સંસ્થાના ધોરણ ઉપર રાજકોટ પ્રકરણથી અનિષ્ટ અસર થઈ છે. રાજકોટમાં અને ત્યાર પછી લીંબડી સંસ્થાનાં બુદ્ધિ સાંચક્યના પ્રયોગોથી મુશ્કેલી

ઉભી થવા પામી છે અને પ્રજામાં કાંઈ વખત નહોં કહેયેલા એવો અસંતોષ, નરેશો સામે ધૂણા અને એમના કારભારીઓના વર્તન તરફ તિરસ્કાર વૃત્તિ ઉત્પન્ન થયાં છે.

જે કે આમાં રાજ્યના સલાહકારોને કે સંચાલકોને દોષ દેવો અને તેઓ કેવળ સ્વાર્થ દૃષ્ટા હતા એમ કહેવું એ યુક્ત નથી. કેમકે મહાત્માજીના રાજકોટના આગમન પછી સ્થાનિક પરિસ્થિતિ, લોકમત અને રાજદ્વારી વિચારણા એટલી અમર્થાદ દરે પહોંચી ગયાં કે તે વખતે તો કાંઈ પણ સમજી મનુષ્ય સ્વાર્થની એટલી બધી નીચી કક્ષાએ ન જઈ શકે કે જેથી રાજ્યનું અહિત થાય. રાજકોટ રાજ્યના કારભારી મંડળ અને એના સલાહકારોને પક્ષે આ વિધાન અમને યથાર્થ લાગે છે. અને માત્ર રાજકોટ રાજ્યની જ નહોં પણ બધા દેશી રાજ્યોની પ્રતિષ્ઠાનો તથા લવિષ્યનો આધાર એમના વર્તન અને નિશ્ચય ઉપર છે એવી એમની માન્યતા આટલું બધું થયા પછી પણ ખરી હતી એ વિષે શંકા રાખવાનું કારણ નથી. દરબાર શ્રી વીરાવાળામાં રાજકોટ નરેશને અંતિમ હદ સુધી-ગાંધીજીની છેલ્લી મુલાકાત સુધી-અગ્ર વિશ્વાસ રહ્યો છે, અને રહેશે એમ લાગે છે. જ્યારે મહાત્માજી વગેરે ઈતર ગૃહસ્થોની એવી માન્યતા છે કે આ બધી ધમાધમીમાં દરબાર શ્રી વીરાવાળા કારણભૂત છે અને એઓ પોતાના અભિપ્રાયમાં વારંવાર ફેરફાર કરે છે એમ પણ તેમણે કહ્યું છે. આ હકીકત જે યથાર્થ હોય તો તેનો તલસ્પર્શ અને ઝીણવટથી વિચાર. કરવામાં આવે તોજ ખરી પરિસ્થિતિ સમજાય એમ લાગે છે. નરેશના માત્ર એક જ નામથી ચાલતા તંત્રમાં જ નહોં પણ કોઇ પણ વ્યક્તિગત સત્તાથી ચાલતા તંત્રના ધોરણમાં ઘણી વખત અધિકારી વર્ગમાં વિચારોની, એક વાક્યતા જાળવી શકાતી નથી. તેઓ પોતાની ઉપરી સત્તાને તાબેદાર હોવાથી એ સત્તાના માનસને ચંતુષ્ટ રાખવા તેમને પ્રયત્ન કરેલા પડે છે. અને જે તેમાંથી કાંઈ અનિષ્ટ જન્મ પામે તો, તેના અપવશની

જવાબદારી પ્રાપ્ત: અધિકારી વર્ગ ઉપર આવે છે. રાજકોટમાં, અધિકારી વર્ગના ગૃહસ્થોએ અવાર નવાર જે રાજીનામાં આપ્યાં તે ઉપરથી આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે.

મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાના રાજકોટ નિવાસ દરમિયાન દરબાર-વીરાવાળા સાથે, તેમના સહ-કર્મચારીઓ સાથે જે તેમજ રેસીડેન્ટ સાહેબ સાથે રાજકોટની પરિસ્થિતિ સંબંધી ચર્ચા કરી. અને પોતાને કોર્પ્સ હોશમાં સમાધાનનો માર્ગ ન સુઝીયો એટલે આ અગ્રણી પ્રકરણને શુદ્ધિને માર્ગે ચમકવવા ઉપ-વાસના પ્રયોગનો એમણે આરંભ કર્યો. પરિણામે સાર્વભૌમસત્તાના પ્રતિનિધિ તરીકે વાઈસરોય સાહેબે દરમિયાનગીરી કરી. ગાંધીજીએ ઉપવાસ છોડ્યા અને પોતાને પણ આ દરમિયાનગીરીથી સંતોષ થયો એમ જાહેર કર્યું. મતભેદવાળી બાબતો કે જેના શબ્દાર્થ પરત્વે મતભેદ હતો તેવી બાબતો, શીડરલ કોર્ટના પરિષ્ક્રિયાવાદિશને સુપ્રત કરવાની વાઈસરોય સાહેબે દરખાસ્ત કરી, ગાંધીજીએ તે સહર્વ સ્વીકારી. રાજકોટ રાજ્યને તો આમાં કોઈ સ્વીકાર—અસ્વીકાર જેવું હતું જ નહીં, કોરણુકે રાજ્ય તરીકે સાર્વભૌમસત્તાના નિર્ણયને સ્વીકારવાની તેના ઉપર કરારી જવાબદારી છે. આ આખા પ્રકરણમાં એક બાબત સ્પષ્ટ રીતે નક્કી થઈ છે કે રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે જ્યારે આવેલો કોઈ બંધારણીય પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય ત્યારે હોંદની પરિષ્ક્રિયાવાદીના જાડજ દ્વારા તેનો ઉકેલ કરાવવો અને પક્ષકારોએ તેનો સ્વીકાર કરવો એ યોગ્ય માર્ગ છે. દેશી રાજ્યોના ભવિષ્યના રાજ્યબંધારણમાં આ નિયમ એક પ્રથમ તરીકે સ્વીકૃત થશે એમ અમને લાગે છે.

મહાત્માજીના અનશનના દિવસે દરમિયાન એમના અને વાઈસરોય સાહેબ વચ્ચે કેટલોક તારખત વ્યવહાર ચાલ્યો હતો અને ગાંધીજીને જ્યારે ખાત્રી થઈ કે પોતાનો હેતુ સફળ થયો છે, ત્યારે એમણે અનશન મત ભાંગ્યું. આ સંબંધમાં મહાત્માજીએ લખ્યું છે તે વિચારણીય છે. “ધૈર્યકૃપાએ જે હેતુથી હું આવ્યો હતો તે સફળ થયો છે. ના. કાકર સાહેબની પ્રતિજ્ઞા

પગાશે અને તા. ૨૬મી ડીસેમ્બરની એમની જાહેરાતને અનુસરતું રાજ્યતંત્ર સ્થપાશે અને તેમ થવાની ખોળા-ધરી ના. કાકર સાહેબ તરફથી તે તેમની સંમતિથી વહી-સરકાર તરફથી મળી છે. આટલો સરળ અને લૌકિક અર્થ ના. વાઈસરોય સાહેબ અને મારી વચ્ચે થયેલા તાર વહેવારનો છે” અર્થાત્. કે તા. ૨૬મી ડીસેમ્બરના જાહેરનામાનો પોતે જે અર્થ કહે છે એજ અર્થ શીડરલ કોર્ટના વડાન્યાયાધિશ પણ કહેશે એવો મહાત્માજીને વિશ્વાસ છે.

તેઓ લોર્ડ લીન્લીથગોને મળેલા ન્યુટ્રીટી ગયા અને પોતાને વાઈસરોય સાહેબ સાથે બે વખત લગભગ બપોળે કલાક મિત્રાચારી ભરી વાતચીત થઈ. લોર્ડ લીન્લીથગો દિલસોજ વાઈસરોય છે. મુંગા કામ કરનારો છે. અને વાણી વિહાર કરતાં કાર્યમાં વિશેષ માનવાવાળા છે, એમ એમની અત્યાર સુધીની પ્રવૃત્તિ ઉપરથી જણાય છે. દેશીરાજ્યો પ્રત્યેની એમની વલણ સહાનુભૂતિવાળી છે. પણ રાજમહેલો અને બ્રુપડીઓ વચ્ચે સમાધાન કરાવવાનું કઠિન કાર્ય એમના હસ્તક આવ્યું છે. બંને પક્ષે સંમત હોવામાં એક જ સૌન-ભૌમસત્તા છે એવો સ્વીકાર કર્યો છે અને એટલે અંશે વાઈસરોય સાહેબે સફળતા મેળવી છે. પરંતુ રાજકોટનો પ્રશ્ન બીજા દેશી રાજ્યોને સ્પર્શ કરતો નથી એવું ગાંધીજીએ મોન્ય રાખ્યું હોવાથી એવી આશા રહે છે કે રાજકોટનું નહું બંધારણ કેટલે અંશે સફળ થાય છે, તે સ્થાનિક સંયોગો અને સ્થિતિને બંધબેસતું છે કે નહીં અને તેની શું અસર થાય છે, એનો પ્રથમ વિચાર કરવામાં આવશે. સાર્વભૌમસત્તા માટે, લોકો માટે અને રાજ્ય માટે આ બંધારણ ઉકેલ છે. અત્યારે જે નરેશોમાં પોતાના દરજ્જા પરત્વે બધા ઉત્પન્ન થયો છે, તે કેટલે અંશે યોગ્ય છે એ આ બંધારણીય પ્રયોગમાંથી સહજ જણાઈ આવશે, અને ત્યાં સુધી દેશી રાજ્યો કોઈ પણ નવા પ્રયોગનો આરંભ ન કરે એ ઇચ્છનીય છે.

રાજકોટ પ્રકરણને અંગે અધિકારીવર્ગની અમર્યાદ સત્તા પરત્વે આજેપો કરવામાં આવ્યા છે. અને તે

સાવ નિર્મૂળ તો નહીં જ હોય. તે છતાં સામેથી કેટલાકે વ્યક્તિગત રીતે અધિકારીવર્ગ સામે તેમજ નરેશ સામે ગાલિપ્રદાન જેવા જે શબ્દ પ્રયોગો કર્યા છે- જે છાપાઓમાં આવ્યા છે તે પણ ક્ષેત્ર ન ગણવા નોંધ એ. વાણીનો અનિષ્ટ પ્રયોગ એ પણ અર્થ છે. વાચિક હિંસા છે. એથી જેઓના હસ્તક સત્તા છે, તેઓને નિરર્થક ક્રોધનું કારણ મળે છે અને તેથી તેઓ ધણીવાર અનિચ્છાએ પણ વિમાર્ગે દેરવાર્ધ બળ છે. રાજકોટ પ્રકરણમાં શરૂઆતમાં, સામ સામે આગ્રહ બંધાર્ધ જવાનાં મુખ્ય કારણો પૈકી આ વાચિક હિંસા પણ એક કારણ હોય એમ અમને લાગે છે: કાર્ધ પણ વ્યક્તિને અનિચ્છનીય રીતે તિરસ્કૃત કરવી, સમાજમાં તે સર્વશ્રેષ્ઠ કુદ્દ છે એવું સમજાવવા પ્રયત્ન કરવા અને પોતે ન્યાયસંગત કામ કરનાર છે એવો વિચાર ફેલાવવો એ પણ હોંસા જ છે. સામાના હિંસિત્વને સમજવામાં, તેને માન આપવામાં અને તેમાં કોઈ સત્ય છે, કે નહીં તે તપાસવામાં ખડું મનુષ્યત્વ છે. શું લોકોના આગેવાને કે અધિકારી વર્ગે રાજકોટમાં વ્યવસ્થા સ્થાપવાના પ્રયત્નમાં અત્યવસ્થાને આગ્રહ દીધો છે, લોકોનાં મન સામાન્ય નીતિના માર્ગેથી અક્ષિત થવા દેવામાં અને સત્તાની સામે થવા દેવામાં, તેમ તેને ખોટી રીતે દાખી દેવામાં ભવિષ્યના તંત્રને હંમેશાંને માટે નુકસાન છે એમ અમને લાગે છે. લોકોની સાચી લાગતી વાતને પ્રોત્સાહન આપવું. અને એમના સ્પષ્ટ અહિંતની વાતને નિર્મૂળ કરવી એ રાજકર્મ છે.

જ્યપુર, ત્રાવણકોટ, લોંબડી વગેરે રાજસ્થાનોમાં વધતે જાયે અંશે ધાંધલ છે. પરંતુ રાજકોટ જેવું તો નહીં જ. સાર્વભૌમસત્તાએ તેમાં કશી દરમિયાનગીરી કરી નથી. અને હવે તો કરશે પણ નહીં એમ લાગે

છે. પણ દેશી રાજ્યોનાં પ્રેમીમાં સીધી રીતે હિંદિસ હોંદના રાજદ્વારો ગૃહસ્થોએ દરમિયાનગીરી કરવી એ ધાર્યા કરતાં ઉતાવળીયું છે. અને એમ થવાથી રાજ્યોમાં જેઓ કેંગ્રેસ પ્રત્યે સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ ધરાવનારા હતા તેઓની પણ લગભગ એવી માન્યતા બંધાર્ધ મળે છે. બહારથી કુદકુદા થવાથી રાજ્યોમાં મન દુઃખ ઉભાં થયાં છે. દેશીરાજ્યોમાં સર્વત્ર બંધાર્ધી છે એવી પ્રચલિત વાતોને જો તત્કાલ સ્વીકારી લેવામાં ન આવી હોત અને જ્યાં એ પ્રમાણે હોવાનો સંભવ હોત ત્યાં બંધાર્ધીય માર્ગનો સ્વીકાર કંવામાં આવ્યો હોત તો તે યોગ્ય લેખાત. રાજ્યાધિકારીઓ અને પ્રજા વચ્ચે અત્યારે જે નિરચક અવિશ્વાસની લાગણી ઊભી થઈ તે ન થાત. મહાત્માજીએ નરેશોને દૂરદંતી નીલકંઠના મંરક્ષઃ જેવા ગણ્યા છે. એ હકીકત સત્ય છતાં બધાં રીતે એક આખા વગ ઉપર એની અનિષ્ટ અસર થઈ છે. અને રાજકોટમાં આખા કાર્ડિયાવાડના લગભગ વીસ હજાર જેટલા ગીરાસદાઓએ એકત્ર થઈ અવગ્નિયન રીતે જે દરજ કર્યું એ ઉપરથી આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે.

આ બધું થયું છે, થાય છે અને થશે તે છતાં : રાજ્યોએ એક વાત લક્ષમાં રાખી લેવી જોઈએ કે માત્ર સ્વેચ્છાથી તત્ર ચલાવવાનો યુગ આશવા માંડ્યો છે. રાજ્યના સચાલકોએ પોતાના સ્વાર્થ કરતાં પ્રજાના સાર્થનો વિચાર પ્રથમ કરવો પડશે. જે રાજ આ ધોરણે આશશે એ રાજ્ય હાલના ક્ષમા-નળમાં ગમે તેટલું નાનું હશે તો પણ ટકી રહેશે. અને ખીન્ન બધાં આત્માં જશે એમાં કશો મીન-મેળ નથી.

તત્સથ.

કેટલાક પ્રાસંગિક વિષયો

(૧) નિયંત્રણ અને નિયામક

કોઈ લખનારે કહ્યું છે કે “એક સરખી સંખ્યા વાળાં વસ્તુ ટોળા કરતાં માણસોનું ટોળું કાશુમાં રાખવું મુશ્કેલ છે.” સિવાય કે તેમનામાં સહિષ્ણુતાની અને નિયંત્રણમાં રહેવાની ટેવ ન કેળવાઈ હોય તો. જેઓ રાજકીય કે ધાર્મિક કે સામાજિક ક્ષેત્રમાં કામ કરનારા હોય છે એઓને આ અનુભવ સહજ થાય છે. બધાં મનુષ્યોમાં સમાનશુદ્ધિ અને સર્વથા સહિષ્ણુતા હોવી અશક્ય છે. દરેક વ્યક્તિનું દૃષ્ટિબિંદુ, એની ઇચ્છાઓ અને તેના વિચારો સરખાં નથી એટલા માટે મનુષ્યો મનુષ્યોમાં પણ નિયંત્રણ હોવાની જરૂર છે. પ્રાણીમાત્ર શાંતિપ્રિય છે. પણ સ્વાર્થ પરત્વે એમનામાં યુદ્ધની વૃત્તિ જગૃત થાય છે. મનુષ્ય પણ નિઃસ્વાર્થો હોતું નથી. એટલે જો મનુષ્યોના સ્વાર્થ ઉપર નિયંત્રણ ન હોય તો તે અશાંત રહી સમ્યક્તા જાળવી શકતા નથી. દરેક મનુષ્ય, ખીજાં મનુષ્યો નિયંત્રણમાં રહે એવું ઇચ્છે છે. નિયંત્રણની આ ભાવનામાંથી વ્યવસ્થા, સત્તાભાર, કાયદા બંધન, કાયદા બાંધની શિક્ષા વગેરે ઉપાયોનો જન્મ થયો છે.

વ્યવસ્થા જાળવવાથી અવસ્થિત જીવન ગાળી શકાય છે. કલહ, હિંસા, ચીડિયાપણું, અને અશાંતિ એ અવ્યવસ્થિત જીવનની નિશાની છે. ટકોરાબંધ કામ કરનારની સવાર વહેલી પડે છે. અને સાંજ મોડી થાય છે. અને અવ્યવસ્થિત ચિત્તવાળાના દિવસનાં બધાં કામો અધૂરાં રહે છે. ધારેલું એકેય કાર્ય એનાથી પૂરું થતું નથી. એનામાં નિશ્ચયાત્મક શુદ્ધિ નહિ હોવાને કીધે એ ખીજાની નજરે દેખે છે, ખીજાના કાને સાંભળે છે, ખીજાની સલાહ ચાલે છે. ખીજાની શુદ્ધિએ પોતાનાં અનુમાનો દોરી તેના આધારે નિરાધાર નિર્ણયો બાંધે છે. વેદાઓને જોમ આશંકનની જરૂર

પડે છે, તેમ આવાં મનુષ્યો આલંબન વગર જીવી શકતાં નથી. સ્વયંસ્ફુરણથી એમને કરો સુઝકો પડતો નથી. શસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે અવ્યવસ્થિત ચિત્તવાળાં માણસોની કૃપા પણ દુઃખ ઉપજાવે છે.

આ કરતાં ઉલટ, વ્યવસ્થાના ઓછાયા નીચે રહેલાં આગ્રહી માણસો પણ લોકોમાં હોય છે. એમના સ્વભાવમાં નિયમન નથી હોતું. તેઓ જો શ્રીમંત હોય છે કે સત્તાધારી હોય છે, તો વ્યવસ્થાના નામે તેઓ કૃત્રિમ નિયમન ઉભું કરે છે. આવા લોકોનો આગ્રહ પણ ખીજાને દુઃખકષ્પ છે. જેઓ કૃત્રિમ ઉપાયોથી ખીજાઓને નિયમનમાં રાખવા મથે છે તેઓ અંતે નિષ્ફળ જાય છે. ખીજાઓને નિયમનમાં રાખવા ઇચ્છનારે પોતે દૃઢતાપૂર્વક નિયમ પાલન કરવું એ નિર્દોષ માર્ગ છે. લોકો બધા જાણ કે સમજી નથી હોતા. મૂર્ખ પણ હોય છે, ગાંડા પણ હોય છે, દુર્ગા-ચારી પણ હોય છે અને ધમંડી પણ હોય છે. આવા ભિન્નરુચિ અને સ્વભાવવાળાં માણસો યથેચ્છ વર્તન કરે તો વ્યવહારમાં બાધ આવે. માટે તેમના ઉપર નિયંત્રણ રાખી શકે એવી ઉપરનાં ઉપાયો વંચિત હોય એવી સત્તાની જરૂર છે. કારણ કે યોગ્ય રીતે નિયંત્રણ રાખી શકે એ સત્તા જ જગતના માણસોમાં સ્વાસ્થ્ય જાળવી શકે છે અને તેમનું રક્ષણ કરી શકે છે.

દયા અને શિક્ષા એ સત્તાના અંશો છે. રાજ્યનીતિ વ્યવહારમાં આ શુભાશયની અતિ આવશ્યકતા છે. પણ એની અતીશયતા જેમ હાનિકારક છે તેમ તેનો અસ્થાને ઉપયોગ એ, એ કરતાં પણ વિશેષ હાનિકારક છે. પણ એ શુભમાત્રથી રાજાનું રચાયેલું સિદ્ધ થતું નથી, સત્તાની પ્રાપ્તિથી નહિ પણ તેના ઉપયોગથી તેની વિશિષ્ટતા જળવાય છે. સત્તા, એ, લોકો ઉપરનું

નિયંત્રણ અને એમનું જીવન બ્યવસ્થિત, કલેશરહિત રીતે ચાલે એટલા માટે છે. ખરો માર્ગ તો દરેક જાણે છે, છતાં એ માર્ગે સૌ જાય છે એવું નથી, અખાધ્ય નીતિ-ધર્મ બધા જાણે છે છતાં સૌ એવું પાલન કરે છે એવું નથી. કોઈક ઈરાદાપૂર્વક, કોઈક અનાયાસે, કોઈક શયેગોને અંગે, કેટલાક બીજાઓથી દબાઈને, કોઈક સ્વાર્થથી પ્રેરાઈને પણ વિપરિત રીતે વર્તે છે. આ બધા ઉપર સત્તાના નિયંત્રણની જરૂર ઉભી થાય છે. અને સામાન્યતઃ બધા લોકોએ પોતાના જ હિતની ખાતર એવા નિયંત્રણને માન્ય રાખ્યું છે.

નિયંત્રણ આવશ્યક છે. પણ નિયંત્રણ એ નિયામક નથી. નિયંત્રણ પદ્ધતિ છે અને નિયામક મનુષ્ય છે. બીજાઓ ઉપર નિયમન કરવા પોતાપણાને ત્યાગ કરવો, બીજાઓના હિત માટે જીવવું અને બીજાનાં સુખદુઃખનો વિચાર કરનાર ખરો નિયામક છે. લોકોના અંશત વર્તન ઉપર અને તેના હેતુઓ ઉપર નજર રાખવી, એમની રાજકીય અને સામાજિક પ્રવૃત્તિ માટે નિયમો રચવા અને એ બધાને લોકો માન્ય રાખે એવું એમનું માનસ બનાવવું એ નિયામકનું કાર્ય છે. આ કાર્ય નિઃસ્વાર્થો નિયામક સારી રીતે કરી શકે, અને જુના વખતમાં રાજ્યતંત્રમાં સાધુઓને એટલા માટે દરમિયાનગીરી કરવા દેવામાં આવતી હતી કે તેઓ લોકોના હિતના વિચાર વધારે તટસ્થતાપૂર્વક કરી શકતા. નરેશોને અમાત્યોને અને અધિકારી વર્ગ, સર્વેને આ સાધુ પુરુષો નિર્ભય રીતે એઓની ક્ષતિઓ દર્શાવતા.

નિયંત્રણ ઉત્કૃષ્ટ હોય-સર્વોત્કૃષ્ટ હોય છતાં નિયામક અસ્થાનિક હોય તો નિયંત્રણ નિષ્ફળ જાય છે. જે પ્રજામાં એણે નિયમન કરવાનું છે તેમાં નિયામક ધોરણાત, સફળશી અને સ્વાર્થત્યાગી હોવો જોઈએ. બીજાની ન્યાયી જરૂરિયાત માટે પોતાની અનિવાર્ય જરૂરિયાતોનો ભોગ આપનાર હોવો જોઈએ. એની ધંન્દિયો નિયમનમાં હોય. ક્ષેત્રિન્દ્ર સત્તાના ઉપ-ભોગમાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. એટલે જે સત્તાધારીના ક્ષેત્રો સ્વચ્છ નથી રહી શકતા તે સત્તાધારી સત્તાના પદને યોગ્ય નથી. એનાથી નિયંત્રણ રાખી

શકાતું નથી. અને રાજકારણમાં એનાથી અબ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે લોકહિતવાળું અને ન્યાયી નિયંત્રણ ચલાવવાની ધ્વજા રાખનારે પોતાના કાનના પડદા ઉપર ગંદી વાતો, નિંદા, ચાડીયુગડી વગેરેના કુસંગતિના કાથ પડવા દેવા ન જોઈએ. એવી બાબતો સાંભળવાની ધ્વજા એ વ્યક્તિનાં માનસનું અને એની હેઠવાસ જતી વૃત્તિઓનું સૂચક છે. સત્સંગ વગર ધણાં મનુષ્યો જીવન વ્યતિત કરે છે. અને એ ક્ષમાપાત્ર છે. પણ દહિયૂત યજ્ઞ ગએલી કુસંગતિ તો મનુષ્યને વ્યસન રૂપે વળગી એની ધીમે ધીમે હાસ કરે છે અને કોઈ સત્તાનો નિયંત્રક કે સામાજિક કે રાજકીય બાબતોમાં જે કુસંગે ચઢી જાય છે, તો તે પોતાનો ધાતક અને છે.

(૨) બુદ્ધિ કૌશલ્ય

અણી અને ધારાની તીવ્રતાથી દર્બને કુશ કહે છે. ઝીણી બુદ્ધિને લોકો કુશાત્ર બુદ્ધિ વિશેષણ આપે છે. અને બુદ્ધિના કુશપણાને કૌશલ્ય કહે છે. 'કૌશલ્ય' એ બુદ્ધિનું, વાણીનું અને શરીરનું માપ છે. શારીરિક પ્રયોગ કરનારાઓનું કૌશલ્ય તો પારખી શકાય એવું છે, પણ બુદ્ધિ તથા વાણીનું કૌશલ્ય એના પરિણામવિનાં સહજ જણાવું નથી. અને લોકોમાં જે કુશળતા પ્રસિદ્ધ છે, તે વાણીની અને વિશેષ કરીને બુદ્ધિની કુશળતા છે. શરીર કરતાં વાણી સાથે બુદ્ધિનો સમન્વય વિશેષ છે. કારણ કે કૌશલ્ય વિકસાવવામાં શરીર કરતાં વાણીને-બુદ્ધિને વિશેષ અધીન રહેવું પડે છે. પણ ન્યાં બુદ્ધિના અનાશ્રમે વાણી નિહરે છે ત્યાં તે શરીરના ધર્મેનું બદુધા અનુકરણ કરે છે. આવી વાણીમાં અવગમ્યતા અને કૌશલ્ય કરતાં સ્વેચ્છા વિશેષ હોય છે. શરીર, વાણી અને બુદ્ધિની ત્રિપુટીમાં બુદ્ધિનું કૌશલ્ય લોકોમાં વિશેષ માનનીય અને પ્રશસ્ય ગણાય છે. આ કૌશલ્ય સ્વભાવજન્ય ધણી વખત નથી હોતું પરંતુ અનુભવ, જ્ઞાન અને કાર્ય કારણના અભ્યાસે વિકાસ પામે છે. જીવંતીમાં ખતેલા કે જોગેલા બનાવો અને તેનાં પરિણામો એ અનુભવ છે. અનુભવથી સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન થાય છે અને જ્ઞાનના પ્રભાવે કાર્યકારણ કે પરાપૂર્વતા-પરંપરાનો સમન્વય

કરવાનું સહજ બને છે. અર્થાત્ જેવા પ્રકારના અનુભવ કે સંસ્કારો એવા પ્રકારની જીહ્વિની તીવ્રતા રચાય છે. મનુષ્યનું કૌશલ્ય ઘણું છે અને સમાજમાં તદનુસાર એ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે, જે સ્થાન એરડું પાણી હોય છે, અને શાકુકરનું પણી હોય છે, ભુદ્ધીનું પણી હોય છે અને ક્ષણવાનનું પણી હોય છે, મૂર્ખનું પણી હોય છે તેમ સનજીનું પણી હોય છે. એટલે જીહ્વિ સ્વયં (પછી તે કુશાગ્ર હોય છે કે અન્યથા) અભીનંદનીય નથી પરંતુ તેના વ્યાપાર તથા તેના પરિણામથી તેનું મૂલ્ય અંકાય છે. હજારો મનુષ્યના ટાળામાંથી દક્ષ મનુષ્યનું ખીરસુ કાતરી જનારનો જીહ્વિ વ્યાપાર અને પરસ્પરનો વધ કરવા તત્પર થઈ રહેલાં સૈન્ય વચ્ચે ક્ષણમાત્રમાં શાંતિ સ્થાપનારના જીહ્વિ વ્યાપાર કેવળ એક ખીખીથી વિપરિત છે. આપણા રાજકારણમાં જીહ્વિ વ્યાપારનું મૂલ્ય કોઈક વાવા ધોરણે અંકરો ત્યારે એમાં જીહ્વિ વ્યાવશે, આના વ્યાભાવે અત્યારે જ્યાં ત્યાં નિર્બુદ્ધ મનુષ્યો હોશિઆરમાં અને ખરા જીહ્વિમાન માણસો અણસમજીમાં ગણાય છે. જુઝ્યા માણસો જીહ્વિમાનમાં ખપે છે, સર્વત્ર માન અન્નામ કે સત્તા કિંવા દ્રવ્યના ક્રોધતા બને છે ત્યારે ધર્મ તથા નીતિમાં અધ્ધાવળા મનુષ્યોના હૃદયમાં રહેલી સમર્થ શક્તિ અજ્ઞેયતાસમાં રહે છે. રાજકારણમાં, સમાજમાં અને ધર્મમાં પણ માખંડ રિથર ઘર્ષ જવાનું મુખ્ય કારણ આ જ છે.

એટલે કૌશલ્ય માત્ર હિતકર નથી. એના વ્યાપાર અને પરિણામ ઉપરથી જ્યારે સમાજમાં એનું સ્થાન નિશ્ચિત કરવામાં આવશે ત્યારે અત્યારની અધ્યાધર્મી અને દુઃખમય જીવનનો અંત આવશે.

(૩) મદનવર:

જ્યારમાં મનુષ્ય મેલાન જેવો બને છે તેને કશી ગતાગમ હોતી નથી, એનું શરીર અને મન અસ્વસ્થ બને છે, એ બકવા કરે છે, સારાસારનું એનું લોભ લોપ થાય છે અને એનું મનુષ્યત્વ પણ જતું રહે છે. ઉપરનાં બધાં પરિણામો નિશીગી છતાં મદવાળા મનુષ્યમાં સતત બળત રહેતાં હોવાથી ભરતુદરી કંવિએ મદને જ્યારનું રૂપ આપ્યું છે. પણ મદમાં જ્યાર કરતાં એક વિશિષ્ટતા છે. અને તે એ કે મગીદા

પૂરી થતાં શરીરજ્યાર ઉતરી જાય છે, જ્યારે મદ જ્યાર અણુહિતાર રહે છે. જ્યાર, માત્ર શરીરને હાની કરે છે. અને મદ શરીર અને મન બંનેને બગાડે છે. તથા બંનેને સતત નીશામાં જ રાખે છે. મદજ્યારથી ધેરાયેલા મનુષ્યના પરિવ્યયમાં જેઓ આવે છે, તેઓને પણ હાની થાય છે. ઘરમાં સરપ હોય અને જેટલી ભયસ્વરતા કે ભીક્રતા પ્રકટે એટલી ભયભીતતા મદ જ્યારવાળા કુદ્ધ મનુષ્યના ઘરમાં અને એની સમીપમાં રહ્યા કરે છે.

મદ અને અભિમાન સમાનાર્થ શબ્દ છે. પણ અભિમાન કંઈક બંધે જીહ્વિજ્યાર હોય છે. જ્યારે મદમાં જડતા સવિશેષ છે. મદમાં પશુતા છે. મનુષ્યને મદ સંયોગવશાત્ બંધાઈ જાય છે: અપાત્રતા છતાં અસાધારણ વિદ્યા, સત્તા કે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થઈ જવાથી મનુષ્યમાં વિચિત્ર મદ બંધાઈ જાય છે. એને યોગ્યતાનું વ્યક્તિત્વ ખીખીએ કરતાં ભિન્ન પ્રકારનું લાગ્યા કરે છે, અને અણીવાર તો સામાન્ય મનુષ્યો પણ એમ માને છે કે એ જીગિષ્ઠ હોવાથી એનાથી છેટા રહેવું એ ધર્મ છે. મૂર્ખતા અને દંભતા સાથે મદને ખૂણ મેળ છે. અને જ્યારે એમાં ઉપર કંઈ તેમ મદનાં આતુરધાન સત્તા અને દ્રવ્ય બળો છે ત્યારે મદનું સ્વરૂપ એવા જેવું થાય છે.

મદરાગનું ઔષધ જ્ઞાન છે: બુદ્ધિ સમજતાં છતાં પોતે ખરેખર અણસમજી અને જીતાંસા માર્ગનો પ્રયત્ન છે એવું સતતભાન જે મનુષ્યને રહ્યા કરે છે, તેને મદ જ્યાર સ્પર્શ હરી શકે તો નથી ખીખી પોતાના કરતાં સવિશેષ જીહ્વિ શક્તિ ધરાવનાર છે એવું મનાવા દેવાની વૃત્તિવાળાથી મદાધતા હંમેશા દૂર રહ્યા છે. ખીખીના અભિપ્રાયો, ખીખીનું જ્ઞાન અને ખીખીની સમજણ એ પણ જગતનાં અંગો હોવાથી વિચારણીય છે એવી જે સત્તાધીશ, પંડિત કે ધનાઢ્યની માન્યતા હોય, ખીખીની અદ્યપચતા સામે જેની ક્ષમાદષ્ટિ હોય, મદના પ્રવેશદ્વાર સમીપ જેની સતત ચોકીદારી હોય, અને આ વિશાળ જગતમાં પોતે તો બિદુમાત્ર પણ નથી એવી જેની દૃઢ માન્યતા અને વર્તન હોય એ મનુષ્ય જગતમાં અતિશ્લિષ્ટ રીતે ચિરંજીવ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે.

થાણુંઓના તાલુકદારો—ભાગદારો.

થોડાં વખત પહેલાં પશ્ચિમ હિંદ એન્જિનિસના શીડેશન ઓફિસર મિ. છાર્ટન શીડેશનના સલાહને અંગે કાઠીઆવાડની મુસાફરીએ નીકળ્યા હતા. અને તેમણે જુદા જુદા થાણુંઓના તાલુકદાર-ભાગદારોને રૂબરૂ મળી તેઓનો અભિપ્રાય જાણવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. લગભગ સવાસો વરસથી કાઠીઆવાડના તાલુકદારો ભાગદારો એન્જિનિસના નિકટ સંપર્કમાં રહ્યાને પરિણામે સ્વાભાવિક રીતે એમનું વલણ ચાલુ વહીવટી પદ્ધતિમાં ફેરફાર ન થાય એવું હોય, પરંતુ હિંદી સરકારના બંધારણના નવા કાયદા અન્વયે, કે જે કાયદાનો પ્રાંતોમાં અમલ થઈ ચૂક્યો છે, તે કાયદા પ્રમાણે જે મધ્યવર્તી સરકારનું બંધારણ થાય તો એન્જિનિસના તાખાના થાણુંઓનો વહીવટ હાલ ચાલે છે તે પ્રમાણે ચાલી શકે જ નહિં. આ કાયદા અન્વયે દેશી રાજ્યોનો સંબંધ સોંપો તાજ સાથે નોડાયો છે અને એ સંબંધ વચ્ચે સાંકળરૂપ તાજના પ્રતિનિધિ તરીકે હિંદી સરકારનું રાજદારી ખાતું અને તેના વડા વાઈસરોય છે. મધ્યવર્તી શીડેશ સરકારની ન્યારે રચના થશે ત્યારે સમગ્ર હિંદના આંતરિક વહીવટનો કાજ એ સરકાર હસ્તક મૂકશે અને તેમાં દેશી રાજ્યોને લગતા સામાન્ય વિષયોના વહીવટનો પણ સમાવેશ થશે. અને તાજના પ્રતિનિધિ સમક્ષ દેશી રાજ્યોના બહુ ઓછા પ્રશ્નોનો-વારસાને લગતા, ગાદીનશીનને લગતા, કરારી હક્કો, રાજકીય વિધિ કે ખીજ એવા પ્રશ્નોનો નિકાલ કરવાનું બાકી રહેશે. એટલે કાયદેસર રીતે થાણુંઓનો હાલનો વહીવટ જેમનો તેમ ચાલુ ન રહી શકે એ બનવા ભેગ છે.

થાણુંઓના તાલુકદાર ભાગદારો માટે હવે શું માર્ગ લેવો એવો સવાલ ઉભો થયો છે. તેમના મોટા ભાગ બ્રિટિશ જીલ્લાઓમાં જવા તો બિલકુલ ખુશી નથી. જે કે તેઓ અત્યારે તો ઘણી નાની સ્થિતિમાં

આવી ગયા છે, પરંતુ કનૈલ વોકર સાથે કાઠીઆવાડનાં રાજ્યોને જે કરારી સમજણ થઈ છે તેમાં હાલના તાલુકદાર ભાગદારોના પૂર્વજોના વડાને પણ સમાન દરજ્જાના ગણવામાં આવ્યા છે અને તેમના તાલુકાઓને પણ રાજ્યોની હરોલ્લમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. ઈ. સ. ૧૮૦૭ થી ૧૮૦૯ સુધીમાં કાઠીઆવાડમાં ફેલ્ડગ્રીનમીન દસ્તાવેજ થયા, જમાબંધીનાં લખત થયાં, અને જમાનત બાબત દસ વરસની મુદતના દસ્તાવેજ થયા તે બધા એક જ વખતે લગભગ બધા પાસેથી લેવામાં આવ્યા હતા. અને તેમાં કાંઈ ભેદ પાડવામાં આવ્યો ન હતો.

નવા બંધારણમાં આ સર્વ થાણુંઓનું સંયુક્ત બંધારણ રચાવાનું અસંભવિત છે, એવી હકીકત મિ. ઈગરટને તાલુકદાર-ભાગદારો આગળ જાહેર કરી હતી અને તેઓને પિતૃરાજ્યમાં કે ખીજ મોટા રાજ્યમાં જાળી જવાની સલાહ આપી હતી. અમને લાગે છે, કે જે રાજ્યમાં તેઓ પોતાના હાલના હક ધરાવતા જાળી જાય એ રીતે જાળી જાય એ યોગ્ય અને વ્યવહારુ માર્ગ છે, અને જે રાજ્ય સાથે તાલુકદારોનો પિતૃરાજ્ય (Parent state) નો સંબંધ હોય એ રાજ્યે એમના હાલના રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક હકોની સલામતીની ખાત્રી આપવી એ પણ એટલું જ જરૂરનું છે. જે કે અત્યારે સમગ્ર દેશમાં જે પ્રગતીય વાતાવરણ ત્વરિત ગતિથી ફેલાતું જાય છે અને તેમાંથી જે પરિણામ આવે છે એની અસર રાજ્યો ઉપર થયા વગર-રહેવાની નથી અને એટલે અંશે તાલુકદારોએ પણ તેમાં, હાલ નહિં તો ભવિષ્યમાં પણ સહકાર આપવો પડશે. જે પ્રગતિ ઉપર અત્યાર સુધી તાલુકદારોએ વર્ચસ્વ ભોગવ્યું છે. એ પ્રગતિનો સહકાર અને સંતોષ એમની સ્થિતિ

વધારે દૃઢ અને સલામત બનાવશે એ નિઃસંશય છે. એટલે તાલુકદાર પોતાના હવિષ્યનો નિશ્ચય કરે એમાં એઓ એમની પોતાની પ્રગતિને પશુ અભિપ્રાય લે એ ઈચ્છના જેવું છે. અને જો એમ નહિ કરવામાં આવે તો સંગ્રહ છે કે પ્રગતિ વિરોધ મુશ્કેલીઓ ઉભી કરશે. બ્રિટિશ સરકારે નવા બધારણને અંગે દેશી રાજ્યોને વચન આપ્યું હતું કે રાજ્યોની ઈચ્છા વગર તેમના ઉપર, અન્યથા સાવલોભત્વ મુકવામાં નહિ આવે. આનું વચન આપનાર બ્રિટિશ સરકાર તાલુકદારોની સંમતિ વિના કોઈ પણ પ્રકારનું ઉતાવળનું પગલું ન લે, પણ તે જ પ્રમાણે તાલુકદારોની પ્રગતિના મતને પણ માન આપે તે સ્વાભાવિક છે. એટલે તાલુકદારોએ છેવટે પોતાની પ્રજામાં જે અગ્રણી હોય એમના વિચાર જાણ્યા પછી નિશ્ચય ઉપર આવવું એ વધારે વ્યવહારુ રસ્તો છે. વરાડપ્રાંત નિઝામ સરકારને જો સુપ્રત કરવામાં આવશે તો ગંભવત્તર રાજકીય આદોલન થશે, એ પ્રમાણે એ પ્રાંતની પ્રજાએ નિશ્ચયપૂર્વક જાહેર કર્યાના પરિણામે સરકારને મધ્યસ્થ માર્ગ કહાડવાની ફરજ પડી હતી. આ ધોરણુ સામાન્યતઃ આવા બીજા સલાહોમાં પણ સરકાર સ્વીકારે તો તે સામે તાલુકદારોએ વાંધો ઉઠાવી શકાય એવું નથી. એટલે અમારા મત પ્રમાણે તાલુકદારોએ પિતૃરાજ્ય (Parent State) ની બાળતમાં પ્રગતિ પશુ અભિપ્રાય લેઈ, પછી નિશ્ચય કરવો જોઈએ. વિરોધ જાગૃત થાય ત્યાર પછી સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કરવો, તેના કરતાં પ્રયત્નથી જ ને ખર્ચ હોય તે માન્ય રાખવું એમાં કહાપણ છે. અત્યારે કાકીઆવાડ, સાંજરકાંકા વેગેરે એજન્સિમાં પ્રધાનતઃ ગાયકવાડ સરકાર તરફથી થાણાં-ઓના તાલુકદાર સાહેબોને વહાદરા રાજ્યના આધિપત્ય તથા ભોળવવાનો પ્રયત્ન થાય છે. કાકીઆવાડનાં અને સાંજરકાંકાનાં થાણાંઓ એજન્સિની હકુમત નીચે આવ્યાં તે પહેલાં એ થાણાના તાલુકદારો ગાયકવાડ સરકારના ખંડિયા હતા એ મુખ્ય સિદ્ધાંત ઉપર ગાયકવાડ સરકારનો તાલુકદારો ઉપર હકુમતી

અગ્રહક છે, એ સિદ્ધાંતને લક્ષમાં રાખી ગાયકવાડ સરકારની પુનર્વિદ્યોગની યોજના ધડાચેલી છે. અને મિ. ઈંગ્લેન્ડને તાલુકદાર ભાગદારો સમક્ષ જાહેર કર્યું હતું તેમ તે યોજના હિંદી સરકારે મંજૂર પણ રાખી છે. પણ એનો અર્થ તો એટલો થઈ શકે કે જો તાલુકદારોને જો યોજના માન્ય હોય તો સરકારને તે સંબંધી કશી અડચણ નથી. કોઈ યોજના પોતાને કેટલે અંશે અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ છે તેનો વિચાર તાલુકદારોએ કરવાનો છે. સરકારને નહીં. એમ જણાય છે કે મિ. ઈંગ્લેન્ડ અને તાલુકદારોની ચર્ચા દરમિયાન ભાવનગર રાજ્યની યોજના પરત્વે પછપરછ થઈ હતી. પરંતુ સરકારી રાદે એવી કોઈ યોજનાની માહિતી મિ. ઈંગ્લેન્ડ પાસે ન હતી. પણ એમ જણવામાં આવ્યું છે કે ભાવનગર રાજ્યની આસપાસનાં થાણાંઓના કેટલાક ગામોના તાલુકદારો ભાગદારોએ જે તે કઈ શરતોએ ભાવનગર રાજ્યમાં જોડાવાને ખુશી છે તેનો મુસદ્દો Application ના રૂપમાં ભાવનગરના ના. મહારાજ સાહેબ ઉપર મોકલ્યો છે અને એ મુસદ્દામાં તેઓએ ભાવનગર રાજ્યમાં જોડાવાની શરતો રજૂ કરી છે આ હકોક્ત ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે ભાવનગર રાજ્ય આગ્રહથી નહીં પણ તાલુકદારોની સ્વેચ્છા હોય તો તેઓને સ્થાન આપવા ખુશી છે. ભાવનગર રાજ્યે એ સંબંધમાં છેવટનું પગલું લઈ નથી, એમ જણાય છે. કોઈપણ રાજ્ય પોતાની હકુમતમાં જુદી સુવર્તી ધરાવનારા વિભાગને સ્થાન આપે તે પહેલાં રાજદારી દૃષ્ટિએ એની પુખ્ત વિચારણા થવી જોઈએ, એ ખર્ચ છે પરંતુ આ પ્રશ્નને હવે વખતના વહેણમાં ખજૂ રહેવા દેવો જોઈએ તે નથી કાકીઆવાડનાં થાણાંઓ સાથે જો Parent State સંબંધ ધરાવે છે તે રાજ્યોએ આ દીશમાં પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવી જોઈએ. અને જામનગર રાજ્યે પોતામાંથી ઉતરી આવેલાં થાણાના તાલુકદારોમાં કામ કરવાની યોજના સરકાર મંજૂરીથી માન્ય કરાવી તદ્દનુસાર કાર્ય કરવાનું શરૂ કર્યું છે, એમ જણાયું છે.

પરનું એમ કહેવું યોગ્ય જ છે કે આ પ્રવૃત્તિના આરંભનો પણ વડોદરા રાજ્યને છે. હોડ વીલીંગ્ટન સાહેબે ૧૯૩૬ ના મન્યુઆરીની શરૂઆતમાં ત્યારે વડોદરાની મુલાકાત લીધી, ત્યારે બોજન સમારંભ ઉપરના પોતાના બાવણમાં મરહુમ મહારાજા શ્રીમંત સર સયાજીરાવ ગાયકવાડે આ સંબંધી જે ઉલ્લેખ કર્યો હતો અને તેના જે પ્રત્યુત્તર હોડ વીલીંગ્ટને આપ્યો હતો તે અને આ નીચે આ નીચે જોવાશે.

મરહુમ મહારાજાશ્રી સર સયાજીરાવે કહ્યું હતું કે—

"So far, I have spoken of India generally. I may now refer to a question which concerns my own State—its relations with tributary states and estates. Over a hundred years ago, the British Government elected to mediate between my House and the tributaries. Conditions have changed greatly since, and the policy of these early days needs a new orientation. I have proposed a scheme for the re-adjustment of these relations. In preparing this, I have kept two principles in view. The first is that the powers and privileges of these states and estates should on no account be reduced; but that, on the other hand, their financial position should be strengthened by the abolition of the tributes which were fixed on no logical basis and are unequal in their incidence. Secondly, the interests of good government and economic development in this part of India should be furthered. I venture to express the hope that this scheme will be accepted and

that the new order of things will soon be established."

Late H. H. maharaja Sir Sayajirao Gaekwar.

"I have been very greatly interested in Your Highness' reference to the scheme which you have put forward with a view to the re-adjustment of the relations existing between the Baroda State and certain of her tributaries. Under this scheme, while you have sought to effect an improvement in economic and administrative conditions and to provide for financial relief to the States and Estates concerned, you have wisely taken care to leave their powers and privileges unimpaired. I sincerely trust that the Feudatories to whom Your Highness has referred will give your proposals their full and careful consideration, for they will certainly be well advised to do so."

H. E. Lord Willingdon
હોડ વીલીંગ્ટને, જેણે તાલુકામાં કહ્યું છે કે—
"They will certainly be well advised to do so" અર્થાત્ કે આ સંબંધમાં રાજ્ય તરફથી જે યોજના સરકારમાં રજૂ કરવામાં આવશે તેના તરફ સરકાર તાલુકદારોને યોગ્ય મુસતાફા કરશે. આ વખતે હોડ વીલીંગ્ટને કાકીઆવાડના ફેટલાક રાજ્યોની પણ મુલાકાત લીધી હતી તેમાં રાજ્યકોટ ખાતે નાનાં રાજ્યોના નરેશોને ઉદ્દેશી તેમણે ફેટલાક વિચારો દર્શાવ્યા હતા, પરનું તેમાં કાકીઆવાડના તાલુકદારો સંબંધી કે તેઓએ ક્યાં, કઈ રીતે, શીરસ તંત્રમાં રચાવ મેળવવું તે સંબંધી કહ્યું કહ્યું ન હતું.

આ સિવાય બીજાં કોઈ સ્થળે આવી કોઈ યોજના પરત્વે એમણે ઉલ્લેખ પશુ કર્યો હોય એમ જણાતું નથી. અર્થાત્ કે વડોદરા રાજ્ય આ દીશામાં છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી સતત પ્રયત્ન કરે છે. છેલ્લાં સવાસો વર્ષમાં એનર્લિસ વહીવટ તાલુકદારોને, તાલુકદારો તરીકે ટકાવી રાખ્યા એ જો કે મહત્વની વસ્તુ લેખવી નોંધે એ છતાં તેમનામાં કેળવણીનો ફેલાવો નામ માત્ર થયો છે. તેમાંના બાએ જ કોઈ એ ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરી હશે. પોતાની જમીનની આવક ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેવામાં એમાંનો મોટો ભાગ દેવાદાર અને સાધારણ સ્થિતિમાં આવી ગયો છે. આમ છતાં ય એનર્લિસ વહીવટ નીચે તેઓ મુખી છે, એવી દૃઢ માન્યતા તેમની બંધાર્થ ગઈ હોવાથી ફરેશનને અંગે બીજા તંત્રની હકુમતમાં જવા તેઓ સ્વાભાવિક રીતે નારાજ છે. ઇંગ્લેન્ડ સાહેબે તેમને ખુલ્લું દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે હવે જ્યારે બીજી હકુમત તેમને માટે અનિવાર્ય છે, ત્યારે અમને લાગે છે કે તાલુકદારોએ અંદરના અંદરના મતભેદો છુટી નીકળી ગયા તરીકે તેમણે એક નિશ્ચય ઉપર આવી જવું નોંધે એ અને વચનની કીમત બરાબર સમજવી નોંધે એ. અને જો તેમ ન બને તો છેવટે સરકારે પશુ બની શકે ત્યાં સુધી જો તે પિતૃરાજ્ય (Parent State) સાથે એમને જોડી દેવા નોંધે એ. અમારો દૃઢ મત એવો છે, કે Parent State માં જોડાઈ જવામાં તાલુકદારોનું વહીવટી રીતે પશુ હિત સમાયેલું છે. દરેક તાલુકદારોને પોત પોતાના પિતૃરાજ્ય સાથે રનેહસંબંધ અને સગપણનો સંબંધ છે. આધિક અને ભૌગોલિક સંબંધ પશુ તેઓ ધરાવે છે. એમની રહેણી કરણી અને સામાજિક રિવાજો એક સરખા છે, તેઓ પરસ્પર એક બીજાને વારંવાર મળે હશે છે. એટલે કે પિતૃરાજ્ય સિવાય જો તાલુકદારોને માટે અન્યથા વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે તો સામાજિક અને આર્થિક રીતે તેઓને મુશ્કેલીઓ ઉભી થશે, એમ લાગે છે. એટલું જ નહીં પશુ તેમાંથી કેટલીક વહીવટી મુશ્કેલીઓ પશુ ઉભી થશે.

ગુજરાત-કાઠીઆવાડમાં જો બીજાં નાનાં રાજ્યો છે, તે સંબંધી અત્યારે સરકાર સંયુક્તબંધારણ રચવાનો વિચાર ચલાવે છે. મિ. ઇંગ્લેન્ડે આ સંબંધી ઇસારો પશુ કર્યો છે. અને અત્યારે તો એવો સંભવ ઉપસ્થિત થયો છે કે વીસ લાખથી ઓછી ઉપજવાળાં રાજ્યોનું સરકાર સંયુક્તબંધારણ રચે. અને જો એમ થાય તો તે સર્વને માટે પોલીસ, ન્યાય, અને કારોબારનું એક સરખું બંધારણ રચાશે. અર્થાત્ કે મહેસુલી હકુમત આ રાજ્યોની માત્ર સ્વતંત્ર રહેશે. ફરેશનની સ્થાપનાની આ પૂર્વ રચના જેવું છે. જો કે આવા પ્રકારની યોજના આ રાજ્યો સ્વીકારે અને પોતાના સર્વાધિકાર કોઈપણ પ્રકારની સંયુક્ત કારોબારી સંસ્થા હસ્તક મૂકે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. પરંતુ આ ઉપરથી એટલું તો ફક્ત થાય છે કે તાલુકદારો માટે વળી કોઈ અકસ્માત નવી રચના ઉપસ્થિત થાય તે પહેલાં તેઓ પિતૃરાજ્યમાં અને જો તેમની પિતૃરાજ્યમાં લાગવાની ઇચ્છા ન હોય તો પછી કોઈ બીજા મોટા રાજ્યમાં કે સ્થિતિ હોદના પ્રજાજનની સાથે એક થઈ જાય એમાં તેઓનું હિત રહેલું છે એમ અમને લાગે છે. કાઠીઆવાડમાં જુદી ચૂકવતી ધરાવનારા તાલુકદારો પૈકી ઝાલા, મહેળ અને ગોહિલ તથા કાઠી તાલુકદારો મુખ્યત્વે છે. તમાથી જેઓ સ્વીધી રીતે કોઈ પિતૃરાજ્યમાંથી ઉતરી આવ્યા હોય તેઓ તેમાં, અને જેઓને કોઈ પિતૃરાજ્ય સાથે નજીકનો સંબંધ ન હોય તેઓ, નજીકના મોટા રાજ્યમાં એક થઈ જાય એ ઇચ્છવા જેવું છે. કારણકે અત્યારે તેઓના હકનું જરૂરનું સરક્ષણ થશે એવું લાગે છે નહીં થાય એમ પણ લાગે છે. અને તે વખતે કોઈ પશુ રાજ્ય થયેલ શરતો કરી લેતા એવો પશુ સંભવ છે. કાળ દરતો જાય છે અને પ્રજાતા માનસમાં તાલુકદારોના દરજ્જા પરત્વે ધૂણા ઉત્પન્ન થતી જાય છે, એવા ભયોગામા મોટા રાજ્યો સાથે પોતાના દરજ્જા અને શાસનને યોગ્ય સંબંધ બાંધી સરકારની બાંહેધરીથી તાલુકદારો પોતાનો માર્ગ ચોકબા કરી નાંચે તો સાડું. છેલ્લાં થોડાંક જ વરસમાં કાઠીઆવાડનાં

અને ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યોનું બંધારણ આશ્ચર્યકારક રીતે ફેરવાઈ જ્યો અને તે વખતે જે અંગ્રાવાત આવશે તેમાં તાલુકદારોનાં નાનાં ગામો ઉભાં નહીં રહી શકે. કારણકે અત્યારે ગામો ટકાવી રાખવાનું બળ તેઓમાં રહ્યું નથી. અને સરકાર પાસેથી પણ તાલુકદારો ઈચ્છે તે રીતે રક્ષણ નહીં મેળવી શકે. આ કસ્ટમાં કોઈ મોટા રાજ્યના સહકારમાં તાલુકદારોએ આવી જવું એમાં ખર્ચ રાજદ્વારી હતાપણુ છે. અને તેઓ એ રીતે જે રાજ્યમાં જોડાશે તે રાજ્ય ઉપર એમનો હાલનો દરજ્જો રક્ષવાની જવાબદારી આવી પડશે. એમનો એ દરજ્જો કેરાદી દરજ્જા જેવો દરજ્જો થશે. આવી બાબતોમાં તાલુકદારોએ પક્ષપાતથી કે કોઈ પ્રકારના ક્ષણિક પ્રલોભનથી કે લાગવગથી કે તત્કાલના આર્થિક લાભથી દોરવાઈ જવું ન જોઈએ, પરંતુ ભવિષ્યની પોતાની પ્રગતિના હિતનો વિચાર કરવો જોઈએ.

કાઠીઆવાડ એજન્સિમાં જેવાં ચાણુઓ છે એવાં જ ચાણુઓ સાબરકાંઠા એજન્સિ અને રેવાકાંઠા એજન્સિમાં પણ છે. પરંતુ ત્યાં ચાણુઓના પ્રશ્ન કરતાં પણ વધારે મહત્વનો પ્રશ્ન નાનાં રાજ્યોનો છે. સુદાસણુ અને આમલીવારા એ બે તાલુકાઓ આ સંબંધી પ્રવૃત્તિ કરે છે. પણ આશરે ચાર પાંચેક વરસો પહેલાં દાંતાના હાલના મહારાણુશ્રીની આજેવાની નીચે આ એજન્સિનું એસોસીએશન સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ નાના રાજ્યોના પૂરતા સહકાર વગર અને અંદર અંદરના મતભેદના કારણે એ એસોસીએશન કંઈ વધારે કામ કરી શક્યું ન હતું. વડોદરા રાજ્યની પ્રુનર્થતાની જે ચોળના છે તે ચોળના આ બન્ને એજન્સિના તાલુકાઓ સાથે પણ સંબંધ ધરાવે છે. આ એજન્સિના તાલુકાઓ પૈકી કેટલાક તાલુકાઓ ઇંડર રાજ્યમાંથી ઉતરી આવેલા છે. જ્યારે કેટલાક તાલુકાઓ રાજપૂષપક્ષા, બારેયા, છુણાવાડા વગેરે રાજ્યો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. કેટલી આવક, કેટલી વસતી અને કેવો દરજ્જો ધરાવનારાં રાજ્યોને પિતૃ-રાજ્યનો અધિકાર આપવો, એ અમને લાગે છે કે

સરકારની મુતસદ્દી ઉપર આધાર રાખશે. વાર્ષિક ૨૦ લાખની આવક ઉપરનાં રાજ્યો તેા ગુજરાતમાં ભાગ્યે જ એક બે છે.

આ રાજ્યો ઉપર પેશ્વા સરકારની સાર્વભૌમ-સત્તા હતી. અને ત્યારપછી પેશ્વા સરકારના પ્રતિ-નિધિ તરીકે ગાયકવાડ સરકાર જમા અને ખંડણી ઉધરાવતા હતા. અમદાવદમાં પહેલાં પેશ્વા સરકારનો પ્રતિનિધિ રહેતો. પરંતુ પાછળથી ગાયકવાડ સરકારને જમાબંધી ઉધરાવી દેવાની શરતે આ પ્રાંત ઈંગ્લેન્ડે આપવામાં આવ્યો હતો. અને તે વખતે ગાયકવાડ સરકાર તત્કાલી મહીકાંઠા (હાલના સાબરકાંઠા) અને રેવાકાંઠામાંથી જમાબંધીની રકમ ઉધરાવવામાં આવતી હતી. એ તરફ આ ભાગમાં ઇંડર રાજ્યનાં ઘોડાઓ પણ ફરતાં હતાં. પેશ્વાની જમાબંધીની સાથે સાથે ગાયકવાડ સરકાર પોતાની ટ્રીબ્યુટ પણ ઉધરાવતા હતા. અને એ માટે ક્યાંક ક્યાંક તોફાન બપેડા પણ થતા હતા. ત્યાર પછી ઈંગ્લેન્ડની મુક્ત પૂરી થતાં કંપની સરકારની દરમિયાનગીરીથી આ બધાં સંસ્થાનો સાથે જુદો બંધોજસ્ત કરવામાં આવ્યો અને કલમબંધી ખતો કરવામાં આવ્યાં. અને પેશ્વા-કશીની, જમાની, ટ્રીબ્યુટની, ખીચડીની તથા ધાસ દાણાની રકમો નક્કી કરવામાં આવી. દેશમાં શાંતિ સ્થપાઈ. પરંતુ શાંતિ સ્થપાયા પછીના સુખી કાળમાં તાલુકદારો, રાજાઓ અને રૈયત પંકા કોઈએ ભૂત-કાળના ઈતિહાસમાંથી સત્ય તારવવા કે કરેલા કરારોના અર્થ કે તેના પરિણામનો વિચાર કરવાનો પ્રયાન કયો નહિ. ઘણા કાળ સુધીના અબ્ધવચિત તેવમાં રહ્યા પછીની મુક્તિથી તથા હક ઉપર નહિ પણ કેવળ બળ ઉપર ટકી રહેવાના કડીન સંયોગો દૂર થઈ જવાથી ઉપરનાં બધા વગમાં એક પ્રકારનો આત્મસંતોષ ફેલાયો હતો. અને જેનું જે છે તેનું તેની પાસે હવે રહેશે એવી એ બધાને પ્રતિતી થઈ ચૂકી હતી. હવે આ જ આટલા વરસે જ્યારે એમની પ્રતિતી યથાર્થ ન હતી એવું જ્યારે એમને જ્ઞાન થાય ત્યારે તે ખેદકારક કહેવાય. એટલે ઓછામાં

એણું એટલું તો ચલું જ નોંધ એ કે બ્રિટીશ સરકારે આ તાલુકદારો વર્ગને એમની ધરજા પ્રમાણે જ કરવામાં આવશે અને જે રાજ્યમાં એમની નોંડાવાની ઈચ્છા હશે તે રાજ્યમાં એમને નોંડાવામાં મદદ કરવામાં આવશે એવી ખાત્રી કરી આપવી નોંધ એ.

એમ છતાંય તાલુકદારોનો પણ ધર્મ છે કે એમણે પોતાનું અનિશ્ચિત વલણ ન રાખતાં સ્પષ્ટ કરી દેવું નોંધ એ કે “અમારી આ ઈચ્છા છે.” મિ. ઇગરટન સહાનુભૂતિવાળા અધિકારી છે. જે સત્તા નીચે તાલુકદારોએ સો કરતાં વધારે વરસ રહ્યા છે તે સત્તાના પ્રતિનિધિ તરીકે તેઓ તાલુકદારોની

ઈચ્છાને માન આપવામાં એ સત્તાની પ્રતિષ્ઠાનું સંરક્ષણ છે એમ માનનારા છે. એટલે જો તાલુકદારો પોતાના મનનો અભિપ્રાય સમુદયગત કે વ્યક્તિગત મિ. ઇગરટન આગળ જાહેર કરે તો અમને તો લાગે છે કે જેઓને જે રાજ્યમાં નોંડાવાની મનીષા હોય તે માટે તેઓ પોતે જ યોગ્ય ગોઠવણ કરી આપે. કારણકે એમ કરવામાં આખા હોદ્દામાં જે વળવાન સાવકોમ-સત્તા છે તેની આટલાં વરસોની પ્રતિષ્ઠાની અને તેના ચચન પાલનની તેમાં સાચી કિંમત રહેલી છે, એમ તેઓ માનવાવાળા છે. માત્ર તાલુકદારોમાં નિશ્ચયવળ અને કસેલા નિશ્ચયને વળગી રહેવાનું વળ નોંધ એ.

મોટા ગોપનાથજી

પ્રવેશક

ન્યાં ભવ્ય મદિરના શિખર ઉપરનો, સફેદ અને મહાન જ્વજ ફફડાટ કરતો, આ પુણ્ય ધામની સુકીર્તિ અને મહાત્મ્યને દિગ્ગતમાં ફેલાવતો, એ મોટા ગોપનાથજીના તિર્થધામ પ્રત્યે દર્શન માટે, ભક્તિભીના જનસમાજને આકર્ષો રહ્યો છે.

ન્યાં રતનાકર સાગર, પોતાના પવિત્ર જળથી અહર્નિશ શ્રી મોટાગોપનાથજીને અભિષેક કરી રહ્યો છે. સૂર્ય ચંદ્ર આરતી ઉતારી પોતાની ભક્તિ પ્રદર્શીત કરે છે, ન્યાં સુંદર વનરાઈ, આસપાસની ધારો, સમુદ્રકિનારાનો વિશાળ પટ, અને એ કિનારા પરનાં ભવ્ય ભાડોડાથી દિવ્ય બની રહેલું સૃષ્ટિ સૌન્દર્ય, જોનાર મનને આનંદ અને શાંતિ આપે છે.

એવા સુરમ્ય કુદરતને ખેળે આવેલા શ્રીમોટા ગોપનાથજીના ધામની હકીકત આ નિચે આપવામાં આવી છે.

સ્થળ ચલ્હન

શ્રીમોટાગોપનાથજીની જગ્યા, સૌરાષ્ટ્રના ભાવનગર રાજ્યમાં તળાવ મહાલમાં તળાવથી દસ માઇલ દૂર ખંભાતના અખાતને કિનારે છે.

ન્યાં ચરણીસમુદ્ર પુરો ચઈ, ખંભાતના અખાતનો વાંક વળે છે, એ વાંક ઉપરના પુષ્પણ ઉપર જ આ જગ્યા છે.

જગ્યામાં પૂર્વ દિશા મુખે, પ્રવેશ કરતાં, સાચા એટલે પશ્ચિમ દિશાએ એ દરવાજા આવે છે. જમણી બાજુના દરવાજામાંથી મહાન્તશ્રીની જગ્યામાં જવાય છે અને ડાબી બાજુના દરવાજામાંથી બ્રહ્મચારીશ્રીની જગ્યામાં જવાય છે. આ જગ્યા બ્રહ્મચારીશ્રી અને મહાન્તશ્રી એમ બે વિભાગમાં વહેંચાયેલી છે. અને જગ્યાનું અનુસંધાન એક જ છે, વચ્ચે કશું અંતર નથી.

ડાબી બાજુના દરવાજેથી બ્રહ્મચારીશ્રીની જગ્યામાં

પ્રવેશ કરતાં દરવાજા ઉપરની માઢ મેડી, તે નિચે સાવંજનિક દવાખાનું, તે પછી ગૌશાળા, તેની પછવાડે હયશાળા, વચ્ચે ખેડ બાલુ કુદા ને ફળતાં ઝાડોનાં નાના બગીચાં, ને તેની વચ્ચે મૂકેલા કુવારા જોવામાં આવે છે. સામેજ અક્ષયારીશ્રીને રહેવાનો વિશાળ અને સુશોભિત બંગલો દેખાય છે. ત્યાંથી ઉત્તર દિશા બાણી વળતાં ડાબી બાલુ પાણીના નળ ને લંડાર તેમજ જમણી બાલુ અક્ષયારીશ્રી મથુરાનંદજીની કાચવાળી મેડી ને તેની પાસે વેદધ્વની કરતા વિદ્યાર્થીઓની પાઠશાળા જોવામાં આવે છે સામે શ્રી ક્રોધેશ્વર મહાદેવનું મંદિર, ને તેના ઉપરનું સુશોભિત બિહડીંગ દેખાય છે. ત્યાંથી પશ્ચિમ દિશા બાણી વળતાં, પૂર્વ દિશાભિમુખે શ્રીમોટાગોપનાથજીનું ભવ્ય શિખરબંધી દેવાલય દેખાય છે. એ દેવાલયમાં પ્રવેશ કરતા પહેલાં બહારના ભાગમાં ડાબા હાથ તરફ ઉત્તરાભિમુખે, રાધાકૃષ્ણનું મંદિર, મહાકાળીનું મંદિર, અને બક્ત તૃપ્તિદ મહેતાને તેના સાધુદન્ડનું પુણ્ડ મંદિર દેખાય છે. જમણા હાથ તરફ નિચેના ભાગમાં મરડીયા ક્ષેત્રપાળની દહેરી છે.

શ્રી મોટા ગોપનાથજીના મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં, અંદર ડાબી બાલુ શ્રી તૃપ્તિદજીનું મંદિર છે. અને સામે શ્રી મોટાગોપનાથજીના શિવલીંગનાં દર્શન થાય છે. બહાર અને અંદરના દરેક મંદિરનાં બારણાં રૂપાનાં પતરાંથી મટેલાં સારી નકશીવાળાં છે.

મંદિરની બહાર પૂર્વ દિશાએ સમુદ્ર છે. ત્યાં પણ અક્ષયારીશ્રીને ઉગમણે દરવાજેથી જવાય છે. જે સમુદ્ર એટલો નજીક છે કે, ભરતી વખતે તેનું પાણી અક્ષયારીશ્રીનાં મકાનોની દિવાલોથી આઠ દસ ફૂટ દૂર રહે છે.

મંદિરની ઉત્તર દિશાએ મહંતોનાં સમાધીસ્થાનો અને તેના ઉપર બંધાવેલી નાની મોટી શંકરની દેરીઓ છે. એ દેરીઓ પાસે પશ્ચિમ દિશાએ ભોંયડું છે. એ ભોંયરાનું ઉડાણ બહુ લાગતું નથી.

શ્રીમોટાગોપનાથજીના મંદિરની પશ્ચિમે અને ઉત્તરે મહંતની જગ્યાનાં મુંદર મકાનો છે.

ઉપરોક્ત મુજબ બહારને પશ્ચિમ દરવાજેથી અક્ષયારીની જગ્યામાં પ્રવેશ કરી, મહાદેવનાં દર્શન કરી પશ્ચિમ દિશાએ મહંતની જગ્યામાં થઈ, એજ દિશાને મહંતને દરવાજેથી બહાર નીકળી જવામાં છે. અને મંદિરથી ઉગમણી દિશાને અક્ષયારીને દરવાજેથી સમુદ્ર કિનારે જવાય છે.

જગ્યાની બહાર શ્રી ભાવનગર રાજ્યનો દરવાજો ઉતારો છે. તે પછી થેડે દૂર ચાલતાં, જગ્યા તાબાના એક માઈલ દૂર ગહુશા ગામેથી શરૂ થએલી સડક દક્ષિણ બાણી દરવાજા કિનારે જાય છે. ત્યાં પણ ભાવનગર દરવાજાશ્રીનો દવા ખાવાનો મુસાફરી બંગલો અને બીજા નાનાં મકાનો તેમજ દરતાદિવાવાળી દિવાલોંડી છે જગ્યાથી આ સ્થળ એક માઈલ દૂર છે, ને તે પણ કિનારા ઉપર જ છે.

જગ્યાની બહાર થોડે દૂર એક વાવ છે, જે આનંદ અક્ષયારીએ સંવત ૧૭૫૦માં બંધાવેલી હોવાનો તેની અંદર શિલાલેખ છે, તે પછી થોડે દૂર અક્ષયારીશ્રીની કુલવાડીઓ છે, તેની નજીક ધર્મશાળા છે. પાસે પાણીના કુવો ને તેની નજીક બંધેલી વિશાળ નળની ટાંકી છે. ત્યાંથી સમુદ્ર કિનારા નજીક અક્ષતુંડ છે તેમાં શિલાલેખ નથી સમુદ્રમાં કિનારે પત્થરવાળા ભાગમાં પત્થરમાં કારી કાઢેલો શ્રી વજ્રભાઈનો કુંડ છે. અક્ષયારીની જગ્યાની દક્ષિણે શ્રી. વજ્રભાઈએ બંધાવેલો કુવો છે તે વજ્રભાઈનો વીરડો કહેવાય છે.

જગ્યાની બહારના ભાગમાં અનેક વડો છે જેમાંના એક વાગના વડને વીધાવડ કહે છે. ઇલિહાસ અને માહાદેવ

સુપ્રસિદ્ધ શ્રી મોટા ગોપનાથજી સંગ્રંથે જુદીજુદી હકીકત છે. તે નિચે મુજબ.

૧. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જ્યારે વીરાટથી દ્વારકા તરફ જતા હતા, ત્યારે પોતે રસ્તામાં આ સ્થળના સૌન્દર્યથી આકર્ષાઈને શ્રીગોપનાથજી મહાદેવની સ્થાપના કરી, એ વખતે ગોપીઓ સાથે હોવાથી તેમની પ્રત્યેના દિવ્યપ્રેમના પુણ્યમરણ માટે એ સ્થાપીત શંકરનું નામ ગોપનાથજી રાખ્યું.

૨. ગોપીઓ કાઠ વખતે આ પ્રદેશમાં આવેલ, અને તે દિવસે શંકરનો તહેવાર એટલે શિવરાત્રી કે એવો બીજો કાઠ પ્રત્યેક હોવાથી, તેમને શિવ પુજન કરવાનું હતું. પણ ત્યાં શંકરનું દેવાલય કે બાણુ તો હતું નહિ, એટલે પોતાનાં આશુપણે ઉતારી શિવલોગના આકાર એવો તેનો ટગલો કર્યો, તેનું યોગ્યો-પચારથી વીધાસર પુજન કર્યું તેથી ગોપીઓ સ્થાપીત ગોપીનાથજી એવું નામ પાડ્યું.

આ પ્રદેશમાં ગવાતી ગરબીઓમાં એક ગરબીની પહેલી કડી “ગોપીઓએ તે ગોપનાથ સ્થાપીયા” એ પ્રમાણે ગવાય છે.

હવે તેના પ્રાગટ્યની હકીકત આ પ્રમાણે કહેવાય છે.

૧. રાજપીપળાના એક વખતના રાજ્યકર્તા શ્રી ગોપસિંહજી નરેશ સૌરાષ્ટ્રમાં દરિયા કિનારે પંચ તિથે નીકળેલા, તે આ સ્થળે આવતાં અહીંના સૌન્દર્યથી આકર્ષાયો, તે બુનું શિવલોગ તેના જોવામાં આવ્યું, જેથી તેના ઉપર મંદિર ચણાવ્યું, તે શંકરનું નામ ગોપનાથજી રાખ્યું એમ કહેવાય છે.

૨. સુપ્રસિદ્ધ ભક્ત નરસિંહ મહેતા પોતાનાં ભાભીશ્રીનાં મહેણાથી દુઃખ પામીને આ સ્થળે આવ્યા અને અહીં શ્રી ગોપનાથજી મહાદેવનું તપ કર્યું મહાદેવ પ્રસન્ન થયા, અને વરદાન માગવા કહ્યું. નરસિંહ મહેતાએ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં દર્શન કરાવવાનું માગ્યું. જેથી મહાદેવે તેને દર્શન કરાવ્યાં. એ રીતે શ્રી ગોપનાથજી મહાદેવનું મહાત્મ્ય વધ્યું.

સ્વામીનારાયણ ગંપ્રદાયના હરિલીલામૃત ગ્રન્થના કળશ ૪ વિષામ ૧૩માં પદ્યાત્મક કથામાં લખ્યું છે કે સુરતના કાઠ બાર ભાયા વણીક શેઠની ગાયે એકદિ દોહવા દીધું નહિ, આ હકીકત શેઠે ગોવાળને કહી, ગોવાળે આ બાજતની તપાસ કરી શેઠને જણાવ્યું કે ગાય હંમેશાં સાંજના સમુદ્રમાં ચાલી જાય છે. આ અમત્કારીક હકીકત શેઠે પોતાને ત્યાં રહેલા એક યોગ સિદ્ધ મંન્યાસીને મહાત્માને કહી. મહાત્માએ પોતાના યોગબળથી ગાયની હકીકત બાણી લીધી. બીજે દિવસે શેઠને લઈને ગાયની પાછળ એ મહાત્મા ચાલી

નીકળ્યા. ગાય સમુદ્રમાં ચાલી નીકળી. જેટલી જગ્યામાં ચાલતી હતી તેટલો માર્ગ પાણીથી ખુદેલો થઈ જતો હતો. ગાય ચાલતાં ચાલતાં આ સ્થળે આવી પહોંચી. અને એક જગ્યાએ ઊભી રહી પોતાનું તમામ દૂધ વહાવી દીધું. આ ઉપરથી મહાત્માએ કહ્યું કે અહીં શિવલોગ હોવું જોઈએ, તે ઉપરથી એ જગ્યાનાં પાંદડાં માટી વગેરે દ્વારા કરતાં નીચેથી શિવલોગ દેખાયું જેથી એ શેઠે ત્યાં શંકરનું દેવાલય બંધાવ્યું. એ મંન્યાસી મહાત્મા કે જેનું નામ ગોવિંદાનંદ હતું, તેણે ત્યાં રહ્યા. આથી પણ ગોપનાથજીનું પ્રાગટ્ય થતાં મહાત્મ્ય વધ્યું.

બુના શિલાલેખો

ગોપનાથજીના મંદિરની અંદરના એક શિલાલેખમાં, મુંબાઈ નિવાસી બારભાયા કપોળ સાતિના મહેતા ભવાન મુત પ્રેમજી અને ધારસીએ દહેરે બંધાવ્યાનો, તથા બાઈ અમરીએ પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. ખાત મુદત સંવત ૧૮૭૫માં અને વસ્તુ સં. ૧૮૮૫માં બ્રહ્મચારીશ્રી નાનાભાઈ અને મહંત ખુશાલગરના વખતમાં, તેમજ રાજ્યકર્તા ભાવનગર નરેશશ્રી વજ્રેસિંહજીના અમલમાં કર્યાનો પણ, તેમાં નોંધ છે.

બીજે શિલાલેખ સં. ૧૬૧૮ની સાલનો મુંબાઈ નિવાસી કપોળ સાતિના બારભાયા મહેતા મુળજી મેધજીનાં માતા બાઈ અમરીએ મંદિરને કળીચુનાનું પ્લાસ્ટર કરાવ્યાનો છે. અને તે બ્રહ્મચારીશ્રી વેલજી-ભાઈ તથા બાવા ગુમાનગરના વખતમાં અને રાજ્ય કર્તા ભાવનગર નરેશ શ્રી વજ્રેસિંહજીના અમલનો છે. પૂર્વ તરફના દરવાજા ઉપર મેડામાં સં. ૧૭૮૧ ના સાલનો બ્રહ્મચારી શ્રી ગોપાળાનંદજીના વખતનો છે.

અને એજ દરવાજા ઉપર બીજા બે ભાગ વધાર્યા તેના ઉપર સં. ૧૮૭૬ ની સાલના બ્રહ્મચારીશ્રી નાનાભાઈના વખતના, અને રાજ્યકર્તા ભાવનગર નરેશ શ્રી વજ્રેસિંહજી અને દિવાનશ્રી જીભાઈના અમલના છે વાવની અંદર આનંદજી બ્રહ્મચારીના નામનો સં ૧૭૫૦ની સાલનો શિલાલેખ છે.

મહંતની જગ્યામાં દેહ વિલય થએલા મહંતોનાં સમાધીસ્થાનો ઉપર બંધાવેલી શંકરની દેરીઓમાં સં. ૧૭૫૦, સં. ૧૮૫૮, સં. ૧૮૭૩ની સાલના શિલાલેખો છે. અને તેમાં મહંતનાં નામો છે. બીજી હકીકતો નથી.

નરસિંહજીના મંદિરમાં અન્નપૂર્ણાની મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૪૦૧ અને ગણપતિની મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૬૦૨ નો શિલાલેખ છે.

નવા શિલાલેખો

શ્રી રાધાકૃષ્ણ, મહાકાળીનું મંદિર સથરાનિવાસી બહેચરદાસ બેટલાઈએ સં. ૧૯૬૩માં બંધાવ્યાનો શિલાલેખ છે.

નૃસિંહ મહેતાની મૂર્તિ ભાવનગરના નાગર ધા. ઈન્નેદાસ ગણપતરામે સં. ૧૯૬૪માં પધરાવ્યાનો શિલાલેખ છે.

પાણીની ટાંકીનો નળ, તણસા નિવાસી શેઠ મગનલાલ તથા પરમાણુદાસ વણારસીએ કરાવ્યાનો સં. ૧૯૬૬ની સાલનો શિલાલેખ છે.

સદાવ્રત્તને અંગે સથરા નિવાસી શેઠ બાણજી અખજીએ આપેલ દાનનો સં. ૧૯૮૭ની સાલનો શિલાલેખ છે.

દવાખાનાને અંગે સથરા નિવાસી શેઠ પ્રભુદાસ જીવણદાસે આપેલ મદદનો સં. ૧૯૮૯ની સાલનો શિલાલેખ છે.

મહાધિપતિઓ

આ જગ્યાએ ધ્વજસ્થાપતિ અને મહંતજી એમ બે અધિકારીઓના અધિકાર નિમે વહેવાયેલી છે. તેમાં ધ્વજસ્થાપતિ મહાદેવની પુજા કરનાર અને મહંતશ્રી શંકરનું શિવ નિર્માણ ઉતારનાર, અને યાજ્ઞ આપેલ બેટ લેનાર તરીકે નિયત થએલા છે.

એ મહાધિપતિઓમાં ધ્વજસ્થાપતિની જગ્યામાં પહેલાં તો ઉપર લખ્યા તે મહાત્માશ્રી ગોવિંદાનંદજી છે. ને તે પછીના અનુક્રમે આનંદાનંદ, ગોપાળાનંદ, નાનાભાઈ, વેલજીભાઈ, સુખાનંદજી, જેઠાભાઈ, દેવાનંદજી, આત્માનંદજી, દયાનંદજી મયુરાનંદજી અને હાલના બાલાનંદજી ધ્વજસ્થાપતિ થયા છે.

ગોપાળાનંદજી યોગ, વિદ્યામાં નિપુણતા હોઈ, શ્રીજી મહારાજશ્રી સહજાનંદજીની તેના પાસે રહેલા એમ કહેવાય છે.

સુખાનંદજી પણ યોગવિદ્યા જાણનાર, ને પ્રતાપી ધ્વજસ્થાપતિ હતા.

ધા. આત્માનંદજી શુદ્ધિશાળી, વ્યવહારકુશળ ને લોકપ્રિય ધ્વજસ્થાપતિ હતા. જેના પ્રભાવથી જ રાધાકૃષ્ણ, મહાકાળી ને નરસિંહ મહેતાનાં મંદિરો, પાણીના નળ ને ટાંકી તેમજ ધર્મશાળા ને તલાજી રામજીમંદિર વિગેરે કરાવવાની પ્રેરણા ઉદાર ગૃહસ્થોને થએલી હતી.

અત્યારની જગ્યાની આખાદી, બંધારણને શાલા, એ ધ્વજસ્થાપતિની શુદ્ધિમતાનું જ પરિણામ છે. તેઓશ્રી સં. ૧૯૬૯માં કૈલાસવાસી થયા.

એ ધ્વજસ્થાપતિના શિષ્ય મયુરાનંદજી પણ લગભગ પંદર વરસ માત્ર ફળાહાર ઉપર જ રહ્યા ને તેણે છ સાત વરસ જગ્યાનો વહીવટ ચલાવ્યો, તે દરમિયાન પાઠશાળા, સખવદરના શિવાલયમાં શંકરની પ્રતિષ્ઠા, મહુવા ગોપાળનાથજીની જગ્યામાં નરસિંહજીનું મંદિર, વિગેરે બનાવી પોતાની કારકીર્દી જગજગ કરી છે. ને હાલ તેઓ નિવૃત્ત યદિમાત્ર જનનમાંજ પોતાનો વખત ગાળે છે.

હાલના ગાદીપતિ ધ્વજસ્થાપતિ બાલાનંદજી પણ નાની ઉમરના હોવા છતાં લોકપ્રિય છે. વળી પોતે કાશીએ સંસ્કૃત-વેદાંતનો અભ્યાસ કર્યો છે. તેમજ ઇંગ્રેજી જ્ઞાન પણ સારું છે.

મહંતની જગ્યામાં પ્રથમ કાણુ મહંત હતા તે હકીકત મળી નથી પણ જે હકીકત મળી છે તેમાં અનુક્રમે કરપાલનાથ, અમરનાથ, રામગર, રાધવગર, ખુશાલગર, ગેમાનગર, મંગળગર, લક્ષ્મણગર, ઈશ્વરગર ને હાલના સગીર કાશીગર મહંતો થયા છે.

એ મહંતોમાં કાષ્ઠ પ્રભાવશાળી થયો હોવાની હકીકત મળતી નથી, પણ ગોપનાથજીને યાજ્ઞ આપતી બેટને લઈને, તેમજ ખર્ચ ઓછો હોવાથી પહેલા જગ્યામાં પેસો સારો હતો એમ કહેવાય છે.

હાંતાઓ

આ જગ્યાના નિભાવે અર્થે અને યાત્રાએ આવતા યાત્રાળુઓની સગવડ તેમજ રોટલાંને માટે, રાત્ર્યંતરોએ અને ગૃહસ્થોએ દાન આપ્યાં છે.

આ હાતાઓમાં આઘદાતા ઝાંઝમેરમાં બૂતકાંકીન રાત્ર્યંતરો વાળા ક્ષત્રિયો છે. તેઓએ જગ્યાની બાંધણી વખતે જ દાન આપ્યાનું કહેવાય છે. જેમાં ફરજિસિંહજીએ ગુહલા ગામ, ખીમાજીએ અને ગજસિંહજીએ જગીન ઘણી આપી છે. આ કારણથી ગોપનાથજીની જગ્યામાં મહંત અથવા બ્રહ્મચારીના બપોરે પદ્મભિક્ષક થાય છે, ત્યારે પહેલાં ચાંલેલાં ઝાંઝમેરના વાગ્ન-ક્ષત્રિયો કરે છે, જે પ્રણાલિકા હજી ચાલી આવે છે. બાવનગરના ગોહીલ નરેશોએ તો આ જગ્યાને માટે ઘણું કરી આપ્યું છે. સખવદર ગામ શ્રી વજ્રસિંહજી મંહારાજીએ, કૈલાસવાસી નરેશ શ્રી વંખતસિંહજીની પાલખી બ્રહ્મચારીની જગ્યામાં આપી તે નિમિત્તે આપ્યું છે.

એ સિવાય બ. ની જગ્યા માટે મહુવા, તલાળ ને વિકટર બંદે માંહ ઉપર અમુક જગ્યાત લેવાની કરાવી છે. સિદ્ધેશમાં પણ અમુક માલ ઉપર જગ્યાત લેવાનું કરી આપ્યું છે.

મહુવામાં વાડી તેમજ ગામમાં ઘણી જગ્યા કંઠી આપી છે જેમાં ગોપનાથજીનું મંદિર ને જગ્યાને લગતાં ધણાં મકાનો છે. મહુવા ગોપનાથજીની જગ્યાએ આ મોટા ગોપનાથજીના બ્રહ્મચારીની જગ્યાની શાખા છે.

એ સિવાય વાળાક પંથકમાં દરબારશ્રીનાં ગોમના ખેડુતોએ બ્રહ્મચારી અને મહંતની ઝોળીમાં અમુક દાણાં આપવાનો લાગો કરી આપ્યો છે.

આ રીતે આ અને જગ્યાના નિભાવ માટે બાવનગર રાત્ર્યંતરો મોટા દાણાં છે.

સમરે નિવાસી શ્રીમંતોએ મંદિર, સદાવ્રત દવાખાનું વગેરેને યજ્ઞે સારી રકમની મદદ આપી છે.

તણસા નિવાસી ગૃહસ્થ નળ ને દાંડા માટે સારી રકમ ખર્ચી છે.

ખુંદ તેલાંગમાં શેઠ ગંગાદાસ મનોરંદસે રામજી મંદિર તથા તેને લગતાં મકાનો બ્રહ્મચારીની જગ્યાને અર્પણ કર્યા છે.

બાંધનગંરમાં રાત્ર્યંતરો સિવાયના ગામડામાં પણ અને જગ્યાની ઝોળીને ખેડુતો દાણાં આપે છે.

વંળાના કોંકરશ્રીએ પણ બ્રહ્મચારીની જગ્યાને અમુક જગીન આપેલી છે.

વ્યવસ્થા

આ જગ્યા ઉપર લખ્યું તેમ બ્રહ્મચારીશ્રી અને મહંતશ્રી એમ બે વહીવટમાં વહેંચાયેલી છે.

અને જગ્યાના વહીવટ ઉપર કેટલાંક વર્ષથી નામદાર દરબારશ્રીની આતરિક દેખરેખ છે.

બ્રહ્મચારીની જગ્યામાં હાલ ગાદીપતિ બ્રહ્મચારીશ્રી બાલાનંદજી વહીવટ ચલાવે છે, તોપણ ના. દરબારે શ્રીની પદ્મજીનાં કામદાર રહે છે. આવકે અને ખર્ચે ઉપર ના. દરબારશ્રીની દેખરેખ છે.

મહંતની જગ્યામાં હાલના મહંત. સંગીર હોઈ અભાસ કરે છે, જેથી એ જગ્યાનો વહીવટ મામદાર દરબારશ્રી સરકારી રહેતા જગીસાર કરે છે.

અને જગ્યા પૈકી બ્રહ્મચારીની જગ્યા આંધકેમાં, વિશાળતામાં, ફરકે જાતની અનુકૂળતામાં અને મંકોનેની રેમણીયતામાં, આગાદ અને ઉત્તર છે.

બ્રહ્મચારીઓ બ્રાહ્મણ જાતના સંસ્કારી અને ધર્મનું પાલન કરનારા હોઈ જનસમાજનું આકર્ષણ તેઓ પ્રત્યે વધારે રહે છે.

મહંતો બ્રાહ્મણોત્તર એટલે અન્ય વંશજના હોવાથી સંસ્કારમાં ને સહવાસમાં ઉતરી જાયેલા, જેથી એ જગ્યાની આગાદી બ્રહ્મચારીની જગ્યા જેની રહી નથી. પ્રથમથી જ યાત્રાળુઓ કે સદ્ગૃહસ્થો બ્રહ્મચારીની જગ્યામાં ઉતરતા આવ્યા છે. મહંતની જગ્યામાં કોઈ જગજલે જ યાત્રાળુઓ ઉતરે છે.

માર્ગદર્શન

શ્રી. મોટાગોપનાથજીનું ધામ સૌરાષ્ટ્રના પંચ તિથોમાં ગણાય છે. જેથી તેમું મંહોત્સવ સીકે છે.

મિ. મોરગનનો ફેડરેશન પરત્વે અભિપ્રાય

આ સ્થળે બાવનશર રોટના તલાજી રોશનથી દયા માધલ દર છે, ત્યાં આવવા માટે બળદ ગાડી કે મોટર ભાડે મળી શકે છે.

મહુવા, આ જગ્યાથી બાર શાકે દર છે, ત્યાંથી પણ બળદ ગાડી કે મોટરમાં આવાય છે.

આ જગ્યામાં આવનારે બહારથીથીની જગ્યામાં ઉતરે તો તેને સારી સગવડ મળે છે.

જગ્યાના કાંદારથી બેઠતો સામાન મળે છે, તેમજ મકાન, પાગરણ અને દૂધની સગવડ બહારથીથી કરી આપે છે.

અહીં આવનારાઓમાં યાત્રાળુઓ, મશીયા ક્ષેત્ર-પાળતી માનતાવાળાઓ, હોકરાનાં વાળવડા કરાવવાની માનતા રાખનારાઓ, ને ગાય કે બેસ જગ્યામાં આપનારાઓ મુખ્યત્વે છે.

વળી આ જગ્યા દરિયા કિનારે હોવાથી અહીંની દયા બહુ સારી છે. પાણી પણ બહુજ સારું છે. જેથી અહીંનાં દવાપાણી શરીરની આરોગ્યતાને માટે બહુ જ અનુકૂળ ગણાય છે. આ કારણથી પણ શ્રીમંતો, નિવૃત્ત અમલદારો વારંવાર આવે છે.

આ જગ્યાએ આવણુ વડ ૩૦ (બાદરવી અમારો)

ગળો બરાબ છે તેમાં પણ નહીં અને દરના પ્રદેશનાં માણસો આવે છે,

જગ્યામાં દવાખાનું છે, એવું તેનો લાંબા સ્થાનિક માણસો, યાત્રાળુઓ અને આસપાસનાં ગામોને મળે છે.

જગ્યાની નજીક પીથલપુર, મોટું ગામ છે, ત્યાં પણ દરેક વસ્તુ મળે છે.

સંકરે ગામ ને ઇતિહાસ જુનું છે. તે પણ આ જગ્યાથી ચાર માઈલ દર દરિયા કિનારે છે. ત્યાં ઉપરકાંદ ને વાવ નોવા લાયક છે.

ઉપર લખ્યું તેમ આ જગ્યામાં આવનારને રાહલો મળે છે, વળી દાલના બહારથીથી થીઆલાનદઈ વિવેકી, દયાળુ ને આતિથ્ય સત્કારમાં મોટા મનવાળા હોવાથી શરીરને તવગરનો એક સરખો સત્કાર કરે છે.

શાંત રમણિય સ્થળ, નજીક થનથન કરતો વિશાળ રત્નાકર, ને તેનો મનોહર કિનારો, આસપાસની વનરાઈ જગ્યાનું શાંત વાતાવરણ, મંદિરમાં જે વખત થતી પુનમાં, બહારથીથી અને વિદ્યાર્થીઓ અને અન્ય પુનરીઓના સ્તુતિના ધ્વનિ, આરતી લખતના દહેરે ને દિગંત ગળવતા ધંદાનાદ, ને નગારાના અવાજ મનને કોઈ અવર્ણનિય આનંદ આપે છે. અસ્તુ.

મિ. મોરગનનો ફેડરેશન પરત્વે અભિપ્રાય

જાણીતાં ધારાસભી મિ. મોરગન કે જેઓ ફેડરેશન સંહિતાની આખરમાં મુખર્ષી આવ્યા હતા. તેઓ ચેપર ઓફ પ્રીન્સીપલના ૧૯૩૪થી ૧૯૩૭ સુધી કાયદાના સલાહકાર હતા. અને બંધારણીય કાયદા પરત્વે તેમનો અભિપ્રાય સત્તાવાર ગણાય છે. એકે પત્ર પ્રતિનિધિને પોતાના વિચારો દર્શાવતાં એમણે કહ્યું હતું કે “હાલના વાઈસરોય, ફેડરેશનની સ્થાપના કરેલા માટે જે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તેમાં અંગ્રેજ

પ્રબળનું તેમને અનુમોદન છે. મારી માન્યતા છે કે દેશી રાજ્યોમાં હાલમાં જે પ્રબળોય માગણીઓ યથાર્થી છે કે રાજ્યોએ પોતાનાં ધરો વ્યવસ્થિત કરવાં નોંધ્યે અને એકદમ એક સાથે જવાબદાર રાજ્યનંત્ર દાખલ કરી દેવું જોઈએ, તે માગણી ધણી વિશેષ પડતી છે.”

“અત્યારે ઇંગ્લેન્ડમાં કોઈ એવી વ્યક્તિ નથી-પણ તે ગમે તે પક્ષનો હોય-કે જે ફેડરલ યોજનાની સફળતા ન ઇચ્છતો હોય. હિંદુસ્તાનની વાચતો પરત્વે ઇંગ્લેન્ડમાં

કોઈ "Die-hards" રહ્યા નથી. હિંદી સરકારનું બીલ સ્ટેચ્યુ યુકમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું છે અને ત્યારે એક બીલ પાર્લામેન્ટમાં કાયદો બને છે ત્યારે ઇંગ્લીશ ધોરણે તો એ છે કે તેના અંગના ગુણદોષોની ચર્ચા સત્વર બંધ કરી દઈ તેનો બને તેટલો સદુપયોગ કરી લેવો."

"હું ખાત્રીપૂર્વક માનું છું કે વાઈસરોય અત્યારે સમગ્ર હિંદમાં શાંતિ સ્થાપવા માટે અને વ્યથાગ પ્રયત્ન કરી તેના હેવટના સ્વરૂપમાં ફેરફારની સ્થાપના કરવા જે તનતોડ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તેને અંગ્રેજ પ્રબળમતનો સમજ આધાર છે. પણ મને બધ લાગે છે કે કોંગ્રેસ કે જેનું ધ્યેય સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય છે તે, તે મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતાં ઉતાવળ કરી બેસશે."

"હમેશાં યાદ રાખવું જોઈએ કે સામ્રાજ્યનાં હાલના સંસ્થાનોને પણ સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરતાં લગભગ ૫૦થી ૧૦૦ વર્ષ લાગ્યાં હશે. કેનેડાને ૧૮૩૭માં સંસ્થાનિક સ્વરાજ્યનું બંધારણ આપવામાં આવ્યું હતું પણ કારોબારી તંત્રમાં તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય તેને ૧૯૨૬ સુધી મળ્યું ન હતું. ૧૯૨૬માં ત્યારે ઇમ્પીરીયલ કોન્ફરન્સના કરાવેથી ત્યારે એવો કન્વેન્શન થયો કે ગવર્નર જનરલે પોતાની "ડીરેક્શનરી, સત્તા તેના પ્રધાનોની સલાહ મુજબ જ વાપરવી, ત્યારે જ કેનેડાનું સંસ્થાન કારોબારી રીતે સ્વતંત્ર થયું."

"ઑસ્ટ્રેલીયાને પણ કેનેડા પછી પાંચ વર્ષે સ્વરાજ્ય આપવામાં આવ્યું હતું. એટલે આ સંસ્થાનને પણ એટલા જ લાંબા ગાળા સુધી રાહ જોવી પડી હતી. હજી હમણાં ૧૯૦૬માં ઓસ્ટ્રેલીયન કોમનવેલ્થના ગવર્નર જનરલે શાહી સરકારની સૂચના અનુસાર, ધારાસભામાં પ્રધાનોએ લાવેલું બીલ પોતાની ખાસ સત્તાથી અટકાવ્યું હતું અને તેના કારણેમાં એવું જણાવ્યું હતું કે આ બીલ ના. રાહેનશાહની બ્રિટિશ હાઈની પ્રજાની વિરુદ્ધ હતું."

"કેનેડા અને ઓસ્ટ્રેલીયાના જુદા જુદા ભાગોને પ્રતિ નહીં પણ સ્ટેટ્સ કહેવામાં આવે છે. એ સ્ટેટ્સમાં હજી પણ પોતાના પ્રધાનોથી સ્વતંત્ર રીતે વર્તવાની

ગવર્નરને 'ડીરેક્શનરી' સત્તા છે. ખાસ કરીને (૧) પ્રધાનો ત્યારે ધારાસભા બરખાસ્ત કરવાની માગણી કરે તે બાબતમાં અને (૨) પ્રાંતિકધારાને અંગે પોતાની "વેટો" સત્તાનો ઉપયોગ કરવાની બાબતમાં."

"હમણાં જ થોડા દિવસ પહેલાં કેનેડાની ગવર્નર જનરલ ઇન કૌન્સિલે આલ્બર્ટાની ધારાસભામાં તેના વડાપ્રધાન મિ. એબર્ટને જે બીલો આપ્યાં હતાં તે બીલોને મંજૂરી આપી ન હતી. અને કેનેડાની સુપ્રીમ કોર્ટનો પણ એવો અભિપ્રાય થયો કે પ્રાંતિકધારાને મંજૂરી ન આપવાની જે સત્તા છે તે અદાપિ ચાલુ છે. એટલે અત્યારે હાઈના રાજદ્વારી આગેવાનો કે જેઓ એમ માને છે કે ગવર્નર અને ગવર્નર જનરલને જે "ડીરેક્શનરી" ખાસ સત્તા છે, તે એક પ્રકારના ગુલામીપણાનું બંધન છે તે તેઓની બૂલ છે. આ સત્તા, જેમ અન્ડરગ્રેન્ટ્યુએટો "કલ્કલે" પહેરે છે તેના જેવી છે. પરંતુ ત્યારે હાઈના રાજદ્વારી પ્રધાન અનુભવની શાળામાં શિક્ષણ મેળવી રાજદ્વારી ગ્રેન્ટ્યુ-એટ બનશે ત્યારે એ બંધન સ્વયં નીકળી જશે. અર્થાત્ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના દરેક સંસ્થાને એક વખત અથવા બીજી વખત આ રંગો ધારણ કર્યા છે."

"૧૯૩૭ના જુન મહીનામાં ના. વાઈસરોયે તેના યાદગાર સંદેશમાં કહ્યું હતું કે કોઈ વસ્તુ સ્થાયી રહી શકતી નથી. તેમ આ નવા બંધારણના સંબંધમાં પણ સ્થિરતા ન હોઈ શકે. તેમાં ઘણા ફેરફાર થયા કરશે, યંત્રની માફક એ બંધારણ ઉપર રાજદ્વારી શક્તિથી અંકુશ મૂકવામાં આવ્યો છે. અને એ યંત્રની સ્ત્રીઓ ગવર્નર અને ગવર્નર જનરલના હસ્તક રાખવામાં આવી છે. જેટલે અંશે પ્રાંતિક પ્રધાનો સંયમ, ધીરજ અને સમાધાનપણાની ટેવો કેળવતા જશે તેટલે અંશે એ સત્તા ઓછી કરવામાં આવશે. ૧૯૩૪માં નોર્થવેસ્ટ પાર્લામેન્ટરી કમિટીએ કહ્યું હતું તેમ આ કાયદામાં કોઈ એવું નથી કે જે હાઈને સ્વરાજ્યના માર્ગમાં પ્રત્યક્ષ રૂપ યાપ. અને ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ એ.કે. એક્સેશનમાં સહેજ સુધારો કરવાથી આ પરિણામ લાવી શકશે."

પાલ્કામેંટ ઇન્સ્ટ્રુમેંટ ઓફ એક્સેશન મંજુર કર્યો છે. એટલે તેમાં કોઈ સુધારો કરવો હોય તો તેની મંજુરીની અગત્ય રહે છે. એટલે જો પાલ્કામેંટને એમ લાગશે કે હાંદના જુદા જુદા વર્ગોને, દેશીરાજ્યો કે જેનાં હિતો પણ આમાં છે તેને તથા રાજ્યોને જે વ્યતો આપવામાં આવ્યાં છે તે જોતાં તેને અનુકૂળ સુધારાની તેમાં જરૂર છે તો જરૂર પાલ્કામેંટ તેમાં સુધારો કરવાની મંજુરી આપશે તે વિષે શંકા નથી. જે કે વહેલામાં વહેલી તકે આવે સુધારો કરવાનું પાલ્કામેંટને સમજાવવું જોઈએ પણ તે અંબધી દૃષ્ટિથી લાવવું નિરર્થક છે. પ્રાંતિક સ્વરાજ્યની પ્રગતિ પ્રધાનો હસ્તક થઈ રહી છે. એટલે તેઓએ ફક્ત પાલ્કામેંટને સમજાવવાનું જ રહે છે કે તેમની સત્તા ઉપર જે મર્યાદા મુકવામાં આવી છે તે મર્યાદાનું વકાદારી પૂર્વક તેઓ પાલન કરી રહ્યા છે. પરિણામે અત્ય સમયમાં આ મર્યાદાઓ દૂર થઈ જશે.”

“એક સાવ નવા મકાન જેવું આ બંધારણ છે. આ મકાનને અંગે ગવર્નરની સત્તાઓ લાકડાના મોડેલ જેવી છે. મકાન તૈયાર થાય કે તુરતજ જેમ આ મોડેલનો નાશ ન કરતાં મકાનનો ચૂનો સીમેન્ટ સુકાય અને પવનના સપાટા સામે સુરક્ષિત રહે ત્યાં સુધી જેમ રાહ જોવામાં આવે છે તેવું આ બંધારણ પરત્વે પણ છે. હજી તેનો ચૂનો સીમેન્ટ સુકાયો નથી એ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ.”

“અદાર મહીનાથી બંધારણના કાયદાના અમુક ભાગનો અમલ ચાલુ થયો છે. પણ હોંદુસ્તાનમાં મને અત્યારે એક જ મુશ્કેલી લાગે છે અને તે એ કે હોંદી યુવાનોને બધું એક સાથે જોઈએ છીએ. એક માર્ષલ દોડવાની હરીફાઈમાં tape પહેલવહેલાં પકડી લેવા દોડનારના જેવી હોંદી સ્થિતિ છે. આ દોડનાર પહેલાં એટલો બધો ઉતાવળો થાય છે કે લગભગ સો વાર દોડીને જ પકડી લેવાશે એવા અનુમાનમાં દોડવાની શરૂઆતમાં થાકી જઈ અંતે પાછળ પડી જાય છે. આ રીતે હોંદ પાછળ પડી જાય એવું કોઈ પણ ન ઈચ્છે. મને આશા છે કે ગવર્નરોની ધીરજ

અને હતાપણ ખરેલી સલાહથી તે પૂર્ણ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરશે. અને સંસ્થાનોમાં આ માટે જેટલો સમય લાગ્યો છે એટલો જ લાગશે એમ લાગે છે. જે તે માટે અનુકૂળ થવાની મનોભાવના રાખવામાં આવશે તો.”

“ગવર્નરે અત્યારે જે રીતે પોતાના પ્રધાનોને અનુકૂળ થવાનું વલણ દર્શાવે છે તે અભિનંદનને પાત્ર છે. દોઢ વરસ પહેલાં બિહારના ગવર્નરે જેમ કહ્યું હતું તેમ તે એક પ્રકારની “લાગીદારી” છે. ગવર્નરે પ્રાંતિક સ્વરાજ્યની યોજનાને સફળ બનાવવા જે પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે તે માટે હોંદુસ્તાનના પ્રગતિ-કારક અંગોના સહકાર અને ટેકાની એમને જરૂર છે. આ નવા બંધારણની રૂએ પોતાના પ્રધાનો સાથે સ્થપાયેલો ગવર્નરોનો સંબંધ અને આ સંબંધમાં મુખ્યદળના ગવર્નરે રાટરી કલપમાં જે ભાગ લીધો હતું તેની મારા મન ઉપર અસર થઈ છે, આ ભાગ પણ ખરેખર રાજ્યની તિચ્છતા દર્શાવનારું હતું. આખા સિટિશ હોંદમાં આ ભાગ્યજીના વિચારો પ્રસારે એ ઇચ્છ્યા લાયક છે.”

“ફેક્ટરેશન સંબંધમાં મારા સહકારી વકીલ કે જેઓ પહેલાં ફેક્ટરેશનની વિરૂદ્ધમાં હતા તેમણે થોડા વખત પહેલાં કહ્યું કે ‘ફેક્ટરેશન વહેલું આવે તેમ સારું.’ તેમના આ વિચારની સાથે હું સહમત થાઉં છું. અત્યારની પરિવર્તનવાળી સ્થિતિ ખરેખર દરેક માટે તેમજ દેશીરાજ્યો માટે મુશ્કેલી ભરી છે.”

“હું એક વકીલ તરીકે નહીં પણ કોન્ઝરવેટીવ પક્ષના એક સભ્ય તરીકે શરૂઆતમાં ફેક્ટરેશનની વિરૂદ્ધ હતો. અને બંધાદારી કારણોને લીધે મેં ૧૯૩૩ સુધી ફેક્ટરેશન પરત્વે મેં મારો અભિપ્રાય આપ્યો ન હતો. એ વખતે મેં જે વાંધાઓ જણાવ્યા હતા તે “બ્રાઈટ પેપર”ની જે દરખાસ્તો હતી તેને અંગે હતા. અને સર્વ કોઈ જાણે છે કે જોઈન્ટ પાલ્કામેંટરી કમિટીમાં “બ્રાઈટ પેપર”ની દરખાસ્તોને સુધારવામાં આવી હતી, તેમ કેટલેક ટેકાણે તેમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો. અને લોર્ડ લીન્લીયગોની હતાપણવાળી સલાહને અનુસરી જે રિપોર્ટ તૈયાર કરવામાં આવ્યો,

ના આધારે બંધારણનો આ નવો કાયદો પછીથી રચાયો."

"ફેડરેશનમાં રાજ્યોના જોડાવાના સંબંધમાં જે મુશ્કેલી છે તે એ છે કે કોંગ્રેસ બધું એકી સાથે ઈચ્છે છે. કોંગ્રેસ ઈચ્છે છે કે ફેડરલ ધારામંડળોમાં રાજ્યના પ્રતિનિધિઓ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ ચુંટણીથી આવે અને રાજ્યોએ પોતાને ત્યાં વ્યવસ્થિત જવાબદાર રાજ્ય-તંત્ર સ્થાપન કરવું જોઈએ. આ બધું વિશેષ આગળ પડતું લાગે છે. પહેલાં જે ફેડરેશનો સ્થપાયાં છે તે ધણાં સફળ થયાં છે. ૧૮૭૧ અને ૧૯૧૮નું જર્મન ફેડરેશન તેનો એક દાખરો છે. જેમાં ઉપલા ધારા મંડળમાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ ચુંટાઈને આવતા ન હતા. દેશી રાજ્યોમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થાપવાના સંબંધમાં કહેવું જોઈએ કે તે વ્યક્તિગત રાજ્યની મુનસફી ઉપર રહેતું જોઈએ. અર્વાચીન કાળમાં પણ જ્યાં ફેડરેશનો છે ત્યાં આજ ધોરણે પ્રવર્તે છે. કેનેડા અને ઓસ્ટ્રેલીયાના ફેડરલ બંધારણમાં જોડાયેલાં અંગો—રેટો અને પ્રાંતો—ના બંધારણનો પ્રશ્ન સ્થાનિક ગણવામાં આવ્યો છે. કેનેડાના મેનીટોઆ અને સાસ્કેહોવન એ બે પ્રાંતોએ તો જવાબદાર રાજ્ય-તંત્રને બીજી રીતે ફેરવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો."

"ફેડરેશનને સફળ બનાવવા માટે તેમાં જોડાતાં અંગોનું બંધારણ એકજ નાતનું હોવું જોઈએ એ કાંઈ અગત્યની વાત નથી. ઓસ્ટ્રેલીઅન, કેનેડીઅન કે સ્વીસ ફેડરેશનમાં આ બાતની જગ્યાએ કોઈ પ્રકારની એક વાદતા નથી તો પછી હોદમાં શા માટે આગ્રહ કરવામાં આવે છે? હોંદુસ્તાનમાં ખાસ નવાઈ પમાડે

એવું કાંઈ હોય તો તે એ છે, કે ત્યાં જુદા જુદા ધર્મો, કાયદાઓ, ભાષાઓ, નાતો અને પોપાકા છે. જેમ તુર્કીમાં કમાલઆતા તુર્કે આ બધી જુદી જુદી રીતો કાઢી નાંખી તેમ હોંદુસ્તાનમાંથી પણ નીકળી જાય તેમ કોઈ કાઢી માણસ ન ઈચ્છે? સમાજ જીવનની જેમ બંધારણીય જીવનમાં પણ ભિન્નતા હોય છે અને જે બંધારણ મુંબઈ પ્રાંતને અનુકુળ હોય તે બંધારણ મહેસુર રેટ્ટને અનુકુળ ન હોય અને જે બંધારણ વડોદરા રાજ્યને અનુકુળ હોય તે બંધારણ એવીજ રીતે જામનગર રેટ્ટને અનુકુળ ન હોય એ સ્વાભાવિક છે.

જે કે હોંદુસ્તાનમાં કાચીન જેવાં કેટલાંક રાજ્યો છે કે જે સ્વાયત્તશાસન માટે યોગ્ય છે. જ્યારે બીજાં મધ્ય હિંદ અને કાઠિયાવાડનાં રાજ્યો એવાં છે કે જેમણે સ્વાયત્ત શાસનની દીશમાં પંચાયતો કરતાં વિશેષ પ્રગતિ કરી નથી. વળી બીજાં કેટલાંક નાનાં રાજ્યો ગામડાં જેવાં છે. અર્થાત્ આવા સંયોગોમાં આ બધાં રાજ્યો પાસે તેમના વહીવટમાં ફેરફાર કરાવી નાંખવાની આશા રાખવી એ યોગ્ય નથી. છતાં જો તેમના વહીવટમાં ફેરફાર કરી નાખવામાં આવશે તો તેઓ સારી રીતે કામ કરી શકશે નહીં. ટાઈમ્સ પત્રે યોગ્ય વખત પહેલાં લખેલા એક અગ્રણેજમાં લખ્યું હતું કે હોંદને આદર્શવાદ તરફ ધસડી જવામાં તે માટેની પ્રવૃત્તિ હિંદને આશીર્વાદ કરતાં શાપરૂપ નીવડશે અને તેનું પરિણામ એ આવશે કે હોંદુસ્તાનની રાજકીય પ્રગતિ થવાને બદલે તે રાજકીય મુઠવણમાં પડી જશે."

"દેશીરાજ્ય" એવીસ

આપ- સાહેબનું ગયા વરસનું કે આજુ વરસનું લવાજમ બાકી હોય તો મહેરબાની કરી મોકલી આપો

મહુમ સર સાધારજંગ

આ મહાપુરુષનો આત્મા રાજ્યની ખટપટ થી અને આ દુનિયાની જંગલોથી તા. ૮ માહે ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૮૩ને રોજ રાતના સુમારે આઠ વાગે એના શરીરથી છૂટા પડ્યો. સર સાધારજંગ કોલોરાના દરદથી એક દિવસની ટુંકી માંદગી બોળવી એકાએક સ્વર્ગ-વાસી થયો હતો. સર સાધારજંગનું નામ હંદ્રાપાદ કે નિઝામના રાજ્યમાં જ નહીં પણ હોંદુસ્તાન અને પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ઘણું મશહુર હતું, માત્ર મુસલમાનોમાં જ નહીં પણ સર્વ કામના પ્રાણસોમાં તે પ્રિય હતો. અને તેથી તેના અવસાનથી દેશી અને પરદેશી નાનાં અને મોટા સઘળાને એની જોડ પડી હતી.

સર સાધારજંગના વડવાએ અરબસ્તાનના રહેવાશી હતા. તેમાં ખ્વાજા અલીશકરીન કરીને મહંમદ પેર્શ-બરના સમયમાં મહમદનો ધર્મ માનનારો હતો, તેણે મહમદ પેર્શબરને દીકા ન હતા. છતાં પણ મહમદી-ધર્મે ખાળવા લાગ્યો. તેણે સાંભળ્યું કે એક લડાઈમાં પેર્શબરના બે દાંત પડી ગયા. તે વખતે તેણે પોતાના બધા દાંત પાડી નાંખ્યા. એનાથી ૨૫મી પેઢીએ રોષ અવીસ કરીને થયો તે આ દેશમાં આવી વસ્યો. તે પ્રથમ મેહીને હતો. પ્લાંથી તે બસરાની નજીકના ગામમાં આવી વસ્યો અને ત્યાંથી તે દક્ષિણ હોંદુસ્તાનમાં આવ્યો. તે વખતે વીજપુરમાં આદીલશાહ રાજ્ય કરતો હતો હતો. તેણે તેને પોતાની નોકરીમાં રાખ્યો. રોષ અવીસનો દીકરો મહમદઅલી લાણેલો અને હોંશીઆર હતો તેને આદીલશાહે પોતાનો સેક્રેટરી રાખ્યો. એ મહમદઅલી વીજપુર રાજ્યના દીવાન મુલ્કાં અહમદની દોકરી સાથે પરણ્યો હતો. એના વસાની સાતમી પેઢીએ સર સાધારજંગ થયો.

સર સાધારજંગ દક્ષિણ હંદ્રાપાદમાં તા. ૨૭ નવેમ્બર સને ૧૮૨૬ને રોજ જન્મ્યો હતો. એના

બાપની માએ એને નાનપણમાં કેળવણી આપી હતી. પણ એની કેળવણી સાધારણ હતી. અમીર ઉમરાધો કે કેળવણેલા લેકા પેતાનાં બચ્ચાંઓની કેળવણી માટે જેવો બંદોગસ્ત કરે છે, તેવો કેઈ જાતનો કાંઈ ખાસ બંદોગસ્ત સાધારજંગની કેળવણી માટે કરવામાં આવ્યો ન હતો. એના બાળ-પણમાં એનું કુટુંબ દુ:ખી હાલતમાં અને આપદમાં હતું. સાધારજંગનો બાપ એના બચ્ચાંમાં જ મરણ પામ્યો. અને એ ચાર વરસનો થતાં અવલ તો એનો દાદો મુનીરઉલ્લમુલ્ક પણ મરણ પામ્યો. મુનીરઉલ્લમુલ્કના મરણ પહેલાં થોડા જ વખત પર સાધારજંગ ઘણા જ બીમાર પડ્યો. સાત દિવસ અને સાત રાત સાધારજંગ બેભાન રહ્યો. બાપી એના દાદાને ઘણું જ દુ:ખ થયું. એ સાતમે દિવસે રાત્રે સાધારજંગના બિઝના આગળ આવ્યો અને મુનીરઉલ્લમુલ્કે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી કે આ છોકરાને જે કાંઈ દુ:ખ પડવાનું હોય, ગમે તો એનું મોત મને આવે પણ એને બચાવો. જેમ બાપરે હુમાયુની પધારી આગળ પ્રાર્થના કરી હુમાયુનું મોત પોતે માગ્યું હતું, તેમ મુનીરઉલ્લમુલ્કે સાધારજંગનું મોત પોતે માગ્યું. અને જેમ દૈવેચ્છાથી બાપરની માગણી પ્રમાણે થયું હતું. તેમ મુનીરઉલ્લમુલ્કની માગણી પ્રમાણે થયું. એક પખવાડીઆમાં સાધારજંગ સાંજે થયો પણ એજ મુદતમાં એનો દાદો મુનીર-ઉલ્લમુલ્ક મરણ પામ્યો. એ વખતે મરનારને સુમારે ૨૫ લાખ રૂપીઆનું દરજ હતું. તે વખતના રાજકર્તા નિઝામ નસીરઉલ્લાએ પોતાના અમીરાનું દેવું તે વખતના રાજધારા પ્રમાણે પોતે પંતાવવા માંગ્યું. તેમાં મુનીરઉલ્લમુલ્કનું દેવું પતાવ્યું પરંતુ તેના બદલામાં તેની ઘણું સાડું થયું. એની બેનને શીખવવા માટે એક મોલવી રાખ્યો હતો તે વખતે સાધારજંગને પણ સાથે

સધળી જાગીરો કબજે કરી અને ખીજાં ઉપજ થવાનાં સધળાં સાધન લઈ લીધાં. એટલું જ નહિ પણ કુટુંબનાં ઘરેણાં ગાંઠાં હતાં તે પણ લઈને વેચી દીધાં. માત્ર તારબધ બળરની ઉપજ જે મહીને સાતસે રૂપીઆને સુમારે આવતી હતી તેટલી જ મિલકત રહેવા દીધી તે તથા ચંદુલાલે આપતું કહેલું વર્ષાસન જે દર વરસે સુમારે ૧૫ હજાર રૂપીઆનું હતું તે રહેવા દીધું. આ ઉપર એના આખા કુટુંબનો નિભાવ હતો. તથા તે સિવાય તેમના નોકર ચાકર અને સિપાઈઓના પગારના દરમાસે સાતસે રૂપીયા ખર્ચ થતો હતો. તેથી તેઓ ગરીબાઈથી રહી પોતાનો નિભાવ કરતા. પેસા હતા નહિ અને બળરમાં સાખ પણ નહોતો એટલે નિઝામે જમ કરતાં થોડાંક કીમતી કપડાં બાકી રાખ્યાં હતાં તે પણ વેચવાં પડ્યાં. એમના કુટુંબને બહાર જવા માટે ગાડી થોડા પણ નહોતા. માત્ર એક ધરડી સરખી હાથણી તેમની પાસે ઘણા વરસથી હતી, તેજ હતી. આવી સ્થિતિમાં સાલારજંગને સારી કેળવણી ક્યાંથી આપી શકાય ? એના કુટુંબમાં એના કાકા સીરાજઉલ્લુક નગર ખીજો કોઈ મરદ નહોતો. અને તે સાલારજંગની કેળવણી ઉપર ધ્યાન આપતો નહોતો. તેમ એને ધ્યાન આપવા જેટલી નવરાશ પણ નહોતી. સાલારજંગની દાદી(બાપની મા) એના ભવિષ્ય માટે બહુ ચિંતા રાખતી. એને સૂચના અને દુઃખના બંને પ્રકારના ફિવસોનો અનુભવ થયો હતો. તેથી તે સાલારજંગને નીતિની કેળવણી આપવા માટે બિલકુલ લાયક હતી. એણે આ વખતમાં જે સંભાળ લીધી તેનું પરિણામ શીખવવા માટે બલામણુ કરવામાં આવી. સાલારજંગ તે વખતે ૭ વરસનો હતો. એક વરસ સુધી એ પ્રમાણે સાલારજંગે ખાનગી અભ્યાસ કર્યો, પણ એની નોબતક પ્રકૃતિને લીધે અને વારંવાર માંદા પડવાથી તે વધારે મહેનત કરી શક્યો નહોતો અને તે વખતે એને અભ્યાસનો શોખ પણ ન હતો. તેથી તે જમ અને તેમ નિશાળે જવાનું સુકાવી દેતો. એવું કહેવાય છે કે એ ત્યારે દસ અગીઆર વરસનો હતો

ત્યારે તે બહુ માંદો પડ્યો હતો. અને તેથી ૭ અઠવાડીયા સુધી તેને ઘેર પથારીમાં રહેવું પડ્યું ત્યારે સારું થયું ત્યારે તેની દાદીએ એને બાણુવા જવાનું કહ્યું, ત્યારે સાલાર સંતાઈ ગયો. ધરમાં માણએ એને ખોળી કાઢીને સળ કરવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે તે બહાર સંતાઈ ગયો. એનાં માણએ ત્યાંથી પણ ખોળી કહાડી આ પ્રમાણે સંતાઈ જવાની અને બાણુવા નહોતો જવાની રીત ધિક્કારી કાઢી કહ્યું કે આ કરતા તો તું મરી ગયો હોત તો ધુળ નાંખી. આ કપકાથી સાલારના મન ઉપર સારી અસર થઈ. અને તે વખતથી તે બહુ ધ્યાન આપીને તથા મહેનત કરીને અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. દસ અગીઆર વરસ સુધી એની કેળવણી સાધારણ પ્રકારની હતી. પણ હવે એને માટે એક ખાસ શિક્ષક ફારસી અને અરબી શીખવવા માટે રાખ્યો. તેથી તથા એક ખીજા ધરના સાથે ફારસીમાં બોલવાનો મહાવરો રાખ્યાથી તેને ફારસી બોલતાં સારું આવડ્યું. અને લખતાં પણ ઠીક શીખ્યો. પરંતુ અરબી તો ખીજા બોલતા હોય તે સમજે અરો પણ પોતાને તો બોલતાં કે લખતાં આવડ્યું નહોતું. ઈ. સ. ૧૮૪૭થી ૧૮૫૧ સુધીમાં એક અંગ્રેજ પાસે તે દરરોજ અરબી કલાક અંગ્રેજ શીખ્યો. સાલારજંગનો અભ્યાસ એની ૧૫ થી ૧૯ વરસની ઉંમર સુધીમાં ઝાઝો ચાલ્યો નહોતો. એના બાળપણમાં એની દાદી એની જાગીરના ગામનો હિસાબ સમજાવતી અને કહેતી કે હવેથી કારકુન પારોથી તું સાંભળીને મને બધી હકીકત કહેતો રહેજે ૧૯ વરસનો થયો ત્યાં સુધીમાં માત્ર એને એટલું જ જ્ઞાન મળેલું હતું. નાનાં છોકરાંને નાનપણમાં જેવી ધરમાં અને ઘર બહાર રમવાની આદત હોય છે, તેવી આદત સાલાર જંગને નહોતી. અગીઆર વરસનો થયો ત્યાં સુધી તો તે થોડા ઉપર પણ બેઠો નહોતો. કેમકે ગરીબાઈને લીધે તેઓ થોડાં રાખી શક્યો નહોતાં. તેના કાકા પાસે માત્ર એક ખ્યાનો હતો તેમાં બ્યારે બ્યારે તે જતો ત્યારે પોતાના લગ્નગ્નને પણ સાથે લઈ જતો વધારે નવાઈ જેવું તો એ છે, કે આટલી ઉંમર સુધી

સાલારજંગે કોઇ નામ કે તમાસો નેયો નહોતો. તેમ છોકરાંની કે મરત્તો કાઠ ટોળીમાં સામેલ થયો નહોતો. ૨૧ વરસનો થયો ત્યાં સુધી તેને દસ રૂપીયા જેટલું પણ દર માસે મળવા ખરચ મળ્યું નહોતું. પણ આ બધી હરકતો વેકવાથી એને બહુ ફાયદો થયો. અગીર ઉમરાવના કે આપણા ધનાઢ્યોના છોકરા પોતાની પાસે પૈસા આવવાથી અને લાગ મળવાથી જેવા કુછંદ કે કુટેવમાં બગડી જાય છે તેમ એવું થયું નહીં. ૨૦ વરસનો થયો ત્યાં સુધી નોકરીમાં પડ્યો નહોતો. પણ એજ વરસમાં (ઇ. સ. ૧૮૪૯) અંગ્રેજ સરકારે હુકમ કર્યો કે કોઇપણ સરકારી રાજ્યવહીવટમાં યુરોપીયન નોકર રાખવા નહીં. આજ સુધી કેટલાક મહાલોનો વહીવટ યુરોપીઓ કરતા હતા. તે હવે બંધ થવાથી એનો કાકો જે તે વખતે નિઝામનો દિવાન હતો તેણે એક ખાલી પડેલી તૈલંગણના કેટલાક તાલુકાના તાલુકદારની જગ્યા સાલારજંગને આપી. એ જગ્યાએ સાલારજંગે આશરે આઠ માસ સુધી કામ કર્યું. જે કે એ તાલુકામાં પોતે જતે ગયો નહોતો તથા કાંઈ નવા સુધારા તે દાખલ કરી શક્યો નહોતો તોપણ એણે ત્યાંના વસુલાત ખાતાનું જાન સારી પેઠે મેળવી માછ અંગ્રેજ તાલુકદારે કરેલા સુધારા ચાલુ રાખ્યા. સન ૧૮૫૦માં જે જગીર નિઝામે લઈ લીધી હતી તે પાછી આપી. તેથી સીરાજઉદ્દિનને સાલારજંગને તેની દેખરેખનું કામ સોંપ્યું ત્યારથી સાલારજંગ જતે તે જગીરનો વહીવટ કરવા લાગ્યો. સીરાજઉદ્દિનને દીવાન હતો. તે વખતમાં રાજપ્રકરણી વિદ્યા નિયમસર સાલારજંગને શીખવવા ઉપર તેણે બરાબર ધ્યાન આપ્યું નહોતું પણ તે જાન સાલારજંગે અહીંતહીંથી મેળવી લીધું. ત્યારે ત્યારે સીરાજઉદ્દિનને પોતાના જાગીરને કાંઈ કાંઈ થોડાં અગત્યનાં કામો સોંપતો અને સાધારણ બાબતોમાં તેની સલાહ પણ લેતો. સીરાજઉદ્દિનને વર્નણું કે વખતને અનુસરતી હતી. પણ તેમાં કાંઈ રિશીય કહાપણ કે પ્રમાણિકપણું નહોતું પણ સાલારજંગ તો ચોકખા દીક્ષનો અને પ્રમાણિક હતો, સીરાજઉદ્દિનને પોતાના

દક્તરદાર લાલા બહાદુરને કહ્યું હતું કે અગત્યની બાબતમાં સાલારજંગની પણ સલાહ લેવી. એક દિવસે સીરાજઉદ્દિનને સરકાર માટે બાજો નાણાં લેવાની જરૂર પડી અને આરમો પાસેથી મોટે વ્યાજે નાણાં લેવાનો વિચાર કર્યો. લાલા બહાદુરે પણ તેને ટેકા આપ્યો. સાલારજંગ તે વખતે ત્યાં બેઠેલો હતો, તેણે એ રીતની સામે વાંધો લીધો ને કહ્યું કે મોટે વ્યાજે નાણાં લઈ રાજ્ય કરવાની જે રીત ચાલે છે તે ઘણી ખરાબ છે અને તેથી કાંઈપણ દ્રાવદો થતો નથી પણ એના કહેવાની કાંઈપણ અસર થઈ નહીં ત્યારે એણે મુસ્સાથી લાલા બહાદુરને કહ્યું કે હવેથી કાંઈપણ કામમાં મારી સલાહ માગવી નહીં કેમકે જે રીતમાં અપ્રમાણિકપણું રહેલું છે તે રીત હું બિલકુલ પસંદ કરતો નથી. એ પછી સાલારજંગનાં કાકાએ કે લાલાબહાદુરે કાંઈપણ જરૂરી કામમાં એની સલાહની દરકાર રાખી નહીં. રાજપ્રકરણમાં સાલારજંગનો જે કે કાંઈપણ હાથ નહોતો તો પણ તે વખતનો અંધેર રાજકારભાર એજ તે બહુ ચીંતાતુર રહેતો અને તે ઘણીવાર ખુદ્દું બોલતો કે રાજ્ય ચલાવવાની રીતમાં શા માટે સુધારા કરવો નહીં એજએ ? આ સાંભળી તેનો કાકો હસતો અને પોતાના ભત્રિજાની રાજપ્રકરણી ચિંતા એજ તેને કહેતો કે “મીઆં દુગલે ક્યું તો કે સારા ગામકી ફોકર” એવી વાન તું પણ કરે છે. સાલારજંગને નિઝામના ખાનગી દરબારમાં કાંઈવાર લઈ જવામાં આવ્યો નહોતો. તેથી નિઝામ સામે તેને રાજપ્રકરણી બાબત વાત કરવાનો વખત પણ મળ્યો નહોતો અને તેથી નિઝામને પણ સત્તારજંગની હોશિયારી વિષે વિચાર બાંધવાનો પ્રયત્ન આવ્યો નહોતો.

સીરાજઉદ્દિનને એ વરસ દીવાનગીરી કર્યા પછી રાજનાયું આપ્યું. પણ ઈ. સ. ૧૮૫૧માં તેને ફરીને દીવાન બનાવ્યો. તે ૧૮૫૪માં મરણ પામ્યો, ત્યાં સુધી દીવાન રહ્યો. એના મરતા અગાઉ ૭ દિવસ ઉપર નિઝામ સાથે અંગ્રેજોની શંકા કરી વરાકમાં લીધી હતી.

સીરાજઉલ્લુહના મુઆ પછી સન ૧૮૫૩માં ૨૪ વરસની ઉંમરે સર સાલારજંગ દીવાન થયો. લોકોમાં તેના વિષે સારો મત હતો. તે સાચો, પ્રમાણિક, ઈન્સાફી, બહોળો જ્ઞાનવાળો, ત્વરાથી સમજી શકે એવો અને હકીકત ઉપરથી બરાબર તોલ કરી ખરા પરિણામ ઉપર આવે એવો હતો. તેમજ તે સ્વતંત્ર વિચારોનો, ઉદાર, માયાળુ અને હસમુખો હતો. તે દીવાન થયો ત્યારે આરબ લોકો ઘણા ખુલ્લેલ હતા. તેમના ઉપર બરાબર દાખ રાખી ઈન્સાફ આપે એવી એક કોર્ટ સાલારજંગે હૈદરાબાદમાં સ્થાપી

૧૮૫૭માં બ્યારે હૌદુસ્તાનમાં બળવો થયો ત્યારે સર સાલારજંગ અંગ્રેજોનો ખરો મિત્ર થઈ રહ્યો. હૌદુસ્તાનના બળવાના ઇતિહાસમાં કનૈલ મોલી-સન લખે છે કે હૈદરાબાદના રાજ્યમાં સલાહ-સાંતિ રાખનાર તે આ જીવાન દીવાન જ હતો. વળી તે લખે છે કે સર સાલારજંગ બહુ હોશીઆર, ચચળ અને પોતાના દેશનું અને ધણીનું ભણું ચાહનાર હતો. તે કહેતો કે હૌદુસ્તાનના દેશીઓ ઉપર રાજ્ય ચલાવવાને દેશીઓ જ લાયક છે. દેશી લોકો વાળખી રીતે ઈન્સાફ આપે એટલું જ નહીં પણ તેઓની રીતભાત ચાલચલણ વગેરે ઉપર ધ્યાન આપી શકે, જે પરદેશી લોકો આપી શકે નહીં. તેનું આ કહેવું તેણે પોતાના જ દાખલાથી ખરું કરી આપ્યું. તેનો આવો વિચાર હતો તોપણ તે અંગ્રેજોની વર્તણૂકનાં વખાણ કરનાર હતો. તેમજ દેશી રાજ્યો ઉપર દેખરેખ રાખવાને અને તે રાજ્યોના હોંદુના કારભારમાં જેમ અને તેમ ઓછું પડતાં તેમને માંહિ માંહિ લડી મરતાં અટકાવવાને અંગ્રેજ રાજ્યના ઉપરી-પણાની જરૂર છે તે પણ તે સારી પેઠે સમજતો હતો. જે વખતે આખા હૌદુસ્તાનમાં બળવો અળગી ઉઠ્યો હતો તે વખતે હૈદરાબાદમાં બળવો ઘાય તો તેનો કચી રીતે બંદોબસ્ત કરવો તે બાબત એની કચેલી ગોડવણથી એને બહુ માન ઘટે છે. સન ૧૮૫૭ના જુલાઈની આખરે હૈદરાબાદના શુમારે ૫૦૦ મુસલમાનોએ બળવો કરી રેસીડેન્ટના બંગલા ઉપર હુમલો

કર્યો. અને ત્યાંના બે દરવાજા તોડી પાડ્યા. તે વખતે તેમના ઉપર ત્રણ તોપોનો મારો ચલાવી તેમને વીખેરી નાંખ્યા. આ બળવો વધતો અટકાવવા માટે તેમના કટલાકને સર સાલારજંગે પકડી કેદ કર્યા સર સાલારજંગે પોતાનો જીવ જોખમમાં નાંખીને પણ રેસીડેન્ટની બચાવ કર્યો. આવા બારીક વખતની તેની સેવા, અંગ્રેજો પણ કરે છે કે “અમૂલ્ય હતી.” તેણે બળવો થતો અટકાવ્યો નહીં હોત તો દક્ષિણ હૌદુસ્તાન અંગ્રેજોને ખોઈ બેસત. બળવાના બધા વખતમાં તે ઉઘાડી રાંતે આગળ પડીને અંગ્રેજોની પક્ષમાં રહ્યો. એ વખતમાં એની જાતના અને ધર્મના લોકો અંગ્રેજો સામે ધર્મયુદ્ધ કરવા માટે વારંવાર દયાણુ કરતા. તેની કાંઈપણ તેણે દરકાર રાખી નહીં. તેની પોતાની જ બહાદુરીથી અને દહતાથી દીલ્હી અને લખનૌરે જેવી હૈદરાબાદની દાલત થતી અટકી. નિઝામની રૈયતનાં ઘણાં માણસો બળવાખોરના મળતીયા હતા. તેઓ બળવાખોર સરદારો સાથે છુપા ગસસો માર્ફત કાગળ પત્ર લખતા અને બળવાખોરની દયા ખાતા. નહીં તો આખા દક્ષિણમાં એ બળવો ફેલાઈ જત. એ વખતમાં એણે એક નિશ્ચયી અંગ્રેજોના જીવ ઉગાર્યા અને તે અંગ્રેજ લાકાની પક્ષમાં રહ્યો.

એ બળવો થયો એટલામાં જ હૈદરાબાદનો નિઝામ મરણ પામ્યો. મરતી વખતે તેણે સાલારજંગને સંધળો રાજકારણાર કરવાનું સોંપી પોતાના દીકરાને બે લાવી તેને સલાહ આપી કે અંગ્રેજોએ આજસુધી આપણી સાથે સારો દોસ્તી દાવો રાખ્યો છે માટે તારે પણ તેમની સાથે દોસ્તી દાવે વર્તવું તે વખતે કર્નલ ડેવીડસન રેસીડેન્ટ હતો. તેણે નિઝામના પુત્રને નિઝામની માદીએ બેસાડ્યો. અને તેણે રાજાભિષેકની ક્રિયા કરતી વખતે સીકન્દરાબાદના સંધળા લશ્કરી અમલદારોને હાજર રહેવાને બોલાવ્યા. એ ક્રિયા થઈ રહ્યા પછી રેસીડેન્ટ પોતાને બંગલે ગયો કે તુરંત હૌદુસ્તાનના ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ કેનીંગ તરફથી તાર આવ્યો કે દીલ્હી બળવાખોરોએ લીધું છે. તે ખબર સર સાલારજંગને દેવા માટે બોલાવ્યો. સાલારજંગે

જવાબ દીધો કે ત્રણ દિવસથી એ ખખર રાહરમાં ફેલાયેલી છે. આ ઉપરથી પણ નિઝામ સરકાર અંગ્રેજોના પક્ષમાં હતી એમ માલુમ પડે છે. કેમકે જો તેમણે મુઘલમની રાજ્ય સ્થાપવાનું અને અંગ્રેજોની સામા થવાનું ધાર્યું હોત તો તેમને જે વખતે સધળા અંગ્રેજો નિઝામના મહેલમાં એકઠા થયેલા અને નિઝામી હથીઆરબંધ લશ્કરથી ઘેરાયેલા હતા તે વખતે કરતાં ખીજો વધારે સારો લાગ તેમને મળવાનો નહોતો. પણ તેઓ ખરી રીતે અંગ્રેજોના પક્ષમાં હતા. જે વખતે હૈદરાબાદના લોકો અળવો કરવાને બહુ આતુર થયા તે વખતે સાહારજંગે ડહાપણ વાપરી સધળા આરબો, જેઓ નિઝામના રાજ્યમાં જમીનદાર હતા તેમને હૈદરાબાદ બોલાવી હૈદરાબાદને દરેક મુખ્ય દરવાજે આ બહાદુર અને લય વગરના આરબોને મૂક્યા. અને તેમને હુકમ આપ્યો કે જેઓ અંગ્રેજોની સામા ઉઠવાને ઉશ્કેરે તેમને મારી નાંખવા. આ તાત્કાલિક પગલાથી દક્ષિણ હિંદુસ્તાન બચ્યું. કેમકે જો હૈદરાબાદના લોકો ઉઠ્યા હોત તો મદ્રાસની મુસલમાન પ્રજા પણ ઉઠત એવી ખાતરી હતી. આ ઉપરથી એમ સાબીત થાય છે કે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ રાજ્યની મજબૂતી, તે વખતે સાહારજંગના ડહા અને તાત્કાલિક પગલાથી જ માત્ર ટકી રહી હતી.

સને ૧૮૫૬ ના માર્ચ મહીનાની ૨૮ મી તારીખે રેસીડન્ટ કર્નલ ડેવીડસન અને સાહારજંગ એક ખીજોના હાથ પકડી બહાર જતા હતા તે વખતે તે બંનેને કે બેમાંના એકને મારી નાંખવા માટે એક જણે ગુંદુકની ગોળો મારી, તે સુધી ગયાથી તે ગોળો મારનાર પકાણું તરવાર લઈ દોડ્યો એટલામાં તેના કંટકે કંટકા કરી નાંખ્યા. આ વખતે સર સાહારજંગ બહુ શાંત મનથી વસ્તો. અને ૧૮૬૧ માં રાજ્યના કેટલાક ખટપટીયા લોકોએ દગો કરી નિઝામને ઉધુ સમજાવ્યું તેથી નિઝામે સર સાહારજંગને ખરતરફ કરવા માટે અંગ્રેજ સરકારની પરવાનગી માગી. પણ સારા નશીબે નિઝામ અને દિવાન વચ્ચેનો અણબનાવ પતી ગયો. ગવર્નર જનરલે

નિઝામને લખ્યું કે સર સાહારજંગને ખરતરફ કરવાની પરવાનગી અમે આપી શકતા નથી.

સાહારજંગની રાજ્યપ્રકરણી હોશીઆરી એણે રાજ્યના વસુલાત ખાતાના કરેલા બંદોબસ્તથી માલુમ પડે છે. જે વખતે એ દીવાન થયો તે વખતે નિઝામ સરકારની બખરમાં કાંઈ પણ શાખ નહોતી. તે વખતે તેને ૧૦ હજાર રૂપિયા બાજે નોંધતા હોય તોપણ ધણી લાંબગડ કે મુશ્કેલી વગર શાહુકારો ધીરે નહિં એવું હતું. પણ સાહારજંગની જાતની વર્તણૂકથી નિઝામ સરકારની આખર વધી. સન ૧૮૬૫ માં નિઝામી રાજ્યની ઉપજ પાછલાં વરસો કરતાં સવાઈ થઈ. સન ૧૮૬૬ માં અંગ્રેજ સરકારે સર સાહારજંગની કદર બહુ તેને “ગ્રાંડ કમાન્ડર એફ ધી સ્ટાર ઓફ ઇન્ડિયા” નો ખીતાબ આપ્યો. તેથી બધા લોકો ખુશ થયા. ખીજો વરસે ફરીને દીવાન અને નિઝામ વચ્ચે અણબનાવ થયો તેથી નિઝામી રાજ્યના યુરોપીઅન નોકરો બહુ ભયભીત થયા. અને તેથી નિઝામે તેનું રાજીનામું મંજૂર કર્યું નહીં. વળી સારે નસાએ નિઝામ અને સાહારજંગ વચ્ચે સમજુત થઈ. અને ૧૮૬૮ માં સર સાહારજંગને મારવા માટે કોઈએ પ્રયત્ન કર્યો, સાહારજંગ નિઝામને મળવા જતો હતો ત્યારે રસ્તામાં કોઈ માણસે તેના ઉપર એ વાર ગોળીઓ ફેંકી પણ સાહારજંગને કાંઈપણ ઈજા થઈ નહીં. એવું કહેવાય છે કે સાહારજંગ પાછા વળતી વખતે પણ તેજ રસ્તે આવ્યો અને પોતાના ફુશ્મનની જાણે કાંઈ પણ દરકાર કરતો નહીં હોય એમ જતાવવાને પોતે જતી વખતે જે વાહનમાં બેઠો હતો તેના કરતાં વધારે ખુસ્લા વાહનમાં બેસીને આવ્યો. ઈ. સ. ૧૮૬૯માં નિઝામ મરણ પામ્યાથી તે વખતના હિંદુસ્તાનના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ મેયોએ તે વખતના બાજક નિઝામની મોટી ઉમ્મર થતાં સુધી નિઝામના રાજ્યનો સધળો રાજ્ય કારભાર સર સાહારજંગના હાથમાં સોંપ્યો.

સન ૧૮૭૫ માં સર સાહારજંગ મુંબઈ આવ્યો. તે વખતે તેને પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સની અને ગવર્નર

જનરલની મુલાકાત થઈ. બાદ સને ૧૮૭૬ ના એપ્રિલ મહીનામાં તે ઇંગ્લેન્ડ જવા નીકળ્યો. ઇંગ્લેન્ડમાં તે સધરલેન્ડના ડ્યુકને ત્યાં ઉતર્યો. એ ડ્યુક સાથે પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સની મુલાકાત થઈ તે વખતે ઝોળ-ખાણ થયું હતું. ઇંગ્લેન્ડના લોકોએ સર સાલારન્ગના બહુ વખાણ કર્યા અને ઘણી હોંશયી તેની મુલાકાત લીધી. ઓક્સફર્ડમાં તેને “ ડોક્ટર ઓફ સોવીલ લેા ” ની પદવી આપી. લંડનમાં તેને “ ફીઝ ઓફ ધી સોરી ઓફ લન્ડન ” ની બક્ષિસ કરી. એ રીતે ઇંગ્લેન્ડમાં તેને બાદશાહી માન મળ્યું. અને જ્યારે તે હૈદરાબાદ પાછો આવ્યો ત્યારે લોકોએ પણ ઘણી ખુશી દર્શાવી.

સને ૧૮૭૬-૭૭ માં નિઝામના રાજ્યના ૧૭ મહાલમાંથી ૮ મહાલમાં થોડો કે ઘણો ફુકાળ પડ્યો. ફુકાળની આફત લોકો ઉપર વધારે અસર કરે નહિ માટે સ.લારન્ગે લોકોપયોગી કામો કાન્ડાકરથી ઉઘાડ્યાં. તેમાં લોકો મજુરી કરી અન્ન મેળવતાં તેથી ઘણું નુકશાન થતું અટક્યું. સન ૧૮૭૭ માં સાલારન્ગનો સાથી દીવાન મરણ પામ્યાથી તેની જગ્યા વીકારઉલ ઊમરાને આપી. એ નીમણુંક સામે સાલારન્ગે વાધો લીધો પણ તેમાં તેનું કાંઈ વળ્યું નહોતું કેમકે તે વખતના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ લીટન સામે એને વાધો પડેલો હતો. એ વાધો વરાડપ્રાંત પાછો લેવા સંબંધીનો હતો.

એના કાકાના મરતા પહેલાં ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં કરીન્ટ લરકરના ખરચની જમીનગીરી તરીકે વરાડ પ્રાંત અંગ્રેજ સરકારે લીધો હતો તે પ્રાંત પાછો આપવા માટે સાલારન્ગે માગણી કરી. એના મનમાં કાકાએ જોયેલો પ્રાંત પાછો મેળવવાની મોટી ઉમેદ હતી. અને કેટલાક કહે છે કે એજ માટે તે ઇંગ્લેન્ડ ગયો હતો. પણ તે ઉમેદ તેની પૂરી થઈ નહિ. નિઝામ મોટી ઉમ્મરનો થતા સુધી એ સવાલ નહિ ઉઠાવવા માટે અંગ્રેજ સરકારે ઠરાવ કર્યો. તે ઠરાવને વળી નહીં સાલારન્ગ એક વરસ પછી એ સેવાલ ઉદ્દાપત કેમકે એક વરસ પછી નિઝામને રાજ્ય

સોંપવાનું હતું. પણ એટલામાં સર સાલારન્ગ પોતાની એ વહાલી ઈચ્છા પૂરી કરવા આગમ્ય પોતાની પાછળ એ દીકરા અને એ દીકરીઓ મૂકી આ દુનિયા છોડી ચાલ્યો ગયો.

નિઝામને રાજ્ય મળ્યા પછી એ રાજ્યનો વહીવટ કેવી રીતે ચલાવ્યો એ બાબત પોતે ઘણી મહેનતે, દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી, રાજ્ય પ્રગ્નને લાભકારી થાય એવો ધારો ધરી પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

સર સાલારન્ગનો દેખાવ ભય્ન હતો. તે સાધારણ ઉચાર્ધનો અને પાતળો હતો. તે શાંત વર્ણનદાર અને મોભાદાર હોવાથી એના સંબંધમાં જેઓ આવતા તેની પ્રીતિ મેળવતો. જે કે એનું અંતઃકરણ ચિંતાવાળું રહેતું, તો પણ તે ખૂબસુરત હતો. તે હસમુખો મહેનતુ અને દૃઢ મનનો હતો. માણસને જોતાં જ તે તેના વિચાર સમજતો. તેમજ એકવાર જોને જોયો તેને કદી ભૂલતો નહોતું. તે બોલવામાં શરમાળ તથા સામાને ખોટું નહોતું લાગે એવો અને રીતભાતમાં નમ્ર અને માયાળુ હતો. એ બાળપણમાં હિતાવળીયો અને ક્રોધી હતો પણ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તે શાંત અને ગંભીર થતો ગયો. એ ગમે તેટલો ગુસ્સે હોય કે ગમે તેટલો ગુસ્સે કર્યો હોય પણ તે પોતાનો ગુસ્સો એવી રીતે છુપાવી શકતો કે તેના બોલવામાં કે રીતભાતમાં તેના મનની સ્થિતિ સાચા માણસને માણસ પડતી નહોતી. જે એના ઘણાજ ઘાડા સંબંધી હતા તે સિવાય બીજા કોઈપણ સાલારન્ગ ક્યારે ગુસ્સામાં હતો તે કંઠી શકતું નહોતું. અને કેટલીકવાર તો તેઓ પણ અનવધા રહેતા. તેના પોશાક સાદો હતો તો પણ નિઝામની જન્મગાંઠને દિવસે અને કુટુંબમાં લગ્ન હોય ત્યારે માત્ર કીમતી અને ભલકાદાર પોશાક પહેરતો. સાલારન્ગની વંદુરસ્તી સારી હતી. ને સવારથી તે મધ્ય રાત્રી સુધી કામ કરતો તોપણ મેને કાંઈ અસર થતી નહોતી. તે કવચિત જ દવા લેતો અને જ્યારે લેતો ત્યારે અંગ્રેજ અને મોગલાઈ મિશ્ર લેતો એનો મુખલમાત હકીમ બન્ને જાતની દવા ગ્રહણ કરતા હતા. સાલારન્ગ પારીસ હતો

તે વખતે એને વાગ્યું હતું અને તેથી તે લગાર લંગડા થયો હતો. યુરોપથી પાછા આવ્યા પછી તેને તાવ આવ્યાથી તેની તંદુરસ્તી થોડા વખત સુધી બગડી હતી. આ બે વખત સિવાય એણે નાનપણથી તે મરતાં સુધી કોઈ વાર સખત માંદગી ભોગવી નહોતી. સાધારણ મંદવાડની એ દરકાર કરતો નહોતો. એનો વખત હંમેશાં કામમાં ને કામમાં જવાથી તેને કોઈજ વાર ગમત કરવાનો વખત મળતો. એની પાસે શીકારના છ હાંથી હતાં. તો પણ તે પોતે શીકારી નહોતો. તે હાથીઓ શીકારના શોખીલા અંગ્રેજોને આપતો. એના મહેલમાં અંગ્રેજ અને મોગલાઈ એવી બે લાયજેરી હતી. અંગ્રેજ લાયજેરીમાં ત્રણ હજાર પુસ્તકો હતાં. એ પોતે કવચિત જ પુસ્તકો વાંચતો પણ એનાં પુસ્તકો વાંચવાને કોઈ માગતું તો તે ખુશીથી આપતો. વળી એ દેશી ભાષામાં છપાતાં સઘળાં ચોપાનીયાં તથા વર્તમાનપત્રો રાખતો પણ કવચિત જ વાંચતો. તે સઘળાં અંગ્રેજ વર્તમાનપત્રો ઉપર ઉપરથી જોઈ જતો, તેમજ પોતાના રાજ્યની અને અંગ્રેજ રાજ્યની સઘળી ઉપયોગી બાબતોથી જાણીતો રહેતો. હોંફુસ્તાનને લગતા દરેક સવાલ ઉપર અને અંગ્રેજ પ્રધાન મંડળની પૂર્વ તરફના મુશ્કેલીને લગતી રાજ્યનીતિ ઉપર બહુ ધ્યાન આપતો, ટીકા કરતો અને તેનું છેવટ શું આવશે તે પોતે અગાઉથી ધારતો. એ નાટકકારોને અને કારીગરોને મોટી બક્ષિસ આપી ઉતોજન આપતો. રાજ્યપ્રકરણી પ્રસંગ ઉપર જ્યારે સાહારજંગ નિજામને મળવા જતો ત્યારે તે ભપકાબંધ સવારીમાં જતો. તેમાં પ્રથમ આરઘો, પછી ઘોડેસ્વાર, અમીર ઉમરાવ અને આરબ

જમાદારો, તે પછી ભાલાવાળા, તે પછી નેકીવાળા ને પછી પોતે ને પોતાની આસપાસ પોતાના શરીર રક્ષકો અને છેવટે સીપાઈઓ. એ રીતે વરસમાં ત્રણવાર એટલે બે ઈંદ ઉપર અને હીજરીસન એસવાને દિવસે. એ રીતે ત્રણવાર નિજામની મુલાકાત લેતો, પણ બીજા પ્રસંગ ઉપર સાહારજંગ પોતાની ઝાડીમાં પોતાના શરીર રક્ષકો લઈ કાંઈપણ લાભકો ક્યાં સિવાય નિજામને મળવા જતો એ વખતે માત્ર તેની પાસે ૨૫-૩૦ સવારો રહેતા.

ઉપર મહેલા સાહારજંગના ચરિત્ર ઉપરથી માહુમ પડે છે કે એ દીવાન થયો ત્યારે નિજામના રાજ્યમાં અંધેર, ગડબાડ, તોફાન, હુંડ ચોરી તથા લોકોનું બેકેદપણું ધણું હતું. એ એણે ધીરજથી અને હીમતથી યુક્તિબંધ ધીરધીરે બધ પાડ્યું; ને દેશમાં શાંતિ કરી. એણે ૩૦ વરસ વગર હરકતે કારભાર કર્યો. તથા તેથી દેશ આખાદ, વેપાર બહોળો અને લોકો ધનવાન થયા. અને રાજ્યની ઉપજ તથા વસ્તી એ દીવાન થયો તે વખત કરતાં ત્રણ ગણી વધી. એ ઈન્સાફ કરવામાં ને જગાઓ આપવામાં ચામડીનો કે ધર્મનો તફાવત રાખતો નહોતો એણે પોતાના ધણીનું સાફ ઈચ્છી વરાડાંત માગી અંગ્રેજ અમલદારોનો કોપ પોતાને માથે વહોતી લીધો પણ ડગ્યો નહોતો. અરે પરમેશ્વર, અમારા ગરીબ દેશના દેશી રાજકારભારીઓ સર સાહારજંગ જેવા દૃઢ મનના, ધણીનું શુભ ઈચ્છનારા, નિર્ભય અને આગ્રહી ક્યારે ઉત્પન્ન કરીશ ?

૭૫૫.

ગુજરાતનાં કરારનાં મા

(રેવાકાંઠા એજન્સિસ.)

(ગતીક પૃષ્ઠ ૧૪૩ થી)

[ગાયકવાડ સરકાર પાસેથી વર્ષના રૂ. ૧૦૦૦ લાખ ધુનવાળી ખુંટી ઉપરનો સઘળો દાવો ઉઠાવી લેવાને કુચરીઆ વસાવાએ જે. પી. વીલોખી સાહેબને લખી આપેલું લખત. ચર્ચતર વહ પ સંવત ૧૮૮૧ તા. ૮ મી એપ્રિલ સન ૧૮૨૫]

નામદાર કંપનીના તાબાનાં, ગાયકવાડ સરકારના તથા રાજપીપલાની ગાદીના તથા હરકોઈ તાલુકામાં મારે શીસાદ અથવા હુંટકાટ કરવી નહીં; પણ હું સારી વર્તણૂકથી ચાલીશ. આ બાબત મારી સારી ચાલતું જમીનખત મેં સરકારને આપ્યું હતું. એ હજી કાયમ છે. ગાયકવાડ સરકાર તરફથી હાલ સોનગઢમાં ધુવાળીનો ખુટો એકઠો ઉધરાવાય છે અને તેમાં અડધી ભાગીદારી મારી છે. આ તકરારનું નકી કરવાનું કામ મેં સરકારને સોંપ્યું હતું, એ ઉપરથી સરકાર જે ઠરાવ કરે તે મારે કબુલ છે તે ઉપરથી સરકારે મોટી મહેરબાની કરી એ ખુંટીના અડધાના ભાગના બદલાના રૂ. ૧૦૦૦ વર્ષના ગાયકવાડ સરકાર પાસેથી લેવાને ઠરાવ્યું છે. એ ઠરાવ મહારી રાજપ્રુશીથી મહારે કબુલ છે. આજ પછી નામદાર કંપનીના, ગાયકવાડ સરકારના, રાજપીપલાના અને બીજા કોઈ પ્રગણાના મુલકમાં ચોરી કે ફાસાદ મહારે કરવી નહીં પણ નીરાંતથી રહેતું અને સરકારના હુકમ પ્રમાણે નોકરી બજાવવી. આ કબુલાતમાં કંઈ ફેરફાર પડે તો હું સરકારનો ગુન્હેગાર થાઉં અને તે ગુન્હા માટે સરકાર જે મહાફ વતન અથવા ગરાસ જતેત કરે તો હું તે ઉપરથી હાથ ઉઠાવું આ સરત સરકારની મરજી રાખવા મેં કરી છે, અને એ કબુલાત પ્રમાણે ચાલવા માટે, અને સારી વર્તણૂકનો ઉલ્લેખ લેવા માટે આગલી સારી ચાલના જે જમીનો આપેલા છે તે કાયમ છે; તે

મારે વારતે જવાબ આપશે અથવા મહારી પાસે જવાબ આપાવશે.

(સહી) વસવા કુચરીઆ ઉમેદ.

સાક્ષી.

(સહી) અમદુલાખાન બલોચી જમાદાર

ગાયકવાડ સરકાર તરફથી જે. પી. વીલોખી સાહેબે તીલકવાડાના મેવાસી બાજી દામી અને વજીઆ દામી પાસેથી લખાવી લીધેલું ફેલમમીન ખત ફાગણ સુદ ૧૪ સંવત ૧૮૮૧ તા. ૧૮ મી માર્ચ સન ૧૮૨૫.

સરકારની જાણમાં અમારી ગેરવર્તણૂક આવવાથી અમારા ઉપર લશ્કર મોકલ્યું હતું તેણે અમને સમ કરી છે. હવે સરકારની મહેરબાનીથી અમારાં ગામ ફરી વસાવી સરકારના હુકમ પ્રમાણે રૈયત માફ અમારે ચાલવાનો હુકમ થયો છે; તે હુકમ કબુલ કરી અમે અમારી રાજપ્રુશી અને અક્કલ હુશિ-આરીથી નીચે લખેલી કલમો લખી આપીએ છીએ.

કલમ ૧.

સરકારના મુલકમાં અમે રૈયત માફ વસીયું અને અમારું કામ બરાબર રીતે ચલાવીશું અને ચોરી કરીશું નહિ, અથવા ગાયકવાડ સરકારના મુલકમાં, નામદાર કંપનીના રાજ્યમાં, રાજપીપલા, છોટા ઉડેપુર, ગર, તથા બીજા કોઈ તાલુકાદારના મુલકમાં રહેનાર

કોઈ જોડે કંઈ ટોટો કરશું નહિ. હાલ જે સરકારનાં ચાણાં છે અને હવે પંજીને યશો તેના હુકમ પ્રમાણે અમે ચાલશું.

કલમ ૨.

તીવ્રકવાડના ગામની સરકારની જમાગંધી જે નીકળશે તે આપીશું. અને સલામી તથા બાપતી વર્ષો વર્ષના સિરસતા પ્રમણે આપ્યા ઉપરાંત મુલકના રિવાજ પ્રમાણે ઉપર વર્ષો જમીન ઉપર જે દર ખેસાડશે તે આપ્યા કરીશું.

કલમ ૩.

હવે મી. વીસેળીને ગાયકવાડના રાજ્યમાં તથા રાજપીપલા પ્રગણામાં રહેનારા લોકો ઉપર અમારો વાજખી હક, જમીન, અને માગતું હોય તેનો લખેલો કાગળ આપેલો છે. તપાસ કરતાં એમાંથી જેટલું સરકારની નજરમાં વાજખી આવે તેટલું અમને અથવા અમારા વારસોને પેઠી દર પેઠી કબુલ છે. આ ઠરાવ પ્રમાણે અમે ચાલીએ અને સરકાર અપાવે તેટલું અમે લેઈએ.

કલમ ૪.

કેટલા એક ગામોમાં અમે પૈસા ધીરી તે પેટે ગીરાસ લખાવી લીધેલો છે. અમે કબુલ કરીએ છીએ કે તે ગીરાસ ઉપર અમારો હક નથી અને અમારાં ધીરેલાં નાણાં તજવીજ કરી વાજખી નીકળે તેટલાં અપાવાને સરકાર જે ગેઠવણ કરશે તે અમારે કબુલ છે. એ બાબત આજથી સદગુ મામોના લોકો ઉપર અમારે કંઈ ટોટો કરવો નહી. લેણુ દેણુ બાબત ફરી તકરાર પડે તો સરકારને અરજ કરી સરકાર જે હુકમ કરે તે પ્રમણે ચાલવું. લોકો જોડે અમે બારોબાર તકરાર કરશું નહી અને સરકાર અપાવશે તેથી વધારે લઈશું નહી અથવા ગાગ ઉપર કંઈ ખરચ પણ પડવા દઈશું નહી.

કલમ ૫.

સરકારના તાલુકદારના ગામોમાં અમે ગેદવાજખી રીતે લીધેલી જમીન અને ગામો ન્યારે સરકાર હુકમ કરશે ત્યારે આપી દેઈશું. સરકારની રજા ધિવાય હવે

પછી કોઈ પણ પાસેથી ગીરાસ, પસાયતું, અથવા જમીન ગીરા રાખીશું નહી વેચાણ લઈશું નહી, અથવા બક્ષીસમાં લઈશું નહી.

કલમ ૬

ગાયકવાડ અને નામદાર કમ્પનીના મુલકમાં સુલેહના લંગ કરનાર લોકો, અને ફિતુરીઓ જોડે હમે વ્યવહાર રાખીએ નહી, તેમને બિતારો ન આપીએ તથા અમારા ગામમાં કોઈને આવવા પણ દઈએ નહી તેઓને ખાવાનું આપીએ નહી અથવા અપવા દઈએ નહી. અમારાથી બનશે તો તેઓને પકડીને સરકારના હાથમાં આપી દઈએ. એવા પ્રકારનાં માણસો જોડે અમારો વાજ છે એવું મતમ પડે તો સરકારનો જેટલો દાવો હોય તેની જવાબદારી અમે આપીએ અને તે વાતના ગુન્હેગાર અમે થઈએ. કોઈ ચોરની પગલી હમારા ગામમાં નીકળે તો અમે આગલે ગામ પહેચારી આપીએ અને ત્યાં તે સાબીત કરીએ નહીં તો ચોરેલો માત્ર, તથા ચોરને હાજર કરી આપીએ.

કલમ ૭.

ઉપર લખેલી કલમો પ્રમાણે અમે બરોબર ચાલીશું એવી સરકારની ખાતરી કરી આપવા માટે બાજુ દયગર આજ તારીખથી પાંચ વર્ષ સુધી લડાઈ દરામાં પોતાને ખરચે રહેવાનું કબુલ કરે છે અને તે દર પાંચ વર્ષના દરમિયાનમાં સરકારની ખાતરી થાય કે તે ઉપર લખેલી કબુલાત પ્રમાણે અમે ચાલ્યા છીએ, અને તેમાં કોઈ વાંધો કહાડ્યો નથી તો તે પછી સરકાર જે પ્રમણે હુકમ કરે તે પ્રમાણે અમારા ઝોળવાળાને છોડાવવાનો હુકમ કરે તે માથે મહડાવીએ. આ લખતમાં ઠરાવના મુજબ તે ઝોળમાં રહેશે.

આ પ્રમાણે કબુલાતની સાત કલમો લખાઈ છે તેમાં જે કંઈ આજ પછી વાંધો નીકળે તો સરકાર જે શિક્ષા દરાવે તે અમારે કબુલ છે. એ કબુલાત માટે અમારે વતન તથા ગીરાસ જમીનમાં છે. વડોદરા પ્રગણાના તંબુલગા ગામના રહેનાર રાવજીઆવા

એમલસીંગ બારેટ અમારી સારી ચાલના તથા અમને હાજર કરવાના ઉપર લખ્યા પ્રમાણે હંમેશના જમીન છે; તથા અમોદ કસબાના રાણા અએસીંગ અને વજીરીઆના રાઠોડ, સાહેબખાન તે બાબતના આડ જમીન છે. ઉપર લખ્યા પ્રમાણે તે લોકો ચાલશે તથા તેઓ અમને પણ ચલાવશે. અમારા ઉપરના દાવાના જવાબદાર તે છે માટે તે અમારી પાસે જવાબ દેવાવશે.

(સહી) બાઈ દાયમર

દા આમોદના ઠાકોરના મહેતા.

વિજુ એજન

,, એજન રાવજ બારેટ.

રાણા અએસીંગ દા. કારભારી મહેતા હરીરામ દયારામ તથા; રાણા કેસરીસીંગ સુખનશીંગ સાહેબખાન વજીરીઆના ઠાકોર,

ચાકાંકાના રહેવાસીઓ બેડે બ'દોળસ્ત થયો તે બાબતની ગાયકવાડ સરકાર તરફની યાદી

૧. પ્રગણાના રહેવાસી જમીનદારોની ટીપ નીચે પ્રમાણે -

૧. શીનોર પ્રગણામાં શીનોર તથા માંડવાના ત્રણ ગામ માંડવા, નંદુરીઆ, અને અડધું આણોદ.

૨. પ્રગણે સંખેડા, નસવાડીના ૧૨ ગામ અને ૪ તાખાના ગામો તથા આગર તેમા આગર તથા સીસાના.

૩. તિલકવાડાના પ્રગણાનાં નવ ગામો કુમાવી-સદારની યાદીમાં બતાવ્યા પ્રમાણે વજીરીઆ, ઓછાદ, સુરેસર, પલસાણી, પારા, બીલોરીઆ, નળીયા, બીલોદરા અને સીરાદ.

૪. પ્રગણા સાવલી આ પ્રગણાના કુમાવીમદાર મહેવાસી ગામનો રિપોર્ટ મોકલેલો નથી, પણ તેનો રિપોર્ટ આવશે ત્યારે જમીનદાર અને મહેવાસી ગામોને એ બંદોળસ્તમાં દાખલ કરવામાં આવશે; અને તેઓને પણ નીચેની પાંચ કલમો લાગુ રહેશે.

૫. દશ ગરાસીઆનાં ગામો જે દશ ગામ કહેવાય છે તે મહેવાસી જમીનદારોના તાખાના ઉપર જણા-

વેલા છ ગામો અથવા હાલ જે રહી ગયેલાં એવાં બીજાં તપાસનાં માલમ પડી આવશે તો તેવાં એટલે કે, જે સંઘર્ષાં ગામોએ લાંબો વખત થયાં જમીનદાર મારફત અસુક કરાવેલો આંકડો જમાબંદી આપ્યા કરી છે તેઓને માટે તેઓના હક્કનો અને તેઓના રાજ્યનો સારો બંદોળસ્ત રાખવા માટે નીચે લખેલી કલમો કબુલ થઈ છે.

કલમ ૧.

જે કસબામાં તલપદ તથા વાંટા જમીન બહુ-વામાં આવશે અને ધણી લાંબી મુદત થઈ જમીનદાર હસ્તે નક્કી કરાવેલો આંકડો આપવામાં આવ્યો હશે તો એમ સમજવું કે તલપદ જમીન ત્યાં હોવાના સબબથી કસબો સરકારનો છે.

કલમ ૨

કોઈ ગામમાં જમીનદારોએ ધણી કાળ થયાં જમીનમાં તલપદની જમીન ભેળી નાખી હશે તથા પાછલા જમાનાથી એક જ આંકડો જમાબંદી અપાઈ હશે એવું માલુમ પડશે તો તેવા કસબા મહેવાસી-ઓના કબજામાં થશે, અને હવે પછી તેઓએ શે દર ભરવો તે હાલની તપાસમાં નક્કો થશે.

કલમ ૩

કુમાવીસદારોએ જે ગામો જમીનદારોને ધર્મરે આપેલાં હોય અને તે કઈ પણ વાળખી હક શિવાય તેઓ રાખી બેઠા છે તથા તેની જમાબંદી કુમા-વીસદારના કરાવેલા આંકડા પ્રમાણે બરાબી હશે તો તે કસબાઓ ગરાસીઆના નહીં થાય પણ સરકારના થશે.

કલમ ૪

જે કોઈ કસબો ધણીજ લાંબી મુદત થયાં જમીનદારના કબજામાં છે, અને એવો કસબો તેના પૂર્વજોનો અથવા બીજા ગરાસીઆઓનો હતો ત્યારે તો એવી ધણી મુદતના કબજાના સબબથી તેને તે મંજૂર કરી આપવામાં આવશે; અને હવે પછી તેઓ શું જમા વસુલ આપે તે આ તપાસમાં નક્કી થશે.

દશમ પ

કોઈ કસબામાં જમીનદારની વાંટાની જમીન હોય અને નીસ આબીસ વરસ થયાં ઈનામમાં મળેલી તલમટની જમીન હોય તો એવી સનદો રજુ કરવાથી તે કસબો રહેવાસીઓના કબજામાં રહેવા દેવામાં આવશે. અને હવે પછી આપવાનો આંકડો હાલની તપાસમાં મુકરર થશે.

આ પ્રમાણે રહેવાસી જમીનદારોની જમાબંધીનો આંકડો પડશે. પણ અડધું ચાણોદ જે સરકારે કુમાવીસદારના હાથમાં આપેલું છે તે હાલ પ્રમાણે રહેશે. રહેવાસી ગામોની જમાનો આંકડો પડતાં ખરાબત બાબત વગેરે મળીને દશ વર્ષની સરાસરી ગણી દંમેશાં આપવાની ખંડણી કરાવવામાં આવશે. પણ એ દશ વર્ષમાં જે દુકાળ પડ્યો હોય અથવા શીસાદ ચાલ્યો હોય તે ગણાશે નહીં, કેમકે એ ગણીએ તો હવેના દુઃખના વર્ષમાં ઓછું કરવાની કબુલાત અપાય નહીં. આ પ્રમાણે સરકાર સાથે લખાણ કરી કારભારીએ આંકડો કરાવે.

ત્યારે કોઈ જમીનદાર ઘણીજ ગરીબાઈમાં આવી મુઠે ત્યારે સરકારને લખી જણાવી તેની જોડે પાંચ વર્ષનીજ શરત કરવી, તેમાં તેની શક્તિ પ્રમાણે થોડી ઘોડી રંકમ લેવી અને પાંચમા વર્ષથી વાજબી ખંડણી તેઓ ભરે. કદાચ કોઈ જમીનદાર એવો થઈ ગયો હોય કે, તેનો કારભાર ઉપલા કરાવ પ્રમાણે એક રીતે જાણવામાં આવે નહીં, ત્યારે કારભારીએ સરકારને લખી જણાવી સારામાં સારો વખત જોઈ ઉત્તમ ગોકવણ કરવી, ને હવે પછીને માટે નક્કી આંકડો કરાવે.

બદોબસ્ત કરવા પ્રમાણે લુદા લુદા પ્રગણાના રહેવાસી જમીનદારોએ પોત પોતાના ખાતાનાં કુમાવીસદારોને કાંઈ બાદ કર્યા સિવાય જમાબંધી ભરી આપવાના વર્ષો વર્ષ જમીન આપવા. પ્રથમ આખરદાર જમીનદારોનાં કાકોરી ગામે વજીરી, સીનોર, માંડવા અગર, નસવાડી, પલસોની અને દશ ગામ તથા પ્રીછ કોઈ પણ જગ્યા આખરદાર કાકોરના તાબાની

હોય તે બધી હાલના બંદોબસ્ત પ્રમાણે જેટલી જમાબંધી આપવાની હરે તે રેસીડેન્ટની મારફતે વર્ષો વર્ષ કુમાવીસદારને પહોંચાડવી.

ખીજું નાના રહેવાસી ગામડાંઓએ પોતાની જગા હાલના કરાવમાં કરેલી કુમાવીસદારને આપવી, અને કોઈ આપતાં વાર લગાડશે. તો કુમાવીસદારે એજન્ટને જાહેર કરવું અને તેની જોડે લખાણ કરી વસુલ કરી લેવું.

૨. રહેવાસીઓ જોડે કરારની શરતો થવાની તે નીચે પ્રમાણે.

૪. ગીરાસ, વાંટા, દાપું, રખાવા વિગેરેના નામોનો જમીનદારોનો પોતાના ગામમાં જે કંઈ હક હશે તે હાલ શિરસ્તા પ્રમાણે સરકાર તરફથી મળ્યાં જશે; તેમાં કંઈ વધારે થશે નહિ, અને કંઈ જુના અથવા નજીવા દાવા કહાડશે અને તે ગયા વરસોમાં મળેલા છે, એવો દાખલો નીકળશે તો તે બાબતની તબ્વીજ ચલાવવામાં આવશે. અને એજન્ટસાહેબ તેની પુરી તપાસ કરી નીકાલ કહાડશે, અને દશ વર્ષ ઉપરાંતનો દાવો કહાડશે તો સરકારને જવાબ આપવાની જરૂર નથી. અને જે જે ગામમાંથી જમીનદારને રખાવો મળે છે, તે તે ગામમાં તેણે બંદોબસ્ત રાખવાનો છે. અને કોઈ ગામમાં નુકશાની થાય તો દેશી રીવાજ પ્રમાણે નુકશાન તેને ભરી આપવું પડશે.

૫. રહેવાસી ગરાસીઓથી પ્રગણાના ગામોનો, રખવાળા બાબત થયેલો બંદોબસ્ત.

અ. ચોર અને લુટાડોઓને કોઈ રહેવાસીએ આશરો આપેલો નહીં, અને કોઈ જમીનદારના ગામના ચોરો, પ્રગણામાં લુટફાટ થા હુલ્લડ કરે અને તેથી નુકશાન થયું તો જે જમીનદારે આશરો આપેલો હશે તેની પાસેથી દેશ રીવાજ પ્રમાણે થયેલું નુકશાન ભરી લેવામાં આવશે. પણ ચોર લોકો તેની જમીનની હદપાર નીકળી ગયા છે તેવું તેનાથી પુરવાર થાય નહીં તો નુકશાન ભરી આપવી પડશે.

૫. હાલ ગીરાસને નામે નેટલા રૂપીયા જે પ્રમાણે નરી રાખવામાં આવશે તે બાબત રૈયત લોક ઉપર કંઈ પણ ભેર જીલમ થવો જોઈએ નહીં. અને રૈયતને કંઈ નુકશાન થયું તો તેના બદલો સખ્તાઈથી લેવામાં આવશે.

૬. જમીનદારોના ગામમાં કોઈ ગરાસીઆનો વાસ થઈ ચૂક્યો હોય છે તો તેઓની મરજીમાં આવે તો ગીરાસ રાણુવડીયા વેચાણ, પસાયતા વિગેરે જે હકો તેઓને મળ્યા જાય છે તે લેવા, પણ તે બદલને તે ગામે ઉપર ખોટાં ખોટાં લેખાં કાઢી ત્રાસ અને ખેદીલી ઉત્પન્ન કરવા દેવામાં આવશે નહિ, અને તેઓ તરફથી કોઈ ગામને નુકશાન થાય તો જે જમીનદાર તેઓને પોતાને ત્યાં રાખે છે તેણે તે ભરી આપવું અને ગુન્હેગારને સ્વાધિન કરવા પડશે.

૭. મહેવાસી ગરાસીઆઓને માંહે માંહે એક ળેજ સાથે ખાનગી લડાઈ કરવાનો આજ સુધી જે હીલત છે, પરંતુ તે હવે બંધ કરવો, અને સલા-લાળાં ગામેને નુકશાની એથી થવા દેવી નહીં. ળોકાની શાંતીમાં કંઈ ભંગ થયો તો તે વગર સગ્નએ નાંડી વળાશે નહીં.

૮. જમીનદારોના ગામોના હુલ્લખોર લોકો સારા ગામમાં જઈ હુંદકાટ કરે અને તેમાંથી કંઈ ટંટો થાય તથા તેમાં ગુન્હેગારોમાંથી કોઈ પડે તો પોતાના બચાવને માટે ફેશીય કરતાં જે કંઈ થાય તેના જવાબદાર ગામવાળા થાય નહીં અને તેઓ પાસેથી નુકશાની મગાશે નહિ.

૯. જમીનદારો પોતપોતાના ગામમાં મરજી આવે તેને રજપુત, કોળી અથવા બીજાઓમાંથી રાખે અથવા રજ આપે, અથવા તેઓને પસાયતાની જમીન કાઢી આપે અથવા પગાર આપે, અથવા ગામ વસાવવાને બીજા લોકો બોલાવે પણ તેઓ હુલ્લખોર લોકોને રજ આપી તેઓના દેશના છૂટ થયાથી રૈયતને નુકશાન થતું હોય એમ હોય તો એવા લોકોને રજ આપતાં પહેલાં સારી ચાલના બેવડા જમીન લેવાશે અને આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યા પછી

તેઓ ચોરી વિગેરે નુકશાન કરે તો જે જમીનદારની કસુરથી આમ થયું હોય તે બાબતનો જવાબ તેણે દેવો પડશે.

૧૦. પ્રગણાના ગામોના સીમાડા હાલ જે તેજ રહેશે અને જમીનદારના અને સરકારના ગામો બાબત કોઈ વખતે અથવા કોઈ જગાએ સીમની તકરાર પડે તો બંને બાજુની ફરિયાદની એજન્ટ સાહેબને જાણ કરવી. અને તે ખુબ વિચાર કરી નક્કી કરાવી આપશે. પણ જે તેઓ માંહે માંહે પંચાયત કરી સમજે તો એવી બાબતમાં તેણે હાથ ધાલવાની જરૂર નથી સરકારી કામો ઉપર જીલમ કે નુકશાન થવા દેવાં નહીં. અને કોઈ કામમાં સરકારી ગામની જમીન જમીનદારે દખાવી છે તો પાંચ દશ વરસમાંની વાત સાંભળવી નહીં. અને ફરિયાદ તથા દાવા હોય તે એજન્ટ સાહેબે સુકવવા.

૧૧. સરકારી પ્રગણામાં હાલ જે વાંટા મળે તે જમીનદારને નામે ચાલ્યાં કરશે ને તેઓના ઉપર તલપટ વિગેરેના સામા દાવા પેટે કંઈ પણ અડચણ કરવામાં આવશે નહિ પણ જે ગામે નેટલો વાંટો આપ્યા જાય છે તેટલો રીવાજ, દસ્તુર પ્રમાણે તેમણે આપ્યા જવો. ખેડાણમાંની જમીન બાબત અને સરકારી જમીનમાં ધારો ચાલતા વહીવટ પ્રમાણે આપવામાં આવશે અને બધી વાંટાની જમીનમાં ખેડુતો જે આપતા આવ્યા છે તે આપશે અને તેમાં વધારો કરવામાં આવશે નહિ, અને ગરાસીઆઓએ સરકારી ગામના મહેવાસીઓ પાસે તથા જમીનદારો પાસે તથા શાહુકારો વિગેરે પાસેથી કરજ કાઢેલું હશે તે બાબતમાં તથા તે પતાવવામાં અથવા મોટા ગુન્હાના દંડ બદલ તેઓ વાંટો અથવા વાંટાની ઉપજ કોઈને ત્યાં મુકશે તો તે મંજુર રાખવામાં આવશે અને કંઈ વાંધો લેવામાં આવશે નહિ. આગળ વહીવટના દાખલાઓથી કાયદા પ્રમાણે ગણવા, અને સરકારી કુમાવીરાદાર અથવા ગામડાના લોકોએ પેસ્ટર દશ વર્ષમાં જમીનદારોની જમીન દખાવી હોય તો તેના નફો બતાવવા ઉપરથી એજન્ટ સાહેબ સરકારમાં

લખીને તે આપવશે. અને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે કાઈ જમીનદાર ગીરાશ અથવા વાંટા સરકારની રૈયને લખી આપે અને હાલના હકદારોને અડચણ કરે તો તેની તપાસ એગ્રન્ટ સાહેબ કરી નીકાલ કરે.

૫. જમીનદારે પોતાના ગામોમાં રૈયત ઉપર પોતાનો અમલ ચલાવવો પણ તેઓ તરફથી આબરુદાર લોકોને, સાહુકારોને, તથા ખાલણોને જીલમ અથવા ગેરધ્ન-સાફ થાય તો વહિવટ પ્રમાણે તપાસ થઈ અદાવત કરવામાં આવશે.

૬. જ્યારે નર્મદા નદીવાને સરકારની સ્વામી જાય ત્યારે શિરસ્તા પ્રમાણે નજરાણું તથા તંયારી જમીનદારોએ કરી મુકવી પણ કાઈની હાલત નબળી હોય તો સરકાર તે ઉપર વિચાર કરી થોડું માગશે.

૭. વેચાણ, પસાયતાં વગેરે નામે સરકારની મંજૂરીયત વિના જમીનદારે હવે પછી જમીન રાખવી નહિ. મેવાસી ગરાસીઓએ તોફાની લોક છે અને તેઓની સંખ્યામાં ઘટાડો કરવો જરૂરનો છે આ વાત સરકારના તરફથી ગામોમાં જાહેર કરવી.

૮. ખાલણ, ભાટ વગેરે બીજા ધર્મના લિખા-રીઓ બાબતનાં પસાયતા તથા ધર્મોદા જમીનદારની મરજીમાં આવે તો સાધુ રાખે અથવા બંધ કરે. એ બાબતમાં પોતાના ગામમાં તેઓ મરજી મુજબ કરવાને સ્વતંત્ર છે, પરંતુ ધર્મોદા ખાતે અસહનો કબજો રાખેલા હોય તે તેઓથી લઈ લેવાશે નહિ.

૯. આંણોદના ધણા બાલણો અને બીજા વેપારીઓ ડુંગરોમાં લાકડાં કાપવાને માણસો મોકલે છે. અને તે લાકડાં કાપીને ત્રાપા બાંધી નર્મદામાંથી આણે

છે; તે લાકડાં ઉપર મેવાસીઓએ દરતુર કરતાં વધારે દાણ લેવું નહિ; કેમકે વધારે દાણ લેવાય તો, લક્ષ્મ આવે નહિ. અને તેથી આ સરકારને નુકસાન થાય તે માટે મેવાસી જમીનદારોએ આ વિષે સાવચેત રહેવું.

૧૦. ખરાબત સુદ્ધાં દરેક જાતની મુલકગીરી, રેવાકાંઠામાં એકેક વર્ષને આંતરે બાબતીની લેવામાં આવે છે. તેની જમાબંધીનો એક આંકડો હમેશનો લોકોએ આજ સુધી આપેલો છે, તે ઉપર ફરિયાદોમાં આવશે. આ વિશે લખેલા દાખલા છુટા આપવામાં આવશે.

૧૧. કાંઈ મેવાસી જમીનદારને સંતતી ન હોવાથી દત્તક લેવાની મરજી હોય તો શાસ્ત્ર પ્રમાણે તે લે અને દરતુર પ્રમાણે સરકારમાં નજરાણું આપે અને કાંઈ જમીનદાર મરી ગયે તેની નજીકનો અથવા દૂરનો સગો વારસ થાય તો ચાલતા રીવાજ પ્રમાણે તે વાત સરકારમાં જાહેર કરવી.

૧૨. સાવકી પ્રગણું મીર અમીનુદ્દીન હુસનખાનને રીસાલાની જગીરમાં આપેલું છે તથા તિલકવાડા પ્રગણું રામરાવ આનાજીને પાયગા પેટે જગીરમાં આપ્યું છે. તે બન્ને પ્રગણાં વિશેષ કારણસર સરકારે દુમાલમાં આપ્યાં છે. આ અદાવત થવાથી જગીરદારોની મરજી અદલ બદલ કરવાની હશે તો તે સાંભળવામાં આવશે નહીં. આબરુદાર જમીનદારોએ પોતાની ખડણી રેસીડેન્ટ માર્કેટ જમીનદારોને આપવી અને હલકા મેવાસીઓએ દરાવ માર્કેટ એગ્રન્ટને હવે પછી આપવી.

(અપૂર્ણ)

દેશી રાજ્યોના બંધારણનો સવાલ.

(મળેલું)

અત્યારે દેશી રાજ્યોમાં બંધારણીય સુધારા આપવાની સર્વત્ર પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે. ઇન્દોર, પતીયાલા વગેરે રાજ્યોએ બંધારણીય સુધારા દાખલ કરવાને માટે સમિતિઓ નીમી છે. કાઠીઆવાડમાં રાજકોટ રાજ્યમાં તો એવી સમિતિને હિંદી સરકાર તરફથી ના. વાઈસરોયની સંમતિ મળી ગયા જેવું થયું છે, એટલુંજ નહીં પણ એમ માનવામાં આવે છે કે મહાત્મા ગાંધીજીએ એનો મુસદ્દો પણ (જેમ ઓળખે છે એમણે ધડ્યો હતો તેમ) તૈયાર કર્યો છે. અત્યારના યુગબળના પરિણામે રાજ્યોના વહીવટ અત્યાર સુધી જેમ ચાલ્યો આવ્યો છે તેમ ચાલવાનો અશક્ય છે. સિવાય કે રાજકર્તાઓ અને એમનો અધિકારી વર્ગ આદર્શકારક ત્યાગદત્તિ દેખાડનાર પોતાનું વર્તન રાખે. તેઓ પોતાની જરૂરીઆતો ઓછી કરી નાંખે, દોડમમ અને જાહોજલાલી ઓછી કરે, સત્તાના તોર કરતા સેવાનો તોર રાખે અને પોતે લોકોના સેવક છે એવા ખરા જ્ઞાનથી વર્તે. સર્વત્ર આવી માન્યતા પ્રસારવી એ મનુષ્ય-સ્વભાવથી વિરૂદ્ધ છે અને એટલા માટે અમને લાગે છે, કે દેશી રાજ્યોના બંધારણની એવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ કે જેથી નરેશતંત્રની અવિચ્છિન્નતા સચવાય અને લોકોને પણ રાજ્યતંત્રમાં પોતાની જવાબદારી છે એવું જ્ઞાન રહે, તેમ જ બંધારણીય વ્યવસ્થા એવી પણ જોઈએ કે લોકોને શક્તિશાળી હોય તો ક્રમે ક્રમે તેઓ પોતાના ઉપર વિશેષ જવાબદારી લેતા જાય, અને જે તેઓમાં મતભેદ, સ્વાર્થોદ્વિત્તિ અને પરસ્પરનાં રાગદ્વેષ હોય તો અત્યાર સુધી ચાલ્યા આવેલા નરેશતંત્રમાં છિન્ન-ભિન્નતા દાખલ ન થઈ જાય.

દેશી રાજ્યની પ્રજામાં “જવાબદાર રાજ્યતંત્ર” એ શબ્દ પ્રચાર પામ્યો છે. થોડા દિવસો પહેલાં

અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીમાં કૌંસીલર મિ. જડાવાલાએ પોતાના બાપણમાં મ્યુનિસિપાલિટીએ રચનાત્મક કાર્ય પરંવે લક્ષ આપવાનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો ત્યારે બીજા સભ્ય ગૃહસ્થે રચનાત્મક કાર્ય શબ્દનો તેમને અર્થ પૂછ્યો ત્યારે મિ. જડાવાલાએ કહ્યું કે “રચનાત્મક કાર્ય એટલે રચનાત્મક કાર્ય” આ પ્રમાણે “જવાબદાર રાજ્યતંત્ર” શબ્દનો અર્થ થતો એમ લાગે છે. આમ જનતામાં મોટો ભાગ ખેડુતોનો છે. તેઓ પણ “જવાબદાર રાજ્યતંત્ર” મળવું જોઈએ એમ કહે છે પરંતુ ભાગ્યેજ કોઈ એનો થોડો ધણો શબ્દાર્થ સમજે છે. અને ખેડુતો તો નહીંજ.

અમને લાગે છે કે શબ્દોના અર્થ તરફ લક્ષ ન આપતાં દેશી રાજ્યોની પ્રજા અને તેના નરેશોનું તેમજ એમના ભાષાત વગેરેનું દિલ સચવાય એ રીતે બંધારણનો મુસદ્દો જ્યાં જરૂરીઆત હોય ત્યાં તત્કાલ તો ધડાવો જોઈએ. મોટાં રાજ્યો આવાં બંધારણ ધડે તો તે યોગ્ય છે. નાનાં રાજ્યો માટે આવા પ્રકારનું બંધારણ ખરચાળ અને તેઓ ન પહોંચી શકે એવું છે. તેઓનું ક્ષેત્રફળ, વસ્તી અને આબજ ઓછાં હોય છે એટલે ત્યાંના અધિકારી વર્ગને કે નરેશને પ્રજાનો અંપર્ક સહજ પ્રાપ્ત છે. અને તેથી તેઓ પ્રજાની ફરીઆદો ઉપર સત્ત્વર ધ્યાન આપી તેનું તત્કાલ નિવારણ કરી શકે છે. એટલે તેઓએ તો બંધારણીય પ્રશ્નમાં પડ્યા કરતાં સારી રીતે રાજ્ય ચલાવવાની દૃષ્ટિથી આ પ્રશ્ન વ્યક્તિગત રીતે વિચારવો એ યોગ્ય છે. અને અત્યાર સુધીમાં જે નાનાં રાજ્યોએ આમ વ્યક્તિત્વના ધોરણે કામ નથી કર્યું તે રાજ્યોના વહીવટમાં રાજકોટની માફક એક નહીં તો બીજી રીતે મુશ્કેલી ઉભી થઈ છે એવી અમારી માન્યતા છે. છતાં પણ કોઈ રાજ્યને આ

સંબંધી વિચારણા કરવાની આવશ્યકતા લાગે તો તેણે પોતાના કારોબારી તેમજ ધારાધોરણને લગતાં વહીવટી કામોની ગોઠવણ એવી રીતે કરવી જોઈએ કે જેથી એક બાબત નરેશ અને અધિકારી વર્ગ અને બીજી બાબત લોકમંડળના સભ્યો સામસામા વારંવાર સંઘર્ષણમાં ન આવ્યા કરે. બે હિંદુસ્તાનમાં ફેરવલ સરકાર સ્થાપન થાય તો તેમાં દેશી રાજ્યોએ બળવું પડશે એટલે અત્યારથીજ દેશી રાજ્યોનાં યંધારણ એવા ઘડાય એ ઇષ્ટ છે કે ફેરવલ સરકાર સાથેના સંબંધોને તે યંધારણ અનુસરતાં હોય અને ના. વાઈસરોયે બ્યપુર, નેધપુર વગેરે સ્થળોએ પોતાના ભાષણોમાં કહ્યું છે તેમ લોકો પોતાની ફરીઆદો યોગ્ય રીતે રજુ કરી શકે એવું સાધન એમને સદજ પ્રાપ્ત થાય.

દેશી રાજ્યોમાં કમરઘાઁ સુધારાએ સફળ થશે, એમ લાગે છે. એટલે જ્યાં સુધી રાજ્યના કારોબારી અધિકારીઓ અને પ્રજાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી સંસ્થાને એક બીજા ઉપર વિશ્વાસ ન બંધાય ત્યાં સુધી રાજકર્તાઓ, જે બેની વચ્ચે મધ્યસ્થ તરીકે રહેવું જોઈએ. એટલુંજ નહિ પણ રાજકર્તાની “વીટા” છેવટનો જ હોયો જોઈએ અમેરિકાના યંધારણમાં ‘વિટા’ ને જૂ બહુમતિથી ઉઠાડી દેવાની ગોઠવણ છે એવી કોઈ પ્રકારની ગોઠવણ દેશી રાજ્યોના યંધારણમાં “વીટા”ની સામે હોય એ જેમ ઇષ્ટ નથી તેમ શક્ય પણ નથી. રાજ્યમાં જે ધારામંડળો સ્થાપવામાં આવે એ મંડળોને બે કે ધારાઓ ધરાવતી સત્તા આપવામાં આવે પરંતુ (૧) ઓર્ડોનન્સો કાઢવાની સત્તા, (૨) કદા અને નાણાં સંબંધી પ્રશ્ન (૩) રાજ્યનીતિનું ધોરણ અને ચાલુ વહીવટમાં અંકુશ રાખવાની સત્તા નરેશના હસ્તક રહેવી જોઈએ. જે ધારામંડળો રચવામાં આવે તેમાં બે સુંદરણીનું તત્ત્વ એકદમ વિસ્તૃત પ્રમાણમાં દાખલ કરી દેવામાં આવે તો રાજ્યસત્તામાં જ પક્ષો પડશે અને પક્ષ નીતિથી કારબાર ચલાવવાની દેશી રાજ્યોમાં ફરજ પડશે; જે નીતિ હમેશાં લોકાપકારક નથી. ઉપર પ્રમાણે કરવાથી ધારામંડળોનાં કામકાજમાં બની શક્યા પ્રમાણે વિરોધ નીતક અસર રહ્યા કરશે. કારણકે એ મંડળોને પ્રત્યેક સભ્ય પક્ષના

નિયમે નહીં પણ દરેક પ્રશ્નની ચોંચતાના ધોરણે તેનો વિચાર કરશે. જ્યાં સુધી લોકોમાં સર્વધર્માત્મ કેળવણીનો પ્રચાર ન થાય ત્યાં સુધી પક્ષની રચના પ્રજાને હાનિકારક છે. અને એટલા માટે કારોબારી વહીવટ ઉપર દરેક દેશી રાજ્યમાં સીધી દેખરેખ સ્થાવી અધિકારીવર્ગ મારફત રહે એ જરૂરનું છે.

રાજકર્તાની ઇચ્છા હોય ત્યાં સુધી રહે એવું કાયમી કારોબારી મંડળ હોય એવી યંધારણમાં ગોઠવણ થવી જોઈએ. અને આ યંધારણના બધા સંબંધો પોતાના હોદ્દાની રૂએ ધારાસભામાં સ્થાન ધરાવનારા હોવા જોઈએ. વળી તેઓ મીધા રાજ્ય પ્રત્યે જવાબદાર રહે એ તંત્રની સુગમતા અર્થે ઇચ્છવાજોઈ છે. અને તેથી તેઓ ધારામંડળના સમગ્ર વિચારોને ચોંચ સ્વરૂપમાં રાજકર્તાની આગળ મૂકી શકે અને તેમાં જે અમલ કરવા યોગ્ય હોય તેનો તત્કાળ અમલ કરી શકે. કેટલાંક રાજ્યોમાં દ્વિસાસન પદ્ધતિ (Dyarchy)નું ધોરણ દાખલ કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાં પણ તેઓ મુંદાપેશા હોય તોપણ પ્રધાન મંડળના સભ્યો શરૂઆતમાં રાજકર્તાને જ જવાબદાર રહે એ ઇચ્છવાજોઈ છે. તેમ ધારા મંડળની કોઈ લઘામણુનો સ્વીકાર કે અસ્વીકાર કરવાનું તેમને—જે કે તેઓ ધારા મંડળમાંના હોય છતાં પણ—સ્વાતંત્ર્ય રહેવું જોઈએ. રાજ્યસત્તા વહીવટમાં આ પદ્ધતિ ઇષ્ટ છે. અને રાજ્યનીતિના નવા પ્રયોગ માટે ઉપયોગી પણ છે તેમ પ્રજાને તેથી અવિવ્યમાં લાભ છે.

રાજ્યનાં કારોબારી કામોનું સંચાલન અને તેની વ્યવસ્થા રાજકર્તાઓ નિયુક્ત કરેલા કારોબારી મંડળ હસ્તક રહેવી જોઈએ. કારોબારી બાબતો બે વિભાગોમાં વહેંચી નાખવી (૧) જેમાં કેવળ રાજકર્તા, એના મંત્રી મંડળની સલાહને ઉપયોગી લેજે પણ તે સંબંધી સ્વતંત્ર રીતે એ પોતે જ નિર્ણય કરે. આવી બાબતો (જા) સાર્વ ભોમસત્તાના અંગના—સાર્વભોમસત્તા સાથેના અને બહારના સંબંધો, (બ) જે રાજ્ય ફેરવેલમાં જોડાયું હોય તો જે વિષયોમાં જોડાયું હોય તે વિષયોને લગતા વહીવટની બાબતો (ક) પ્રાંતિક બાબતો

સાથેના રાજ્યના અંબે (જ) ને શીડરલ વિષયોમાં રાજ્યો. જોડામાં ન હોય તેના વહીવટની બાબતો, તેમ શીડરલ વિષયોમાં રીડરવેશન રાખીને જોડામાં હોય તેવી બાબતોનો વહીવટ અને (ક) બંધારણ પ્રમાણે ધારામંડળની મર્યાદામાં કે એના અંકુશ નીચે ન આવતી હોય એવી બાબતો સંબંધી નિર્ણય કરવાની રાજકર્તાને સ્વયંસત્તા રહેવી નોંધે. જેમાં રાજકર્તા (ખ) ના સંબંધમાં તાબના પ્રતિનિધિને અને (ગ)ના સંબંધમાં શીડરલ સરકારને જવાબદાર રહેશે. સિવાય કોઈ બંધારણમાં રાજકર્તા, ધારામંડળના સીધા સંપર્કમાં આવે એવી ગોઠવણ કરવી હાનિકારક છે. બંધારણના સવાલોથી અને વહીવટથી રાજકર્તા અલગ રહે એજ લાભપ્રદ છે.

ઉપરાંત (ક) (જ) અને (ક) ને લગતા વિષયોનો વહિવટ રાજકર્તાને જવાબદાર હોય એવા કારોબારી અધિકારીઓ મારફત ચલાવવાની બંધારણમાં ગોઠવણ કરવી નોંધે. આવી ગોઠવણથી રાજ્યના રાજ્યની બહારના અંબે સુરક્ષિત અને મીઠાશબ્દો રહે છે. અને ધારામંડળોમાં એ વિષયો વિવાદના વિષયો બનતા નથી જેઓ કારોબારી અધિકારીઓ હોય તેઓને ધારામંડળમાં સ્થાન આપવાની જરૂર છે. એથી એમના અનુભવનો લાભ ધારામંડળના સભ્યોને મળે છે. ધારા મંડળમાં જે નિર્ણયો થાય અને જે કારોબારીઓ ઉપર કાયદેસર બંધનકર્તા હોય તેનો અમલ કરવો નોંધે પણ જે ભલામણના રૂપમાં હોય એવી બાબતો રાજકર્તા આગળ વિચારણા અર્થે રજુ કરવી. આ ભલામણો જે અયોગ્ય હોય તો તેનો અસ્વીકાર કરવાને રાજકર્તા વતી કારોબારી અધિકારી સ્વતંત્ર સત્તા ધરાવતા હોવા નોંધે.

કારોબારી અધિકારીઓ ધારા મંડળોમાં હોવાથી એક બીજાને લાભ એ છે કે તેઓ મંડળના સભ્યો આગળ રાજ્યનું દૃષ્ટિબિંદુ યથાર્થ રીતે રજુ કરી શકે છે. અને એમને ઉતાવળથી નિર્ણય કરતાં અટકાવવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ કોઈ પણ અંબેગોમાં કારોબારી તંત્રની વિરૂદ્ધ ધારા મંડળનો અભિપ્રાય બંધાઈ જાય તો અથવા કોઈ મતભેદની બાબત ઉપસ્થિત થાય તો

એવા દરેક પ્રમંચે છેવટમાં રાજકર્તાનો નિર્ણય મેળવી શકાય એવી બંધારણમાં ગોઠવણ હોવી નોંધે. હિંદુસ્તાનમાં લગભગ સર્વત્ર પ્રજાનાં સામાં દિવો રાજકર્તા સમજતા હોય છે, કારણકે હરકોઈના કરતાં રાજ્યમાં અંગત સ્વાર્થ તેઓનો સવિશેષ છે. એટલે આવી ગોઠવણ અવકારપ્રદ થઈ પડે એમ લાગે છે. અમેરિકાના તંત્રમાં આવાજ પ્રકારની ગોઠવણ છે. ત્યાં કારોબારી તંત્ર અને ધારામંડળ વચ્ચે ન્યારે વિરોધ થાય છે. ત્યારે બંધારણમાં ત્યાંના કાયદામાં કોઈપણ એવી રીત નથી કે સુપ્રિમ કોર્ટ સિવાય બહારનાં કોર્ટ બેઠા દરમિયાનગીરી કરી શકે. આ કોર્ટ એ અમેરિકામાં સર્વોપાર નિર્ણયાત્મક સંસ્થા છે.

દેશી રાજ્યના બંધારણમાં રાજ્ય અને એની આવી એકાદ ન્યાયીક કૌંસીલની રચના કરવામાં આવે તો તે લોકોપકારક થાય એમ લાગે છે. આ કૌંસીલના સભ્યો ઉચ્ચ પ્રવિણતા સંપન્ન, રાજકર્તા તરફ લક્ષિતવાળા અને ખાનદાન ખવાસના હોવા નોંધે. એમના મતને રાજ્યે પણ વિચારણીય ગણવો નોંધે. અને ન્યારે આ લોકોચી પોતાનો મતભેદ થાય ત્યારે રાજ્યે પ્રજાશક્તિનું માપ કયાં સુધી પહોંચે છે એ સમજી લેવું નોંધે જે બુના વખતમાં રાજ્યો પોતાની અંતરંગ સલામાં આવા ગૃહસ્થાની હાજરી આવશ્યક માનતા અને તેની સામે રાજકર્તાની ખુદ્દા દીલથી ચર્ચા કરતા હતા.

બંધારણનો એક અગત્યનો ભાગ ન્યાયસત્તાને લગતો છે. ન્યાયનું સમગ્ર કામ ધારામંડળથી તેમજ કારોબારી વર્ગથી સાવ સ્વતંત્ર રાખવું નોંધે. ન્યાયને લગતો વિભાગ ચાલુ નોકરીના ધોરણે નહીં પણ ઉત્તમતાના ધોરણે ચલાવવો નોંધે. અને તેનું બંધારણમાં પણ એવીજ રીતનું સ્થાન હોવું નોંધે. સિવાય બંધારણમાં રાજ્યની નાણાં પ્રકરણી બાબતો પરત્વે સાવચેતી ભરી ગોઠવણ થવી નોંધે. ઉમાક્ષીમાં લોકોના ચોક્કસ ભાગને પોતે રાજ્ય ચલાવે છે એવું બાન થાય છે પરંતુ તેના અંગતી નાણાં પ્રકરણી જવાબદારી સ્વીકારવા તેઓ રાજ્ય ખુશીથી

તંધાર નથી હોતા કારણ કે તેમની હયાતીનો આધાર સામાન્ય જનતાની રાજપ્રીતિ ઉપર હોય છે. તેઓ જેટલી સહેલાઈથી નાણાં ખર્ચી શકે છે એટલી સહેલાઈથી તેઓ ઉત્પન્ન કરવાના ઉત્સાહી નથી હોતા. એટલે આર્થિક જવાબદારી છેવટે તો કારોબારી તંત્ર ઉપર અને રાજકર્તા ઉપર જ આવે છે. એટલા માટે રાજ્યની આવકમાંથી બચત રકમ, રાજ્યનાં ફંડો, ગમીનગીરીઓ, રોકડ રકમ, ધર્મોદાર ટ્રસ્ટો, રાજ્યનું રીઝર્વ ફંડ, ઈનામ, બક્ષીસ વગેરે નાણાં પ્રકરણી બાબતો પરત્વે બંધારણમાં એવા પ્રકારની ગોઠવણ કરવી જોઈએ કે જેથી તેની હયાતીને ક્ષતિ ન પહોંચે. જાપાનના બંધારણમાં એટલા માટે જાપાનની માલિકી રાજકર્તાની ગણવામાં આવી છે તે અર્થસૂચક છે. રાજકર્તાએ કે એમના પૂર્વજોએ જે વચનો આપ્યાં હોય, રાજ્યમાં જે પ્રથા પરંપરાથી ચાલી આવી હોય, રાજકુટુંબના પરસ્પરના સંબંધો અને બીજાઓ સાથેના વ્યવહારિક સંબંધો, એમના હક્કો અને દરજ્જા સંબંધી પણ બંધારણમાં પુખ્ત વિચારણા કરવાનું જરૂરનું છે. જેથી બંધારણની રચના એવા પ્રકારની થાય કે દરેક પક્ષના અને વિચારના સમૂહને

બહુ મતિવાળા તંત્રમાં પણ સલામતીની ખાત્રી રહે અને રાજ્યમાં આંતર ક્ષણને સ્થાન ન રહે.

નાંધ.

દેશી રાજ્યોને સામાન્યતઃ ઉપયોગી થાય એવું એક બંધારણ જો સરકાર તરફથી કે નરેન્દ્ર મંડળ તરફથી માગદર્શક તરીકે તંધાર કરવામાં આવે અને તે દરેક રાજ્ય ઉપર ગાંઠેર રીતે નહીં તો ખાનગી રીતે પણ વિચારણા અર્થે મોકલવામાં આવે તો અમને લાગે છે કે સ્થાનિક સંયોગો અને ઘિયતિ પરત્વે ઉપયુક્ત થાય તેટલું તો તેમાંથી રાજ્યો જરૂર ગ્રહણ કરે. વળી એથી બીજો લાભ એ થાય કે આખા નરેન્દ્ર મંડળનો એ બંધારણને ટેકો હોવાથી તે સામે નિરર્થક થતા વિરોધોમાં બળ રહે નહીં અને લોકશાસનના સિદ્ધાન્તનું અનુગામી ઓછામાં ઓછું પણ ચોક્કસ ધોરણ સ્વીકારવાની રાજ્યોને ફરજ પડે. બંધારણનો આવો એક મુસદ્દો વિગતસર રીતે “દેશી રાજ્ય”ના આવતા અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

તંત્રી.

રાજકોટ પ્રકરણને લગતો પત્રવ્યવહાર

(સરકાર વલ્લભભાઈનું નિવેદન)

રાજકોટ રાજ્યામલની લડતની સુખદ પૂર્ણાકૃતિ યદ્ય લાગતી હતી પણ ઘણી જ દિલગીરીપૂર્વક તેની ફરી સંસ્થાપત કરવાની હાકલ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે એ વાતનું મને હું કુ.બ છે. છતાં રાજની પ્રતિષ્ઠાની તેમ જ રાજકોટની પ્રજાના સ્વમાનની રક્ષા ખાતર લડતને ફરી શરૂ કરવાનો ધર્મ યદ્ય પડ્યો છે.

જાહેર પ્રજાને સ્મરણ હશે કે રાજકોટ રાજ્યના

અંગેમાં તા. ૨૬-૧૨-૩૮ને રાજ જાહેર થયેલું સમાધાન (પરિશિષ્ટક) તા. ૨૫ ની સાંજે તથા રાતના લગભગ આઠ કલાક મુધી રાજકોટ કોઠારસાહેબ અને સર પેટ્રીક કેડલ, શ્રી. માણેકલાલ પટેલ તથા શ્રી. જોગનપુત્રા જોડે ચાલેલી અને રાતના પોણા બે વાગે પૂરી થયેલી વાટાઘાટને પરિણામે યદ્ય હવે સમાધાન ને દિવસે કોઠારસાહેબે અને નીચે મુજબની લેખી માદી આપી હતી :

અમરસિંહજી સેક્રેટરીઅટ
રાજકોટ રોડ, ૨૬-૧૨-૩૮.

એવું કહ્યું કરવામાં આવ્યું છે કે આજે રાત્રી
તરફથી કરવામાં આવેલી જાહેરાતની કલમ ૨ જીમાં
જણાવેલી કમિટીના સાત સભ્યો સરદાર વલ્લભભાઈ
સૂર્યવંશી અને તેમની નીમણુક અમારે કરવાની છે.

(સહી) ધર્મેન્દ્રસિંહ

હાકોરસાહેબ, રાજકોટ

અહીં યાદ રાખવું જરૂરનું છે કે રાજકોટના
સમાધાનની વાટાઘાટ કરવા હું હાકોરસાહેબના આમં-
ત્રણથી ગયો હતો. (પરિશિષ્ટ ૪) સમાધાન પછી
થોડા દિવસમાં સર પેટ્રીક કેંડલ પોતાના ઓદ્ધામથી
નિવૃત્ત થયા, જેનાં કારણે તેમણે જણાવ્યાં છે.
(પરિશિષ્ટ ૫)

મારે ઘણા ખેદપૂર્વક કહેવું પડે છે કે જેમણે
હાકોર સાહેબનું લૂણ ખાધું છે એમણે જ એમની
ભારે કુસેવા કરી છે. આવા સલાહકારોમાં દરબાર
વીરાવાળા સૌથી નપાવટ નીવડયા છે, જેમણે રાત્રીને
પાંચમાલ કર્યું છે અને જાનાનક ગેરવહીવટથી રાત્રીની
તીજોરી તળિયાઝાટક કરી છે. જેમાંથી હાકોર ઇચ્છે
તોપણ કેમે છૂટી શકે નહિ. દ. વીરાવાળાએ જ
સર પેટ્રીક કેંડલને આપ્યા. પણ વીરાવાળા જ
રાત્રીના રાહુ છે એમ જાણતાં સર પેટ્રીકે આવતાવેત
એજન્સીની મદદથી એમને રાત્રીમાંથી હાકોર ક્યાં
આ પછી દરબાર વીરાવાળા આવા દીવાનને સાંખે
તેમ નહોતું; છતાં પોતે રાજકોટમાં કામના છે એ
ગુમાન રાખીને ન આપ્યા હોત તો સર પેટ્રીકને
કદાચ રાજકોટ છોડના વખત ન આવત.

દરબાર વીરાવાળાને દેશવટો મળ્યો છતાં બગસરા
બેઠાં એણે રાજખટપટ ચાલુ રાખી. તેમના દોકરા
બોજવાળા અને ભાગિજી વાલેરાવાળા તો હજી રાજ-
કોટ હાકોર સાહેબ પાસે જ છે. પોતે સમાધાન નહિ
ચટકાવી શકે એમ લાગતાં જ દરબાર વીરાવાળાએ
મિત્રનો સ્વાંગ ધર્યો અને સમાધાનમાં મદદગાર બન-
વાનો દેખાવ કર્યો. સર પેટ્રીક રાજકોટ છોડવાની

તૈયારીમાં હતા એવામાં દરબાર વીરાવાળા, પાછા
રાજકોટ પહોંચ્યા અને પોતાની કારવાહીઓ શરૂ
કરી, જે હજીએ ચાલુજ છે. રેસીડેન્ટ તથા પોલી
ટીકલ એજન્ટની યાદીઓમાં આનો પુરાવો છે.
(પરિશિષ્ટ ૬ અને ૭)

સમાધાનની શરતો મુજબ નીમવાની કમિટી ઉપર
સાત સભ્યોનાં નામો લગતતા સંચાલકો જેડે મસલત
કરી પસંદ કરતાં અને સૂચવતાં મને થોડા દિવસ
વીત્યા તા. ૪-૧-૩૯ને રાજ મેં નીચેનાં સાત
નામો મોકલ્યાં.

૧. શ્રી. પોપટલાલ ધનજીભાઈ માલવિયા.
૨. શ્રી. પોપટલાલ પુરુષોત્તમ અનંડા.
૩. મુકાં વલીજી અબ્દુલઅલી
૪. દાકતર ડી. જે. ગળ્ગર,
૫. શ્રી. જમનાદાસ ખુશાલચંદ ગાંધી.
૬. શ્રી. પ્રજ્ઞલાલ મયાસંકર શુક્લ
૭. શ્રી. ઉછરંગરાય નવલસંકર દેબર.

આ પછી સમિતિ નિમાયાની જાહેરાત વગર
વિલખે થવી જોઈતી હતી. પણ દિવસો વીત્યા છતાં
કશું થયું નહિ. દરમ્યાન તા. ૨૮ મી ડીસેમ્બરે
રેસીડેન્ટ તથા હાકોર સાહેબ અને તેમની કાઉન્સિલ
વચ્ચે મંત્રણા થઈ. આ મંત્રણાની તે વેળાએ હાજર
રહેલા એક જણે લીધેલી સત્તાવાર નોંધ મારી પાસે
છે. આ પ્રસંગે રેસીડેન્ટે કોંગ્રેસ તથા મારા વિષે
કાદેલા ઉદ્ગારો વાંચવા લાયક છે. શરૂઆત સમાધાન
વિષે તેમજ કોંગ્રેસ તથા મારે વિષેનો અણગમો
વાતચીત દરમ્યાન તે છુપાવી શક્યા નથી.

એમ જણાય છે કે હાકોર સાહેબે પોતાની પ્રત્યે
આપેલી જોગાધરીનો ભગ કરાવવામાં રેસીડેન્ટ તથા
દરબાર વીરાવાળા જ જવાબદાર છે. હાકોરસાહેબે મને
મોકલેલા આજ્ઞારના કાળગમાં દરબાર વીરાવાળાનો
હાકોરસાહેબ ઉપરનો પ્રભાવ રપ્પટ જણાઈ આવે છે.
વળી હાલમાં રાત્રી તરફથી કાઢવામાં આવેલી એક
તરફી જાહેરાત પણ અગાઉ સમાધાનની રૂએ કાઢ-
વામાં આવેલી જાહેરાત જેડે સરખાવી નેવા જેવી

છે. આ બીજી વારની જાહેરાતમાં મેં સૂચવેલાં સાત નામોમાં ચાર ખાતલ કરવામાં આવ્યાં છે. સમિતિના કાર્યક્ષેત્રને પણ તે રદ કરે છે અને મોઢમ છે. બ્યારે અગાઉની જાહેરાતની બાબા અર્ચિસ્થ અને ચોક્કસ હતી. અગાઉની જાહેરાતમાં એમ પણ કહેવામાં આવ્યું હતું કે સમિતિનો રિપોર્ટ તા. ૩૧મી જાન્યુઆરી પહેલાં બહાર પડશે. અને કાંદારસાહેબ તરફથી એનો અમંલ થશે. બ્યારે હાલની જાહેરાતમાં સમિતિનો રિપોર્ટ બહાર પાડવા બાબતમાં કશી મુદત આંકવામાં આવી નથી.

આ છેલ્લી જાહેરાત અગાઉ રાવસાહેબ માણેકલાલ પટેલ તરફથી મને એક કાગળ મળેલો. (પરિશિષ્ટ ૧) તેમાં લેવા-લેગ બીના એ છે કે આ કાગળમાં મારાં સૂચવેલાં નામોમાંથી ચાર નામ કમૂલ રાખવામાં આવ્યાં છે, બ્યારે છેલ્લી જાહેરાતમાં એ ચારમાંથી પણ એક નામ વળી પાછું ખરી પડ્યું છે અને ત્રણ જ પાછી રહ્યાં છે. આ કાગળનો મેં શુનરાત્રીમાં જવાબ મોકલ્યો હતો. (પરિશિષ્ટ ૭)

દરબાર વીરાવાળાના કાંદારસાહેબ ઉપરના પ્રભાવ વિષે અને તેમની ખટપટો વિષે મેં એટલું બધું સાંભળ્યું હતું કે મારે ઉપર જણાવેલા કાગળમાં લખવું પડ્યું કે દરબાર વીરાવાળા કાંધ વાતે કમિટી ઉપર ન જ નીમાઈ શકે. મારે ક્યાંએ બહાનું-આઠોઈ રહેવા નહોતું હતું.

પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક કરેલા સમાધાનના રાત્ર્ય તરફથી થએલા આ લંગ પછી રાજકોટ રાત્ર્યની પ્રજાને માટે એક જ રસ્તો ખુલ્લો રહે છે અને તે સ્વેચ્છાપૂર્વકના દુઃખસહન અને આત્મઅલિદાનનો માર્ગ ફરી એકવાર મહણ કરીને પોતાની આઝાદી સ્થાપિત કરવાનો અને રાજકોટ રાત્ર્યને તથા કાંદારસાહેબને પૂરી પાપમાલીમાંથી ઉગારી લેવાનો. આ કષ્ટને માર્ગે ફરી પગલાં માંડવા હું તેને હાકલ કરું છું. આકરામાં આકરી અસિ-પરીક્ષાનો અદિશો રાખવો અને તેને સાડે તૈવારી રાખવી એ હાપણનો માર્ગ છે. પ્રજાને વધુમાં વધુ રંજાડવાને સાડે નાસ વર્તાવવાના અને કાદિયાવાડમાં

અમણી નહિ એવી શારીરિક ભુલમતી ભૂડામાં ભૂંડી રીતો અખત્યાર કરવાના છેવટની હદ સુધીના પ્રયત્નો કરવામાં આવશે. તેજ પ્રમાણે અંદરઅંદરના કોમી અને એવા કલિયા ઉભા કરાવવાની કાશીશો થશે. આ દિશાએ તાજેતરમાં મુરલીમ લાઈ એને ઉચકરીને તેમની મારફત બનાવટી કોમી અંદોલન ઉભું કરાવવાના જે પ્રયત્નો થયા છે એ આપણે માટે દાખલારૂપ છે. આપણે આપણી વર્તણૂકથી દેખાડી આપવું રહ્યું છે કે પ્રજાકીય અંકુશ હેઠળ રચાવી રાત્ર્યતંત્ર રચાય એમાં બીજા સૌ કાંધના જેટલો જ તેમનો પોતાનો હાલ પણ સમાવેલો છે.

અંધેર કારભાર અને લાંચફરવતખોરીથી રાજકોટ તળિયાઝાટક થયું છે. આસપાસના ગ્રંધડા જે ચાલવાના હશે તો બહુ બહુ તો આપણી લડત લાંબી ચાલે, પણ જે આમગ્રજ બધી સમજી જાય, સંગઠિત થાય, ગમે તેટલાં અને લાંબાં દુઃખ ખમવાની તાકાત દેખાડી આપે, અને માલમતાની નુકસાની છતાં અદિસક અસહકાર ચલાવે જવાની શક્તિ બતાવે, તો તે કદી હારવાની નથી.

વિદ્યાર્થીઓ સવિનય લંગમાં અને હડતાલોમાં કાંધ વાતે ન લળે. જે તેમનામાં શ્રદ્ધા હોય તો તેઓ રચનાત્મક કામો ઉપાડી લે. તેઓ ધેરધેર ફરીને પીડિતો અને સંકટગ્રસ્તોને રાહત આપવાનાં અને સંકટનિવારણનાં કામો કરે. આવાં સંકટ લડત ચાલતી જશે તેમતેમ પ્રજાને અનિવાર્યપણે ઝીલવાં પડશે.

અહિંસા, મન વાચા અને કંઈથી જાળવવી રહી છે. સાથીઓ જેડે તેટલી જ વિરોધીઓ અને તટસ્થ જોડે. જેલોમાં તેમજ બહાર, બધે જ જાળવવાની છે. આપણું અહિંસાપાલન એ આપણા વિજયની પાસા-શીશી હશે.

આપણી શ્રદ્ધા એવી હોવી જોઈએ કે આપણી અહિંસા આજે પ્રજાથી મ્હોં ફેરવી બેઠેલા કાંદારસાહેબને પ્રજાના મોં સાચું બેવા પ્રેરણે જ પ્રેરશે. આજે તો રાજ નામના જ રાજકર્તા છે. જીવાન રાજ પ્રજા જેડે અવિચ પ્રતિજ્ઞાથી બંધાય અને ફરી જળને વચનલંગ

કરે એ વાત નાના મોટા દરેક પ્રજાજનને ખતરકવી નેઈ એ

દરબાર વીરાવાળાને માટે દેખીતી રીતે મેં કહી વાતો કહી છે. સત્ય ઘણીવાર કહ્યું અને તીખું હોય છે. એમને વિષે જે વાતની મને ગળા સુધી ખાતરી ન થઈ હોય એવી એક વાત મેં કહી નથી. એની ઉપાડી ભુરાઈ એા છતાં આપણે એને પ્રેમની નજરથી જોઈએ અને એવો પ્રેમ એનો અને એના પ્રભાવ તેમજ દોરવણી હેઠળ આશનારાઓનો અંતે હૃદયપક્ષેડો કરશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

રાજકોટની પ્રજાને કાર્યક્રમ તથા નીતિ ધડવામાં મારી દરમ્યાનગીરી અને કૌંચિસનો પ્રભાવ રેસીડેન્ટને અકારમાં લાગે છે એ વાતનો મને ખેદ છે. રાજસ્થાની પ્રજાઓ તો હમેશાં કૌંચિસથી દોરવાતી આવી છે. તેઓ કૌંચિસની આણુ માને છે. આરંભના કાળમાં તો ખુદ જાણે પશુ કૌંચિસનો ટેકો ખોળતા.

કૌંચિસે દેશી રાજ્યોના રાજા પ્રજા વચ્ચેના શ્રોમાં સીધો ભાગ ન લેવાની નીતિ એટલા સાફ પખત્યાર કરી હતી કે તેને પોતાની શક્તિની મર્યાદાઓનું ભાન હતું. પશુ જ્યારે પ્રજાઓને પોતાની પ્રકૃતિઓનું ભાન થયું અને દુઃખ ખમવાની નૈયારી તેમનામાં આવી ત્યારે પછી જો કૌંચિસ પ્રજાને પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં વધુમાં વધુ સાથ આપવામાં પાછી પાની કરે તો તે પોતાના ધ્યેયને ખેવડા નીવડી ગણાય.

મારે પોતાને વિષે તો એટલું જ કહું કે કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિપક્વો હું પ્રમુખ થાઉં છું અને તેથી કાઠિયાવાડી પ્રજા પ્રત્યે તેમજ રાજાઓ પ્રત્યે પણ પરિપક્વતા પ્રમુખ તરીકે મારી મોક્ષક ફરજે રહેલી છે. આ સ્થિતિમાં તેમના તરફથી સાદ આવે ત્યારે મારાથી મદદનો ઇન્કાર કરી શકાય નહિ. રાજકોટના દાખલામાં પણ પ્રથમ લોકો તરફથી અને પાછળથી ખુદ રાજકર્તા તરફથી મદદને સાફ મારી પાસે માગણી આવી. અને મારે હાલો છે કે તે મેં વગર સંકેચે આપી છે. આમાં રેસીડેન્ટને સાધ્નિકતાને ઉકળવા જેવું શું છે તે મારા સમજામાં નથી આવતું. આ

સવાલનો ફરો આણવામાં અનાયાસે નિમિત્તરૂપ બનવાનો રાજકોટને મોકા મળે છે એ રાજકોટનું અહોભાગ્ય છે.

હાલ તુરતને સાફ સત્યાગ્રહની લડતમાં માત્ર કાઠિયાવાડી પ્રજા જ ભાગ લે એવી મર્યાદા મુકવામાં આવી છે. કાઠિયાવાડી પ્રજા વહેવારમાં એકબીજા જોડે એવી રીતે સંકળાએલી છે કે નૈતિક દૃષ્ટિએ કાષ્ઠપિણુ કાઠિયાવાડીને એકબીજાના સુખદુઃખમાં ભાગ લેતાં અટકાવી શકાય નહિ.

(અંગ્રેજી ઉપરથી) વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ

૧ પવિશિષ્ટ ક

ના. ઠાકોરસાહેબ અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ વચ્ચે તા ૨૫-૧૨-૧૯૩૮ ને 'દેશ' થયેલું સમાધાન

હેલા થોડા માસ દરમ્યાન અમારી પ્રજામાં જે લોકલાગણી જન્મી થઈ છે અને તેમણે માનેલાં દુઃખોના ઇલાજ માટે તેઓએ જે ખેદજનક દુઃખો સહન કર્યા છે તે જોયા પછી અને કાઉન્સિલ તેમજ શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ સાથે સમગ્ર પરિસ્થિતિની ચર્ચા કર્યા પછી અમારી ખાતરી થઈ છે કે હાલની લડતનો અને દુઃખસહનનો તત્કાળ અંત આવવો જોઈએ.

(૨) અમે દસ ગૃહસ્થોની એક સમિતિ નીમવાનો નિર્ણય કર્યો છે. આ ગૃહસ્થો અમારા રાજ્યના પ્રજાજનો હશે. એમાંના ત્રણ જણ રાજ્યના અમલદારો હશે અને બીજા સાત પ્રજાજનોનાં નામો હવે પછીથી જાહેર કરવામાં આવશે.

(૩) આ સમિતિ ૧૯૩૯ ના જાન્યુઆરીના અંત સુધીમાં ગોચ તપાસ પછી અમારી સંમત હેવાલ રજૂ કરીને સાર્વભૌમસત્તા પ્રત્યેની અમારી ફરજો અને રાજકર્તા તરીકેના અમારા ખાસ અધિકારને આધાર ન આપે એવી રીતે અમારી પ્રજાને વિશાળમાં વિશાળ સત્તા આપી શકાય એવી સુધારાઓની ચોજના રજૂ કરશે.

(૪) અમારો અંગત ખર્ચ નરેન્દ્રમંડળની કાઉન્સિલ

નોંધે કરેલી લલામણ અનુસાર રહેશે.

(૫) અમે વધુમાં અમારી પ્રગ્નને ખાતરી આપના માગીએ છીએ કે ઉપર જણાવેલી સમિતિ તરફથી જે યોજના માટે લલામણ કરવામાં આવશે તે ખ્યાનમાં લઈ તેનો સંપૂર્ણ અમલ કરવાનો અમારો હિસો છે.

(૬) શાંતિ અને શુભનિધાની ફરી સ્થાપના કરવાની જરૂરી પૂર્વજામિકા રૂપે સવિનય કાનૂનભંગને અંગે સખ પામેલા સર્વ કેદીઓને તત્કાળ છોડી મૂકવાનું બધા દંડ પાછા આપવાનું અને દમનનાં સર્વ પગલાંઓ પાછા ખેંચી લેવાનું અમે જાહેર કરીએ છીએ.

(સહી) ધર્મેન્દ્રસિંહ

તા. ૨૬-૧૨-૩૮

નોંધ:—ગેરેમાફ બીજામાં લખેલ 'પ્રજાજન'ની વ્યાખ્યા બ્રિટિશ હદમાં બ્રિટિશ હોદી પ્રજાજનની વ્યાખ્યા જેવીજ રહેશે.

પરિશિષ્ટ ગ

સરદારને રાજકોટ ઠાકોર સાહેબનું આમંત્રણ
અગરસિંહજી સેક્રેટરીઅટ,

રાજકોટ રાજ્ય ડીસેમ્બર ૧૯૩૮

મિત્ર સરદાર વજ્રલભભાઈ

તમારી ચિઠ્ઠી હમણાં મળી, તે માટે આભાર.

આજે સાંજે પાંચ વાગે આવશે અને મારી સાથે આ પીશે તો મને આનંદ થશે.

તે વખતે આપણે હાલના પ્રેમની મારી કાઢી નોંધના સમયોની રૂબરૂમાં ચર્ચા કરીશું.

તમારો

(સહી) ધર્મેન્દ્રસિંહ

૩. પરિશિષ્ટ ગ

કેટલોક પત્રવ્યવહાર

(૧) સર પીટીકે કેડલનો ઠાકોરસાહેબ પર પત્ર
અગરસિંહજી સેક્રેટરીઅટ,

રાજકોટ, તા. ૧ લી અક્ટોબર, ૧૯૩૮

ના. ઠાકોરસાહેબ,

જઈ કાલે મારે ધણી જ અગત્યની બાબતોની વાત કરવાની હોવાથી, ૮ વાગ્યા પહેલાં આપની મુંઝાકાત લઈ શકું. એવી મેં માગણી કરી હતી. આપ મને સાડા આઠ વાગે મળશે એમ આપે આપના ખાનગી મંત્રી મારફત મને કહેવડાવ્યું, હું એ સમયે હાજર થયો હતો અને મને કહેવામાં આવ્યું કે આપ તે વખતે સ્નાન કરતા હતા. ૯ વાગ્યા સુધી મેં રાહ જોઈ અને મને જણાવવામાં આવ્યું કે આપને બીજો પા અર્થો કલાક ચશે, પછી હું ચાલ્યો ગયો.

આપને સાહાય્ય કરવા માટે મેં ઇચ્છા છોડ્યું ત્યારે મને એવો વિચાર સરખો પણ ન હતો કે આપ આનું વર્તન કરી શકતા હશે. હું એ ચાલુ રાખવા દઈ શકું નહીં.

કાલે રાતે હું આપને એ કહેવા માગતો હતો કે કોઈ પણ સંગ્રહમાં હાલની પરિસ્થિતિ ચલાવી લેવામ એમ નથી. રાજ્ય સામેની ધણીખરી ફરિયાદો આપની વતણકને કારણે છે. એમ માનવામાં આવે છે કે રાજ્યની આવકનો ધણો મોટો ભાગ આપ ખરચી નાંખો છો. આપ જે રકમ ખરચો છો તે બાબત હું આપને કંઈ જ કહેવા માગતો નથી. પરંતુ રાજ્યકારોબારમાં આપ કંઈ જ ભાગ લેતા નથી એ તો અલગત સાચું છે. આપ પોતે કંઈ ન કરો અને દમનનીતિ અખત્યાર કરવાનો બંધો ખોળે આપના અમલદાર વહોરી લે એવી આરા આપ રાખો એ બાજબી નથી. આપે કંઈક હિસ્સો તો લેવો જ જોઈએ. તેથી આપને નીચે મુજબ તર્તવા સચના કરે છું.

(૧) આજે સાંજે ૭-૩૦ વાગે એક કે કદાચ બે ગોદિમાં 'યત' માં ભાગ લેવા આપ જનાર છો. એ પુરે થયા પછી આપને વખત હોય તો મારી માગણી છે કે આપે શહેરમાં મોટરમાં ફરવું અને આપની સાથે મને રહેવા દેવો.

(૨) આજે તહેવાર હોવાથી હંભુરં આરીસં બંધ છે, પણ સોમવારે ઉઘડે છે; તેથી અરજદારોને સાંભળવા કલાક વખત આપે કાઢવો અને તે માટે ૭ વાગ્યા પહેલા સોમવારે કચેરીમાં આવવા આપે મને વચન આપવું નોંધજો.

મને ખાતરી છે કે આ બે પગલાંથી શહેરમાં ધણી સારી અસર થશે. ત્રીજી પણ એક માગણી કરૂં.

(૩) કોઈ પણ દિવસે ત્યારે મારે આપને મળવાનું હોય ત્યારે મોડામાં મોડા સાંજના ૭-૩૦ વાગ્યા સુધીમાં મળવાનું આપે મને વચન આપવું નોંધજો. અને નીમેલ વખતથી આપે પા કલાક કરતાં વધુ મોડા ન થવાનું પણ વચન આપવું નોંધજો.

જો આ સૂચનાઓ માન્ય રાખવા આપ શક્તિ-માન ન હો તો મારાથી કામ થઈ શકે એમ નથી અને વહેલામાં વહેલી તકે છૂલાંડ પાછો ફરવા ધારૂં છું એવું ના. રેસીડન્ટને જણાવી દેવાની મને ફરજ પડશે. આવું થશે તો આપના રાજ્ય, મારે, તેમજ આપને પોતાને માટે પણ ધણી જ કમનસીબ સંજોગો ઉભા થશે. હું આપને ખાતરી આપું છું કે હિંદી સરકાર આપના આવા વર્તન પ્રત્યે રહેમનજરથી જીએ એવો સંભવ નથી. એટલે એવી સ્થિતિમાં આપને સહન કરવું પડે તો હું ખરેખર દિલગીર થઈશ.

આપ નામદાર આજે સાંજે શહેરમાં નીકળવા ધારો છો કે કેમ અને મને સાથે રહેવા દેશો કે કેમ તે આજ સાંજના ૫-૩૦ વાગ્યા પહેલાં મને જણાવશો.

હું છું, આપનો

(સહી) પેટ્રીક કેડલ

(૨) ઠાકોર સાહેબનો સર પેટ્રીક કેડલને જવાબ આપાગી

રજીસ્ટ્રારવિલાસ પેલેસ,
રાજકોટ, તાર ૭ એપ્રિલ ૧૯૩૮
વેહાલા સર પેટ્રીક,

ગંધ કાલના તમારા પત્રથી હું ઘણો જ દિલગીર થયો છું. મારા સામેની ફરિયાદો સત્ય હકીકતના

પાયા પર રચાયેલી છે એ હું કબુલ કરી શકતો નથી. હાલની સંબંધણ તો રાજ્યમાં જવાબદાર રાજતંત્રી સંસ્થાના માટે કોંગ્રેસે ફેલાવેલું મોઝું જ માત્ર છે.

માઇસોર, ત્રાવેણકોર વગેરે રાજ્યોમાં પ્રત્યે નાંગરિક છૂટછાટો મોટા પ્રમાણમાં ભોગવે છે ત્યાં તેઓએ એમ જ કહ્યું છે અને કાઠિયાવાડમાં રાજકોટની પર્મદગી કરવા પાછળ પણ એજ કારણ મને લોગે છે.

આ પરિસ્થિતિને દયાની દેવા માટે મેં તમને આજ્ઞા છે. શક્ય હોય ત્યાંસુધી તમારું કાર્ય સરળ કરી આપવાની હજી પણ મને ઇચ્છા છે અને દશીરા પછી મારી સગવડ મુજબ કોઈપણ દિવસે હું કચેરીમાં આવીશ.

જો તમારે જવું જ પડશે તો મારા રાજ્ય માટે કે મારા પોતાના માટે કમનસીબ પરિણામ આવશે અને મારા વર્તન પ્રત્યે હિન્દી સરકાર રહેમની નજરથી જીએ એ સંભવિત નથી, એ તમારી ટીકા સામે હું સખ્ત વાધો લઉં છું. આના સંબંધમાં મારે તમને ચોક્કસ સમજાવી દેવું નોંધજો કે મારા દીવાન તરીકે તમારી નીમણૂક મેં કરેલી છે, અને તમારી સાથે કાંઈ મતભેદ પડે અને મારે તમને છૂટા થવાનું જણાવવું પડે તો તેથી ના. રેસીડન્ટ કે ના. વાઇસરોયને મારા પ્રત્યે અવકૃપાની દૃષ્ટિએ જોવાનું કશું કારણ મળશે નહીં.

મારી પરવાનગી વિના, મારા રાજ્યનાં કોઈ દફતરોને ઉપયોગ તમારાથી થઈ શકે નહીં અને મારી પોતાની સામે તો કદી નહીં. મારા રાજ્ય સંબંધમાં કરી પણ માહિતી મેળવવાની ના. રેસીડન્ટને જરૂર પડી હોય તો તે મારા દીવાન દ્વારાજ તેઓ મેળવી શકે, અને જો તે આપવા હું તૈયાર હોઉં તો જ. મારે તમને એ પણ જણાવી દેવું નોંધજો કે ના. રેસીડન્ટ અને ના. વાઇસરોયનો જ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હું ધરાવી રહ્યો છું તે સહુજ પણ ઓછા થાય એવું મેં કાંઈ જ કહ્યું નથી. તેથી હું ઇચ્છું છું કે તમે તમારા નિર્ણય સંબંધમાં ફરી વિચાર કરો અને મારા

દરમિયાને યાજ્ઞ એવી રીતે વર્તવાને સંમત છો એમ જણાવો.

તમારો
ધર્મેન્દ્રસિંહ

(૩) ઠાકોર સાહેબનો સર પેટ્રીક કુલસને ધીમે એક પત્ર

રાજકોટ, તા. ૧૬મી અક્ટોબર ૧૯૩૮

વંદુલ્લા સંર પેટ્રીક

હાલની પરિસ્થિતિથી તમે પૂરેપૂરા માહિતગાર છો એની મને ખાતરી છે. કાંઈ પણ રીતે એમાં સુધારો થયો નથી અને હું જોઈ શકું છું તે પ્રમાણે અંત્યારે તો રાજ રાજ એ વધારે ખગડતી જાય છે અને પરાક્રાંત્ય પહેંચી છે, એમ ખાતરી થતી જાય છે. ટૂંકામાં પરિસ્થિતિ ચોક્કસપણે કાણુ બહાર જતી જાય છે અને મારી મુશ્કેલીઓમાં ઘણો જ વધારો થઈ રહ્યો છે. ચળવળ વધુ ને વધુ તીવ્ર બનતી જાય છે અને નજીકના ભવિષ્યમાં એ કાણુમાં લાવી શકાશે એવી ઘણી યોદ્ધા આશા રહે છે. મારી પ્રજાને એમ લાગે છે અને તેને એમ મનાવવામાં આવે છે કે, તમને સરકારે મોકલ્યા છે અને અત્યાર સુધી હું જે દરજ્જે બોલાવતો હતો તે મેં યુમાવ્યો છે. તમારા આગમન પહેલાં મારા પ્રત્યે જે પ્રેમ અને વફાદારી પ્રજા બતાવતી હતી તે બતાવવાની પણ મને તેઓ ના પાડે છે. એટલું જ નહિ પણ તેઓ એમ પણ માનતા જણાય છે અને તેઓ પર એવી છાપ પડી છે કે હું નહિ પણ તમે જ રાજકર્તા છો.

દિવાળીના તહેવારો નજીકમાં આવી રહ્યા છે અને હમેશની જેમ ઇન્દરાઓ અપાર્થ જવા જોઈએ પરંતુ લોકોએ તેનો બહિષ્કાર કર્યો છે. વળી તેઓએ અનાજના વેચાણનો બહિષ્કાર કરવાનો પણ વધુમાં નિર્ણય કર્યો છે અને તેઓના અસહકારને કારણે આ વર્ષે અનાજનું કાંઈ વેચાણ નહીં થાય એ સંભવે છે. આનો અર્થ રાજ્યની આર્થિક પાયામાઝી. એ કટોકટીભરી સ્થિતિ જણાવવા કરતાં તેની કદરવા કરી લેવી જ બહેતર થઈ પડશે. આ સ્થિતિનો રાજ્યના

અને તેની પ્રજાના હિતમાં કાંઈ પણ ભોગે અંત લાવવાને હું રાજકર્તા તરીકે બંધાયેલો છું એમ મને લાગે છે.

લોકોએ હવે લડાયક વલણ અપાત્યાર કરેલું છે અને તેઓ હુખ સહન કરી રહ્યા છે એ તમે જણાવો છો, તેથી મારે એ જોવું જ જોઈએ કે આ કમનસીબ પરિસ્થિતિ પૂરેપૂરી હળવી બને. વહેલામાં વહેલી તકે મારી અને તેમની વચ્ચે કાંઈક નિશ્ચિત સમાધાન લાવવું જોઈશે. ત્યાં સુધી મારી પ્રજા અને તેઓના સાચાસાચા રાજા તરીકે નહોતી સ્વીકારે ત્યાં સુધી આ બાબતમાં મારાથી કાંઈ થઈ શકે નહીં એમ મને લાગે છે. રાજ્યના એક શુભેચ્છક તરીકે, આવા પ્રકારની સ્થિતિ લાંબા સમય પર્યંત ચાલવા દેવી ન જોઈએ એમ તમે પણ ઇચ્છશો અને સંમત થશો. તેથી મારી પ્રજાનો પ્રેમ અને વિશ્વાસ ફરીથી મેળવવા અને તેઓ સાથે ખાતરીપૂર્વક સમાધાન કરવાને હું શક્તિમાન ઘાઉં એમ કરવાની મારી દરજ્જા થઈ પડે છે.

આ બાબતમાં તમારા ત્રિચારો જણાવવાનું મેં દરબાર શ્રી વીરાવાળાને જણાવ્યું છે. તેઓ મને જણાવે છે કે તા. ૧૩મીએ તેઓ તમને મળ્યા હતા અને તમે તેમને એમ જણાવ્યું હતું કે રાજ્યની આર્થિક સ્થિતિ ખમી શકે ત્યાં સુધી લડત ચાલુ રાખવી જોઈએ અને આપણે જીતીએ કે તેઓ જીતે એ હેતુ સુધી આપણે જોવું જોઈએ.

વળી તમારા ૧ લી અક્ટોબરના પત્ર ઉપરથી જોઈ છું કે બધી પરિસ્થિતિનું કારણ તમે મને જ ગણો છો, મેં આ વાતનો મારા જવાબમાં ઇન્કાર કર્યો છે. પણ તમારા આક્ષેપો અને તમારે વલણ જોતાં મને એ વિષે જરા શંકા રહી નથી કે, મારા રાજ્યના તેમજ મારી પ્રજાના હિતમાં તેમજ મારા રાજકર્તા તરીકેના અધિકારો, દરજ્જો અને મોહાના હિતમાં આપણે કાંઈ વખત સાથે ઠામ કરી શકીએ એમ નથી. કારણ કે મારા વિના અત્યારની અત્યંત નાશકારક પરિસ્થિતિ બીજું કોઈ જ સમજવું નથી.

મારા રાજ્ય અને ગ્રામ વચ્ચેના ધરમેળેનો ઝઘડો જેમ અને તેમ વહેલો અને દિવાળીના તહેવારો પહેલાં પતાવી નાંખવાની મારી પોતાની ચોક્કસ ધ્વજ છે, આપણે વહેલામાં વહેલા છૂટા પડીએ નહીં ત્યાં સુધી આમ થવું શક્ય નથી એમ મને લાગે છે. આ ધણી જ કમનસીબ સ્થિતિ છે અને તેથી મારાથી વધારે દિલગીર ખીજું કાંઈ નહીં થાય. પરંતુ મારાં પોતાનાં અને મારાં રાજ્યનાં હિતો જોખમમાં છે એવે વખતે એના વિના ખીજો છૂટકો નથી. તમારી સ્થિતિ કંઠંગી કરવાની મારી ધ્વજા નથી એની તમને ખતરી આપવાની ભાજે જ જરૂર હોય, અને તેથી તમારે કંઈ રીતે જવું અને નિવૃત્ત થવું તે નક્કી કરવાનું હું તમારા પર જ છોડુ છું. કારણ, મિત્ર તરીકે જેમ તમે અહીં આવ્યા તેમ મિત્ર તરીકે જ તમે પાછા જાઓ એ જોવાને હું આતુર છું. પૂરા છ માસ માટે મેં તમારી સેવા માગેલી એટલે એ મુજબ તમારો પગાર ચૂકવી દેવાની રાજ્યના ટ્રેઝરરને હું સૂચના કરે છું. મહેસુલ મંત્રી મિ. ભટ્ટને તમને તમારી સગવડે છૂટા કરવાની સૂચના પણ હું આપું છું.

તમારો
ધર્મેન્દ્રસિંહ

(૪) મિંગ ગિખસનનો ઠાકોરસાહેબને પત્ર.

ડે. એ. નં. ૧૩૪-૩૮

ખાનગી

રેસીડેન્સી, રાજકોટ,

તા. ૨૬મી અક્ટોબર, ૧૯૩૮.

વહાલા ઠાકોર સાહેબ,

આપને યાદ હશે કે તા. ૧૬મી અક્ટોબરની સાંજે આપે મને પત્ર લખીને જણાવ્યું હતું કે સર પેટ્રીક કેસલને છૂટા કરવાની આપની ધ્વજા છે અને આપે તેમને મોકલેલા પત્રની નકલ પણ આપે મને મોકલી હતી. વળતી સવારે આપણે ચર્ચા કરી હતી, તે વખતે આપના રાજ્યનાં તેમજ આપનાં પોતાનાં હિતો માટે ફરેક દષ્ટિએ ધણું જ વાંધાભર્યું નીવડે એવું પગલું લેવાથી દૂર રહેવાનો ફરી વિચાર કરવાની મેં આપને

ભારપૂર્વક સલાહ આપી હતી. મેં એમ પણ જણાવ્યું હતું કે તા. ૨૫મી ઓગસ્ટ ન્યારે આપે સર પેટ્રીક કેસલની નીમણૂક માટે જરૂરી મંજૂરી મેળવી આપવાનું જણાવતો પત્ર લખ્યો ત્યારે આપે ધણી જ ચોક્કસ રીતે જણાવ્યું હતું કે પ્રથમ આ નીમણૂક ઓછામાં ઓછા છ માસ માટે રહેવાની હતી. આવી સમજથી આપની ફરખાસ્તની મંજૂરી માટે મેં ના. તાજના પ્રતિનિધિના રાજકીય મંત્રીને આપની વિનંતિ મોકલી આપી હતી.

તા. ૧૭મી અક્ટોબરની આપણી ચર્ચા પછી મેં આપેલી સલાહ સ્વીકારવા આપ નાખુશ હતા એટલે તા. ૧૬મી અક્ટોબરના આપના પત્રની નકલ મેં રાજકીય મંત્રીને મોકલી આપી.

બાદ તા. ૨૨મી અક્ટોબર ન્યારે આપણે મળ્યા ત્યાં મેં આપને જણાવ્યું હતું કે આપે લીધેલું પગલું આપના રાજ્યના અને આપના પોતાના હિતને ખાતર આપ વિના વિલંબે ફેરવી નાખશે એવી ના. તાજના પ્રતિનિધિ ખાતરી રાખે છે એમ તમને જણાવવાની મને સૂચના થઈ છે. તે પછી, આપે એ સલાહ સ્વીકારી છે અને એ સલાહ અનુસાર આપ વર્તી રહ્યા છો એવું આપના તરફથી સાંભળવાની હું આશા રાખી રહ્યો છું. પણ આપના તરફથી આવી મતલબની કાંઈ ખબર હજી મને મળી નથી, તેથી તા. ૨૨મી અક્ટોબરે હું આપને મળ્યો તે પછી આ બાબતમાં આપે શાં પગલાં લીધાં છે તે વિષે કૃપા કરીને મને જેમ અને તેમ જલદીથી જણાવશો.

આપનો

(સહી) ઇ. સી. ગિખસન

(૫) ઠાકોર સાહેબનો મિંગ ગિખસનને પત્ર
ખાનગી

તા. ૨૬મી અક્ટોબર ૧૯૩૮.

વહાલા મિંગ ગિખસન,

તા. ૨૬ મીના તમારા ખાનગી ડે. એ. નં. C ૧૩૪-૩૮ માટે હું ધણો જ આભારી છું.

ના. તાજના પ્રતિનિધિની ધ્વજા અને તમારી

આગ્રહભરી સલાહ અને ભલામણને અનુસરીને સર પેટ્રીક કેડલને મેં નોકરીમાં રાખવાનો નિર્ણય કર્યો છે, જે કે કાયદેસર રીતે મારી વલણ બરાબર છે એમ હું કહું છું.

જેમ અને તેમ જલદી યોગ્ય પગલાં લેવાય એ માટે હું ધણો આતુર છું અને સુલેહ, શાંતિ તેમજ કાયદા પ્રત્યેનું સન્માન બરાબર જળવાય તે માટે રાજ્ય ચલાવવા સારૂ સર પેટ્રીક કેડલ અને મારા બીજા એ અમલદારોની મજબુત કાઉન્સિલ સ્થાપવાનો મેં નિર્ણય કર્યો છે.

તા. ૧૭ મીએ તમારી મેં મુલાકાત લીધી તે વેળા આવી કાઉન્સિલ સ્થાપવાની મારી સૂચનાને તમે મંજૂર રાખી હતી. એટલે નીચેના સભ્યોને જાણવેલાં ખાતાઓનો અખત્યાર સોંપવાનો મેં નિર્ણય કર્યો છે.

પ્રથમ સભ્ય અને ઉપપ્રમુખ સર પેટ્રીક કેડલ: ૧ કાયદો અને ન્યાય, ૨ રાજકીય, ૩ નાણાખાતુ, પોલીસ, ૫ પ્રજાપ્રતિનિધિ સભા અને મ્યુનિસિપાલિટી. બીજા સભ્ય રાવસાહેબ, માણેકલાલ સી. પટેલને ૧ નાણાખાતુ, ૨ ઉદ્યોગ, ૩ મહેસૂલ, ૪ જાહેર બાંધકામ, ૫ બરદાસો. ત્રીજા સભ્ય શ્રી. જયંતિલાલ એલ. જોશનપુત્રાને ૧ મેડીકલ, ૨ જેલ ૩ ફેજવણી, ૪ તખેલા, તે બીજા નક્કી ન કરેલાં ખાતાં.

હાલની ચળવળને અંકુશમાં લેવાનાં બાવી પગલાંના સંબંધમાં મારી મંજૂરી સાથે કાઉન્સિલ તેનો નિર્ણય કરશે અને બીજા બધા અગત્યના પ્રશ્નો સંબંધમાં ઉપલી કાર્યપદ્ધતિ અખત્યાર કરવામાં આવશે.

તમારા તરફથી જવાબ મળ્યે હું સર પેટ્રીક કેડલને તે મુજબ જાણાવીશ.

તમારો

(સહી) થર્મેન્ડ્રસિંહ

પરિશિષ્ટ ૬

મિત્ર ગીબ્સનનો દરબાર વીરાવાળાને પત્ર

રેસીડેન્સી, રાજકોટ,

૨૫ મી નવેમ્બર ૧૯૩૯

પ્રિય વીરાવાળા,

તમારા પત્ર માટે આભાર, આજે સવારે મને ખબર પડ્યા કે તમે અહીં હતા. આ સાંભળીને મને ખુબ અન્યબી થઈ.

મને લાગે છે જો શ્રી. અનંતરાય પટેલની તમને મળતું હતું તો તેઓ તમને ભાવનગર બોલાવી શકત અથવા તેઓ જાતે નટવરનગર—જે હું માત્ર હું કે રાજકોટ કરતાં ભાવનગરની વિશેષ નજીક છે ત્યાં—જઈ શકતા હતા.

હું સમજી શકું છું કે અહીં આવવાને તમે નામુશ હતા. તમારી લાંબી માંદગી પછી આ લાંબા પ્રવાસો તમારી તંદુરસ્તી માટે ધણા ખરાબ નીવડ્યા હોવા બોધ્યે

ભવિષ્યમાં તમારી તંદુરસ્તીની તમે વધારે કાળજી લો તેવી આગ્રહભરી સલાહ હું તમને આપું છું.

તમારો

(સહી) ઇ. સી. ગીબ્સન

પરિશિષ્ટ ૭

પોલીટીકલ એજન્ટનો દરબાર વીરાવાળાને પત્ર અંગત

રાજકોટ, ૨૯-૧૦-૩૮

પ્રિય વાળાશ્રી,

તમારો કાલનો અંગત પત્ર મળ્યો. કર્નલ એસ્પી-નાલને લાગ્યું કે પ્રવાસથી તમને હાડમારી પડી એ જાણી હું દિલગીર થયો છું. તમે તો મને કહેલું કે તમને મુસાફરી સારી લાગી હતી.

તા. રેસીડેન્સી મેં કરેલા તુમારનો જવાબ મળતા સુધી રાજકોટમાં તમે કોઈને મળશો નહીં તેવી તમે આપેલી ખાતરી પછી તમે રાજમહેલમાં ગયા હતા એમ જાણતાં હું સ્વાભાવિક રીતે જ ખુબ અન્યબી પામ્યો હતો.

હું તો માત્ર એટલું જ માની લઈ શકું કે ખુદ તમારા પોતાના ભલાને ખાતર પણ આ પગલું ભાગ્યે જ હડાપણ ભર્યું હતું એ તમે સમજશો અને નટવરનગર પાછા ફરો ત્યાં સુધી સ્થાનિક ખાતરોથી

તદ્વન અળગા રહેવાની અને કોઈને નહીં મળવાની જે વલણ અખત્યાર કરવાનું તમે કહ્યું હતું તેનાથી ચસસો નહીં.

મને વિશ્વાસ છે કે તમે સંપૂર્ણ આરામ લઈ લીધો હશે અને આદતી કાલે નટવરનગર તરફ પાછા ફરવાનો પ્રવાસ તમને વસમો પડશે નહીં.

તમારો
સી. કે. ડાલી

તા. ૨૮ મી ડીસેમ્બર ૧૯૩૮ ને રોજ
રેસીડેન્સીમાં થયેલ મંત્રણાની નોંધમાંથી ઉતારા :

હાજર : ના. મી. ગીબ્સન, ના. કાકોર સાહેબે, કાઉન્સીલના સદ્યો : સર પેટ્રીક કેસ, રાવસાહેબ એમ. સી. પટેલ, મી. જયંતીલાલ જ્ઞેનનપુત્રા.

એન. મી. ગીબ્સને શરૂઆત કરતાં ના. કાકોર સાહેબને જણાવ્યું હતું કે તેમણે કરેલા સમાધાને બધા રાજ્યોમાં ખળભળાટ કરી મૂક્યો હતો. વલ્લભભાઈ પટેલ રાજકોટ કેવી રીતે આવ્યા અને ના. કાકોર સાહેબે તેમને આમંત્રણ આપ્યું હતું કે કેમ તે મી. ગીબ્સન જણાવવા માગતા હતા.

ના. કાકોર : તેઓ તેમની ઇચ્છાથી આવ્યા હતા અને મને મળવા જણાવ્યું હતું. મેં તેમને ચા પીવા નોતપાં હતા.

મી. ગીબ્સન : વાર, પણ એ સાવ બીનકરોસા માત્ર માણસ છે. તમે જાણો છો કે બહારની કોઈ દબલગીરી ન ચાલવા દેરી એવી હિંદી સરકારની ઇચ્છા છે. પટેલની સાથે સમાધાન કરીને તમે તમારા ભાઈબંધ નરેન્દ્રની તથા સરકારની સહાનુભૂતિ ગ્રામીણ છે. તમે રુએ તે કરે તેનું હિન્દી સરકારને કાંઈ નથી. પરંતુ પટેલ દ્વારા સમાધાન કરવામાં તમે ભૂલ કરી છે. મહાસભાવાદી કાર્યકર્તાઓમાં પણ મી. પટેલ સૌથી વધુ અવિશ્વાસપાત્ર છે. છતાં જાહેરાત પરથી જાણાય છે તે પ્રમાણે સમાધાનની શબ્દરચના એટલી બધી ખરાબ નથી, સિવાય કે, " શક્ય તેટલી વિશાળ સત્તાઓ " એ શબ્દો. આ શબ્દોનો ગમે તે અર્થ થઈ શકે. એનો અર્થ એટલે સુધી પણ થાય કે તમે

માત્ર નામના જ રાજ રહો. એ શબ્દોના જોર ઉપર તેઓ શરૂઆતથી જ સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજતંત્રની માગણી કરશે અને તમે પોતે ધણી જ કઠંગી રીયલિટીમાં મુકાઈ જશો.

ના. કાકોર : ના, મેં માત્ર સમિતિ નીમી છે.

મી. ગીબ્સન : હા, પરંતુ સમિતિના સભ્યો કોણ નીમશે? અને તે સમિતિનો જે હેવાલ મળશે તે તો અમલમાં મૂકવાનો છે.

ના. કાકોર : શ્રી. વલ્લભભાઈ નામો સચવશે.

મી. ગીબ્સન : એનો અર્થ જ એ કે મહાસભાવાદી કાર્યકર્તાઓ નીમાશે, જેઓ " શક્ય તેટલી વિશાળ સત્તાઓ " એ શબ્દોની રૂએ સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજતંત્રની માગણી કરશે.

સર પેટ્રીક : મી. પટેલ કંઈ રીતે નામો સચવશે? આપણે તેમને લખવાનું છે?

ના. કાકોર : ના. તેઓ નામો મોકલશે.

મી. ગીબ્સન : એક ક્લમમાં તમે હેવાલને સંપૂર્ણ રીતે અમલમાં મૂકવાનું કહ્યું છે. એથી તમે તમારી બાજુ દારી ખેંકા છો.

સુધારા સમિતિના પ્રમુખની નીમણૂક સંબંધમાં મી. ગીબ્સને કાકોર સાહેબને પૂછ્યું : સમિતિના પ્રમુખ કોણ થશે?

ના. કાકોર : દરબાર વીરાવાળા.

મી. ગીબ્સન : ના, એ તો આવી નહીં શકે.

ના. કાકોર : કેમ? તેઓ તેમની રમ્મને સમય પૂરી થયા પછી આવશે.

મી. ગીબ્સન : તેઓ તાલુકદાર છે, તેઓ નહીં આવી શકે. હું તેમને હવે આવવા નહીં દઉં.

ના. કાકોર : સર પેટ્રીકના ગયા પછી તેઓ આવી શકશે.

મી. ગીબ્સન : એ જોઈએ જશે.

કાકોર સાહેબને સરદાર વલ્લભભાઈને પત્ર અમરસિંહજી સેક્રેટરીયટ, રાજકોટ, ૨૨૯, તા. ૨૭ ડીસેમ્બર ૧૯૩૮

પ્રિય વલ્લભભાઈ પટેલ,

તમે રાજકોટ આવ્યા તે બદલ હું તમારો ધણો જ આભારી છું.

મામલાનો અંત લાવવામાં તમે મને જે રીતે મદદ કરી છે તેની હું ખૂબ કદર કરું છું.

અત્યાર સુધીમાં તમને પૂરેપૂરી ખબર પડી ગઈ હશે કે દીવાન સાહેબ વીરાભાઈ મને અને મારા રાજ્યને અત્યંત વફાદાર રહ્યા છે. તેમની કારકીર્દી દરમ્યાન મારી પ્રગતિ બહુ માટે તેમનાથી બનતું બધું જ તેમણે કર્યું હતું.

મારી પ્રગતિ મનમાં તેમના વિરૂદ્ધ જે કંઈ ગેરસમજૂતી રહેતી હોય તે દૂર કરવાને બનતું બધું કરવાની હું તમને વિનંતી કરું છું.

આ માટે હું તમારો અત્યંત આભાર માનીશ.

ધર્મેન્દ્રસિંહ

કાંકર સાહેબ, રાજકોટ

રાજકોટ ગેઝેટમાંની તા. ૨૧ મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૯ ની જાહેરાત: -

રાજેન્દ્ર દરબારી ગેઝેટ વધારે

શનિવાર, તા. ૨૭ મી જાન્યુઆરી, ૧૯૩૯

જાહેરાત નં. ૬૧ અને ૧૯૩૮-૩૯ ની

તા. ૨૬ મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૮ ની નં. ૫૦ માંની

જાહેરાતમાં જણાવ્યા મુજબ અમે રાજમાં બધાં મહત્વનાં હિતોના પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા નીચેના ૭ સભ્યોની નીમણૂક જાહેર કરીએ છીએ. આ સાત ગૃહરથેા હવે પછી જાહેર કરવામાં આવનારા ત્રણ રાજ્યઅમલદારો જોડે એક સમિતિ ઉપર કામ કરશે જે ઘટતી તપાસ પછી અમને એવા સુધારાની મોજનાની ભલામણ કરશે જેનાથી રાજ્યના કારિયાદમાં પ્રગતિ વધારે નિકટ સંબંધ આવે:

૧. શ્રી. પોપટલાલ પુરપોતમ અનાડા, પ્રમુખ, પ્ર. પ્ર. સભા; ૨. જાડેમ જીવણસિંહ ધીરુભા; ૩. શેઠ દાદા હાજી વલીમહમદ; ૪. શ્રી. પોપટલાલ ધનજીભાઈ માણવિયા; ૫ શ્રી. મોહનલાલ મ. ટાંક

પ્રમુખ મ્યુનિસિપાલિટી; ૬. ડૉ. ડી. જે. ગલ્લર અને ૭. શેઠ હેપ્તુભાઈ અબ્દુલઅલી. સમિતિએ સંપૂર્ણ તપાસ ચલાવીને પોતાનો અહેવાલ રજૂ કરવાનો છે.

રાજકોટ, ૨૧ મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૯

ધર્મેન્દ્રસિંહ

કાંકરસાહેબ, રાજકોટ રાજ્ય

પરિશિષ્ટ ૧

શ્રી. માણેકલાલ પટેલનો સરદાર વલ્લભભાઈને પત્ર ખાનાગી

રજીસ્ટર વિલાસ,

રાજકોટ તા. ૧૨-૧-૩૯

પ્રિય સરદાર સાહેબ,

સચવાયલી સુધારા સમિતિમાં નીમવાના સાત સભ્યોનાં નામોની ભલામણ કરનારા તમારા તા. ૪ થીના પત્રની પહેાંચ સ્વીકારવાનું ના. કાંકર સાહેબે મને ફરમાવ્યું છે.

વર્તમાનપત્રો પરથી તમે જાણ્યું હશે કે તમારો પત્ર ના. કાંકર સાહેબને મળે તે પહેલાં તમે સચવેલાં નામો પ્રકટ થઈ ગયાં હતાં. આ ચવા માટે તેમને દિલગીરી થાય છે કારણ કે એવા પ્રકાશનથી તમે અને ના. કાંકર સાહેબ કાંઈક કંફાડી પરિસ્થિતિમાં મુકાઓ છો.

તમે સચવેલાં બધાંય નામો પાંદ કરવાની ના. કાંકર સાહેબની ઘણી ધ્રુષ્ટિ હોય છતાં તેઓ નામદાર તેમની પ્રગતિ અગત્યના વર્ગો તરફથી કરવામાં આવેલી વિનંતિઓને અવગણી શકે નહિ અને તેમની પ્રગતિ બધા અગત્યના પક્ષોનો વિશ્વાસ ધરાવતા હોય એવા માણસોની સમિતિ બને એ તેમણે જોતું રહ્યું છે એ વાત તમે સમજી શકશો. હકીકત એ છે કે ના. કાંકર સાહેબને ભાવોતો તરફથી તેમજ મુસ્લીમ કાઉન્સિલ તરફથી નિવેદનો મળ્યાં છે અને આદ્યત વર્ગો તરફથી પણ એક અરજ મળી છે.

ના. કાંકરસાહેબ તમારી પાદીમાંના નં. ૧, ૨,

૪ અને ૫ નંબરનાં નામોવાળા ગૃહસ્થોને મંજુર રાખે છે.

નં. ૩. સ્થાવર મીઠકત ધરાવે છે. લગભગ ૪૦ વરસથી અહીં વસે છે અને એક પ્રતિષ્ઠિત શહેરી છે છતાં તેઓ સ્વનંત્ર વિચારોવાળા હોઈ આવ્યા પ્રકારની સમિતિ પર કામ કરવા માટે બાગ્યે જ ઉપયોગી થવાની આશા રહે છે.

મુસ્લીમો એ ઘણો અગત્યનો વર્ગ છે અને તેઓ એટલા બધા સંગઠિત છે કે સહૃદયથી તેઓની અવગણના થઈ શકે નહિ એ તમે કબૂલ કરશો. મુસ્લીમ કોલોનિસલના સર્વાનુમતીવાળા નિર્ણયને પરિણામે તેઓએ ૨૫૦ કરેલા નિવેદનમાં એવી વિનંતિ કરી છે કે પ્રગતિ સાત સભ્યોમાંના ત્રણ મુસ્લીમ હોવા જોઈએ. તેઓની આ માગણી અલગત વ્યાખ્યાની નથી; પરંતુ વહોરાઓ સમેત તેઓને બે એકા આપવી જોઈએ અને તેમાંના એક તેઓની કોલોનિસલના પ્રમુખ હોવા જોઈએ. બ્રિટિશ હિંદમાંના તમારા વિશાળ અનુભવથી તમે એ સમજી શકશો કે જો તેઓની કાયદેસરની વિનંતિઓને માન આપવામાં નહિ આવે તો તેઓ ખૂબરાણ કરી મૂકશે અને વાતાવરણ બગાડી મૂકશે; જે આપણે સૌ ટાળવા માગીએ છીએ.

નં. ૬ અને ૭ સંબંધમાં એમ લાગે છે કે જહો-રાતમાં ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તે પ્રમાણે પ્રગતિ વ્યાખ્યાની મર્યાદામાં તેઓ આવી શકતા નથી.

શ્રી. વ. મ. શુક્લ રાજ્યમાં જન્મ્યા નથી તેમ તેમના જન્મથી એટલે કે લગભગ ૪૦ વર્ષથી તેઓ રાજ્યની હકુમતમાં રહેતા પણ નથી. તેમના પૂર્વજો સરધાર પાટીમાં કાંઈક મિલકત ધરાવે છે એથી કંઈ વ્યાખ્યા પ્રમાણે તેમને રાજકોટ રાજ્યના તરીકે લેખાવાનો હક મળી જતો નથી

શ્રી. ઉ. ન. દેજર સંબંધમાં પણ ના. કાકોર સાહેબને એજ વાંધો આવે છે. જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે તેઓ મૂળ ગમનગર રાજ્યના છે અને તેમના પિતાએ તેમના જીવનનો મોટો ભાગ મુંબઈમાં ગાળ્યો છે. તેમણે એવો રાજકોટ શાળામાં અભ્યાસ

કરેલો કહેવાય છે અને ત્યારે વકીલ તરીકે વકીલાત શરૂ કરી ત્યારે તે સંવીલ રજેશનમાં રહેતા હતા. રાજ્યની હદમાં તેઓ આશરે બે વર્ષથી જ રહે છે. ગયે વર્ષે રાજ્યમાં તેમણે જમીન પણ ખરીદી છે. ના. કાકોરસાહેબને લાગે છે કે મરહુમ કાકોરસાહેબના સામયથી, જેઓને પ્રગતિ નેતાઓ તરીકે હમેશાં રાજ્યે સ્વીકારેલા છે તે આગેવાન ગૃહસ્થોમાં કાંઈ અગત્યની લાગણી ઉપજના ન પામે તે માટે વ્યાખ્યાને ચુસ્ત રીતે વળગી રહીએ તો તેમની નીમણુક ન થવી જોઈએ.

બાબાતોએ પણ ના. કાકોર સાહેબને વિનંતિ કરી છે, અને વાજબી રીતે કરી છે, કે સમિતિ પર તેઓનો એક જણ હોવો જોઈએ. કારણ કે રાજ્યમાં તેઓનું પ્રમાણ હીક હીક છે અને તેઓ ઘણા અગત્યના વિભાગનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. આ ખીના પણ આપના ધ્યાન પર લાવવાની જરૂર છે. તેથી સમિતિ પર તેઓમાંથી એક જણ હોવો જોઈએ.

ના. કાકોર સાહેબની એવી ઈચ્છા છે અને તે તમે સહજે સમજી શકશો કે સમિતિ તેમની પ્રગતિ બધા અગત્યના વર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા સારામાં સારા બુદ્ધિમાનોની બનેલા હોવી જોઈએ.

ઉપર જણાવ્યું છે તેને અનુસરીને તમારે જો કાંઈ સૂચના કરવાની હોય તો, તે પછી સમિતિના પ્રમુખ ઉપરાંત ત્રણ અમલદારો સાથે સમિતિના સભ્યોની યાદી ના. કાકોર સાહેબ જાહેર કરશે.

તમારો

(સહી) માણેકલાલ પટેલ

પરિશિષ્ટ ૪

સરકાર વલ્લભભાઈના જવાબ

સ્વરાજ્ય આશ્રમ, બારડોલી ૧૫-૧-૩૬

ભાઈ માણેકલાલ પટેલ,

તમારો ૧૧મી જાન્યુઆરીનો કાગળ મળ્યો. તમારો કાગળથી મને દુઃખ થાય છે. મેં આપેલાં નામો પ્રગટ થયાં એ જોઈું તો થયું, પણ ઘણા માણસોની સાથે જેમાં વહેવાર હોય તે વાત હમેશાં છુપી રહી શકતી

નથી. વળી નામ પ્રગટ થયા છતાં સખળ કારણસર ફેરવદલી અવસ્ય થઈ શકે.

ભાયાતો અને મુસલમાન નામ વિષે તમે જે બલામણુ કરો છો તે મારાથી સ્વીકારી નથી શકાતી. તે સ્વીકારવા જતાં મારે નામે આપવાની આવશ્યકતા પાછળ જે વિગારકેણી રહી છે (તે સમજી શકાય તેવી છે. એ) તુટી જાય છે. આ કમિટિ અમુક હેતુ પાર પાડવાને સારૂ થઈ છે, ને એ હેતુ તો અમુક પ્રકારના મત ધરાવતા હોય તેના પશુ પ્રમાણિકુ માણસોથી જ સિદ્ધ થઈ શકે. હું એટલી ખાતરી આપી શકુ છું કે જે સાત સભ્યોનાં નામ મેં સૂચવ્યાં છે તેઓ ભાયાનો વગેરેનાં હિત નજરમાં રાખીને જ કામ કરશે. આથી વિશેષની આશા કોઈ ન રાખી શકે.

કેટલાક સભ્યો રાજકોટ રેટની રૈયત ન હોવા વિષે તમે ઉલ્લેખ કર્યો છે ને કુળદ છે, પણ એ કરવાનો તમને અધિકાર હતો. શ્રી. દેવરભાઈ એ વ્યાખ્યામાં નથી જ આવતા એમ તમે ફરી વિચાર કરતાં નિશ્ચય કરો તો તે વિષે તકરારમાં ઊતરવાને બદલે એ નામ એમી લેવા હું તૈયાર છું. અને જો શ્રી. દેવરભાઈનું નામ કાઢી નાખવાનો આગ્રહ કાયમ રહે તો એને બદલે શ્રી. જનનંદ જોશી વફોલનું નામ સૂચવું છું. શ્રી. વલ્લભભાઈ શુક્લ તો એ વ્યાખ્યામાં આવે છે એવો મારો મત છે.

પ્રમુખ દસમાંથી ચૂંટાય એવો જ અર્થ ના. કાકર સાહેબના નોટીશીકરણનો યર્થ શકે અને એ પ્રમુખ દ. શ્રી. ધીરાવાળા ન હોઈ શકે. એ મારે કહેવું જોઈએ. એમણે પોતે તો મને કહેવરાવ્યું છે કે એઓ પોતે કશો હોદ્દો લેવાનો જ નથી.

મારે કહેવું જોઈએ કે કમિટિની નિમણુક થવામાં ઘણી ઢીલ થઈ છે. રીપોર્ટ તો ૩૧ મી જાન્યુઆરી લગીમાં બહાર પડેવા જ રહ્યો. એટલે મારી આશા છે કે કમિટિ આ કાગળ પહોંચતાં તુરત નિર્માર્ધ જશે પણ કંમનસીએ કમિટિ નહિ નિમાય તો લોકો તરફથી લડત ફરી શરૂ થવાનો ભય છે. સાથે મારે જણાવવું જોઈએ કે ના. કાકર સાહેબ તથા સર પેટ્રીક કેંડલની વચ્ચે થયેલો પત્ર વ્યવહાર અને રિસીડેન્ટની સાથે તા. ૨૮મી ડીસેમ્બરે થયેલી મુલાકાતની ત્યાદી મારી પાસે છે. મને લાય છે કે જે સમાધાની ભાંગી પડશે તો હિતને અર્થે એ કાગળો ને એવા બીજા જે મારા કબજામાં છે તે પ્રગટ કરવાનો મારો ધર્મ થઈ પડશે.

પણ મારી ઉમેદ છે કે એવું કશું નહીં કરવું પડે ને કમિટિની નીમણુક તુરત થશે ને બધું કામ નિયમ-સર શરૂ થઈ જશે.

તારથી જવાબની આશા રાખું છું.

લો. વલ્લભભાઈ પટેલના
નેમાતરમ્

વડોદરા રાજ્યની ધારાસભાને લગતી નીમાયેલી સમિતિની ભલામણો

[વડોદરા રાજ્યમાં લગભગ ૫૦ સદીથી, રાજ્ય વહીવટમાં લોકો પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા થાય એવા હેતુથી ધારાસભાની રચાવના થયેલી છે. તેના બંધારણમાં બહુ અંશે મૌલિક ફેરફાર કરવાના હેતુથી શ્રીમંત સરકાર તરફથી એક સમિતિ નીમવામાં આવી હતી. એ સમિતિએ ત્યાંની ધારાસભાના હાલના બંધારણમાં જે ફેરફાર સૂચવ્યો છે, તે અમે આ નીચે આપીએ છીએ. દેશી રાજ્યો પરત્વે લોકશાસનવાળાં બંધારણનો જેઓ વિચાર કરતા હોય તેઓને આ ભલામણો માર્ગદર્શક થાય એવી છે. તંત્રી.]

ધારાસભા હક, વિસ્તાર તથા તેને લગતા પ્રશ્નોનો વિચાર કરવા માટે શ્રીમંત સરકારે નીચેના સભાસદોની એક સમિતિ નિમી હતી.
સમિતિની નીમણુક.

અધ્યક્ષ

(૧) મે. રા. રા. ઝર્નલ કુમાર શિવરાજસિંહ,
બી. એ., મંત્રસચીવ.

સભાસદો

(૨) મે. રા. રા. સત્યવત મુકરજી,
બી. એ. (ઓક્સન), સરમુળા.

(૩) મે. રા. રા. ડૉ. શંકરરાવ માધવરાવ પગાર,
બી. એ. (વિસ.), એ. એમ., પીએચ. ડી.
(કોલંબિયા), પ્રગતિ અધિકારી.

(૪) શ્રી. મે. રા. રા. ભદ્રસિંહરાવ આનંદરાવ ગાયકવાડ,
બી. એ. એલએલ. બી. (કેટળ),
બાર-એટ-લૉ, રાજ્યકોષાધિકારી.

(૫) મે. રા. રા. સખારામ અમૃત મુધાળકર,
બી. એ. એલએલ. બી., ન્યાયમંત્રી.

(૬) રા. રા. ગિરધરલાલ ડાસાભાઈ પરીખ,
બી. એ. એલએલ. બી.

(૭) રા. રા. છોટાલાલ ઝવેરભાઈ સુતરીયા,
બી. એ. એલએલ. બી.

(૮) રા. રા. કરામશૈખ રતનજી ડાખ.

(૯) રા. રા. રસુલખાન હુસેનખાન પઠાણ,
બી. એ. એલએલ. બી.

(૧૦) રા. રા. નાગજીભાઈ ગોવિંદભાઈ આંબ.

(૧૧) રા. રા. બાપુભાઈ ઘેલાભાઈ દેસાઈ,
બી. એ. એલએલ. બી.

૨. સમિતિની ભલામણો નીચે પ્રમાણે છે:—

સમિતિની ભલામણો.

(૧) ધારાસભાના સભાસદોની કમાલ સંખ્યા ૫૫ની રાખવી, આ સંખ્યામાં સભાસદોની સંખ્યા ૩૭ ચૂંટાયેલા, ૯ શ્રીમંત સરકારે સરકારી અમલદારોમાંથી

નિમેલા અને ૯ સુધી શ્રીમંત સરકારે નિમેલા બિન સરકારી સભાસદો નીચેના ધારણે રાખવા.

૯ શ્રીમંત સરકારે સરકારી અમલદારોમાંથી નિમેલા સભાસદો. હોદ્દાની રૂએ.

દિવાન, અધ્યક્ષ ૧

મંત્રસચીવો તથા કર્મસચીવ મળી ૩

ન્યાયમંત્રી ૧

વરિષ્ઠ ન્યાયાધિશના નિમેલા મુખ્ય સરકારી વકીલ ૧

હિતર સરકારી અમલદારોમાંથી નિમવાના ૩

૯

વડોદરા રાજ્યની ધારાસભાને લગતી નીમાયેલી સમિતિની ભલામણો

૩૭ ચૂંટાયેલા સભાસદો.

(ક) ૯ વડોદરા પ્રાંત

૧ વડોદરા શહેર	૨
૨ ઈંતર સુધરાઈવાળાં સ્થળો	૨
૩ સુધરાઈ સિવાયની હદનાં	૪
	<hr/>
	૮

(લ) ૮ મેહેસાણા પ્રાંત

૧ સુધરાઈવાળાં સ્થળો	૨
૨ સુધરાઈ સિવાયની હદનાં	૬
	<hr/>
	૮

(મ) ૬ નવસારી પ્રાંત

૧ સુધરાઈવાળાં સ્થળો	૨
૨ સુધરાઈ સિવાયની હદનાં	૪
	<hr/>
	૬

(પ) ૪ અમરેલી પ્રાંત ઓખામંડળ સહિત

૧ સુધરાઈવાળાં સ્થળો	૧
૨ સુધરાઈ સિવાયની હદનાં	૩
	<hr/>
	૪

(ઙ) ૨ સંયુક્ત મગૂર વર્ગના

૨

(ચ) ૨ સહકારી મંડળો

૧ વડોદરા અને નવસારી પ્રાંતોની	૧
૨ મેહેસાણા અને અમરેલી (ઓખામંડળ સાથે) પ્રાંતોની	૧
	<hr/>
	૨

(ઠ) ૨ ઈનામદારો અને ઠકરાતી આંકડીયા ગામો ૨ ધારણ કરનાર

(ક) ૨ (૧) વેપાર

(બ) વડોદરા અને નવસારી પ્રાંતોમાંથી	૧
(ભા) મેહેસાણા અને અમરેલી (ઓખા મંડળ સાથે) પ્રાંતોમાંથી	૧
	<hr/>
	૨

૨ (૨) ઉદ્યોગ

(બ) વડોદરા અને નવસારી પ્રાંતોમાંથી	૧
(ભા) મેહેસાણા અને અમરેલી (ઓખા- મંડળ સાથે) પ્રાંતોમાંથી	૧
	<hr/>
	૨

૬ સુધી શ્રીમંત સરકારે નિમવાના સરકાર અમલદાર સિવાયના

અસંધિત મજૂરો પૈકી	૧
શ્રીઓ	૨
લઘુમતિ હિતસંબંધવાળા પક્ષી	૬ સુધી
	<hr/>
	૯ સુધી

ચૂંટણીના મત હક રાંબંધી

(૨) (ક) ગામડાઓમાંથી ચૂંટણી માટે પ્રાંત પંચાયતની ચૂંટણીમાં જે લોકોને મતાધિકાર છે તે લોકોને મત આપવાનો હક રાખવો.

(લ) શહેર નગરમાંથી સુધરાઈના ઉમેદવારોની ચૂંટણી માટે મત આપવાનો જેમને હક છે તેમને મતાધિકાર આપવો.

(મ) ધારાસભાના પ્રાર્થિક પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી સીધી થવી નેઈએ.

(૧) વેપાર, ઉદ્યોગ, મંધિત મજૂર વર્ગ તથા સહકારી મંડળોના પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી સીધી રીતે કરવી કે કેમ તે બાબત તથા,

(૨) ચૂંટણીની રીત, પદ્ધતિ અને ઇતર વ્યવસ્થા સંબંધી વિગતો બાબત શ્રીમંત સરકારને બક્ષામણ કરવા તથા સભાસદોની એક સમિતિ નિમત્રી.

(પ) જુદી જુદી કોમો માટે જુદી જુદી ચૂંટણીનું ધોરણ રાખવું નહી. તેમ સામાન્ય ચૂંટણીથી ચૂંટાઈ આવતા સભાસદોમાં કોઈ કોમને જુદું પ્રતિનિધિત્વ આપવું નહી.

(૩) હજીરની અગાઉથી મેજીરી મેજીયા સિવાય કોઈ પણ સભાસદ

(ક) સરકારી કરજ અગર મહેસૂલ અગર કરને ક્યા મુસદ્દા સભા અસર કરે અગર જેથી સરકારી આગળ લાવવાની મહેસૂલ અગર કર ઉપર કોઈ મનાઈ છે. ખોળે ઉત્પન્ન થાય એવો,

(જ) શ્રીમંત સરકારના લશ્કરનાં શિરત અને ખરદા-સ્તને અસર કરે એવો,

(ગ) શ્રીમંત સરકારના ખાનગી ખાતાની વ્યવસ્થાને અસર કરે એવો,

(ઘ) ખીગ રાજ્ય સાથેના સંબંધને અસર કરે એવો,

(ઙ) શ્રીમંત સરકારની અને રાજધરાણાની સત્તા અને મોભાને અસર કરે એવો, અથવા

(ચ) ખીજી જે કોઈ બાબતો હજીર વખતેવાખત દરાવે તેને અસર કરે એવો,

કોઈ મુત્સદ્દો, ઠરાવ અથવા પ્રશ્ન સભા આગળ લાવી શકાશે નહિ પરંતુ સરકારી કરજ અગર મહેસૂલ અગર કરને અસર કરે એવા કોઈ ઠરાવથી શ્રીમંત સરકારની નાણાં સંબંધી આંટને હાનિ કે અસર થાય તેવું ન હોય ત્યારે તેવો ઠરાવ સભા આગળ લાવવાને હરકત ન હોવી જોઈ એ.

ઉપરના ધોરણોને પાત્ર રહીને દરેક નિયંધના મુસદ્દા ધારાસભા આગળ ચર્ચા માટે રજુ કરવા.

(૪) (ક) ખાનગી ખાતાને લગતી,

(જ) ખીગ રાજ્યના સંબંધને અંદાજપત્રકની ચર્ચા અસર કરે તેવી (જેવી કે રાખધે દરિયાઈ જરૂર, ખંડણી વિગેરે બાબતો),

(ગ) નિવૃત્તિવેતન, નિવૃત્તિપારિતોષિક તથા દ્રવ્ય સંચય નિધીને લગતી,

(ઘ) બ્યાજ અને ઘસારા નિધીને લગતી, બાબતો સિવાયની અંદાજપત્રની બાબતો ધારા-સભા આગળ ચર્ચા કરવા માટે મુકી શકાશે.

માત્ર ધારાસભાએ સૂચવેલી કોઈ કપાત શ્રીમંત સરકાર તરફથી ગ્રાહ્ય કરવામાં આવે તોજ તેનો અમલ કરવો.

૫. ધારાસભાના સભાસદોને ખીગ રાજ્યો તથા પ્રાંતિક સરકારોની ધારાસભાના ધારાસભાના સભાસદોને મળે છે તેવા પ્રકારના સભાસદોના વાણી સ્વાતંત્ર્યનો છુટ લેવા જેવા હકો હકો આપવા.

ધારાસભાના સભાસદની કાયમની સમિતિ-ઓમાં નિમણુક

૬. કાયમની સમિતિઓ જેવી કે અંદાજ સમિતી નોકરી સમિતિ, હરરાજ સમિતિ વગેરેમાં જે તે સમિતિના પ્રમુખે પસંદ કરેલા ધારાસભાના નિદાન એક સભાસદને નિમવા.

સભાસદોમાંથી ઉપપ્રમુખની ચૂંટણી

૭. ધારાસભાના પ્રમુખ ચૂંટાયેલા રાંખવાનું ખ્યેય છે, હાલને માટે ધારાસભાના ઉપપ્રમુખની ચૂંટણી શ્રીમંત સરકારે ધારાસભાના સભાસદોમાંથી કરવી.

ઉપપ્રમુખે ધારાસભાની સમિતિના પ્રમુખ તરીકે કામ કરવું.

૮. ઉપરની રકમ ૭ પ્રમાણેના ઉપપ્રમુખ જે તે ધારાસભાએ નિમેલી સમિતિમાં તે સભાસદ હોય તે તે સમિતિમાં પ્રમુખ તરીકે કામ કરશે એમ ઠરાવવું.

ધારાસભાના નિદાન એક સભાસદની સચિવ તરીકે નિમણુક કરવા બાબત.

૯. હજીરે કૃપાવંત થઈ ધારાસભાના સરકારી અમલદાર સિવાયના ધારાસભાના સભાસદ હોય અને જે ધારાસભાની બહુમતિના સભાસદોનો વિશ્વાસ ધરાવતા (ગ્રાહ્ય હોય તેવા) હોય તેવા એક સદગૃહસ્થની તે ધારાસભાના સભાસદ તરીકે ગ્રાહ્ય રહે ત્યાં મુકીની મુદત માટે મંત્રીમંડળમાં નિમણુક

વડોદરા રાજ્યની ધારાસભાને લગતી નીમાયેશી સમિતિની જાહેરાત

કરવી. પોતાની હોદ્દાની મુદત દરમ્યાન તે હજૂરને જવાબદાર રહેશે.

ઉપરના મંત્રીમંડળના સભ્યને સાધારણતઃ સોંપવાનાં ખાતાંઓ.

૧૦. ઉપરની રકમ ૯ પ્રમાણે નિમાયેલા મંત્રી-મંડળના સભ્યને સાધારણતઃ નીચેનાં ખાતાંઓ કે તે પૈકી કેટલાંક મુખત કરવાં:—

૧ કૃષિવણી,

૨ પ્રગતિ, વેપાર ઉદ્યોગ અને કામગીર ખાતાં.

૩ પંચાયત,

૪ આરોગ્ય રક્ષણ

૫ ગ્રામોદ્યોગ

૬ સહકારી.

બે સભાસદોની સહાય મંત્રી તરીકે નીમણુંક

૧૧. ધારાસભાના સભાસદો પૈકી બે સભાસદોની સહાય મંત્રી (Parliamentary Secretaries) તરીકે શ્રીમંત સરકારે નિમણુંક કરવી અને તે પૈકી એક મંત્રીને ઉપરની રકમ ૯ પ્રમાણે નિમાયેલા મંત્રીમંડળના સભ્યના હાથ નીચે કામ કરવા કરાવવું. અને બીજા મંત્રીએ શ્રીમંત સરકાર કરાવે તે બીજા

મંત્રીમંડળના સભ્યના હાથ નીચે કામ કરવા કરાવવું. આ મંત્રીઓ મંત્રીમંડળના બે સભ્યના હાથ નીચે કામ કરશે તેને જવાબદાર રહેશે એમ કરાવવું. પ્રજાને રાજ્યકારોબારમાં સંપૂર્ણ રીતે સામેલ કરવાની અતીત ધ્યેયની જાહેરાત.

૧૨. શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સાહેબનું પોતાની પ્રજાને રાજ્ય કારોબારમાં સંપૂર્ણ રીતે સામેલ કરવાનું અતીત ધ્યેય છે અને તે હેતુ પાર પાડવા માટે તે દિશામાં પ્રથમ પગથિયા તરીકે મંત્રીન. પ્રગતિ કરવા હાલનો સમય અનુકૂળ છે. તેથી ઉપરોક્ત ધ્યેયની જાહેરાત (Proclamation) દ્વારા અગર તેવી ધરતર અધારણીય રીતે પ્રસિદ્ધ કરવી

વડોદરા રાજ્ય અધારણી કાયદો ઘડવા આજ્ઞાત.

૧૩. વડોદરા રાજ્ય અધારણી કાયદો (Government of Baroda act) ઘડવો અને તેમાં ઉપરનાં ધોરણો ઉપરાંત વરિષ્ઠ ન્યાયાધિશનો પગાર તથા હોદ્દાની મુદત પણ નિશ્ચિત કરવી.

તારીખ ૬ માહે જાનેવારી સન ૧૯૨૬.

શિવરાજસિંહ

કર્નલ,

પ્રમુખ.

શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડ સેના- ખાસખેલ સમશેર બહાદુર એઓશ્રીના પોતાની પ્રિય પ્રજા માટેનો સંદેશો.

અમારા વિશ્વવિખ્યાત પિતામહ સ્વ. શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ સયાજીરાવ ગાયકવાડ એઓશ્રી તરફના પૂજ્યભાવનાં તથા પ્રેમનાં જે અસંખ્ય પ્રદર્શન થયાં છે તેની અમારા મન ઉપર અતિશય ઊંડી અસર થઈ છે. અમને પોતાને તેમ જ સર્વ રાજકુટુંબીઓને આ અતિદુઃખકર ખોટને પ્રસંગે આવાં પ્રેમ અને સહાનુભૂતિનાં પ્રદર્શન ખરેખર મોટા આશ્વાસનરૂપ અર્થ પડ્યાં છે અને તે સ્વર્ગસ્થને પગલે ચાલી અમારી પ્રિય પ્રજાનું કલ્યાણ સાધવાના કામમાં અમારું જીવન અપેક્ષા કરવાના અમારા નિશ્ચયમાં બલપ્રદ સાધન થશે.

૨. જે સમર્થ રાજકર્તાના અવસાન માટે આપણે શોક કરીએ છીએ તેઓશ્રી કહેતા કે “મારા આખા લાંબા જીવન દરમ્યાન મારું પ્રધાન ધ્યાન ખેડુતો માટે ને તેમના કલ્યાણ માટે જ હતું.” તેઓશ્રી સતત આ લોકોના જ વિચાર કરી રહ્યા હતા, તે એટલે સુધી કે તેઓશ્રીની છેલ્લી ભયકર માંદગીમાં પણ તેમણે જમીન મહેસુલમાં મોટા ઘટાડો કરવાના હુકમ આપ્યા હતા અને તે ગયા વર્ષના ડિસેમ્બરની ૨૬મી તારીખે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા હતા. તેઓશ્રીના શાસનકાલના હીરકમહોત્સવ પ્રમંગે તેઓશ્રીએ ગામડાંઓ માટે જે મોટા નિધિ કાઢી તેનો જુઓ જનારો છે તે તે લોકોની સ્થિતિ સુધારવાની તેમની સતત કાળજી બતાવનારું દર્શન હતું. રાજ્યશાસનના કામમાં અમે છેલ્લાં દશ વર્ષથી સીધો ભાગ લીધો છે, તે ઉપરથી પણ અમને એમ સમજાયું છે કે ખેડુત અમારા રાજ્યનો સ્તંભ છે અને તેની આર્થિક સ્થિતિ અને સામાન્ય કલ્યાણ તરફ અમારે વધારેમાં વધારે ધ્યાન

આપવું. અમારા પ્રેમ અને અમારી સહાનુભૂતિની વાસ્તવિક સાક્ષાત જાહેરાત માટે અમે ફરમાવીએ છીએ કે અમારા પુરોગામી મહારાજ સાહેબે મહેસુલના આકારમાં ઘટાડાની જે જાહેરાત કરી છે તે ઘટાડેલો આકાર જ હવે ચાલુ આકાર ગણાશે અને રીવીઝન સેટલમેંટ અર્થાત ફેરઆકાર વખતે જ તેમાં ફેરફાર કરવામાં આવશે.

અમને એવી ઉત્કટ આશા રહે છે કે આ ઘટાડા સંપૂર્ણ રીતે પ્રજાની સ્થિતિને વાસ્તવિક રીતે પહોંચી વળે છે. પરિણામે ખેડુતો પોતાના જીવનમાં વિવેક રાખવા ને કરકસર કરવા પ્રેરાશે અને વધારે ડિયા પ્રકારનું જીવન અને આખાદી મેળવવા ગંભીર રીતે પ્રયત્ન કરશે.

૩. તમે બધા જાણો છો કે ૧૯૩૮ના આરંભમાં સરકારે અધિકારી અને ગિન અધિકારી સભ્યોની એક પ્રતિનિધિક સમિતિ નીમી હતી અને રાજ્ય-બધારણીય પ્રગતિનો વિચાર કરવા માટે તેને વિશાળ અવકાશ આપવામાં આવ્યો હતો. આ સમિતિએ પોતાનું નિવેદન ગયા ડિસેમ્બરમાં સર્વાનુમતે રજુ કર્યું છે તે જ સમિતિના સભ્યોની પ્રજાકીય ભાવનાનું પ્રશંસાપાત્ર પ્રતીક છે અને ભવિષ્યને માટે આશાભર્યું સૂચન છે.

આ નિવેદનની નીચે પ્રમાણે મુખ્ય ભવામણો છે:-
(૧) વિસ્તૃત પ્રાદેશિક મતાધિકારવાળી, ગિન ગિન હિતના પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી અને યુટાવક્તા સભ્યોની બહુમતીવાળી વિસ્તૃત ધારાસભાની રચના કરવી. કાયદાવિષયક તમામ પ્રસ્તાવ અને રાજ્યના જમાખર્ચનું

અંદાજપત્ર કરે તે નિયમાનુસાર આ ધારાસભા આગળ રજુ કરવાં અને બિનસરકારી ઉપાધ્યક્ષની નિમણૂક કરવી. (૨) ધારાસભાને સામાન્ય રીતે સ્વીકાર્ય થાય એવા સાર્વજનિક કામમાં ઉત્તમ કામ કરી બતાવેલા એક બિનસરકારી ગૃહસ્થને અમારા મંત્રીમંડળમાં સભ્ય તરીકે અમે નીમીએ અને તે સભ્ય મંત્રીમંડળના ઈતર સરકારી સભ્યોની માફક અમને જવાબદાર રહેશે. (૩) મંત્રીમંડળના સભ્યોને ધારાસભાના કામમાં મંદ કરવા સારૂ ધારાસભાના સભ્યોમાંથી જે પાલીમેંટરી સેક્રેટરીઓ અમે નીમીએ.^૧

આ લક્ષ્યાલોને અમારી સંમતિ છે એ વાત હવે જાહેર કરતાં અમને આનંદ થાય છે. અમારી ઈચ્છા એવી છે કે એ જ સમિતિની સહાયથી આ બાબતમાં આવશ્યક પ્રારંભમાં પણ તરત જ ભરવાં અને હાલની ધારાસભાની મુદત આવતા સપ્ટેમ્બરમાં પૂરી થતા પહેલાં આ નવીન યોજનાનુસાર સુદૃષ્ટી કરવા સારૂ નવાં મતદારમંથ તથા મતાધિકારીઓ માટેના નિયમો અને ખીજી તેના સંબંધીની ઝીણી તપશીલ નકી કરી દેવી. આ નવીન તજવીજોને આરંભ કરવા સારૂ યોગ્ય વખતે એક જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

રાજા અને પ્રજા વચ્ચેના હિતની અને પ્રજાના તમામ વર્ગો વચ્ચેના હિતની સંપૂર્ણ અભિનતા ઉપર એકવાર ફરીથી આ નવું બંધારણ વિશેષ બાર મુકશે અને અમારી સંપૂર્ણ ઉમેદ છે કે લાંબા સમયથી ચાલતી આવેલી રૂઢીઓથી દબાએલી પ્રજા સહિત અમારી આખી પ્રજાની ઐહિક અને નૈતિક રિયતિમાં પ્રગતિ થશે.

૪. અમારા સરદારો, આસામદારો, દરકદારો, જહાગીરદારો અને ઇનામદારોને અમે આશ્વાસન આપીએ છીએ કે તેમનું હિત અમારા હૃદયની ઘણું જ નિકટ રહેશે. જે સંબંધથી તેઓ અમારા વંશ સાથે સંકળાયેલા છે તે સંબંધ પાછા જ જુના છે અને તે સંબંધો સંગીન કરવા અમારી ઈચ્છા છે. આ પ્રસંગે

અમે તેમને ખાત્રી આપીએ છીએ કે તેમના હિતના પ્રશ્નોને અમારી તરફથી સહાનુભૂતિથી વિચાર થશે અને વિશેષ કરીને એવા સંબંધોની યોજના કરવામાં આવશે કે જેને યોગે તેમના પુત્રા ને તેમની બાવી પ્રજા પોતાની જાતને બદલાતા સંજોગોને અનુકૂળ કરે અને તેઓ પ્રજાકીય સેવામાં ઉપયોગી બાગ બનવે.

૫. વડોદરા રાજ્યના ઇતિહાસમાં સ્વ. શ્રીમંત સર સયાજીરાવ ત્રીગત એજોશ્રીનો લાંબો શાસનકાલ સુવર્ણયુગ ગણાશે, અને તેઓશ્રીનું સ્મરણ અનંતકાલ સુધી રહે અને તેમનું જીવન બાવી પ્રજાને ઉન્નયન પ્રેરણા આપનારૂં થાય એ હેતુથી અધા સોંકાની ઈચ્છા છે કે તે મહાન રાજકર્તાની વિશ્વતીને શોભે એવું એક સ્મારક કરવું.

તેથી અમે એવા નિર્ણય કર્યો છે કે જે સમર્થ મહાન પુરુષને આપણે શુભાવી બેઠા છીએ, તેમની માદગીરી કાયમની જાળવી રાખવા સારૂ અમે અમારી ખાનગી મિલકતમાંથી એક કરોડ રૂપિયા જેટલી રકમ ઇલાહીદા કાઢીશું. અમારી એવી ઈચ્છા છે કે આ જીભાનો લાભ કાર્ધ પણ અપવાદ સિવાય, તમામ વર્ગો અને કામોને મળે, અને એ ઉદ્દેશની સિદ્ધિને માટે અમે એક વિશાળ યોજના તૈયાર કરાવીએ છીએ.

જે રાજ્યએ પોતાનું સમગ્ર જીવન પોતાની પ્રજાને જ અર્પણ કર્યું હતું અને જેમણે ઉપદેશમાં ને ફતિમાં "સેવા"ને જ પોતાનું ઉચ્ચતમ જ્યેય માન્યું હતું તેઓશ્રીનું સ્મરણ બવિધમાં ઘનારી પ્રજાની પેઢીઓની પેઢીઓ સુધી રહેશે.

૬. સ્વ. શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ હમેશ કહેતા કે "હું પોતે રાજ્યને સૌથી પહેલા સેવક છું." એ જ ભાવનાથી અમારા ઉપર આવેલી ભારે જવાબદારીને પહેંચી વળવાનો અમારો ગંભીર નિશ્ચય છે.

૭. અમે અમારી તમામ પ્રજાને પ્રેમભરી અભિનંદન પાકરીએ છીએ અને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તેમને લાંબું આયુષ્ય, સુખ ને સંપત્તિ મળે. લક્ષ્મીવિકાસ રાજવાડા,

વડોદરા, પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડ તા. ૨૦ માંહે ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૬

^૧ આ સમિતિને અહેવાલ આ અંકમાં અન્યથા છે.

મોરબી સ્ટેટ : છેલ્લાં સાત વર્ષ

(ગતીક પૃષ્ઠ રૂંડખી)

ડાક્ટરી મદદ

કોટુણીક દુઃખદાયક પ્રસંગોનો પોતાને જ કારો અનુભવ થયેલ હોવાથી નામદાર મહારાજ સાહેબનું હૃદય દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂષીને જોટું દુભાય છે, તેટલું કોઈનું હૃદય કદી દુભાતું નહિ હોય, તેથી જ્યારે તેઓશ્રીને પોતાની પ્રજાનાં નાનામાં નાના મનુષ્યની મોંઘી વિષે જાણ થાય છે, ત્યારે તેઓશ્રીનું હૃદય દ્યાર્દ્ર થતી જાય છે, અને પોતે તેની મંલાળ લે છે, તે જલદી રોગ મુક્ત થાય તેટલા માટે ઘણી જ કાળજી ધરાવે છે, અને પગલાં લે છે. મહુમ મહારાજ સાહેબનાં સરભરણુએ આધુનિક ઢંગનાં સાધનોવાળી એક ઇસ્પતાલ, નામદારશ્રીનાં રાજ્યમાતા પુત્ર માતૃશ્રીની યાદગીરીમાં વૃદ્ધ અને અપંગ માટે એક બનાયઆશ્રમ અને મહુમ અખંડ સૌ. નામદાર મહારાજશ્રીનું નેતૃત્વવરણ સાહેબની યાદગીરીમાં સ્ત્રીઓ માટેની ઇસ્પતાલ સ્થાપવાની જાહેરાત નામદારશ્રીના રાજ્યારોહણનાં પ્રથમ દિવસે જ કરવામાં આવી હતી. હાલની સર વાઘજી ઇસ્પતાલ એ જાહેરાતનું પ્રથમ પગલું, તેમાં આધુનિક ઢંગનાં સાધનો વસાવવામાં આવ્યાં છે.

આ સંબંધમાં ખુદાવિદ નામદાર મહારાજ સાહેબે એક વધુ મહત્વની યોજનાની જાહેરાત કરી છે. મહુમ રહેનશાહ નામદાર પંચમ જ્યોર્જના રજત મહોત્સવની યાદગીરીમાં આધુનિક ઢંગની ઇસ્પતાલ સ્થાપવા માટે રૂ. ૪ લાખની રકમ જીદી કાઢવામાં આવી છે. આ ઇસ્પતાલ સાથે તેઓશ્રીનું મુખ્યત્વે નામ જોડવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

રૂ. ૨,૨૫,૦૦૦નું અર્થ આંધવામાં આવેલી જાના ઇસ્પતાલ બાલ સંરક્ષણ અને પ્રસૂતિનાં સંબંધમાં

મોરબીની સ્ત્રી જનતાને મહાન આશીર્વાદરૂપ થઈ પડી છે. ઝોઝક પાટો પાળતી તેમજ બધા વર્ગની સ્ત્રીઓ તેનો લાભ લે છે. સ્ત્રીઓનો મોટો ભાગ પ્રસૂતિ અને ઇસ્પતાલમાં જ રહેવાનું પસંદ કરે છે. ચાલુ વર્ષમાં સુવાવડ માટે ઇસ્પતાલનો લાભ લીધેલ સ્ત્રીઓની સંખ્યા ૨૦૦ સુધીની પહોંચી હતી.

ખુદાવિદ નામદાર મહારાજ સાહેબની ઇચ્છા ક્ષયના દર્દીઓની સારવાર માટે ખાસ અલાયદી ગોઠવણ કરવાની છે. અને તેટલા માટે નામદાર વાઘસિંચાવનાં પત્ની લેડી લિન્લીથગોએ શરૂ કરેલ સમ્રાટનાં ક્ષય-નિવારણ ફંડમાં પોતે રૂ. એક લાખની રકમ ભરેલ છે.

સ્ટેટના દરેક મહાલમાં દવાશાળા છે. અને તેમાં કેળવણેલ ડોક્ટરથી કામ લેવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત કેટલેક સ્થળે આયુર્વેદિક ઔષધાલયો પણ જોવામાં આવેલ છે.

કેશરકુવરણ બાળ પોષક સંસ્થાદ્વારા બાળસંરક્ષણ અને રોગોસનું કામ થાય છે, અને આ સંસ્થા કેળવણેલ ડોક્ટરની દેખરેખ નીચે છે. ડોક્ટરી મદદ ઉપરાંત ગરીબ બાળકોને દૂધ અને કપડાં મફત આપવામાં આવે છે. કોઈ દર્દીઓને ફળ અગર બરફ આપવાની લક્ષમણ ડોક્ટર તરફથી કરવામાં આવેલ હોય અને તેઓ ખરીદી શકે તેવી સ્થિતિમાં ન હોય તો તે સંસ્થા તરફથી તેમને તે મફત પૂરાં પાડવામાં આવે છે.

ઉપરની સગવડતાઓ જાણે ઓછી હોય એમ ખુદાવિદ મહારાજ સાહેબને જણાતાં તેઓશ્રીએ જાહેર કરેલ છે કે સ્ટેટના કોઈ પણ વતનીને ડોક્ટરી મદદ માટે પોતાના સ્થળથી પાંચ માઈલ કરતાં વધુ

દર બહુ પડતું નોંધાયે નહિ. આ ચોળનો અમલ કરવા માટે તૈયારીઓ ચાલી રહી છે. ચીફ મેડીકલ ઓફીસર, રેવન્યુ કમિશ્નર, અને સ્ટેટ એન્જનીયરની એક કમિટી આ ચોળના સંબંધમાં રિપોર્ટ આપવા માટે નીમવામાં આવી છે, અને ડીરપેન્સરી બાંધવા માટે એન્જનીયરીંગ ખાતાના બજેટમાં તે સંબંધમાં પ્રેવીઝન લેવા માટે સ્ટેટ એન્જનીયરને ફરમાન કરવામાં આવેલ છે.

આરોગ્યતા, શહેર ખીલવણી અને આમ્યોદ્ધાર.

પોતે ગાદીનશીન થયા ત્યારથી જ ખુદાવિંદ નામદાર મહારાજ સાહેબના નીચે દર્શાવેલ ત્રણ આદર્શો દતા

(૧) દરેક શહેર અને ગામડે સ્વચ્છ પાણી પૂરું પાડવું.

(૨) ગામડા દીક નિશાળની સ્થાપના.

(૩) દરેક ગામડાને દાકતરી મદદ.

નંબર ૨ અને ૩માં દર્શાવેલ બાબતો વિષે ઉપર ઉલ્લેખ કરેલ છે.

પહેલા વિષય સંબંધમાં નિવેદન કરવાનું કે સને ૧૯૨૪ની સાલથી બોરીંગ કામમાં કુશળ મેસર્સ મનદર બધર્સની નામદાર મહારાજ સાહેબે આ કામ માટે નીમણૂક કરી છે, અને તેઓના હાથ નીચે બોરીંગ અને વોટર વર્ક્સનાં ખાતાઓ મૂકવામાં આવ્યાં છે. પાનેલી વોટર વર્ક્સ ડા. આંક લાખને ખર્ચે સને ૧૯૦૦માં બાંધવામાં આવેલ તે મહુમ નામદાર મહારાજ સાહેબની દીર્ઘ દષ્ટિનું પરિણામ છે. આ તળાવમાંથી નળવટે આંક માઈલ દૂરથી મોરબીને ચોક્કસ પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે. મોરબી તલ-પદમાં શીટ્ટેશન પ્લેન્ટ, જુદા જુદા લતામાં નાખવામાં આવેલ નળની ટાંકી જેમાં ૩૦૦ ફોટ એક્સર છે. ટંકારાનું વોટર વર્ક્સ અને નવલખીને ચોક્કસ પાણી પુરું પાડવા માટે ૧૧ માઈલની નાખવામાં આવેલ પાઈપ લાઈન વિગેરેનું કુલ ખર્ચ અત્યાર સુધીમાં રૂ. ૬૨ લાખ ઉપર થયેલ છે, તે ઉપરાંત સ્ટેટના તમામ ગામોમાં દરેક ગામે પાંકો કુવો તથા અવગ બાંધી આપવામાં આવેલ છે. આ ઉદાર અને ચિર-

સ્થાયી સગવડને લઈ સાધારણ વરસોમાં દરેક શહેર અને ગામને પાણીનો પૂરતો અને સગવડતાંભર્યો બચ્ચો મળી રહે છે, એટલું જ નહિ પણ બંધારે દુકાળ વખતે ચારે બાજુ પાણીની તંગી અનુભવવામાં આવે છે, ત્યારે મોરબી સ્ટેટને દરેક સ્થળે પાણીની સગવડતા હોવાને કારણે તંગી બોગવવી પડતી નથી. (ફક્ત ત્યાં પાણી ખાંડે જ હોય છે અને કુવામાં બોરીંગ થઈ શકે તેમ હોતું નથી તેવાં જૂનાં ગામડાંઓમાં કંઈકાં અંશે તંગી જણાય છે).

નગર ચોળના અને શહેર ખીલવણીના સંબંધમાં એટલું જ કહેવું ખસ ચશે કે મોરબીની મુલાકાત લેનારાઓને આ દિશામાં ખુદાવિંદ નામદાર મહારાજ સાહેબે પ્રાપ્ત કરેલ કાર્યસિદ્ધિનો ખ્યાલ સ્હેજે આવી શકશે. મહુમ નામદાર મહારાજ સાહેબના અમલમાં ધણી પ્રગતિ થઈ હતી અને ખુદાવિંદ નામદાર મહારાજ સાહેબના ગાદીનશીન થયા બાદ અત્યાર સુધીમાં ખાનગી તેમજ જાહેર મકાનો તથા અન્ય રમણિય સ્થાનોની અભિવૃદ્ધિને લઈને શહેરના સૌંદર્ય તથા સગવડતામાં હેરત પમાડે તેવા વધારા થયેલ છે. ખુદાવિંદ નામદાર મહારાજ સાહેબના રાજ્યસાહેબ વખતે મોરબીની વસ્તી માત્ર ૧૩ હજારની હતી તે આજે લગભગ બમણી થઈ છે અને શહેરનો વિસ્તાર પણ ત્રણ ગણા કરતાં વધુ થયો છે.

રસ્તાઓની નવેસર રચના કરવામાં આવે છે. મેકડમાઈડ રસ્તાને બદલે ક્રેકીટ અને આસ્ફાલ્ટના રસ્તા થવા લાગ્યા છે.

લખધીરાગ અને નંદી કંઠિ તેમજ અન્ય સ્થળોએ આવેલા નાના બાગો શહેરના સૌંદર્યમાં ઉમેરો કરે છે, એટલું જ નહિ પણ જનતા માટે વિશ્રામ સ્થાનોની અનુકૂળતા થઈ છે.

ડા. ૧ લાખને ખર્ચે સને ૧૯૨૫ની સાલમાં પ્રોલેટરીક પાવર હાઉસ બાંધવામાં આવ્યું છે. મહુમ અને ખાનગી મકાનોને તેમજ નાના નાના ઉદ્યોગોને સાધારણ દરે ઊંચળી રાકિન પૂરી પાડે છે.

મોરબીમાં તેમજ ડીરદીકમાં સર્વ સમગ્ર ટેલીફોન

૪. રૂ. ૧૧૫૦૦ કવેટા ભૂ-કંપ ફંડ.

૫. રૂ. ૧૫૦૦૦ પિહાર, ઓરિસા ભૂ-કંપ ફંડ.

૬. ૧૦૦૦૦ નામદાર કાઉન્ટેસ ઓફ વીલીંગ્ડનની ઇચ્છાનુસાર પીડીતોની મદદ માટે.

૭. ૧૫૦૦૦ વહવાણ કેમ્પમાં ડોક્ટર મથુરદાસે કરેલાં આંખનાં ઓપરેશનના ખર્ચ માટે.

૮. રૂ. ૧૦૦૦ કેથોલીક મિશન અમદાવાદ.

૯. રૂ. ૨૦૦૦ વેસ્ટ હોસ્પીટલ માટે નોંધતાં એક્સરેનાં સાધનોની ખરીદી માટે રાજકોટ.

૧૦. રૂ. ૧૫૦૦૦ ખુદાવિદ નામદાર મહારાજનાં સાહેબનાં પૂજ્ય માતૃશ્રીનાં સ્મરણાર્થે મંદિર અને ધર્મ-શાળા બાંધવા માટે પાલીતાણા.

૧૧. રૂ. ૧૦૦૦૦ મહુમ મહારાણી શ્રી. નંદકુંવર-બાના સ્મરણાર્થે શ્રી. નર્મદા કંઠે શ્રી. હનુમેતેશ્વરનાં મંદિરનાં છણીદાર માટે રાજપીપળા.

૧૨. રૂ. ૧૩૦૦૦ ચોક થાણાના ગામ આવા-વેજમાં સરચૈયાની કુળદેવીના મંદિરના દરવાજા, ધર્મ-શાળા તથા કમ્પાઉન્ડ માટે. (અંપૂર્ણ)

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો.

મુળ ગરાસીયા અને ભાયાતો

સરકારના દેરા તંત્રીઓ ન્યારથી કાઠિયાવાડની ભૂમિમાં ચતુ મુકામે પડ્યા અને આ પ્રાંતનો કારાખાર તેણે પોતાના હાથમાં લીધો, ત્યારથી મુળગરાસીયા અને ભાયાતોના હીતનું મંરક્ષણ કરવાનું તેણે રાજ્ય-દારી રીતે સ્વીકાર્યું.

આ સેટલમેન્ટ થતી વખતે મુળ ગરાસીયા અને ભાયાતોની એક સંખ્યાને, તેમની સંમતીથી એજન્સીએ પોતાની હકુમત તળે લીધી, ત્યારથી તેઓ જુદી સુકવતીના તાલુકદારો અને ભાગદારો કહેવાયા, જેઓ રાજ્યની હકુમત તળે રહ્યા તેઓ મુળ ગરાસીયા કે ભાયાતોજ કહેવાયા. આ પ્રમાણે કાઠિયાવાડના જમીનદારોનો એક વર્ગ, જે જુદી જુદી હકુમત તળે વહેંચાયો.

સરકારે સંરક્ષણના કરેલા સ્વિકારની રૂઈએ આ વર્ગને દીવાની કાયદાથી કાંઈક વિશેષ હકદાર માન્યો. કારણકે તેમના પર હકુમનામાની બજવણી દીવાની કોર્ટના નાઝરની મારફત નહિ, પણ રાજ્યદારી ખાતા મારફત થતી. તેમના દફોમાં કાંઈ પેશકદમી કરતું, તો તે વખતે પ્રાંત તેમાં મુકદ્દમી રીતે દરમીયાન થતું. લેણદારોનાં લેણા ઉભા રહેતાં અને તેમના દીકરાનાં લગ્ન અને દીકરીઓનાં આણા

પ્રથમ થતાં.

સરકારની આવી સુવાળી રાજ્યનીતિથી આ વર્ગ પોતાની જવાબદારીથી ચ્યુત થતો ચાલ્યો. તેમને બની શકે તેટલું ઉરાડતું અને કોર્ટના મુકદ્દમા સિવાય કાંઈ કામ ધધી કે ઉઘગો રહ્યા નહિ. પરિણામે તે વર્ગ પદ્ધતિપૂર્વક નિઃસત્વ બનતાં બનતાં આજે તદ્દન દેવાદાર અને સામાન્ય કોટીની સ્થિતિનો વર્ગ ઉત્પન્ન થયો.

લગભગ ૧૧૦ વર્ષોં મુખી આ પ્રમાણે આ વર્ગને પંપાળ્યા પછી થોડા વખતથી વે. કા. સ્ટે. એજન્સીના નોટીરીકેશન નં. ૬૭-૩૬ થી, આ વર્ગમાં જેનો ગીરાસ રૂપીઆ પાંચ હજારની ઉપજનો હોય તેવા-ઓના ગીરાસ હકુમનામાની રૂઈએ લીલામને પાત દરાવવામાં આવ્યો છે. કાઠિયાવાડનું સેટલમેન્ટ થતી વખતે સરકારે આ વર્ગને જે બાંહેધરી આપી હોય તે બાંહેધરીને બાળુએ મુખી સરકાર આ મુજબનો ધારો કરી શકે કે નહિ એ કાયદાની બહુ ઉંડી ચુંચનો પ્રશ્ન છે. પણ અનુમાન એમ થાય છે કે વે. કા. સ્ટે. એજન્સી તળેના તાલુકદારો અને ભાગદારો, ગરાસીયા બનવાના પ્રારંભ કાળમાં આવી ગયા છે.

આ હકીકતને આપણે આહીજ પડી મુકદ્દમે

તો પછી દેશી રાજ્યો તથે રહેલા મુળગરાસીયા કે ભાષાતો માટે શું સ્થિતિ છે? એ પ્રશ્નવિચારવા ગોચર છે.

ખરી રીતે તો જે રાજ્યના તાબાના આ મુળ ગરાસીયા કે ભાષાતો હતા તેમનું હોત તે રાજ્યોને હોય હોવું થતું હતું પણ કુદરતનીજ કાંઈ ઇચ્છાથી તેમ ન બન્યું, ઉદાહરણ સરકારની રક્ષણ પદ્ધતિથી તેઓ નિરક્ષર જ રહ્યા. રાજ્યો કરતાં પોતાના જન્મની રૂઝિએ મળેલા દુકાની જળવણી કરનારો એક ત્રીજો ધોળો ધણી છે એવું તેમનું લક્ષ રહ્યું. એ રાજ્યની સામેજ બાહ્યો અણવામાં તેઓ સંકાવાઈ ગયા. રાજ્યોએ પણ તેમને નિર્બળ અને વધુ નિર્બળ થવાની તક આપ્યાજ કરી; આ મુજબ મુળ ગરાસીયા કે જેઓ રાજ્યની સાથે એક રૂપ રહેવા નોંધતા હતાં, તે બુદ્ધા પડી ગયા. સેદનીતિનું આ પરિણામ આપ્યું, છતાં પણ રાજ્યોએજ તેમને સંભાળી લેવા નોંધ્યો. કારણ કે ડાહ્યા માણસો તો એમ માને છે, કે ભાષાતો વગર રાજ્યોને આધવાનુંજ નથી એવો પણ એક કાળ કાઠીઆવાડના રાજ્યોએ જરૂર દેખવાનો છે, અને કાઠીઆવાડનાં કેટલાંકે રાજ્યોએ તો પોતાના ભાષાત અને મૂળ ગરાસીયા સાથેના સંબંધો ધણાજ મીઠાશબ્દો જળવી રાખ્યા છે તેમ તેના હકોમાં અપલગીરી કરી નથી.

ભાલાની અણીએ ગીરાસ લઈ શકતો હતો એ વખત આલ્યો ગયો છે, જે ગીરામ લઇને ભાષાતો ઉતર્યા હોય છે, તેમાં એક ચાસતો પણ વધારો તેઓ કરી શકે એવો મુદ્દલ સમય નથી. ઉલટા, વખતના જવા સાથે તેમાં વધુ ને વધુ ભાગ પાડવાથી આવક ઝોઘી થતી ગઈ છે. વાર્ષિક ખર્ચને પહેંચી વળે એવો કોષ ધધો તેમણે પ્રાપ્ત કર્યો હોતો નથી. શેષ રહેલી થોડી પણ જમીનો વેપારીયોના ચોપડામાં હર હમેશ મેડાણ થતીજ જાય છે. અમને લાગે છે, કે એ સ્થિતિ સુધારવાને ક્ષત્રિય કુળનાજ કાંઈ ડાહ્યા વંદાને કમ્મર નહીં બાંધે, તો એક દસકાની અંદર તેની નાણાં ગંધાઈ કેંગાળ સ્થિતિ બની જશે.

પણ અફસોસની વાત છે, કે લક્ષ્યાધિપતિ ગણાતા એવા ભાષાતો પણ તે પ્રત્યે એક દષ્ટિ સુદાંત કરતાં નથી. અમે એવા પણ ભાષાતને જાણીએ છીએ કે જે ભાષાત એક હાથે હમરો રૂપીયા કુંડલામાં ભરે છે, બ્યારે બીજે હાથે તેમના દુકમનામાં તો તેમનાજ ભાષાતોની વિધવા એરતો પર બજતાં હોય છે, અને વિધવાઓ પણ કંજાના આંસુઓ પડાવે એવી સ્થિતિમાં પોતાના દીન ગુમારતી હોય છે. તેમને રસોડામાં એક ટુંક પણ પુરું જમવાનું સાધન હોતું નથી, બ્યારે બીજી બાજુ તેમની પાસે રહ્યો રહ્યો ગિરાસ એવા દુકમનામાંની રૂપે કાટની જમિમાં હોય છે. આ બાબત સમજી લાયાતોએ વિચારવી ધટે છે. જેઓ પોને હક માગે તેમણે બીજાના હકો રક્ષવા નોંધ્યો.

કુંડલામાં કાઠી બોર્ડિંગ

(ભાવનગર રાજ્યના કુંડલા મહાકામાં, સંસ્થાનના કાઠી કોમના વિદ્યાર્થીઓ માટે એ કોમનાં એક વહાર બાઈની સંખ્યાવતી કાઠી બોર્ડિંગ બાંધવામાં આવી હતી. આ બોર્ડિંગની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા ભાવનગરના મહારાજ સર કૃષ્ણકુમારસિંહજી કે. સી. એસ. આઈ. ના હસ્તે બને. તા. ૮મીએ કરવામાં આવી હતી. આ પ્રસંગે ના. મહારાજએ જે સંક્ષિપ્ત ભાષણ આપ્યું હતું તે અમે આ નીચે આપ્યું છે.)

આ કુંડલા કાઠી બોર્ડિંગ ખુલ્લી મુકતાં મને આજે ધણો આનંદ થાય છે. શેષાણના છુમાણ પીડા વાજસુરનાં વિધવાબાઈ નાનગાઈ તરફથી રા. ત્રોસ હમ્મર જેટલી સારી રકમ તેમના પતિની યાદગીરી ખાતર આપવામાં આવી છે, તે ખરેખર દાખલો લેવા જેવું છે, અને તેને માટે તેમને ધન્યવાદ ધટે છે.

હું આશા રાખું છું કે કાઠી મુળ ગરાસીયાઓના છોકરાઓ આ બોર્ડિંગના પૂરો લાભ લઈ કેળવણી લેશે.

રાજ્યનો એક ધર્મ એ છે કે, પ્રજાનું રક્ષણ કરવું. કાઠી મુળ ગરાસીયાઓ રાજ્યનું એક અંગ હોવાથી તેઓ પણ પ્રજાનું રક્ષણ કરવાનું કામ અહીં કેળવણી લેવાથી વધારે સારી રીતે શીખે એવી મારી તેમને ભક્ષામણ છે.

આથી વિશેષ મારે કાંઈ કહેવાની ઇચ્છા નથી. જેમણીઆ કાળુભાઈ, તમે તમારા બેનથી નાનબાઈને મારા તરફથી ખચર પુછશો, અને આ ઉદાર સખા વતને માટે મારા ધન્યવાદનો સંદેશો પણુ તેમને પહોંચાડશો.

ભાવનગર રાજ્ય તરફથી લેવાણુને અંગે રાહુત.

[ભાવનગર રાજ્યના કેટલાક લાગમાં નખળા વસતે અંગે ખેડુતોને જે રાહત આપવામાં આવી છે તે રાહત આપવાનું ધોરણ ખેડુતોને અને રાજ્યને બન્નેને લાભકારક છે. આ રાજ્યના વસુલાત ખાતાએ આ મુશ્કેલી રાજ્યના દીવાનને અહેવાલ રજુ કરેલી અને તે ઉપરથી દીવાન સાહેબે હજુરમાં નિવેદન કરતાં તે ઉપરથી થયેલ ઢુકમને અંગેના ઇતેખાખ જે ઠરાવ નં. ૭૩ નો મુખ્ય દીવાન સાહેબની સહીથી બહાર પડ્યો છે તેનો મહત્વનો ભાગ અમે આ નીચે આપીએ છીએ. નખળાં વસેમાં ખેડુતોની સાથે આવા કોઈ ઉદાર ધોરણે કામ લેવામાં આવે એ ઇચ્છવા ભોગ છે. એથી તેઓ સશક્ત થતાં બીજે વરસે કારમની રકમ સહજ બરવાની સ્થિતિવાળા થાય છે, અને પરિણામે રાજ્યને પણુ તેથી લાભ થાય છે. બીજાં રાજ્યોએ ખેડુતો પાસેથી લેવાણુના કામને અંગે આ ચોજના જરૂર પડ્યે રવીકારવા જેવી અમને લાગે છે. તંત્રી

આ સંસ્થાનાનાં ગામોએ સં. ૧૯૯૫ ની સાલ ઉપર કારમનું શા પ્રમાણે લેવાણુ કરવાનું છે તે બાબતનો રીપોર્ટ વસુલાત ખાતા તરફથી આવેલો આ લગત સામેલ છે. તેથી સર્વ હકીકત શ્રી હજુરને પહોંત થશે.

ગામો મોમાસામાં શિહોર અને કુંડલા મહાલનાં થોડાં ગામો સિવાય બીજે રચળે તા. ૭ જૂનના અરસામાં વાવણી લાયક વરસાદ થયો હતો. ત્યાર-બાદ તા. ૨૩ મી જૂનના અરસામાં સારો વરસાદ થતાં દરેક ગામે વાવણી થઈ ગઈ હતી, તે પછી જુલાઈમાં પણુ વરસાદ થતાં મોલાતને જીવન મળ્યું હતું. પરંતુ જુલાઈની ૨૬ મી પછી એક માસ

સુધી વરસાદ નહોં થતાં મોલાત સુકાવો લાગી હતો. દરમિયાન. બેથી ચાર ઇંચ જેટલો વરસાદ સામાન્ય રીતે થતાં મોલાતને નવું જીવન મળ્યું હતું, પરંતુ વરસની સ્થિતિ એકંદર બધે સરખી રહી નથી, તેમજ કપાસ વગેરેના બાવો પણુ મેદા છે.

આપ નામદારને સુવિદીત છે તેમ કારમની વસુલાતનું જે ધોરણ અત્યારે અમલમાં છે તે પ્રમાણે સંસ્થાનાના દરેક ખાતેદારે પોતાની કારમની પુરેપુરી રકમ વસુલ આપવાની હોય છે. અને જ્યાં સ્થિતિ વધારે સારી હોય છે. ત્યાં વધારાનું નામ પાડવામાં આવે છે, અને તે એ માટે કે જેની પાસે કરજીલો બોન, ગ્રામ સુધારણા ફંડ વગેરેનું લેણું હોય તેમાં તે વધારાની, વસુલ આવેલી રકમ મજરે આપી શકાય, પરંતુ જ્યારે સ્થિતિ સંભોગે એવા હોય કે ખેડુતોને રાહત આપવામાં ન આવે તો તે મુશ્કેલીમાં આવી પડે અને તૂટી જવાની સ્થિતિ ઊભી થાય, તેમ હોય ત્યારે રાહતની ખાતર કમતી લેવાણુની આની મુકરર કદવામાં આવે છે અને તે મુજબ લેવાણુ કરવા વિષે આપ શ્રી નામદારની મંજૂરી મેળવીને તે પ્રમાણે અમલ કરવામાં આવે છે.

ચાલુ સાલના સ્થિતિ સંભોગે જોતાં જે આની પ્રમાણે કમતી લેવાણુ કરવા જેવી સ્થિતિ જ્યાં ખાતાને લાગી છે તે દરબારી ગામોનાં તથા જરૂરી વહીવટવાળાં ગામોનાં પત્રકો (B) અને (C) તથા જ્યાં કંઈપણુ લેવાણુ કરવા જેવી સ્થિતિ નથી તે ગામોનું નિદાની (A) વાળું પત્રક આ સાથે સામેલ છે. *

ઉપરોક્ત પત્રકોમાં ઉત્તર વિભાગનાં બોટાદ, શિહોર અને દસ્ક્રોઈ મહાલના કેટલાંક ગામો દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે. તે સિવાયનાં તે તે મહાલનાં તથા ગઢડા અને ઉમરાળા મહાલનાં ગામો દાખલ કરવામાં આવ્યાં નથી. તેમજ દક્ષિણ વિભાગના મહાલોનાં જે જે ગામો દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે તે સિવાય મહુવા મહાલના માળવાય અને બગડાણા

* આ પત્રકો અહીં આપવામાં આવ્યાં નથી.

તપ્પાની સ્થિતિ સારી હોઇ તે તપ્પાનાં ગામો પશુ પત્રકમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં નથી. એટલે એકંદરે ખૂબ વિભાગનાં પત્રકે નહીં દાખલ થયેલાં ગામો પૂરેપૂરી કારમ ભરી શકશે એમ લાગે છે. અને તેથી લેવાણી બાબતમાં નીચે મુજબની મંજૂરી પ્રોતે માગે છે.

(૧) નિશાની A પત્રકમાં જણાવેલ ગામોએ કાંઈ પશુ લેવાણુ નહીં કરવાની.

(૨) નિશાની B પત્રકમાં જણાવેલ ગામોએ જે તે ગામ સામે ખતાવેલ આની મુજબ લેવાણુ કરવાની.

(૩) નિશાની C પત્રકમાં જણાવેલ જમીનવાળાં ગામોએ તેમાં ખતાવ્યા મુજબ લેવાણુ કરવાની.

(૪) પહેલી કીસ્તની મુદત એક માસ લંબાવી તા. ૧૦ મી જાન્યુઆરીથી તા. ૨૫ મી જાન્યુઆરી સુધીની ગણવાની.

(૫) કેટલાક બાગીમાં કારમ છાસટિયો, કુળળા મંજૂરે પિતની મોલાતમાંથી ખેડુતો વધારે અનુકૂળતાથી ભરી શકે એમ છે તેવા મહાલ અથવા મહાલનાં અમુક ગામો માટે ખીજ કીસ્તની મુદત લંબાવવા જેવું જણાય ત્યાં વિભાગના આજમ આસિ. વસુ. અધિકારી પોતાની મુનસફીથી લંબાવી શકે તેવો તેમને અધિકાર આપવાની.

ઉપરોક્ત બાબતમાં વિચાર કરતાં નીચે મુજબની મંજૂરી હાંસીલ થાય તે સ્વોચ્છ જણાય છે:—

(ક) ઉપરની કલમ ૧, ૨, ૩ અને ૪ પ્રમાણેની આજમ વસુલાતી અધિકારી સાહેબની દરખાસ્ત મંજૂર કરવી.

(સ) ઉપરની કલમ ૫ ની બાબતમાં તેમની દરખાસ્ત મુજબ ખીજ કીસ્તની મુદત વધારવા જેવું લાગે ત્યાં વિભાગના આજમ આસિ. વસુ. અધિકારી એક માસ સુધી લંબાવી શકે તેવો તેમને અધિકાર આપવો.

(ગ) સિવાય સાથેનાં પત્રકોમાં ન. હોય તેવા ઉત્તર વિભાગનાં તેમજ દક્ષિણ વિભાગનાં તમામ ગામોએ રૂ. ૦-૧૪-૦ મુજબ લેવાણુ કરવું. અને ઉત્તર વિભાગના ગઢડા મહાલનાં ગામોએ રૂ. ૦-૧૨-૦ મુજબ લેવાણુ કરવું અને તે તે વિભાગના પત્રકમાં ન હોય તેવાં જમીનવાળાં ગામોએ પશુ આ ધોરણે લેવાણુ કરવું.

અને એટલું કહેવું જરૂરી છે કે ગઢડા, ઉમરાળા, ખોટાદ વગેરે મહાલો મોટે ભાગે રૂપિયો ભરી શકે એવી સ્થિતિ છે. પરંતુ જ્યારે લોકોની, વિનંતિથી કેટલાંક ગામો જે કે પશુ રૂપિયો ભરી શકે તેમ છે ત્યાં દરખાસ્તીએ રહેમ દીલીથી આપું નામ પાડ્યું છે. તો પછી જે લોકોએ પુરેપુરો રૂપિયો ભરી દેવા ખુશી બતાવી છે તેમને લાલ આપવામાં આવે નહીં તે વ્યાજબી ગણાય નહીં અને અંગે તળામ મહાલની તો ખાસ નોંધ લેવા જેવું છે અને તામદાર હજુરશીને રોશન થાય કે આ મહાલનાં કેટલાંક ગામોમાં સ્થિતિ પુરેપુરી સોળ આના ગણાય નહીં તેવી હોવા છતાં લોકોએ પુરેપુરો રૂપિયો ભરવા કબૂલ કર્યું છે એટલે તેમને તો ખાસ જણાવવાની જરૂર છે કે તેઓએ કાંઈ દિવસ કાંઈ બાકી લેણું રાખ્યું નથી તથા તંગી હોવા છતાં પુરેપુરો રૂપિયો ભરવા કબૂલ કર્યું છે તે વાત પ્રજા નામદાર દરખાસ્તીના ધ્યાન બહાર નથી.

તદુપરાંત હાલના સંજોગોમાં ઉપરોક્ત રાહત આપવાની સાથે ખીજ વધારે રાહત ખેડુતોને મળી રહે અને વસુલના કામમાં જોઈતી સરળતા થાય એ ભેવડા ઉદ્દેશથી સ્થિતિ નીપજ અનુસાર સાફ વસુલ ભરનાર ખાતેદારને અમુક ધોરણે વધારે રકમ જમા આપવી, વધારે વસુલ ભરવાને ઉત્તેજન આપવા જેવું છે.

આ સંબંધમાં આજમ વસુલાતી અધિકારી સાહેબ સાથે રૂબરૂ ચર્ચા કરતાં નીચે પ્રમાણે ધોરણ રાખવાનું ઈષ્ટ જણાય છે:—

(વ) જે ગામોએ બિલકુલ નામ પાડવામાં આવ્યું ન હોય અગર ચાર આના કે તેથી ઓછી આનીનું નામ પાડવામાં આવ્યું હોય તેવા ગામના દરબારી ખાતેદારો નામ પાડ્યા ઉપરાંત જેટલી વધારે આની વસુલ આપે તેથી દોઢી રકમ જમે આપવી અને દશ આની રકમ ભરનાર ખાતેદારને કારમની રૂપિયે રૂપિયો રકમ તેના ખાતામાં જમા આપવી.

(ઘ) જે ગામોએ ચાર આનાથી વધુ અને આઠ આના સુધીનું નામ પાડવામાં આવ્યું હોય તે ગામોએ નામ પાડ્યા કરતાં જેટલી આની વધારે ભરવામાં આવે તેની દોઢ ગણી રકમ જમા આપવી અને બાર આના ભરનાર ખાતેદારને પુરપુરો રૂપિયો તેના ખાતામાં જમા આપવો.

(છ) જે ગામોએ આઠ આનાથી વધુ અને બાર આનાથી ઓછું નામ પાડવામાં આવ્યું હોય તે ગામોએ મુકરર થયેલી આની કરતાં જેટલી વધારે આની ભરવામાં આવે તેની દોઢગણી રકમ જમા આપવી અને તેર આના જેટલું વસુલ ભરનારને પુરેપુરો રૂપિયો ખાતામાં જમા આપવો.

(જ) જે ગામોએ બાર આના અને તેથી વધુ નામ પાડવામાં આવ્યું હોય તે ગામોએ ચૌદ આના જેટલી રકમ ભરે તેવા ખાતેદારને પુરેપુરો રૂપિયો તેના ખાતામાં જમા આપવો.

કમતી વરસાદવાળાં ગામોએ પણ ગામની કોઈ કોઈ સીમમાં સારી વરસાદ પડવાથી નિપજ સારી આવી છે તેવા બ્યક્તિગત ખાતેદારો સામાન્ય આની મુકરર કરતી વખતે જુદા તારવી શકાય નહીં. પણ ઉપરના ધોરણે સાંઢે વસુલ ભરનારને વધારે રકમ જમા આપવામાં આવે તો તેના લાભ લેવા ખાતર જે ખેડૂતોને સારી નીપજ થઈ હશે તેઓ ગામની આની કરતાં વધારે વસુલ ભરવા ઉત્તેજીતો એમ આશા રહે છે.

નોંધ:—

ઉપર પ્રમાણેની હકીકત રાજ્યની દિવાનું સોંપનાં ઇતેખાબમાંથી સારરૂપે આપવામાં આવી છે. અને રાજ્યની મહેસુલી નીતિ ખેડૂતો તરફ કેવી સહાનુલુતિવાળી છે એ, એમાંથી જણાઈ આવે છે. બીજાં રાજ્યોએ અનુકરણ કરવા યોગ્ય આ નીતિ છે કારણ કે એથી ખેડૂતોમાં કરકસરથી રહેવાની ટેવ પડે છે. અને આ જમાનામાં રાજ્યને મહેસુલ ઉધરાવવાની સરળતા મળે છે.

ખેડૂતોની કરજ મુક્તિને અંગે સ્વ. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીને એક પત્ર

(ખેડૂતો ઉપર રાજ્યનું અને લેણદારોનું એમ બે પ્રકારનાં સામાન્ય રીતે કરજ હોય છે. અને એ કરજમાંથી તેઓ છૂટાં ન થઈ શકે ત્યાં સુધી એમની અને ખેતીની સ્થિતિ સુધરવી અશક્ય છે. એ અગત્યની વાત ઉપર મહુમ સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીનું લક્ષ દોરાયું. અને જે કે ખેડૂતોને એક વખત સર્વથા કરજ મુક્ત કરવા એ કાર્ય કઠિન હતું પરંતુ મહુમને ભાવનગર રાજ્યમાં એ પ્રયોગ (પ્રયોગ એટલો મારે કે આખા હિંદુસ્તાનમાં કોઈ નાનું કે મોટું દેશો રાજ્ય અથવા તો કોઈ પ્રાંતિક સરકાર પોતાના પ્રાંતમાં તાત્કાલિક જરૂરીઆત છતાં એ કાર્યનો આદંબ કરી શક્યાં ન હતાં, અને હજુ પણ પ્રાંતોમાં આ પ્રશ્નનો સફળ રીતે ઉકેલ કરી શકાયો નથી.) કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આરભમાં એમનાં સહકાર્ય કરોને પણ આ પ્રયોગની સફળતા વિશે શંકા હતી, પરંતુ ખેડૂતના સવાલોમાં રસ ધરાવનારા સર્વ કોઈ ગણે છે કે ખેડૂતોની કરજમુક્તિનો સવાલ ભાવનગર રાજ્યે ધાર્યા કરતાં પણ વિશેષ સફળતાથી પાર પાડ્યો છે. અને અત્યારે તો ભાવનગર રાજ્યનો બીજો દાખલો લેવામાં આવે છે.

ખેડૂતો કરજ મુક્ત થયા પછી તેઓ ફરીથી પાછા કરજમાં નહી પડે એ અસંભવિત છે. અને

મહુમ સર પ્રભાસંકરને એમની હયાતીમાં ઘણા તરફથી આ સંબંધી પુછવામાં આવતું હતું. અને જ્યારે આજથી એ ત્રણ વર્ષ ઉપર મુંબઈ પ્રાંતની સરકારે આ પ્રશ્ન હાથ ઉપર લીધો ત્યારે "Times of India" ના તંત્રીએ "ખેડૂતો એક વખત કરજમુક્ત થયા પછી ફરી કરજમાં પડ્યા છે કે નહીં એ મતલબે પુછ્યું હતું, આ ઉપરથી મહુમ સર પ્રભાસંકરે રાજ્યના રેવન્યુ કમિશનર રા. રા. નટવરલાલ માંડ સુરતી (હાલ નાયબદોવાન) ને એક લખાણ પત્ર લખ્યો હતો, જે અમે આ નીચે આપીએ છીએ. ખેડૂતો ફરીથી કરજમાં ન પડે તેવા ઉપાયોનું માર્ગદર્શન આ પત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે, એ જેમ ખેડૂતવર્ગને ઉપયોગી છે તેમ જેઓને રાત દિવસ આ વર્ગ સાથે નિકટનો સંબંધ છે એવા અધિકારી વર્ગને પણ ઉપયોગી છે. ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારણા પરત્વે મહુમ સર પ્રભાસંકર કેટલો આગ્રહ ધરાવતા હતા, અને આ વર્ગ પ્રત્યે એમના હૃદયમાં કેટલી કરુણતા હતી એ આ પત્ર ઉપરથી જણાઈ આવે છે. એમના અવસાન અગાઉ કેટલોક વખત એમણે રાજ્યના જે મહાલોમાં મુસાફરી કરી હતી ત્યાં દરેક જગ્યાએ ખેડૂતોને એમણે ફરીવાર કરજમાં નહીં પડવાની વારંવાર શિખામણ આપ્યા કરી હતી. અને એમની જાણમાં જે કોઈ એવા ખેડૂત આવતા તો તેને, શા માટે ? કેનું ? કેટલું ? કેટલા બાજુથી કરજ થયું છે અને ક્યારે ભરાય એમ છે, એ વગેરે બાજુ-તોની વ્યક્તિગત પૂછપરછ કરતા, પરિણામે એમને તપાસ કરાવતાં મોલૂમ પડ્યું હતું કે, આખા રાજ્યના ખેડૂતોને એમના મૂળ કરજનો લગભગ ૬૦% ભાગ એક વરસમાં ભરપાઈ થઈ શકે એટલું કરજ સાંસારિક રિવાજોને અંગે થવા પામ્યું હતું. આ પ્રકારનું કરજ પણ ન થાય એ માટે મહુમ સર પ્રભાસંકરે આ પત્રમાં ઉપાયોનું સૂચન કર્યું છે. ખેડૂતવર્ગ કળવણીમાં પછાત છે એ જાણીતી વાત છે. એટલે જ એમને એમની સ્થિતિ પરત્વે યોગ્ય જાન કરાવવામાં આવે તો તેઓ પોતાની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા ઉપર

લક્ષ આપતા થઈ જાય, અને એટલા માટે ખેડૂત વર્ગને માટે સાંસારિક રીતરિવાજોનું નિયમન કરવાની સંદર્ભતને આવસ્યકતા જણાઈ હતી. આ પત્રમાં પણ એ માટે પોતે સૂચન કર્યું છે, અર્થાત ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવા સંબંધી મહુમે જે ઉપાયો સૂચવ્યા છે તે બ્યવહાર છે. એટલું જ નહીં પણ શક્ય છે, એટલા માટે અમે ઇચ્છીએ છીએ કે તમારો ચાલુદારો-કે જેઓ ખેડૂતો સાથે ઘણો નિકટ સંબંધ ધરાવે છે તેઓ-તેમજ વહીવટદારો આ હકીકત મેન ઉપર લઈ ખેડૂતોને એમના ખરા સ્વાર્થનું જાન કરાવે તો એ વર્ગની ઘણી આર્થિક મુશ્કેલીઓ અવસ્ય દૂર થાય એમ લાગે છે. દરેક ખેડૂતભાઈ પણ આ પત્ર પોતે વાંચે અને બીજા પોતાના ભાઈઓને વંચાવે એવી અમે વિનંતિ કરીએ છીએ.]

લીલો બંગલો

બાવનગર તા, ૨૫-૩-૩૭

મિત્ર ભાઈશ્રી નટવરલાલ

હું દિલ્હી ગયો તે પહેલાં 'ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' ના એડિટર, ખેડૂતો કરજમાંથી મુક્ત થયા પછી, તેઓમાંથી કોઈ પાછા હાલ કરજમાં પડ્યા છે કે કેમ? તે વિષે પૂછાયું હતું. તેનો આપણે ઉત્તર આપ્યો છે કે એ બાબત પૂર્ણ તપાસ કરીને લખવામાં આવશે તો આના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણેનો પત્ર દરેક વહીવટદારને લખીને દરેક મહાલમાંથી ખેડૂતોના કરજની-ખેડૂતોએ ક્યાં ક્યાં, કેટલું કેટલું અને કોની કોની પાસેથી કરજ કર્યું છે તેની હકીકત મંગાવવાની જરૂર છે.

એક વખત ખેડૂતને કરજમાંથી મુક્ત કર્યા બાદ તે પાછા કરજમાં પડે તો તેના કારણો આ પ્રમાણે હોવાં જોઈએ:-

(ક) ઘણાં વરસની પડી ગયેલી ટેવને લીધે વગર વિચારના ખરચો કર્યાં કરતા હોય.

(ઘ) એમના સંસારબ્યવહારના રીતરિવાજો એમને પરાણે ખર્ચમાં ઉતારી નાંખતા હોય.

(ઙ) વરસો એવાં ખરાબ આવતાં હોય કે

પૈસાની મદદ વગર તેઓ કુબકાળે વર્ષ ઉતરી શકે તેમ ન હોય.

(હ) કોઈ રોગને લીધે ખેતીનાં જનનવરોને મોટા જથ્થામાં નાશ થઈ જાય અને તેથી તેમને ખીજાં જનનવરો ખરીદવા માટે પૈસાની જરૂર પડે.

(ઘ) જરૂર પડે ત્યારે બળદ ખરીદવાને તથા ખીયારણુને માટે યોગ્ય તર્જાવી મળતી ન હોય.

(ઘ) પરણવાને માટે સ્ત્રી મેળવવામાં જન્મ ઉપરાંત મોટી રકમ આપવી પડતી હોય.

(ગ) અધિકારીઓ તરફથી એમની સ્થિતિ જળવી રાખવા માટે રાજ્યની ફરજના પ્રમાણમાં તેઓ બરાબર સંભાળ રાખતા ન હોય.

ઉપર પ્રમાણેનાં અને તેનાં જેવાં ખીજાં કારણોને લીધે ખેડૂતોને જે કાંઈ કરજ થયું હોય તે તે ચર્ચ શકે, આ કારણોનો ઉપાય નીચે પ્રમાણે બની શકે એમ છે.

(અ) કરજ શીટાડતી વખતે બધા અધિકારીઓ જાણે છે તેમ, પડેલી ટેવને લીધે ફરીથી કરજમાં પડે નહિં એમ ખેડૂતોને વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે. અને તેઓના સમજવામાં પણ આવ્યું હતું કે તે લોકો હવેથી તેમ નહીં કરે, તે છતાં જો ક્યાંઈ એવી ટેવ દેખાતી હોય તે અધિકારીઓની ફરજ હતી અને છે કે વખતો વખત ખૂબ સંભાળથી તે બાબત ઉપર ખેડૂતોનું ધ્યાન ખેંચ્યા કરવું જોઈએ. સંપાસનો પરિણામે જે ડિસ્ટ્રીક્ટમાં ખેડૂતો કરજમાં પડેલાં મોલૂમ પડશે ત્યાંના અધિકારીઓએ આ ફરજ બજાવવામાં કયાશ રાખી છે, એવા અનુમાન ઉપર આધાર વગર છૂટકો નથી, એમ મને લાગે છે. માટે આ બાબત ઉપર બરાબર ધ્યાન ખેંચવું અને દરેક દરેક વર્ષ દરમિયાન પોતાના મહાલમાં નવા કરજ સંબંધી કોઈ જણાવવા જેવી હકીકત હોય અને આગલા વરસની હોય તે તે શા કારણથી થયું છે તેનો કુંડો જવાબ મેળાવવો; જેથી આજ સુધીની દરેકી મહેનત અફળ જાય નહિ. આ ટેવ સુધારી શકાય એવી છે અને તે ન સુધરે તે માટે

અભણ ખેડૂતોના કરતાં અમલદારોની ખેદકારી જવાબદાર છે.

(બ) એ વાત ખરી છે કે ખેડૂતોના સંસાર-વ્યવહારમાં રીતરિવાજો વધારે ખર્ચાળ છે; તેમાંથી તેને સમજાવીને અથવા સમજાવતાં કોઈ ફળ નથી એમ ધારવામાં આવતું હોય તે ખેડૂતોની યાતિના એવાં ખર્ચ અને એમની સ્થિતિની સાધારણ સુધારણા સંબંધી એક ધારો પસાર કરવા માટે ખેડૂતો તરફથી દરબારને વિનંતિ થાય તેવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એવા ધારો એક વખત પસાર થયા પછી એની વિરૂદ્ધ વર્તન કરનારને એ ધારો પ્રેમણે નરખત થવાથી ધીમે ધીમે લોકોની આંખ ઉઘડે; આ વાત પણ બંની શકે એવી છે, માત્ર અધિકારીઓમાં ખેત જોઈએ, આપણે માત્ર દરબારની વસુલાત વસૂલ કરવા માટે અથવા દરબારી હેઠળે સાચવવા માટેનો અધિકારીઓ નથી. લોકોની પ્રીતિ જાળવવા માટે, એમની ભણતર સંબંધી, આર્થિક અને ખેતીવાડી સંબંધી સ્થિતિ સુધારવા માટે પણ છીએ. આ પાક દરેક અધિકારીએ બરાબર ખુબે ભણી જવો જોઈએ.

આ ફરજ વહીવટદારોના કરતાં સવિશેષ થાણુદારો ઉપર છે, કેમકે તેઓ ગામડાની પરિચયમાં મહાલના વહીવટદાર કરતાં વધારે આવે છે, અને છતાં વહીવટદારો, થાણુદારો પર બરાબર દેખરેખ રાખે તે જ થાણુદારો પોતાની ફરજમાં ચીવટ રાખી શકે.

(ક) વરસો બરાબર આવતાં હોય તે કારણથી પૈસાની મદદ વગર ખેડૂતો વરસ તરી શકે એમ ન હોય ત્યારે, જો દરબારથી તાત્કાલીક ઉપાય ન કરે તે એમાં આપણી ફરજની તુટી છે, એમ જણાવ્યા સિવાય બીજો ઉપાય નથી. આખા સંસ્થાનનું કરજ શીટાડ્યા પછી ત્યારે ત્યારે કોઈ મહાલમાં કે કોઈ ગામોમાં એવી તુટી ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે ત્યારે, હલુરથીએ બહુજ ઉદારતાથી પૈસાનો વિચાર કર્યા કરતાં લોકોનો વિચાર પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ વાત તમને અને વહીવટદાર તથા ચાણુદારને સુવિદિત છે. એટલે કરજ થયું હોય ત્યારે ખરાબ વરસને લીધે થયું છે એ બહાનાં કાદા અધિકારી કે લોકા કોટિ તો તે બંનેમાં લુકાણું છે, એમ હું તો માનું. આનું ફરીઆદનું માનસં લોકોમાં ચાલ્યું નહિ અને અધિકારીઓમાં ખોટાં બહાનાં બતાવવાની લાલસા ઉત્પન્ન થાય નહિ એવી સલાહ એ બંને વર્ગને આપવાની જરૂર છે. તથા જરૂર પડે ત્યારે દરખાસ્તીની જોઈતી મદદ મળે એવો પ્રબંધ પણ તાત્કાલિક થાય એ બંધાનમાં રાખવાની જરૂર છે. ખરેખર ખરાબ વર્ષોમાં તો કુબાળનિવારણ કંડ-માંથી લાખજો રૂપીઆની મોટી મદદ કરવાનો પ્રબંધ છે અને તેનો તાજેતરમાં ઉપયોગ આપણે લીલીયામાં કર્યો છે, એ વાત જુલો જવા જેવી નથી. આ ઉપરાંત કુબાળ હોય તો આપણે રીલીફ કેમ્પો કાઢીએ છીએ, જેમ બે એક વરસ ઉપર લીલીયામાં કરવામાં આવ્યું હતું. એટલે દરખાસ્તીની મદદને અભાવે કે કુબાળ અથવા માઠાં વરસોના બહાના નીચે આ કરજ થવાનો સંભાવ નથી. આ સ્થિતિમાં તો લોકોની અત્યાનતા અને આપણી ખેદરકારી જરૂર જવાબદાર છે.

(જ) ખેતી ઉપયોગી બનવરો જેવાં કે બળદો મરી જાય અથવા રોગને લીધે મોટા જથ્થામાં નાશ પામે, ત્યારે ખેડૂતને પૈસાની મદદની ખાસ જરૂર પડે એ દેખીતી વાત છે. એવી બાબતમાં એને કરજ કરવું પડ્યું હોય તો ખેડૂતોનો વાંક કાઢી શકાય એમ નથી. પણ આવી બાબતમાં બહોળા હાથે તગાવીમાંથી મદદ કરવામાં આવે છે. દરેક વરસે તગાવી માટે બજેટમાં પ્રબંધ છે અને તેમાં દરખાસ્તીઓ લઈ લેવામાં આવે છે, એટલે કરજ થવામાં ઉપરનું કારણ પણ બતાવી શકાય તેવું નથી, છતાં કરજ થયું હોય તો તેનું ખર્ચ કારણ શોધીને મને રહેશે. કેમકે એક વખત ભારમાંથી મુક્ત કર્યા પછી, તે લોકો પાછા તેવી સ્થિતિમાં આવી જાય તો તે ઇથી દળીને ઢાંકણીમાં ઉલેચ્યા જેવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન

થાય છે, તે થવા દેવી જોઈએ નહિ. આપણા અખતરા ઉપર કરજમુક્તિના આખાં સંચાલન બંધન છે. આ રોગનો ઉપાય જ નથી અને આપણે કરેલાં અખતરામાં આપણે રાખવી જોઈએ તેના કરતાં વધારે આશા રાખી છે, એવો આંશીય લાભ-નગર સ્ટેટ સંહન કરી શકે એમ નથી. હિંદુસ્તાન આખાનું લવિષ્ય કરજ મુક્તિના સંવાલ ઉપર અંધ લાંબી રહેલું છે. અને તે જ એક મુખ્ય કારણ છે કે આપણા સ્ટેટના વિચાર કરતાં પણ દેશના વિચારને માટે આપણે બધાએ સાથે મળીને આ અખતરો નિષ્ફળ ન થાય તેવી તત્વો મહેનત કરવી થઈ છે. અને તે થાય છે તેની સાખીતી હું અધિકારીઓ પાસેથી માગું છું. મને તે જરૂર મેળવી આપશે.

(દ) ઉપર જ માં કહ્યા પ્રમાણે પૂર્ણ બેદર-ખરત છે એટલે આ વિષયમાં ફરીથી કંઈ લાંબવાનો જરૂર નથી. તગાવી આપવામાં વિલંબ થતો હોય કે કયાંય અધિકારીની ખેદરકારી હોય તો તેનો તાત્કાલિક ઉપાય કરેલો. તગાવીની રકમ જરૂરીયાત પ્રમાણે મળે છે. એટલે વરસ આખરે પાક આવે અને વરસ વણરુનું ન હોય તો તે વરસનો પાક આવે તેમાંથી તે તગાવી રીતસર વસુલ કરવામાં આવે તો તગાવીનું કરજ લોકો ઉપર થાય નહિ. તગાવીનું તો બ્યાજ પણ દરખાસ્ત લેતા નથી. એટલે કેટલીક વખત તગાવી લઈને તુરત ન આપવાની લાલચ લોકોને થઈ આવે તે બહુ સ્વાભાવિક છે. આનું થતું સ્વેચ્છામાં આવે ત્યાં લોકોને આપણે સ્પષ્ટ કહી શકાયે છીએ કે આવી ઉદારતાનો અદાનનથી ગેરઉપયોગ કરવામાં આવશે તો મફત મળતી તગાવીના ઉપર લવિષ્યમાં બ્યાજ લેવાની તથા તે ચાલુ કરવાની ફરજ પડશે. એ બ્યાજ દરખાસ્તીઓ ધીરેલા નાણામાંથી પૈસા કરવાના છરાદાથી નહીં પણ લોકોની બેઠકુરીમાંથી એમની આંખ ઉઘાડવા માટે લેવામાં આવશે. તગાવી વિચારપુર્વક અપાય છે કે કેમ? વરસ આંખરે તે અપાઈ છે કે કેમ? એના આંકડા ઉપરથી કયા મદદા-લમાં જવાબદાર અધિકારી કેવી ખંતથી કામ કરે.

છે, તેની પરીક્ષા કરવા જેવું છે. અને આ આખી સમસ્યાની તપાસ થયા પછી તમારો રિપોર્ટ આવશે ત્યારે અધિકારીઓના કામની તુલના થશે. અને યોગ્યતાના નજર પણ વખતે અપાર્થ જાય તો એમણે આશ્ચર્ય પામવું નહિ. હજુરશ્રીની ખાસ ઇચ્છા છે અને તે યોગ્ય ઇચ્છા છે કે એક વખત બોનમાંથી નીકળેલા એકતવર્ગ પાછા આપણી બેદરકારીથી જારમાં આવી પડે નહિ. બહારના માણસને, આપણે ત્યાંની સ્થિતિનો અહેવાલ જોઈતા હોય તો છાતી ઠોકીને સીધે સીધે આપી શકીએ અને આપણી સ્થિતિની કતેદ બતાવી શકીએ એવી ખંત ખાસ રાખવાની જરૂર છે. કેટલાકને આ ખંત ગાંડાધારેલી લાગે, પણ લોકોના ઉપર જોઈએ તેવી નજર ન રાખી, અટાનીનું રક્ષણ ન કરવું એના જેવી ગાંડાધ આ ખંતમાં નથી.

(ક) સ્ત્રીઓ પરણવા માટે જે જોડું ખર્ચ લેકે ઠેકાણે થાય છે તેનો ઉપાય તો જ માં કલા માણે એકતેનો રીતરિવાજનો એક કાયદો કરવો જ ઉત્તમ છે. મને યાદ છે તે પ્રમાણે એ વર્ગની કે સ્ત્રીઓ (પરક) તો, એ બાબતનો એક કાયદો ઈનોરીટી એડમીનીસ્ટ્રેશનમાં કરાવ્યો છે. તેનો અમલ બરાબર થાય છે કે કેમ તે જોવાની જરૂર છે. અને જે તે કાયદાની સફળતા ચર્ચ હોય તો બીજા જે વર્ગને એવો કાયદો ન હોય તેને બતાવીને તેઓને આવા કાયદાના બંધનમાં આવવાની જરૂર છે એમ સમજાવવું; પણ સાંસારિક સુધારણાનું આ પગલું, દરબારે પોતાના અધિકારને અંગે ધારો કરીને ભરવાનું નથી, લોકો એની કિંમત બરાબર સમજશે. પરાણે લાંબા કાયદાઓનો સામનો કરવાનું સાનંસ માણસોમાં સહજ હોય છે. એટલા જ માટે બંને ત્યાં સુધી દરેક વર્ગને પોતે પોતાના બંધનમાં રહેવા નિયમો કરવાની જરૂર છે.

(ગ) અધિકારીઓની ફરજના સંબંધમાં તો ઉપરના દરેક સુદારમાં કાંઈક તે કાંઈક કહેવાઈ ગયું છે, એટલે વિશેષ કહેવા માગતો નથી. પણ જગતમાં

ધણાં દુખો સંભાળ રાખવાની બેદરકારીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ને મારો પણ એ અનુભવ છે. અને દેશનું વાતાવરણ જે અત્યારે ધણું ડામાડોળ છે, તેનું મુખ્ય કારણ પણ એ બેદરકારી જ છે, આપણે ત્યાં તે થવા દેવી જોઈએ નહીં.

હવે આ બંધી સ્થિતિ તપાસતાં, કયા કયા મહાલમાં શા શા કારણથી કેટલા એકતો પાછા કરજમાં પડ્યા છે અને શું વ્યાજ આપે છે, તે બધી બાબતનો ચોક્કસ ખુલાસો જેમ બને તેમ તુરંત જોઈએ. અને એ તપાસ તાત્કાલિક થાય માટે દરેક ચાણુનો ચાણુદાર ગામડે ગામડે ફરીને જેમ પ્રથમ આપણે કમિટીઓ મારફત તપાસ કરી હતી તેમ તપાસ કરે. ચાણુદારોની એ તપાસ ઉપર કે. વહીવટદાર અને તે તે વિભાગના આસિસ્ટન્ટ રેવન્યુ કમિશ્નરે સંભાળ ભરેલી આખ સાથે બને તો સંખ્યાઈ પણ કરવી. અટકાવી ન શકાય એવા રોગ માટે કોઈ વખત માણસ અશક્ત હોય, પણ રોગ શું છે, શા કારણથી થાય છે, તેને માટે કાંઈ ઉપાય છે કે નહિ, તે તપાસ માણસની શક્તિની બહાર નથી. તે તપાસ આપણે કરવી અને હું ઇચ્છું છું કે 'રાઈમ્સે' મારેલી હકીકત આપણે એવી રીતે આપી શકીએ કે લોકોના મનમાં-કરજ નિવારણનો ઉપાય શક્ય છે એવી ખાત્રી આપણે કરાવી શકીએ. એ શક્ય નથી એવું આપણી તપાસને અંતે નીકળે તો પણ તે અશક્ય છે, એવી પ્રતીતિ મને તો થવાની નથી-ખતો શકે એવી આ શક્ય બાબત છે તે બતાવી શકાય એવો જ આપણો પ્રયત્ન છે. તેમાં નિષ્ફળતા થાય તો આપણું ખાતું જવાબદાર છે. અને હું મને પોતાને વધારે જવાબદાર ગણીશ, કેમકે મેં મારા બીજા જીવનમાં તેવા સવાલોમાંથી આ તરફ આંખો ફેરવવાનો પશું અવકાશ લીધો નહોતો. હવે મારે આ બધું તપાસવું છે, માટે તમને યોગ્ય લાગે તો મારા આ કાગળની નકલો દરેક વહીવટદારને મોકલશો અને પોતે ત્યાં પોતાના હાથ નીચેના અમલદારોએ કેટલો જરૂરી અને કેટલા ચોક્કસ આંકડાઓવાળી તપાસ કરવાની

છે તે એમના મન ઉપર ઠસાવશે. માગેલી હકીકતમાં જૂલ રહી જશે તો ક્યાંક ક્યાંક હું અને તમે બન્ને સાથે જઈને નીમતાણો પથ લેશું. જેથી તપાસ કરનારાઓને પોતાની જવાબદારીનું જ્ઞાન રહે.

તમને એમ લાગે કે પહેલાં જે કરજ-નિવારણ કમિટી હતી તેમાંથી અંતુલવી વહીવટદાર કે કોઈને ખાસ નીમવાની જરૂર છે. જે જલદી અને સારી રીતે આ સલાહનો તપાસ કરી શકશે, તો તેમ કરવામાં પણ અડચણ નથી. ન્યાયખાતાના એક અમલદારને આપણે તે કમિટી ઉપર મુક્યા હતા અને વહીવટદાર મિ. અચ્છૂજ પણ તે બધા ઉપર નજર રાખતા હતા. તે બે માણસનો બંદોબસ્ત થોડી મુદત જરૂર લાગે તો મે. ત્રિજીવનદાસજીએ કહીને કરવો.

હાર વધી ગયા પહેલાં આનો ઉપાય કરવા જેવું છે, કેમકે આ અખંતરાની નિષ્ફળતામાં દેશ આખાના નશીબનો નાશ છે અને તેની સફળતામાં લોકોનું હિત છે. માનસિક, આર્થિક અને ઔદ્યોગિક.

લિ.

P. D. Pattani

તી. ક.

(૧) ન્યાયકોર્ટમાં કોઈ ખેડૂત પર નવા લેણદારોની હીકોઓ થઈ હોય તો તે ક્યા ક્યા મહાસોમાં કેટલા કેસોમાં થઈ છે તે નામવાર મેળવવું.

(૨) 'અરકની' માતિ માટે social reformનો ધારો થયો છે તેવો બધા ખેડૂતોને સમજાવી કરાવવો અને એના લંબનો અમલ આ ધારા પ્રમાણે કોર્ટો કરે એમ જો થઈ શકે તો ઘણી હાલકોઓ એ આખા વર્ગની ઓછી થઈ જશે. આવા સુધારા આપણે સ્ટેટ જ કરાવી શકે એમ છે, અને કરી શકીએ તો જેમ ખેડૂતોનો આશીર્વાદ છે તેમ દેશભરમાં આ પગલાની કદર થવાની છે; માટે એમાં બધા મદદ કરે એમ હું ઇચ્છું છું.

“આમજીવન”

P. D. P.

વડોદરા રાજ્યનાં બંદરો

આહુ વહીવટી વર્ષના જાન્યુઆરી ૧૯૩૯ સુધીના છ માસ દરમ્યાન ગુજરાતમાં આવેલાં રાજ્યનાં બંદરોમાં ૨૭૧ ટન જેટલો રૂ. ૫૨, ૭૧૪-૬-૩ નો માલ આવ્યો હતો જેની જગત રૂ. ૧૩, ૨૮૮ લેવામાં આવી હતી.

ઓખા બંદરે ૨૫ જાનના દુકાઓ ધરો ખાંધવા બાંહે આપવામાં આવ્યા હતા.

દીલ્હી, અજમેર, મુંબઈ, વડોદરા, અને અમદાવાદના ટ્રેડ એજન્ટો આહુ રાખવા ઉપરાંત લાહોર અને કાઠિયાવાડ માટે જીળ બે વધુ એજન્ટો આ સમયમાં નિમાયા છે.

ઓખા બંદરે ૫૪, ૬૧૩ નિકાશ અને ૨૨, ૭૦૬ ટન માલની આયાત થઈ હતી, જેમાં ૫૩, ૬૯૬ ટન અને ૧૫, ૭૫૬ ટનની હિંદી બંદરોની નિકાશ અને આયાત હતી. નિકાશમાં ૧૦૯ ટનનો પરદેશી બંદરોમાં વધારો થયો હતો.

આ છ માસ દરમ્યાન ખાસ નવા માલની આયાત મુખ્યત્વે નિચે પ્રમાણે હતી.

ચીજનું નામ.	ટન.
મેગનેશીયમ ક્લોરાઈડ.	૧૦
સ્ટીલ એન્ગલ અને ટી.	૪૫
સ્ટીલ બાર વિગેરે.	૨૮
છાપવાના કાગલ.	૨૩
લાકડાનો માવો.	૧૦
આર.	૧૯
ફના.	૩૫
ધમારતી લાકડ.	૭૬
બીજી ચીજો.	૫૯

કુલ. ૩૦૫ ટન.

આ સમય દરમ્યાન ૫૫ મોટી સ્ટીમરો, ૧૧૫ નાની સ્ટીમરો અને ૨૫૩ વહાણો ઓખા બંદરે આવ્યાં હતાં. બ્રિટિશ હિંદની જગતના દર મુજબ નાણાં પાછાં આવ્યા બાદ જગતની આવક રૂ. ૫૦૨, ૮૨૩ આવી છે. તેજ પ્રમાણે બંદરની આવક રૂ. ૩, ૩૫૫ આવી છે.

આ છ માસ દરમ્યાન જગતને અંગે ખર્ચ રૂ. ૧૩, ૦૮૩ થયું છે અને બંદરોનો સબજો વહીવટી ખર્ચ રૂ. ૯૨, ૦૮૯ થયો છે.

હિંદી વહાણવટું

આજે તો એ ઉદ્યોગ છેલ્લો શ્વાસ લઇ રહ્યો છે, પણ ધ્વંસના જન્મ આસપાસની સદીઓ એના ખરો સુવર્ણકાળ હતો. ગ્રીકો ને રોમનો ન્યારે ધર્મીઓ (Galleyships) ચલાવતા પણ ન હોતા શીખ્યા ત્યારે ભારતનાં વહાણો આફ્રિકા તો શું ઠેક મધ્યદેશ (Mexico) સુધી વણજ ખેડતા હતા. સિકંદર અને દારા જેવા સમ્રાટોએ હિન્દી વહાણોથીજ પોતાનો કાફલો ઉભો કર્યો હતો, હિન્દ સાથે સંપર્ક રાખતો એ જૂની સંસ્કૃતિઓનો ધરિયામના આક્રમણથી ધ્વંસ થયો અગર અટૂલી પડી ગઈ.

મિસરના છેલ્લા રાજા દેવેન્દ્રે એ બચથી દેશનો કિનારો છોડ્યો ને એના વંશજોમાંના એકે કચ્છની ગાદી સ્થાપી ત્યારથી કચ્છનું વહાણવટું હસ્તીમાં આવ્યું, જે આજ લગીયે ટકી રહ્યું છે. આજે પણ એનાં વહાણો નાગખારી (નીકાખાર), માલદીવા (માલદીપ), સીંગાપોર ને ખટ્ટેવીઆથી માંડી, હિન્દનાં બધાં બંદરો ઉપરાંત ભારેન (ખહેરીન), કતીબ, બસરા, જંગખાર, મોખાસા ને માડાગાશ્કરથી લઈ ઠેક ડરખન, મોઝામ્બિક, મુરશ (મોરિશિયસ), અને લિડી સુધી વેપાર ખેડતા ફરે છે. અને એ ઉદ્યોગની વંશપરંપરાનુગત કુશળતાને લીધેજ કચ્છના કારીગરોએ 'રંગમતી' સ્ટીમર બાંધી, એ દૌશદ્યની પ્રતીતિ આપે છે.

પણ કચ્છમાં તો એ શક્યતા હજી રહી છે એનું કારણ સર્વોપરી સત્તા તેના આંતરવહોવટમાં કોઇ રીતે હસ્તક્ષેપ નથી કરી શકતી એ છે. જમાદાર કૃત્તેહમકમદના પુત્ર કુસેનખાને અંગ્રેજ લશ્કર સામે ચડાઈ કર્યા પછી કપ્તાન મેકમર્ડોએ કચ્છ રાજ્ય સાથે જે કરારો કર્યા છે તે અનુસાર બિદીશતંત્રમાં એ Foreign Territory તરીકે ગણાય છે,

ન્યારે બાકીના હિન્દુસ્થાનનું એમ નથી રહ્યું. તેપણ અને ભૂતાન સિવાય સારા હિન્દુસ્થાનપર અંગ્રેજ સત્તા સાર્વભૌમ છે અને એને લખતે હિન્દીમાલ હિન્દી વહાણોજ ન્યારે ઇંગ્લંડને કિનારે થોડાંબધ ઉતરવા લાગ્યા ત્યારે ત્યાંના વેપારીઓએ એ માલ નીપળવતા ઉદ્યોગો સાથેજ હિન્દી વહાણવટા સામે થે પોકાર ઉઠાવ્યો ને શામકસત્તાએ બનેને સાથેજ મૃત્યુઘંટ વગાડ્યો. વધુ દૂર જવું તો ક્યાં રહ્યું પણ ૧૮૫૭ માં જ ન્યાં હિન્દનાં વહાણો ને મુઠવાઓની સંખ્યા ૩૪, ૨૮૬ હતી ત્યાં ૧૯૨૭માં ૮,૬૪૦ થઈ ગઈ. ને જે વહાણ વડે નેદસને દ્રશ્યગરનું સુદ્ધ જીવું એ 'વિક્ટરી' જેવાં વહાણો નીપળવતા એ ઉદ્યોગના આજ તો કોણ મળે કેટલાયે આંકડા ક્યાઇ ગયા હશે.

કચ્છ રાજ્યના ઇજનેર મિ. શુભલદીએ પોતાનીજ કલ્પેલી ડિઝાઈનથી કચ્છના મહારાજાઓથી માટે ખાસ તૈયાર કરેલી યાટ 'રંગમતી' ન્યારે મુંબઈનાં બુારાંમાં આવી ત્યારે દેશી વહાણવટાના અને વહાણના બાંધકામના ઉદ્યોગો, બાબતમાં ઘણો જાહેર ઉઠાપોડ થયો હતો. દેશી કચ્છી કારીગરોએ કરેલી 'રંગમતી' ની બાંધણી તથા અંદરની સજવટ નેતાં એટલું તો સિદ્ધ થઈ જ ગયું હતું કે એ ઉદ્યોગને એ રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ આપવામાં આવે, રાષ્ટ્રીય મૂડી એકી કરવામાં આવે અને રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગોનો વિશ્વાસ સાધવાની ઉત્કટ ઇચ્છાવાળા ઉદ્યોગપતિઓ એમાં રસ લેતા થાય તો મદીઓ પહેલાં ધીકતા માલતા એ ઉદ્યોગને પુનર્જીવન મળે અને પરદેશી વહાણો જેવાં વહાણો, સ્ટીમરો, સ્ટીમરો અને યાટ છત્તાદિનું બાંધકામ જતે દિવસે હિન્દમાં પણ શક્ય બની જાય.

હિન્દો વહાણ બાંધવાનો ઉદ્યોગ, લોખંડ અને પોલાદનાં પતરાં ન્યારથી દરિયા પર તરવા લાગ્યાં ત્યારથી તુટ્યો એવી એક માન્યતા પ્રચલિત છે. લોખંડ અને પોલાદનાં વહાણો વરાળની મદદથી તરતાં અને ઝડપથી માર્ગ કાપતાં, એને લીધે લાકડાંનાં વહાણોનો ઉપયોગ ઘટવા માંડ્યો અને તેથી એ બાંધવાનો ઉદ્યોગ પણ કુદરતી રીતે જ નષ્ટ-પ્રાય થયો.

‘બોમ્બે કૉનિટલ’માં આ પ્રશ્નની ગ્રીણવટથી મીમંસા કરતાં મિ. એસ. એમ. કાપડીયા જણાવે છે કે, “માત્ર પોલાદી વહાણોના કરતાં પણ વધુ નાશકારક કેટલાક તરતો એવાં હતાં કે જેને લીધે આપણા વહાણ બાંધવાના ઉદ્યોગનો નાશ થયો હતો, લોખંડ અને પોલાદનાં વહાણો આપણા દેશમાં આવ્યાં, વહાણોમાં વરાળનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો વગેરે અનેક કારણોમાંના એકાદ એ કારણ ગણાય.”

“વહાણનું બાયલર બાંધવામાં પહેલવહેલું લોખંડનું પતરું ૧૮૭૬ માં વપરાયું, પરંતુ ઇંગ્લેન્ડની ઔદ્યોગિકક્રાંતિ પછી એ ઉદ્યોગનો નિકાસ સારી રીતે થયો એમ કહી શકાય. ઔદ્યોગિકક્રાંતિ પછી ઇંગ્લેન્ડમાં ઉદ્યોગો ઘણા વધ્યા. યાંત્રિક યુગ ખેડો અને તેથી માલના ઉત્પાદનમાં બીજા અનેક મુદ્દાઓ વિચારવાની જરૂર પડી. તૈયાર બનાવટો ક્યાં બનાવે તેમાં કાલવવી, એ તે વખતનો મુખ્ય પ્રશ્ન નહોતો પરંતુ કાચો માલ ક્યાંથી મેળવવો એ વિમાસણમાં નાખે તેવો પ્રશ્ન હતો; હિન્દમાં કાચા માલની વિયુલતા તથા તૈયાર બનાવટો મારેતું વિશાળ બજાર હોવા જિપેની ન્યારે ઇંગ્લેન્ડના લોકોને પ્રતીતિ થઇ ત્યારે તો હિન્દ જવા આવવાના ટૂંકા માર્ગની અને ઝડપી સાધનો મારેતી બૃમરાણ થઇ પડી.”

ઈ. સ. ૧૮૨૩ માં કલકત્તાના કેટલાક સાહસિક વેપારીઓએ એકઠા થઈ ‘સ્ટીમ ફ્રંડ’ ઉભું કર્યું અને એ ફ્રંડ જે થાય એ ઇચ્છા અને હિન્દ વચ્ચે ૧૮૨૬ પહેલાં નિયમિત સ્ટીમરસર્વિસ દોડાવવાનું સંકલ્પનાર કંપનીને ભેટ આપી હતું, એવી યોજના

વિચારાઈ. બૉડ્ર ડીરેક્ટરોની અનુમતીની આશાએ મધ્યરથ હિન્દી સરકારે તેમાં ૨૦,૦૦૦ રૂપિયા ભર્યાં અને ફ્રંડમાં ધીમે ધીમે સારી રકમ એકઠી થઈ શકી. ઇ. સ. ૧૮૨૫ ના ઑગસ્ટની ૧૬ મી તારીખે ઇંગ્લેન્ડની એક કંપની તરફથી ‘એન્ટરપ્રાઇઝ’ નામની સ્ટીમર પ્લીમથર્થદરેથી હિન્દ આવવા ઉપડી. એની મુસાફરી તો સાવ નિષ્ફળ ગઈ, કેમકે કલકત્તાની સોસાયટીની કેટલીક શરતો ‘એન્ટરપ્રાઇઝ’થી પુરી પડે તેમ ન હતું, તેથી ફ્રંડ તેને ન મળ્યું. પરંતુ ઇંગ્લેન્ડની કંપનીને આવી નિષ્ફળતાથી ભયંકર ખોટ ભય તેવું હોવાથી હિન્દી સરકારે રૂપિયા ૬,૦૦,૦૦૦ ની રકમ આપીને ‘એન્ટરપ્રાઇઝ’ ખરીદી લીધી. મુંબઈ સરકારે પણ ખૂબ પૈસા ખર્ચીને ‘લ્યુ સિન્ડેસે’ નામની સ્ટીમર મુંબઈમાં બાંધી. એન્જનો ઇંગ્લેન્ડથી મંગાવી તેને મુંબઈ અને સુએઝ વચ્ચે દોડાવવાનું ૧૮૩૦ ની સાલથી શરૂ કર્યું. મધ્યરથ સરકારે એમાં રસ લીધો અને એ સ્ટીમર એક વર્ષમાં ઇંગ્લેન્ડની ચાર મુસાફરી હિન્દી સરકારને ખર્ચે કરે એવી ગોઠવણ કરી. સુએઝની મુસાફરીઓ માટે બીજા એક ‘ફ્રાન્સ’ સ્ટીમર પણ ખરીદવામાં આવી.

આ બધાનો ઉદ્દેશ એટલા પુરતો જ જરૂરી છે કે જો હિન્દી સરકારે ઇંગ્લેન્ડ-હિન્દની દરિયાઈ મુસાફરીઓની શરૂઆતના જમાનામાં જેટલા પૈસા ખર્ચ્યા તેટલા હિન્દી ઉદ્યોગની પાછળ જ ખર્ચ્યા હોત તો હિન્દી ઉદ્યોગોને જખરો આધાર મળત અને આજે હિન્દની દશા ભુદી જ હોત.

મોગલ સત્તાની પડતી થતી ગઈ એ પછુ હિન્દી વહાણવટા મારે અને વહાણ બાંધવાનો ઉદ્યોગ મારે એક અસલ ફટકો હતો. કેમકે અઝબર ખાદશાહી તે ઔરંગઝેબ સુધીના બધા મોગલ સમ્રાટોએ હિન્દી વહાણવટાના તથા બાંધકામના ઉદ્યોગને રાખ્ય તરફથી ખૂબ મદદ આપી હતી. રીતસરનું નૌકાખાનું જ એ કાળ ચાલતું અને ખીર ખેદરી નામે એળખાતા એ ખાતાના અમલદારોની ફરજ હિન્દી

વહાણુવટાને દેશ પરદેશોમાં મદદ મેળવી આપવાની તથા બાંધકામના ઉદ્યોગોમાં પડેલા કારીગરોને મદદ કરવાનીજ હતી. તે વખતમાં હિન્દી ખલાસીઓ દેશપરદેશની સફરો ખેડતા અને ચોપાસી બંદરોના વાવટા હિન્દનાં બંદરોએ દહેરાતા. પણ ઔરંગઝેબની પછી તો મોગલ સલ્તનતની પડતી દશા ખેડી અને પરદેશો તત્ત્વ હિન્દમાં વધુને વધુ દાખલ થતું ગયું. ૧૮૫૭ ના બળવા પછી તો અંગ્રેજ સત્તા બરાબર જામી ગઈ અને ત્યારે જ હિન્દી વહાણુવટાનો અને વહાણુના બાંધકામના ધંધાનો મૃત્યુધંટ વાગી ચૂક્યો. પરદેશી વેપાર બધો બ્રિટીશ જહાઝોમાં થાય એવી આડકતરી કાળજી લેવાવા માંડી અને

ઇંગ્લેન્ડની કંપનીઓ માતબર થતી ચાલી.

કંપની સરકારનું રાજ્ય હતું ત્યાં સુધી તો જાણે સામેસામે વેપારીઓના હાથમાં જ હિન્દનું રાજ્ય હતું. એટલે બ્રાડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ બિટનના ઉલો-ગોનો પ્રથમ વિચાર કરે એમાં કશું આશ્ચર્ય ન હોય. પણ બળવા પછી તો બ્રિટીશ પાર્લામેંટે હિન્દના રાજ્યકારભારની દોરીઓ સંભાળી લીધી, તેમ છતાં હિન્દી વહાણુવટાનો ઉદ્ધાર તો શું પણ તેને ચાલુ સ્થિતિમાં રાખવાનું પણ હિન્દી સરકારને સૂઝ્યું નહીં, અને પછીનાં ૫૦ વર્ષમાં હિન્દી કારીગરો નાશ પામ્યા અને તમામ વહાણુ પરદેશી બનાવટનાં જ હિન્દને કિનારે નાંચરવા લાગ્યાં.

નોંધ અને ચર્ચા

દેશી રાજ્યોમાં સુધારા.

હમણાં હમણાં દેશી રાજ્યોની પ્રજામાં લોક-શાસનના ધોરણે સુધારા દાખલ કરવાની પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે, એ ખુશી થવા જેવું છે, લગભગ દરેક મોટાં રાજ્યોએ આ મોટી કમિટીઓ નીમી છે. અને તેવું નાના રાજ્યોએ અનુકરણ કરવા માંડ્યું છે. લોક-શાસનની સફળતાનો પાયો ફળવણી છે. એટલે રાજ્યોએ પ્રથમ તો ફળવણીનો, સર્વબાપી પ્રચાર કરવો જોઈએ. કારણ કે તેના વિના બધારણુની વાતો હાસ્યારૂપદ જેવી થઈ પડવાનો સંભવ છે. દરેક રાજ્યનાં નરેશ ચોતાના રાજ્યમાંથી નિરક્ષરતા-સ્ત્રી પુરુષ બ-નેમાંથી-દૂર કરવાનો નિશ્ચિત સમયનો કાર્યક્રમ ચોળવો જોઈએ. આ કાર્યક્રમ જ એની નિષ્ઠાની સાબીતી આપશે.

લીંબડી.

લીંબડી રાજ્યમાં છેલ્લા ચોડા મહીનાથી પ્રજાના

એક વર્ગમાં-ખાસ કરીને વેપારી વર્ગમાં-રાજ્ય પ્રત્યે અસંતોષ થયો છે, અને તેથી તે વર્ગનાં ફેટલાંક માણસો “હીજરત” કરી બાલમાં કાઢ પાસે જઈવાની હકુમતમાં અરજીજ ગામ છે ત્યાં ચાલ્યાં ગયાં છે એમ જણાવવામાં આવે છે. અમે સાંભળ્યું છે એ હકીકત બરાબર હોય તો લીંબડીમાં આ હીંચલાલની આગેવાની મોટે ભાગે જૈનોએ લીધી છે. આ કમનસીબ સમાચાર છે. શાંતિપ્રિય જૈનોને એવું શું કારણ રાજ્યે આપ્યું છે જેથી તેમને હિજરતનો ઉપાય લેવો પડ્યો? તેમ જૈનોએ એવું શું કારણ આપ્યું કે રાજ્યે એમને જવા દીધા? ગમે તેમ પણ અમને હમણાં હમણાં કાઠીઆવાડનાં રાજ્યોમાં જે પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે તેમાં વર્ગ વિચરતું બીજરોપણ થતું લાગે છે. અને તેમાં ખાસ કરીને વેપારીઓ સામે ગરાસીઆઓ અને મુસલમાનોનો વિરોધ જાગ્રતો જાય છે. અને લગભગ દરેક રાજ્યમાં આ અસર થઈ છે. અંત્યાર સુધી કાઠીઆ-

વાડમાં જે નહતું તે થયું છે. અને એકદલીનો નાશ થયો છે. ફૂટકાટ, ચોરી અને મારામારી વધ્યાં છે. ન્યાં ન્યાં પ્રગ્નના નામની પરિપદો થાય છે તેની સામે ગરાશીઆઓ, ભાયાતો અને મુસલમાનોનો મુખ્યત્વે વિરોધ ઉભો થાય છે, આ પરિપદમાં તો માત્ર જાહાજી વાણીઆ જ હોય એવો દેખાવ થઈ જાય છે. લોખંડી આ બાજતમાં જવંદત દાખલો પૂરો પાડે છે, આ રાજ્યમાં લોકોએ બહાર ચાલ્યા જવા સુધીની હોમત દર્શાવી પરંતુ એનું કશું બ્યવહાર પરિણામ નથી આવ્યું અને રાજ્યની પ્રવૃત્તિ જેમની તેમ ચાલુ છે. એનો અર્થ એ કે લોકોએ કાં તો ગ્રહણ કરેલો માર્ગ જોડો હતો અથવા તો એમણે સ્વીકારેલો સિદ્ધાંત અચૂક હતો. અને આ બંનેમાં જે તેઓ ખરા હતા તો તેમનામાં એકસંધી ન હતી. અથવા તો રાજ્યની સામે તેઓ જે આક્ષેપો કરતા હતા તેમાં કશો સત્યાંશ ન હતો.

અમને લાગે છે, કે લોખંડી રાજ્યમાં લોકોના પ્રતિનિધિત્વના નામે જે પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવામાં આવી હતી તેનો પાયો સુદૃઢ ન હતો. અને તેને અંગે બહારથી પણ જોઈતી સહાનુભૂતિ લોખંડીના ગૃહસ્થો મેળવી શક્યા ન હતા. તેમ બીજે પક્ષે લોખંડીના કર્મચારીઓએ તોફાન સામે એવી રીતે કામ લીધું કે જેથી સાર્વભૌમસત્તાને તેમાં કશી દરમિયાનગીરી કરવાની જરૂર પડી નહીં. શક્તિ-વિનાની હોમત અને ખરાં કારણ વિનાની પ્રવૃત્તિ લાભને બદલે હાનિ કરે છે એ, જાહેરપ્રવૃત્તિમાં પડનાર દરેકને માટે ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય બાબત છે. લોખંડીમાં જેઓએ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી તેઓ પ્રચારના માર્ગે ચાલ્યા ગયા અને રાજ્યના દરેક પક્ષના લોકોનું હિત સાચવનાર તરીકે તેઓ વિશ્વાસ પાત્ર ન હતાં અને એમની પ્રવૃત્તિના મૂળમાં એવું કાંઈ સખળ કારણ ન બહાર આવ્યું કે જેથી એમના તરફ ધૃતર દિશામાંથી સહાનુભૂતિ મળે. ઉગ્રહું લોકોને માટે હંમેશા ઉપયોગની અનાજ વગેરે-ચીજો ઉપર એમણે અટકાવ નાખવાની આદેશી પ્રવૃત્તિ હાસ્યા-

સ્પદ જેવી થઈ પડી. અને ગાંધીજી જેવા સમર્થ સમાધનશીલ વૃત્તિવાળા મહાપુરુષ રાજકોટમાં છતાં એમને પણ એ પ્રવૃત્તિ દોરવવાનું યોગ્ય ન લાગ્યું.

ઘોળકા પાસે અરજોજ ગામમાં લોખંડી રાજ્યના કેટલાક ગૃહસ્થો હીજરત કરી ગયાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા છે. પણ તેમાંથી કશું પ્રતિક્ષલાયક પરિણામ આવ્યું હોય એમ જણાતું નથી. એટલે અમને લાગે છે કે આ પ્રવૃત્તિ વિચારપૂર્વક ઉપાડનામાં આવી હોત તો તે વધારે સુયોગ્ય ગણાત, અને લોકોના આદરને પણ પાત્ર થાત. તેમ રાજ્યમાંના લોકોમાં પરસ્પર જે મન દુઃખ અને આંતર-વિગ્રહ જેવું પરિણામ આવ્યું તે ન આવત. લોખંડી નરેશ વયોવૃદ્ધ, અનુભવી અને રાજ્યની પ્રગ્નના બધા વર્ગોની તરફ પ્રીતિ ભાવ રાખનારા છે. તેઓ લોકોના માનસને પણ ઓળખનારા છે અને આવી નિરર્થક ધમાધમીનો પોતે સહજમાં અંત લાવી શકે એવા બ્યવહાર છે. એટલે પ્રજા એ પ્રગળ છે અને રાજપુતોના ધર્મ પ્રગ્નની ક્ષતિને ભૂલી જઈ એનું રંજન કરવાનો છે, એ દૃષ્ટિએ જે પોતે આ આખા પ્રકરણનો ઉકેલ લાવશે તો તત્કાલ આ નિષ્કારણ ઉભા થયેલા ઘટાટાપનો અંત આવશે.

ઈન્દોર નરેશનું પગલું

ઈન્દોર મહારાજાએ એક વિદેશીય લક્ષ્મી સાથે પોતાનું લગ્ન થયેલું જાહેર કર્યું છે. અને સાથે સાથે એટલું પણ જાહેર કર્યું છે, કે આ લગ્નને ગાદી વારસાના પ્રશ્ન સાથે કશો સંબંધ રહેશે નહીં. અર્થાત્ કે નવાં સ્ત્રીથી એમને જે સંતતિ થશે એમનો ગાદી ઉપર હક રહેશે નહીં. રાજાએ ત્યારે અનુભોમ કે પ્રતિભોમ લગ્ન કરે છે ત્યારે એ લક્ષ્મી ઉત્પત્ત થયેલ સંતતિને વારસા હકમાંથી બાતલ કરાવવામાં નો આવે છે, તો પછી તે સામેનો વિરોધ

ઓછો થાય છે, અને લોકો પછી એવા સંબંધને અંગત સંબંધમાં ગણી કાઢી તે તરફ ઉદાસીન રહે છે. હાલના ઈન્દોર નરેશના પિતા સર હુકોશરાવે પણ વિદેશી લલના સાથે લગ્ન કર્યા છે. પણ અમને યાદ છે. તે પ્રમાણે ગાદીત્યાગ પછી તેમણે આ પગલું લઈ હતું ત્યારે હાલના મહારાજાએ ગાદી ઉપર રહી આ પગલું લઈ છે. જો કે જુના વખતના રાજાઓના આવા લગ્નસંબંધમાં પૌરાણિક દાખ-લાઓ મળે છે. પણ એ પ્રાસંગિક અને અનિર્વાર્થ જેના લાગે છે. તેમ એ વિવાહ સંબંધો શૌર્યના પરિણામ રૂપ હતા, ત્યારે અત્યારના વિવાહ સંબંધો વાસનાના પરિણામ રૂપ લાગે છે.

કોઈ સામાન્ય વ્યક્તિની બાબત હોત તો એની આવી પ્રવૃત્તિ તરફ દુર્લ્લેખ રહે પરંતુ એક રાજ-કર્તા કે જેની જવાબદારી વિશાળ છે તે ત્યારે આવું પગલું ભરે ત્યારે કેટલું પ્રશ્ન્યો જેવું આચરણ કરે છે તેવું આચરણ ઇતર મનુષ્યો કરે છે એ ધોરણે એક રાજકર્તાના આવા પગલાંની લોકો ઉપર અનિષ્ટ અસર થાય છે અને તેના તરફની માન-વૃત્તિ પણ ઘટે છે. રાજકર્તાઓએ પોતાની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનો વિચાર અંગત ધોરણે નહિ પણ પ્રજાકીય ધોરણે કરવો જોઈએ. કેટલાક ડ્યુકે ઓફ વીંડસરનો દાખલો આપે છે, પણ હિંદ અને ઇંગ્લેન્ડની સંસ્કૃતિ નિરનિરાળી છે. પ્રજાનાં માનસ જુદાં જુદાં છે. ધર્મની રીતિ, નીતિનું દર્શિર્બેદુ અને સામાજિક રીત રિવાજો એક બીજાના સિન્ન સિન્ન છે, એ બૂલવું ન જોઈએ. પોતાને ગમે તે બાબતમાં અયોગ્ય ગણાય એવું બહારનું પણ અનુકરણ કરવું અને શિષ્ટ પણ અણજમતી બાજતો પ્રત્યે બેકદર રહેવું એ માનવનીતિ નથી.

કન્હી રાજ્ય ખેડુત કમિટી રિપોર્ટ:-

આજની આઠ વર્ષ પહેલાં કન્હી રાજ્યે ખેડુત કમિટી નીમી હતી. આ કમિટીના ચાર સભ્યો પૈકી

શરણ વલમદાસ પ્રજાપક્ષી સભ્ય હતા. શરણ શેઠ મુંબઈના પ્રસિદ્ધ કન્હી વેપારી છે. અને કન્હી પ્રજાના વિશ્વસનીય આગેવાન છે. ના. મહારાવશ્રીએ કમિટીમાં એમની નિમણૂક કરી એથી આ કમિટી લોકોનો અપ્રમાણ સહકાર મેળવી ચકી હતી. કમિટીના ચાર સભ્યો પૈકી એક સભ્ય નોકરીમાંથી મુક્ત થયા હતા અને એક સભ્ય સ્વર્ગસ્થ થયા હતા. એથી રોક શરણભાઈ અને રેવન્યુ કમીશનર મી. દીવાન એ બેની કમિટીથી ખેડુતનાં સંયોગ અને રિયલિટી સંબંધી તપાસ ચર્ચ એકમનિ રિપોર્ટ થયો છે. આ બે સભ્યોની કમિટીએ રાજ્યનાં ૨૧૧ ગામોના ૧૯૧૨ સાક્ષીઓની જુગની લીધી છે એ ઉપરથી જણાય છે કે ખેડુત કમિટીના આ સભ્યોએ ઘણી ઝીણવટથી દરેક પ્રશ્નની તપાસ કરી છે. આખો રિપોર્ટ વાંચી જોતાં આ સત્યનો સહજ ખ્યાલ આવી જાય છે. અમે આખો રિપોર્ટ વાંચી જોયો છે અને એમાંની કેટલીક ભલામણો તો દરેક દેશી રાજ્યને સ્વીકારવા યોગ્ય છે. કન્હી પ્રજાકીય પરિપદ મુંબઈ તરફથી આ રિપોર્ટ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે.

રાજપુત સંગઠન

રાજકોટના પ્રકરણે કેટલાંક નવાં તત્વોનો જન્મ આપ્યો છે તેમાંનું એક "રાજપુત સંગઠન" નું તત્ત્વ છે. ત્યાં સુધી મનુષ્યને ખાત્રી હોય છે કે એન હિત સંબંધો સુરક્ષિત છે, ત્યાં સુધી એને સંગઠન કરતાં એકાગ્રી રહેવાનું પસંદ પડે છે. અત્યાર સુધી રાજપુત કોમ પોતપોતાના હિતસંબંધો માટે હાલના જેટલી સંગઠિત થઈ ન હતી. રાજકોટની અળવળથી રાજપુત કોમમાં નિશ્ચિતપણે અવિધાસ દાખલ થયો છે કે દેશી રાજ્યો સામેની અળવળ એમના સ્વાયંત્રિય પણ હાનિકારક છે. અને તેથી તેઓ અમલી પહેલું સંગઠિત થઈ શક્યા છે. એટલું જ નહીં પણ રાજકોટના પ્રકરણનો ઉકેલ લાવવામાં

નોંધ અને ચર્ચા

મહાત્માજીને જે કદિનતા સંપ્રાપ્ત થઈ હોય તો તેનું પ્રધાન કારણ આ “રાજપુત સંગઠન” છે. આ સંગઠનની અસર બધાં દેશી રાજ્યોનાં ભાષાતો ઉપર પણ થઈ છે. અને તેઓ પોતાના સ્વાર્થને માટે કોઈ પણ ભોગે મુસ્તાફ રહેવાના નિશ્ચયવાળા થતા જાય છે. આમ હોવું એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એમાંથી આંતર વિગ્રહનાં તત્વો ઉપસી આવતાં જાય છે એ તરફ દુર્લક્ષ રાખવું ન જોઈએ. રાજપુત ભાઈઓએ પોતાનાં હિતો જાળવવા માટે એક સામ્તાહિક પત્ર પણ શરૂ કર્યું છે. જેઓ પ્રત્યક્ષ ચળવળના આગેવાનો કહેવાય છે, તેઓ ઉપર પણ આ સંગઠને પરાક્ષ રીતે ઠીક અસર કરી છે. અને સમગ્ર હિંદમાં જે આ રીતે પ્રચાર થશે તો અમને

ભય છે કે હોંદ આખાના હિતના પ્રશ્નોમાં એકમતિ સચવાઈ રહેશે નહીં. રાજપુતોને હલકા પાડવાનો કેટલાક વખતથી જે નાપસંદ પ્રચાર કરવામાં આવ્યો તેના પરિણામનું આ ફળ છે. અને અમને લાગે છે કે દેશી રાજ્યોમાં જે જવાબદાર તંત્રની માગણી કરનારા વર્ગ છે તે વર્ગની પ્રવૃત્તિ આથી નિર્જીવ બનતી જાય છે. શું શ્રેયસ્કર છે એ કોઈ જાણી શકતું નથી એ ખરું છે પણ દેશના એક આવશ્યક વર્ગના હિત સંબંધોને બાજુ ઉપર મૂકી કોઈ પ્રવૃત્તિ આદરવામાં આવે તો તેમાંથી કેવાં અનિષ્ટો જન્મ પામે છે તે આ ઉપરથી જણાય છે.

જાને માટે

તાકાત-તાંગીથી ભરપૂર

લગ્ન ત દાર

અંડુ ફાલા સવ

વિનાવિલંબે વાપરવા માટે

જાસ શ્રીજાને માટે

તંદુરસ્તી-તાકાતથી ભરપૂર

પ્રદરશિક રોગોનો

અકસીર ધંધાજ

અંડુ અશોકારિષ્ટ

શ્રીજાની નળજાઈમાં

આખાદ અસર કરનાર

દરેક ઘરમાં હોવો જોઈએ

ખાજકોનાં પેરનાં દર્દીમાં

આખાદ કામ કરનાર

ગિલકુલ કેક વગરનું

અંડુ ખાલ શૂલાઈ

ખાજકોવાળાં

દરેક ઘરમાં રાખવું જોઈએ.

અંડુ ફામાર્યુટીકલ વકસ લી.

પો. જો. નં. ૫૧૨૩

મુખ્ય નં. ૧૪

અમદાવાદના એજન્ટ : ભોગીલાલ વ્રધર્સ : ગાંધીરાંડ

આયુર્વેદિક દવાઓનું મૂલ્યપત્ર આજે જ મંગાવો.